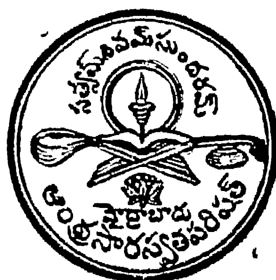
సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్ర

ద్వితీయ సంపుటము.

లౌకిక వాఙ్మయము

స్వర్గీయ
మహోపాధ్యాయ, అభినవ వాగనుశాసన
మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు
విశ్రాంత సంస్కృతాంధ్రాధ్యాపకులు
ఆంధ్ర విశ్వకలా పరిషత్కలాశాల, వాల్తేరు.

ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు
తిలక్ రోడ్డు — హైదరాబాద్

సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్ర

ద్వితీయ సంపుటము

లౌకిక వాఙ్మయము

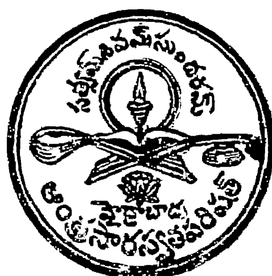
బ్రహ్మశ్రీ

మహోపాధ్యాయ, అభినవ వాగనుశాసన

మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు

విశ్రాంత సంస్కృతాంధ్రాధ్యాపకులు

ఆంధ్ర విశ్వకలా పరిషత్కళాశాల, వాల్తేరు.

ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు

తిలక్ రోడ్డు — హైద్రాబాద్

తృతీయ ముద్రణము
1982 అక్టోబరు.
ప్రతులు 1000

మూల్యము : రూ. 20-00

ముద్రణ :
శివాజీ ప్రెస్,
సికింద్రాబాద్.

PREFACE

Of the galaxy of teachers of orthodox Indian schools, Sri Malladi Suryanarayana Sastri is a lingering luminary. Before the end of the last century, the traditional mode of schooling had almost vanished and the introduction of varied curricula in the Universities for Degrees of Oriental Learning gave an official sanction to its suppression. The star that destined our Sastri Garu to take up his profession in colleges and the University has not however marred his regard for the beliefs of his forefathers and that interest forms the background of his literary works. In two volumes of lucid Telugu he gives an impressive exposition of Sanskrit Literature, Vedic and Post Vedic, and presents a historical panorama of an extensive tree of Indian lore, with its branches and blossoms as they appeared over the course of myriads of years. His ideas of chronology have been coloured to an appreciable degree by the environment of modern 'orientalists', but his veneration for the Vedic Rishis and their glossators has manifested itself in a pleasant narrative of the evolution of philosophic thought. He is rightly conscious that an attempt to tread on detail and to cover the whole catalogue of writings will be too indiscreet for the purpose of his work, and his wisdom in the choice of works and authors for notice has saved him from the folly of 'falling between two stools'. He has reviewed modern theories and researches in a critical and dignified way and to a reader that is neither crazy nor indolent, these two volumes give an idea of what Sanskrit Literature is, be it metaphysical, theological, scientific or literary. His summary of the tenets of Darsanas and Prasthanas, as atheistic and theistic, dualistic and non-dualistic, will be much appreciated as a new orientation of their fundamentals. His presentation of the progress of Alankara Literature, with its unconscious alliance with the sciences (darsanas) is an illuminating literary criticism. Everywhere his views have been well documented and he makes the reader pause at several steps to ponder over the grace and serenity of Sanskrit Literature.

VIZAGAPATAM }
21—4—36 }

M. KRISHNAMACHARIAR
M. A., M. L., Ph. D., M. R. A. S.
Subordinate Judge.

భూ మి క

భరతఖండమందలి ప్రాచీన వాఙ్మయమునఁ జరిత్ర గ్రంథములు లేవనియు, హిందువులకుఁ జరిత్ర లేకపోవుటయే తదభావమునకుఁ గారణమనియుఁ బాశ్చాత్యు లనుచున్నారు. "దేశమున మహా సంక్షోభములు జరిగినఁగాని ప్రజలు తమ భూత వర్తమాన స్థితిగతులను బరిశీలింపరు. అట్లు పరిశీలింపఁగాఁ దేలిన ఫలితము చరిత్ర యగును. కాని, ప్రాచీన హిందూదేశమున నట్టి సంక్షోభములు జరుగలేదు" అని వారి యాశయము. కాని, వారి వాదము సరిగాదు. ఋగ్వేదమం దార్యానార్యుల ఘోర కలహములు వర్ణింపఁబడినవి. పురాణములందు వసిష్ఠ విశ్వామిత్రులకును, క్షత్రియ పరశురాములకును, మహాభారతమునఁ గౌరవ పాండవులకును, రామాయణ మున రామరావణులకును జరిగిన మహా సంగ్రామములు వర్ణింపఁబడినవి. ఈ విష యమునే చరిత్రకారులగు బ్రహ్మశ్రీ మల్లాది సూర్యనారాయణ శాస్త్రిలవా రిట్లు తెలిపియున్నారు. "చరిత్ర కథనము గీర్వాణ వాఙ్మయమునఁ గ్రొత్తకాదు. సంహితా బ్రాహ్మణములం దట్టి వెన్నో కలవు. చరిత్ర దృష్టితోఁ జూచిన రామా యణ మహాభారతములు చరిత్రలే యగును...రామాయణమందలి సూర్యవంశ రాజక్రమ వర్ణనమును భారతమందలి చంద్రవంశ రాజక్రమ వర్ణనమును వాయు పురాణాదులలోని వివిధవంశ రాజక్రమ వర్ణనములును చరిత్రలగును. కాని, వానిని మనము చరిత్ర దృష్టితోఁ జూచుటలేదు."

మన పూర్వులు చరిత్రలే కాదు, అన్ని శాస్త్రములనుగూడ, ఐహికా ముష్మిక ఫలదాయకమగు కావ్యరూపమునసనే వ్రాసిరి. ఇదియే హైందవ పాశ్చాత్య చరిత్రల భేదము. ఈ భేద మాలోచింపక వారు హిందువులకుఁ జరిత్ర గ్రంథములు లేవనియు, ఇటీవల తమ సంసర్గముచేఁ జరిత్రలు వ్రాయుట యారంభించిరనియు వారందురు గాక. రఘువంశ కిరాతార్జునీయ శిశుపాలవధ హర్షనైషధాది కావ్యములు చరిత్రలు కావా! హర్షచరిత్రవంటి చరిత్రకావ్యము లెన్ని లేవు? ఈ గ్రంథమందలి సప్త మాధ్యాయము చదివినచో, చరిత్రకావ్య స్వరూపము తేటపడును. అట్టివానికిఁ గావ్యలక్షణ మెక్కువందురా? అట్లయినఁ బాశ్చాత్యులు చరిత్ర గ్రంథమని యంగీకరించిన రాజతరంగిణివంటి కాశ్మీరరాజ చరిత్ర మాత్రము కావ్యము కాదా?—దేశ చరిత్రమే మృగ్య మనువారు మన యార్య వాఙ్మయమున శాస్త్ర చరిత్రలు కలవని యంగీకరింతురా? సత్యమాలోచించినయెడ పాణినీయము భాషా

చరిత్ర యగునుగాని కేవల వ్యాకరణ మనిపించుకొనదు. సర్వదర్శన సంగ్రహాదులు శాస్త్రచరిత్రలనుట కభ్యంతరముండునా? అందుచే మనవారు పాశ్చాత్యుల వలనఁ జరిత్ర రచనము నేర్చుకొని రనుటకంటెఁ గొన్ని నూతన శాస్త్రములు నేర్చుకొని రనిన యుక్తి యుక్తముగా నుండును. కాని, చరిత్ర రచనలోఁ బాశ్చాత్య భారతీయుల మార్గములందు కొంత భేదము లేకపోలేదు. అందుచేఁ గేవల వాఙ్మయ చరిత్రమును, కొంతవఱకు భాషా చరిత్రమును, పాశ్చాత్యోపజ్ఞములని యొక విధముగా నంగీకరింపవలసి యున్నది. ఐనను సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్ర రచనా స్వరూప మెట్లు పరిణమించుచు వచ్చినదో కొంత చూతము.

పాశ్చాత్యులు మన సారస్వత మంతయుఁ జక్కఁగా నెఱుఁగని వారగుటచేఁ దమకుఁ దెలిసిన గ్రంథవిషయక జ్ఞానమును గ్రంథస్థముచేసి తొలుత నొక విధమైన వాఙ్మయచరిత్ర నుద్భవింపఁజేసిరి. అట్టివారు వీబరు మేక్సుముల్లరు మొదలగు పండితులు. వారి చరిత్రలోనుండు వైషమ్యములే వారి సారస్వత విజ్ఞానమందలి తారతమ్యమును దెలుపఁగలవు.

ఏ విషయమందేని విజ్ఞానము సార్వజనీనము కానపుడే తద్విషయక గ్రంథ ముదయించును శబ్దజ్ఞానము తగ్గినపుడు వ్యాకరణము, శబ్దార్థజ్ఞానము కొఱవడి నపుడు నిఘంటువు, కర్మాచరణజ్ఞానము కలఁతపడినపుడు కల్పము, అట్లే వర్ణాశ్రమాచార మత గ్రంథములును బుట్టినట్లు మనకుఁ దెలియకపోదు. కాని, ఆ విధముగాఁ గేవల వాఙ్మయ చరిత్ర మాత్రము తొల్లి పుట్టియుండలేదు.

ఏ విషయమందైనను మానవుని విజ్ఞానము ప్రాథమికావస్థలో సూక్ష్మముగా నుండి క్రమక్రమముగా వికసించుననుట యనుభవసిద్ధము. వాఙ్మయచరిత్ర జ్ఞాన మట్లే మొదట స్వల్పమై ప్రమాదభూయిష్ఠమై యుండెడిది. తరువాతి రచయితలు తమ పూర్వులకు లభింపని గ్రంథములు బయటఁ బడుటచేఁ బూర్వులఁ రచియించిన వానికన్న విషయాధిక్యముగల చరిత్రలను వ్రాయుచువచ్చిరి. ఇట్లు ప్రమాదములను దొలఁగించుచు నూతన విషయము లాకర్షించుచు నొకవిధముగా సంతృప్తి కలిగించు వాఙ్మయచరిత్ర మిప్పటికి సిద్ధించినది. కాని, యిప్పటికిని సమగ్రమైన సారస్వత చరిత్ర సిద్ధమైనదని చెప్పుటకు వీలులేదు. ఇందుకు సంస్కృత వాఙ్మయము బహువిధ శాఖోప శాఖావృతము నపార మమేయము నగుటయే ముఖ్య కారణము. రచయితలకుఁ దగిన ప్రోత్సాహము లేకుండుట మఱియొక కారణము.

ఇంతవఱకును సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్ర గ్రంథములు ఖండాంతర భాషల లోనే యుదయించినవి. అవియన్నియు నసమగ్రములుగానే యున్నవి. ఆ యన్నిటి

లోని విషయము క్రోడీకరించుట ఆ భాషలన్నియు వచ్చినవారికిఁ గాని సాధ్య పడదు. అది యటులుండ, సంస్కృతమున నుద్భవించిన గ్రంథములన్నియు మనకు లభించుటలేదు. నామావశిష్టములైన వానిమాట యటుండఁ బ్రాణావశిష్ట ములైయందందు పుస్తక భాండాగారములఁ బడియున్న వానినెల్ల సంపాదించుకొను శక్తి రచయితలకు లేదు. మఱియు నింతవఱకు లభించిన సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్ర సాధనసామగ్రి యంతయు నొకచోట సంగ్రహింపఁబడి యుండలేదు. ఈ దృశమైన హేతువులనుబట్టి శ్రీశాస్త్రులవారు చెప్పిన "సంస్కృత వాఙ్మయచరిత్ర మామూలాగ్రముగా సక్రమముగాఁ నమగ్రముగాఁ బరిశీలించుట యన నక్షత్రములు లెక్క పెట్టుటయు, సముద్రమున కేతా మెత్తుటయు నగు" నన్నమాట నిజమగు చున్నది. ఇది యిట్టి కష్టమైన పని యగుటచేతనే హైందవ దేశభాషలలో నిదివఱకు సంస్కృత వాఙ్మయచరిత్ర రచియింపఁ బూనిన వారేదో యొక భాషలోనున్న యట్టి గ్రంథమును స్వీకరించి భాషాంతరీకరించి గాని స్వతంత్ర గ్రంథము వ్రాయరైరి. ఇప్పటికి స్వతంత్రమార్గము త్రొక్కి యామూలాగ్రముగా సంస్కృత వాఙ్మయచరిత్ర రచియించినవారు శ్రీ శాస్త్రులవారొక్కరే కనఁబడుచున్నారు

శ్రీ సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారీ కార్యమునకు మిక్కిలి సమర్థులు. వీరనేక సంవత్సరములనుండి యీ విషయమునఁ బరిశ్రమ చేయుచున్నారు. ఉభయభాషా కోవిదులు. ఆంగ్లమందలి చరిత్ర గ్రంథములలోని విషయము గ్రహింపఁదగిన యాంగ్లభాషాజ్ఞానము సంపాదించినవారు. చిరకాలముగా నుపాధ్యాయవృత్తి నవ లంబించి యుభయ వాఙ్మయసేవ చేసినవారు—ఏ విషయమందైన నవిమర్శముగాఁ బూర్వుల యభిప్రాయములను గ్రహించుట యుక్తముకాదు. అది విజ్ఞానాభివృద్ధికి భంజకమై విమర్శకుల కపకారము గావించును. తగిన సాధనసంపత్తి గలిగిన యధికారి యే విషయమునట్లు గ్రహింపఁడు. శ్రీ శాస్త్రులవారు తమ యీ గ్రంథ మున ననేక సందర్భములఁ దమ పూర్వచరిత్రకారుల మతములను విశ్వసింపక స్వయముగా విమర్శించి సిద్ధాంతమునకు వచ్చియున్నారు. అందుకుఁ దగిన కారణ ములను జూపియున్నారు. నిష్పక్షపాతబుద్ధితో వీరి విమర్శనములు చదివినవారికి వీరి యభిప్రాయములు సముచితములని తోఁచకపోదు. ఇట్టి విమర్శనమే మన దేశమున నిపుడావశ్యకము. పూర్వశాస్త్రకర్తలు సకల శాస్త్రములలోను గొప్ప విమర్శనచేసి తమ పూర్వుల యభిప్రాయములు సరిగా లేనపుడు వానిని ఖండించి యున్నారు గాని, వానినే యవిమర్శముగా నంగీకరించి యుండలేదు. మహాకవి కాళిదాసు మనపూర్వుల యట్టి యాదర్శమును జక్కఁగా నిట్లు వక్కాణించి యున్నాఁడు.

"పురాణ మిత్యేవ న సాధు సర్వం,
నచాపి కావ్యం నవ మిత్యవద్యం,
స న్తః పరీ క్ష్యాన్యతర ద్భజ న్తే
మూఢః పరప్రత్యయనేయబుద్ధిః"

ఈ కారణము చేతనే పూర్వకాలమున నొక్కొక్క విషయమున భిన్న భిన్న మతము లుత్పన్నములైనవి. ఇందుకు, శారీరక విషయమున ద్వైతాద్వైత విశిష్టాద్వైతములు, ధర్మవిషయమున భాట్టప్రాభాకరాది మతములు, న్యాయమునఁ బ్రాచీన నవీన తార్కిక మతములు, వ్యాకరణమున మునిత్రయ దీక్షిత నాగేశాది మతములు మొదలయిన వుదాహరణములు. ఇటీవల నవనాగరికత హెచ్చుచున్న కొంఁది నెవరో పేరు సంపాదించిన యొకరు చెప్పినమాటయే వేద వాక్యముగా నమ్మి బహువిషయముల స్వాతంత్ర్యము విమర్శనము వదలుట కారణముగా విజ్ఞానాభివృద్ధియు సదాచార సంపదయు నడుగంటుచున్నవి గాని పూర్వులలో నిట్టి యాంధ్యము కనరాదు.

ఇపుడు మనశాస్త్రిల వారు వాఙ్మయచరిత్ర విషయమున నెల్లయంశములు స్వయముగాఁ బరిశీలించి విమర్శించి యిదమిత్థమని నిరూపించుటకుఁ బ్రయత్నించిఁ గాని పూర్వులత్రోవనే నడవలేదు. అందుచే నీ గ్రంథము జ్ఞానాభివృద్ధికిఁ దోడ్పడుచుఁ బాఠకుల విమర్శన శీలమును బ్రోత్సహించునదైనది. ఇట్టిగ్రంథములే మనదేశమునఁ బ్రస్తుత మవసరము. శ్రీ శాస్త్రిలవారి స్వతంత్రరీతి వారి యీ చరిత్రయొక్క ప్రథమ భాగమగు వైదిక వాఙ్మయ చరిత్రయందే విశదమైనది. ఈ ద్వితీయ భాగమున నంతకన్న స్పష్టమైనది. వీరీ లౌకిక వాఙ్మయమును బూర్వులవలెఁ గావ్యములలోఁగాక శాస్త్రములతో నారంభించిరి.

ద్వితీయాధ్యాయమున శ్రీ శాస్త్రిలవారు భారత రచనముకంటె రామాయణ రచనమే పూర్వమని సయుక్తికముగా నిర్ణయించి యున్నారు.

శ్రీ శాస్త్రిలుగారు భర్తృభట్టిపదము లేక పురుషద్యోతకములనియు భట్టికావ్యకర్త భర్తృహరియే యనియు సయుక్తికముగా నిరూపించి యున్నారు. సంస్కృతమందలి యనేక శబ్దములను సంజ్ఞలును, ప్రాకృతములోనికి వ్యవహారమున మాఱి స్థిరపడినట్లు (కహ్లణ) కల్హణ బిల్హణ బాహట (వాగ్భట) బిల్లాలాది (వల్లభ) సంజ్ఞ లుదాహరణములు.

భాసుని రూపకములు పదమూఁడను విషయమున మతభేదము లున్నవి. భోజదేవ శారదా తనయాదులు స్వప్నవాసవదత్తను మాత్రమే పేర్కొన్నారు.

కాళిదాసాదులు భాసునిఁ బేర్కొన్నారు. కవిని గావ్యములను గలిపి స్మరించినవారు రామచంద్ర గుణచంద్రులు మాత్రమే. కాని, వారుదహరించిన శ్లోకములు ముద్రిత స్వప్నవాసవ దత్తలోఁ గనఁబడవు. సుభాషితములలో భాసునివన్న శ్లోకము లేవియు ముద్రిత భాసనాటకములలోఁ గనరావు. భాసునిఁగాని యతని కావ్యములను గాని పేర్కొనక దండి భామహ వామనాదు లుదాహరించిన శ్లోకములనుబట్టి మనమేమియును నిర్ణయింపలేము. ఈ త్రయోదశ రూపకములలో నేది భాసకృతమని నిశ్చితమైనను, అన్నియును భాసకృతము లనవచ్చును. ఈ విషయమున శ్రీ గణపతిశాస్త్రి శ్రీ పరంజపే పండితులవలె శ్రీ శాస్త్రిలవారును నిశ్చయమునకు వచ్చారు.

శ్రీహర్షుఁడు నాగానందాది రూపకత్రయకర్తయను విషయము సముచితమే. బాణుఁడామాట చెప్పకున్నను. శ్రీహర్షుఁడుగొప్పకవియని చెప్పియున్నాఁడు. కాదంబరి లోని మాటలు నాగానందమునఁ గనఁబడుటనుబట్టి బాణుని గ్రంథముకంటె నతని రూపకత్రయము పరమనవచ్చును—ముద్రితమైన కుందమాల ప్రాచీనముగాఁ గనరాదు. భవభూతి యుత్తరరామ చరిత్రకంటె నిదిపరమనియు దీనికర్త ధీర నాగపదము పరిచితమైన దిఙ్నాగపదముగా లేఖకదోషమున మాఱియుండును. దీనికర్త దిఙ్నాగుఁడు కానేరఁడు. దిఙ్నాగుఁడు బౌద్ధుఁడని ప్రతీతి. అతఁడు రామచరితము నాటకముగా వ్రాయునా ?

ఈ సంస్కృత వాఙ్మయచరిత్ర గ్రంథరచనమును శ్రీ సూర్యనారాయణ శాస్త్రిలుగారు సుమా రెనిమిది సంవత్సరములు శ్రమించి పూర్తిచేసి, వైదిక లౌకిక వాఙ్మయ చరిత్ర లనుపేర రెండు సంపుటములుగాఁ బ్రకటించి, ఆంధ్రవాణికి నూతనాలంకారము సమకూర్చిరి. చక్కని విమర్శనములతోను మనోహరములైన చర్చలతోను నిండిన యిట్టి యపూర్వ గ్రంథము నిర్మించిన శ్రీ శాస్త్రిలవారికిని, వీరి యీ చరిత్ర సంపుటములను సమాదరణమునఁ బ్రకటించిన యాంధ్రసారస్వత పరిషత్తువారికిని ఆంధ్రలోకము కృతజ్ఞత చూపవలసియున్నది.

కృతికర్తృ విజ్ఞప్తి

ఆర్యులారా!

సంస్కృత వాఙ్మయ మపారము. అందు వైదిక భాగముకన్న లౌకిక భాగము మిక్కిలి పెద్దది. ఈ చరిత్ర తొమ్మిదధ్యాయములందు పరామర్శింపఁబడిన యుపవేదాది బహువిధ విషయములలో, ఒక్కొక్క విషయమునకు సంబంధించి కనవినవచ్చు ముద్రితా ముద్రిత గ్రంథములు బండ్లకెత్తవచ్చు నన్నంత బహుళముగా నున్నవి. అట్టి యొక విషయమును గ్రహించియైనను ససాకల్యముగా వ్రాయుట సముద్రమున కేతా మెత్తుట యన నిఁక నన్నిటింగూర్చి చెప్పనేల? సర్వ విషయములకు సంబంధించిన పుస్తకముల నామములు మాత్రము పేర్కొన్నను, ఈ సంపుటమువంటి సంపుటములు నాలు గగును. అట్టియెడ లౌకిక వాఙ్మయ చరిత్ర సర్వంకషముగా రచియించుట నా తరమా? ఐనను, వైదిక వాఙ్మయ చరిత్ర రచియించిన నాఁటి కృషి కొంత సహాయముగాఁ గడచిన నాలుగేండ్లు శక్తి వంచన చేయక నిరంతర కృషిసలిపి, నేఁటిదనుక లభించుచు వచ్చిన నూతన చరిత్రాంశములు సంగ్రహించి ప్రతివిషయమందును సుప్రసిద్ధ గ్రంథము లనేకములు స్వతంత్ర మార్గమునఁ బరిశోధించి రచియించి, యీ చరిత్ర ద్వితీయభాగ మిప్పటికిఁ బ్రాజ్ఞలోకమునకు సమర్పింపఁ గలిగితినకాని, ఇందు పరిత్యక్తాంశ రూపమైన లోపములు లేకపోలేదు. అట్టిలోపము లెవ రెంత వ్రాసిన నుండితీరునవే. పర మాత్మకుఁ దప్పఁ బరిపూర్ణత మఱిదేనికిని లేదు.

లౌకిక సారస్వతము, వాల్మీకిమహర్షి మొదలుగా జగన్నాథ పండితరాజు వంటి మహాకవులవఱకుఁ గల రమారమి మూఁడువేల సంవత్సరములలో శాఖోప శాఖలుగా స్వేచ్ఛగాఁ బెరిఁగి జగమెల్ల నావరించినది. కాని, భాష మార్పుతోడి విషయైక్యముగల గ్రంథము లుదయించు చుండుటయు, కాలక్రమమున దేశ విప్ల వాదులు సంభవించు చుండుటయు, సంస్కృత భాషావ్యాప్తి తగ్గుచుండుటయు, కారణములుగా నిం దెద నెదఁ గొంత యదుగంటినది; కొంత యంతరించినది; కొంత సజీవమైనది, దానంజేసియు, కర్తలు తెలియని గ్రంథములు, గ్రంథములు పోయిన కవులు, కాల మెఱుకపడని మునీంద్ర కవీంద్రులు, పౌర్వాపర్యము తేలని శాస్త్రాదులు, వివాదగ్రస్తములైన రాజకాల రాజ్యకాల శాసనకాల శకకాలములు, సామ్యదోషమున నిశ్చితములుగాని కవుల నామములు, గ్రంథపాతములు, ప్రక్షిప్త

భాగములు, వ్యాఖ్యాతల వేఱు శ్రోతలు, పరిశోధకుల భిన్నవాదములు, మొదలగు కారణములం బట్టియు; నేతచ్చరిత్రము నిర్దుష్టముగా యథోచితముగా రచియించు టయు నశక్యమనకతప్పదు. అందుచే నిందు కొన్ని దోషములు నుండకపోవు. అందు కొకటే ప్రార్థన—

"దృష్టం కిమపి లోకేఽస్మిన్న నిర్దోషం న నిర్గుణమ్,
ఆవృణుధ్వ మతో దోషాన్ వివృణుధ్వం గుణాన్ బుధాః"

నేనీ చరిత్ర రచియించు నుద్దేశమును బ్రోత్సహించినది నా సంస్కృత కవి జీవితము. దానిని నాచే రచియింపఁజేసి నన్నాదరించినవారు శ్రీ వెంకటగిరి సంస్థానాధీశ్వరులును, కీర్తిశేషులు లగు శ్రీ మహారాజా వెలుగోటి రాజగోపాల కృష్ణయాచేంద్ర బహదరు జి. సి. ఐ. ఇ. వారు. పది సంవత్సరములు నన్నుఁ దమ యాస్థాన విద్వత్కవిఁగా మన్నించి నాచేఁ బెక్కు కృతులు రచియింపఁజేసి పోషించిన యా మహారాజును ముందుగా స్మరించి, ఈ కృతికి దయతోఁ బీఠిక సంతరించిన వారును సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్ర మాంగ్లమున రచియించిన విద్వత్పరిశోధకులు నగు డాక్టరు యమ్. కృష్ణమాచార్యులవారికిని, భూమిక రచియించిన వాఙ్మయ కోవిదులు మిత్రులు శ్రీమాన్ పరవస్తు రామానుజస్వామి గారికిని, నాకుఁ గావలసిన ముద్రితా ముద్రిత గ్రంథము లాదరముతోఁ దమ యార్ష పుస్తకాలయమునుండి యొసఁగుచు వచ్చిన ప్రియమిత్రులు శ్రీమాన్ పరవస్తు లక్ష్మీనరసింహ అయ్యవార్లం గారికిని, ఈ ద్వితీయ ముద్రణము నచ్చొత్తించి ప్రకటించిన హైదరాబాదు నగర మండలి ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు వారికిని కృతజ్ఞతా పూర్వక వందనము లాచరించుచు, సహృదయు లగువా రీ గ్రంథము చదివి యిందలి గుణము గ్రహించుటయే నా శ్రమకుఁ దగిన ఫలమని విన్నవించు చున్నాను.

అగ్రహారము
భవశేశ్వరము
1-2-61

మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రి
విశ్రాంత సంస్కృతాంధ్ర భాషాధ్యాపకుఁడు
ఆంధ్ర విశ్వకళా పరిషత్కళాశాల

గ్రంథ కర్తృ జీవితచరిత్ర సంగ్రహము

బ్రహ్మశ్రీ మల్లాది సూర్యనారాయణ శాస్త్రిగారు రాజమండ్రి తాలూకా చిన కడియపు లంకలో క్రీ. శ. 1880-వ సంవత్సరము ఫిబ్రవరి 20-వ తేదీని జన్మించిరి. ప్రాథమిక విద్యాభ్యాసమైన పిమ్మట ధవళేశ్వరములోని శ్రీచర్ల బ్రహ్మయ శాస్త్రిలుగారి పాఠశాలలో పది సంవత్సరములు సంస్కృతమును, వ్యాకరణ శాస్త్రమును అభ్యసించిరి. తరువాత అమలాపురమునందలి బోర్డు హైస్కూలులోను అప్పుడు మద్రాసుననుండిన ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్తులోను, రాజమండ్రి బోధనాభ్యసన కళాశాలలోను, ప్రభుత్వ కళాశాలలోను (1919-31 వఱకు) పిమ్మట వాల్తేరునందలి ఆంధ్ర విశ్వకళా పరిషత్ కళాశాలలోను పండితులుగా పనిచేసి 1941-వ సంవత్సరము జూన్ నెలలో విశ్రాంతి గైకొని అప్పటినుండియు ధవళేశ్వరములో స్వగృహమున నివసించుచున్నారు. క్రీ. శ. 1941-వ సంవత్సరముననే షష్టిపూర్తి మహోత్సవము జరిగినది.

క్రీ. శ. 1909—18 సంవత్సరములమధ్య శ్రీ శాస్త్రిలుగారికి వెంకటగిరి, జటప్రోలు సంస్థానాధీశ్వరులు వార్షిక సత్కారము జరిపెడివారు. అట్లే 1911 నుండి 1918 వఱకును నూజివీడు సంస్థానమువారును 1940-వ సంవత్సరమునుండి శ్రీ జయపురాధీశ్వరులును వీరికి వార్షిక సత్కారము లొసంగియుండిరి. పిఠాపుర సంస్థానముకూడ వీరిని బలుసార్లు సత్కరించియుండెను.

క్రీ. శ. 1927-వ సంవత్సరమున శ్రీ శాస్త్రిలవారు పాఠశాలా కళాశాలలలోని వివిధభాషా పండితుల అభివృద్ధికిఁ గారణమైన ఉపాధ్యాయ పండిత పరిషత్తును స్థాపించి 1948-వ సంవత్సరము వఱకును దానికిఁ దామే అధ్యక్షులుగా నుండి పండితుల అభ్యుదయమునకుఁ బాటుపడియుండిరి.

శ్రీ శాస్త్రిలుగారు సుమా రిరువది ఆంధ్ర గ్రంథములు మూడు సంస్కృత గ్రంథములు రచించియుండిరి. వీరి ఆంధ్ర కృతులలో 1. ఆంధ్ర భాషానుశాసనము (చారిత్రాత్మక వ్యాకరణము) 2. సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్ర (రెండు భాగములు 3. భవభూతి నాటకానువాదములు 4. భీష్మప్రతిజ్ఞ, సత్యకీర్తి, విక్రమోర్వశీయము

ముఖ్యముగ స్వతంత్రనాటకములు 5. దశరూపకాంధ్రానువాదము 6. సంస్కృత కవి జీవితములు ముఖ్యములైనవి. సంస్కృతమున వీరు రచించిన సంస్కృత కవిజీవితములను ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయమందలి సంస్కృత అకాడమీవారు ముద్రించుచున్నారు. ఇదిగాక వీరు రచించిన సౌరతత్త్వవివేకాదులగు సంస్కృత కృతులు వీరి బహుముఖపాండిత్యమునకును, వైదిక విజ్ఞానమునకును, పరిశోధన పాటవమునకును దార్కాణములుగా నున్నవి. వారి యుపన్యాసధోరణి దివిజగంగా సదృశమై మిక్కిలి రసవంతముగానుండును.

శ్రీ శాస్త్రిలుగారు పవిత్రశీలురు; స్వతంత్రులు పట్టుదలకలవారు; వారి శిష్యవాత్సల్య మపారమైనది. సారస్వతవిషయములందే కాక లౌకిక వ్యవహారము లందును వారికిఁగల నేర్పపారమైనది. వారు పాండిత్య ప్రవర్తనలచేఁ బండిత లోకమున కనేక విధముల ప్రతిష్ఠ కలిగించినవారు.

అంకితము

సీ. కడియెద్ద జన్మించి కాశికాపురి కేగి
శబ్దాదిశాస్త్రముల్ సంతరించి,
ధవళేశ్వరము చేరి ధర్మసత్రము నిల్పి
విద్యాన్న దానముల్ విస్తరించి,
దాత విద్వన్మణి ధర్మనిష్ఠుఁడు బోధ
కాగ్రణి యనుకీర్తి యలవరించి,
దేశమాతకుఁ బేరు దేఁజాలినట్టి వి
ద్యావంశసంతతి నప్పగించి,

గీ. దీనబంధుండు బ్రహ్మవిజ్ఞాని యగుట
నైహికాముష్మిక సుఖంబు లందినట్టి
చర్ల బ్రహ్మయశాస్త్రి కస్మద్గురునకు
నంకితం బగు నీ కృతి యాత్మభక్తి.

ఏతచ్చరిత్రరచనోపయుక్త గ్రంథపట్టిక

సంస్కృత గ్రంథములు, సభాష్యములు సవ్యాఖ్యానములు

వైదికములు

1. అథర్వసంహిత
2. ఋగ్వేదసంహిత
3. ఐతరేయబ్రాహ్మణము
4. ఐతరేయారణ్యకము
5. చరణవ్యూహము, శౌనకుడు
6. ఛాందోగ్యోపనిషత్తు
7. తైత్తిరీయసంహిత
8. తైత్తిరీయబ్రాహ్మణము
9. తైత్తిరీయారణ్యకము
10. నిరుక్తము, యాస్కుడు
11. బృహదారణ్యకము
12. శతపథబ్రాహ్మణకము

లౌకికములు - దర్శనములు

1. తంత్రవార్తికము, కుమారిలభట్టు
2. న్యాయసూత్రములు, గౌతముడు
3. పూర్వమీమాంస, జైమిని
4. బ్రహ్మసూత్రములు, బాదరాయణుడు
5. యోగసూత్రములు, పతంజలి
6. వైశేషికసూత్రములు, కణాదుడు
7. సంకర్షణకాండము
8. సర్వదర్శనసంగ్రహము, మాధవాచార్యుడు
9. సాంఖ్యసూత్రములు, కపిలుడు
10. సాంఖ్యసూత్రవృత్తి పీఠిక

శాస్త్రములు

1. అర్థశాస్త్రము, కౌటిల్యుడు
2. అష్టాధ్యాయి, పాణిని
3. అష్టాంగహృదయము, వాగ్భటుడు
4. ఆర్యభటసిద్ధాంతము
5. చాంద్రవ్యాకరణము
6. బృహజ్జాతకము, వరాహమిహిరుడు
7. బృహత్సంహిత
8. మనుస్మృతి
9. మహాభాష్యము, పతంజలి
10. లీలావతి, భాస్కరుడు
11. సూర్యసిద్ధాంతము
12. శాకటాయనసూత్రములు
13. సిద్ధాన్తకౌముది, భట్టోజీదీక్షితుడు
14. సిద్ధాంతశిరోమణి
15. సూర్యసిద్ధాంతము

ఆలంకారికములు

1. అభిధానచింతామణివ్యాఖ్య హేమచంద్రుడు
2. అభిధావృత్తిమాతృక, ముకుళపండితుడు
3. అలంకారసర్వస్వము, రుయ్యకుడు
4. ఔచిత్యవిచారచర్చ, క్షేమేంద్రుడు
5. కావ్యాదర్శము, దండి
6. కావ్యప్రకాశము, మమ్మటుడు
7. కావ్యప్రకాశసంకేతాదివ్యాఖ్యలు
8. కావ్యమీమాంస, రాజశేఖరుడు
9. కావ్యాలంకారము, భామహుడు
10. కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తి, వామనుడు
11. దశరూపకము, ధనంజయుడు
12. ధనికవ్యాఖ్య
13. ధ్వన్యాలోకము, ఆనందవర్ధనుడు

14. ధ్వన్యాలోకలోచనము,
అభినవగుప్తుఁడు
15. నాట్యచూడామణి, సోమనార్యుఁడు
16. నాట్యశాస్త్రము, భరతముని
17. ప్రతాపరుద్రీయము, విద్యానాథుఁడు
18. భట్టికావ్యము
19. భావప్రకాశనము, శారదా
తనయుఁడు
20. రసగంగాధరము, పండితరాజు
21. రుద్రటాలంకారము
22. వాగ్భటాలంకారము
23. వ్యక్తివివేకము, మహిమభట్టు
24 సరస్వతీకంఠాభరణము, భోజరాజు
25 సాహిత్యరత్నాకరము, ధర్మసూరి
26. సాహిత్యదర్పణము, విశ్వనాథ
కవిరాజు

పురాణాదులు

1. అగ్నిపురాణము
2. అమరకోశము, క్షీరస్వామ్యాది
వ్యాఖ్యలతో—
3 అర్థమంజు (శ్రీ)కల్పము
4. ఉదయసుందరి పీఠిక
5 కావ్యమాలాసంపుటము
6 కావ్యములు, నాటకములు
7. జయాఖ్యసంహిత
8. పంచతంత్రము, విష్ణుశర్మ
9. పద్మపురాణము
10. పరశురామకల్పము
11. భవిష్యత్పురాణము
12. భారతము, వ్యాసప్రోక్తము
13. మత్స్యపురాణము
14. రాగసాగరము
15. రాజతరంగిణి కల్హణుఁడు
16. రామాయణము, వాల్మీకి
17. వాచస్పత్యము, నిఘంటువు
18. వాయుపురాణము
19. విష్ణుపురాణము
20. వృత్తరత్నాకరము, కేదారభట్టు
21. శంకరవిజయము మాధవాచార్యులు
22. శబ్దకల్పద్రుమకోశము, (నిఘంటువు)
23. శబ్దరత్న సమన్వయకోశ పీఠిక
24 స్వప్నవాసవదత్త, భాసుఁడు
25. హర్షచరిత్ర, భట్టబాణుఁడు

ఆంధ్ర గ్రంథములు

1 ఆంధ్రదశరూపకపీఠిక, మదీయము
2. ప్రేమతత్త్వము
3 బౌద్ధమహాయుగము,
వేలూరి సత్యనారాయణగారు
4. శాసనపద్యమంజరి,
ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్తు
5. సంస్కృతకవిజీవితము, మదీయము
6. సంస్కృతవాఙ్మయచరిత్ర,
వైదికభాగము
7. హిందూదేశ కథాసంగ్రహము,
కొ. లక్ష్మణరావుగారు

ఆంగ్ల గ్రంథములు

1. ఏ. బి కీతుపండితుని Classical Sanskrit Literature
2. ,, ,, Sanskrit Drama
3 ఎపిగ్రాఫియాఇండికా, Cambridge History of India
4. మాగ్డోనలు పండితుని The History of Sanskrit Literature
5. వాష్‌బర్నుహాప్కిన్ పండితుని The great Epic of India
6. వింటరు పండితుని History of Indian Literature
7. సి. వి. వైద్యాపండితుని భరతఖండ పటము.

8. „ „ The Mahabharata A Criticism
9. వెంబరు పండితుని History of world civilization
10. ఇండియన్ ఏంటిక్వెరి
11. చక్రవర్తి పండితుని A short History of Sanskrit Literature
12 మహామహోపాధ్యాయ గంగానాథ ఝూ గారి ఆంగ్లీకృత తంత్రవార్తిక పీఠిక
13. ఆంగ్లీకృత ప్రభాకర మీమాంస
14. The Proceedings of the Second Oriental conference held at Calcutta
15 గస్టవ్ ఆపర్టుపండితుని శాకటాయన వ్యాకరణ పీఠిక
16. పండిత భాష్యాచార్యుని The Age of Patanjali
17. Catalogues catalogorum by Theodor Aufrecht
18. గణపతిశాస్త్రిగారి భాసనాటక పీఠికలు
19. పి. వి. కాణేపండితుని సాహిత్య దర్పణ పీఠిక
20. కమలాశంకర ప్రాణశంకర త్రివేది గారి భట్టికావ్య పీఠిక
21. „ ప్రతాపరుద్రీయ పీఠిక
22. యస్. కే. దే. పండితుని Sanskrit Poetics 2 Vols.
23. డాక్టరు భాండారుకారు మాలతీ మాధవ పీఠిక
24. మహామహోపాధ్యాయ కుప్పుస్వామి శాస్త్రిగారి ఆశ్చర్యచూడామణి పీఠిక
25. మానవల్లి రామకృష్ణకవిగారి చతుర్భాణి భరతనాట్య శాస్త్రపీఠికలు
26. L. H. గ్రేపండితుని వాసవదత్తా పీఠిక
27. చింతాహరణచక్రవర్తి పండితుని భారతీయేతిహాస త్రైమాసిక పత్రికలు
28. శివరామమహాదేవ పరంజపేగారి ప్రతిమా నాటక పీఠిక
29. రమేశమోహన్ బోసుగారి శాకుంతల నాటక పీఠిక
30. విల్సనుపండితుని Hindu Theatre
31. " ఆంగ్లరత్నావళీ పీఠిక
32. M. R. కాలేపండితుని, ఉత్తర రామ చరిత్ర పీఠిక
33. కాశీనాథత్ర్యంబక తెలాంగు పండితుని ముద్రారాక్షస పీఠిక
34. పేటర్సను రిపోర్టులు
35 కల్పద్రుకోశ పీఠిక, బరోడా

లిఖితగ్రంథ పట్టికలు

1. లండన్ ఇండియా ఆఫీసు లైబ్రరి
2. తంజావూరు లైబ్రరి
3. మద్రాసు ఓరియంటల్ లైబ్రరి

(ఈ పట్టికలోఁ జేరని గ్రంథము లింకను గలవు. అవి పుస్తకపఠన సందర్భమునఁ దెలియఁగలవు.)

విషయ సూచిక

श्रीरस्तु

ॐ नमः परब्रह्मणे

సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్ర

ద్వితీయ భాగము

లౌకిక వాఙ్మయము

ప్రథమాధ్యాయము

గ్రన్థావతారిక

శ్లో॥ ఓన్నమ స్సచ్చిదానన్దరూపిణే సర్వసాక్షిణే,
మునీన్ద్రేభ్యః కవీన్ద్రేభ్యో వాగ్దేవ్యై గురవే నమః. ౧
సంస్కృతవాఙ్మయచరితే, సర్వార్థజ్ఞానసాధనీభూతే,
వైదికభాగః పూర్వః, పర స్త్వయం లౌకికో భాగః. ౨
ఏకైక సాధుశాస్త్ర వి, షేవణ మేకైక సద్గుణాధానమ్,
బహుసద్గుణ సంధానం, సారస్వత సచ్చరిత విజ్ఞానమ్. ౩
దేశం కాలం పాత్రం, ప్రాక్తన మానీయ పాఠకస్య పురః,
ప్రత్యక్షం దర్శయితుం, దక్షస్స్యా ద్వాఙ్మ యోద న్తః. ౪
శిక్షతి ధర్మం, రక్షతి శీలం, పరిహరతి మానసం తాపమ్,
విభజతి సత్యాసత్యే సత్యం సారస్వతీసేవా. ౫

ఇంతవఱకు వైదిక వాఙ్మయమును యథాశక్తి పరిశీలించిన మన దృష్టి నింక లౌకిక వాఙ్మయమువంకఁ ద్రిప్పుదము. బహువిధ శాఖోపశాఖాశోభితమై యైహికాముష్మిక జ్ఞానములను గూలంకషముగాఁ బ్రతిపాదించు నిది యమృతవారాశికరణి నపార మతిగంభీరము. ఇం దుపాదేయములగు బహువిధ విషయములలోఁ గొన్ని విజ్ఞానమునఁ బ్రాచీనము లయ్యు గ్రంథరూపమునం దర్వాచీనము లగుటం

జేసియు, పురాణాదులలోని ప్రక్షిప్తవాక్యములు భ్రాంతి గలిగించుటం జేసియు, సమాన నామధేయులగు మునులు కొందఱు కనవచ్చుటంజేసియు, ఇంతదనుకఁ జరిత్రకారు లెవరికిఁ దోఁచినట్లు వారు చర్చించిన వీని పౌర్వాపర్యము స్థిరముగాక యడుసులోఁ బాఁతిన కంబ మట్లూఁగులాడుటం జేసియు, దీని చరిత్ర మామూలాగ్రము సక్రమముగా సమగ్రముగాఁ బరిశీలించుట యన నక్షత్రములు లెక్క పెట్టుటయు సముద్రమున కేతా మెత్తుటయు నగును. ఐనను శక్తికొలఁది దీని బహిస్స్వరూపమైన దర్శింప యత్నింతము. ఇందుకు ముందుగా వేదశబ్ద ముండుటం బట్టి గ్రహింపఁ దగినది—

ఉపవేదములు

ఆయుర్వేదము ధనుర్వేదము గాంధర్వవేదము శిల్పవేదము నను నాల్గును గ్రమముగా ఋగ్యజుస్సామాథర్వవేదముల కనుబంధములైన యుపవేదము లని చరణవ్యూహము చెప్పుచున్నది.[1] ఆయుర్వేద మథర్వవేదమున కుపాంగ మని సుశ్రుత మతము. అష్టాదశ విద్యాపరిగణమునఁ గడపటిదానికి బదులుగా నర్థశాస్త్రమును గొందఱును తుది రెంటికి బదులుగా నీత్యర్థశాస్త్రములను గొందఱును బఠించిరి. ఛాందోగ్యోపనిషత్తు పదునెనిమిది విద్యలు పఠించుచు నిపుడు చెప్పిన మతభేదముల కైక్యము గలుగునట్లుగాఁ గొన్ని సంజ్ఞ లేర్పఱిచినది.[2] అందుచేఁ బ్రాచీన సంప్రదాయము ననుసరించి గాంధర్వశిల్పము లుపవేదములను మతమంగీకరింతము. సంహితాబ్రాహ్మణారణ్యకాదులందు వైద్యధనుర్బాణగాన శిల్పముల ప్రసక్తి యందందు కనవచ్చుటయు రామాయణ భారత సంహితాదులం దాయుర్వేదాది సంజ్ఞలు కనవచ్చుటయు విదితము. కావున మానవ సంఘముతోఁ బుట్టి పెరిగిన పై విద్యలు నవీనము లని యెవ్వరును జెప్ప సాహసింపఁ జాలరు గాని, వీని యందలి విజ్ఞాన మెపుడు గ్రంథరూపము దాల్చిన దనునదియే యిపుడు విచారణీయము. అందు—

ఆయుర్వేదము

పూర్వకాలమందు పంచాల దేశమునఁ బంచనదక్షేత్రమున నొకనాఁడు మహర్షులందఱు సమావిష్టులై సంఘపాలనకృషి గోరక్షణారోగ్యాది విషయము లాలోచించి యొక్కొక్క విషయము నిర్వహింప నొక్కొక్క రధ్యక్షులుగా నేర్పడి

1. చూ. శౌనక చరణ వ్యూహము.
2. చూ. సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్ర. ప్రథమ భాగము. పుట 271-272.

రనియు, వారిలో భరద్వాజుఁ డారోగ్యవిషయ నిర్వహణమునకుఁ బూనుకొని సంఘహితార్థము స్వర్లోకమునుండి యాయుర్వేదము తెచ్చెననియు నైతరేయ బ్రాహ్మణము చెప్పుచున్నది. ఆయుర్వేదమును బ్రహ్మ ప్రజాపతికిని, అతఁ డాశ్వినులకును, వారు శక్రునికిని, అతఁడు భరద్వాజునికిని, అతఁ డాత్రేయ పునర్వసునకును, అతఁ డగ్నివేశభేలజతూకర్ణపరాశరహారీతక్షారపాణు లను నార్గురు శిష్యులకును గ్రమముగా నుపదేశించుచు వచ్చినట్లును; అగ్నివేశుఁడే తొలుత నాయుర్వేద సంబంధియగు తంత్రము నిర్మించినట్లును; అదియే చరకుని వలనఁ బ్రతిసంస్కరణము గాంచి వెలసినట్లును; చరకసంహిత తెల్పుచున్నది. ఆత్రేయ భాషితమునే హారీతుఁడు సంహితగా రచియించినట్లు హారీతసంహిత వక్కాణించుచున్నది. కాశిరాజదివోదాసుఁ డనఁబడు పూజ్యుఁడైన ధన్వంతరి మహర్షి.[1] నౌపధేనవ వైతరణౌరభ్రపౌష్కలావత కరవీర్య గోపుర రక్షిత సుశ్రుతాదు లాశ్రయించి ప్రజాహిత హేతువయిన యాయుర్వేద ముపదేశింపఁ గోరినట్లును, అతఁడు చెప్పిన తంత్రము ననుసరించి సుశ్రుతుఁడు తనపేర సంహిత రచియించినట్లును సుశ్రుతసంహిత చెప్పుచున్నది. పై యార్ష గ్రంథములు చూచి తా నష్టాంగహృదయము నిర్మించినట్లుగా వాగ్భటుఁడు చెప్పుచున్నాఁడు. ఇట్లే యాయుర్వేదోత్పత్తిని విష్ణుబ్రహ్మవైవర్తపురాణాదులుగూడఁ బ్రశంసించినవి కాని, యెట్లయిన దీనికి మూలపురుషు లాత్రేయాగ్నివేశు లనుమతమే యధికముగా నున్నది. ధన్వంతరి కృతమయిన లక్షశ్లోకముల యాయుర్వేదములోని యాఱవదియగు గదాతంత్రమును దొలుత నాత్రేయుఁ డభ్యసించి యగ్నివేశుని కుపదేశించినట్లు భావప్రకాశము చెప్పిన దానిని బట్టి ధన్వంతరి యాయుర్వేదమునకు మూలకర్త యను సుశ్రుతమతము బలపడుచున్నది గాని, యీ మతభేదములను బరిశీలింపఁగా నౌషధ సంప్రదాయమున కధికముగా నాత్రేయ పునర్వసువును, శస్త్రసంప్రదాయమున కధికముగా ధన్వంతరియుఁ బ్రధానోపదేష్టలని తోఁచుచున్నది. ఇంతకును "ధన్వంతరి" యనునది బిరుదనామము గాని యొక ఋషి నామధేయము కాదనుట నిజమగుటచే నేముని ధన్వంతరి యని యపుడు వ్యవహరింపఁబడెనో తెలియ నవకాశము లేకున్నది. ఇది యేమైనఁ గానిండు. ఇప్పటికిఁ దెలిసిన దానినిబట్టి యాయుర్వేద విషయక విజ్ఞానము మిక్కిలి పురాతనమని విదితమైనది.

ఆర్యులు యాగీయపశువులను, కొంతకాల మాచరణములో నున్న నరపశువులను వధించి ఛేదించునపుడు ప్రాణుల దేహములలోని వివిధావయవ సన్నివేశ

---

1. ధన్వంతరి పౌత్రుఁడు దివోదాసుఁడని విష్ణుపురాణము.

మును, తత్పరస్పర సహకార సంబంధములను, మానవుల హృదయకోశ శ్వాసకోశ గర్భకోశములను, యకృత్ప్లీహాదులను, వివిధ నాడుల సంచలనములను, దదుపయోగములను, తత్ప్రవృత్తినివృత్తులం గలుగు ఫలములను సవిమర్శముగాఁ బరీక్షించి శారీరక విజ్ఞానము బూర్తిగా నలవఱచికొని రనుట నిర్వివాదము. ఈ విషయమంతయుఁ దంత్రశాస్త్రమునఁ గరతలామలకముగాఁ బ్రత్యక్షమగును. మఱియు శీతవాతాతపములయు నాహారవిహారాదులయు వైషమ్యముల నుత్పన్నములగు వాతపిత్తశ్లేష్మముల వికృతులను దన్మూలకములైన వివిధ జ్వరాదులను వ్రణయక్ష్మాదులను స్వానుభవ లోకానుభవపూర్వకముగా నెఱుంగఁజొచ్చి రనుటయు నిర్వివాదము. అట్టియెడ వారు తత్తద్రోగనివారణమున కర్హములైన యుపాయములు కనుఁగొని రనిన నాక్షేపమేమి ? వారి వస్తుగుణదోష విజ్ఞానమును, ఓషధీరసవిషలోహాది వివేకమును ఋగాదిసంహితలందును బ్రాహ్మణములందును సర్వత్ర గోచరించుచునే యున్నవి[1]. ఋషిసంప్రదాయ సిద్ధమును రోగనిదానతన్నివారణరూపకము నైనయావిజ్ఞానమే తంత్రమై క్రమముగా గ్రంథరూపము తాల్చినదని తెలియనయ్యెడి, కాని ఆరూపము చరకాదులా వర్ణించినంతటి ప్రాచీనము మాత్రము కాఁజాలదు.

అత్రి భరద్వా జాత్రేయ గౌతమాదు లాయుర్వేద విజ్ఞాన ప్రవర్తకులుగానే వర్ణింపఁబడిరి గాని వైద్యగ్రంథకర్తలుగా నెందును జెప్పఁబడియుండలేదు. అగ్నివేశాదుల కుపదేష్టయైన యాత్రేయపునర్వసువు భరద్వాజ శిష్యుఁడైనట్టు లాయుర్వేద పురాతనత్వ ప్రశంసాపరముగాఁ గొన్ని యవతారికలు చెప్పుచున్నవే కాని, అత్రిగోత్రము వారిలో నొకఁడైన యతఁడు ఋగ్వేదీయాత్రి భరద్వాజులనాఁటివాఁడనుట కాధారములు లభింపకున్నవి. అయినను, అష్టాధ్యాయిలోఁ బేర్కొనఁబడిన యగ్నివేశాదులకు గురువైన యతఁడు పాణినికంటె మిక్కిలి పూర్వుఁడనుటకు సందేహము లేదు[2]. అందుచేఁ దంత్రకర్త యగు నగ్నివేశుఁడును. అతని తంత్రమును సంస్కరించినచరకుఁడును, పాణినికిఁ బూర్వులని తెలియవచ్చుచున్నది. అట్లే వరరుచికాత్యాయనుఁడు పేర్కొన్న సుశ్రుతుఁ డతనికిఁ బూర్వుఁడనుటయు సంగత మగుచున్నది. హారీతసుశ్రుత సంజ్ఞలు పాణినీయములోఁ గూడ

1. ఋగ్వే. 1. 24, 31-2. 33-3. 36-6. 53-10. 163, 184, మొద—
అథర్వ. 1. 29, 55-2. 2-4. 6-6. 26-3. 5-9. 31-19. 34. మొద—
ఐ. బ్రా. 3. 6, 7-2. 1, 17-3. 15, 22-7. 1, 15, మొద—
తై. బ్రా. 2. 5, 6-3. 6-3. 9, 19-ఇత్యాదులు.

2. అష్టా. 2. 4-63-4. 1-105-4. 4-102-5. 1-11-6. 2-37, గణపాఠములు.

సూచింపఁ బడియే యున్నవి. దీనినిబట్టి చూడఁగాఁ బాణిన్యష్టాధ్యాయికిఁ బూర్వము చరకమును, దాని తరవాత హారీతసుశ్రుతసంహితలును, పుట్టియున్నవని తెలియు చున్నది. ఇందుకుఁ జరకసుశ్రుత ప్రముఖులను ఋషులనుగాఁ బ్రణుతించినవాఁడును సింహగుప్త పుత్రుఁడును, అష్టాంగహృదయ కర్తయునైన వాగ్భటాచార్యుఁడు క్రీ. పూ. రెండవ శతాబ్దిలోనివాఁ డగుట కూడా నొక యాధారము కాఁగలదు[1]. వీరేకాక, నకులసహదేవ యమరాజ జాజలి జాబాలి జాకకోపిద మనోరమాది మును లాయుర్వేద గ్రంథము లనేకములు రచియించినట్లు బ్రహ్మవైవర్త పురాణము చెప్పు చున్నదిగాని, ఆ గ్రంథములు లభింపమింజేసి వారిని గూర్చి వ్రాయుట కవకాశము గలుగకున్నది. ఇఁకనో, అష్టాంగ హృదయము తరువాత, భావమిశ్రమాధవనాగ నాథవృంద విజయరక్షిత హేరంబసేనాది విద్వాంసులు సుమా రేఁబది మంది భావ ప్రకాశమాధవనిదానాది గ్రంథములు కాలక్రమమునఁ గ్రీ. శ. పదునాఱవ శతాబ్ది వఱకుఁ గూడ రచియించుచు వచ్చినట్లుగాఁ దత్తద్గ్రంథ పరిశోధనవల్లఁ దెలియు చున్నది[2]. అం దనేకములు దేశమున వ్యాపించి యున్నవి.

మానవులకు రోగ శాంతిసాధనము లుపదేశించుచుఁ దన్మార్గమున నాయు ర్దాయమును వృద్ధి నొందింప నాధారమగు చున్నది గావున నిది యాయుర్వేదమనఁ బడుచున్నది. ఇందు వెలువడిన వానిలో మొదటిదియు నగ్నివేశతంత్ర సంస్కరణ రూపము నగు చరకసంహిత వ్రణాది శస్త్రచికిత్సకంటె నౌషధ చికిత్స నెక్కువగా బోధించుచున్నది సుశ్రుతసంహిత యౌషధ విద్యకంటె శస్త్రవిద్య నెక్కువగాఁ దెలుపుచున్నది. సూత్ర నిదాన విమాన శారీరేంద్రియ చికిత్సిత కల్పసిద్ధి సంజ్ఞలుకల యెనిమిది స్థానము లను ప్రకరణముల వెలయుచరకము, కాయచికిత్స శాలాక్యము శల్యాపహర్తకము విషగరవైరోధికప్రశమనము భూతవిద్య కౌమారభృత్యకము రసాయనము వాజీకరణము, అను నెనిమిదియు నాయుర్వేదమున కంగము లనియు, దీనిని బ్రాణిలోకానుగ్రహార్థము బ్రాహ్మణులును, ఆత్మరక్షణార్థము క్షత్రియులును, వృత్త్యర్థము వైశ్యులును, సామాన్యముగా ధర్మార్థకామ ప్రతిగ్రహార్థ మందఱును బఠింపఁదగు ననియు బోధించుచున్నది. సుశ్రుతము నిట్లే సూత్రాదిస్థానములతోను, అష్టాంగ వివరణముతోను విరాజిల్లుచు, వ్యాధిగ్రస్తునికి వ్యాధిమోక్షణమును, స్వస్థునికి వ్యాధి సోఁకకుండ సంరక్షణమును గావించుటయే యాయుర్వేద ప్రయో జన మనియు, ఎనిమిది యంగములలోను శల్యాంగ ముత్తమ మనియు వర్ణించుచు

1. చూ. అణ్ణామోరేశ్వరకుంటేగారి యష్టాంగ హృదయ పీఠిక.
2. చూ. ఇండియా ఆఫీసు లండను లైబ్రరీ సంస్కృత గ్రంథ పట్టిక. Part V.

ముందుగా వివిధరూపమైన శస్త్రవైద్యము నారంభించినది. హారీతసంహితయు వీనిని బోలి యెల్ల విషయములను స్పృశించినదిగాని పరిమాణమున వీనికంటెఁ జిన్నది యగుటచే విషయవివరణమున వీనికిఁ దీసిపోవుచున్నది. అష్టాంగహృదయ మట్లుగాక చరకసుశ్రుతములలోని సకల విషయములను దననాఁటి లోకానుభవము నకు సరిపుచ్చుచు సర్వాంగసుందరమై దేశము నలుగడల నలంకరించియున్నది. తరువాత వెలసిన యెల్ల వైద్యగ్రంథములకు నిది తల్లి యనుట యతియోక్తికాదు. దీనితరువాత గణింపఁదగిన శార్ఙ్గధర సంహిత భావప్రకాశము మొద లగుననేకము లలో దేశమంతట ఖ్యాతి కెక్కినది మాధవనిదానము. దీని కెందఱో వ్యాఖ్యలు రచియించిరి. వారిలో విజయరక్షితుఁ డను నతఁడు, బ్రహ్మవైవర్త పురాణము పేర్కొన్న వారికి వేఱుగ ముప్పదియైదుగురు వైద్యగ్రంథకర్తలను బేర్కొని యున్నాఁడు. వారి గ్రంథము లన్నియుఁ గూడ సజీవములై యున్నవి. వానికిని బూర్వోక్త గ్రంథములకును గూడ నొకటి రెండు మూఁడు చొప్పున వ్యాఖ్యానములు గూడఁ గలవు. కాని వానిలో మూఁడువంతు లిపుడు భారతీయుల చెవి సోఁకకుండఁ గనే మఱుఁగుపడియున్న వనుట నిజము. ఇట్లు లెక్కకు వచ్చు సుమా రేఁబదిమంది గ్రంథములే కాక మఱి నూఱు గ్రంథములైనను శాస్త్రజ్ఞులు రచియించినవి కలవు. అందు లోలంబరాజీయము వైద్యచింతామణి మొదలైనవి ప్రసిద్ధములు. భోజ మహారాజు పేర, చారుచర్య యను వైద్యగ్రంథము కూడఁ గనఁబడుచున్నది. మఱియు నేత్రవైద్యము పశువైద్యము హయచికిత్స మొదలగు వానికిఁ గూడఁ బ్రత్యేక గ్రంథములు కలవు. గ్రంథవిస్తరభీతిచే నీసారస్వతమును గూర్చి యింత కంటె వివులముగాఁ దెలుప వీలుగాకున్నది. పూర్వోక్త వివరణమునుబట్టి చూచి నచో నాయుర్వేద వైద్యము సకలజనానురంజకమై చిరకాల మాసేతుహిమాచలము వ్యవహారమున నుండెడిదని మాత్రము చెప్పక తప్పదు. ఈ విధముగా రోగనిదాన మునకును, చికిత్సకును బెట్టినదిపేరై కొన్నివేల సంవత్సరములు భరతఖండమును సంరక్షించిన యీ వేద మిపుడు కాలకర్మ వశమున భారతీయుల దృఢభక్తికి దూర మైనను, నేఁటికైన నితరవైద్యములకు లొంగని పెక్కు దీర్ఘ రోగములను గుదుర్చునది యాయుర్వేదౌషధమే యని లోక మెఱుఁగక పోలేదు. కాని, సుశ్రు తాదులు బోధించిన శస్త్రచికిత్స యిపుడు రాజావలంబనము లేక నామమాత్రావశిష్ట మైన దనుట వాస్తవము. అయినను, ఆయుర్వేద మిపు డందందు పఠనపాఠ వ్యవ హార మునఁజొచ్చుచుండుట దాని మంచి కాలములకు సూచకమని విశ్వసింతము.

ధ ను ర్వే ద ము

తొల్లి యార్యజాతి కంగరక్షయై మహాసంగ్రామముల విజయము గూర్చిన యీ క్షత్త్రవిద్య పూర్వమెంతపేరు మోసినదో యిపుడంత పేరు లేకుండఁ బోయినది. విల్లమ్ములు మాత్రమే ధనుర్వేదోక్తములు కావు. వివిధములైన యుద్ధపరికరము లన్నియు దీనిలోనివే. రామాయణాదులందు వర్ణింపఁబడిన శస్త్రాస్త్ర సంఘాతమే కాదు, సంహితాబ్రాహ్మణాదులందు వర్ణింపఁబడిన—అష్టి వజ్రి శతఘ్ని ప్రముఖ సంగ్రామసాధనము లవలోకించినచో నార్యుల కీ విద్యయందుఁ గల శ్రద్ధాభక్తులు విశదమగును. బ్రహ్మ యీ వేదమును దొలుతఁ గనిపెట్టినవాఁడని శ్రుతిస్మృతీతిహాసములు చెప్పుచున్నవి. బ్రహ్మాదులు ఘోరతప మాచరించి స్వీయతేజోమయములైన దివ్యాస్త్రశస్త్రము లవలోకించి రని పూర్వకవులు ప్రశంసించియున్నారు. ఋగ్వేదమున బాణములు చేయుట వానికి ఱెక్కలు కట్టుట బాణాగ్రములు నూఱుకొను టాకు చెక్కుట విండ్లు చేయుట, వర్ణింపఁబడినవి[1]. ఇంద్రాగ్నిరుద్రవరుణాది దేవవీరులు మహాధానుష్కులుగా సంహితాదులందు వర్ణింపఁబడియున్నారు. కాని ధనుర్వేదోత్పత్తిక్రమము మాత్ర మెందును విశదముగా లేదు. ఛాందోగ్యాదులందు క్షత్త్రవిద్యగాఁ బేర్కొనఁబడిన యిది బ్రాహ్మణుల వలననే వ్యాప్తికి వచ్చినదని మాత్రము రామాయణ భారతాదులవల్లఁ దెలియనయ్యెడి. రామాయణములో, శస్త్రాస్త్ర సంపన్నుఁడు నర్థశాస్త్రవేత్తయు నగు సుధన్వుఁడను నుపాధ్యాయుని ప్రశంస కలదు[2]. మహాభారతమునం దగ్నివేశుఁడు ద్రోణాచార్యుని కాగ్నేయాస్త్ర ముపదేశించి నట్లును, జామదగ్న్యరాముఁడు ద్రోణునికి సప్రయోగ సంహారములు సరహస్యములునగు సకలాస్త్రము లిచ్చినట్లును గలదు[3]. ఇదియిట్లుండ రామాయణాదులందు శస్త్రాస్త్ర రహస్య వేత్తలలో నగ్రగణ్యుఁడు విశ్వామిత్రుఁ డని యున్నది. బ్రహ్మాదులు వేలకొలఁది సంవత్సరములు మహాస్త్ర సంపాదనమున కధిక పరిశోధనము గావించి జృంభకాస్త్రములు కనుఁగొనినట్లును, వారి వలనఁ గృశాశ్వుఁడు వాని నార్జించినట్లును, అతనియొద్ద విశ్వామిత్రుఁడా యస్త్రవిద్య నేర్చినట్లును, అతఁడు శ్రీరాముని కావిద్య యుపదేశించినట్లును మఱియొక సంప్రదాయము కలదు. ఎట్లయిన నిది తొలుత బ్రహ్మర్షివల్లను, పిదప భృగువంశ్యుల వల్లను వెలసి

1. ఋగ్వే. 9-112.

2. ఇష్వస్త్రవరసంపన్న మర్థశాస్త్ర విశారదం.
సుధన్వాన ముపాధ్యాయం కచ్చిత్త్వం తాత మన్యసే, అయో, 100 సర్గ. 14.

3. ఆదిప—130 సర్గ.

యనంతరము పాలకులగు రాజన్యుల నాశ్రయించి క్షత్రవిద్య యనుపేరు గాంచిన దనుట నిజము. ఇట్లు శస్త్రాస్త్ర సంపత్ప్రశంస వైదిక లౌకిక వాఙ్మయములు రెంటను సర్వత్ర కనవచ్చుచున్నను, ఆర్యులకుఁ బట్టుఁగొమ్మయైన యీ వేదము బహుపురాతనమైనను, ఇందలి విషయ మితిహాసపురాణాది ప్రసిద్ధమైనను. ప్రత్యేక ముగా దీనిని చెల్పు సంస్కృతగ్రంథ మింతవఱకు లభింపలేదు. తెలుఁగునఁ గన వచ్చు ధనుర్విద్యావిలాస మునకు మాతృక యగు గీర్వాణభాషా గ్రంథ మొకటి యుండియుండు నని యూహించుట కవకాశము కలదు. గాని, దానికర్త యగు కృష్ణ మాచార్యుఁ డామాట లేవియుఁ జెప్పియుండలేదు. క్రీ. ౧౮౪౭ ప్రాంతమున రాచూ రుమండల మేలిన తిరుపతిరాయల యానతిచే గుంటూరు మండలవాసి యగుకవి యీ గ్రంథము రచియించి, ఈమని గ్రామమందలి కోదండరామస్వామి కంకిత మొనర్చెను[1].

ఆంజనేయో పాసకుఁడును మాధ్వుఁడు నగు కృష్ణమాచార్యుఁ డవతారికలో "కోదండదీక్షా గురుండగు రఘుపతి కటాక్షంబునం జేసి సద్గురులాభంబు నిద్ధను శ్శాస్త్రము మాకు నధీతం బయ్యె. తత్తల్లక్షణంబులు శాస్త్రసమ్మతంబులుగా నుపన్య సించెదను" అని వ్రాసిన మాటలను బట్టి సంస్కృతమున నున్న ధనుశ్శాస్త్ర గ్రంథము లితఁడు చూచినట్లు గోచరించు చున్నది. నా చిన్నతనమున మా యింట నుండు తాటాకు పుస్తకముల పెట్టెలో "ధనుశాస్త్రం, సస్యానందం" అను రెండు శీర్షికలుగల సుమా రిరువది పత్రముల తాటాకు పుస్తక మొకటి నాకంటఁబడినది. కాని, అది యేమైనదో, యిపుడు కనబఁడలేదు. అందలిభాష సంస్కృతమో తెలుఁగో, యిపుడు జ్ఞప్తి లేదు. ఎట్లయిన నేమి? ఇపుడు సంస్కృత ధనుశ్శాస్త్ర కృతి మృగ్యము. కృష్ణమాచార్యుని కృతిలో మూఁడాశ్వాసములందు, ధనుర్నిర్మా ణము తత్పరిమాణము మార్గణపరిగణనము, శరవిధానమాన ప్రశంస, పుంఖోప సంఖ్యానము - ధనుర్బాణ గోపవార్హనిచోళనిషంగ రచనము, మౌర్వీవిధానము, అంగుళిత్రాణ విధానము, జ్యారోపణము, లక్ష్యశుద్ధి మొదలగు పెక్కువిషయములు వర్ణింపఁబడినవి. ఇదియు ముద్రిత మైనట్లు కనఁబడదు. ఇఁక —

గాంధర్వ వేదము

దీనికి సంబంధించిన విజ్ఞానము సామవేదముతోనే యుదయించి వికసించిన దనుటకు దాని యనుక్రమణికలఁ గనవచ్చు సామగాన ప్రవర్తకుల పట్టికలే నిదర్శ

1. చూ. ఆంధ్ర సాహిత్య పరిషత్పత్రిక తృతీయ సంపుటములో నేను వ్రాసిన వ్యాసము.

నము[1]. రాణాయని మొదలుగా జైమిని వఱకును గల పదుముగ్గు రాచార్యులవల్ల సామగానవిద్య తొలుత దేశమునందు తలచూపినది. తరువాత జైమిని మహర్షి సంతతివారును, తచ్ఛిష్య ప్రశిష్యులును దీని నభివృద్ధికిఁ దెచ్చిరి. ఇట్లతి ప్రాచీన ముగాఁ గనవచ్చు సామగానమే భరతవర్షీయ గాన విద్యకు నిదానమైనట్లు నారద శిక్ష యీ క్రింది విధముగాఁ దెలుపుచున్నది.

"య స్సామగానాం ప్రథమ స్స వేణో ర్మధ్యమ స్స్మృతః
యో౽సౌద్వితీయో గాంధార స్తృతీయ స్త్వృషభ స్స్మృతః
చతుర్థ షడ్జ ఇత్యాహుః పఞ్చమో ధైవత స్స్మృతః
షష్ఠో నిషాదో విజ్ఞేయ స్స ప్తమః పఞ్చమ స్స్మృతః"

ఈ శ్లోకములనుబట్టి సామగాన భారతగాన స్వరములును, సంగీత శాస్త్ర విహితములైన సప్తస్వరముల గుర్తులు నిట్లుండును.

సామస్వరములు	భారతగానస్వరములు	వీనిగుర్తులు
ప్రథమము	మధ్యమస్వరము	మ
ద్వితీయము	గాంధారస్వరము	గ
తృతీయము	ఋషభస్వరము	రి
చతుర్థము	షడ్జస్వరము	స
పంచమము	ధైవతస్వరము	ధ
షష్ఠము	నిషాదస్వరము	ని
సప్తమము	పంచమస్వరము	ప

దీనినిబట్టి సామగానములోని ప్రథమాది సప్తస్వరముల వల్లనే భారతగానము లోని మధ్యమ గాంధారాది సప్తస్వరము లేర్పడినట్లును, ఆ స్వరముల యాద్యక్షర ములే 'స రి గ మ ప ధ ని'యను స్వరసంజ్ఞలైనట్లును విదితమగును[2]. మఱియుఁ దన నాఁటికి వ్యాప్తిలో నున్న ప్రాచీన సంప్రదాయమునుబట్టి దత్తిల నారద సంవాద రూపమున నున్న రాగసాగర మను సంగీత శాస్త్రగ్రంథము రాగోత్పత్తిని నిర్ణయించుచు, "భైరవ భూపాలరాగములు విప్రజాతివి, అవి సామవేద జన్యములు. మంజరీ శ్రీరాగములు క్షత్రియజాతివి, అవి యజుర్వేదజములు. వసన్తమాలవ

1. చూ. సం. వా. చ. సంపుట. 1. 170, 174.
2. సం. వా. చ. ప్ర. 175, 275, 276.

రాగములు వైశ్యజాతివి, అవి ఋగ్వేద సంజాతములు. నాటబంగాల రాగములు శూద్రజాతివి, అవి యథర్వవేద సంభూతములు" అని ప్రశంసించుటను బట్టియు[1], ఛాందోగ్యోపనిషత్తు దేవజనవిద్య యనుపేర గాంధర్వవిద్య నుదాహరించుటను బట్టియు, గర్భోపనిషత్తు గావించిన గాన విద్యాప్రసంగమును బట్టియు, తొలుత గంధర్వులవలన వ్యాప్తికి వచ్చి గాంధర్వ మను పేరుగాంచిన యీ విద్యకు వేద సంబంధము కలదని స్పష్టమగును. అట్టి దీని ప్రాచీన స్వరూపమును దెలుపు పురాతన గ్రంథము లేవియు లభింపకున్నవి కాని, గాంధర్వవేద మనియు నాట్య వేదమనియు రెండు శబ్దములు మాత్రము వైదిక లౌకిక వాఙ్మయముల నందందుఁ గనవచ్చుచున్నవి. అందు—

"గాంధర్వవేదము ముప్పదియాఱువేల గ్రంథము. అందు సప్తస్వరోత్పత్తి వీణాకలారాగ మేలతాల మిశ్రగీతికాలాసికోల్లాసికాది బహుతంత్రములును, జాతిగ్రహలయస్థానములు మార్గాంగ ప్రక్రియ కాలజ్ఞానము వాద్యజ్ఞానము మొదలగు నసంఖ్యాక విషయములును వర్ణింపఁబడినవి" అనుచు యామలాష్టక తంత్రము చెప్పిన మాటనుబట్టి[2], గాంధర్వవేద మనుపేర నొక ప్రాచీన గ్రంథముండెడి దని తెలియవచ్చును గాని. యది యిపుడు మృగ్యము. ఇంక, శారదాతనయ విరచితమైన భావప్రకాశన మను గ్రంథము—

"నాట్యవేదా చ్చ భరతాః సార ముద్ధృత్య సర్వతః
సంగ్రహం సంప్రయోగార్థం మనునా ప్రార్థితా వ్యధుః
ఏకం ద్వాదశసాహస్రైః శ్లోకై రేకం తదర్థతః
షడ్భిః శ్లోకసహస్రై ర్యో నాట్యవేదస్య సంభవః"[3].

అని చెప్పిన మాటలనుబట్టి భరతులు రచియించిన ద్వాదశ సహస్రీరూప షట్సహస్రీరూపములైన నాట్యశాస్త్ర గ్రంథములు రెంటికిని మూలాధారమైన నాట్యవేద మొకటి యుండెడి దనవలసి వచ్చుచున్నది గాని, గాంధర్వవేద స్వరూపమువలె దానిస్వరూప మెందును వర్ణింపఁబడి యుండలేదు. అందుచేఁ బూర్వ గురుపరంపరా ప్రాప్తమైన ప్రాచీననాట్య సంప్రదాయమే యర్వాచీనులకు నాట్య వేద మైనదనియు, అది యాధారముగా వృద్ధభరతుఁడు తొలుతఁ బండ్రెండువేల

1. విప్రా భైరవభూపాలా క్షత్రితా సామవేదజా. ఇత్యాది.
2. గాంధర్వవేదః షట్త్రింశత్సహస్ర గ్రంథసమ్మితః ఇత్యాది.
3. దశమాధికారము. 34, 35 శ్లోకములు.

గ్రంథముతో నొక నాట్యశాస్త్రము రచియించె ననియుఁ బిదప భరతముని దానిని సంగ్రహించి యాఱువేల గ్రంథముతో మఱియొకి నాట్యశాస్త్రము నిర్మించె ననియు, 'భరతాః' అను బహువచన ప్రయోగము[1] పూజ్యార్థకమై వృద్ధభరత భరతమును లిద్దఱినిమాత్రమే తెల్పునది యనియుఁ బైశ్లోకముల భావము గ్రహింప వలసి యున్నది. కాని, ఆ ప్రకరణము మాత్రి మీభావమున కవకాశమిచ్చుటలేదు. ఇంతకును, నాట్యవేదము ధనుర్వేదమువలె నాదిని సంప్రదాయరూపమే కాని, గ్రంథరూపము కాదనియే తోఁచుచున్నది. పోనీ; గాంధర్వ వేదమునే కొందఱు నాట్యవేద మని వ్యవహరించి రంద మన్నను, ఇందొకదాని కొకటి నామాంతర మనుటకుఁ బ్రమాణము లభింపదు. ఉపవేదగణనమున సర్వత్ర గాంధర్వవేద శబ్దమే కాని నాట్యవేదశబ్దము కనఁబడదు. దానంజేసి రెండు నొకటే యనుటకు సాహసము చాల కున్నది, అయినను, అందలి విషయము కొంత గాంధర్వ విద్యకు సంబంధించినది కావున నీసందర్భమందే నాట్యశాస్త్ర సంగీతశాస్త్ర గ్రంథము లను గూర్చి ప్రసంగింతము.

వేదములందు వేదాన్తములందు రామాయణ మహాభారతాదు లందును నటనాట్య నృత్యనర్తనాది శబ్దములు కనఁబడుచున్నను నటధర్మములను దెలుపు శాస్త్ర మెపు డుదయించినదని విచారింపఁగాఁ బాణినికిఁ బూర్వమే యది యుదయించి నట్లు గోచరించినది. శిలాలిప్రోక్తమైననటసూత్రము లధ్యయనము చేయునటులు శైలాలు లనియు, కృశాశ్వప్రోక్త నటసూత్రములు చదువునటులు కృశాశ్వులనియు, ద్వివిధనటులను నిరూపించుచుఁ బాణిన్యాచార్యులు తనకు మున్నె శిలాలియుఁ గృశాశ్వుఁడు ననువారు నటసూత్రములు రచియించి యున్నట్లు తెలిపియున్నాఁడు. మఱియు నటులధర్మము గాని, ఆమ్నాయము గాని నాట్య మగు ననియు రూప నిష్పత్తి గావించియున్నాఁడు[2]. ఆ సూత్రము లిపుడు లభింపకున్నను, అవియే తరువాత వెలువడిన నాట్యశాస్త్ర గ్రంథముల కాధారము లని విశ్వసింపవచ్చును. ఈ విషయ మింత విస్పష్టముగా నుండఁగా, పాణిని ధాతుపాఠమున నటధాతువు నాలుగుచోట్ల[3] దృగ్గోచర మగుచుండఁగా, పాణినినాఁడు నాట్యశబ్దము నృత్య

1. ఇది యింకను విచారణీయము.

2. పారాశర్య శిలాలిభ్యాం భిక్షునటసూత్రయోః. అష్టా. 4. 3-110.
కర్మన్ద కృశాశ్వాదినిః. 4, 3-111.
ఛన్దోగౌక్థిక యాజ్ఞిక బహ్వృచనటాఞ్ఞ్యః. 4, 3-129.

3. నటవృత్తౌ. నట అవస్కన్దనే. ఇత్యాది.

పరమేకాని నాటకాభినయపరము కాదని స్వాభిప్రాయము తెలిపినఁ దెలుపును గాక, అంతేకాని, క్రింద నుదాహరించిన పాణిని సూత్రములు మూఁడును మహాభాష్యమున వ్యాఖ్యాతము లైనట్లు తనకుఁ గనఁబడ లేదని యీ సూత్రములు పతంజలి తరువాతికాలమం దష్టాధ్యాయిలోఁ జేరియుండు నన్నవీబరు పండితుని సాహసము మాత్ర మీపట్టున విస్మయము గలిగింపకపోదు[1]. పాశ్చాత్య విమర్శకుల సాహసోక్తుల కిట్టి వెన్నేని యుదాహరణములు కలవు. ఇపుడు వానిమాట యటుండ నిండు.

పాణిని పేర్కొన్న పై నటసూత్రములకుఁ బిదపఁ జెప్పఁదగిన గ్రంథము ద్వాదశ సహస్రియగు నాట్యశాస్త్రమే. ఇది వృద్ధభరతుఁడు రచియించిన దని ప్రతీతి. ఇందలి కొంత గ్రంథము మాత్రమే యిపుడు సజీవమై యున్నదని తెలియవచ్చుచున్నది గాని, పూర్వ మీగ్రంథము ప్రచారములో నున్నట్లుగా, దశరూపవ్యాఖ్యాతయగు బహురూప మిశ్రుఁడు మొదలగువారు ద్వాదశసహస్రీకారమత మెత్తి యిందలి వాక్యము లుదాహరించుటయే చెప్పుచున్నది[2]. వృద్ధభరతుఁడు క్రీ. పూ. నాల్గవ శతాబ్దిలోనివాఁడు. అందుచేఁ బాణిని చూచిన శిలాలికృశాశ్వనట సూత్రములు తరువాత సుమారు మఱి మూఁడువందల యేండ్లు ప్రచారములో నుండెననుట యాశ్చర్యకరము కాదు కావునను, ఆ మధ్యకాలముననే యాధారము లేక నాట్యకళ ప్రవృత్తమయ్యె ననుట యనూహ్యము కావునను, తననాఁటికి నాట్య వేదముగాఁ బ్రశంసింపఁబడుచు వచ్చిన యా సూత్రముల సారమునే శ్లోకరూపముగా నాట్యశాస్త్ర మనుపేర వృద్ధభరతుఁడు ద్వాదశ సహస్రగ్రంథము నిర్మించెనని విశ్వసింపవలసి యున్నది.

ద్వాదశ సహస్రికిఁ బిదప మఱి నూఱేండ్లకు షట్సహస్రి యుదయించినది. దానికర్త భరతముని యని ప్రతీతి. అతఁడు క్రీ. పూ. మూఁడువందల యేళ్లనాఁటి వాఁడు[3]. వృద్ధభరతుఁడు నాట్యవేదోత్పత్తి నెట్లు వర్ణించెనో, తన గ్రంథమున కాధారముగా దేనిని బ్రశంసించెనో తెలియరాదు గాని, భరతముని మాత్రము తన నాట్యశాస్త్రము ద్వాదశసహస్రికి సంగ్రహ మని చెప్పలేదు సరిగదా! పైగా

1. వీబరు H. I. L. 197 P.

2. సమావృతే హి నాట్యజ్ఞైః రశ్మౌశ్చావతార ఇష్యతే-ఇతిద్వాదశ సహస్రీకారః-

3. వృద్ధభరతభరతములను గూర్చియు వారికాలములను గూర్చియుఁ గొందఱు సంశయించుట కలదు. భరతాచార్యుడు క్రీ. మూఁడవశతాబ్దికిఁ బూర్వుడని పి. వి. కాణేపండితుఁడు మొదలగు వారనిరిగాని, అది యూహయేకాని సిద్ధాంతముకాదు.

నాట్యవేదము బ్రహ్మ నిర్మించి తన కిచ్చినట్లుగా గ్రంథమహత్త్వ ప్రశంసాపరమైన ప్రాచీన శైలినిబట్టి "నాట్యశాస్త్రం ప్రవక్ష్యామి బ్రాహ్మణా య దుదాహృత" మ్మని యారంభించి, ఆత్రేయాదిమునులు త న్నుపాసించి "నీవు సమకూర్చిన వేదసమ్మిత మైన నాట్యవేద మె ట్లుత్పన్న మయ్యె" నని యడుగఁగా, వారికిఁ బ్రత్యుత్తర మిచ్చినట్లుగా నాట్యవేద కథకు బ్రథమాధ్యాయమున విపులముగా వర్ణించి యున్నాఁడు. దానిసార మిందు సంగ్రహించి చూపుచున్నాను.

"వైవస్వత మన్వంతరమందు త్రేతాయుగమున లోకము గ్రామ్యధర్మ ప్రవృత్తమై కామలోభపరవశమై సుఖదుఃఖ సమాకులమై యున్నపు డింద్రాది దేవతలు బ్రహ్మను సమీపించి — మేము దృశ్యము శ్రవ్యము నైన క్రీడనీయకము కోరుచున్నాము. శూద్రజాతులయందు వేదవ్యవహారము శ్రవ్యము కాదు కావున సార్వవర్ణిక మైన పంచమవేదము సృజింపుము — అని వేఁడుకొనిరి. అంతఁ బితా మహుఁడు సర్వశ్రావ్యమైన వేదము నిర్మింతునని ప్రతిజ్ఞచేసి, ఋగ్వేదమునుండి పాఠ్యమును సామవేదమునుండి గీతమును యజుర్వేదమునుండి యభినయములను, అథర్వవేదమునుండి రసములను గ్రహించి చతుర్వేదాఙ్గ సంభవముగా నాట్య వేదము నిర్మించి...ప్రక్కనున్న నన్ను (భరతమునిని) ఉద్దేశించి — నీవు పుత్త్రి శతయుక్తుఁడవై యీ వేదమునకుఁ బ్రయోక్తవు కమ్మని పలికెను. నేనును బ్రహ్మ వలన నాట్యవేదము తెలిసికొని, శాండిల్యవాత్స్య కోహలతండుదత్తిలాదు లగు నానూర్వురు పుత్త్రిలకు దానిని సప్రయోగముగా నేర్పి, స్త్రీలు తప్పఁ బురుషులు కైశికీవృత్తి ప్రయోగింపఁ జాలరని నేను మనవి చేయఁగా స్వయంభువు దయాళువై యప్పుడు మనస్సున సంకల్పించి నాట్యాలంకారచతుర లైన మంజుకేశీసుకేశీ సులోచనా మనోరమాది సంజ్ఞలు గల యిరువది నలుగు రప్సరసలను సృజించి నా కిచ్చియు, గీతాతోద్యములందు సశిష్యుఁడైన స్వాతినామకఋషిని, గానయోగ మునందు నారదాది గంధర్వులను నాకు సహాయులను గా నియోగించెను. అంత నేను నాట్యసంపూర్ణత గాంచి కృతాంజలినై నే నేమిచేయవలెనో సెల విమ్మని లోకేశునిఁ బ్రార్థింపఁగా నతఁడు 'ఇది ప్రయోగమునకు మంచిసమయము. మహేంద్ర పర్వతముపై జరుగు విజయోత్సవమునం దీనాట్యవేదము ప్రయోగింపు మని శాసించెను. నేను నట్లే యచ్చట నాంది గావించితిని. అట్టి సర్వాతిశాయి యైన దీనాట్య వేదము."

ఈ శాస్త్రమునందు భరతశబ్దము నటనాట్య నాట్యప్రవర్తకపరముగాఁగూడ నున్నను, భరతసంజ్ఞ కలయేకముని ద్వాదశ సహస్రియు, ఇంకొకముని షట్సహ

స్త్రీయు రచియించిరను లోకప్రసిద్ధి విశ్వసనీయము కాకపోదు. కాని, విషయ విచారణనుబట్టి పైకథ యిందు కేవలము కల్పిత మనక తప్పదు. అయినను, ఇట్టి కల్పనము లాకాలమందలి కొన్ని స్మృతులలోఁ గూడఁ గనవచ్చుటంజేసి గ్రంథ మహత్త్వ వ్యాప్తికై యిట్టి యపూర్వ కల్పనములు గావించుట యానాఁటి కొందఱి శైలి యనియు, అందుచేతనే యీముని తనకు మున్నున్న నాట్యసూత్రములను గాని ద్వాదశ సహస్రినిగాని పేర్కొనక బ్రహ్మనోటఁ బుట్టిన నాట్యవేదమే యీ నాట్య శాస్త్ర మనుభావము ప్రకటించె ననియు, అభినవ గుప్తాచార్యుఁడు చెప్పినట్లు మొదటి యధ్యాయమందలి కొంతభాగము గూడఁ దచ్ఛిష్యప్రక్షిప్తముగాక యంతయు మునిప్రణీతమే యనియు నొకవిధముగా మనస్సమాధానము గావించుకొనవలసి యున్నది.

ఈ నాట్యశాస్త్రము ముప్పదియే డధ్యాయముల గ్రంథమని కూడ నొక ప్రతీతి కలదుగాని, అభినవ గుప్తాచార్యుఁడు వ్యాఖ్యానావతారికలో 'షట్త్రింశకం భరతసూత్ర మిదం వివృణ్వన్' అని చెప్పిన దానినిబట్టి యిది ముప్పదియా అధ్యాయముల గ్రంథమే యని నమ్మఁదగును[1], బంగారమునకుఁ బరిమళ మబ్బినట్లుగా నితని యభినవ భారతీవ్యాఖ్య దీనికి మఱింత ఖ్యాతి తెచ్చినది. ఇది రూపక ప్రదర్శనము ప్రధాన ప్రయోజనముగా నుదయించిన దైనను, సాహిత్యము పాలిటి కల్పద్రుమ మనఁదగియున్నది. రసభావనాయకాది లక్షణముల దీనిమాట వేదవాక్కు. ఇందు నిరూపింపఁబడిన విషయములు విధుల నసంఖ్యాకము లమోఘము లపూర్వములు. తరువాత బయలుదేఱిన వివిధరూపకాలంకార నాట్యాది లక్షణముల కెల్ల నిది పెట్టినది భిక్ష. దేశకాల పాత్రముల మార్పులనుబట్టి రుచి మాఱుటచే నిందలి రూపక దర్శనవిధు లీకాలమున రుచింపకున్నను, చిరకాలము దీనిమాటయే శాసనమైనది. ఈ శాస్త్రమందు ముఖ్యముగా నిరువది యెనిమిదవ యధ్యాయము మొదలుగా ముప్పది నాల్గవ యధ్యాయము తుదవఱకును సప్తస్వరములు గాత్రగాన తంత్రీగానాదులు విశదీకరింపఁ బడినవి. ఇంక—

పూర్వోక్తమైన నాట్య వేదోత్పత్తికథ పేర్కొన్న నూర్వురును భరతముని పుత్త్రు లన్నను, కొందఱు భావించిన ట్లతని శిష్యులన్నను, అతనికి సమకాలికు లనవలెనుగదా! వారిలో, కోహలుఁడు సంగీత మేరువును నఖకుట్టకుఁ డొక నాట్య శాస్త్రమును దత్తిలుఁడు గాంధర్వ వేదసారమును రచియించినట్లు తెలియుచున్నది.

1. కడపటి యధ్యాయమును లేఖకు లెవరో రెండుగా విభజించుటచే 37 అధ్యాయముల ప్రతి వచ్చినట్లు కనఁబడుచున్నది.

తండు వను నతనికి నంది యను నామాంతర మున్నట్లుగా 'తండుమునిశబ్దో నన్దిభరతయో రపరనామనీ' అను నభినవగుప్త వచనమునఁ దెలియుచున్నది. ఈ నన్దియే నందికేశ్వరుఁ డైనచో నందికేశ్వరభరత మనఁబడెడి యభినయ దర్పణమును. భరతార్ణవము నితని వనవలసివచ్చును. ఇట్లింక నెన్నేవి గ్రంథములు వారు వారు రచియించి యుందురుగాని, నాట్యపదోత్పత్తికథ చూపిన భరతపుత్ర నామావళి సత్యమని నమ్మి యీ గ్రంథము లన్నియు భరతనాట్య శాస్త్రమునకు సమకాలికము లనుటకు మాత్రము మన సొప్పుకున్నది. అయినను, క్రీ. ౧౦౦-౨౦౦ నడుమనున్న మతంగముని బృహద్దేశి యను తన సంగీత గ్రంథమున దత్తిలుని స్మరించుటచేతను, అర్వాచీన గ్రంథము లనేకములు కోహలదత్తిల (దంతిల) నంది నారదాదులను బూర్వకవులను గా స్తుతించుటచేతను, వారు క్రీ. పూ. ప్రథమశతాబ్ది కించుక యావలివారై యుందురని తోఁచుచున్నది.

వీరిలో దత్తిలుఁడు రచియించినదిగా దత్తిల మను నొకగ్రంథ మనంతశయనమున ముద్రిత మైనది. బృహద్దేశికర్త యగు మతంగముని వలెనే, సంగీత సమయసారకర్త యగు పార్శ్వదేవుఁడును, సంగీత సుధాకారుఁ డగు రఘునాథభూపుఁడును, అభినవ భారతీవ్యాఖ్యా కర్తయైన యభినవ గుప్తాచార్యుఁడును, దత్తిల మతము నుద్ధాటించుటంబట్టి యిది దత్తిలమునికృతమే యని తత్ప్రకాశకులు సమర్థించియున్నారు. ఇది ౨౪౩ శ్లోకముల చిన్నగ్రంథము. సప్తస్వరూప మైనగీతజాతము సామవేదమునుండి పుట్టిన దని యిది యిట్లు చెప్పుచున్నది.

"ఇత్యేవ మృషిభి ర్గీతం సామవేద సముద్భవమ్,
సప్తరూప మతో జాతం గీతజాతం పురా కిల"

అమరకోశ వ్యాఖ్యాత యగు క్షీరస్వామి నాట్యవర్గులో నుదాహరించిన స్వరస్థానవిషయక మైన యీ క్రిందిశ్లోక మిందలిదే.

"నృణా మురసి మంద్ర స్తు ద్వావింశతివిధో ధ్వనిః
స ఏవ కంఠే మధ్యః స్యా త్తారః శిరసి గీయతే"

దీనిని బట్టిగూడ నీ గ్రంథము దత్తిలమునికృతమే యని విశ్వసింపఁదగియున్నది. ఇందు, స్వరగ్రామ మూర్ఛనాస్థాన ప్రత్తిజాతి వర్ణాదులగు బహువిధ సంగీ శాస్త్ర విషయములు విశదీకరింపఁ బడినవి.

'గీతం వాద్యం తథా నృత్యం త్రయం సంగీతముచ్యతే' అనునది సంగీత లక్షణము[1]. ఇందు నృత్యము వాద్యానుగము, వాద్యము గీతానువృత్తి. అందుచే గీతము ప్రధాన మగుచున్న దని సంగీత రత్నాకర కారాదుల నిర్ణయము. పితామహుండు సామవేదమునుండి తొలుత గీతమును గ్రహించెనని వారి విశ్వాసము. గీతమనాదిగా నెల్లలోకముల వారిచేఁ గూడఁ బ్రేమింపఁబడుచు వచ్చినదని పౌరాణిక మతము. బ్రహ్మయు నాది విష్ణువును సామగానలోలురు. పార్వతీపతి గీతనృత్య ప్రియుఁడు. రాధాకృష్ణుఁడు వేణుగానరతుఁడు సరస్వతీ వీణాసక్త. ఇంతయేల ? అజ్ఞాతవిషయాస్వాదు లయ్యు ఫణిమృగబాలురుగూడ గీతము శ్రుతిగోచర మైనంతనే తన్మయచిత్తులై పరవశత్వమున నానందింతురుగదా ! ఇంక నట్టి సంగీతము మహిమ వేఱ పొగడవలెనా ? 'ధర్మార్థ కామమోక్షాణా మిద మే వైకసాధన' మ్మను శార్ఙ్గదేవునివచన మెంతయు నియ్యెడ సముచితము. లోకములో నాదమునుండి వర్ణమును దానినుండి పదమును దానినుండి వాక్యమును దానివలన వ్యవహారమును సిద్ధము లగుచున్న వనుట యనుభవసిద్ధమే కావున, జగ మంతయు నాదాధీన మనుట స్పష్టము. అట్లే గీతము నాదాత్మకము. నాదవ్యక్తియే వాద్యమునకు మూలము ఈ గీత వాద్యములు రెంటిని నృత్య మను గమించును. అందుచే నీ మూఁడును నాదాధీనము లనుటయు విదితము. అట్టి యీనాదము, ఆహతము అనాహతము నని ద్వివిధము. దీనివలన శ్రుతియు దానివలన స్వరమును దానివలన రాగమును దానివలన గీతము నుత్పన్నము లగును గావున గీతమునకు నాదమే యాత్మ యనియు, మూలాధార మనియుఁ దలంపఁడు చున్నది. తదాత్మకమైన గీతము నధికరించియే సంగీతశాస్త్ర మావిర్భవించినది. ఆ గీతమునకు వాద్య నృత్తములు సహకారులు, అందుచే నీ మూఁడును సంగీతశాస్త్రమున కవలంబనము లైనవి.

సంగీతము, మార్గము దేశి యని ద్వివిధము. విరించిప్రోక్తమై సదాశివుని యెదుట భారతాది ప్రయుక్త మైనది మార్గమనియు, ఆయా దేశముల జనులకు హృదయరంజకమై వ్యాపించినది దేశి యనియు సంగీతలక్షణ కర్తలమతము. గీత వాద్య నృత్తాత్మకమైన యీ సంగీతమున గీతము ప్రధానముగా, రాగవర్ణనిరూపణము రాగసాగరము సంగీత దర్పణము సంగీత విషయము మొదలుగా బహు గ్రంథము లుత్పన్నము లై నవిగాని, వానిలో సంగీత రత్నాకరమునకు భరతఖండ మంతటను

1. గాంధర్వం త్రివిధం గీతవాద్యనర్తనభేదతః. నాట్యచూడామణి. సోమనార్య మతము.

ప్రాచుర్యము హెచ్చినది. దీనికర్త శార్ఙ్గదేవుఁడు. ఇతఁడు కాశ్మీరదేశమునుండి దక్షిణాపథమునకు వలసవచ్చిన భాస్కర పండితుని పౌత్రుఁడు. సోఢలదేవుని పుత్రుఁడు. సింఘణ భూపాలుని యాస్థానములోని వాఁడు. యాదవ వంశీయుఁడైన యీ రాజు దౌలతాబాదను దేవగిరి నగరము రాజధానిగా శాలివాహనశకము ౧౧౩౨-౧౧౬౮ నడుమ రాజ్యము చేసినవాఁ డగుటచే శార్ఙ్గదేవుఁ డతని సమకాలికుఁడై క్రీ. శ. ౧౨౨౦ ప్రాంతమున నీగ్రంథము రచియించె నని విశద మగుచున్నది. ఇది,స్వరరాగ వివేక ప్రకీర్ణక ప్రబంధ తాలవాద్య నర్తననామకములైన యేడధ్యాయముల మహాగ్రంథము, చతురకల్లినాథ విరచిత కలానిధి వ్యాఖ్యతో, పూనా నగరమున ముద్రితమైన దీనికి, సింహభూపాలుఁడు కుంభకర్ణ నరేంద్రుఁడు గంగా రాముఁడు హంసభూపాలుఁడు నను నలుగురును సంస్కృతవ్యాఖ్యలు రచియించినట్లు తెలియుచున్నది. మఱియు హిందీభాషలో నొకవ్యాఖ్యయు, తెలుఁగున రెండు వ్యాఖ్యలు నున్నవని యందురు. ఒక తెలుఁగు వ్యాఖ్యతోడి యీ పుస్తకము మదరాసు ప్రాచ్య పుస్తకాలయ పట్టికలోఁ గనవచ్చుచున్నది. దీనినిబట్టి యీ గ్రంథము సార్వత్రికమై సకలరసిక హృదయాహ్లాదకారి యైనదని స్పష్టమగును.

శార్ఙ్గదేవుఁడు, సంగీతవిశారదులగు పూర్వుల మతపయోనిధిని మథించి యందలి సారమునే యీ గ్రంథముగా రచియించు చున్నానని ప్రతిజ్ఞచేయుచు, శివాసదాశివ బ్రహ్మ రంభార్జున నారద తుంబురు విశ్వావసు ప్రముఖులను బేర్కొనుట యెటువ్నను, భరత కశ్యప మతంగ యాష్టిక శార్దూల కోహల విశాఖిల దన్తిల కంబల మాతృగుప్త స్వాతి గుణ బిందురాజ క్షేత్రరాజ రాహల రుద్రట భోజరాజ పరమర్ది సోమేశ జగదేక మహీశ్వరాదుల ననేకులఁ బేర్కొనుట చూడ సంగీత విషయమున వీరి మతములు కల వని తెల్ల మగుచున్నది. మఱియు, రుద్రభట్టు (క్రీ.౬౦౦) రచియించిన యెనిమిదివేల గ్రంథముతోడి స్వరనిర్ణయమును, చాళుక్య వంశ్యుఁడైన ప్రతాప చక్రవర్తి (క్రీ. ౧౦౦౦) నిర్మించిన సంగీత చూడామణియు, నాన్యదేవుఁడు మిథిలాపురరాజు (క్రీ. ౧౧౦౦) రచించిన సరస్వతీ హృదయాలంకారమును, బెల్లామునివాసియు జైనపండితుఁడు నగుపార్శ్వదేవుఁడు క్రీ. ౧౨౫౦) వ్రాసిన సంగీత సమయ సారమును, నారదుఁడను నొకకవి క్రీ. ౧౩౦౦) కల్పించిన సంగీత మకరందమును, మీవాఁడు దేశ మేలిన కుంభకర్ణుని (క్రీ.౧౪౭౦) యొక సంగీత కృతియు, అళియరామరాజు సేనా నాయకుఁడైన బయకారరామామాత్యుఁడు (క్రీ. ౧౫౫౦) రచియించిన స్వరమేళకలానిధియు, రఘునాథరాయని గురువైన గోవింద దీక్షితుని (క్రీ. ౧౫౮౦) కృతియు, ఇట్టే యింక ననేకములును

సజీవములై యున్నవి, పైవారిలో సంగీతాకర సూరి బిరుదాఙ్కితుఁడగు పార్శ్వ దేవుఁడు "మీ మాంసాది సకల శాస్త్రములచేఁ గూడ గమ్యుఁడు కాని శంకరుఁడు గీతముచే గమ్యుఁ డగును. పారాశర్యాది సకలస్మృతి కర్తలు గూడ గీతమే మోక్షద మనిరి" అనుచు సంగీతము సర్వోత్తమ మని ప్రశంసించి యున్నాఁడు. పది యధికారములతోడి యితని గ్రంథమున స్వరరాగవృత్తవాద్యతాలాది విషయ ములు సవిమర్శముగా నిరూపింపఁబడినవి.

రెండవది యగువాద్యము ప్రధానముగా మృదంగలక్షణ తాల లక్షణ తాలాధ్యాయ తాలవిషయ తాలప్రకరణ తాలదశప్రాణ ప్రకరణాది గ్రంథములు పెక్కు పుట్టినవి. ఇందు తాలలక్షణము కోహలుఁడు రచియించినట్లుగా దాని వ్యాఖ్యాత యీ క్రింది విధముగాఁ జెప్పియున్నాఁడు.

"ఇహ ఖలు సకలభరత పండిత మండలా ఖండల సకలభరత ప్రవర్తన శిఖామణిః కోహలాచార్యనామకః...తౌర్యత్రికోపకారాయ....తాలస్వరూపం ప్రతి పాద యితుకామః చికీర్షితం ప్రతిజానీతే" ఇత్యాది. ఇది గాక మఱియొక తాలలక్ష ణము గూడ నర్వాచీన మైనది కలదు.

తాలము వాద్యముకంటె భిన్నమై తౌర్యత్రికమున సహాయకారి యని తాల శాస్త్ర వేత్తల మతము. నృత్తగీత వాద్యములు తాలము లేక శోభింపవు. కావునఁ దాలస్వరూపము ముందెఱుఁగవలె నని వారందురు. ఇది నిజమైనను దీనిని బ్రకరణ వశమున వాద్యమునఁ జేర్చితిని.

మూఁడవది యగునృత్తము సంగీత గ్రంథములం దంతటను బ్రశంసింపఁ బడినను దానింగూర్చి కూడ, అభినయ దర్పణము అభినయ శాస్త్రము నాట్యచూడా మణి నాట్యకలానిధి నృత్తతాల లక్షణము భరతార్ణవము భరతార్థచంద్రిక మొదలగు ననేక గ్రంథము లుదయించినవి. ఇవి యన్నియు భరతనాట్య శాస్త్రము ననుస రించినవే కాని స్వతంత్రములు కావు. శారఙ్గదేవుఁడు నృత్తతాలకపూర్తన మను గ్రంథమును గూడ రచియించినట్లు కనఁబడుచున్నది. నర్తనము, నాట్యనృత్య నృత్తభేదమునఁ ద్రివిధ మని తల్లక్షణవేత్తల మతము, దశరూపక కర్తకూడ 'అవ స్థానుకృతి ర్నాట్యం' మిత్యాదిగా నీమూఁడింటికి వేఱుగా లక్షణములు నిర్వచించి యున్నాఁడు మఱియు,

ఆంగి కాహార్యక వాచిక సాత్త్విక భేదమున నభినయము చతుర్విధమను విషయమున నాట్య గ్రంథకర్తల మతము లేకీభవించు చున్నవి గాని, సంయుతా

సంయుత సంకర హస్తములను జూపుటలో నభినయశాస్త్ర భరతార్ణవాదులకు మత భేదములు కలవు. ఆభేదము లన్నియుఁ గాలక్రమమున నభినయకల వృద్ధి గాంచుటలో దేశభేదమునుబట్టి వచ్చిన వని తెలియఁగలదు. ఇట్లు గాంధర్వవిద్య భరతఖండ మంతట ననాదిగా వ్యాపించి పరమాత్మ జ్ఞానమునకు సంగీతము సాధన మనెడిఖ్యాతి వహించుటయే కాక దేశభేదమును బట్టి రాగస్వరకల్పన తాలలయాదు లందు శాఖోప శాఖలుగా విజృంభించినది. సంగీత విషయమను గ్రంథము రాగములు ౭౨ అని మాత్రమే నిరూపించి కనకాంగి రత్నాంగి ప్రముఖములైన వాని నామము లెల్లఁ బేర్కొన్నది. కాని, సంగీత రత్నాకరము ద్వితీయాధ్యాయమున రాగభేదము లపారముగాఁ జూపి వాని లక్షణములు విశదీకరించియున్నది. అందు నిందును గూడఁ బేర్కొనఁబడిన యనేక రాగములు దక్షిణ కర్ణాటాంధ్రదేశములలో వినఁబడవు. దీనినిబట్టి రాగము లాయా దేశీయులు ప్రేమించు గీతముల నాశ్రయించి వాడుకలోఁ బెరిఁగిన వని తెలియవచ్చును. ఇఁక భావప్రకాశనమును గూర్చి రెండు మాటలు,

"ఆర్యావర్త దక్షిణభాగమున మేరూత్తరమను జనపదమున మాఠరపూజ్య గ్రామమున నివసించునట్టి యష్టాదశ విద్యాపారంగతుఁడగు భట్టగోపాలుఁడు సంతానార్థియై శారదాదేవి నారాధింపఁగా నొకపుత్రుఁ డుదయించెను, అతనిపేరు శారదాతనయుఁడు, అతఁడు వేదవేదాఙ్గవిద్యలు నేర్చి యొకచైత్ర మాసోత్సవమున శారదాలయమున కేఁగి యామెచెంతఁ గూర్చుండి భావాభినయకోవిదు లగునటు లభినయించు ముప్పది విధముల రూపకములను జూచి 'అమ్మా' నాకు నాట్యవేదము దయచేయు' మని యాచించెను. అపుడా దేవి నియోగమున నాట్యశాలాపతి యగు దివాకరుఁ డనువిప్రుఁడు, గౌరీశంకర వాణీ బ్రహ్మ వ్యాసాగస్త్యనారద భరతాదుల నాట్యమతము లన్నియు నుపదేశించెను. అంత శారదాతనయుఁడు నాట్యవేదుల హితార్థమై భావభావ భేదనాయికానాయక భేదశబ్దార్థసంబంధ భేదనాట్య భేదనాట్య ప్రయోగభేదాదిరూపమున దశాధికారములుగా భావప్రకాశన మనుమహాగ్రంథము రచియించెను'' అని భావప్రకాశావతారిక చెప్పుచున్నది. చాలవఱ కభినవ గుప్తాచార్యుని మార్గ మవలంబించి నాట్యవేదమునకు సంబంధించిన యెల్లవిషయములు విశదీకరించిన యీ శారదాతనయుఁడు క్రీ.శ. పన్నెండవ శతాబ్ది మొదటిభాగములోని వాఁడని తలపఁబడుచున్నది. నాట్యవేదవేత్త యుత్తరదేశమున ఖ్యాతి వహించిన యుత్తమాలంకారికుఁడైన యీ శారదాతనయున కీడై తరువాత దక్షిణదేశమున శారదామూర్తిగా నవతరించి దక్షిణాపథమును సంగీత రసామృతమున ముంచిన

మహనీయుఁడు త్యాగరాజే. ఇతనికృతు లాంధ్రము లయ్యు ద్రవిడ కర్ణాట త్రిలింగాది దేశములలో సంగీత సారస్వతమున నగ్రస్థాన మధిష్ఠించి యున్నవి.

శిల్ప వేదము

గాంధర్వ వేదములవలె నిది యిపుడు చతుష్షష్టికలలలోఁ బరిగణింపఁబడు చున్నను, తొల్లి యుపవేదముగా నే గణన కెక్కినది. దీనికి స్థాపత్యవేద మను నామాంతరము కలదు. ప్రాచీనుల శిల్పకల మిక్కిలి శాస్త్రసమ్మతమై హృదయంగమముగా నుండెడి దనుటకుఁ బురాణాదులఁ గనఁబడు పురగ్రామతటాకా రామదేవాలయాది నిర్మాణ వర్ణనలే కాక మహింజోదారో మొదలగు పురాతన భ్రష్టపురాదులలోని విచిత్రవస్తు సంతతియు సాక్ష్యమిచ్చు చున్నది. ఇంత యేల? తొమ్మిది యద్భుతములలో నొకటిగాఁ బ్రశంసింపఁబడుచు నేఁటికిని సకల ప్రపంచమున కచ్చెరువు గొలుపుచున్న తాజ్ మహల్ శిల్పము, ప్రాచీనుల నిరుపమాన నిర్ణిద్ర నిర్దుష్ట శిల్పకలా కౌశలమున కంత్యోదాహరణమై ప్రత్యక్ష మగుచుండ నిఁకఁ బురాతనార్యులశిల్ప విజ్ఞానము సర్వాతిశాయి యనుట కెవ్వరు శంకింతురు? అట్టియిది ఛాందోగ్యోప నిషత్తునం దష్టాదశవిద్యలలో, దేవజనవిద్య యనుపేర నృత్తగీత వాద్యములతోఁ దుల్యముగాఁ బ్రశంస కెక్కినను, ఈ విజ్ఞానముతోడి ప్రాచీన గ్రంథములు మాత్రము కనరావు. దృగ్గోచరము లగుచున్న కొన్ని గ్రంథములు ప్రాచీనముని నిర్మితములుగా భ్రాంతి గొలుపుచున్నను, అవి పూర్వులపేర నర్వాచీనులు రచియించినవి గాని పురాతనములు గావని వాడి స్థితిగతులే తెలుపుచున్నవి. అందుచే శిల్పసారస్వతము నందేగ్రంథమాద్యమో నిర్ణయింప వీలుపడకున్నది, అయినను, దొరికిన ప్రమాణ వచనములనుబట్టి దీని యుత్పత్తి మార్గము లవలోకింతము.

"పూర్వము త్రేతాయుగమున మహోన్నతము మహావిశాలము నగు శరీరముతో నొక మహాభూత మావిర్భవించి తిరుగఁజొచ్చెను. దానిని జూచి దేవతలు భయపడి బ్రహ్మదేవుని శరణుచొచ్చి ప్రార్థించిరి. అతఁడు వారి కభయమిచ్చి, ఈ పురుషుని బట్టుకొని తలక్రిందుగాఁ బడవేయుఁ డనెను. వారట్లు గావించిరి. వాఁడే వాస్తుపురుషుఁడు. బ్రహ్మసృష్టుఁడు. అతఁడు భాద్రపదకృష్ణ తృతీయ శనివాసరమునందు కృత్తికా నక్షత్రమున జన్మించినవాఁడు. వాఁడట్లు దేవతలచేఁ బీడింపఁబడి బ్రహ్మను స్తుతించుచు, నిరపరాధుఁడను రక్షింపు మని కోరెను. అపుడు బ్రహ్మ ప్రసన్నుఁడై నిన్నుఁబూజింపక యెవరు గ్రామపురగృహారామదుర్గాద్యారంభము గావింతురో వారికి సిరి యబ్బదు. వారియుద్యమము కొనసాగదు. నిన్నుఁ బూజించినవారియత్నము ఫలించును. అని వర మిచ్చెను, అట్టి వాస్తుపురుషుని

గూర్చి తెల్పునది వాస్తుశాస్త్రము. ఈ శాస్త్రము బ్రహ్మవల్లనే తొలుత వెలసినది. పురాతనమైన దీనిని శంభువు పరాశరునికి, అతఁడు బృహద్రథునికి, అతఁడు విశ్వకర్మకుఁ గ్రమముగా నుపదేశించిరి. బహుభేదయుతమైన యీ శాస్త్రమును లోకహితార్థమై విశ్వకర్మ ప్రకాశింపఁ జేసెను. అదే విశ్వకర్మ ప్రకాశము, లేక వాస్తుశాస్త్రము" అని విశ్వకర్మ ప్రకాశావతారిక చెప్పుచున్నది. ఆ గ్రంథమునందే త్రయోదశాధ్యాయము తుద "గర్గుఁడు పరాశరునికి, అతఁడు బృహద్రథునికి, అతఁడు విశ్వకర్మకును గ్రమముగా నీ శాస్త్ర ముపదేశించినట్లు కనఁబడుచున్నది. ఇది యిట్లుండ—

వివిధశిల్ప విద్యారహస్యములను శివుఁడు కాశ్యపుని కుపదేశించినట్లుగా, కాశ్యపీయ మనఁబడెడి యంశుమద్భేద మను గ్రంథము తెలుపుచున్నది. ఇది గాక, మయమత మనుపేర వాస్తు శాస్త్రమును మయుఁడు రచించినట్లుగా ముప్పది యాఱధ్యాయముల గ్రంథమును, మను నిర్మితముగా నొక వాస్తులక్షణమును, మానసార రచితముగా నొక వాస్తుశాస్త్రమును, అగస్త్య విరచితముగా నొక శిల్పశాస్త్రమును, గనవచ్చుచున్నవి. సనత్కుమారుఁడు తనపేర గృహ వాస్తువు నిర్మించినట్లుగా సనత్కుమారసంహిత యను చిన్నపుస్తక మొకటి కనఁబడుచున్నది. ఇవి గాక, పరాశరమునికృత కృషిపద్ధతి, నీలకంఠభట్టువిరచిత కుండోద్ద్యోతము, విశ్వనాథదేవ నిర్మితకుండమండపకౌముది. నరహరిభట్టవిరచిత మండపకుండమండనము, విఠలదీక్షిత ప్రణీతకుండసిద్ధి, విశ్వనాథ ద్వివేదిరచిత కుండరత్నాకరము మొదలగు శిల్పశాస్త్ర గ్రంథము లింకను గలవు. వీనిలో నర్వాచీన కృతులనుగూర్చి యాలోచింపఁ బనిలేదు కాని, విశ్వకర్మాది నిర్మితములుగాఁ గనవచ్చునవి తత్తన్నిర్మితములా యనునది మాత్రము సందిగ్ధముగా నున్నది. కానిండు. ఈ గ్రంథముల ప్రాచీనత యెట్టిదైనను, వీనియందలి వాస్తుశిల్ప విజ్ఞానము మాత్ర మతిప్రాచీన మని, అరుణకేతుకచిత్యమందలి పురీరథాదివర్ణనములును, వాల్మీకి రామాయణమందలి మనునిర్మితాయోధ్యావర్ణనాదులును, మహాభారతమందలి మయసభాది వర్ణనలును, విష్ణుపురాణాదులలోని వివిధశిల్పవర్ణనలు నేకగ్రీవముగా సాక్ష్య మిచుచున్నవి. అందుచే శిల్పవేద మథర్వసంహిత కుపవేదమనెడి చరణవ్యూహాదులయభిప్రాయము సముచితమే యనవచ్చును. ఇట్లు పురాతనమైన యీ వాస్తుశిల్పవిజ్ఞానమునుగూర్చి పైగ్రంథములవల్లఁ గొన్ని విశేషవిషయము లీ క్రిందివిధముగా దెలియవచ్చుచున్నవి.

వాస్తుశిల్ప విజ్ఞాన విషయమునఁ బురాతనసంప్రదాయసిద్ధమై తొలుత గర్గమత ముదయించినది. దానినిబట్టి విశ్వకర్మ మతమును మానసార మతమును

బుట్టినవి. ఇందు మానసారమత మతివిశాలము. ఇవియును పీనింబోలియు నభినవ లక్షణములు కొన్నికలదియు నగు మానవ మతమును దొల్లి యుత్తరహిందూదేశమున నెక్కువగా వ్యాపించినవి. పైవాని కించుక భిన్నమార్గములు త్రొక్కిన మయమతాగస్త్య మతములు సంపూర్ణ లక్షణ లక్షితములై దక్షిణ హిందూ దేశమున హెచ్చుగా వ్యాపించినవి.

మానసారము ౭౦ అధ్యాయముల గొప్ప గ్రంథము. మానసారుఁడను ముని రచియించిన దగుట నీ వాస్తు గ్రంథమున కీపేరబ్బినది. భూపరీక్షా శంకు స్థాపన గృహరాజగృహగ్రామపురదేవాలయాది నిర్మాణ విధాన మితరగ్రంథములందు వలెనే యిందు నున్నది గాని, యిందలి విషయవివరణ మసామాన్యము. బౌద్ధజైన లక్షణ వర్ణనములనుబట్టి యిది యర్వాచీన మనఁదగియున్నను, ఋషి దేవ రాజ మానవాది లక్షణ విశేషములను విశదీకరించుచుఁ బ్రపంచ విజ్ఞానమున కాకరముగా నున్నదనుటయే దీని మహత్త్వమునకు గుర్తు. ఇది గాక, సమరాంగణ సూత్రధార మను మఱియొక మహాగ్రంథము క్రీ. ౧౯౨౪ లో బరోడా సంస్థానమువారు ప్రకటించినది కనవచ్చు చున్నది. అధ్యాయాంతముల నున్న "మహారాజాధిరాజశ్రీ భోజదేవ విరచితే సమరాఙ్గణసూత్రధారాపరనామ్ని వాస్తుశాస్త్రే—" ఇత్యాది గద్యము ననుబట్టి ౮౩ అధ్యాయముల యీ గ్రంథమును[1] ధారానగరాధీశుఁడును సరస్వతీ కంఠాభరణాది బహు గ్రంథకర్తయు నగు భోజమహారాజు రచించినట్లు తెలియు చున్నది ఇది మొన్నటివఱకును లోకముకంటఁ బడకుండుటచేతను, భోజుని యితరగ్రంథములందు పేర్కొనఁబడకపోవుటచేతను, ఇతరకవు లేసందర్భమందును దీనిని స్మరింపకపోవుటచేతను, ఇది భోజునిది కాదేమో యనియు, పై గద్యమును గ్రంథ ప్రశస్తికై లేఖకు లెవరో కల్పించియుందు రనియుఁ గొందఱికిఁ దోఁచవచ్చును గాని, పై కారణాభాసములు తప్పఁ బ్రబల మైన కారణము లేవియు నిది యితనిది కా దనుటకుఁ గనరావు. కావున నిప్పటి కిది యితనిదే యని విశ్వసింపవలసియున్నది. అది గాక విద్వత్కవియు విద్వత్కవి శేఖరాశ్రయుఁడు నగునితఁ డీకృతి రచియించె ననుటయు నబ్బురము కాదు. విశ్వకర్మ ప్రకాశము ననుసరించిన యీ కృతి యన్నివిధముల మానసారమునుగూడ మించిన దనవచ్చును. ఇందు రమారమి రెండువేల విషయము లున్నవి, భాష మిక్కిలి మృదువు నిర్దుష్టము. శైలి సరళము. మొదటి యేడధ్యాయము లందును ఖగోళ భూగోళ విజ్ఞాన ముపదేశింపఁబడినది అచ్చటినుండి భూపరీక్షాది వాస్తు విషయములు సంపూర్ణముగా

1. అచ్చుపడినది. ఇంకను గొన్ని యధ్యాయములు మిగిలియున్నట్లు తెలియుచున్నది.

వివరింపఁబడినవి, ఇంత యేల ? ఇందు తెలుపఁబడని వాస్తుశిల్ప విషయము లేదను కంటె దీని సర్వంకషత్వమును వేఱుగాఁ జెప్పనక్కఱలేదు. పూర్వోక్తము లయిన మహాగ్రంథములలోని యాయాభాగములను దీసి శిల్పరత్న మనుపేర ౮౧ అధ్యాయముల గ్రంథమును, కేరళ దేశీయుఁడగు కుమారకవి సమకూర్చెను. ఇవిగాక, క్రీ. ౧౪౧౯-౧౪౬౯ నడుమ మేదపాటపురము పాలించిన కుంభకర్ణ (కుంభో) రాజు నాస్థానములోని వాఁడగు మండనుఁ డనుకవి ప్రాసాదాది నిర్మాణము నధికరించి నిర్మించిన రాజవల్లభ మండన మనువాస్తుశాస్త్ర గ్రంథ మొకటి కలదు. అది విశ్వకర్మ మతము ననుసరించినదే. ఆంధ్రులలో, కనుపర్తి బసవాచార్యుఁడు రచించిన విశ్వవిద్యా భరణము శిల్పకారువిధులను, విశ్వకర్మకులజుల రథశాలాది శాఖలను విశదీకరించుచు శిల్పశాస్త్ర గ్రంథములలో గణన గాంచినది, ఇది గాక గన్నమాచార్యుఁడు పెద్దనాచార్యుడుఁ గార్లపాటి లక్ష్మణాచార్యుఁడు మొదలగువారు మయ మతము ననుసరించిన వాస్తుగ్రంథములు కొన్నిటికిఁ దెలుఁగుటీకలు నిర్మించిరి. దీనిని బట్టి, మయమత మాంధ్రదేశమున నెక్కువగా వ్యాపించిన దని తెలియఁగలదు.

ఇట్లు గ్రామపుర దుర్గారామాది నిర్మాణమున భరతఖండమునకు సౌందర్యము తెచ్చిన యీ శిల్పవాస్తువిద్య యీ కాలమున వాడుకలో లేనిమాట వాస్తవమే కాని, దానివాసన నేఁటికిగూడఁ గొంచె మేని హైందవుల హృదయముల నంటి యుండక పోలేదు. అయిన నేమి ? రాజావలంబనమును, ప్రజాదరణమును లేక దీనికిఁ జెందిన గ్రంథములు గూడ నెన్నో స్వదేశములకు దూరములై విదేశపుస్తకాలయముల నిద్రించుచున్న వనుట విచారకరము. ఇఁక వీనిని విడిచి సంస్కృత కవితాకల్పలతా మూలము లనఁదగి జగదేకపూజ్యములైన రామాయణ మహాభారతము లవలోకింతము.

ఇది శ్రీహరితసగోత్ర పవిత్ర మల్లాది వెంకమాంబా శ్రీరామావ
ధానిపుత్ర సూర్యనారాయణశాస్త్రి ప్రణీతమైన
సంస్కృత వాఙ్మయచరిత్ర ద్వితీయభాగమగు
లౌకిక వాఙ్మయ చరిత్ర యందు
ప్రథమాధ్యాయము.

ద్వితీయాధ్యాయము

రామాయణ మహాభారతములు

ఇవి యెప్పటివి ? వీనిలో నేది ముందు ? ఏది వెనుక? అను విషయముల ననేకు లనేకవిధములఁ జర్చించి వారివారికిఁ దోఁచినట్లు సిద్ధాంతీకరించి యున్నారు. అందుకుఁ గారణ మిదమిత్థ మనఁదగిన ప్రబలప్రమాణములు లేకపోవుటయే. ఇపుడు వారిచర్చ లన్నియు గ్రహించి పరామర్శించుట యనావశ్యకము. మనకు లభించిన యాధారములనుబట్టి వీని పౌర్వాపర్యాది విషయములు తెలిసికొందము.

ఇతిహాసము సంహిత ఆఖ్యానము, అను నామము లీరెంటికిని వీనియందే లభించుచున్నవి. జయ మనుపేరు రామాయణమున లేదుకాని, భారతముపలెనే యిదియును, అష్టాదశ పురాణములుఁగూడ జయసంజ్ఞకల వని భవిష్యత్పురాణము చెప్పుచున్నది[1]. విశేషించి రామాయణ మాదికావ్య మార్షము వేదసమ్మితము. భారత మార్షము పంచమవేదము. ఏకనాయక మగు రామాయణము పరిక్రియ యనెడి యితిహాసము. బహునాయక మైన భారతము పురాకల్ప మనెడి యితిహాసము[2]. ఆ కథ త్రేతాయుగములోనిది. అందలి నాయకుఁ డవతారపురుషుఁడైన శ్రీరాముఁడు. ఈ కథ ద్వాపరాంతమునాఁటిది. కలియుగమున ౬౫౩ సంవత్సరములు గడచినంతఁ గురుపాండవు లుదయించిరని రాజతరంగిణిమతము. ఇందలి కథా ప్రవర్తకుఁడు శ్రీరాముని తరువాతి యవతారపురుషుఁ డగు రామకృష్ణుఁడు. ఇది, యిట్లుండ, సప్తమహర్షులలోని అత్రి భరద్వాజ వసిష్ఠ విశ్వామిత్రులకు రామ కథతో సంబంధము కలదు గాని, ఆ ప్రాచీన మహర్షులలో నొకరికి భారత ప్రధాన కథతో సంబంధములేదు. మఱియు, ఉత్పత్తిక్రమములఁబట్టి యేకనాయక కావ్యము ముందు పుట్టుటయు. బహునాయగ కావ్యము దానిమీఁదిపెంపుగాఁ దరువాతఁ బుట్టుటయు సహజము. అట్లే మొట్టమొదటికథ సరళముగా నుండుటయు, తరు

---

1. అష్టాదశ పురాణాని రామస్య చరితం తథా,
కార్ష్ణం వేదః పంచమ శ్చ యం మహాభారతం విదుః,
జయేతినామ్నా త్వేతాం స్తు ప్రవదంతి మనీషిణః.

2. పరిక్రియా పురాకల్ప ఇతిహాసగతి ర్ద్విధా.
స్యాదేక నాయకా పూర్వా, ద్వితీయాబహునాయకా; కా. మీ

వాతికథ తికమకలుగా నుండుటయుఁగూడ సాజమే. దీనికిఁ దగినట్లుగా శ్రీరాముఁడు ధర్మనిష్ఠయే కాని, తన చర్యయందు రాజనీతిజ్ఞత చూపినవాఁడు కాఁడు. ధర్మరాజు ధర్మవర్తనుఁ డయ్యు రాజనీతి పారంగతుఁడై కార్యము నడపినవాఁడు. సీత అయోనిజ, పతియేతక్క నన్యమెఱుఁగని యమాయకురాలు. ద్రౌపదియు నయోనిజ. కాని, పతులకు సమరోత్సాహము కలిగించిన లోకజ్ఞురాలు ధీరురాలు. భరతలక్ష్మణులు మిన్ను విఱిగి మీఁదఁ బడినను, అన్నగారిమాట కడుగుదాఁటని వినయమూర్తులు. భీమార్జునులుగూడ నట్టివారే యైనను, అపు డపుడు కార్యవేగమున మైమఱచి యన్నను దూఱిన మత్సరగ్రస్తులు. అందు ప్రతినాయకుఁ డైన రావణుని మూర్ఖత్వము సీతను గొనిపోయి బెదరించుటతో సరిపోయినది. ఇందు దుర్యోధనుని మొఱకుఁదనమో ద్రౌపదిని గొప్పవట్టి సభ కీడ్చించి భర్తలయెదుట నామెచీర లొలిపించువఱకును బోయినది. సంగ్రామనియమములు సమయములు వ్యూహములు రామరావణరంగమున నంతగా లేవు. అవి యన్నియుఁ గురుక్షేత్రమునఁ దలచూపినవి. దానినాఁడు కొంచె మెచ్చుతక్కువగా గాథారణ్యమైన దక్షిణ హిందూదేశమున దీనినాఁడు కొంచెము నాగరికతగాంచిన జనపదము లేర్పడినవి. ఇంత యేల? రామాయణమున నద్భుతవర్ణన లెక్కువ. భారతమున నవి తక్కువ. రామునిది వానరసేన. కురుపాండవులది మానవసేన. అక్కడలేని చతురంగబల మిక్కడ నున్నది. దీనినంతనుబట్టి రామాయణకథ ముం దనియు భారతకథ వెనుక యనియుఁ దెలియకపోవునా? అయినా, రామకథ పూర్వమే కావచ్చును గాని, రామాయణరచనముకంటె భారతరచనము పూర్వమనెడిమతము మాత్ర మొకటి యున్నది. ఈ యభిప్రాయ మావిష్కరించినవారు మఱికొందఱు కూడఁ గలరుగాని, యిం దెక్కువపట్టుదల చూపినవాఁడు వాష్‌బర్న్ హాప్కిను పండితుఁడు. (E. Wash Burn Hopkin)[1]. కావున నీ విషయము పరామర్శించి యీమత మెంతవఱకు నిలుచునో చూతము.

భారతమున రామోపాఖ్యానము కనఁబడుచున్నది కాని, రామాయణమున నేసందర్భమందును భారతప్రధానకథలోని యొక పాత్రము పేరైనఁ గనరాదు. రామచరితమును వాల్మీకిని బేర్కొని యందలి కొన్ని శ్లోకములను భారత ముదాహరించినదిగాని, భారతమును గాని తత్కర్తను గాని రామాయణ మెందును స్మరింపలేదు. ఇందుకుఁ గొన్ని యుదాహరణములు :—

1. See The Great Epic of India. ch. II.

"భీష్మద్రోణులు ధర్మమునందు దాశరథిరామునికిఁ దీసిపోరు" అని విదురుఁ డనును. 1.

"సర్వే క్షయాన్తా నిచయాః పతనాన్తా స్సముచ్ఛ్రయాః.
సంయోగా విప్రయోగాన్తా మరణాన్తం చ జీవితమ్."
అను రామాయణశ్లోకము భారతమున సరిగా నిట్లే యున్నది. 2.

మరియు—

"యథా కాష్ఠం చ కాష్ఠం చ సమేయాతాం మహార్ణవే.
సమేత్య చ వ్యపేయాతాం కాల మాసాద్య కంచన." 3.

"ఆసన్ వర్షసహస్రాణి తథా పుత్రసహస్రిణః.
నిరామయా విశోకా శ్చ రామే రాజ్యం ప్రశాసతి." 4.

"దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతాని చ.
భ్రాతృభి స్సహిత శ్శ్రీమాన్ రామో రాజ్య మకారయత్." 5.

అను రామాయణశ్లోకము లొకటి రెండు మాటల మార్పుతో భారతమునఁ గనఁబడుచున్నవి. "సరే కాని, భారతములోని రామోపాఖ్యానమునే వాల్మీకి తీసికొని విస్తరింపఁజేసి రామాయణము రచియించెననియు, పై శ్లోకములను భారతము నుండియే రామాయణము గ్రహించె ననియు నేల తలంపరాదు" అనెడి యాక్షేప మిక్కడ గలుగవచ్చును. అందుకు సమాధానము :—

స్త్రీవధ యుచితము కా దని రామాయణము చెప్పిన యీ క్రింది మాటలను వాల్మీకి పేరెత్తి భారతము గ్రహించియున్నది.

"నహన్తవ్యాః స్త్రియ ఇతి యద్బ్రవీషి ప్లవంగమ।"
రా. యు 81. 29.

"అపి చా యం పురాగీతః శ్లోకో వాల్మీకినా భువి,
న హన్తవ్యాః స్త్రియ ఇతి యద్బ్రవీషి ప్లవంగమ।"
భా. ద్రో. 143. 68.

---

1. భార. ఆది. 205 అధ్యా.
2. రా. అయో. 105. 16—భా. శాం. 27. 31.
3. రా. అయో. 105. 26—భా. శాం. 28. 37.
4. రా. యు. 131. 103—భా. శాం. 29. 58.
5. రా. యు. 131. 108—భా. శాం. 29. 64.

మఱియు నయోధ్యాకాండములోని యఱువదియేడవ సర్గయందలి 'నారాజకే జనపదే' అనుపాద మారంభముగాఁగల శ్లోకములవిషయము శాంతి పర్వమున ౬౭, ౬౮, సర్గలయందు 'యది రాజా న పాలయేత్' అనుపాదము మకుటముగాఁ గల శ్లోకములఁ గనవచ్చుచున్నది. మఱియు ''ఆరాజకే ధనం నాస్తి నాస్తి భార్యా ప్యరాజకే'' ఇత్యాదిరామాయణశ్లోకముల[1]" యర్థమును భారతము గ్రహించి విశదీకరించుచు—

"శ్లోక శ్చాయం పురాగీతో భార్గవేణ మహాత్మనా.
ఆఖ్యానే రామచరితే నృపతిం ప్రతి భారత...
రాజ్య వ్యసతి లోకస్య కుతో భార్యా కుతో ధనమ్"[2].

అని రామాఖ్యానమును భార్గవుఁడైన వాల్మీకిని బేర్కొనెను. ఇంకొకచో రామాయణమును[3] పెక్కుచోట్ల వాల్మీకిని[4] పేర్కొనెను. ఇట్లు భారతార్వాచీనత్వము తెలియవచ్చుచున్నను. ఈ శ్లోకము లన్నియుఁ బ్రక్షిప్తము లని యెవరైన ననవచ్చును. కాని. అరణ్యపర్వమునఁ గొంత యర్వాచీనమనియు శాంత్యాది పర్వములు కొన్ని తరువాతఁ జేరిన వనియుఁ గొందఱూహించినమాట సత్యమే కాని, ద్రోణపర్వము ప్రక్షిప్త మన్నవారు లేరు. అందుచే వాల్మీకిని బేర్కొన్న యందలిశ్లోకము ప్రక్షిప్తమగుట పొసఁగదు. ఇఁక దీని నిట్లుంచి పురాణసాక్ష్యము గైకొందము.

పురాణములు పూర్వ పూర్వ మహాయుగ వృత్తాన్త జ్ఞాపకములు స్థలజల మహాపురుషాది మహత్త్వబోధకములు నై యతిశయోక్తి భూయిష్ఠములైనట్లు కనఁబడుచున్న వని కొందఱు తలంచుట కలదు కాని, ఆ యతిశయోక్తుల నించుక తొలఁగించుకొని, యందు చొచ్చి నిదానించి పరీక్షించినచో నందు మఱుఁగువడి యున్న సత్యము కొంత బయటఁ బడకపోదు.

వాఙ్మయ సంబంధముగల వాల్మీకు లిద్దఱుముగ్గు రున్నట్లు ప్రబల ప్రమాణ మెందును గనరాదు. అట్లే వాల్మీకికి వేదవిభజనముతో సంబంధ మున్నదనుటకుఁ

1. రా. అయో. 67. 11.
2. భా. శాం. 57. 40.
3. రామాయణేఽతివిఖ్యాతః శ్రీమాన్ వానరపుంగవః. భా. అర. 147-11
4. ...వాల్మీకిశ్చ మహాతపాః, వమీక స్సత్యవాక్—భా. సభా. 7-16.
ఋషి ముఖ్యా స్సదా యత్ర వాల్మీకి స్త్వథ కశ్యపః. భా. అర. 85-120
అసితో దేవల స్తాత వాల్మీకిశ్చ మహాతపాః. భా. శాం. 207-4

బురాణవచనములు తప్ప రామాయణమం దేమియు నాధారము కనరాదు. కాని, వాల్మీకియే రామాయణకర్త యనుటమాత్రము నిర్వివాదము.

పరాశరులు ముగ్గురు నలుగురును వ్యాసులు పెక్కండ్రును గల రనుటకు వైదిక లౌకిక వాఙ్మయముల ననేకాధారములు కలవు. వేదవ్యాసునికి వేదవిభజనముతో సంబంధ మున్న దని పురాణములు చెప్పుచున్నవి. అతఁడే పంచమవేదము రచియించె నని భారతావతారిక చెప్పుచున్నది. కాని, వేదవ్యాసుఁడు లేక వ్యాసుఁడనునది బిరుదము కాని, యొక ఋషి నామధేయము కా దనియుఁ బురాణములు చెప్పుచున్నవి. ఇపు డే పరాశరుని పుత్త్రుఁడైన యే వేదవ్యాసుఁడు భారతము రచియించెనను ప్రశ్న మటుంచి, కృష్ణద్వైపాయనుఁ డనఁబరగు పారాశర్యవ్యాసుఁడు భారతము రచియించె నన్న యితరపురాణవచనములను భారతవచనమును గ్రహించి రామాయణ భారతముల పౌర్వాపర్య మవలోకింతము.

పురాణములలో వాయు విష్ణు పురాణములు ప్రాచీనములని కొందఱి మతము. అందు, వేదములను విభజించిన మునులను బేర్కొనుచు, ఇరువదినాల్గవ వేదవ్యాసుఁడు ఋక్షుఁ డనియు, ఇరువది యెనిమిదవ వేదవ్యాసుఁడు ద్వైపాయనుఁడనియు వాయుపురాణము చెప్పినది[1]. ప్రతిద్వాపర మేకరాశిగా నున్న వేదములను విభజించు మహర్షి వేదవ్యాసబిరుదము వహించు ననియు, ఈవైవస్వతమన్వంతరమునఁ గడచిన యిరువై యెనిమిది ద్వాపరములందు నిరవైయెనమండుగురు ఋషులు వేద వ్యాసబిరుదము గాంచి రనియుఁ జెప్పుచు, ఇరవైనాల్గవ వేదవ్యాసుఁడు భార్గవుఁడైన వాల్మీకియను ఋక్షుఁడనియు, ఇరువైయెనిమిదవ వ్యాసుఁడుకృష్ణద్వైపాయనుఁడనియు, విష్ణుపురాణము చెప్పినది[2]. కూర్మపురాణాదులు కొన్ని ఋక్షభార్గవనామములకు బదులుగా వాల్మీకి పేరే చెప్పినవి[3]. ఈ పురాణసంప్రదాయమును బట్టియు, 'భృగుర్వై వారుణిః' అను తైత్తిరీయోపనిషద్వాక్యమునుబట్టియు, వరుణవంశమువాఁడు భృగువంశమువాఁడు నైనవాల్మీకి యొకఁడే యనియు, అతఁడు

1. పరివర్తే చతుర్వింశే ఋక్షో వ్్యాసో భవిష్యతి...
అష్టావింశే పునఃప్రాప్తే పరివర్తే క్రమాగతే...
యదా భవిష్యతి వ్యాసః, నామ్నా ద్వైపాయనః ప్రభుః. పూర్వా. 23. అధ్యా.

2. ఋక్షోఽభూ ద్భార్గవ స్తస్మా ద్వాల్మీకి ర్యోఽభిధీయతే,
తస్మా దస్మత్పితా శక్తి ర్వ్యాస, స్తస్మా దహం మునే (పరాశరః)
జాతుకర్ణోఽభవన్మత్తః, కృష్ణద్వైపాయన స్తతః. 3. 3. 11-19.

3. తృణబిందు స్త్రయోవింశే, వాల్మీకి స్తు తతః పరః—

వేదవ్యాసుఁడు కూడనై యుండె ననియుఁ దెలియుచున్నది. కృష్ణద్వైపాయనుఁ డను నొక ఋషియు వేదవ్యాసుఁ డైనట్లు తెలియుచున్నది. "ఇఁక వీరే రామాయణ మహాభారతకర్త లనెడి ప్రతీతినిబట్టి రామాయణము భారతముకంటెఁ బూర్వమనుట కాక్షేపమేమి?" అని మన మొకవిధముగా వీని పౌర్వాపర్యము నిర్ణయించుకొనుటకు ముందుగా గ్రాంథికమైన ప్రబల ప్రమాణ మొకటి యరయుదము.

శ్రీరాముఁడు రావణుని సంహరించి లంకారాజ్యమున విభీషణునికిఁ బట్టము గట్టినట్లు రామాయణము వర్ణించినదిగదా! సహదేవుఁడు దక్షిణదిగ్విజయ యాత్రకు వెళ్ళినపుడు లంకేశ్వరుఁడు పౌలస్త్యుఁడు నగు విభీషణునివద్దకు దూతను బంపి యతనివల్ల రత్నాదులు కానుకగాఁ బుచ్చుకొనెనని భారతము వర్ణించినది[1]. విభీషణుఁడు పాండవులనాఁటికి లంకాపాలకుఁడుగా నుండెనోలేదో, అది యన్యవిషయము. వర్ణితాంశక్రమమునుబట్టి చూచినను భారతకథ కంటెను దాని రచనము కంటెను రామాయణకథయు దానిరచనమును బూర్వము లని విదిత మగుచున్నది. ఇఁక భారత పూర్వత్వవాదుల ముఖ్యాక్షేపములు కొన్నిటికి మనము సమాధానము చెప్పవలసి యున్నది.

రామాయణము, జనమేజయుని— కురుపాంచాలములను— హస్తినాపురమును పేర్కొన్నమాటసత్యము[2]. కాని, కురుపాంచాలములు బ్రాహ్మణారణ్యకము లందు కనవచ్చుచుండ, నివి భారతమునాఁడే వెలసినవని కాని, ఈపేళ్ళను భారతమునుండియే రామాయణము గ్రహించిన దని కాని యూహించుట యసంగతము కదా! పోనీ! హస్తినపురస్మరణ మందుమా, కౌరవపాండవులకుఁ బదుమూఁడుతరములు పూర్వుఁడైన హస్తి యనురాజు నిర్మించిన హస్తిపురమును వాల్మీకి యెఱుఁగుటకు భారతమే గతి యయ్యెనని తలంచుటకంటె వింత వేఱుండునా? ఇఁక జనమేజయశబ్దప్రయోగ మున్నది. ఈజనమేజయుఁడు కురువంశమువాఁడని కాని, హస్తినాపుర రాజని కాని, రామాయణము చెప్పలేదు. దశరథబాణవిద్ధుఁడై మృతుఁడైన తనపుత్రునిగూర్చి యంధముని విలపించుచు "నాయనా! సగర శైబ్య దిలీప జనమేజయ నహుష దుంధుమారులు పొందినసద్గతి జెందుము'' అని పలికిన

4. ప్రేషయామాస రాజేంద్ర! పౌలస్త్యాయ మహాత్మనే,
విభీషణాయ ధర్మాత్మా ప్రీతిపూర్వ మరిందమః. సభా. 31-75.

1. తే హస్తినపురే గంగాం తీర్త్వా ప్రత్యఙ్ముఖా యయుః,
పాంచాలదేశ మాసాద్య మధ్యేన కురుజాఙ్గలమ్. అయో. 68-13.
యాంగతిం సగరశ్శైబ్యో దిలీపో జనమేజయః—అయో. 64-43.

సందర్భమున నున్న జనమేజయుఁడు, తక్కిన సగరాదులకుఁ గొంచెము దగ్గఱగా నున్నపురూరవునితరువాత నైదవపురుషుఁ డగు జనమేజయుఁ డని చెప్పుట యుచితము గాని, ఎపుడో తరువాతఁ గొన్ని వందలయేండ్లకుఁ బుట్టిన పాండవప్రపౌత్ర జనమేయుఁ డని యుహించుట యెంతమాత్ర ముచితము కాదు. కావున నాక్షేపకులయాక్షేపములు పరిహరించుటతో భారతరచనముకంటె రామాయణ రచనమే పూర్వ మని విశ్వసించుచు దీనిని విద్వల్లోకమునకు విడుచుచున్నాను. ఇఁక—

రామాయణభారతముల కాలము

వీనికాలమునుగూర్చి పెక్కండ్రు వ్రాసియున్నారు. నేఁటికిని వ్రాయుచున్నారు. వారిలోఁ గొందఱు వీని నెంతోమీఁదికి లాగిరి. కొందఱు మిక్కిలి దిగలాగిరి. వేదములే మొన్న మొన్నటి వన్న పాశ్చాత్యులివి నిన్నటి వనుట వింత కాదు కాని, జాకోబీ వీబరు మొదలగువారి యభిప్రాయముల నీవిషయమునఁ జర్చించిన మాగ్డోనలు పండితుఁడు, రామాయణము క్రీ. పూ. ఐదవశతాబ్ది కించుక ముందు రచియింపఁబడిన దనియు, భారతము క్రీ. పూ. మూడవశతాబ్దికిని మొదటిశతాబ్దికిని నడుమ రచియింపఁబడి యుండుననియు[1] సిద్ధాంతీకరించుటకుఁ గల హేతువుల నించుక విమర్శింతము

"క్రీ. పూ. ౩౨౬ లో నుత్తరహిందూదేశముపై దాడి సలిపిన యలెగ్జాండ రను గ్రీకువీరునితో గ్రీకుసైనికులు వచ్చిరి. వారే భారతమున వర్ణింపఁబడిన యవనులు. శకులు పహ్లవులు కూడఁ దత్ప్రాంతముననే హిందూదేశమునకు వచ్చిరి. శకయవనవర్ణనము రామాయణములోఁ గూడఁ గనఁబడును గాని అది ప్రక్షిప్త మని జాకోబీపండితుఁ డనెను, భారతప్రధానకథలో దుర్యోధనునికి సహాయు లైనట్లున్న యవనుల వర్ణనము ప్రక్షిప్తము కాఁజాలదు. కావున రామాయణ మలెగ్జాండరు దండయాత్ర కావలిది. భారతము దాని కీవలిది.'' అనునది యితని సిద్ధాంతమందలి సారాంశము. దీనినిబట్టి, అలెగ్జాండరుతో వచ్చి యుత్తరమున నిలిచిన సైనికులకు సంబంధించిన గ్రీకులే భారతములో వర్ణింపఁబడినయవనులని వాదమున కంగీకరించినను, అలెగ్జాండరుతో నే కాక గ్రీకు లంతకు ముందే హిందూదేశమునకు వచ్చినట్లు కనఁబడుచున్నది. క్రీ. పూ. ౫౦౦ ప్రాంతమున డెరయస్ (Darius) అనుపారసీకరాజు దాడివచ్చి పంజాబులోఁ గొంతభాగ

2. Sansk. Lit. Ch. X.

మాక్రమించె ననియు, అతని సేనలో, అయోనియా (Ionia) ద్వీపవాసులు (గ్రీకులు) కొందఱు కల రనియు నొక చరిత్రకారుఁడు వ్రాసియున్నాఁడు[1]. దీనిని బట్టి మేగ్డోనలు తలంపునకు విరుద్ధముగా గ్రీకులరాక, అలెగ్జాండరు దాడిని దాఁటి డెరయస్సుదాడివఱకును రెండు శతాబ్దులువెనుకకుఁ బోయినను, భారతములో వర్ణింపఁబడినయవనుఁ లాగ్రీకులైనఁ గావచ్చు ననుట కవకాశము లేకపోలేదు. అందుచే, క్రీ. పూ. పంచమశతాబ్దికి మున్నే యవనశబ్దము వాఙ్మయములోనున్నట్లు చూపించినఁ గాని మేగ్డోనలువాదము పూర్తిగాఁ బ్రతిహతము కాఁజాలదు.

పాణినీయవార్తికకారుఁ డగు వరుచికాత్యాయనుఁడు యవనశబ్ద ముదాహరించి యవనులలిపి యవనాని యని చెప్పియున్నాఁడుగాని[2] అతఁడు పంచమ శతాబ్దిలోనివాఁడే యని యందురు. కాని, క్రీ. పూ. సప్తమశతాబ్ది కావలివాఁడని బహుపరిశోధకులు నిర్ణయించిన పాణిన్యాచార్యులు యవనశబ్ద ముదాహరించి యున్నాఁడు[3]. అతనికిఁ బూర్వుఁ డయినశాకటాయనుఁడును యవనశబ్దము వక్కాణించియున్నాఁడు[4]. దీనినిబట్టి డెరయస్సునకు మిక్కిలి పూర్వమే, ఉత్తరహిందూ దేశమున యవనజాతి యొకటి యున్నట్లును, దానిలిపి యవనాని యనఁబడినట్లును విదితమగును. కావున భారతములోనియవనులు, పాశ్చాత్యులు తలంచినట్లు, డెర యస్సుతోఁ గాని, అలెగ్జాండరుతోఁ గాని వచ్చిన అయోనియనులును గ్రీకులును గా రనుట నిజము. కాని, యిక్కడ నొక్కమాట. పూర్వమందు హిందూదేశమున నున్న యవనులనుబోలి యుండుటచేతనో మఱెందుచేతనో కాని, అలెగ్జాండరుతో వచ్చి యిందు నిలిచిన గ్రీకులను మనపూర్వులు యవనులను పేర వ్యవహరించి రనిమాత్ర మంగీకరించవచ్చును. ఇందు కాంగ్లేయులను మొన్న మొన్నటి వరకును మనవారు హూణులని వ్యవహరించుటయే యొక నిదర్శనము. కావున, కాళిదాసాదులు గ్రీకులను యవనులని వాడినను, ఆ గ్రీకులే శాకటాయనాదులు సూచించిన యవనులని భ్రాంతి పడరాదు. అయితే. శాకటాయనాదులు పేర్కొన్న యవను లెవరు ? ఎక్కడివారు ?

---

1. Cambridge History of India - Vol. I P. 540.
2. యవనా ల్లిప్యామ్.
3. ఇంద్రవరుణ... యవనమాతులాచార్యాణామానుక్. అష్టా. 4. 1. 49–1. 175.
4. యవనయవాల్లిపిదుష్టే శా. వ్యా. 1. 8. 56–గణపాఠములో–యవన–శక–చోళ —

భారతకాలమున నుత్తరమందును దక్షిణమందును గూడ యవనుల జాతి నివసించియున్నట్లు కనఁబడుచున్నది[1]. క్రౌర్యమునుబట్టి యని యట్లు పరిగణింపఁబడెనేమో చెప్పఁజాలముగాని, శకజాతి తప్పఁ దక్కినహూణ పారసీక పహ్లవ యవనచీన కాంభోజ చీనకళింగాదిజాతులు కొన్ని మ్లేచ్ఛజాతులుగాఁ జెప్పఁబడినవి. కాని, మ్లేచ్ఛపదమున కపశబ్ద మర్థమైనట్లు "మ్లేచ్ఛోహ వాఏష యదపశబ్దః" అని భగవత్పతంజలి వాక్యమునఁ దెలియుచున్నది. దీనినిబట్టి తొల్లి, అపశబ్దము లుచ్చరించువారు మ్లేచ్ఛజాతులుగా గణింపఁబడిరనియు భాషచేతను లిపిచేతను గూడ యవనులట్టి మ్లేచ్ఛజాతులతోఁ జేరినవారనియుఁ జెప్పవచ్చును. ఇందుకు, జుగుప్సార్థకమైన యుధాతువునుండి యవనశబ్దము నిష్పన్నమైనట్లుచెప్పిన పాణిన్యాచార్యుల నిర్వచనముగూడఁ దోడ్పడుచున్నది[2]. ఇది యిట్లుండ, రామాయణము హూణ పారసీక పహ్లవజాతులపే రెత్తలేదు గాని, కాంభోజ యవనశకాదిదేశము లుత్తర దిశలోనివని చెప్పినది[3]. మఱియు, సీత నన్వేషింపఁదగిన పూర్వదిశలోనినదీగిరి పురజనపదాదులు కొన్ని పేర్కొని తరువాత యవద్వీపశోణసముద్రాదులను వర్ణించినది[4]. దీనినంతను బట్టి యవనులను నొకజాతివారు, యవద్వీపమునుండి కాని, మఱియొక ద్వీపమునుండికాని—అది దేశచరిత్రవేత్తలు నిర్ణయింపవలసినమాట[5]. క్రీ. పూ. వెయ్యేండ్లకు మున్నె యుత్తరహిందూదేశమునకు వచ్చి నిలిచినవారనవలెనుగాని, గ్రీకు పారసీక వీరులతో వచ్చి యిందు స్థిరపడిన వారనిమాత్రము

---

1. యవనా శ్చీనకాంభోజా దారుణా మ్లేచ్ఛజాతయః ।
సకృద్గ్రాహాః కులత్థాశ్చ హూణాః పారసీకైః సహ । భీ. పర్వ. 9 అధ్యా.
అటవీంచ పురీం రమ్యాం యవనానాం పురం తథా. సభా. 31 అధ్యా.
2. యుజుగుప్సాయామ్. చురాది-నన్దిగ్రహిపచాదిభ్యోల్యు ణిన్యచః. అష్టా. 3. 1. 134. గణపాఠే. యవనః—
3. కాంభోజా న్యవనాంశ్చైవ శకా నారట్టకా నపి. కిష్కిం. 43 సర్గ.
4. రత్నవంతం యవద్వీపం సప్తరాజ్యోప శోభితమ్
సువర్ణరూప్యకం చైవ సువర్ణాకరమండితమ్.
యవద్వీప మతిక్రమ్య శిశిరో నామ పర్వతః
తతో రక్తజలం శోణ మగాధం శీఘ్రగామినమ్ కిష్కిం. 40 స.
5. సి. వి. వైద్యాపండితులు చూపిన భరతఖండపటమును బట్టియు, వారి యభిప్రాయమును బట్టియు, గాంధారదేశమునకును, కుభానదికి నుత్తరముగా నున్న యవనదేశమునుండి యవనులు వచ్చినట్లు తెలియవచ్చును. అది సత్యమైనను, వారు, పాణినిశాకటాయనులకుఁ బూర్వ మిక్కడికి వచ్చినవారే కాని క్రీ. పూ. 326 ప్రాంతమున వచ్చినవారని మాత్రము తలంచుటకు వీలులేదు.

తలంచుట సరిగాదని తేలుచున్నది. కావునఁ బాశ్చాత్యులు నిర్ణయించిన రామాయణ భారతకాలమీ హేతువునుబట్టి యుక్తము కాదనుట నిశ్చయము. ఇంక-అష్టాధ్యాయిలో భారతకథకు సంబంధించిన ప్రధానపాత్రముల నామములు కానరావు. కనవచ్చినవాని యర్థ మచ్చట వేఱుగా నున్నది. కావున నిది దానితరువాతిదే - అన్న యక్షేప మొకటి యున్నది. కాని, యిది యనాలోచితము. కొన్ని శబ్దములయర్థము వారి కట్లు కనఁబడినదేమో కాని, అనేక సూత్రములందును గుణపాఠములందును గూడ భారతరామాయణములలోని స్త్రీపురుషదేశసంజ్ఞ లనేకములు కనవచ్చుచునే యున్నవి[1]. అదిగాక, రామాయణ భారతములు పాణినీయము తరువాతివే యైనచో దానికి విరుద్ధము లయిన బహు ప్రయోగములు వాని యందుండియుండవు. వానికాలమున వాడుకలోనున్న కొన్ని శబ్దముల రూపములు పాణినినాఁటికి మాఱి యనుశాసనము గాంచినవి. వానిలో నున్న వట్టి యుండి యార్షము నను పేరు గాంచినవి. అందుచే నీవాదము నిలుచునది కాదు. ఇఁక నివి మనుస్మృతికిఁ బూర్వములా పరములా? యనుట విచారణీయము.

రామాయణములో మనువు పేరుండుటయు[2] మనుగీతములుగా రెండు శ్లోకములు కనఁబడుటయు[3] ఆ శ్లోకములు మనుస్మృతిలో నుండుటయు, నిజమే కాని. శరవిద్ధుఁడై తన్ను గర్హించుచున్న వాలికి రాముఁడు రాజధర్మములు తెలుపు సందర్భమున నున్న యాశ్లోకముల స్థితిగతులు పరిశీలింపఁగా నవి వాల్మీకి మనుస్మృతినుండి గ్రహించినవి కా వనుటకుఁ గొన్ని హేతువు లగపడుచున్నవి.

౧. మనుస్మృతికర్త యితర గ్రంథములనుండి కొన్నిశ్లోకములు గ్రహించె ననుటకు నిదర్శనములు కనఁబడుచున్నవి. పెక్కండ్రుపరిశోధకులు నట్లు

---

1. అష్టా. 3 1, 134, 162,—4. 1. 96, 105, 114, 168—175, 178—4. 2, 80, 127, 133, 136—4. 3. 98, 104,—6. 2. 38. మొద—

2. అయోధ్యాం మనునా రాజ్ఞా నిర్మితాం స దదర్శ హ. అయో. 71-18.

3. శ్రూయతే మనునా గీతౌ శ్లోకౌ చారిత్రవత్సలౌ.
గృహీతౌ ధర్మకుశలై స్తత్తథా చరితం హరే. కిష్కిం. 18-31.
రాజభి ర్ధృతదండాస్తు కృత్వా పాపాని మానవాః
నిర్మలాః స్వర్గ మాయాన్తి సన్త స్సుకృతినో యథా.
శాసనా ద్వా విమోక్షా ద్వా స్తేనః స్తేయా ద్విముచ్యతే.
రాజా త్వశాస త్పాపస్య త దవాప్నోతి కిల్బిషమ్.
రా. కిష్కిం. 18-32, 33, మనుస్మృతి, అధ్యా 318, 316.

భావించిరి కాని, వాల్మీకి తన రామాయణమున నితరలౌకిక గ్రంథములలోని శ్లోకములను గూర్చి నట్లు కనఁబడదు. పరిశోధకు లెవ్వరు నట్లు భావించి యుండలేదు.

౨. రామాయణములో రాజధర్మవర్ణనమునం దున్న 'రాజభి ర్ధృతదండా స్తు' ఇత్యాదిశ్లోకములు రెంటిని మనుస్మృతి గ్రహించి యుండఁగా, ఈ విషయము పరామర్శింపని మనుస్మృత్యభిమాని యొకఁడు పై శ్లోకములను మనుస్మృతి నుండియే రామాయణము గ్రహించిన దని భ్రమపడి "శ్రూయతే మనునాగీతౌ" అనుశ్లోకము కల్పించి రామాయణమునఁ బైశ్లోకముల మొదట నతికి యుండవలెను. లేదా ?

౩. అయోధ్యానిర్మాత యగు మనువు పఠించినవిగాఁ జాటువులై తన నాఁటికి వినవచ్చిన పై శ్లోకములను మాత్రము పూజ్యస్మృతికై వాల్మీకి రామాయణమునఁ గూర్చియుండ దానినుండి వాటిని మనుస్మృతి సేకరించి యుండవలెను.

౪. అయోధ్యానిర్మాత యగు మనువుగాని, సప్తమనువులలో నొకఁడుగాని, ఋగ్వేదద్రష్టలలోనిమనువుగాని, మనుస్మృతి రచియించె ననుట సప్రమాణము కాఁజాలదు[1]. కావున వాల్మీకి రామాయణమునఁ బేర్కొన్న మనువే మనుస్మృతి కర్త యనుట పొసఁగదు.

పై కారణములనుబట్టి రామాయణము మనుస్మృతికంటెఁ బరము కా దనుట విశ్వసనీయము. ఇఁక భారతము—

ఇందును రెండుమూఁడుచోట్ల మనువు పేరును, మనుప్రోక్తములుగా రెండు శ్లోకములును గనవచ్చుట సత్యమేకాని[2] అవి ముద్రిత మనుస్మృతిలోఁ గనరావు. అందలివిషయ మైనను సరిగా మనుస్మృతిలోని రాజధర్మవచనములలోఁ గనఁబడదు. మఱియు "ష డేతాన్ పురుషో జహ్యా" దిత్యాదితత్పద్యములు సరిగా

1. చూ. సంస్కృతవాఙ్మయచరిత్ర, ప్రథమభాగము. అధ్యా. 9. 'స్మృతులు'

2. అపి చైత త్పురా రాజన్ మనునా ప్రోక్త మాదితః. శాంతి. 121. 10.
యథోక్త మేత ద్వచనం ప్రా గేవ మనునా పురా. శాం. 121. 12
ష డేతాన్ పురుషో జహ్యా ద్భిన్నాం నావ మి వార్ణవే.
అప్రవక్తార మాచార్య మనధీయాన మృత్విజమ్,
అరక్షితారం రాజానం భార్యాం చాప్రియవాదినీం
గ్రామకామంచ గోపాలం వనకామం చ నాపితమ్.
ఉద్యో. 32 34, 35—శాంతి 57. 44, 45.

నట్లే యుద్యోగపర్వమునఁ గూడఁ గలవు గాని, అక్కడ మనువుస్మరణమే లేదు. అందుచే వీనిస్థితియు నవిశ్వాస్య మగుచున్నది. సరిగదా, ఉద్యోగపర్వములోని వీనిసందర్భము పరిశీలింపఁగా నివి తప్పక భారతకర్తవే యని తోఁచుచున్నది. ఏ మనఁగా? శాంతిపర్వ మర్వాచీనరచిత మన్నవారు కలరు కాని, ఉద్యోగము ప్రక్షిప్త మన్నవారు కనరారు. ఇంతకు నివి మనుస్మృతిలో లేకపోయినా మను స్మృతిలోనివే యని యంగీకరింత మన్నను, భారతప్రధాన కథారచనము మను స్మృతికంటెఁ బర మనుట కివి చాలవు. అదిగాక, భారతమునుండి కొన్ని శ్లోకములను మనుస్మృతి గ్రహించిన దనుట నిజ మగును గాని, మనుస్మృతినుండి భారత సంహిత గ్రహించిన దనుట సప్రమాణము కాఁజాలదు. కావున భారత సంహిత మనుస్మృతికంటెఁ బూర్వ మనుట కాక్షేప మేమి? ఇఁకనో, తైత్తిరీయా రణ్యకమునఁ బేర్కొనఁబడిన పారాశర్య వ్యాస వైశంపాయనులు[1] భారతరచన ప్రవచనకర్తలై యుందురా యనువిషయ మాలోచింతము[2]. సంహితాబ్రాహ్మణా దులలోని పురుషులసంజ్ఞలు కొన్ని పురాణములలోఁ గనవచ్చుటచే వారే వీ రనువిషయ మందును, వారు వీరు కారనువిషయమందును గూడ విమర్శకులు తబ్బిబ్బుపడు చునే సాహసించి యేదో యొకమార్గము త్రొక్కుచువచ్చిరి. దీని కంతకును, పురాతనగాథ లెత్తుకొని తమనాఁటివిషయములు కూడ నందు చేర్చుచువచ్చిన గ్రంథకర్తలరచనలును, నడుమ నడుమ వానియందు చేరిన ప్రక్షిప్తభాగములును గారణము. అందుచేఁ బ్రస్తుత మీ వ్యాస వైశంపాయనవిషయము సందిగ్ధమైనది.

ఇంతకు మున్ను మనము తెలిసికొన్న పరాశర పారాశర్య వ్యాస వేదవ్యాస ద్వైపాయన కృష్ణద్వైపాయన సంజ్ఞలను గూర్చి వాయువిష్ణుపురాణాదులు చెప్పిన మాటలు చూచినచో నిరువదియాఱవ ద్వాపరమందు పరాశరుఁడు, ఇరువది యేడవద్వాపరమందు జాతూకర్ణుఁడు, ఇరువై యెనిమిదవద్వాపరమందు ద్వైపాయ నుఁడు[3] క్రమముగా వేదవ్యాసు లైనట్లు కనఁబడును. ఇపు డీపరాశరుని కొడు కీద్వైపాయనవ్యాసుఁ డందు మేని, యితఁడు మూఁడు ద్వాపరము లొక్కజన్మ

---

1. స హోవాచ వ్యాసః పారాశర్యః, విద్యుద్వధ మే వాహం మృత్యు మైచ్ఛ మితి, ప్రశ్న 1. అను. 9.
ఏత రైవాఽఽవృతాఽఽ సహస్రసూర్యతాయా ఇతి వైశంపాయనః. ప్రశ్న 1. అను. 7.
2. వీరు, వారే భారతకర్త అని భావించెను. చూ. H. I. Lit P. 184
3. కొన్నిటిలో, "కృష్ణద్వైపాయనః" అని యున్నది.

ములో నెఱిఁగినవాఁ డనవలెను. పోనీ! ఇతఁడు పరాశరునిగోత్రాపత్య మందుమేని భారతాదుల సర్వత్ర కృష్ణద్వైపాయనుఁడు పరాశరాత్మజుఁ డని యున్నది. ఇరువై యెనిమిదవ ద్వాపరములోని మఱియొక పరాశరునికొడు కీకృష్ణద్వైపాయనుఁడు, ఇతఁడే పై యారణ్యకమునఁ బేర్కొనఁబడినవాఁ డని తలంతు మేని, అందు పారాశర్యవ్యాసుఁ డనియే యున్నది గాని, కృష్ణద్వైపాయనసంజ్ఞ కనరాదు. కనఁబడకున్న నితఁడే యతఁ డని యంగీకరింత మన్నను, అందు తెలుపఁ బడిన విద్యుద్వధ విషయము వైదికశాఖా సంబంధము గాని భారత సంహితా సంబధి కాదు. ఇఁక వైశంపాయన విషయము—ఇతఁడు యజుశ్శాఖతో సంబంధము కల వాఁడుగాఁ బురాణములలోను, చరణవ్యూహాదులలోను గనవచ్చును[1]. పైయారణ్యకమునఁ జెప్పఁబడిన సూర్యవిషయముగూడ వైదికశాఖకుఁ జేరినదే కాని, భారతమునకు సంబంధించినది కాదు. అందుచేఁ దైత్తిరీయారణ్యకములోఁ బేర్కొనఁబడిన వీరు భారతసంహితా రచన ప్రవచనకర్త లని విశ్వసించి, భారత సంహిత తైత్తిరీయారణ్యకముకంటెఁ బ్రాచీన మనుట సంగతముకాదు. విషయ మిట్లున్నను, సి. వి. వైద్యాపండితులు, డిక్సిట్టుపండితుని యభిప్రాయమునుబట్టి మూలకథ యగుభారత సంహిత క్రీ. పూ. ౧౪౦౦ ప్రాంతములలోని దని భావించుచుఁ దైత్తిరీయారణ్యకములోఁ బేర్కొనఁబడిన పారాశర్యవ్యాసుఁడే తత్కర్త యనియు, అందలివైశంపాయనుఁడే జనమేజయునికిఁ గథ చెప్పినవాఁ డనియు నభిప్రాయము తెలిపిరి[2]. కాని, భారతకథ యెప్పటిది? కౌరవవంశము నిలిపి నట్లున్న యితనికి మూలకథతోఁ గనవచ్చు ముఖ్యసంబంధముమాట యేమి? కథా కాలమునకును గ్రంథరచనకాలమునకు నంతర మున్నదా లేదా? తైత్తిరీయారణ్యక మెప్పటిది? అనువిషయము లాలోచించినట్లు కనఁబడదు. ఈ యారణ్యక మందలి పారాశర్యుఁడు మత్స్యగంధిపరాశరులకు జన్మించి కౌరవవంశము నిలిపిన కృష్ణద్వైపాయనుఁ డని మనము విస్వసించిన విశ్వసించవచ్చును గాని, యితఁడే భారతసంహితా రచయిత యన వీలులేదు. ఇందలి వైశంపాయనుఁడుకూడ నీపారాశర్యుని శిష్యుఁడై యితఁ డుపదేశించిన భారతకథను లోకమునఁ బ్రవర్తింపఁజేసెనేమోయని నమ్మవచ్చును గాన, యితఁడే భారతసంహితా గ్రంథమును జనమేజయునికి వినిపించినవాఁ డన వీలులేదు[3]. ఇందుకుఁ దైత్తిరీయారణ్యకము క్రీ. పూ. పదునాల్గవ శతాబ్ది కీవలిది కాకపోవుటయే కారణము. ఇఁంకనో, బృహదారణ్యకోపం

1. చూ సం, వా. ప్రథ. పుటలు. 177—184.

2. The Mahabharata. A Criticism P. 16, 17.

3. అతఁడు మఱియొక వైశంపాయనుఁడు కావచ్చును.

దోగ్యాదులందు కనవచ్చు రామ భారతకథలలోని కొన్ని ముఖ్యపాత్రల పేళ్లనుబట్టి వానికంటెను, తైత్తిరియారణ్యకముకంటెను గూడ నీ కథలు ప్రాచీనము లని చెప్ప వచ్చును. కావున వీనికాల మిట్లు తెలిసికొందము.

పాణిని క్రీ పూ. సప్తమశతాబ్ది కావలివాఁడు కాని యీవలివాఁడు కాఁడు. అతని యష్టాధ్యాయికంటె నాపస్తంబసూత్రమును దానికంటె మనుస్మృతియుఁ బూర్వములు[1]. మనుస్మృతి దశమశతాబ్దిని దాఁటి యీవలికి రాదు. కావున దానికిఁ బూర్వము భారతసంహితయు దానికిఁ బూర్వము రామాయణమును జని యించి యుండును. ఆ కాలము వెనుకకుఁ గ్రమముగాఁ క్రీ. పూ. ౧౧,౧౨ శతాబ్దులు కావచ్చును. ఇందుకు విద్వల్లోకమే ప్రమాణము. వాష్‌బర్న్ హాప్కిన్సు పండితుఁడు. "రామాయణము పన్నెండు లేక పదమూఁడగు శతాబ్దిలోని దని కొందఱు హైందవ పండితులును పాశ్చాత్య పండితులును గూడ హాస్యాస్పదముగా భావించిరి" అనుచు వ్రాసెను[2]. కాని, అతనిమాట యాదరణీయము కాదు. అయిన నిక్కడ నొక్కమాట. ఇపుడు మనకంటికి గోచరించుచున్న లక్ష గ్రంథమగు మహాభారతము పదునొకండవ శతాబ్దిలోఁ బుట్టిన దని నాయభిప్రాయము కాదు. ఇరువదినాలుగువేల భారతసంహితాగ్రంథము మాత్రము నాఁటి దనియుఁ దరువాతఁ గొందఱు విమర్శకు లూహించినట్లు క్రీ. పూ. మూఁడవశతాబ్ది కించుక యీవలి వఱకుఁ గూడ నడుమ నడుమఁ గొంతకొంత గ్రంథము చేరుచు వచ్చె ననియు విశ్వసింపవచ్చును. ఇఁక నొక్కొక్కదానినే పరిశీలింతము

రా మా య ణ ము

ఇది వాల్మీకిమహర్షి కృత మను విషయమున వివాదము లేదు. సకల పురాణేతిహాసము లాదికావ్య మని ప్రశంసించుటనుబట్టి యిది లౌకికభాషలో మొట్ట మొదట నుదయించినకావ్య మను విషయమునఁ గూడ సంశయము గలుగరాదు.

> "మానిషాదః ప్రతిష్ఠాం త్వ మగమ శ్శాశ్వతీ స్సమాః
> య త్క్రౌఞ్చమిథునా దేక మవధీః కామమోహితమ్"

అను శ్లోకము వేదముల తరువాత నవతరించిన నూతనచ్ఛందస్సని భవభూతి రాజశేఖరాది కవీంద్రులు పలికియున్నారు. అయితే, బాలకాండ ద్వితీయ

---

1. చూ. సం. వా. ప్రథ. 291, — 309–319.

2. The great Epic of India, Ch. II. P. 61.

సర్గలోని యీ శ్లోకము చూచి వారట్లు ప్రశంసించినంత మాత్రమున నిదియే మొదటి దని విశ్వసింప నగునా? అని సంశయము కలుగవచ్చు. సత్యమే, దీనిని బట్టి, ఇట్లు వర్ణించుట ప్రాచీనుల శైలియా? లేక, వాల్మీకి తనకావ్య మాద్యము కాకపోయినను, ఇట్లు వర్ణించి లోకప్రతారణము కావించెనా? లేక, మఱెవరయిన నిట్లు వర్ణించి యీ శ్లోకముతోడికథను రామాయణమునఁ జొనిపిరా? అని యిచ్చట మూఁడు ప్రశ్న లుదయించు చున్నవి.

విషయము ప్రౌఢముగా నుండుటకై పూర్వగ్రంథకర్తలు, కొందఱితరులు చెప్పినట్లు ప్రథమపురుషక్రియ నుపయోగించి వర్ణించుట కలదు గాని, స్వవిషయమున నిట్టసత్య మైనదానిని వర్ణించుట కనరాదు. అది గాక ప్రాచీనగ్రంథకర్త యెవ్వఁడును, తాను గనిపెట్టనివిషయము తానే నూతనముగాఁ గనిపెట్టినట్లుగా వర్ణించుకొన్న ట్లెందును గనఁబడదు. తుదకుఁ గొందఱిమతమున నాద్యమైనభారతసంహితలోఁ గాని, మఱి యేయితరలౌకిక భాషాగ్రంథములోఁ గాని, లౌకిక కవిత్వము నాతోనే పుట్టిన దని చెప్పెడియిట్టిమాటలు కనఁబడవు. కావున నిది ప్రాచీనులశైలి యన వీలులేదు. ఇంక, వానప్రస్థుఁడై నిష్కాముఁడై లోకానుగ్రహకాంక్షియై తనవిజ్ఞానమును బ్రసాదించి లోకమును దరింపఁ జేయ నెంచిన ప్రాచేతసమహర్షి యైహికాముష్మికములు రెంటికిని గాని యిట్టిమాటలు చెప్పి లోకవంచన మాచరించె ననుట కలలోనైన స్మరింపరానిది. అట్లననేల? కథాభాగములు కల్పించినట్లే కవిత్వోత్పత్తికథను గల్పించియుండు నందురేని, పాఠకప్రరోచనార్థమయిన కథభాగకల్పనమునకును, ఆత్మమహత్త్వప్రశంసాపర మైన యేతత్కథాకల్పనమునకును నెంతేనివాసి కలదు. కావున నతని కట్టిదోష మంటఁగట్టుటకంటెఁ గృతఘ్నత వేఱుండఁబోదు. ఇంక నో, ఈ భాగము ప్రక్షిప్త మను నది యున్నది. బాలకాండములోని కొన్నిభాగము లర్వాచీనులు రచియించిన వనెడి యొకవాదమునుబట్టి యెవ రేని రామకథకు సంబంధించిన మొదటిభాగము కల్పించి రనవలెను గాని, గురుపరంపరాగతమైన యీకవిత్వోత్పత్తిసంప్రదాయము నెఱుఁగకయే స్వప్రతిభచేతనే యీ కథకూడఁ గల్పించియుందు రనుటయుచిత మగునా? కావున బ్రహ్మ ప్రత్యక్షమై తన్ను రామచరితము వర్ణింపఁ బ్రోత్సహించె నన్న యతిశయోక్తి యించుక యున్నను, క్రౌంచపక్షి కథతోడిమానిషాదే త్యాది శ్లోకము వాల్మీకి నోటనుండి వచ్చినదేకాని యన్యులది కాదనుట నమ్మి, రామాయణ మాదికావ్య మని విశ్వసించుటయే సరియగును. ఇఁక నిందు ప్రక్షిప్త భాగములు కల వనువాద మెంతవఱకు సత్యమో పరిశీలింతము.

ప్రక్షిప్తభాగవిచారణ

రామాయణము శతకోటిశ్లోకపరిమిత మనియు, ఆయాదేవగంధర్వాది లోకములం దేఁబదికోట్లు పదికోట్లు కోటిగా వ్యాపించిన దనియుఁ జెప్పుచు, మానవ లోకమందు విస్తరించిన దిరువదినాలుగువేల శ్లోకముల గ్రంథమే యని బ్రహ్మాండ పారశర్యోపపురాణాదులు నిర్ణయించినవి. ఇది చతుర్వింశత్సాహస్రిక సంహిత యని కాండాంతగద్యములు వక్కాణించినవి. గాయత్రీమంత్రములోని యిరువది నాలు గక్షరములు క్రమముగా నొక్కొక్కశ్లోకసహస్రము మొదటనున్న వని గాయత్రీరామాయణము నిరూపించినది. వీటినిబట్టి రామాయణ మాఱుకాండము లిరువదినాలుగువేల శ్లోకము లని లోకప్రసిద్ధి కలిగినది. కాని, బాలకాండచతుర్థ సర్గలోని యీ క్రింది శ్లోకము—

> "చతుర్వింశత్సహస్రాణి శ్లోకానా ముక్తవా నృషిః,
> తథా సర్గశతా న్పఞ్చ షట్కాణ్డాని తథోత్తరమ్,
> కృత్వాపి తన్మహాప్రాజ్ఞ స్సభవిష్యం సహోత్తరమ్"

వాల్మీకి వర్ణించిన రామచరిత మిరువదినాలుగువేల శ్లోకము లయిదువందల సర్గ లాఱుకాండములు, మఱియు భవిష్యదుత్తర భాగముతోడి యుత్తరకాండము.'' అని చెప్పుచున్నది. దీనిని సరిచూచుటకు నేను గణింపఁగా వచ్చిన మొత్తము లివి[1].

షట్కాండ సర్గలు	శ్లోకములు సుమారు,	అధికపాఠ శ్లోకములు సుమారు,	ఉత్తరకాండ సర్గలు	శ్లోకములు సుమారు,	అధికపాఠ సర్గలు,	శ్లోకములు సుమారు,
౫౩౭	౨౧౭౦౦	౫౦౦	౧౧౧	౪౫౦౦	౧౩	౧౨౨౮

చూచితిరా మొత్తములు ? సర్గలందుమా, ఆఱుకాండములలోనే ౩౭ ఎక్కువ. ఉత్తరకాండసర్గలు కలపినచో ౬౪౮ అగును. శ్లోకము లందుమా, షట్కాండములలో ౨౪ వేలకు మిక్కిలి తక్కువ. ఉత్తరకాండశ్లోకములు కలిపినచో సుమారు ౨౫ వేలగును. రెంటియందును గూడ నధికపాఠశ్లోకములు నిజముగా నధికములే. అవి కలుపఁదగినవి కావు. అందుచేఁ బైశ్లోకము చూపిన లెక్క లెట్లున్నను, అవి యాఱుకాండముల నుద్దేశించినవే కాని, ఏడుకాండముల నాశ్రయించినవి కా వనుట నిజము. అయితే పూర్వోక్తసాక్షములగతి యేమి ? అందలిసర్గశ్లోకసంఖ్యల భేదములకు గతి యేమి ?—ఇందు కూహయే గతి. వేద

1. శ్లోకముల మొత్తము లేప్రతిబట్టి చూచినను. ఒకటిరెండువందల తేడతో సరిపడును

మంత్రములలెక్కల కనుక్రమణికలు నిర్ణయించినవారివలెనే, దీనిలెక్కలు చూపిన వారు గూడ నున్నారే కాని, వాల్మీకియే యీ లెక్కలు చూపినాఁ డనుటకు వీలు లేదు. తరువాత నెవరో సర్గలు శ్లోకములు గణించునాఁటి కిది పైలెక్కలకు సరిపడి యుండు ననియుఁ, బిదప మఱియొకకాలమునకు ౩౨ సర్గలు పెరుఁగుటయు నింకొక కాలమునకు సుమారు మూఁడు వేలశ్లోకములు తఱుఁగుటయు సంభవించి యుండుననియు నూహింపవలసియున్నది. ఇందుకు షట్కాండములలోని యధిక పాఠములే నిదర్శనము. కావున షట్కాండములలోఁ దెలియని లుప్తభాగముల మాట యేమైనను[1] తెలియుచున్న యధికపాఠములు ప్రక్షిప్తము లనుట స్పష్ట మనియు, కుండలీకృతములై ముద్రితపుస్తకములఁ గనవచ్చుశ్లోకములే కాక, బాల కాండము మొదటిసర్గలలోఁ గుండలీకృతములు గాని కొన్ని భాగములుకూడనట్టివే యనియు, ఉత్తరకాండ మంతయుఁ గూడ వాల్మీకి రచించినది గాదనియు విశ్వ సింప వలసియున్నది. ఇపు డీ మూఁడు విషయములు నిశ్చయింప నించుక యత్నింతము,

కైకేయి రామప్రవాసాది వృత్తాంతము చెప్పిన పిదప—భరతుఁ డా మాటలు విని దుఃఖితుఁడై యిట్లు పలికెను—అనునర్థముగల మాటలతోఁ దరువాతి సర్గమా రంభమగును[2]. అట్లగుటయే యచ్చోట సముచితము. కాని పై మాటలకు ముందు పదిశ్లోకములు చేరినవి. అవి కుండలీకృతములే కాని, కాకున్నను, అందలి విష యము భరతుని కుచితము గాక తప్పక ప్రక్షిప్తమే యనిపించుకొనును. ఇట్లు కుండలీకృతము లైన వన్నియు[3] పునరుక్తములో యసంగతములో యనుచితములో యై కనవచ్చుట పాఠకలోక మెఱుఁగనిది కాదు. ఇంక—

బాలకాండము మొదటి సర్గలో, సకలసద్గుణ పరిపూర్ణుఁడైన మహావీరుఁడెవఁ డన్న వాల్మీకిప్రశ్నకు శ్రీరాముఁ డట్టివాఁ డని నారదుఁడు సమాధాన మిచ్చుట,

2. ఇపు డధికపాఠశ్లోకములు లేని సుమారు 20 వేలగ్రంథమే వాల్మీకికృత మని యూహించుటయు నసమంజసము కాదు.

2. "తత్పుత్రశీఘ్రంవిధినా...ఆత్మాన మభిషేచయస్వ. అయో. 72 చివర— శ్రుత్వాతుపితరం వృత్తం భ్రాతరౌ చ వివాసితౌ, భరతో దుఃఖసంతప్త ఇదం వచన మబ్రవీత్, అయో. 78—11. శ్లో.

3. ఈ కుండలీకరణము కూడ నియతముగా లేదు. వావిళ్లవారి యాంధ్రాక్షర పుస్తకములోని కుండలీకరణములు కలకత్తా నాగరాక్షరప్రతిలోఁ గొన్ని చోట్లఁ గనరావు. అందలివి యిందలివి గూడఁ గొన్ని బొంబాయి ప్రతిలోఁ గనఁబడవు. లిఖిత పుస్తకములలోఁ గుండలీకరణములే కనఁబడవు. అందుచే నిది యవ్యవస్థమై యనియతముగా నున్నది ప్రక్షిప్తములే లే వని యూహింపరాదు.

దశరథుఁ డతనిని యౌవరాజ్యాభిషిక్తునిఁ జేయ నెంచుట మొదలుగా రావణవధానంతర మతఁడు వచ్చి రాజ్యము స్వీకరించి ప్రజారంజకముగాఁ బరిపాలన మొనర్చె నన్నంతవఱకుఁ గల రామచరితములోని విషయముల నెల్ల వివరించు నొక విషయ సూచిక వర్ణింపఁబడినది. రెండవసర్గము, క్రౌంచపక్షికథ 'మానిషాద' శ్లోకావిర్భావము బ్రహ్మసాక్షాత్కారము మొదలగు విశేషవిషయములు వర్ణింపఁబడినవి. సర్వవిధముల గ్రంథావతారికగా నున్న యీ రెండు సర్గలు రామాయణమునకుఁ బునాదులై యుంతయు నొప్పుచున్నవి. ద్వితీయసర్గాంతమందలి—

"రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరసశ్చ వధం నిశామయధ్వమ్"

అను వాక్యముతోఁ బంచమసర్గ మొదట నున్న—

సర్వా పూర్వ మియం యేషా మాసీ త్కృత్స్నా వసుంధరా"

ఇత్యాదికథారంభ శ్లోకములు సరిగా నతుకుచున్నవి. ఇట్లుండఁగా మూఁడవ సర్గయంతయు మరల విషయసూచికయై కథ కడ్డమైనది రెండవ సర్గలోని విషయసూచికలో లేనియక్కఱమాలిన చిన్నవిషయము లేవో నాలుగున్నను, మొత్తము మీఁద నీ రెండవ విషయసూచిక మొదటివిషయసూచికకు భంగ్యంతరముగాఁ గల్పింపఁబడినదే కాని యన్యము కాదు. కాని దీనిచివర—

"వై దేహ్యాశ్చవిసర్జనమ్, అనాగతంచ యత్కించిద్రామస్య వసుధాతలే,
త చ్చకారో త్తరే కావ్యే వాల్మీకి ర్భగవా నృషిః"

సీతను విడిచిపెట్టుట రామునిసంబంధ మగుననాగతము ననునవి యుత్తర కాండమునఁ గవి వర్ణించె నను క్రొత్తమాటలు మాత్రము చేరినవి. దీనివలెనే నాల్గవ సర్గయుఁ కథ కడ్డము వచ్చినది. అందు షట్కాండలసర్గశ్లోక సంఖ్యలు చూపఁబడినది. ఉత్తరకాండము గూడ వాల్మీకి రచియించె నని చెప్పఁబడినది, మఱియు, కుశలవులు రామాయణకావ్య మందందు గానముచేయుచు నయోధ్యాపురమున వీధులలోఁ దిరుగుచుండ రాముఁడు వారిని జూచి పిలిపించి వారిచే రామచరితము పాడించె నని వర్ణింపఁబడినది. ఇట్లున్న దీనిలో మరల నాలుశ్లోకము లధిక పాఠముగాఁ గుండలీకృతము లైనవి. ఇట్టి యీ సర్గలసంగతి సందర్భములు పరిశీలించినచో నవి రెండును బ్రక్షిప్తము లని తోఁచకపోదు. ఇందు కుత్తరకాండము వెలసినపిదప నీసర్గలు రెండు నిందు చేరినట్లు కనవచ్చుటయే తార్కాణము. కావున నుత్తర కాండముమాట యొకింత చూతము,

'ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్య[1]' ఇత్యాది శ్లోకముతో నుత్తరకాండ మారంభమైనది. శ్రీరాము నభినందించుట కన్ని దిక్కులనుండివచ్చిన ఋషివర్యు లింద్రజిద్రావణాదిరాక్షస వీరుల యుదంతములను హనుమదాదిశూరుల వృత్తాంతములను వర్ణించుటతో ౪౦ సర్గలు గడచినవి. అట్టివీరుల నీ వణఁగించితి వని రాముని స్తుతించుటకుఁ దప్ప ఆ రాక్షసుల వర్ణనల కుత్తరకథతో నెట్టిసంబంధమును లేదు అయినా. సగముగ్రంథము దానికే వినియుక్తమైనది. తరువాత సీతావిసర్జన కథబీజ మంకురించినది. దానికి ౧౦ సర్గలు పట్టినవి. అంత నృగనిమ్యాదుల కథలతోఁ గొన్ని గతించినవి. ఇట్లుయువదియైదు సర్గలు వెళ్ళిన తరువాత, కుశలవ జన్మవృత్తాంత ముదయించినది. తరువాత నేవో కథలు. పిదప ౯౬ వ, సర్గ నుండి భవిష్య దుత్తరకథ. వీనినడుమ నడుమ నధికపాఠ సర్గలు. ఈ విధముగాఁ బూర్వ రామాయణ కథారచనముతో నెట్టిపోలికయు లేని డొంకతిరుగుడు రచనయు, అందలికవిత్వప్రౌఢశైలి కేరీతి నీడుగావి సామాన్యశైలియు. అందలి మాధుర్యములో నావగింజం తైనలేని వర్ణనలను కలిగిన యుత్తరకాండము వాల్మీకి మహర్షి కృత మని రెండును జక్కఁగాఁ బఠించిన విమర్శకు లెవ్వరును జెప్ప సాహసింపఁజాలరు. అట్లెవరైనఁ జెప్పిరా, వారు చిరకాలముగా వచ్చు పురాణ ప్రసిద్ధికి విరుద్ధముగాఁ జెప్ప జడియుటయే యందుకుఁ గారణ మగును గాని వేఱు కాఁబోదు. కావున రామాయణమహాభారతములు దేశమున బాగా వ్యాపించిపిదప వానింజదివినయొక విద్వాంసుఁడు, భారతకథతోఁ గృష్ణద్వైపాయనునికిఁగల సంబంధము చూచి రామకథతో వాల్మీకికి సంబంధము కలిగించుటకై యుత్తర కాండ కథ కల్పించివర్ణించి యుండుననియు, పూర్వరామాయణము నుత్తరకాండ మును జదివిన తరువాతిపండితుఁ డొకఁడు, ఉత్తరకాండకథాప్రసక్తి కలుగునట్లు బాలకాండమునఁ దృతీయచతుర్థసర్గలుకల్పించి చేర్చి యుండు ననియు నమ్మ వచ్చును. ఈ విశ్వాసము నక్కఱలేని విషయసూచికతోడి తృతీయసర్గ తుదిశ్లోకములును, అసంగతముగా నున్న చతుర్థసర్గోపక్రమోపసంహారములును బలపఱచును గావున దీనిని గూర్చి యింతకంటె వ్రాయఁబనిలేదు ఈ విషయమున జర్మనీభాషలో రామాయణ విమర్శనమువ్రాసిన జాకోబీపండితుఁడు వ్రాసిన హేతువు లేమో తెలియరావు గాని, అతఁడుత్తరకాండము వాల్మీకి వ్రాసినది.గా దనియు, బాలకాండము గాక తక్కినయైదుకాండము లొక్కసారి యుదయించిన వనియు, బాలకాండములోని పెక్కుభాగములు తక్కిన కాండములవిషయమునకు సరిగాఁ

---

1. సరిగా నీభాగములోనే బాలకాండ చతుర్థసర్గాదిమశ్లోక మారంభమైనది.

బొసఁగకున్న వనియు వ్రాసినట్లు మాగ్డోనలుపండితుఁడు చెప్పియున్నాఁడు[2]. కాని బాలకాండ మంతయుఁ బ్రక్షిప్త మనుట శక్యము గాదు. ఇఁకఁ గథను గూర్చి యాలోచింతము.

కథాసంవిధానము

ఇక్ష్వాకురాజవంశమునకు సంబంధించిన యీ రామాఖ్యానము బహుపురాతన మైనది. సరయూనదీతీరమందలి యయోధ్యాపురము రాజధానిగాఁ గోసలదేశము పరిపాలించిన దశరథమహారాజునింటఁ బుట్టినది — దశరథుని పెద్దకొడుకగు శ్రీరాముఁడు మిథిలాపురరాజగుజనకునికూఁతురగుసీతాదేవిని బెండ్లాడి, సవతితల్లికోరికనుబట్టి పదునాలుగేండ్లు రాజ్యము విడువ నిష్టపడి పితృవాక్యపరిపాలన మాచరింప ధర్మపత్నీసమేతుఁడై తమ్ముఁడైనసౌమిత్రి వెంటరా నడవుల కేగి యందు వసియించుచు, రావణుఁ డనురక్కసుఁడు తనభార్య నపహరింప సుగ్రీవుఁ డనుకపిరాజుతో మైత్రిచేసి వానరసేన సహాయముగా రావణుని సంహరించి తన సాధ్విని దోడ్కొని యయోధ్య కేతెంచి మూర్ధాభిషిక్తుఁడై ప్రజారంజకముగాఁ జిరకాలము పరిపాలన మొనరించెను — అనునది యీయాఖ్యానమునకు మూలము. ఈ మూలకథ వాల్మీకినాఁటికిఁ బెద్దలవల్లఁ గర్ణాకర్ణికగా వచ్చినదే కాని, అతని నాఁటికి కా దని యతఁడు రచించిన బాలకాండపంచమసర్గావతారికవల్లను, అతఁడే యందుం దుపయోగించినయితిహాసాఖ్యానశబ్దములవల్లను గూడఁ జక్కఁగా సూచింపఁబడుచున్నది. రామాయణ మితిహాస మని వివిధపురాణాదులును వక్కాణించియున్నవి. ఇతిహాస మనఁగాఁ బురావృత్తము కదా! అయిన నిదిసత్యమా లేక కల్పితమా? అని కొందఱు శంకింపవచ్చును కాని, సుశీలుఁడు శూరుఁడు నగునొకయుత్తమక్షత్రియునికృత్యములను దెల్పుచున్న యీ మూలకథ మానవాతీతముగామిం జేసి సత్య మని భరతఖండమున కస్తిగత విశ్వాసమునకు విరుద్ధముగా నిది కల్పిత మని యూహింపవలసినంత ప్రబలహేతు వేమియు గనఁబడదు. వాల్మీకియు —

> "ఇక్ష్వాకూణా మిదం తేషాం రాజ్ఞాం వంశే మహాత్మనాం
> మహ దుత్పన్న మాఖ్యానం రామాయణ మితిశ్రుతమ్"

ఈ రామాయణమహాఖ్యాన మిక్ష్వాకురాజవంశమం దుత్పన్న మైనదిగా వినవచ్చుచున్న దనుచు నిది సత్యమైన పురావృత్త మనెడివిశ్వాసమునే వెల్లడించి

1. See, Sansk, Lit. P. 304.

యున్నాఁడు. ఇది గాక, ఇక్ష్వాకులచరితములు ఋగ్వేదాదులందును, ఆ వంశము వారిరాజధాని యైన యయోధ్య యుత్తరదేశమందును ప్రత్యక్ష మగుచుండ నవి కల్పితము లనఁజాలముగదా! ఇఁక నావంశమందు శ్రీరాముఁ డనుమహావీరుఁ డవతరించి లోకోత్తరవర్తనుఁడై కీర్తనీయుఁడయ్యె ననునది మాత్రము కల్పితమనఁ దగునా? ఇంత యేల? అపూర్వకాలమహర్షులు కేవలకల్పితవృత్తములను వర్ణించినవారు కా రనుట విశ్వసనీయ మగుచుండ, నీరామాయణమూలకథ సత్య మనువిషయమున మనకు సంశయ మెందుకు? ఇఁకనో, గ్రంథమందలికొన్ని యద్భుతవర్ణన లట్టిసందేహమున కెడ మిచ్చుచున్న వందురేని వానిని సమర్థించు కొందముగాక.

శుద్ధసత్త్వప్రసన్న మయ్యుఁ బ్రచండశౌర్యభాసురమైన శ్రీరామునిచరిత మపూర్వ మసాధారణ మాశ్చర్యానందదాయక మచింత్య మతిపావనమునై యాది నుండియుఁ బ్రాజ్ఞులహృదయ మాకర్షించుచు వచ్చి క్రమముగా వాల్మీకి నాఁటికి మహామహిమాభిరామ మైనపరమేశ్వరచరితమై ప్రత్యక్ష మైనది. కావుననే యట్టి మహానాయకుఁ డవతారపురుషుఁడు కానోపు నని భావించి, శిష్టరక్షణ దుష్టశిక్షణార్థమై శ్రీమహావిష్ణువే దశరథునియింట శ్రీరాముఁడై యవతరించెనని వాల్మీకి కథారంభము గావించెను. అది సముచితమే. ఏదోయొక్కొక్కఘన కార్యము గావించిన మహాపురుషు లెల్ల నీశ్వరాంశసంభూతు లని కొనియాడఁ బడియుండ సకలసద్గుణపుంజము సచ్చిదానందమూర్తియు నైన శ్రీరాముఁ డీశ్వరావతార మని భావింపఁబడుట కబ్బుర మేమి? అందుకే పరమేశ్వరానుగ్రహపాత్రు లైనఋషుల జ్ఞాననేత్రముఁనుండి ధర్మాధర్మబోధకము లైనవేదము లావిర్భవించినట్లే వేదవేద్యుఁ డైనపరమపురుషుఁ డవతరించినంత వేదతుల్య మైనరామాయణము ప్రాచేతసునినోట నా విర్భవించె నని తత్త్వజ్ఞులు తలంచిరి. ఇదియును సముచితమే. ఒకవిశేషప్రతిభాశాలిబుద్ధి కైన నుహింప నలవిగాని యామహావతారపురుషుల యామానుషాతీతకృత్యములే కదా, భగవంతుఁ డొకఁడు న్నాఁడని యనుమాన ప్రమాణముచే సాధించినవిషయమును ప్రత్యక్షప్రమాణముచే స్థిరపఱిచెడియాస్తికుల కాధారములై యితిహాసపురాణాదిరూపమున నీజగ మెల్ల నాక్రమించినవి! లేనిచో, ఆస్తికమత మేమైయుండునో[1]—ఇట్లు తొలుఁదొలఁ గథానాయకుఁ డీశ్వరావతార మని నిరూపింపఁబడినపిదప నిఁకఁ గథలో భగవద్విలాసములుగా నహల్యాశాపవిమోచనాదు లగు నద్భుత విషయములు కొన్ని వర్ణింపఁబడిన వన్న నసంగత అది గాక, కావ్యదృష్టితోఁ జూచినను, అద్భుతవర్ణన లాకాలమునఁ బాఠకరంజకము లగుట కవితాసృష్టిలోని విశేషయమేకదా! కావున నిష్కాముఁడును లోకానుగ్రహ

కాంక్షియు నైన వాల్మీకిమహర్షి, ధర్మాధర్మ విజ్ఞానము లోకము తరించుఁగాక యని సంకల్పించి నిర్మించిన రామాయణేతిహాసము కథానాయక మహామహిమ చిహ్నము లయిన కొన్ని యద్భుత వర్ణనలతో విలసిల్లినను, అందలిమూలకథ కల్పితము గాక సత్యమనియే విశ్వసింపనగును. ఇఁక నాంతరవిషయము లించుక పరిశీలింతము.

పర్యవసానమునుబట్టి దుష్టనిగ్రహముతోడి శిష్టపరిపాలనమే యీ కథకు ఫల మని తెలియవచ్చునుగాని, కథా సంవిధాన దృష్టితోఁ బరిశీలించినచోఁ గైకే యీవర మీకథకు బీజ మని చెప్పకతప్పదు. దాని కంగములుగా నెన్నేని కారణము లుండుఁగాక; ఆవరమే లేనిచో రామకథ సీతాకల్యాణముతో సమాప్తము కావలసినదే. కైకేయీ పాత్రవృత్తము చూచుట కిసుమంతయైనను, నీళ్ళమీఁది నూనెచుక్కవలెఁ గథయంతటఁ బ్రాఁకినది. మూర్ధాభిషేకవార్త విన్నపుడును బదునాలుగేం డ్లడవుల నివసింపు మనుమాట విన్నపుడును గూడ హర్షవిషాదము లించుకేని లేక యొక్కతీరున నున్న శ్రీరామునంతటి మహానుభావుఁడుగూడ మానవ స్వభావమునకు లోనై వనవాసము చేసిననాళ్ళ నెడనెడ సవతితల్లి మూలముగా సంభవించిన మనసులోనినొవ్వు వెలిపుచ్చక మానలే దనుటయే యిందుకు నిదర్శనము.

సుఖ మున్నదోలేదో, దానిమాట యటుండనీ! లోకములోఁ గలహమునకుఁ గాని కష్టమునకుఁగాని స్త్రీయే మూలమనెడి సిద్ధాంతము నెలకొల్పుటకో యన రామ మూర్ధాభిషేక సమయమున మెల్లగాఁ గైకేయీ పాత్రము రంగముఁ జొచ్చి దేవాసుర యుద్ధమున దేవతలకు సహాయుఁడై కీర్తిగాంచిన దశరథునివంటి రాజాధిరాజు నుగూడ నోరు మూయించినది. రాము నడవికిఁ బంపినది. కౌసల్య కడుపునఁ జిచ్చు పెట్టినది. వసిష్ఠ వామదేవులవంటి మహర్షులనుగూడ నిశ్చేష్టులను గావించినది. ఇంత యేల? ఆదిని రాజును మ్రింగినది, అంతమున రావణుని నిర్మూలము గావించినది. దీనిమహిమ యింతేనా? బంగారమువంటి భరతుని బైరాగినిజేసినది. సీతారామలక్ష్మణులను మెల్లమెల్లగా జనస్థానమువఱకు గెంటుకొనిపోయి యక్కడఁ జేయూఁతయిచ్చి పంచవటీ ఘట్టమును లేవనెత్తి తాను మఱుఁగున నుండి చూచినది. అది కిష్కింధమీఁదుగా, బైకెగఁబ్రాకినది. అట్టి యఘటన ఘటనాచతుర మైన యీవరముగాక కథాబీజము మ ఱేదగునో చూడుఁడు. కైకేయీ వరమే లేనిచో నయోధ్యాకాండమున కాధార మేది? అరణ్యకాండమున కవలంబన మెక్కడిది? కిష్కింధా కాండకుఁ గీర్తి యేమి? సుందరకాండకు సొగ సెక్కడ? యుద్ధకాండము

పద్ధతి యెట్లు? అహా, ఆద్యమహాకవి చతురాస్యుని కథా సంవిధానవైచిత్రి! ఇంక—

పాత్రౌచితి

నవరసముల కాటపట్టయిన యీ మహేతిహాసమందలి పాత్రము లొక్కొక్కటి యొక్కొక్క గుణవిశేషమునఁ దీర్చి దిద్దిన ట్లున్నవి. అందు కొన్ని—

దశరథుఁడు—ప్రేమపాశసత్యపాశములు కంఠమున కురులై చెఱియొక ప్రక్క లాగుచుండ నేమిచేయుటకుఁ దోఁచక యూపి రాదక గిజగిజలాడి తుదకుఁ బ్రేమపాశమునకుఁ బ్రాణమర్పింప నిశ్చయించుకొని ముందుగా సత్యపాశమునకు సౌశీల్యము సమర్పించెను. ఈగుణ మెవరో మెచ్చుకొనుట యాశ్చర్యకరము కాదు. పుత్రవియోగ దుఃఖితయై మైమఱచి పతిని నిందించి కొంతవడికిఁ దెలివి తెచ్చుకొని 'దేవా! పుత్రశోకార్తనై నేనెదో ప్రేలితివి, అకటా! శోక మెంతటి యకృత్యమైనఁ జేయించునుగదా? కాని, ధర్మమెఱుఁగుదును. ధర్మజ్ఞుఁడ వైన నీవు సత్యవాది వనియు నెఱుఁగుదును'' అనుచు రామమాతయైన కౌసల్య మెచ్చుకొనుటయే విశేషము.

కైకేయి—ఈ పాత్రము రామాయణములోని యితరపాత్రములకును లోకమునకును గూడ నిందాపాత్ర మైనమాటనిజము. ఇందుకుఁ గనఁబడు ముఖ్యకారణము రాజ్యలోభమే. కాని, కైక యుత్తమక్షత్రియాంగన. తనపుత్రునికంటెఁ గూడ రాము నెక్కువగాఁ బ్రేమించిన యుదారహృదయ. తాను జేని తేకుఁడను రాగభాజనమైనను, కౌసల్యయెడ గౌరవము చూపిన వివేకిని. శ్రీరాముని యభిషేక వార్త తెలిపిన మంథర కతిహర్షముతో మణిభూషణ మిచ్చిన సుశీల. రామ భరతులలో నెవఁడు రాజైనను సమానమే యని సంతోషము చూపిన సమదర్శిని అయిననేమి? ఇట్లు చిత్రింపఁబడిన యీపాత్రము మంథరాదురోృధలపాలై యొక్కమాఱు తలక్రిందైనది. వెనుక భర్తయిచ్చిన రెండువరము లప్పు డడిగి పుచ్చుకొనుటకు నిశ్చయించినది. మనసు మాఱుటతో వెనుకటి వివేక మంతయు మటుమాయమైనది. ముందువెనుక లాలోచింపక పట్టినపట్టు సాధించినది. స్త్రీ సాహసమున కడ్డ ముండునా యన్న సామెత స్థాపించి రాజ్యలోభమున నకృత్యమాచరించె నన్న నిందకు గుఱియైనది. ఇందులో మంథర దుర్బోధ కాని, భర్త యిచ్చినవరము లడిగిపుచ్చుకొనుట కామెకుఁగల హక్కుగాని పైకి రావు. కులక్రమాగత మైన మూర్ధాభిషేకమున కొర్వక విఘ్నము కలిగించి సుకుమారుఁడును సుశీలుఁడు

నైనరాము నడవిపాలు గావించుటమాత్రమే పైకిఁ గనఁబడును. మహర్షికూడ నీ పాత్రము కేవలనింద్యముగాఁ గనరాకుండుట కేవో హేతువులు చూపియుఁ దుదకు నిందకే పట్టము కట్టెను. కథాప్రవర్తనదృష్టి కది యుక్తమే కదా! చూడుఁడు.

వరములనుగూర్చి తీవ్రసంవాదము జరిగినపిదప దశరథుఁడు ప్రాణము విసిగి "ఓసీ! నేను ధర్మపాశబద్ధుఁడ నైతిని. నాచేతన మడుగంటినది. ఇఁక ధార్మికుఁ డైననాపెద్దకొడుకును మాత్రము చూడఁగోరుచున్నాను" అనెను. సరే యని కైక రాముని రప్పించినది. అతఁడు వచ్చి నమస్కరించినంత రాజు 'నాయనా రామ' అని, కన్నులనీరు గ్రమ్మఁ గంఠము స్తంభింప మఱి మాడలేదు. పలుకలేదు. ఆయవస్థలోని తండ్రిని జూచి రాముఁడు భయవిషాదకంపితాంత రంగుఁడై "అమ్మా! మానాయనగారియీయపూర్వవికారమునకుఁ గారణ మే"మని గ్రుచ్చి గ్రుచ్చి యడిగెను. అట్లు దీనావస్థలో నున్నతండ్రికొడుకును జూచి యించుకైన జాలి పడక కైక నిర్లజ్జయై "కుమారా! నీ వనుకొన్న కారణ మేమీ కాదు. మీ తండ్రి తన మనసులోని యొకమాట నీతోఁజెప్ప జంకుచుండెను మున్ను నా కిచ్చిన వాగ్దానమున కిపుడు పశ్చాత్తాపపడుచున్నవాఁడు నీతో నది చెప్పఁజాలక యిట్లుండెను. ఆ మాట నేనే చెప్పెదను వినుము" అని తనవరములు రెండును వెడలఁ గ్రక్కెను. భర్తప్రాణ మైన సరకుగొనక లోకనింద కొడి యొగ్గి స్త్రీజాతికి సహజమైన కుసుమసుకుమారహృదయము నల్లరాయిగాఁగ వినయ మూర్తియు సుగుణరాశియు నైన కుమారరామునితో నీ వడవికి లేచిపొ మ్మని నిర్దా క్షిణ్యముగాఁ బలికిన యీ పాత్ర మిఁక నింద్య మెట్లు కాకపోవును? ఈ ఘట్ట మిట్లుండ కున్నఁ గథ యెట్లు నడచును? కావునఁ గైకేయీపాత్రము లోభగుణ మున కాద్య నిదర్శనమై సముచితముగాఁ బోషింపఁబడిన దనియే తలంపవచ్చును.

శ్రీరాముఁడు[1] — తాతపాదుల కసత్యదోషము తగులకుండుటకై రాజ్యము విడిచినస్వార్థత్యాగియు సాధుబాధకుల ను లోకకంటకులు నగుదుష్టులను సంహ రించినవీరాతివీరుఁడును సచ్చరిత్రమున లోకము నాకర్షించినసుగుణరాశియు నైన యీపాత్రము లోకోత్తరమై, యాద్యంత మొక్కరీతి నెట్లు పోషించవలెనో యట్లు పోషించిన మహర్షి వాక్కునం బడి, యాసేతుహిమాచల మాబాలగోపాలము నిరం తరకీర్తనీయ మగుటయే దీనియౌచిత్యపారంగతత్వమునకుఁ దార్కాణము. మహిమ పక్షమున విష్ణునియవతారముగా నందందు చూపించినను, కథాపక్షమున సర్వత్ర

1. ఇతఁడు, ఈజిప్టుదేశ చక్రవర్తి యమునత మొకటి క్రొత్తగాఁ బుట్టినది.

ధీరోదాత్తుఁ డగునుత్తమక్షత్రియునిఁ గావించి దానదయాయుద్ధవీరముల నితని కితఁడే సాటి యనునట్లు వర్ణించినవాల్మీకిమాటలనుబట్టియే యితనిపితృభక్తిని మాత్ర మొకింత తరచి చూతము.

శ్రీరామదశరథులభక్తివాత్సల్యము లింతంత యని నిర్ణయింప నలవిగా నంతగా బాలాయోధ్యాకాండముల వెల్లివిరిసినవి గాని, ''సూర్యుఁడు లేకుండ లోక మైన నిలచును గాని రాముఁడు లేకుండ నా ప్రాణము నిలవఁజాల''దని కైకేయి చెంత విలపించిన దశరథుని పుత్రవాత్సల్యముకంటె, ''మాతండ్రినిమిత్తము నే నేమి చేయవలసినఁ జేయుదును. అతఁడు చెప్పకున్నను నీమాటనుబట్టియే నే నడవికిఁ బోవుదును. మాజనకునిప్రతిజ్ఞ నెరవేర్చుటకంటె నాకు ధర్మాచరణము వేఱేమి యుండును?'' అని కైకతో నెట్టిసంకోచమును లేక పలికి, మూర్ధాభిషేకమండప మునఁ బెట్టనున్న కాలు గాఢారణ్యమునఁ బెట్టినరామునిపితృభక్తి వేయిరెట్లెక్కు డని క్రియనుబట్టి చెప్పవచ్చును. ఇది యిట్టి దైనను, రాముఁడు గంగానది దాఁటి వెళ్ళిననాఁటిరాత్రి సౌమిత్రితో నన్నమాట లి ట్లున్నవి.

''ధ్రువ మద్య మహారాజో దుఃఖం స్వపితి లక్ష్మణ !
కృతకామా హి కైకేయీ తుష్టా భవితు మర్హతి
సా హి దేవీ మహారాజం కైకేయీ రాజ్యకారణాత్
అపి న చ్యావయే త్ప్రాణాన్ దృష్ట్వా భరత మాగతమ్
అనాథ శ్చైవ వృద్ధశ్చ మయా చైవ వినాకృతః
కింకరిష్యతి కామాత్మా కైకేయీవశ మాగతః
ఇదం వ్యసన మాలోక్య రాజ్ఞశ్చ మతివిభ్రమమ్
కామ ఏవార్థధర్మాభ్యాం గరీయా నితి మే మతిః
కో హ్య విద్వా నపి పుమాన్ ప్రమదాయాః కృతే త్యజేత్
ఛందానువర్తినం పుత్రం తాతో మా మివ లక్ష్మణ !''

ఈ మాటలు తనతండ్రి వార్ధకదశలోఁ దన్ను విడిచి దుఃఖింపవలసి వచ్చిన దిగదా యని జాలిపడి యన్నవే యైనను ''కామాత్ముఁడై కైకేయీవశుఁడైన వాఁ డేమిచేయును? ఆతనివ్యసనము చూడఁగా నర్థకామములకంటెఁ గామమే గొప్ప దని తోఁచినది. ఎంతతెలివిమాలినవాఁడైనను ఆఁడుదానికొఱకు మన తండ్రివలె వశవర్తి యైనపుత్రుని విడుచునా?'' అనుమాటలను నించుక నింద

స్ఫురింపకపోదు. ఇది యుద్దేశపూర్వక మైననిందయై రాముని పితృభక్తి కేమేని కలంక మాపాదించునా యనుటయే విచారణీయము.

దశరథుఁడు సత్యబద్ధుఁడై తన్ను విడిచెనో కైకేయీవశుఁడై తన్నువిడిచెనో రాముఁ డెఱుఁగకపోలేదు. కాని, దేవాసురరణరంగమునకుఁ బోవునపుడు గూడఁ గైకేయిని విడువకుండుటయు, ప్రభు వయినవాఁ డందు దూరదృష్టిలేకుండ రెండువరము లిచ్చితి ననుటయు, అనిర్దిష్టములైన యావరములయుద్దేశమిది గాక పోయినను వాని నీవిధమునఁ దీర్చు మని కైక కోపాగారమున భూశయ్యనుండి కోరినపు డెంతయు విచారించియుఁ దుదకు సమ్మతించి యూరకుండుటయు, కామార్తుఁడయిన యతని కైకేయీ వశ్యతను దెలుపుచున్న వని యాయవస్థలో మానవస్వభావమునుబట్టి రాముఁ డూహించుట యసంగతము కాఁజాలదు. ఇంతకును గవీంద్రుఁ డీపట్టునఁ గైకేయీ వరములకుఁ గాను దెచ్చి యతికినయతి మానుష మైన దేవాసురసంగ్రామ సాహాయ్యకథ యించుక యర్థపడినది గాని లేకున్న దశరథపాత్ర మెట్టినిందపాలై యుండునో! కావున దశరథుని కైకేయీ వశ్యత్వ మిరుదెఁఱుగుల సూచించిన కవివశమున రాముఁ డన్న పైమాటలు తండ్రి పుత్ర విరహదురవస్థకుఁ బరితాపము తెలుపునవే కాని నిందను సూచించునవి కావని సంతసిఁపవచ్చును. అందుచే రాముని పితృభక్తి యెంతమాత్రము కలంకితము కాఁజాలదు. ఇఁకనో — 'రాజ్యముకోస మింకఁ గైకేయి మహారాజు ప్రాణము తీయకుండుఁగాక' యని యిక్కడను, 'కైకేయికోరిక ఫలించిన'దని సీతావియోగ సందర్భమందును, రాముఁడు కైక నుద్దేశించి రెండుమాట లన్నను, ఇవి యెంతటి యుదారహృదయునినోట నైనను కష్టదశలో నప్రయత్నముగా సహజముగా నాత్మదుఃఖము వెల్లడింప వచ్చునవేకాని యుపాలంభపరములు కా వనుట లోకానుభవసిద్ధము. కావున వీనినిబట్టి రాముని మాతృభక్తినిగూడ శంకింపఁ బనిలేదు సకల సద్గుణపుంజమైన రామునిశీల మెవరికిఁ గొత్త ?

సీత—మహావిష్ణువు నాశ్రయింప భూదేవి కవతరించిన లక్ష్మియైన యీమె కావ్యవశమునఁ బ్రాణము పోసిన పాతివ్రత్యరాశియై యయోనిజ యయ్యెను చచ్చినా బ్రతికినా సతికిఁ బతియే గతి యఁట. భర్త కెట్టికష్టము కలిగింపక యతని నీడయై యడవుల నుండునఁట. మగనితో నున్నవనమే మగువకుఁ బుట్టిల్లఁట. భర్తలేని స్వర్గమైనను బాడుకొంపయఁట. అర్ధాంగియైన భార్య భర్తృసుఖదుఃఖభాగిని యఁట. వీరుఁడైన పురుషుఁడు తన పెండ్లామును బోషింప నన్యుల కప్పగించఁగూడ దఁట. ఆహా! అసూర్యంపశ్యయైన రాజకుమారి

యరణ్యావాసదీక్ష ! ఏమి సౌశీల్యము ! తనపెనిమిటి యభిషేకమున కంతరాయము కలిగించిన సవతి యత్తచర్య నైన స్మరింపలేదు. మామమాట యెత్తలేదు. కలిమి విడువఁ గలఁత పడలేదు. బంధువులకు దూర మగుదు నని పరితపింప లేదు. పతి ననుగమించుట తప్పు రెండవది యామె దెందమునలేదు. పరనింద యామె పాఠముననే లేదు. తన్నాదరించి మాటాడిన యనసూయతోఁ దనజన్మ వృత్తమును వివాహోదంతమును జెప్పినది గాని లోకములోని యాఁడుదానివలెఁ దమవనసంచారమునకు మూలమైన యప్పటిమాట లేమైన నెత్తెనా ? భరతునిరాక చూచి లక్ష్మణుఁ డైన మతిచెడినమాట లనెను గాని యామె ముఖమున నసూయా చిహ్నమైన నగపడెనా ? అట్టి యీ సతీమతల్లి మారీచమాయాసమయమునఁ గాఁగల కర్మమునుబట్టి సౌమిత్రి నుద్దేశించి యించుక పరుషభాషణము గావించినది. ఆ మాట లనరానివే కాని, తనభర్త నిజముగా నాపదపా లయ్యెనని నమ్మి దుఃఖ మగ్నమానసయైన యామె కెన్ని చెప్పినను విననిలక్ష్మణుఁ డిల్లు కదలి వెళ్లుట కంతకంటె వేఱుగతి కనఁబడలేదు. లోకములో నట్టియవస్థలో నున్నయెట్టి సుశీల హృదయమందైనను సహజముగాఁ బుట్టఁదగిన యట్టిభావమునే పుట్టించి కవి చంద్రుఁ డీమెచేనట్లు పలికించెను. సీత లక్ష్మణునిభావ మెఱుఁగనిది కాదు. అతని సత్ప్రవర్తనము తెలియనిది కాదు. అయిననేమి ? అతనిఁ బంపకున్న నీమె మనసులోని సంతాపము చల్లారదు. ఆ మాట యన్నఁగాని యతఁడు కదలఁడు. అందుచే నీ సందర్భమందలి సీత నిష్ఠురోక్తు లనుచితములు కా వనియే భావింప నగును. ఇంతకంటె నీమె సౌశీల్యమున శంకింపఁదగిన విషయమే కనఁబడదు.

భరత లక్ష్మణ శత్రుఘ్నులు-సౌభ్రాత్రము సాకారమైన పాత్రము లివి. అన్నతోడిదే లోక మని భార్య నింట విడిచి బ్రహ్మచారియై సీతారాముల పాద సేవయే జీవితఫల మని వానప్రస్థుఁ డైన భక్తిమూర్తి లక్ష్మణుఁడు. లోకాపవాద ముపాలై తల్లి సంపాదించిన రాజ్య మొల్లక వానప్రస్థునివలె జటావల్కలధారియై ఫలమూలాశనుఁడై శత్రుఘ్నునిఁగూడి శ్రీరామపాదుకలు సేవించిన భక్తియోగి భరతుఁడు. ఇద్దఱు నిర్మలభక్తులే కాని, సౌమిత్రికంటె భరతుఁ డించుక యెక్కువ భక్తుఁ డని కథాస్థితిని బట్టియు "భరతుండు నీ కంటె భక్తుండు నాకు" అని రామునిచేననిపించిన రంగనాథుని పరిశీలనమునుబట్టియు నమ్మవచ్చును. ఇరువురును సహృదయులే కాని, కైకను జంపెదను. భరతునిఁ బరిమార్చెద ననుచుఁ దాత్కాలికావేశమున నావేగము చూపిన సౌమిత్రికంటె, అపకీర్తిలజ్జితుఁడై యమ్మను నిందించినను; జరిగినదానికిఁ బ్రతిక్రియ చేయఁజాలక రామపాదుకలచే రాజ్యము చేయించిన భరతుఁ డెక్కువ దీర్ఘదర్శి, ఇట్టి తీవ్రభేద మున్నను, వీర

లన్నకుఁ దగిన తమ్ము లనఁదగిన సుశీలు రనుట స్పష్టము. ఇఁకఁ గవితాగురుఁ డప్రతిమాన ప్రతిభచే నడపించిన పాత్రములయౌచితిని బరామర్శింపఁ గాలహరణము గావింపక గ్రంథవిశేషము లొకింత కనుఁగొందము.

రా మా య ణ వి శే ష ము లు

రాజవంశములు :—నేఁటికిని వివాహములందుఁ గనవచ్చు కన్యావరగోత్ర ప్రవరకథనరూపమైన సనాతన వైదికాచారమునుబట్టి జనకుని కన్యలను రామలక్ష్మణులకుఁ గోరిన విశ్వామిత్రుఁడు సూర్యవంశ పురుషక్రమమునుదెలిపెను. జనకుఁడు నిమివంశ పురుషక్రమము తెలిపెను. ఈ సందర్భమునందును, వసిష్ఠుఁడుఁ శ్రీరామునికి సనాతన కులధర్మ ముపదేశించిన సందర్భమందునుగూడ సూర్యవంశమందలి జేష్ఠపురుషులక్రమము చూపఁబడినది[1]. కాని మొదటి క్రమమునను్న యయాతి రెండవక్రమమున లేఁడు. అంబరీషునికి నహుషుఁడు నతనికి యయాతి యతనికి నాభాగుఁడు పుట్టినట్లు మొదటిపాఠమును, నహుషుని కొడుకు నాభాగుఁడని రెండవపాఠమును జెప్పుచున్నవి. వాల్మీకియే యిట్లు రెండువిధములఁ జెప్పియుండఁడు గావున నిందేదో యొకపాఠము ప్రక్షిప్త మనవలసి వచ్చుచున్నది[2]. అ దేదో నిర్ణయించుట కష్టసాధ్యమే కాని రెండవపాఠమే ప్రామాదిక మని తోఁచుచున్నది. ఇది యిట్లుండ, దిలీపునికొడుకు భగీరథుఁడు—అతని కుమారుడు కకుత్థ్సుఁడు అతనికొడుకు రఘుమహారాజు —అని రామాయణములో నాలుగైదు చోట్లఁ గనవచ్చుచుండఁగా భాసమహాకవి ప్రతిమానాటకమందును, మహాకవి కాళిదాసు రఘువంశమునందును, దిలీపుని కొడుకు రఘువు. అతని కొడుకు అజుడు—అతని కొడుకు దశరథుఁడు–అను క్రమము కనఁబడుచున్నది[3]. ఇట్టి విరోధములు పౌరాణిక రాజవంశక్రములందు సర్వత్రకనవచ్చునవే కావున గ్రంథవిస్తరభీతిచే నిందేది సముచితమో నిర్ణయింపక యీ విషయము పాఠకలోకమునకు విడుచుచున్నాను.

సీతారామవయోవిచారము :—రాముఁడు విశ్వామిత్రునితో యాగసంరక్షణార్థము వెడలునాఁటి కూనషోడశవర్షుఁడు[4]. స్వయంవరకాలమునకు సీత పతి

1. బాలకాం. 70–71 అయో. 110.
2. చంద్రవంశమందలి నహుష యయాతు లాయువుపుత్ర పౌత్రులు.
3. దిలీపరఘువుల నడుమ నిద్దఱును, రఘువునకు నజునికి నడుమఁ బదునొకండుగురుమ, పురుషులుగలరు. మొత్తము బ్రహ్మ మొదలుగా శ్రీరామునివఱకు 40 తరములు, మనువు మొదలుగా 36 తరములు, రామాయణమునఁ గనఁబడును.
4. బాల. 20.

సంయోగసులభవయస్క[1]. అక్కడక్కడ మున్యాశ్రమములోఁ గొంతకొంత కాలము నివసించుచు సీతారామలక్ష్మణులు సుతీక్ష్ణాశ్రమము చేరునాటికి వనవాస సంవత్సరములు పది గతించినవి[2]. జనస్థానమున సీత రావణునితోఁ జెప్పిన వృత్తాంతమునుబట్టి చూచినచో, ఆమె యత్తవారింట సకలభోగము లనుభవించిన కాలము పన్నెండు సంవత్సరములు. రాముఁ డడవికి బయలుదేఱునాఁటి కతని వయస్సు, ఇరువదియైదు సంవత్సరములు. అప్పటికిసీతవయస్సు పదునెనిమిది యేండ్లు[3].

ఎట్లు చూచినను పై మాటలు వీరివయస్సువిషయమునఁ బరస్పర విరుద్ధ మఁలే. ఇవి ఋషివాక్యము లనుటకు మన సొప్పదు ప్రక్షిప్తము లనుటకు వీలుకనఁబడదు. కావున వీనిం గూర్చి చర్చింపక విడచుటయే యుచితము.

రామాయణరచననాఁటిభాష :— అగస్త్య భ్రాత యాశ్రమమున బ్రాహ్మణ వేషధారులైన యిల్వల వాతాపులనెడి యసురు లుండెడివారు. వారిలో నిల్వలుఁడు సంస్కృమున మాటలాడుచు బ్రాహ్మణులను శ్రాద్ధభోజనమునకుఁ బిలుచుచు మేష రూపుఁ డైనవాతాపిని జంపి వానిమాంసము వండి వారికిఁ బెట్టి పిదప వాతాపీ ! రమ్మని పిలువ వాఁడు బ్రాహ్మణుల పొట్టలు చీల్చుకొని యీవలికి వచ్చెడివాఁడు[4]. సుగ్రీవసచివుఁ డగుహనుమంతుని సంభాషణమునకు సంతోషించి రాముఁడు సౌమిత్రితో "వేదత్రయము చదువని వాఁ డిట్లు మాటలాడఁజాలఁడు. ఇతనికి వ్యాకరణజ్ఞానము పూర్తిగాఁ గలదు. ఇంత సేపు మాట లాడెనుగాని యొకయప శబ్ద మైన రాలేదు" అని పలికెను[5]. అశోకవృక్షముమీఁద నున్న యాంజనే యుఁడు క్రింది దుఃఖించుచున్న సీత నాశ్వాసింప నుద్యుక్తుఁడై "నేను వానరుఁడను. ద్విజాతివారివలె సంస్కృతవాక్కున మాటలాడిన యెడల నన్ను రావణునిగా భావించి సీతాదేవి భయపడునేమో ! అయినను సంస్కృతముననే నేను దప్పక మాటలాడవలసియున్నది" అని తలంచెను[6]. ఇట్లున్న వాక్యములను బట్టి చూడఁగా నాకాలమున ద్విజాతివారు సంస్కృతభాషలో మాటలాడుచుండెడివా రనియుఁ దక్కినవారు ప్రాకృతమున మాట లాడెడివా రనియుఁ దెలియకపోదు.

1. అయో. 118.
2. అర. 11.
3. అర. 47.
4. అర. 11.
5. కిష్కిం. 3.
6. సుంద. 30.

ఈ విషయము ప్రథమ సంపుటమున విశదీకరింపఁడి యున్నది గావున నిందీ సూచనము చాలును[1].

నాఁటిభరత ఖండస్థితి :— ఈ విషయము మొదట నించుక సూచింపఁబడినది. వేదములందు గనరాని కొన్ని జనపదములును బురములును ద్వీపములును నదులును బర్వతములును రామాయణమునఁ గనవచ్చుచున్నవి. కిష్కింధా కాండములోని వీనివర్ణనములనుబట్టి చూచిన[2]. రామాయణ కాలమునాఁటి కార్యులు భరతఖండ మంతట నాక్రమించిన సూచనలు కనవచ్చును. ఇందు వర్ణింపఁబడిన జనపదాదులు చాలవఱకు, భరతఖండమునందు దీనిచుట్టుపట్టులను గన విన వచ్చుచున్నవి. గాని, యందలికొన్నిటి పేళ్ళు మాఱిపోయినవి. కొన్ని రూపుమాసినవి. ఇందుకొక యుదాహరణము పశ్చిమ సముద్రవేలాతటమునందు "మురచి-జటి-అవంతి-అంగలోప-" అనునగరము లున్నట్లు వర్ణన కలదు[3]. ఈ పురము లిపు డున్నట్లు తెలియరాదు. అవంతి యుజ్జయిని యనఁ బరగిన దనవచ్చుఁగాని యిది పశ్చిమ సముద్రతీరమున లేదు. కిష్కింధాకాండము చదివినవారి కిట్టి యుదాహరణము లెన్నేని కనఁబడును. హిందూదేశము నలుదెసల నున్న జనపదాదులఁచే కాక, శాంత మహాసముద్రము లోహితసాగరము, ఆమమీనాశన మనర్ణలచరమునై నరవ్యాఘ్ర మనఁబడు కిరాతజాతి, లోహముఖమైన యతిజవనమైన యేకపాదజాతి, మొదలుగాఁ గల దేశాంతర ద్వీపాంతర ఖండాంతర విషయములను వర్ణించిన వాల్మీకి భూగోళ విజ్ఞాన మత్యాశ్చర్యకరమైన కిష్కింధాకాండమునఁ బ్రతిఫలించుచున్న దనుట సత్యము. అరణ్యకాండమునం దానాఁటి యుత్తరదక్షిణ హిందూ దేశములు కన్నులకుఁ గట్టినట్లు వర్ణింపఁబడినవి. అటకుమున్ను నిర్మనుష్యము నిర్మృగము తరుగుల్మ లతాహీనము తాపసహితమునైన వింధ్యపాద దక్షిణభాగ మగు దండకావనిలోఁ దరువాత దారుణకాంతార మేర్పడినది. అగస్త్యుఁ డచ్చటికి వచ్చునాఁటి కందువానలు లేవు. సుఖప్రద మైనగాలి లేదు. హిమవచ్ఛిఖరమునుండి యతఁడు వచ్చిన పిదప సకృత్తుగా వాన కురియుట మొదలు పెట్టినది[4].

ఇత్యాదిబహువర్ణనలతో నిండియున్న రామాయణము కేవలము కావ్యముగానే కాక దేశభూగోళ చరిత్రముగాఁ గూడ నుపయోగించుచున్న దనవచ్చును.

---

1. సం. వ. చ. ప్ర. పుట. 61–64.
2. కిష్కిం. 40–48 సర్గలు.
3. కిష్కిం. 42–13, 14.
4. అరణ్య. 13.

రాజధర్మములు :—వీనిని జక్కఁగా వివరించినది కచ్చిత్సర్గ[1]. బహువిధ మైనలోకజ్ఞానమును సకల మైనశాస్త్రజ్ఞానమును సంపూర్ణ మైనరాజనీతిని స్వచ్ఛమైన శీలమును బోధించుచున్న యిందలివిషయ మానాఁటినాగరికత కాదర్శమై యతి మనోహరముగా నున్నది. ఇందు గనవచ్చులోకాయతికనిందనుబట్టి వాల్మీకి నాఁటికే స్వభావవాదమత మంకురించినట్లు కనవచ్చును.

సాంఘికాచారములు :— సీత సహగమనమును బ్రశంసించుటనుబట్టి యా కాలమున నది యున్న దని యూహింప నగునుగాని కౌసల్యాదులు దాని నాచ రింపక పోవుటనుబట్టి యది యైచ్ఛికముగా నుండెనేమో యని తోఁచుచున్నది. కాని, మృతకళేబరముతో స్త్రీలు శ్మశానవాటికకుఁ బోవుటమాత్రము నాఁటియాచార మని కౌసల్యాదులయనుగమనమునఁ దెలియుచున్నది ఋశ్యశృంగుఁడు శాంతను బరిణయమగుటనుబట్టియు, దశరథవిద్ధుఁడైనమునిబాలుఁడు వైశ్యునకు శూద్రస్త్రీ యందు జన్మించినవాఁడగుటనుబట్టియు వేదములనాఁటి యనులోమ వివాహము లానాఁ డాచరణములో నున్న వనుట విదితము ఆ నాఁటికిఁ జతుర్వర్ణములును స్వస్వవిహితవృత్తుల స్థిరపడినవి. ఆ వృత్తులే తరువాత స్మృతులలో విధింపఁ బడినవి.

విద్యాజ్ఞానము :— మంత్రబ్రాహ్మణారణ్యకోపనిషత్తులనుండి యుద్ధృతమైన వివిధ విద్యాజ్ఞాన మాకాలమున ద్విజాతులయందు విస్తరించినట్లుగా, ఆయుర్వేద ధనుర్వేద గాంధర్వ ధర్మశాస్త్ర వ్యాకర ణాన్వీక్షకీ వార్తా దండనీ త్యాదిసంజ్ఞల వల్లఁ దెలియనయ్యెడి. ఆపు డీవిజ్ఞాన మేరూపమున నుండెడిదో చెప్పఁజాలము కాని తరువాత నీపేళ్ళ వెలసిన గ్రంథములలోని విషయముల కప్పటికి వెనుకటి నుండియు నాఁటినుండియుఁ బారంపర్యోపదేశమున వచ్చునదియే యాధారమని చెప్ప వచ్చును. అట్లే జాబాల్యాది మహర్షులమాటలలోని తత్త్వజ్ఞానమే తరువాత వెలసిన వివిధ మతసూత్రములకు మూల మని విశ్వసింపవచ్చును. ఇంత యేల ? భాసకాళి దాసాదిమహాకవులకావ్యములలోని వివిధ వర్ణనలకును శబ్దార్థాలంకారములకును రస పాత్రపోషణాదిపద్ధతులకును రామాయణమే గురు వనియు దీని ననుసరించి బహు విధ కావ్యము లావిర్భవించినవనియుఁ బాఠకలోక మెఱుఁగక పోలేదు. ఇఁక దేవాతారాధనము.

1. అయో. 100.

భారతీయుల కిది క్రొత్తకాదు. ఈశ్వరునికి రూపము కల్పించి స్తుతించుట వేదములనాఁటియాచార మని మున్ను చదివియుంటిమి[1]. అట్లే, బ్రహ్మ విష్ణు రుద్రులు సృష్టి స్థితి లయ కర్తలుగా వర్ణింపఁబడుట రామాయణమందును గనఁబడును. ఈ యారాధనము కేవలస్తుతిరూపము గాక విగ్రహారాధనపరముఁగా మాఱె ననుటకు రామాయణములోని—

"కచ్చి చ్చైత్యశతై ర్జుష్ట స్సునివిష్ట జనాకులః
దేవస్థానైః ప్రపాభిశ్చ తటాకై శ్చోపశోభితః"[2]

అనుశ్లోక మొకటి కనఁబడుచున్నది. ఇందలిచైత్యశబ్దమునకు. యజ్ఞశాల రచ్చ్రమాను గుడి యనునర్థము లగును గాని, అప్పటికి బౌద్ధమతప్రసక్తి లేదు. కావున బౌద్ధాలయ మర్థము కానేరదు. దేవస్థానశబ్దము వేఱుగా నుండుటచే గ్రామములోనిపదిమంది యొకచోటఁ జేరి ముచ్చట లాడుచుఁ గూర్చుండురచ్చ్రమా ననెడియర్థమే దీనికి సముచిత మగును. ఇఁక దేవస్థానము ప్రతిష్ఠించినవిగ్రహముల యాలయమా? లేక యీశ్వరుని ధ్యానించుపవిత్రస్థలమా? అనువిషయ మజ్ఞేయముగా నున్నది. ఈశ్వరునికి రూపకల్పన మానాఁటి కెంతో పూర్వమే యున్నది. గావున నిది విగ్రహస్థానపర మని చెప్పినను దోషము కాదు. ఇట్లే బాలకాండమున—

"వధూనాటకసంఘైశ్చ సంయుక్తాం సర్వతః పురీమ్‌"[3].

అనుమాట యున్నది. ఇవి, రంగస్థలములరూపకములఁ బ్రదర్శించుసంఘములు గాక, నాట్యము లేక నృత్యము సలుపునట్టి స్త్రీసంఘము లని భావింపవలసి యున్నది. ఛాందోగ్యోపనిషదాదులందు దేవజనవిద్య యనుపేర గాంధర్వ విద్య విదితమై యుండ రామాయణమునాఁడు నృత్యకల విస్తరించి యుండు ననుట కాక్షేపము లేదు. కాని, యా వధూనాటకసంఘస్వరూపముమాత్ర మిట్టిదని నిరూపింప శక్యము గాకున్నది. ఆ వధువులు సంసారిణులో గణికలో! ఆ సంఘములు పాడెడివో లేక యాడెడివో![4].

ఇట్లు సర్వలక్షణసంపూర్ణ మైనయిది పుట్టిననాఁటనుండి నేఁటిదనుక నొక్క రీతి నార్యజాతికి భజనీయమై వెలయుచున్నది. కావుననే బ్రహ్మాండపారాశర్యపురా

1. చూ. సం. వా. ప్ర. భా. 120—124. 208. పుటలు.
2. రామా. అయో. 100—43.
3. బాల. 5—12.
4. ఈ విషయమింకను విచారణీయము.

ణాదులు దీనిమహిమను వేనోళ్ళఁ బొగడినవి. అట్టిమహిమ కలది కావుననేతత్త్వసంగ్రహరామాయణము. పఠనశ్రవణంబుల నొక్కొక్కకాండమునకు నొక్కొక్కఫలము కల దని నిరూపించినది. అట్టిఫలము కలిగించునది కావుననే షట్కాండము కాని సుందరకాండము గాని నియమ పూర్వకముగాఁ బారాయణము గావించి యిష్టార్థసిద్ధిని బడయుచున్న భక్తులు నేఁడు గూడఁ గనఁబడుచున్నారు. అట్టి పరమపావనము వేదతుల్యము నైన దీని మహిమ నెంతని పొగడఁగలము ? కావున నేతాదృశ మైన మహేతిహాసము రచియించిన వాల్మీకి మహర్షిని—

"కూజన్తం రామరామేతి మధురం మధురాక్షరమ్.
ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వన్దే వాల్మీకికోకిలమ్"

అని స్మరించి, దీనివ్యాఖ్యానముల నించుక యవలోకింతము.

రామాయణవ్యాఖ్యలలోఁ బ్రసిద్ధి గాంచినది తత్త్వదీపిక. నారాయణ తీర్థుల శిష్యుఁడగు మహేశ్వరతీర్థులు రచియించిన యిది తీర్థీయ మనఁబడును. ఈ యతీంద్రునికిఁ బూర్వము కొందఱు టీకలు రచియించినట్లుగా నవతారికలోని "నానాటీకాస్థవాక్యాని లిఖ్యన్తేఽత్ర యథామతి" అను దానివల్లఁ దెలియును. దీని తరువాత గోవిందరాజకృతములయిన, మణిమంజీర-పీతాంబర-మణిమేఖల-అను వ్యాఖ్యలు విఖ్యాతములు ఇతఁడు శఠకోపదేశికుని శిష్యుఁడు, ఇవి గాక, కందాళ రామానుజకృత రామానుజీయవ్యాఖ్య, వనము భవానీ నృసింహులపుత్త్రుఁ డగు బ్రహ్మవిద్యాధ్వరిరచించిన విరోధభంజని, అహోబలసూరికృత వాల్మీకిహృదయము, విద్యానాథదీక్షితకృతదీపిక, వాదిహంసవలాహ కాన్వయ గోపాలగురు శిష్యరంగాచార్యకృత రామాయణాన్వయి, వెంకటసూరికృతార్థప్రకాశిక, అను వ్యాఖ్యలును, చతురర్థీ విద్వన్మనోరంజ న్యమృతకతక టీకలును గన విన వచ్చుచున్నవి. ఇంక నజ్ఞాతము లైన వెన్నికలవో ! ఇట్లు విద్వజ్జనహృదయాకర్షకము సకలజనరంజకము నైన వాల్మీకి రామాయణము మహత్త్వము చెప్పెడి దేమి ? ఇంక—

మహాభారతము

దీని కర్తృత్వము మిక్కిలిసందిగ్ధముగానున్నది. వైయాసికీసంహిత యనెడి ప్రసిద్ధినిబట్టి దీనికర్త వ్యాసుఁ డందుమేని, వ్యాసుఁ డనునది బిరుదనామమై పెక్కండ్రకుఁ గనవచ్చుచున్నది. అట్టిబిరుదు గలపరాశరపుత్త్రుఁ డందుమేని, పరాశరులు ముగ్గురు నలుగురున్నారు. సత్యవతియందు పరాశరుఁ డనునొక

మహర్షికి కృష్ణద్వైపాయనుఁడను వ్యాసుఁ డని నిశ్చయించ మన్న భారత కథావతారికనుబట్టి యతఁడు కురువంశము నిలిపిన వంశకర్త కావచ్చును. కాని, యతఁడే భారత గ్రంథకర్త యనుటకు వీలు గాకున్నది. అట్లు చెప్పినచోఁ గథా కాలమునకును గ్రంథకాలమునకు మహాంతరము కనవచ్చును. కొందఱిమతమును బట్టి యాయంతర మెంత తగ్గినను, అతఁడు రమారమి వెయ్యేండ్లు జీవించియుండె నని చెప్పవలసివచ్చును. అయితే, తనపుత్రుఁడైన పాండురాజు మొదలుగా జనమేజయునివఱకు నైదుతరములు గడపినట్లు ర్ణింప బడిన చిరకాలజీవియు మహాయోగియు నైన యీ సాత్యవతేయుఁడు తరువాతఁ గూడఁ గొంతకాలము జీవించి హిమాలయగుహలలో యోగనిష్ఠనుండి భారతము రచియించె ననుట యబ్బురమా యని కొందఱికిఁ దోఁచవచ్చును గాని, అంతకంటె వర్ణితగ్రంథపద్ధ తినిబట్టి, యాపారాశర్యవ్యాసుఁ డొకానొక శిష్యునికిఁ గౌరవపాండవసంగ్రామో దంతము చెప్పియుండఁ దచ్ఛిష్యపరంపరనుండి వ్యాస ప్రోక్తముగా వచ్చినయాయు దంతమునే యొకశిష్యుఁడు వ్యాసప్రణీత మైనట్లే భారతసంహితఁగా రచియించి యుండు నని యూహించుట యెక్కువ సమంజస మగు నని పూర్వోక్త భారత కాలచర్చనుబట్టి నే నభిప్రాయ పడుచున్నాను. ఇందుకు, భారతయుద్ధకాలమునకు లనేకవిధములుగాఁ జర్చించి యిచ్చిన యభిప్రాయములనుబట్టి యెంతక్రిందికిఁ జూచి నను, ఆకాలము క్రీ పూ పదునాఱవశతాబ్దిని దాఁటి యీవలికి రాకుండుట యొక కారణము. వైశంపాయనుఁడును[1] సౌతియు రచియించిన భాగము లనేకములు మహాభారతమునఁ గల వని పరిశోధకులు నిర్ణయించి యుండుట మఱియొక కార ణము. ఇదేకాక, మిక్కిలి యర్వాచీనము లయిన యుపపురాణములలోఁ గూడఁ గొన్ని పరాశరునిపేరను గొన్నిపారాశర్యునిపేర నుండుట యింకొకకారణము.

జయ మనుపేరఁ జతుర్వింశతిసాహస్రిక వ్యాసరచిత మని కొందఱువిమ ర్శకులని యున్నారుకాని, మనమొదటి పరిశీలనమునుబట్టి యదియు నుపపన్నముగాఁ గనఁబడదు. కాని, భారతకథాప్రవచన కర్తమాత్రము కృష్ణద్వైపాయనుఁ డని విశ్వసింపవచ్చును. అందుచే నతని శిష్యపరంపరలోనివా రెవరు రచియించినను, భారత సంహిత వ్యాసప్రణీతముగా వెలయుట సముచితమే యగును. అదే కాదు, పురాణము లన్నియు వ్యాసనిర్మితము లనెడి పౌరాణిక సంప్రదాయము సమర్థనీయ మగుటకుఁ బ్రధాన పురాణకథ లన్నియు వ్యాసోపజ్ఞము లన్నను సముచితమే.

1. పారశర్యవ్యాసుని శిష్యపరంపరలోని యొక వైశంపాయనుఁడు భారత రచనము కొంతగావించి యుండును గాని, అతఁడు తైత్తిరీయారణ్యకము లోని వైశంపాయనుఁడు మాత్రముకాఁడు.

భారతసంహితా కాలము క్రీ. పూ. దశమశతాబ్దిని దాఁటి యీవలికి రా దన్న చక్రవర్తి పండితులుగూడ భారతకర్తృత్వము వ్యాసుని కారోపింపఁబడిన దను భావమే సూచించిరి[1]. కావునవ్యాసునికర్తృత్వము మూలకథోపదేశరూప మనెడి నాయభిప్రాయమును బాఠకలోకమునకు విడుచుచున్నాను. ఇంక—

గ్రంథస్థితి

ఇది మిక్కిలి యవ్యవస్థముగా నున్నది. గ్రంథవిషయమున భరతఖండ మందలియొకదేశములోనిప్రతితో మఱియొకదేశములోనిప్రతి పోలకపోవుటయే కాదు. ఒకదేశమందలియొకమండలములోనిప్రతితో మఱియొకమండలములోని ప్రతి పోల దని కూడఁ జెప్పవచ్చును. భారత మాంధ్రీకరించిన నన్నయ తిక్కనల నాఁటికిని దరువాతను గూడ దీనిస్థితి యవ్యవస్థముగానే యున్న దనుట కనేక నిదర్శనములు కనవచ్చును. భారతము వ్యాసవైశంపాయనసౌతికృతము లైనత్రివిధ భాగములతోఁ గలసియున్న దని యనుక్రమణికాధ్యాయములోనికొన్నిశ్లోకము లనుబట్టి విమర్శకులు కొంద ఱూహించిరి. ఇందుకు—

"మన్వాదిభారతం కేచి దాస్తికాది త థాపరే
త థోపరిచరా ద్యన్యే విప్రా స్సమ్య గధీయతే[2]."

అనుశ్లోకమును వా రుదాహరించి యున్నారు. వ్యాఖ్యాత వ్రాసినయర్థమునుబట్టి 'మన్వాది' యనుదాని కిపుడు గ్రంథాదిని సర్వత్ర కనవచ్చు "నారాయణంనమస్కృ "త్యేత్యాదిశ్లోకము భారతారంభ మనియు, ఆస్తీకమునికథ కలిగిన 'కిమర్థం రాజశార్దూ' లేత్యాదిత్రయోదశాధ్యాయప్రథమశ్లోకము భారతారంభ మనియు ఉపరిచరకథగల 'రాజోపరిచరోనా' మేత్యాదిత్రిషష్టితమాధ్యాయ ప్రథమశ్లోకము భారతారంభ మనియు, పైశ్లోకమునర్థము తెలియవచ్చును[3]. ఇట్లుబదిమూఁడధ్యాయములలో మూఁడువిధములయిన యారంభము లున్నట్లు తెలియఁజేసెడిపైశ్లోకమునుబట్టి భారతారంభ మవ్యవస్థ మని తలంపనగును గాని, ఇందు మొదటియారంభము సౌతి దనియు, రెండవయారంభము వైశంపాయనుని దనియు, మూఁడవయారంభము వ్యాసుని దనియుఁ బైశ్లోకము సూచించు

1. చక్రవర్తిగారి S. H. S. Lit. P. 112.
2. ఆదిప. 1-59.
3. ఇవి మూఁడును, ఆదిపర్వములోనివే.

చున్నదని వారు తలంచుటమాత్ర ముచితము కాదు. ఏమయిన నేమి? అనేక ప్రతులలోఁ గనవచ్చు పై శ్లోకమునుబట్టి[1]. భారతారంభము చిరకాలము క్రిందటనే యవ్యవస్థస్థితి గాంచిన దని చెప్పవచ్చును. ఇది యిట్లుండ—

"నాలేఖిని యాఁప నక్కఱ లేకుండఁగా జెప్పినచో నేను లేఖకుఁడుగా నుందు"నని గణేశుఁ డంటే, 'అర్థము తెలియకుండ వ్రాయవ'ద్దని వ్యాసుఁడు పలికి, అందుకై కుతూహలముతో గూఢార్థమైన గ్రంథగ్రంథిగా నెనిమిదివేల యెనిమిది వందల శ్లోకములను జెప్పెననియు; పూజ్యుఁడైన వ్యాసమహర్షి యుపాఖ్యానములతోఁగూడ నూఱువేల శ్లోకముల యుత్తమభారతము (మహాభారతము) రచియించె ననియు; ఉపాఖ్యానములు గాక యిరువది నాలుగువేల శ్లోకములతో భారత సంహిత రచియించె ననియు, ఏఁబది శ్లోకములతో సర్వపర్వముల యనుక్రమణికను సంగ్రహముగా రచియించె ననియు మొదటి యధ్యాయము చెప్పుచున్నది. ఆదిపర్వాది స్వర్గారోహణికాంతము లయిన పదునెనిమిది పర్వముల తరువాత హరివంశ-విష్ణు-భవిష్యము లనెడి మూఁడు పర్వములు రచియించెననియు; ఈ మూఁడును ఖిలసంజ్ఞితములనియు,[2] అవాంతర పర్వములతోడి పదునెనిమిది పర్వములు నవియుఁ గలసి మొత్తము నూఱుపర్వములు వ్యాసప్రోక్తములనియు; సూత పుత్రుఁడైన రౌమహర్షణి నైమిశారణ్యమునఁ జెప్పినవి పదునెనిమిది పర్వములే యనియు; ద్వితీయాధ్యాయము చెప్పుచున్నది.[3] ఇందు ౧౦౦ వ్యాసుని వనియు,

1. ఈ శ్లోక మొక ప్రతిలో ఆదిప. 1-59. ఇంకొక దానిలో 1-68. మఱియొకదానిలో 11-52. ఇంక వేఱు ప్రతులలో నెక్కడ నున్నదో!

2. పురాణం ప్రాక్ప్రవృత్తం. శాఖాంతరస్థం శాఖాన్తరే యత్
అపేక్షావశాత్పఠ్యతే తత్ఖిలమితి - వైదికీ ప్రసిద్ధిరితి నీలకంఠబుధః
విద్యారణ్యాస్త్వేవముక్తవాన్ యథా - కర్మోపాసన బ్రహ్మకాండేషు త్రిష్వపి
యద్యద్వక్తవ్యమవశిష్టం తస్య సర్వస్యాభిధానేన ప్రకీర్ణకత్వరూపం ఖిలత్వం.

3. ...గ్రంథగ్రంథిం తదా చక్రే ముని ర్గూఢం కుతూహలాత్...
అష్టౌ శ్లోకసహస్రాణి హ్యష్టౌ శ్లోకశతాని చ...
ఇదం శత సహస్రాఖ్యం శ్లోకానాం పుణ్యకర్మణామ్
ఉపాఖ్యానైస్సహ జ్ఞేయం శ్రావ్యం భారత ముత్తమమ్...
చతుర్వింశతి సహస్రీం చక్రే భారత సంహితామ్,
ఉపాఖ్యానై ర్వినై తావ ద్భారతం ప్రోచ్యతే బుధైః...
తతోధ్యర్ధశతం భూయ స్సంక్షేపం కృతవా నృషిః
అనుక్రమణికాధ్యాయం వృత్తాన్తానాం సర్వపర్వణామ్...
హరివంశ స్తతః పర్వ పురాణం ఖిలసంజ్ఞితమ్.
విష్ణుపర్వ శిశో శ్చర్యా విష్ణోః కంసవధ స్తథా
భవిష్యం పర్వ చాప్యుక్తం ఖిలే ష్వే వాద్భుతం మహత్.
ఏతత్పర్వశతం పూర్ణం వ్యాసేనోక్తం మహర్షిణా
యథావ త్సూతపుత్రేణ రౌమహర్షణినా తతః
ఉక్తాని నైమిశారణ్యే పర్వా ణ్యష్టాదశైవతు......

-౨౪ వేలు వైశంపాయనుని వనియు, తక్కినవి సౌతి వనియుఁ గొందఱి యూహ. ఈ యూహ నిజ మంద మన్నను, ఆ భాగములు విడఁదీసి చూపువారు లేరు. ఇది యిట్లుండ—

వేదములను విడఁదీసి (వివ్యాసవేదాన్) వేదవ్యాసుఁ డను బిరుదు గాంచిన పారాశర్యుఁడు పైల జైమిని వైశంపాయన సుమంతు లను శిష్యులకుఁ గ్రమముగా ఋక్సామ యజు రథర్వ సంహితలను బంచి యిచ్చెనని భాగవతాది పురాణములు చెప్పుచున్నవి.[1] సుమంతు జైమిని పైల శుక వైశంపాయను లనువారికి మహాభారత పంచమములైన వేదముల నుపదేశించె ననియు, వారు భారత సంహితలను వేఱువేఱుగాఁ బ్రకాశింపఁ జేసిరనియు నీ భారతము చెప్పుచున్నది[2]. ఇట్లు పరస్పర విరుద్ధములుగానున్న వీని మాటలనుబట్టి విషయము సందిగ్ధముగా నున్నను, కొందఱు భారత సంహితలే యైదుండె ననియు వానికి వీ రైదుగురు ప్రకాశకులుగా నుండిరనియు భావించుచున్నారు. ఇందుకుఁ గారణము జైమిని భారతమను పేర నశ్వమేధపర్వ మొకటి మహాభారతాశ్వమేధ పర్వముకంటె వేఱుగాఁ గన వచ్చుటయే. సుమంతుఁడు మొదలగువారి భారత సంహితలు నశించినవఁట. జైమిని భారత సంహిత యంతయు, బోఁగా నశ్వమేధపర్వము మాత్రము మిగిలెనఁట. మన కిపుడు లభించిన మహాభారత సంహిత వైశంపాయనుఁడు ప్రకాశింపఁ జేసినదఁట. ఈ యభిప్రాయ మంగీకరింతమన్న మొదటఁ బారాశర్యుఁ డైదు భారత సంహితలను వేఱువేఱుగా రచియించెనని సప్రమాణముగా నిర్ణయింప వలెను. కాని, యది శక్యముకాదు. తరువాత సామ సంహితా ప్రవర్తకుఁడైన జైమినియే భారత సంహితా ప్రకాశకుఁ డని నిశ్చయింపవలెను. అదియు శక్యముకాదు. పిదప నిపు డున్న మహాభారత మంతయు వైశంపాయనుని నోటనే

1. చూ. సం. వా. ప్రథ. 177. పుట.

2. వేదా నధ్యాపయామాస మహాభారత పంచమాన్,
సుమంతుం జైమినిం పైలం శుకం చైవ స్వమాత్మజమ్.
ప్రభు ర్వరిష్ఠో వరదో వైశంపాయన మేవచ
సంహితా స్తైః పృథ క్త్వేన భారతస్య ప్రకాశితాః - ఆది. 63-89, 90.

లోకమునఁ బ్రచారమునకు వచ్చెనని నిరూపించవలెను. రౌమహర్షణి యగు నుగ్రశ్రవసుఁడుకూడఁ గర్తయైనట్లును బ్రవక్త యైనట్లును గనవచ్చుటం జేసి యదియు శక్యము కాదు. ఎట్లయిన నేమి ? మహాభారత గ్రంథ మంతయు నొకనోట వచ్చినది కాదు ఒక కాలమునఁ బుట్టినదికాదు. అందుచేతనే గ్రంథ కర్తృత్వమును గ్రంథస్థితియుఁ గూడ నవ్యవస్థములుగా నున్నవని తలంపవలసి వచ్చినది. ఇఁక—

గ్రంథపరిమితి

అనుక్రమణికాధ్యాయములోని శ్లోకము లొక ప్రతిలో నున్న ట్లింకొక ప్రతిలోఁ గనఁబడవు. దీనినిబట్టి యాయా కాలములందు తమ లెక్కకు వచ్చిన పర్వ శ్లోక సంఖ్యనుబట్టి యనుక్రమణికలోని శ్లోకములను సవరించుచు వచ్చిరని స్పష్టమగును. అట్లగుటచేతనే వావిళ్లవారి ప్రాచీన ముద్రిత ప్రతినిబట్టి యష్టాదశ పర్వ శ్లోకసంఖ్య ౮౪౭౭౦, వచ్చినది. ఆంధ్ర సాహిత్య పరిషత్తులోని తాళపత్ర ప్రతినిబట్టి ౯౯౦౩౭ వచ్చినది. నన్నయభట్టారకుఁ డాదిపర్వమునఁ జూపిన లెక్కనుబట్టి ౧౦౦౨౦౦ వచ్చినది. ఒక తెలుఁగు దేశములోని ప్రతుల నిట్లుండ నితర దేశములలోని ప్రతులలో శ్లోకసంఖ్య యెట్లుండునో కదా! ఇం దేది సత్య మన్నను లక్షశ్లోక సంఖ్య సరిపడదు. హరివంశాది పర్వత్రయితోడి శతపర్వముల శ్లోకసంఖ్య లక్షయేమో యంద మన్న, ఆ మూఁడు పర్వములలోని శ్లోకములు ౧౨ వేలని యొక పాఠము. సుమారు ౧౮ వేలని యొక పాఠము, కనవచ్చుటచే[1] అపుడును లెక్క సరిపడదు నిజముగా ననుక్రమణి యభిప్రాయము పదునెనిమిది పర్వములలోని శ్లోకములు లక్ష యనియే. అయితే నేమి ? లెక్క లిట్లు సిద్ధమైనవి. దీనినిబట్టి గ్రంథ పరిమితిగూడ నవ్యవస్థ మనియుఁ బర్వశ్లోకానుక్రమణి యసంగత మనియు విదిత మగుచున్నది. ఇఁక—

మహాభారతవిషయపరిశీలనము

పదార్థానుక్రమణి యర్వాచీన మైనను దానం దెలియవచ్చు బహువిషయ ములలో సంప్రదాయ సిద్ధములై ముఖ్యములైనవి సత్యవతి నియోగమునఁ కృష్ణ

౧. దశశ్లోక సహస్రాణి వింశచ్ఛ్లోకశతాని చ
ఖిలేషు హరివంశేచ సంఖ్యాతాని మహర్షిణా
అష్టాదశ సహస్రాణి శ్లోకానాం చ శతం తథా
ఖిలేషు హరివంశే చ సంఖ్యాతాని మహర్షిణా.

ద్వైపాయనుఁడు గావించిన కురువంశప్రతిష్ఠ పాండవుల సత్యశీలము ధార్తరాష్ట్రుల దుర్వృత్తము వాసుదేవుని మహాత్మ్యము. అనునవి, దానినిబట్టి గ్రంథస్థితిని బట్టియుఁ బరిశీలించినచో భారతకథ కౌరవపాండవ మహాసంగ్రామముతో ముగిసినట్లు తెలియకపోదు. ఇందుకు స్త్రీపర్వాంతరమున నున్న భారతఫలశ్రుతియే నిదర్శనము, స్వర్గారోహణపర్వము కడపటియధ్యాయములు విశేషఫలశ్రుతిపరములైనను, అవి యర్వాచీనము లని తెలియకపోదు. స్త్రీపర్వముతుద నున్న—

ఇమం మహాయుద్ధముఖం మహాత్మనాం
శృణోతి మానం పఠతే చ యః పుమాన్
స సమ్య గిష్టస్య మఖస్య యత్ఫలం
త దాప్ను యా ద్వంశవివృద్ధి మాత్మనః
మఖో హి విష్ణు ర్భగవన్ సనాతనో
వహంతి తం చా గ్న్యవిలేందుభానవః
త ద్దివ్యచారిత్ర మిదం హి యః పఠేత్
సంప్రా ప్తసంప త్స సుఖీ భవే దిహ.

అను శ్లోకములు భారతము మహాసంగ్రామరూప యాగమని తెలుపుచుండ, నట్టియజ్ఞము సమాప్తమైన వెనుక నింకఁ గథాశేషమున కవకాశ మెక్కడిది? శాంత్యాదిపర్వములలోని విషయమునకు భారతప్రధానకథతోఁ గలయిక యెక్కడిది? కావున శాంతి మొదలుగా నేడు పర్వములును మహాభారతమున నధికముగాఁ దరువాతఁ జేరిన వనుట నిజము. ఈ పక్షమున మొదటి పదునొకండు పర్వములలోని యుపాఖ్యానములును భగవద్గీత మొదలుగాఁ గల ప్రధానకథ సంబంధము లేని విషయములును గాక తక్కినగ్రంథ మిరువదినాలుగువేలకు సరిపడి భారతసంహితయగును. అనుక్రమణికలోని వాక్యముల యభిప్రాయమును దీనికి సరిపడును. కాని, ఒకటిమాత్రము సత్యము కేవలకురు పాండవకథయే యైనచో దీని కింతయశస్సురాదు. ఏవి ప్రక్షిప్తభాగములని యూహింపఁబడుచున్నవో వానికిసంబంధించిన డెబ్బదియాఱువేలగ్రంథము చేరుటచేతనే యిది ధర్మశాస్త్రమై వేదాంతమై పురాణసముచ్చయమై నీతిశాస్త్రమై మహాకావ్యమై యితిహాసమై వేదపఠనాధికారము లేనివారికి శ్రవణపఠనములఁ దరణోపాయమై పంచమవేదమై జగద్వంద్యమై మహాభారత మను ప్రసిద్ధి వహించినది. తరువాత వెలువడినబహువిధకావ్యములకుఁ దల్లియైనది. వర్ణాశ్రమాచారధర్మము లుపదేశింపఁ బరమ గురువైనది.

తించే గారెలే తినవలెను. వించే భారతమే వినవలె నన్నసామెతకు గుఱియైనది, సకలప్రపంచ మావరించినది. కావున నిది యెట్లు పుట్టిన నేమి? ఎట్లు పెరిఁగిన నేమి? ఈ పంచమామ్నాయ మందలిపావనవిషయమే యాస్తికలోకమునకుఁ బెట్టినది భిక్ష. ఇందలిప్రధాన విషయము లోకమున కాబాలగోపాల ముగ్గుపాలతోఁ బెట్టినదే కావున దానిని గూర్చి వివరింపఁ బనిలేదు. అయినను గొంత—

కథాప్రరోచనార్థమై యిందలి కొన్ని ప్రధానపాత్రముల జన్మవృత్తాంతము మహత్త్వబోధకముగా నున్నను, వాని తరువాతి చర్య యంతయు మానవాతీతము గాదు. భారతయుద్ధము నిజముగా జరిగినదే యని యెల్లవిమర్శకులు నంగీకరించుటయే యిందలిమూలకథ మానవోచితమై సత్యమైన దనుటకుఁ దార్కాణము. కురుపాంచాల దేశములకు రాజకీయ మైనసహజవైర మంతరంగముల నంకురించియున్నది. అది ద్రుపదునిచేఁ దిరస్కృతుఁ డైనద్రోణుఁడు, ద్రుపదుని బట్టి కట్టి తెండని శిష్యులను బంపుటతో రేఁగినది. అది తరువాతఁ గౌరవపాండవుల యంతఃకలహమునఁ బుట్టి మహాసంగ్రామములో లీనమైనది. తుద కిటు కౌరవులు నటు పాంచాలురును నశించిరి. పంచపాండవులు మిగిలిరి. పరీక్షిత్తుతో నర్జున వంశము భూమిపై నిలచినది. ఇదికథాసారము. ఇఁక గౌరవపాండవదాయ భాగము.

"ధృతరాష్ట్రుఁడు పుట్టుగ్రుడ్డి, విదురుఁడు పారశవుఁడు, అందుచే వారికి రాజ్యము లభించలేదు. కావునఁ బాండురాజు రాజయ్యెను—ధృతరాష్ట్రునకు మొదటనే రాజ్యము రాలేదు, అతఁడిపు డెట్లు రాజగును? పూర్వము రాజ్యను వదలుకొన్న భీష్ముడు మరల దానిని గైకొనఁడు కదా! కావునఁ బాండవ జ్యేష్ఠుని మూర్ధాభిషిక్తుని జేయుదుము -- నీవుజాత్యంధుఁడ వగుటచే మీ తండ్రి రాజ్యము నీకు రాలేదు. పాండురాజునకు వచ్చినది. ఇపుడు దానిని ధర్మరాజు పొందె నేని క్రమముగా రాజ్య మతని వంశములో వారికే లభించుచుండును. మేమును మా వంశమువారును బరపిండోపజీవులమై యుండవలసివచ్చును — పాండురాజు ధర్మపరాయణుఁడు నన్ను మన్నించుచుండెడివాఁడు. ధర్మరాజు నట్టివాఁడే. పితృపైతామహ మైనరాజ్యమునుండి యతనిఁ దొలగించుట యెట్లు శక్య మగును—"[1].

అనెడి వైశంపాయన పౌరజన దుర్యోధన ధృతరాష్ట్రుల మాటలనుబట్టి పైతృక రాజ్యము పాండురాజునకు సంక్రమించినట్లు తెలియుచున్నది గాని. యతఁ

1. ఆది. 109. 141, 142. అధ్యా.

డెంతోకాలము రాజ్యము చేయలేదు. రాజయినవెంటనే జైత్రయాత్ర వెడలి ధనరాసులు గొనివచ్చి యొకనెల మాత్రము రాజధానిలో నుండి పిదప భార్యలతో వేట నెపమున నడవులకుఁ బోయెను. అతఁడు మరల రాలేదు అతని కొడుకులు వచ్చు నాఁటికి ధృతరాష్ట్రుఁడు రాజుగా స్థిరపడియుండెను. ప్రకృతిరంజను లైనపాండవులను జూచి యతఁడు నంతకంటె నెక్కువగా దుర్యోధనుఁడు నసూయాగ్రస్తులైరి. అందుచేతనే వారిని జంపించునుపాయములు గావించిరి. ఇందుకుఁ గారణము పైతృకరాజ్యమునఁ బాండవులకు హక్కు కల దనెడిచింతయే కదా! పాండవులు ద్రౌపదిని బెండ్లాడి పాంచాలరాజు నింట సుఖులై యున్నారని విన్నంతనే దుర్యోధనుని దుఃఖము దురంతమైనది. వారిని యుద్ధమునఁ జంపి రాజ్యము స్థిరముగా స్వాయత్తము గావించుకొనఁ గర్ణునియాలోచనంబున నిశ్చయించెను. అది తెలిసి భీష్ముఁడు "దుర్యోధనా! ఇది నీ తండ్రి రాజ్యమని నీవు తలఁచునట్లే తమతండ్రి రాజ్యమని పాండవులును తలంతురు. నీ తండ్రి యిపుడు రాజుగా నుండుటచే నీకు రాజ్యము వచ్చిన దని నీయభిప్రాయము దాని. కులక్రమాగత మైయీరాజ్యము ను పాండవులు పూర్వమే పొంది రని నాయభిప్రాయము వారి కీరాజ్యము రా దేని నీకుమాత్ర మెట్లు వచ్చును? కావున నపకీర్తికర మైనదురాలోచనము చేయక వారి కర్ధరాజ్య మిచ్చుట శ్రేయస్కరము" అని ధృతరాష్ట్రుని సమక్షమున హిత ముపదేశించెను. ద్రోణవిదురులు గూడ నిది మే లని తేనికిని గొడునకును జెప్పిరి. అంబికేయుఁడును వారిమాట కేదురాడ లేక పాండవులను రావించి యర్ధరాజ్యమిచ్చి వారిని ఖాండవ ప్రస్థమునఁ నుండఁ బనిచెను[1]. పై మాటలను బట్టి, పెద్దవాఁడయినను అనర్హుఁ డగుటచే నాంబికేయునకురాజ్యము సంక్రమింపనట్లును రాజై రాజ్యము దృఢపఱిచిన పాండురాజునకు రాజ్యమున హక్కు వచ్చినట్లును, అతఁ డడవికి వెళ్ళిన తరువాత భీష్మవిదురుల సాహాయ్యనఁ బదమికి నేలిక యైన ధృతరాష్ట్రునకుఁ దాత్కాలిక మైనహక్కేర్పడినట్లును, దానిని స్థిరపఱచుకొన దుర్యోధనుఁడు కర్ణాదులతోఁ గలసి చేయుదురాలోచనములకు వగచి కురుపితామహుఁడు వంశహాని కలుగకుండుటకై రాజ్యము చెఱిసగ మనుభవింప నిర్ణయము గావించునట్లును, ఆ నిర్ణయమే పాండవుల యర్ధరాజ్య ప్రాప్తికిఁ బ్రమాణ మైనట్లును విదిత మగు. కావున నీవిషయము తరువాత ధర్మశాస్త్రాదులనుబట్టి నిర్ణయింపఁ దగదు. ఇక్కడ భీష్మవచనమే ధర్మశాస్త్రము. ఇదియే కౌరవపాండవులదాయ భాగమునకు మూలము. ఇంక—

---

1. ఆది. 202. 203. 207.

కథాపాత్రౌచిత్యాదులు

భారత యుద్ధమునకుఁ బ్రధాన కారణము దుర్యోధనుని రాజ్యకాంక్షయే యైనను, దాని కంగములై యనేక కారణములు కథాపోషణమున నౌచిత్యపారము గాంచినవి. ఈ విషయమున గ్రంథకర్త యే పాత్రము నెట్లు లేవనెత్తెనో, యట్లే యెందును దడఁబాటు లేకుండఁ దుదముట్ట నొక్కరీతిని నడపె ననుటయే యీ మహేతిహాస రచనలోని మహాద్భుతమైన విశేషము. రాజ్యమునుగూర్చి దుర్యోధనునికిఁ బాండవులయెడ నసహనము. విలువిద్యను గూర్చి కర్ణున కర్జునునెడ నసూయ అట్టి యిద్దఱికిఁ గుమారాస్త్ర విద్యాసందర్శన సమయమున గాఢమైత్రి. దురభిమాను లగుటచే ద్రుపదాసనమున కేగి యోడివచ్చిన వీరి హృదయము మాఱలేదు. అర్జునుఁడు ద్రుపదుని బంధించుటయే పాంచాల పాండవుల బాంధవమునకు మూలమైనది, మత్స్యయంత్ర మేయలేక తిరిగివచ్చియుఁ బార్థుఁ డాపని చేసెనని విన్నంతనే వీరిరువురి యీసును మితిమీఱినది. రాజసూయమునఁ బాండవేయుల విభవము చూచిన గాంధారేయుని హృదయము భగ్గుమన్నది. దానిపై ద్రౌపది నవ్వు నెయ్యి పోసినది. ఇఁకఁ జెప్పెడిదేమి ? అది జూదము కల్పించినది. అది కౌంతేయుల రాజ్యలక్ష్మి నపహరించుటతోఁ బాంచాలిని సభ కీడ్పించి ఫలించినది అపుడు భీమార్జునుల హృదయమున శౌర్యాగ్ని రగులుకొన్నది. కాని, ధర్మజుని సత్యమున నది నివురుగప్పినట్లయినది. అంతటితో వారి చల ముడిగినదా ? పునర్ద్యూతమునఁ బాండవుల నడవులకుఁ దఱిమినది. ఘోషయాత్ర నెపమున వారిని బరిహసింపఁ గడంగినది. అందు గర్వభంగమైనను వారి యసహనము చల్లారినదా ? అపుడు గాకున్న మానె. ఉత్తర గోగ్రహణమందుగాని తుదకు శ్రీకృష్ణుని రాయబారమందుగాని యుపశమించెనా ? అసహనము తొఱ్ఱలోనినిప్పు. అది తా నాశ్రయించిన వారిని నశింపఁ జేయకుండఁ దాను నశించునా ? కడ కంతేయైనది. ఈ విషయమున నిట్లు పోషింపఁబడిన యీ పాత్రములు త్యాగభోగ పరాక్రమంబులందు నెంతయు సముచితముగాఁ బోషింపఁబడినవనుట విదితము. ఇంతయేల ? పితృభక్తి పరాక్రమ ప్రతిజ్ఞా పరిపాలనంబుల భీష్ముఁడును సత్యధర్మ పరిపాలనంబున ధర్మరాజును బలశౌర్య సౌశీల్యముల భీమార్జునాదులును రాజనీతిని శ్రీకృష్ణుఁడును నిరుపమాన విక్రమంబున నభిమన్యుఁడును, ఇంకను, వివిధ గుణంబుల ద్రోణాదులును బ్రవర్తించిన విధ మెఱిఁగిన పాఠకలోకమునకు భారతకవి పాత్రపోషణ విధానము పట్టిచూపవలెనా ? ఇతని పాత్రపోషణకల కాద్యుదాహరణ మనఁదగినది ద్రౌపదీ పాత్రము. పంచపాండవులలో నెవ్వరి మనసు నొవ్వకుండ మెలఁగునపుడును ద్యూతసభకుఁ

బోయి ధర్మసందేహము తీర్చుకొని రమ్మని ప్రాతికామిని బంపునపుడును సభ కీడ్వఁబడి మానరక్షణార్థము గోవిందుని స్మరించుతఱిని వనములో సైంధవు నుద్రేక మణఁగించు తఱిని సుధేష్ణయింట సైరంధ్రియై యున్నపట్టున సింహబలునిచేత భంగపాటు తప్పించుకొనుపట్టున భర్తలకు వీరావేశము గలిగించుచు మనసులోని దుఃఖము వెడలఁ గ్రక్కుచుఁ గృష్ణునితో మాటలాడెనెడఁ బాతివ్రత్యము ధర్మజ్ఞత ధైర్యము చిత్తస్థైర్యము పరేంగిత జ్ఞానము సమయస్ఫూర్తి లోకజ్ఞత రాజనీతిజ్ఞత యను సుగుణములు మూర్తీభవించినట్లుగాఁ బాంచాలీ పాత్రమును బోషించిన భారత కవిది గాక పాత్రపోషణము మఱెవరిసొమ్ము? ఇది యిట్టిదని విద్వల్లోక ప్రసిద్ధమై యుండ, సెండర్ (Schneider) అను పాశ్చాత్య విమర్శకుఁ డొకఁడు "మహాభారతము ముఖ్యోద్దేశ మేదో యొక విధమున శత్రువులను సంహరించుటయే యనియు, ఇందలి పాత్రములు కొంతవఱకు బాగుగాఁ బోషింపఁబడినను, మొత్తము మీఁద మానవ శీలమున కుచితములుగా లేవనియు"[1] విమర్శించుట యెట్టిదో యూహింపుఁడు.

ఇందలి యష్టాదశ సంఖ్యానియమ మెందుకు వచ్చినదో సరిగాఁ దెలియరాదు గాని, అష్టాదశ ద్వీపములకును, అష్టాదశ విద్యలకు నిది స్మారక మేమో యని తోఁచుచున్నది. ఈ మహా కథలో యుద్ధము పదునెనిమిది దినములు జరిగినట్లు వర్ణింపఁబడినది. అందుకుఁ దగినట్లు రెండు పక్షములలోని సేనల మొత్తము పదునెనిమిది యక్షౌహిణులు. ఈ సంఖ్యలకు సాటిగాఁ బర్వములు పదునెనిమిది. ఈ మూఁడింటిని సమర్థించుటకో యన సకల వేదాంతసారమైన భగవద్గీతోపనిషత్తు పదునెనిమిది యధ్యాయములైనది. ఇది యెపుడు పుట్టిననేమి? నిజముగా నీశ్వరుని నోటనే వచ్చినదేమో యనునట్లుగా ముముక్షువులకు జీవేశ్వరతత్త్వమును గరతలామలకము గావించు దీనివంటి యుత్తమమత గ్రంథము వేఱొండు లే దనుట సాహసముకాదు. దీని తరువాత నెన్నఁదగినది సనత్సుజాతీయము, ఐహిక జ్ఞానమున కాకరమైనది విదురనీతి. ఐహికాముష్మికములు రెంటిని సోదాహరణముగా బోధించునది శాంతిపర్వము. సుమారు పదునాలుగువేల గ్రంథమయిన శాంతివలెఁ జిత్తశాంతిని గలిగించు సాధనము మఱొకటి కానరాదు. ఏతాదృశ మహత్త్వంబునఁ బరిఢవిల్లు పంచమవేదము వెలయుట భరతఖండముపాలిటి భాగ్యముగాక మఱేమి? ఇట్టి మహాభారతమున కనుబంధము వెలసినది హరివంశము. మూఁడు పర్వములతో విలసిల్లు నిది శ్రీకృష్ణుని మహామహిమను దెలుపుచున్నది. దీనితోఁ గలసి మహా

---

1. The History of World Civilization Vol. II, P. 736.

భారతము శతపర్వసంజ్ఞను గాంచిన దగుటచే నిది, యది వెలసినవెంటనే యుద యించినదని తోఁచుచున్నది. ఇందు భగవదవతార కథలు వర్ణింపఁబడినవి. భారతమందలి యుత్తమోపాఖ్యానములంబోలిన యుపాఖ్యానములు నిందు గలవు. ఇఁక—

"ధర్మార్థకామమోక్షార్థై స్సమాసవ్యాసకీర్తనైః,
తథా భారతసూర్యేణ నృణాంవినిహతం తమః
ఇతిహాసప్రదీపేన మోహావరణఘాతినా
లోకగర్భగృహం కృత్స్నం యథా వత్సంప్రకాశితమ్"

అనుచును, 'య దిహాస్తి త దన్యత్ర య న్నేహాస్తి న తత్క్వచిత్' అను చును భారత మహిమను మనసార స్మరించి దీని వ్యాఖ్యానములను గూర్చి యించుక తెలిసికొందము.

దీని వ్యాఖ్యలలో సర్వజగద్వ్యాప్తమైనది భావదీపము. దీనికి నీలకంఠీ య మనియుఁ బేరు కలదు. గోవిందసూరితనయుఁడగు నీలకంఠ పండితుఁడు దీనికర్త. గోదావరికిఁ బశ్చిమమున మహారాష్ట్రదేశమందున్న కూర్పరమను గ్రామమున నితఁడు నివసించినవాఁడని తెలియవచ్చినది. అర్జునమిశ్రుఁ డితనికిఁ బూర్వము భారతమునకు వ్యాఖ్య రచియించిన ట్లితని రచనలో నందందు గనవచ్చును. అభయానంద పూజ్యపాదుని శిష్యుఁడును, విద్యాసాగర నామాంతరుఁడు నగు నానందపూర్ణ మునీంద్రుఁడు రచించిన వ్యాఖ్యానరత్నమను మఱియొక వ్యాఖ్యయు, లక్షాభరణ మను నింకొక టీకయుఁ గలవు. మఱియు, సర్వజ్ఞనారాయణకృతమైన మహాభారత వ్యాఖ్య యొకటి కలకత్తా పుస్తక భాండాగారమున నున్నట్లును, అది నీలకంఠీయమువలెనే యుత్తమ వ్యాఖ్య యైనట్లును దెలియవచ్చును. ఇంక నెన్ని యెందెందు కలవో!

మహాభారతము శతపర్వ మనెడి దృఢవిశ్వాసముతోనే, అర్జునమిశ్రుఁడు హరివంశము మూఁడు పర్వములకుఁ గూడ వ్యాఖ్యానము రచించెను గాని, కేవలము శ్రీకృష్ణ చరితము బోధించు దానికి భారతముతో నెట్టి సంబంధమును లేదు. అయినను మహాభారత కథలో ధర్మపక్ష మవలంబించి దానికి జయము కలిగించిన శ్రీకృష్ణుని మహత్త్వము హరివంశ రూపమున మహాభారతమున కనుబంధముగా దానివెంటనే యుదయించి యుండునని భావింపవచ్చును గాని జైమిని భారత

మట్టిది కాదు. ఇది రామాయణము నుత్తరకాండ ముదయించిన తరువాతఁ బుట్టినదని యిందలి కుశలవ వృత్తాంతమే తెలుపుచున్నది. అందుచే నర్వాచీన కాలమున నుత్పన్నమైన యిది జైమినిపేరఁ బ్రసిద్ధి కెక్కినను భారత సంహితా సమకాలిక మని తలంపరాదు. అట్టి యీ రెంటి కర్తృత్వముగూడ సందిగ్ధముగానే యున్నది. వీనిదేకాదు, తక్కిన పురాణముల కర్తృత్వము నిట్టిదే. ఇఁకఁ బురాణములు.

ఇది, ఆంధ్రమహావీర చరితోత్తర రామచరిత మాలతీమాధవ భీష్మప్రతిజ్ఞా
సత్యకీర్త్యాది రూపక కర్తయగు మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రి
నిర్మించిన సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్ర ద్వితీయ
భాగమగు లౌకిక వాఙ్మయ చరిత్రయందు
ద్వితీయాధ్యాయము.

తృతీయాధ్యాయము

పురాణములు

చతుర్దశ విద్యలలో గణనకెక్కిన యివి జన్మచే నర్వాచీనము లయ్యును మిక్కిలి పురాతనము లయిన బహు విషయములను వర్ణించిన వగుటచేఁ బురాణము లైనవి. రామాయణ మహాభారతములవలె శ్రవణపఠన వ్యవహారమున సార్వజనీన ములై భరతఖండ మంతట వ్యాప్తిగాంచిన యివి మిత్రసమ్మితము లని విఖ్యాతి కెక్కినవి. సర్గ ప్రతిసర్గ వంశ మన్వంతర వంశానుచరితము లెందు వర్ణింపఁ బడునో యది పురాణమను లక్షణమునకుఁ దగినట్లుగాఁ బురాణములందు పూర్వసృష్టి స్థితిలయములు పునస్సృష్టి దేవతా వంశ క్రమము బ్రహ్మర్షి రాజర్షి గోత్ర క్రమములు మన్వంతరములు సూర్యచంద్రవంశ రాజుల చరితములు మొదలగు బహువిషయ ములే కాక సంహితా బ్రాహ్మణారణ్య కోపనిషత్తులందును రామ భారతాఖ్యానము లందును బీజరూపముననున్న వివిధేతిహాసములును సవిస్తరముగా వర్ణింపఁబడి యున్నవి. అట్లని, యన్నిటియందును పై విషయములన్నియు సక్రమముగా సంపూర్ణ ముగా వర్ణింపఁబడినవని భావింపరాదు. ఒకదానియందు సంగ్రహముగా నున్నది మఱియొక దానియందు వివరముగా నుండును. ఒకచో లేనిది మఱొక్కచో నుండును ఒకట నొక మార్గముననున్నది మఱొకట వేఱొకత్రోవ నుండును. అయి నను బౌరాణిక సంప్రదాయమున నట్టివెల్ల సమన్వయైక్యము గాంచు ననుటయే యిందలి విశేషము. ఇది వాయుప్రోక్తము, ఇది పరాశరప్రోక్త మిత్యాద్యవాంతర మతములతో నివి యన్నియు వ్యాసప్రోక్తములనెడి మతము సుప్రసిద్ధమై యున్నది గాని, ఇవియొక కాలమందు పుట్టినవియు నొకనోటఁ బుట్టినవియుఁ గావనుట స్పష్టము గావున వీని కర్తృత్వమజ్ఞేయ మనవచ్చును. ఇఁక, స్మృతులవలె దేని కదే యాద్య మని భ్రాంతి గొలుపుచున్న వీని కాలమందుమా, అది మఱియు దురవగాహముగా నున్నది. బ్రాహ్మణారణ్యకములందు పురాణశబ్దము న్నదిగాని, అందది ప్రాచీన గాథా పరమని కొందఱు తలంచిరి. భారతమున నీ పదమున్నది. అదికూడఁ బురాణ శబ్దవాచ్య మయినట్లు నందేయున్నది. ఆపస్తంబ ధర్మసూత్రము భవిష్యత్పురాణ మును బేర్కొన్నది.[1] అష్టాదశ పురాణముల సారము సంగ్రహించి కృష్ణద్వైపాయ

---

1. ఇపుడు కనవచ్చునది యంత ప్రాచీనముగాదు. దీనికంటె వది వేఱై యుండును.

నుఁడు భారత సంహిత రచియించెనని పారాశర్యోప పురాణము చెప్పినది. పదు నెనిమిది పురాణములను వ్యాసుఁడే నిర్మించెనని సకల పురాణములు చెప్పినవి. పాద్మవారాహశ్వేతాది కల్పములందు బ్రాహ్మ పాద్మ వాయవ్యాది పురాణము లుత్పన్నములైనవని మాత్స్యాది పురాణములు చెప్పినవి. ఎట్లు చూచినను బురాణ ముల కాలము క్రీ. శ. ఆఱవ శతాబ్దినిదాఁటి యావలికిఁ బోఁజాల దని కొందఱు పాశ్చాత్య పరిశోధకులు వక్కాణించిరి. ఇ ట్లొకటి యేటికిఁ దీసిన నొకటి కోటికిఁ దీయుచున్నది. ఈ రీతి నిద మిత్థమనుటకు వీలు గాకున్న వీని కాలమునుగూర్చి చర్చించిన లాభములేదు గావున నాకుఁ దోఁచిన యభిప్రాయ మిచ్చెదను.

రామ భారతాఖ్యానములలోనివే కాక హరివంశములో వర్ణితములైన విషయ ములు కూడఁ గొన్ని వాయు విష్ణు భాగవతాదులందు కనవచ్చుచున్నవి కావునఁ బురాణముల మాటలనుబట్టి యివి భారతాదులకుఁ బూర్వము లనుటకు వీలులేదు. వైదిక గ్రంథములందు పురాణేతిహాస సంజ్ఞ లుండుటను, ఆపస్తంబాదులందు కొన్ని పురాణముల పేళ్లుండుటను జూచినచో, వ్యాసోపజ్ఞములైన వివిధ పురాణగాథ లిప్పటి పేళ్లతోనే తొల్లి వ్యవహారమున నుండెడివని తోఁచకపోదు. వీని యుదంతము వేదాంగముల వృత్తాంతమువంటిది.[1] మఱియు, అమరసింహుని నాఁటికిఁ బురాణము పంచలక్షణమని నిర్ణీత మగుటను భాసకాళిదాసాశ్వ ఘోషాదులు పురాణముల నెఱిఁగియుండుటను దెలిసికొన్నచో నివి క్రీస్తు శకారంభమున కీవలి వని చెప్పుట కవకాశము కనఁబడదు. కావునఁ గర్మ భక్తి జ్ఞానమార్గములను సులభముగ నుపదేశించుచు నడుమ నడుమ నాస్తిక మతముల నణఁగఁద్రొక్కుచు శైవవైష్ణవ మతములను విగ్రహారాధనమును విస్తరిం పఁజేయుచు వచ్చిన యివి హరివంశము నకును గ్రీస్తుశకారంభమునకును మధ్యకాలమున నుదయించియుండునని తోఁచు చున్నది. తరువాత శైవవైష్ణవాది మతములు పరస్పరము ప్రతిఘటించు కాలమం దనగాఁ గ్రీస్తుశక మాఱేడు శతాబ్దుల లోపల నుపపురాణములును, ఆగ్నేయము స్కాందము మొదలగు పెక్కు పురాణములలోని యనేక భాగములును వెలసి యుండును. ఈ విషయ మింకను బాఠకలోకము పరిశీలించుఁగాక.

పురాణములు, మహా పురాణము లని యుపపురాణము లని రెండు విధముల నున్నవి. ఇవి పదునెనిమిదేసి యని సర్వత్ర కనవచ్చునుగాని, లెక్కింపనంత యెక్కువగానే కనఁబడుచున్నవి. ఒక పట్టికలోని బ్రహ్మాండ పురాణమునకు

1. చూ. సం. శా. ప్రథ. పుట. 271, 272.

బదులుగా మఱియొక పట్టికలో వాయుపురాణ మున్నది. మహా పురాణములలో దేవీ భాగవతమును గొందఱు, భాగవతమును మఱికొందఱు పరిగణించిరి. ఒకచోటఁ జేరిన నారదీయ మింకొక చోటఁ జేరలేదు. ఇఁక నుపపురాణము లందుమా, వానికి లెక్కయే లేదు. ఇట్లవ్యవస్థముగానున్న వీని లెక్కలనుగూర్చి చర్చింపక విష్ణు పురాణమునుబట్టి ముందుగా మహాపురాణములను జూపుచున్నాను.

౧	౨	౩
వైష్ణవము	బ్రహ్మాండము	మాత్స్యము
నారదీయము*	బ్రహ్మకైవర్తము*	కౌర్మము
భాగవతము	మార్కండేయము	లైంగము
గారుడము	భవిష్యము	శైవము
పాద్మము	వామనము*	స్కాందము
వారాహము	బ్రాహ్మము	ఆగ్నేయము

ఇందు ౧ గుర్తుకలవి శ్రీమన్నారాయణుని బ్రశంసించునవి కావున సాత్త్విక ములు మోక్షప్రదములు. ౨ గుర్తుకలవి సరస్వతీ చతుర్ముఖ కృశానులను స్తుతించు నవి కావున రాజసములు, స్వర్గప్రదములు. ౩ గుర్తుకలవి దుర్గా శివలింగ విఘ్నేశ కుమారులను జెప్పునవి కావునఁ దామసములు దుర్గతిదాయకములు, వీనిని గలలో నైనఁ జూడఁగూడదు. వీనిని విన్నవారికి మతిపోవును. అని పారాశర్యోప పురాణము నిర్ణయించినది. వీనిలో* పువ్వుగుర్తుగల వానికి బదులుగా వాయవ్య బ్రహ్మవైవర్త[1] మహా (దేవీ) భాగవతములను బృహద్ధర్మ పురాణము చేర్చినది. నారసింహ పురాణమును మఱికొన్ని చేర్చినవి. ఇట్లు మహాపురాణము లిరువది రెండైనవి.[2] వీని వృత్తాంతము తెలుప నివియే గతి కావున మత్స్యవిష్ణు పురాణాదులనుబట్టి దాని నిందు సంగ్రహముగాఁ జూపెదను.

"కృతయుగమునందు బ్రహ్మ శతకోటి ప్రవిస్తరము బ్రాహ్మసంజ్ఞమునైన పురాణ సంహిత స్కంధము నిర్మించెను. దాని సారమును వేదవ్యాసు నాలుగు

1. దీనినిగూర్చి ముందు తెలిపెదను.
2. కాని, వాయు పురాణము శైవపురాణముకంటె వేఱుకాదు.

లక్షల శ్లోకముల పరిమితిగల యష్టాదశ పురాణసంహితనుగా రచియించి సూతుఁడైన రోమహర్షణునికిఁ జెప్పెను. అతఁడు తన కొడుకైన యుగ్రశ్రవసునికి బోధించెను. ఆ రౌమహర్షణి నైమిశారణ్యమందలి శౌనకాది మహర్షులకుఁ దెలియఁ జెప్పెను. అన్ని పురాణములలోను బ్రాహ్మము మొదటిది. మరీచికి బ్రహ్మ యుపదేశించిన యా గ్రంథము పదివేలు. పద్మపురాణగ్రంథ మేఁబది యైదువేలు. సకల ధర్మముల నుపదేశించు విష్ణుపురాణములోని శ్లోకసంఖ్య, ఆఱు – ఎనిమిది – తొమ్మిది – పది– ఇరువదినాలుగు – వే లని పాఠాంతరములు కలవు. కాని, లోకములో శ్రీధరీయ విష్ణు చిత్తీయ వ్యాఖ్యలతో ముద్రితమైన యిందలి గ్రంథ మాఱువేలు మాత్రమే. రుద్రమహాత్మ్య బోధకమై వాయుప్రోక్తముగా ఖ్యాతిగాంచిన శైవపురాణ మిరువది నాలుగువేల శ్లోకములు కలది. ఇందు గాయత్రి నధికరించి ధర్మవిస్తరము వర్ణింపఁ బడినది. వృత్రాసురవధ వర్ణింపఁబడిన భాగవతము పదునెనిమిదివేల గ్రంథము. నారదుఁడు బృహత్కల్పాశ్రయములైన ధర్మము లుపదేశించిన నారదీయగ్రంథ మిరువది యైదువేలు. జైమిని మార్కండేయ సంవాదరూపమైన మార్కండేయము లోని శ్లోకసంఖ్య ముప్పది రెండువేలు. భృగుమహర్షి, చయనముల యుత్పత్తియు నిష్టకాగణనము మొదలగు క్రతువిషయములు తెలిపిన యాగ్నేయ మష్టసాహస్రము. వ్యాస శిష్యుఁడైన సుమంతుఁడు శతానీకున కుపదేశించిన ధర్మసారముతోడి భవిష్య మున ముప్పది యొక్కవేయి గ్రంథము కలదు. వసిష్ఠుఁ డంబరీషునకు వైష్ణవ ధర్మములను బ్రాహ్మసర్గము నుపదేశించిన బ్రహ్మకైవర్తము ద్వాదశసాహస్రకము.
కల్ప వృత్తాంతముతోడి లైంగ మేకాదశ సహస్రకము.
న వరాహావతార మాహాత్మ్యముగల వరాహ పురాణ
ము. షణ్ముఖుఁడు చెప్పిన మాహేశ్వర ధర్మములు
వము లక్షగ్రంథము. చతుర్ముఖుఁడు త్రివిక్రమమహత్త్వ
గాథలను వర్ణించిన వామనము చతుర్దశ సహస్రశ్లోకము.
దేవేంద్ర సన్నిధిని ఋషులకు ధర్మార్థ కామ మోక్ష
ాణము షట్సహస్ర శ్లోకము. మత్స్యరూపియగు
సింహోప వర్ణనముఁగూర్చి చెప్పిన మత్స్యపురాణము
ల్పమున విశ్వాండమంతయు గారుడోద్భవమని
శశసహస్ర గ్రంథ పరిమితము. బ్రహ్మ,

యజాండ మహత్త్వము వర్ణించిన బ్రహ్మాండ పురాణమందలి శ్లోకములు పన్నెండు వేల రెండువందలు.[1] ఇందు రాఁబోలు కల్పముల వృత్తాంతము వర్ణింపఁబడినది. అన్ని పురాణములందును సర్గ ప్రతిసర్గాదికర్త శ్రీవిష్ణువనియే చెప్పఁబడినది. యతోవా ఇమాని భూతా నీత్యాది శ్రుతివాక్యముల తాత్పర్యము నట్టిదే. విష్ణువే బ్రహ్మ, విష్ణువే శివుఁడు, విష్ణువే యాదిత్యుఁడు. సర్వము విష్ణుమయము. ఇదే పౌరాణిక వాక్కు. అష్టాదశ పురాణములందు నట్టియేకాద్వితీయ పురుషునే భావింప వలసినది. దీని నతిక్రమించినవారు నారకు లగుదురు.''

ఇత్యాదిగాఁ దెలియవచ్చు పురాణ వృత్తాంతమందలి గ్రంథసంఖ్యలు సరిగా నిట్లే లేవు. అన్నిటిలోను బ్రక్షిప్తగ్రంథము చేరియున్నది. మఱికొన్ని విశేషములు.

వాయుపురాణము, శైవపురాణము:— ఇవి రెండును వేఱని కొన్ని యుప పురాణములలోని పురాణనామ పట్టికలు భ్రాంతి కలిగించినమాట సత్యము. దానిని బట్టి మహాపురాణములలోనిది శైవపురాణ మనెడి ప్రతీతి కలిగినది. ప్రాచీనముగాఁ గనవచ్చు వాయుపురాణము మహాపురాణములలో గణింపఁబడక పోవుటకుఁ గారణ మేమని పెక్కండ్రకు సంశయమును గలిగినది. ఇందలి వాస్తవ మరయఁగా నీ రెండు నొకటే కాని వేఱుకా వని—

1. ఇట్లు మత్స్యపురాణ మిచ్చిన పురాణగ్రంథ సంఖ్యలు సరియని కాని, దాని నాఁటికే పదునెనిమిది పురాణములు సిద్ధమైనవని కాని తలంపరాదు. ఇట్టి లెక్కలును, అష్టాదశ పురాణ నామములును గొంచె మెచ్చుతక్కువగా నన్ని పురాణములందును గనవచ్చుటనుబట్టి యర్వాచీను లెవరో తమనాఁటికిఁ గనవచ్చిన గ్రంథ సంఖ్యలతోఁ బురాణముల పేళ్లను బ్రతి పురాణమందును జేర్చుచు వచ్చిరని విశ్వసింపవగును. ఇందుకు వాయుపురాణము చూపిన యీ క్రింది లెక్కలు పైవానిని బోలకుండుటయే నిదర్శనము.

పురాణము	శ్లోకసంఖ్య	పురాణము	శ్లోకసంఖ్య	పురాణము	శ్లోకసంఖ్య
మాత్స్యము	౧౪౦౦౦	బ్రాహ్మము	౧౦౦౦౦	పాద్మము	౫౫౦౦౦
భవిష్యము	౧౪౫౦౦	వామనము	౧౦౦౦౦	కౌర్మము	౧౭౦౦౦
మార్కండేయము	౯౦౦౦	ఆగ్నేయము	౧౦౬౦౦	వారాహము	౨౪౦౦౦
బ్రహ్మవైవర్తము	౧౮౦౦౦	వాయవ్యము	౨౩౦౦౦	స్కాందము	౮౧౦౦౦
బ్రహ్మాండము	౧౨౧౦౦	నారదీయము	౨౩౦౦౦		
భాగవతము	౧౮౦౦౦	గారుడము	౧౯౦౦౦		

ఇది, అష్టాదశ పురాణగ్రంథ సంఖ్యలు చెప్పఁ బ్రతిజ్ఞ చేసినదిగాని, విష్ణులింగ పురాణముల పేళ్లే ముద్రిత పుస్తకములో లేవు.

"యత్ర త ద్వాయవీయం స్యా ద్రుద్రమాహాత్మ్య సంయుతమ్
చతుర్వింశ త్సహస్రాణి పురాణం శైవ ముచ్యతే"

అను మత్స్యపురాణ వచనమువల్లఁ దెలియవచ్చినది. బొంబాయి నగరమున ముద్రితమై వాయుపురాణములోని గ్రంథసంఖ్య పంద్రెడువేలు మాత్రమే. అందు శైవసంజ్ఞ కనరాదు గాని వ్రాత ప్రతులందు—

"ఇతి శ్రీవాయుపురాణం శివాపరాహ్వయం సమాప్తమ్"
"ఇతి శ్రీవాయూక్త చతుర్వింశతి సాహస్ర్యాం శివసం
హితాయా ముత్తరఖండే శ్రీనర్మదా మాహాత్మ్యే—"
"ఇతిశ్రీవాయుపురాణే లక్ష్మీసంహితాయామానందకాననమాహాత్మ్యే"
"ఇతి శ్రీమహాపురాణే వాయుప్రోక్తే ద్వాదశసాహస్ర్యాం
సంహితాయాం బ్రహ్మాండావర్తం సమాప్తమ్"
"పంచదశ సహస్రాణి ఖండేఽస్మిన్మునినా పురా,
గ్రంథసంఖ్యాని గదితా—ఇతి శ్రీవాయుపురాణం శివా
పరాహ్వయం సమాప్తమ్"

ఇత్యాదిగా భిన్నభిన్న దేశలిఖిత వాయవ్య గ్రంథాంతగద్య లనేకములు కనఁబడుచున్నవి.[1] వీనినిబట్టియు, గ్రంథవిషయ వివరణాదులను బట్టియుఁ జూడఁగా, పూర్వోత్తర ఖండములతో ముద్రితమైన వాయుపురాణములోని గ్రంథ సంఖ్య పన్నెండువేలు మాత్రమే యనియు, తక్కిన పంద్రెండు వేల గ్రంథము ముద్రితము కాలేదనియు, తొలుత నిది యిరువదినాలుగువేలే యైనను మఱి మూఁడు వేల గ్రంథ ముత్తర ఖండమునఁ బ్రక్షిప్తమైనదనియు, వాయుప్రోక్త మనెడి మాటనుబట్టి యిది వాయుపురాణముగాఁ బ్రసిద్ధి గాంచినదిగాని విషయమునుబట్టి యిది శివపురాణమే యనియు, మత్స్యపురాణము చెప్పిన వాయు శైవ పురాణములు రెండు నొకటే యనియుఁ దేలినది. కాని, కొన్ని యుపపురాణములును మార్గోనలు మొదలగు కొందఱు విమర్శకులును వీనిని వేఱుగా గణించుటకు శివపురాణసంజ్ఞ కల మఱియొక పురాణము కనవచ్చుటయే కారణము. ఎట్లయినను, అనేకములైన నదీవర్ణనములును బహుతీర్థ వర్ణనలును ముద్రిత వాయుపురాణమున లేక లిఖిత

1. లండన్, ఇండియా ఆఫీసు సంస్కృత గ్రంథవిషయ వివరణ పట్టిక. Vol, VI.

పుస్తకములం దుండుటయు, ప్రక్రియాపాదము - అనుషంగపాదము - ఉపోద్ఘాత పాదము - ఉపసంహార పాదము - అను భాగములు క్రమముగా నుండవలసినట్లు సర్వత్ర కనవచ్చుచుండ ముద్రిత పుస్తకమనుషంగ పాదమందలి సృష్టివర్ణనముతో సమాప్తి గాంచుటయు వాయవీయ సంహితయను పేర ముప్పది యధ్యాయముల గ్రంథము దీని కధికముగాఁ శైవాపర నామమునఁ జేరుటయుఁ జూచినచో ముద్రిత గ్రంథ మసంపూర్ణమనియు శివా పరాహ్వాయ వాయుపురాణము తొల్లి యిరువది నాలుగువేల గ్రంథమనియుఁ దెలియకపోదు. ఇంక—

భాగవత దేవీ (మహా) భాగవతములలో నేది మహాపురాణములలోని దను విషయమునుగూర్చి రెండు శతాబ్దుల క్రిందటనే యుత్తర హిందూదేశమున వివాద ముదయించి గ్రంథరూపముదాల్చి యచ్చటనే యణఁగినది కాని, దాని వాసన దక్షిణ హిందూదేశమునకుఁగూడ రాకపోలేదు. ఈ రెండునుగూడ ఖ్యాతికెక్కినవే యైనను భాగవత మీ రెంటిలో నెక్కువ ప్రసిద్ధి గాంచినదను విషయము నెవరును మఱుఁగుపఱుపఁ జాలరు. అయితేనేమి ? మతాభినివేశము కారణముగా భాగవత మనార్ష మంటే దేవీ భాగవత మనార్షమనెడి కలహము పుట్టినది. అందలి కారణము లను జర్చించుచుఁ గాశీ నివాసియు దక్షిణాచార ప్రవర్తకుఁడు నైనగదా కాశీనాథ భట్టు, 'దేవీ భాగవతమే ప్రమాణము, అదే మహా పురాణములలోనిది, భాగవత మార్షమే కాదు,' అని నిర్ణయించుచు, దుర్జన ముఖచపేటిక యను గ్రంథము రచియించి భాగవత పక్షవాదులను నిరసించెను. దాని కుపోద్బలకముగా "భాగ వతము వ్యాసునిపేర వోపదేవుఁడు రచియించినది గాని వ్యాసుఁడు నిర్మించినది కాదను వాదము పుట్టినది. ఆ వాదమును నిరసించుచు భట్టోజీ దీక్షితుల శిష్యుఁడగు రామాశ్రమ పండితుఁడు "భాగవతము వోపదేవ రచితముగాదు, అది యార్షమే, దేవీ భాగవత మార్షము కాదు" అనుచు దుర్జనముఖ చపేటికయను మఱియొక ఖండన గ్రంథము రచియించి దేవీభాగవత పక్షవాదులను ధిక్కరించెను. అ తట మఱియొక పండితుఁడు దానిని ఖండించుచు దేవీ భాగవతార్షత్వము స్థిరపఱుచుచు దుర్జన ముఖపద్మ పాదుకయను ఖండన గ్రంథము రచియించెను. దీనినిబట్టి మన దేశములోఁగూడ నీ రెంటిలో నేది యార్షమనియు, భాగవతము వోపదేశ నిర్మితమా యనియుఁ గొందఱు సంశయించుట కలదు. ఈ పెద్దచర్చ కిం దవకాశము తక్కువ గావున నా యభిప్రాయము సంగ్రహముగాఁ దెలిపెదను.

బృహద్ధర్మ పురాణాదులు కొన్ని యీ రెంటినిగూడ నష్టాదశపురాణములలోఁ జేర్చియుండ వీని మహాపురాణత్వము మనము చర్చింపఁ బనిలేదు. తక్కిన

పురాణములవలె నివియు నార్షములే యని బహుకాలముగా విద్వల్లోక మెల్లను విశ్వసించినది గావున వీని యార్షత్వమును మనకుఁ జర్చనీయముకాదు. ఇఁక భాగవతము వోపదేవనిర్మిత మనెడి నవీన సిద్ధాన్తము మాత్రమే మన కిపుడు విమర్శనీయము.

క్రీ. ౧౨౭౧-౧౩౦౯ నడుమ యదువంశ సంజాతుఁడును రామచంద్రాపర నాముఁడు నగు రామరాజు దేవగిరిరాజ్యము పాలించెను. అతని యాస్థానమున మహామంత్రి హేమాద్రియను ద్విజవరుఁడు కటకపుర నివాసియు, కామదేవ నామాంతరుఁడు నగు కామరాజ పుత్రుఁడు. స్మృతీతిహాస పురాణవేత్త, గణకాగ్రణి, వదాన్యుఁడు. అతని పండిత మిత్రుఁడు వోపదేవుఁడు ఇతఁడు సకలశాస్త్రవేత్త యగు ధనేశపండితుని శిష్యుఁడు, భిషగ్వర కేశవుని పుత్రుఁడు వ్యాకరణ వైద్య సాహిత్య జ్యోతిర్విషయకములైన బహు గ్రంథములు రచియించిన మహాకవి, విద్వద్వరిష్ఠుఁడు. ఈ మహా పండితుఁడు భాగవతము నెల్లన గ్రంథములలోని విష్ణు లక్షణ విష్ణుభక్తి విష్ణుతత్త్వ ప్రతిపాదకములైన పద్యముల నుద్ధరించి ముక్తాఫల మను పద్యాత్మక గ్రంథమును దానికిఁ గైవల్యదీపికయను వ్యాఖ్యానమును రచియించి హేమాద్రి పేరుపెట్టెను. ఈ విషయము మూల వ్యాఖ్యలలోని యీ క్రింది మాటలవల్ల స్పష్టమగుచున్నది.

"విద్వద్ధనేశశిష్యేణ భిషక్కేశవసూనునా
హేమాద్రి ర్వోపదేవేన ముక్తాఫల మచీకరత్"
"చతురేణ చతుర్వర్గ చింతామణి వణిజ్యయా
హేమాద్రి ణార్జితం ముక్తాఫలం పశ్యత కౌతుకాత్"
"తేన ముక్తాఫలం తేనే యల్లోక మనుగృహ్ణతా
తత్ర టీకాం యథాబుద్ధి కుర్వే కైవల్యదీపికామ్"
"ఇహచ స్వకర్తృకేఽపి యదురాజమహామంత్రిణాఽభ్యర్థిత ఆచార్యః
(వోపదేవః) తత్కర్తృకత్వం హేమాద్రికర్తృకత్వం ప్రఖ్యాపితవాన్"
"ఇతి శ్రీవోపదేవకృతా ముక్తాఫలటీకా సమాప్తా"
"ఇతి శ్రీహేమాద్రికృతా ముక్తాఫలటీకా కైవల్యదీపికా సమాప్తా"

ఇట్టిద్దఱి పేళ్లను రెండు గ్రంథములు కనఁబడుచున్నను రెంటికర్త వోపదేవుఁ డనుట స్పష్టము. దీనినిబట్టి భాగవతముతో వోపదేవునికిఁ గల సంబంధ మందలి

పద్యము లుద్ధరించి వానితో ముక్తాఫల ప్రకరణము రచియించుటతప్ప వేఱే యేమియు లేదని విదిత మగుచున్నను, ఇతఁడే భాగవతముకూడ రచియించి వ్యాసునిపేరు పెట్టెననెడి వాదము లేవనెత్తుట యెట్టిదో యూహింపవలసినదే. ఇతరులపేర గ్రంథములు రచియించు స్వభావము వోపదేవునికిఁ గలదు గదా యనియు, నితని కేదో కొంత భాగవతముతో సంబంధము కలదుగదా యనియు నూహించి, భాగవతమును గాదని దేవీ భాగవతమునకు మాత్రమే యార్షత్వము దృఢపఱుప నిది శాక్తేయు లెత్తిన యెత్తుగాక, యిందేమయిన నౌచిత్యమున్నదా? భాగవత పురాణ మహత్త్వము బహు విధముల గరుడమత్స్యస్కంద పురాణములు ప్రశంసించి యున్నమాట యటుండ, క్రీ. శ. ఎనిమిదవ శతాబ్ది కడపటనున్న శంకర భగవత్పాదులు భాగవతమునకు వ్యాఖ్య రచియించి యున్నారని, దీనికి ద్వైత వ్యాఖ్య రచించిన విజయధ్వజాచార్యులు చెప్పుచుండ నేఁటి కాఱువందల యేళ్ళ క్రిందటి వోపదేవుఁడు భాగవతము రచియించె ననుటకంటె నసంగతమయిన మాట వేఱుండునా? కావున బహు విధముల హరివంశ విష్ణు పురాణముల ననుసరించిన యిది కొన్ని యితర పురాణములవలెఁ బ్రాఁటినమే కాని మొన్నమొన్నటిది కాదని విశ్వసింపవచ్చును. ఇఁక దీని ఘనత యందుమా, నిరుపమానము. రామాయణ మహాభారతముల తరువాతఁ బ్రేలుమడఁచి చెప్పఁదగిన యుత్తమ గ్రంథము భాగవతమని భరతఖండ మంతయు నెఱుఁగును. త్రిమతముల వారికి నవలంబనమై బ్రహ్మసూత్రములవలె జీవేశ్వరతత్త్వ మావిష్కరించు పద్యగ్రంథము దీనిని బోలినది లేదనుట యతిశయోక్తికాదు. ఇపుడు ముద్రితములై లభించుచున్న త్రిమత వ్యాఖ్యలేకాక, సారార్థదర్శిని - వైష్ణవతోషణి - సుబోధని - భాగవత ప్రకాశము - మొదలగు మఱికన్ని వ్యాఖ్యానములుగూడ దీని సర్వాతిశాయిత్వమును దెలుపుచున్నవి. ఇఁక నిది యాధారముగా జన్మించిన భాగవతామృత భాగవత సందర్భాది గ్రంథము లందుమా. అసంఖ్యములుగా నున్నవి. ఇట్టి సుగుణసంపద కాకరమైన భాగవతము నెంతని పొగడఁగలము? వృత్రవధాశ్రయమైన దీనివలెనే శుంభవధాశ్రయమైన దేవీ భాగవతముగూడఁ జిరకాలమునుండి ప్రశంస కెక్కినదే కాని వేఱుకాదు. దీనివలె నదియును ద్వాదశ స్కంధము, అష్టాదశ సహస్ర గ్రంథము. దీనికి శ్రీకారమున్నది. దానికి దేవీ శబ్దము. ఇది భాగవతము, అది మహా భాగవతము, ఇది కృష్ణలీలాశ్రయము, అది పార్వతీ పరమేశ్వర విలాసాశ్రయము. ఈ దృశమైన పోలికలను జూడఁగా భాగవతమును జూచి మహా (దేవీ) భాగవత ముదయించినదని తోఁచుచున్నది. ఇఁకఁ దక్కిన వానిని గూర్చి యొకింత.

ఆంధ్రీకృతములు ప్రసిద్ధములునైన విష్ణు పద్మ వరాహ మార్కండేయాదు లనుగూర్చి వ్రాయఁదగినది లేదు. వానిలో, సృష్టి భూమ్యాది పంచఖండముల విలసిల్లు పద్మపురాణమున నపూర్వములైన యుపాఖ్యానములును దీర్ఘమాహాత్మ్యములును గొన్ని కలవు. తక్కిన మాహాత్మ్యాదులు కొన్ని భగవదవతారపరములు. శైవపురాణములలో నుత్తమము స్కాందము. ప్రసిద్ధములైన కాశీ భీమాది ఖండములు దాని యేఁబది ఖండములలోనివే. అందలి బ్రహ్మోత్తర ఖండాదులును సూతసంహితాదులును ప్రత్యేక పురాణములవలెనే దేశమున ఖ్యాతికెక్కి యున్నవి భవిష్య భవిష్యత్పురాణములు రెండు నొకటే కాని వేఱుకావు. ఇందు బ్రాహ్మ వైష్ణవ శైవత్వాష్ట్ర ప్రతిసర్గములను పేరఁ దత్తద్వర్ణనలతోడి పంచపర్వములు గలవు. సౌరమత ప్రవర్తకుఁడగు భోజకుని మహత్తు వర్ణించు నిందలి తుది యధ్యాయము ప్రక్షిప్తమేమోయని తోఁచుచున్నది. బ్రహ్మపురాణ మాద్యమనెడి ప్రశంస కొన్నిటఁ గనవచ్చునుగాని విషయమునుబట్టి యది యర్వాచీనముగానే యున్నది. నదీతీర్థ మాహాత్మ్య వర్ణనముల నిండియున్న యందలి మణిమండప వర్ణనము కాశీక్షేత్రముకంటె సత్యభామా శ్రీకృష్ణుల కావాసమైన మణిమండప మెక్కువ యని తెలుపుచున్నది.

బ్రహ్మవైవర్త బ్రహ్మ కైవర్తములు రెండు నొకటే కాని వేఱుకావు. కాని, వైవర్తమని యుత్తర దేశీయులును, కైవర్తమని దక్షిణ దేశీయులును వ్యవహరింపఁ జొచ్చిరి. కొన్ని వ్రాఁతప్రతులనుబట్టి చూడఁగాఁ గడపటి ఖండమునఁ గొంత గ్రంథము దక్షిణదేశ పుస్తకముల నధికముగాఁ జేరినట్లు కనఁబడును. బ్రహ్మ - ప్రకృతి - గణేశ - కృష్ణ - సంజ్ఞలుగల నాలుగు ఖండముల విలసిల్లు నీ పురాణము విష్ణుపద్మ పురాణముల సమకాలికమని తోచుచున్నది. ఇంక నీ విషయము ముగించుటకు ముందుగాఁ బురాణములనుగూర్చి స్కాంద మిచ్చిన యభిప్రాయము నీ క్రిందఁ జూపుచున్నాను.

శైవ-భవిష్య-మార్కండేయ-లైంగ-వారాహ-స్కాంద - మాత్స్య-కౌర్మ - వామన-బ్రహ్మాండ-సంజ్ఞలుగల పదియును శివునే ప్రశంసించుచున్నవి. శివుఁడే యందు ప్రకాశించుచున్నాఁడు. ఈ పది పురాణముల గ్రంథసంఖ్య మూఁడులక్షలు. వైష్ణవ-భాగవత-నారదీయ-గారుడములు నాలుగును విష్ణుని బ్రశంసించుచున్నవి. బ్రాహ్మ పాద్మములు రెండును బ్రహ్మను, ఆగ్నేయ మగ్నిని, బ్రహ్మవైవర్తము సవితను జెప్పుచున్నవి. ఈ యెనిమిదింటి గ్రంథసంఖ్య లక్ష. మొత్తము పురాణ గ్రంథసంఖ్య నాలుగు లక్షలు'' ఇట్టి వానింగూర్చి లోకమున వ్యాప్తమైయున్న యార్యోక్తి యిది—

"అష్టాదశ పురాణేషు వ్యాసేన కథితం ద్వయమ్
పరోపకారః పుణ్యాయ పాపాయ పరపీడనమ్"

ఉ ప పు రా ణ ము లు

ఇవి పదునెనిమిది యని ప్రతీతియే కాని, కొన్ని పురాణములలోని పట్టికలను బట్టి చూడ లెక్కకు మిక్కిలిగానే కనఁబడుచున్నవి. వీనిలోఁ గొన్ని నామమాత్రావశేషములే కాని, అనేకములు ముద్రితములుగాక లిఖిత పుస్తక భాండాగారములఁ బడియున్నవి. కొన్ని, మహాపురాణముల పేళ్ళతో నున్నవి. వీనిలో శైవవైష్ణవ మత ప్రతిపాదికములేకాదు, సౌర శాక్త గాణాపత్యాది మత ప్రవర్తకములైనవియుఁ గలవు. మొత్తమివి యన్నియు నర్వాచీనములనుట స్పష్టము తెలిసినంతవఱకు వీని నామము లిందు చూపుచున్నాను.

నారదీయ	దేవీ	ధర్మ	ఆది
బృహన్నారదీయ	కాళికా	శివధర్మ	ఆదిత్య (సౌర)
నందీశ్వర	చండికా	బృహద్ధర్మ	నాంద
బృహన్నందీశ్వర	వాసిష్ఠ	విష్ణుధర్మ	దౌర్వాస
శివ	మారీచ	విష్ణుధర్మోత్తర	కాపిల
సాంబ	వారుణ	నారసింహ	మానవ
గణేశ	పారాశర్య	భార్గవ	ఔశనస
లైంగ	వామన	బ్రహ్మాండ	భవిష్యోత్తర–
కల్కి	సనత్కుమారీయ		

సంజ్ఞలు కలవి ముప్పదినాలుగు. ఇంక నెన్ని యెందెం దణఁగి యున్నవో! ఇట్లు పురాణ వాఙ్మయము సమృద్ధిగా విస్తరించినది. భరతఖండమందలి యెల్ల దివ్య క్షేత్రముల మాహాత్మ్యములను దెల్పు స్థలపురాణము లన్నియుఁ జాలావఱకు స్కాందాదులలోనివే కాని, కొన్ని స్వతంత్రములుగా నుదయించినవియుఁ గలవు. ఉపపురాణముల గ్రంథసంఖ్య యంతయు నొక లక్షయని స్కాందము చెప్పుచున్నది.

శ్రుతులు స్మృతులు పురాణేతిహాసములు, అనునవి క్రమముగా ధర్మనిర్ణయమునఁ బ్రమాణములని యార్యులు విశ్వసించిరి. సార్వజనీనోపయోగపరములు పురాణేతిహాసములు అట్టివాని ననుసరించి యివి దేవతాభక్తి విజృంభింపఁజేయ

నవతరించినవి. ఇం దనేకములు పంచాశత్ఖండ మండితమైన స్కాందమునందలి సనత్కుమార-సూత - శాంకరీ-వైష్ణవీ - బ్రాహ్మీ - సౌరసంహితలలోని వివిధోపాఖ్యానస్థల మహత్త్వత త్తద్దేవతా మాహాత్మ్యము లాధారములుగా నావిర్భంచి భరతఖండ మంతయు నావరించినవి. కొన్ని రామాయణ మహాభారత బ్రాహ్మ భాగవతాదులలోని గాథ లాధారముగాఁ బుట్టినవి. వీనిలోఁ గల్కిపురాణ మను భాగవత భవిష్య మనఁబడును. ఇది ముప్పదియైదధ్యాయముల గ్రంథము కలియుగాంతమున శ్రీవిష్ణువు శంభల గ్రామమున సుమతీ విష్ణుయశుల పుత్త్రుఁడై యుదయించి జగము నుద్ధరించు విషయ మిందు వర్ణింపఁబడినది. ఇసుక పాఁతఱవంటి యీ పురాణ వాఙ్మయమున కిఁక స్వస్తిచెప్పి యీ సందర్భముననే తంత్రాగమాము లించుక పరిశీలింతము.

తాంత్రిక విద్య

భరతఖండమున వ్యాపించిన మత విద్యలలో నొకటై సనాతన సంప్రదాయ సిద్ధమయ్యుఁ గొన్ని పురాణముల కించుక సమకాలికముగా సారస్వతరూపము దాల్చ నారంభించి క్రీ. పదునేడవ శతాబ్ది కడపటివఱకును గూడ శాఖోపశాఖలుగా విస్తరిల్లుచు వచ్చిన దీనికి సంబంధించిన గ్రంథములు సంహితాగమయామల తంత్ర సంజ్ఞలతో నున్నను, తంత్రసంజ్ఞ కలవి యెక్కువగా నుండుటం బట్టియు విషయైక్యమునుబట్టియు నిది యిందు తాంత్రికవిద్య యనఁబడినది. లోకమున మంత్రశాస్త్రమని ప్రసిద్ధి కెక్కినది యిం దంతర్భూతమే కాని యన్యము కాదు. తంత్రశబ్దమున కెందును సరియైన వ్యుత్పత్తి కనఁబడలేదు కాని, ఉద్దిష్టార్థము సాధింప నద్భుతములైన వివిధోపాయము లిందు వర్ణింపఁబడుటచే నిది తంత్ర మనఁబడె ననవచ్చును.

వేదోపదిష్టములైన కర్మజ్ఞానోపాసనా కాండములలో నిది కడపటిదాని ననుసరించినది. కాని, వేదప్రతిపాదితమైన దానికంటె నిందలి యుపాసన విధాన మత్యంతము భిన్నము సవిస్తరము. మంత్రతంత్రవిద్య కథర్వవేద మాధార మను మతము కలదు గాని, అందలి మంత్రము లట్టే యిందు కనరావు సరిగదా! యీ రెండింటి మార్గములే వేఱు. అయినను, వేదవిహితమైన గాయత్రీ విష్ణు రుద్రాది దేవతారాధన విధాన మిందు సవిశేషముగాఁ గనవచ్చుటం బట్టియు, ఉపాసన మాత్మ తత్త్వజ్ఞానమునకు హేతువై పరమ పురుషార్థసాధన మగునని యిది యుపదేశించుటం బట్టియు, ఇది వైదికమతమునకు సన్నిహిత మనవలసివచ్చినది గాని, నిజముగా వేదవేదాంతముల కనుకూలమును ప్రతికూలమునుగాని యిది

యొక స్వతంత్ర విద్యయనియే చెప్పవచ్చును. అందుచేతనే యిది ప్రమాణము, శ్రద్ధేయ మని కొందఱును, అప్రమాణ మశ్రద్ధేయ మని కొందఱును భావించిరి. ఈ మతములు రెండును బూర్వములే కాని నేఁటివి కావు.

వేదమార్గము విడిచి వేఱుత్రోవ పట్టినవాఁడు చేతిలోని పాయసము విడిచి మోచేతిని నాకినవాఁ డగునని సూతసంహిత. వైదికమార్గము విడిచి లోభోపహత చిత్తులమై తంత్రదీక్ష నవలంబించుటచే నీగతిపాలైతి మని నరకవాసులు విచారించి నట్లుగా నగ్నిపురాణము, పాషండులకును, తాంత్రికులకును, నాస్తికులకును, ఈ తీర్థము దుర్లభమని పద్మపురాణము, సాంఖ్యయోగముల మాడ్కిఁ దంత్ర విద్యయుఁ బ్రమాణము కాదని కుమారిల భట్టాది వైదిక కర్మవాదులు. ఇట్లే తంత్రనింద బహుళముగాఁ గనవచ్చుమాట సత్యముకాని, తంత్రస్తుతియుఁ గొన్ని చోటులఁ గనఁబడుచున్నది.

శక్తిపూజ బాహ్యాభ్యంతర భేదమున ద్వివిధము. బాహ్యపూజ వైదిక తాంత్రికీ భేదమున ద్వివిధము. పాంచరాత్రాది తంత్రములలోని యే యంశము వేద విరుద్ధము కాదో, ఇది ప్రమాణమే యగును. కాని, వైదికుల కవ్యవధానముగాను, తాంత్రికులకు వ్యవధానముగాను, పరమేశ్వరానుగ్రహము లభించునని మఱియొక చోట సూతసంహిత. తంత్ర్యవిద్య గోప్యము ప్రమాణమని బ్రహ్మాండ పురాణము. తాంత్రిక మార్గము ననుసరించి బ్రాహ్మణ క్షత్రియ పుత్రులకుఁ బ్రదోషపూజ యుపదేశించినది బ్రహ్మోత్తర ఖండము. 'సర్వాగమామ్నాయ మహార్ణవాయ' యని సర్వేశ్వరుఁడు తంత్రాగమప్రియుఁడని చెప్పినది భాగవతము. ''ఆమ్నా యాగమ వేద్యాయ శుద్ధబుద్ధాయుతే నమః'' యని భగవంతుఁడు వేదవేద్యుఁ డైనట్లే తంత్రాగమ వేద్యుఁడని పక్కాణించినది భారతము. వైదిక తాంత్రిక మంత్రములు రెంటికిని—

'మంత్రాం స్తాంత్రిక వైదికాన్ పరిపఠన్ సానన్ద మత్యాదరాత్
స్నానం తే పరికల్పయామి జనని స్నేహాత్త్వ మఙ్గీకురు'

అని సమత్వ మిచ్చినది శంకర భగవత్పాదుల మానసపూజ. ఇట్లున్న స్తుతి నిందా వచనములను బరిశీలింపఁగాఁ గేవల వైదిక కర్మవాదులు కాని వారిమతము నందు తంత్రవిద్య యుపాదేయ మగునన్న భావము విదిత మగుచున్నది గావున బహువిధములైన ముక్తిసాధన శాస్త్రములలో నిది యొకటి యని పూర్వాచార్యుల మాటలను బట్టియే విశ్వసింతము.

తాంత్రిక గ్రంథరచనారంభ మెపుడో నిర్ణయింప వీలుగాకున్నది. పాంచరాత్ర రుద్రయామలాది ప్రధానతంత్ర గ్రంథములు భగవంతుఁడు నారదునికిని, శివుఁడు పార్వతికి నుపదేశించి నట్లుండుటచే వీని కర్తృత్వము దురవగాహముగా నున్నది. కాని, కొన్ని పురాణములలోఁ దంత్రప్రసక్తియుఁ గొన్ని తంత్రములలోఁ బురాణ ప్రసక్తియుఁ గనవచ్చుచుండుటచేఁ గొన్ని యర్వాచీన పురాణములును గొన్ని పూర్వతంత్ర గ్రంథములును సమకాలికము లగుసని తోఁచుచున్నది. మఱియు సాంఖ్యయోగ మతముల ప్రశంస ముఖ్యతాంత్రిక గ్రంథములందుఁగూడ వచ్చుటంజేసి సాంఖ్యయోగ సూత్రములకు దీని రచనారంభ మర్వాచీనమని తేటపడుచున్నది. అందుచే నిది క్రీ. పూ. మూఁడవశతాబ్ది ప్రాంతమున మెల్లమెల్లగా నారంభమై యుండుననియు, తాంత్రిక విజ్ఞానము మాత్రము మిక్కిలి పురాతనమనియు, నొక విధముగా నిప్పటికి నిర్ణయించుకొందము.

పరమ పురుషార్థసాధనమగు మంత్రదీక్షలేని యుపాసనము నిరర్థకమని యెల్లతంత్రములును, ముక్తి సౌధమునకుఁ ప్రథమ సోపానము మంత్రదీక్షణమే యని పరమానంద తంత్రమును ఘోషించుటంబట్టి తంత్ర మంత్రవిద్య యాముష్మికానంద ప్రయోజన మనుట నిశ్చితమైనను, కాలక్రమమున నిది యైహికలాభ పరముగూడ నగుచు వచ్చె ననుటకుఁ బ్రమాణములు లేకపోలేదు. శత్రువులకు హాని కలిగి పఁ బ్రయోగము గావించుటయు, వారు చేసిన ప్రయోగము త్రిప్పికొనుటయు పురాణేతిహాసములఁ బెక్కు సందర్భములఁ గనవచ్చును. రాజ్యమున కాపదలు రాకుండఁ జూచుటకై తాంత్రికుల సాహాయ్య మావశ్యకమని యర్థశాస్త్రమునఁ గౌటిల్యుఁడు చెప్పియున్నాఁడు. అతఁడు విషకన్యను బ్రయోగించి పర్వతరాజును జంపించుట తన్మూలకమనుట స్పష్టము. శుక్రుఁడు మృతసంజీవనిఁ బంపి యసుర హతుఁడైన కచుని బ్రతికించుట, రైభ్యుఁడు కృత్తిని రక్కసుని బ్రయోగించి యవక్రీతుని జంపుట, వాసుదేవుఁడు తన యశ్వముల నపహరించిన శలు జంపి తలునిచేతులు స్తంభింపఁజేయుట, మొదలగు మంత్రతంత్ర ప్రయోగ వర్ణన లనేకములు భారతాదులఁ గలవు. అథర్వ వేదమునఁ బ్రయోగములు శపథములు పెక్కు కనవచ్చును.[1] రాజపురోహితుఁ డథర్వవేదజ్ఞుఁడు కావలెనని విధి వచన మున్నది.[2] ఇఁక మంత్ర బలమున మహర్షులు గావించిన యద్భుత కార్యము

1. చూ. సం. వా. చ. ప్రథ. 225—229 పుటలు.

2. పురోహితం తథాథర్వమంత్ర బ్రాహ్మణ పారగమ్, మత్స్యపు.

లందుమా, ఋగ్యజుస్సుల ననేకములు గోచరించును. వీటినిబట్టి యీ విజ్ఞానము సనాతనమనుట యసంశయము. ఏతాదృశ్య విజ్ఞానమున నిబద్ధములైనవే తంత్రాగమయామలములు. ఇవి స్త్రీ పురుష దేవతోపాసనార్థములైన మంత్రములను, తత్తద్దేవతారాధన విధానములను దెల్పునవి మాత్రమే కావు. ఇందు విశేష గుణములు కలవు.

సర్గ ప్రతిసర్గ మంత్రనిర్ణయ దేవతా సన్నివేశ తీర్థ వర్ణాశ్రమ యుగధర్మ రాజధర్మ పుణ్య నరక లోకవాస దేవతా చక్ర యంత్రలక్షణ స్త్రీ పురుష లక్షణ బ్రాహ్మణ సంసేవన వ్రత జ్యోతిర్విజ్ఞానాది బహు విషయములను బోధించునది తంత్రమనియు, సృష్టి ప్రలయ దేవతారాధన మంత్ర పురశ్చరణ షట్కర్మసాధన ధ్యానయోగాది విషయములను దెల్పున దాగమమనియు, సృష్టి గ్రహతారాది విజ్ఞాన వర్ణజాతిభేద దేవతారాధన యుగధర్మ నిత్యకృత్య నిర్ణయాది విషయములు విశదీకరించునది యామల మనియు[1] వీని లక్షణములు కలవు. ధాతు కల్పవల్ల్యాదులగు కొన్ని తంత్రములందు పూర్వోక్త విషయములు విశేషించి కనరావు కాని, అందు, రసవాద (వెండి బంగారములు చేయుట) వైద్య ప్రశ్న శకున భావి ఫలకథనాదులగు నద్భుత విషయములు మఱికొన్ని కనవచ్చును. ఏతాదృశమైన యాస్తిక తాంత్రిక సారస్వతము ననుకరించి బౌద్ధతాంత్రిక గ్రంథములు కొన్ని యుదయించినవి. ముందు వానినిగూర్చి యించుక —

బౌద్ధమతము నిరీశ్వరమైనను, అర్వాచీన బౌద్ధులు కొందఱు తమ యభీష్టముల నిర్వహింప దేవతారాధన మారంభించిరని తెలియుచున్నది. బౌద్ధతాంత్రిక మతమందు యోగాచారులు మాధ్యమికులు మొదలగు తెగలు కలవు. వారి యుపాసన భేదముల ననుసరించి వజ్రయాన సహజయాన కాలచక్రయాన రూపమైన సారస్వత ముదయించినది. ఈ యానములందు మహాయాన భద్రయా నాద్యవాంతర భేదములు కలవు. 'ధర్మం శరణం గచ్ఛామి సమగ్రం మహాయానమ్' అని మహాయానవాదము, 'అస్తి నాస్తి తదుభయానుభయ చతుష్కోటి వినిర్ముక్తం శూన్యరూపమ్' అని మాధ్యమిక వాదము. శూన్యరూపమే నిర్వాణమని వీరి మతము. ఇట్లే బోధిసత్త్వులు కొంచెకొంచెము భేదములతో నిర్వాణము నిర్వచించియు, ఇష్టదేవతా మంత్రజప హోమ తర్పణార్చనాదులుగూడ నాచరింపఁ గడంగిరని సాధనమాలాది గ్రంథములవల్లఁ దెలియుచున్నది. ఈ మతమునఁ దొలుత నుదయించిన

1. చూ. శబ్దకల్పద్రుమము—తంత్ర నిర్వచనము.

తంత్ర గ్రంథములు కనరావుగాని, వాని టిబిటన్భాషాను వాదములు తంజావూరు లైబ్రరీలో నున్నట్లు సాధనమాలా ప్రకాశకులు చెప్పుచున్నారు. ఆ గ్రంథములను బరిశోధించిన భట్టాచార్యులుగారు బౌద్ధతాంత్రిక సారస్వతము క్రీ. శ ఏడెనిమిది శతాబ్దులలో నుత్పన్నమై యుండునని యభిప్రాయపడిరి.

సాధనమాలలో, త్రిసమయరాజ సాధనము మొదలుగా షోడశభుజ మహాకాల సాధనమువఱకు ౩౧౨ సాధనములు వివరింపఁబడినవి. శైలినిబట్టి యీ ప్రకరణము లన్నియు నొక కవి రచియించినవని చెప్పవచ్చునుగాని ఒక్కొక్క సాధనము కడపట 'కృతి రియం పండిత కుముదాకర మతిపాదానామ్' అను రీతిని, సహజ విలాస-సుమతిభద్ర-కుక్కురిపాద-ధర్మాకరమతి - చింతామణిదత్త-నాగార్జునపాద-ప్రభాకరకీర్తి - స్థవిరానుపమ రక్షితాది నామధేయము లుంటుటంబట్టి యిది పెక్కండ్రు రచియించినదిగా భ్రాంతి కలుగుచున్నది. సాధన విషయ మా యా పండితులకు సంబంధించినదైనను, భాష మాత్రము వారి తరువాతి వాఁడగు నొక కవిదే యని విశ్వసింపవచ్చును. లేదా, బౌద్ధ తాంత్రికులు ప్రాకృతములో వేర్వే ఱుగా రచియించిన యీ సాధనముల నర్వాచీనుఁ డొకఁడు సంస్కృత భాషకు మార్చి వారి పేళ్ళ క్లే యుంచెనని యైనను జెప్పవచ్చును.

ఇందలి మంత్ర జపహోమ విధానము విలక్షణము. ఇందు తారా వజ్రతారా మారీచీ జ్వాలాముఖీ మంజుశ్రీ జాంగులీ లోకనాథ మహాకాలాది స్త్రీ పురుష దేవతా సాధనములు సమంత్రకములై యున్నవి. కురుకుల్లా దేవీ సాధన విధాన మిం దిరువది విధముల నున్నది. 'ఓమ్ కురుకుల్లే హ్రీః హుం స్వాహా' అను మంత్ర మాఱు మాసములు నిరంతరము జపించినచో ఖడ్గాంజన పాదలేప రసరసాయనాం తర్ధాన ఖేచరాది సిద్ధులు లభించును. ఇట్లే కొన్ని బీజాక్షరముల మార్పులతోడి మంత్రములను సాధనోక్త విధానములనుబట్టి జపించినయెడల మంత్రి రాజ స్త్రీ పురుషులు వశ్యులగుదురు. ఇత్యాదిగా జపధ్యాన భావనా ముద్రా బలి ఫలాదులు నిరూపింపఁ బడినవి. దీనినిబట్టి బౌద్ధతాంత్రిక సారస్వత స్వరూపము తెలియ నగును. ఇట్లే శ్రీగుహ్య సమాజ తంత్రము శ్రీచక్ర సంభారము మొదలుగా మూఁడు నాలుగు బౌద్ధతంత్రములు సంస్కృతమునఁ గనఁబడుచున్నవి. అం దొకటి మహా చీనక్రమాచార తంత్రము. పేరునుబట్టియే యిది చీనా దేశములోని బౌద్ధు లాచ రించిన తాంత్రికాచార విషయకమని తెలియఁగలదు. బుద్ధరూప జనార్దనుని యాచా రము ననుసరించి యారాధించినఁగాని నేను బ్రసన్నురాలను గానని సంసార తారిణి యగు తారాదేవి పలుకఁగా, తదాచారము తెలిసికొనుటకు వసిష్ఠమహర్షి చీనాదేశము

నకు వెళ్ళి హిమవత్పార్శ్వమునందు సాధకేశ్వర సేవితుఁడును మదిరాపాన మత్త మత్త కామినీ సహస్ర పరివేష్టితుఁడునగు బుద్ధరూప జనార్దనుని సేవించినంత నతఁ డమ్మని కుపదేశించినట్లుగా నిది పార్వతికి శివుఁడు చెప్పినట్టున్నది.[1] దీనిని బట్టియే యీ గ్రంథ మత్యంత మర్వాచీనమని బోధపడఁగలదు. ఇఁక నుపదిష్ట విషయ మందుమా, వినుటకుఁ జెప్పుటకుఁగూడ నలవికానిది. పూజంలో మానసికపూజ శ్రేష్ఠ మనియు దానికి సమయ నియమముగాని స్నానాది నియమములు గాని యక్కఱలేదనియు ముందు మంచిమాట చెప్పి, తరువాత బహిః పూజావిధాన మిట్లు నిర్వచించినది.

బహిఃపూజకు రాత్రి ముఖ్యము. దేవీపూజ కితర పీఠములకంటె యోనిపీఠ ముత్తమము. ఏజాతికన్యనైనను, లేక సిగ్గులేని యే జాతి యువతినైనను దీసికొని వచ్చి దిగంబరఁ గావించి దాని గుహ్యావయవ పీఠముమీఁద దేవి నావాహనచేసి పూజింపవలెను. పూజాకాలమందు మాత్రము మదిరాపానము యుక్తము. ఈ సందర్భ మందలి మాటలు తెలిగించుటకన్న వానినే వ్రాయుట మంచిది.

"పీత్వా పీత్వా పునఃపీత్వా యావ త్పతతి భూతలే
ఉత్థాయచ పునః పీత్వా పునర్జన్మ న విద్యతే
పీత్వా లింగ్య కులాచారే ప్రమదాం యౌవనోన్మదామ్
కోటిజన్మార్జితం పాపం తత్ క్షణా దేవ నాశయేత్"

దీనిని బట్టి బౌద్ధ కాలాచార మెంత ఘోరరూపమునఁ జీనాదేశమందు వ్యాపిం చెనో తెలియఁగలదు. ఇది యిట్లున్నను, సాధన మాలాదులు విధించిన పూజాదికము సౌమ్యముగానే కన్పట్టును. ఆర్యమంజుశ్రీ మూలకల్ప మను మఱియొక గ్రంథము ముద్రితమై యున్నది. అది ౫౫ అధ్యాయముల పెద్ద గ్రంథము. దానికి బోధిసత్త్వ పిటకావతంసమను నామాంతరము కలదు. కుమారీ భూతబోధి సత్త్వుఁడే మంజుశ్రీ

1. తతో గత్వా మహాదేశే చీనే స మునిపుంగవః
దదర్శ హిమవత్పార్శ్వే సాధకేశ్వర సేవితమ్....
కామినీనాం సహస్రేణ పరివేష్టిత మీశ్వరి.

యనఁబడును. అందుపాసనావిధులు సౌమ్యముగాఁ గనఁబడుచున్నవి.[1] ఇట్లున్న బౌద్ధ తాంత్రిక గ్రంథములలో, మత్స్యమాంసములు పూజా ద్రవ్యములుగాఁ గనరావనుట యొక విశేషము. ఇఁక వీని నిట్లుంచి, ఆస్తిక తంత్ర విద్యను బరిశీలింతము.

వేదాన్త శాస్త్రములవలె నిదియును ముక్తిమార్గ మన్వేషింప నుద్దేశించినదనుట విదితము. ఇందు శ్రీమన్నారాయణుఁడు పరమేశ్వరుఁడని వైష్ణవ తంత్రములును, పరమశివుఁడు పరబ్రహ్మమని శైవతంత్రములును, పరాశక్తియే జగదాధారమని శాక్తతంత్రములును భిన్నమార్గములు త్రొక్కినవి. ఆత్మ విద్యా శివ లను మూఁడే జగత్తత్త్వములనియు, పృథివ్యాది మహాభూతము లైదే తత్త్వములనియు, చతుర్వింశతి తత్త్వములనియు, పంచవింశతి తత్త్వములనియు, మతభేదములు కలవు. కాని, తాంత్రికులు కొందఱు ముప్పదియాఱు తత్త్వములు నిర్వచించిరి. వానిలోఁ బరమశివుఁడు సిసృక్షాశక్తి జగదహంభావముతోడి సదాశివుఁడు జగద్భేదవృత్తితోడి యీశ్వరుఁడు విద్యారూపమైన జగదాత్మక సదాశివుని వృత్తిజగత్తు వేఱనెడి యీశ్వరుని మాయారూప వృత్తి జ్ఞానావరకమైన యవిద్య కలారూపమైన జీవుని కర్తృత్వము రాగరూపమైన జీవుని నిత్యతృప్తి కాలపద వాచ్యమైన జీవుని నిత్యత్వము జీవపర శివభేదరూపమైన యవిద్యకు మూలకారణమగు నియతికలారాగ కాలనియత్వ విద్యాశ్రయుఁడైన జీవుఁడు నను పంద్రెండు తత్త్వము లిం దధికము లని శక్తిత్రయ పరీక్షా పరశురామ కల్పాదులు చెప్పుచున్నవి. 'షట్త్రింశద్విధ మేతద్ద్వైత తత్త్వచక్రం సమీరితమ్' అని పరమానంద తంత్రము. దీనిని 'షట్త్రింశత్తత్త్వ ప్రాసాద భూనాథాయ నమః' అను స్కాందవచనము బలపఱుచుచున్నది. దీనినిబట్టి సాంఖ్యయోగ సూత్రములను జూచియే తాంత్రికులు తత్త్వనిర్ణయము గావించిరనియు స్కాందాదులలోని కొన్ని భాగములకంటె ముందే శక్తిత్రయ పరీక్షాది తంత్రములు కొన్ని యుదయించినవనియుఁ దెల్లమగుచున్నది. ఏతాదృశ తత్త్వవివేకమున జీవుఁడవిద్యకుఁ దొలఁగి నైజమైన కేవల పరమ శివత్వమును గాంచుననియు నదియే ముక్తియనియు వీని యుద్దేశము. 'శరీర కంచుకితుఁడైన శివుఁడు జీవుఁడు నిష్కంచుకావస్థలో నతఁడే పరమశివుఁడు' అని చెప్పు కల్ప సూత్రము నుద్దేశముగూడ నద్వైతమునకు భిన్నముగాదు. వైష్ణవశాక్త తంత్రములు విష్ణు విష్ణునకును శక్తికిని గ్రమముఁ బ్రాధాన్య మిచ్చినవి. కావున వీని ప్రథమోద్దేశము జీవేశ్వరతత్త్వ వివేకపరమే యనుట సిద్ధము.

---

1. ఈ గ్రంథ మునంతశయనమున లభించును.

తాంత్రిక వాఙ్మయములో, అహిర్బుధ్న్య-ఈశ్వర-విష్ణు కపింజల జయాఖ్య-పరాశర-బృహద్బ్రహ్మ - భారద్వాజ శ్రీప్రశ్న-సాత్త్వతాది సంహితలును; లక్ష్మీ-కాళీ- విష్ణుతిలక - కామకలావిలాస - తంత్రాభిధాన - షట్చక్రనిరూపణ - కాలార్ణవ - ప్రపంచసార-కాళీవిలాస-తంత్రాభిధాన-తంత్రరాజ - శారదాతిలక-మహానిర్వాణాది తంత్రములును, ఆనందలహరీ కర్పూరాది స్తోత్రములును, మొదలుగా సుమారేఁబది గ్రంథములు ముద్రితములైనవి. అగస్త్య - అనిరుద్ధ - ఉపేంద్ర - కాశ్యప-కాశ్యపోత్తర-నారదీయ-పరమాది సంహితలు సుమారు నలువది యముద్రితములై యున్నట్లు తెలియుచున్నది. సర్ జాన్ వుడ్రాఫ్ పండితుఁడీ శాస్త్రము చక్కఁగాఁ బఠించి యిందలి సారము సంగ్రహించి, 'శక్తి-శాక్తము' అను పేరను వర్ణమాల యను పేరను రెండు మహాగ్రంథములు ప్రకటించియున్నాఁడు. అతఁడే. ఆర్థర్ ఎవెలన్, అను పేరు పెట్టుకొని ప్రాచ్య విజ్ఞానమును మెచ్చుకొని, తంత్రరాజ మహాతంత్ర నిర్వాణాదికములు సుమారిరువది గ్రంథము లాంగ్లభాషలో ననువదించి దీని గొప్పతనమును పాశ్చాత్య ఖండములఁ జాటియున్నాఁడు. బరోడా సంస్థాన సంస్కృత గ్రంథాలయ ద్రష్టలగు కృష్ణమాచార్యులుగారును, భట్టాచార్యులుగారును, మూల మూలల నణఁగియున్న తాంత్రిక గ్రంథముల నుద్ధరించి భరతఖండమం దీ విద్యకుఁ బునర్వ్యాప్తిని గలిగించుచున్నారు. ఇట్లు మూలములును వ్యాఖ్యలును భాషాంతరీకరణములును ప్రయోగాది గ్రంథములును వెలయ వెలసిల్లు నీ విద్య తొలుత హిందూదేశమంతట వ్యాపించిన దనుటకు నేఁటికిఁగూడ నుత్తర దక్షిణ దేశముల సజీవములై యున్న దేవతా పీఠములే సాక్షులు. అట్టు చిరకాలముగా నిది హెచ్చుదశలో నున్నను, కశ్యప భరద్వాజ మహర్షుల పేళ్ళనుబట్టి వారు సంప్రదాయ కర్తలై యుందురని యూహింపవలెనే కాని, వారే సంహితాది కర్తలని మాత్రము భ్రాంతిపడరాదు. పెక్కు స్మృతులవలెనే యివియును వారి పేళ్ళ వెలసినవి గాని సంస్కృతములు కావు. ఇందు కొక దృష్టాంతము.

పరశురామ కల్పసూత్రమను నొక తంత్ర గ్రంథము పరశురాముఁడు నిర్మించినట్లుగా 'ఇతి యష్టక్షత్రియాన్తక రేణుకాగర్భ సంభూత మహాదేవ ప్రధాన శిష్య పరశురామ శ్రీ భార్గవ మహోపాధ్యాయ శ్రీమత్కౌలాచార్య విరచిత కల్పసూత్రే' ఇత్యాది ఖండాన్త గద్యములు చెప్పుచున్నవి. ఋగ్వేదద్రష్టలలోని భార్గవుఁడైన జమదగ్ని పుత్రుఁడగు పరశురాముఁడు దేవతోపాసన విధానమున నొక సంప్రదాయ కర్తయై యుండునేమో కాని పురాణములలో మహేశ్వర శిష్య క్షత్రియాన్తకావతార పురుషుఁడుగా మాటిన యతఁడే పై కల్పసూత్రము రచియించినవాఁ డనుటకు వీలులేదు. శైవ తాంత్రిక గ్రంథము లెన్నో పుట్టిన పిదప వానికిఁ గల్పముగాఁ

క్రీస్తు శకారంభ కాలమున నుదయించిన యీ సూత్రమును క్రీ. పూ. సుమారు నాలుగైదువేల సంవత్సరములనాఁటి జామదగ్న్యుఁడు రచియించె ననుట యసంభవము. కావున నర్వాచీన తాంత్రికుఁ డొకఁడు దీనిని రచియించి గ్రంథ ప్రశస్తికై యతని పేరు పెట్టెనని గ్రంథ విషయమును బట్టియుఁ బై గద్యమును బట్టియుఁ గూడఁ దెలియవచ్చును. ఇట్లే తక్కిన మహర్షుల పేళ్ళనున్న తంత్రముల కర్తృత్వముగూడ నూహ్యము. అనేక తంత్రముల కర్తృత్వ మిట్టిదేయైననుఁ క్రోధీశభైరవ-విద్యాపతి-కృష్ణానంద భట్టాచార్యాదులు రచియించిన భూతభైరవ-దుర్గాభక్తితరంగిణీ-తంత్రసారాది గ్రంథముల కర్తృత్వము వారివారి పేళ్ళనుబట్టి విశదమగుచునే యుండును.

ఈ వాఙ్మయమందు పాంచరాత్ర మను పే రధికముగా వినవచ్చును. నారాయణము ఖోద్గీతము చతుర్వేద సమన్వితము సాంఖ్యయోగ కృతమునైన పాంచరాత్ర మహోపనిషత్తును నారదుఁడు ఋషులకు వినిపించెనని భారత శాంతిపర్వము. వేదముల యుత్తమాంగ మేకాయనవేదము. తదర్థకమైన పాంచరాత్రము మోక్షప్రదమని శ్రీప్రశ్న సంహిత. పాంచరాత్రశ్రుతి పాంచరాత్రోపనిషత్తు పాంచరాత్ర సంహిత యని స్పంద ప్రదీపము. శ్రీవిష్ణువు తన పంచాయుధముల యంశములవల్ల జనించిన యౌపగాయన శాండిల్య మౌంజాయన కౌశిక భారద్వాజులకు వేర్వేఱుగా నైదురాత్రు లీ శాస్త్ర ముపదేశించుటంజేసి యిది పంచరాత్రమైనదని యీశ్వర సంహిత. ఇతర శాస్త్రము లైదు గొప్పవైనను, దీనివద్ద రాత్రులవలెఁ బ్రకాశహీనము లగుటచే నిది పాంచరాత్రమైనదని పద్మసంహిత. శబ్దాది పంచ విషయములో లేక పంచమహా భూతములో యనఁబడు నైదురాత్రులు దేని తేజస్సున నణఁగునో యట్టి యజ్ఞాన నాశకమైనది పాంచరాత్రమని విష్ణుసంహిత. అయిదు రాత్రులు విష్ణువ్రత మాచరించు భక్తులు పంచరాత్రులు వారికి విహితమైన శాస్త్రము పాంచరాత్రమని శక్తి సంగమ తంత్రము. ఇట్లెన్నే నిర్వచనములు కలవు. ఆగమ మంత్ర తంత్ర తంత్రాంతరము లన నాలుగు సిద్ధాంతభాగము లిందు గలవనియు, వాసుదేవ ప్రోక్తమై బ్రహ్మాదులవలన దివ్యలోకముల వ్యాపించిన యిది దివ్యమనియు, ఋషీశ్వరులు స్వయముగా నిర్మించిన పాంచరాత్రము మునిభాషితమనియు, సాత్వత పౌష్కర జయాఖ్య సంహితలు దివ్య పాంచరాత్రభాగములనియు, దీని మహత్త్వము నీశ్వర సంహిత పొగడుచున్నది. దీనినిబట్టి దివ్యపాంచరాత్ర మెంతో ప్రాచీనమై యుండుననని తెలియవచ్చును గాని, జయాఖ్య సంహితను బ్రకటించిన భట్టాచార్యులుగా రీ మూఁడు సంహితలు క్రీ. పంచమ

శతాబ్దిలోనివై యుండునని యూహించిరి. అది యూహయేకాని సిద్ధాంతము కాదు.[1] పై సంహితలు పాంచరాత్ర భాగములుగాక స్వతంత్రములైనచో నివి వారు చెప్పిన కాలములోనివైనఁ గానవచ్చును గాని, ఎంత ప్రక్షిప్తమన్నను క్రీ పూ. రెండవ శతాబ్దిని దాఁటి యీవలికిరాని భారత శాంతిపర్వము స్తుతించిన దివ్య పాంచరాత్ర మంతకు మున్నేయున్న దనక తప్పదుకదా. ఇది యిట్లుండ నిందు —

విష్ణు రుద్రభేదము వేదములనాఁడే యున్నదని గుర్ని ఋగ్వేద సూక్తము లును, తైత్తిరీయములోని రుద్రాధ్యాయ నారాయణములను దెలుపుచున్నవి. తరువాత విష్ణువు వాసుదేవుఁడైనాఁడు. రుద్రుఁడు శివుఁడైనాఁడు. వాసుదేవార్చనము పాణిన్యాచార్యుల నాఁడున్నది. పాంచరాత్రుల మతమునకు వాసుదేవ పూజయే మూలము. క్రీ. పూ. పంచమ శతాబ్దిలోనిదగు భారత భగవద్గీత వాసుదేవ మహత్వ మునే చాటుచున్నది. పాంచరాత్రులకు సాత్వతులు భాగవతులు వాసుదేవులనియు సంజ్ఞలు కలవు. ఇందు సాత్వతసంజ్ఞ, ఐతరేయ శతపథ బ్రాహ్మణములఁ గన వచ్చును.[2] దీని నంతనుబట్టి చూచినచో, పాంచరాత్ర మతశాఖ క్రీ పూ. పదునాల్గవ శతాబ్ది వఱకును బోవుచున్నది. శైవశాఖ దానిని దాఁటుచున్నది. ఈ విషయ మిట్లు సప్రమాణమై గోచరించుచుండ, క్రీ. శ. పంచమ శతాబ్ది వఱకును బదునెనిమిది వందల యేండ్లు తాంత్రికవిద్య గ్రంథము లేకయే యున్నదనుట సమంచితము కానేరదు. కావున నిది క్రీ. పూ. మూఁడవ శతాబ్ది కీవల గ్రంథరచ నారంభదశ గాంచిన దనరాదు.

వైష్ణవ తంత్రమైన జయాఖ్య సంహిత పాంచరాత్ర మహాతంత్ర భాగమైనట్లు 'ఇతిశ్రీ పాంచరాత్రే జయాఖ్య సంహితాయా' మిత్యాది ప్రకరణాంత గద్యలవల్లనే తెలియుచున్నది. ఇందు ముప్పదిమూఁడు పటలములు కలవు. మొదటి పటలము కడపట నధికపాఠ మనుపేర ౧౬౩ శ్లోకము లున్నవి. ఇందు స్వయం వ్యక్తము లైన యష్టోత్తర శతదివ్య క్షేత్రములలో శ్రీరంగాదులతో వేంకటాద్రి (తిరుమల) కూడఁ జేరినది. రామానుజాచార్యులు విష్ణుస్థలముగా మార్చిన వెంకటాద్రిని జేర్చిన యీ భాగము తప్పక ప్రక్షిప్త మర్వాచీనము నగుచున్నది. ఈ గ్రంథమున సృష్టి ప్రక్రియ బ్రహ్మజ్ఞానము మానసికయాగ బాహ్యయాగములు మంత్రదీక్షామలు

1. చూ. బరోడాప్రతి. జయాఖ్య సంహిత పీఠిక.
2. ఐ-బ్రా, 2. 25. 6; 8. 14 3.
శ. బ్రా. 13. 5, 4, 21.

వర్ణింపఁబడినవి. కడపటి పటలములలో ముద్రలు వాసుదేవానిరుద్ధాది మంత్ర సాధనములను దెలుపఁబడినవి. ఇట్లే, నారద పాంచరాత్రమునకు సంబంధించినవిగాఁ గనవచ్చు ౪౩ పటలముల పౌష్కర సంహితయు, నాలుగు పాదముల పాద్మ సంహితయు, ౯౨ పటలముల పరమాగమ చూడామణియు మొదలుగా వైష్ణవ తంత్రములు షడ్గుణైశ్వర్య సంపన్నుఁడగు వాసుదేవుని పూజావిధులు వివరించుచున్నవి. పాద్మసంహితలో ౧౦౮ వైష్ణవ తంత్రములు పేర్కొనఁబడినవి. వానిలో ననేకములు సజీవములు. దీనినిబట్టి వైష్ణవ తాంత్రికవిద్య యెంతవఱకు విస్తరించెనో తెలియఁగలదు.

శైవతంత్రము ఇఱువదినాలుగని కాదిమ తంత్రము చెప్పుచు, వానిలో రుద్రయామల మహాతంత్రమును ముందు పేర్కొన్నది. ఇందు పరమశివారాధనమే కాదు, శక్తిగణపత్యాది పూజావిధులును బహువిధములైన వరివస్యా రహస్యములును వర్ణింపఁబడినవి. దీని పరిమితి యెంతో తెలియకున్నది. కాని, దేవీరహస్య-కల్పవల్లీ-శారికాకవచ-భగవతీపంచాఙ్గ-ధాతుకల్పాది తంత్రములు దీని భాగములుగాఁ గనఁబడుచున్నవి. ఇవిగాక, భూతడామర - ఆనందతంత్ర - భూతభైరవ-రహస్యార్ణవ-శివరహస్య-మహాతంత్రాదు లనేకములు స్వతంత్రములై శైవారాధన విశేషములను బోధించుచున్నవి. మంత్రజప హోమ తర్పణార్చనాది విధానము లన్నింటియందును సాధారణముగా నుండునుగాని, కొన్నిట మఱికొన్ని విశేష విషయములు కలవు. ధాతుకల్పము రసవాదవిద్యను, కల్పవల్లి యౌషధ రసాయనములను భూతడామర పణిమాది సిద్ధులను, భూతభైరవ మష్టనాయికా సాధనములను, ఆకులాగమము షడ్విధయోదములను, మహామేరుతంత్రము వామమార్గ దక్షిణ మార్గలక్షణములను, బీజవ్యాకరణము బీజాక్షర మహత్త్వమును, కులార్ణవతంత్రము కులధర్మాదులను, ఇట్లే మఱికొన్ని యితర విశేషములను వివరించినవి. ఈ శైవము నందే గాణాపత్య కాపాలికము లవాంతరము లయ్యు మతాంతర వ్యవహారము గాంచినవి. ఇంక—

శాక్తమతమును బోధించు తంత్రములు రుద్రయామల భాగములేకాక, శక్తి సంగమ మహానిర్వాణాదు లసంఖ్యాకములు కలవు. శైవ వైష్ణవములను మించి భరతఖండ మంతట నెక్కువగా వ్యాపించినయిది ఋగ్వేదములోని శ్రీసూక్తము మార్గదర్శకముగా నుదయించి కొంతవఱకు వేదాన్తములను, కొంతవఱకు సాంఖ్య యోగముల ననుసరించి నూతన మార్గము త్రొక్కినది. దుర్గా చండీ భైరవీ భద్రకాళీ త్రిపురసుందరీ బాలా శ్యామలా మహాకాళీ మహాలక్ష్మీ మహా సరస్వత్యాది

సంజ్ఞలతో నారాధింపఁబడు పరాశక్తి యీ మతమునకు మూలము. కొల్హాపురాద్యష్టాదశ పీఠముల నాచరింపఁబడు మహాలక్ష్మీపూజయు సవిశేషముగా వంగదేశమున నొనర్పఁబడు కాళీపూజయు, ఎల్లదేశమున దేవీ నవరాత్రములఁ గావింపఁబడు దుర్గా శారదా పూజలును శాక్తేయములు. జగద్గురు శంకరాచార్యు లాచరించిన శ్రీచక్ర పూజనము శాక్తము. ఇంతయేల? ప్రస్థానత్రయము పఠించు మహాపండితులుగూడ ననేకులు శ్రీవిద్యోపాసనము ముక్తికి సులభ మార్గమని దీని నాచరింపఁజొచ్చి రనుటకంటె దీని మహత్త్వమును, దీని వ్యాప్తిని వేఱుగాఁ బ్రశంసింపఁ బనిలేదు. ఈ శాక్త మాధారముగా హిందూదేశ మంతట వివిధనామ రూపములతో గ్రామదేవతలు వెలసిరనుటకంటె నిది సర్వవర్ణ సాధారణమైన దనుటకు వేఱొక్క నిదర్శన మక్కఱలేదు.

"పరబ్రహ్మ ప్రతిబింబమైన మూల ప్రకృతియే పరాశక్తి. సర్వాద్యయు బ్రహ్మరూప చిదానందయుఁ బరబ్రహ్మ రూపయునైన యీ ప్రకృతినుండి మహత్తత్త్వమును, దానినుండి యహంకారమును, దానివల్ల నాకాశమును దరువాతఁ గ్రమక్రమముగా వాయ్వగ్ని జలపృథివ్యోషధ్యన్న ప్రాణములును, ప్రాణమునుండి జీవుఁడును బుట్టిరి. కావునఁ బరబ్రహ్మమే యీ చరాచరజగము. తత్ప్రతిబింబమైన పరాశక్తి యక్షరరూపిణి యవినాశిని. అది లేక శివునికి నామధామములు లేవు. మూలప్రకృతియగు దాని వికృతులు మహాకాళీ సుందరీ రక్తవర్ణా బాలభైరవీ విద్య లనువారు. ప్రపంచ మూల మా పరాశక్తి రూప ప్రకృతి. తన్మాయా రూపధారి ప్రపంచాత్మయగు శివుఁడు. అతఁడు త్రిగుణాత్ముఁడు, అతని కృపాలేశము వల్ల సదాశివుఁ డుదయించెను." ఇత్యాదిగా శక్తిసంగమ తంత్రము సృష్టిక్రమ ముపదేశించుచున్నది. జగదుత్పత్తిస్థితి వినాశములకు మూలము పరాశక్తి రూప ప్రకృతియనియు పురుషుఁ డవలంబనముగాఁ గ్రీడించు దాని లీలయే జగద్వ్యాపారమనియు నిట్లే శాక్తతంత్రము లన్నియుఁ జెప్పుచున్నవి. జీవుఁడు నిజస్వరూపము తెలిసికొనుటయే ముక్తియని యెల్ల శాక్తతంత్రము లేకగ్రీవముగాఁ దెలుపుటంబట్టి యద్వైత మతమును, మూలప్రకృతి నంగీకరించుటంబట్టి సాంఖ్యయోగములను, ఇది యనుసరించెననుట విదితము.

నవద్వీపనివాసి యగు కృష్ణవిద్యా వాగీశ భట్టాచార్యుఁడు ప్రాచీన ప్రధాన తంత్రములలోని ముఖ్య విషయక శ్లోకములు సంగ్రహించి తంత్రరత్నమను గ్రంథము సమకూర్చెను. అది, వైదిక మార్గావలంబనములయిన శాక్తశైవ వైష్ణవ గాణాపత్య సౌరము లాచరణీయములని వక్కాణించుచు, చార్వాక జిన జైమిని

కపిలాక్షపాద సుగతు లార్గుదను హేతువాదులని హయశీర్ష శ్లోకమున నిరసించినది.[1] శక్తిసంగమ తంత్రములోని కాళీఖండము, బౌద్ధపాషండ మతనాశనార్థమును సంప్రదాయ సాంకర్య మణఁచుటకును, సత్సంప్రదాయము స్థాపించుటకును బ్రాహ్మణ్య రక్షణార్థమును, కాళీ తారా సుందరీ ఛిన్నమస్తకా ఖండము లనెడి యుత్తమ తంత్ర భాగములు కలియుగమున ననుసరణీయములని బౌద్ధాది వైదికేతర మత నిరసనముతో బ్రాహ్మణ మత ప్రశంస గావించినది. "కలియుగమున మానవులు వర్ణాశ్రమ ధర్మదూరులై పాపకర్ములై దురాచారులై యజ్ఞానాంధకారమున నణఁగుచున్నారు. వారు వేదోక్తకర్మ లాచరింప సమర్థులు గారు. శాస్త్రజ్ఞానమున ముక్తి గాంచజాలరు. వారికిఁ దరుణోపాయ మేమి?" అని యడిగిన యాదిశక్తి రూపయగు పార్వతికి ''సకల వేదవేదాంగ తంత్రాగమాదుల సారమైన యీ తంత్రము పఠించి దీని ననుసరించినవారు వేదోక్తకర్మ లాచరింపక పోయినను, స్మృతీతిహాస పురాణముల ననుసరింపక పోయినను, వారికి నిర్వాణము సులభసాధ్యమగు"నని శివుఁడు చెప్పినట్లుగా మహానిర్వాణ తంత్రము చెప్పుచు వైదిక కర్మాలసులగు వారి ముక్తికిఁ దాంత్రికవిధి మార్గాంతరమను భావము వెల్లడించినది. పై తంత్రాభిప్రాయములనుబట్టి తాంత్రిక విద్యాచరణము వైదికము కాకపోయినను, దానికి సన్నిహితమై వైదికేతర మతములకు విరోధియై యొప్పుచున్నదని తెలియనగును.

శాక్తేయ తంత్రములలోనెల్ల నుత్తమమైనది మహానిర్వాణ తంత్రమని కొందఱందురు, ఇది పదునాలు గుల్లాసముల మహాగ్రంథము. శక్తి శివుల ప్రశ్నోత్తర రూపమైన యిందు చర్చింపఁబడని తాంత్రిక విషయము లేదనుట సత్యము. మఱియు, సర్వవర్ణాశ్రమాచార విషయములను జక్కఁగ విమర్శించి సరియైన సిద్ధాంతములు చూపిన యిది శ్రుతి స్మృతీతిహాస పురాణాదుల సారమనుట యతిశయోక్తి కాదని యిందలి యెల్ల ప్రకరణములఁ దెలియవచ్చును. పంచతత్త్వ సంస్కారణాదుల కిది విధించిన వేదమంత్రములే దీని వైదికమార్గ సన్నిహితత్వమునకు నిదర్శనము. దీని కర్తగాని కాలముగాని తెలియరాకున్నను, 'వేదానా మాగమానాఞ్చ తన్త్రాణా ఞ్చవిశేషతః, సారముద్ధృత్య' ఇత్యాది శ్లోకములను బట్టియుఁ బూర్వతంత్రము లందు గజిబిజిగానున్న విషయము లిందు సక్రమముగా గోచరించుటనుబట్టియు, శక్తి పూజావిధాన సంస్కార నిర్ణయాదులనుబట్టియు నిది, శాక్తము దురాచారాక్రాంత మగుచున్న యర్వాచీన కాలమున దానిని సదాచార మార్గమునకుఁ

1. జైమిని స్సుగత శ్చైవ నాస్తికో నగ్న ఏవచ
కపిల శ్చాక్షపాద శ్చ షడేతే హేతువాదినః

ద్రిప్పు నుద్దేశమున నుత్పన్నమైనదని కొందఱి యభిప్రాయము. దీని నాంగ్లీకరించిన ఎవెలన్ పండితుని యుద్దేశము నిట్టిదే. ఇందు — జీవని స్తరోపాయ ప్రశ్నలు, పర బ్రహ్మోపదేశ పరాకృతి సాధనరూప సమాధానములు మంత్రోద్ధారము కలశ స్థాపనము పంచతత్త్వ సంస్కారములు పాత్రస్థాపన హోమ చక్రానుష్ఠానములు స్తోత్రకవచకుల తత్త్వలక్షణములు వర్ణాశ్రమాచార ధర్మములు దశవిధ సంస్కారములు పూర్ణాభిషేకము ప్రాయశ్చిత్తవిధులు సనాతన వ్యవహారము కాశీ ప్రతిష్ఠాను ష్ఠానము శివలింగ స్థాపనము చతుర్విధావధూత విధులు మొదలగు బహువిధ విషయములు వర్ణింపఁబడినవి. విప్రాది చండాలాంత మానవు లందఱును, కులాచారమం దధికారులు. కులవిహిత మగుటచే శాక్తము కౌల మనఁబడుచున్నది కౌలమాచరింపని కౌలుఁ డధమగతి పాలగును. కౌలాచరణము జీవన్ముక్తి హేతువు. ఇత్యాదిగా నిది శాక్తమును బ్రశంసించుచున్నది. కాని—

మద్య, మాంస, మత్స్య, ముద్రా, మైథునము లనెడి పంచతత్త్వములులేని శక్తిపూజ ఫలదాయకము కాదనియు, అట్టిది యభిచారవిధి యగుననియుఁ జెప్పుచు, తదాచరణమును సంస్కార విశేషములచే మిక్కిలి నియమితముఁ గావించినను, సురాపాన మాంస భక్షణాదికము మితిమీఱినచో రోగహేతు వగుననెడి యభిప్రాయముతోఁ బరిశోధన సంస్కారనియమ విశేషములను గావించినను, వామాచార విహితమైన శాక్తమున కిది ప్రాధాన్య మిచ్చినమాట సత్యము. బెల్లమునుండికాని, పిండినుండిగాని, ఇప్పపువ్వులనుండిగాని తీసిన మద్యము సుర యనఁబడును. అదే దేవీ నివేదనకు శ్రేష్ఠమని చెప్పుచు, తాళఖర్జూరాది వృక్షములనుండి పుట్టిన సురగూడఁ జక్కఁగాఁ బరిశోధించి యుపయోగించ వచ్చునని సెలవిచ్చినది. ఇది బోధించిన పరిశోధనములు మద్య మాంసాదులందలి రోగ బీజములు నశించుటకే కాని, వాని యుద్రేక మణగించుటకుఁ బనికిరావు.

ఇది దేవీ యాగమునకు విధించిన పురుష పశుబలి, జ్యోతిష్టోమాదులలోని పశ్వాలంభము వంటిదేయని శాక్తేయులు సమర్థింపవచ్చుగాని, దానివలె నిది వేద విహితమా? కావుననే యవైదికమైన శాక్తమ ప్రమాణమని వైదిక కర్మవాదులు దీని నిరసించిరి. అయినను, శక్తి బలిపూజా విధానమునకు వేదమే మార్గదర్శకమైనదని మాత్ర మంగీకరింపక తప్పదు ఇట్టి మద్యమాంసాది నివేద నిషేవణములు దూష్యములనెడి వైదిక వాదము హెచ్చగుటచేతనే కాఁబోలు నిది—

"సర్వం మూలేన సంశోధ్య మహాదేవ్యై నివేదయేత్,
నచాత్ర ప్రత్యవాయోఽస్తి నాజ్ఞవైగుణ్యదూషణమ్.
సత్యం సత్యం పున స్సత్య మితి శంకర శాసనమ్"

అని గొంతెత్తి మున్మ్రోయు ఘోషించినది. ఈ యాచారమున కిష్టపడని కొందఱు రాగిపాత్రములోఁబోసిన గుడోదకముకాని, పాలుగాని మద్యతుల్యమనుచు దానినే దేవికి సమర్పించుట కలదు కాని, మొత్తముమీఁద శాక్త తంత్రములన్నియు మకార పంచక మంగీకరించినవనియే చెప్పవచ్చును. ఈ యైదింటి మొదట మకార ముండుటంబట్టి వీనికి మకార పంచక సంజ్ఞ శాక్త సమ్మతమైనది. ఇందు ముద్ర లనఁగా శాలి యవ గోధూమాది చూర్ణముతోఁజేసిన ఘృతపక్వములైన చక్కిలాలు అప్పాలు మొదలగు భక్ష్యములని యర్థము. ఈ యైదు తత్త్వములును గ్రమముగా, తేజఃపవనజల పృథివ్యాకాశ స్థానీయములని వీని యభిప్రాయము. ఈ మతము గూడఁ బూర్వ సంప్రదాయసిద్ధ మగుటకే నీ తత్త్వము లెట్లో సమర్థనీయములైనను, మొదటి మూఁడును జుగుప్సాకరములును, కడపటిది దేవీ పూజాంగమై లజ్జా కరమును. పశుబలి విధానము భయంకర మగుటచేతనే పూర్వ విద్వాంసులును శాస్త్రికర్తలును గొందఱు మకార పంచక నిరసనము గావించి రనవచ్చును. అయిన నేమి? ఇదియే శాక్త వ్యాప్తికి హేతువైనది. శాక్తు లందఱును నిగ్రహా నుగ్రహసమర్థులై కేవల పరాశక్తి తత్త్వ విజ్ఞానమునఁ బరమ పురుషార్థసిద్ధి గాంచినవా రనవచ్చునా? కాని వా రందఱును మకార పంచకాసక్తులేకదా! కావున నిది త్రాఁచుతోడి చెలగాటము వంటిది. వశ్యమైన సరే, కాకున్న నెదురు తిరిగి మాంత్రికు నథోగతిపాలు చేయును. ఈ భావమునే—

"ఆనందం బ్రహ్మణో రూపం తచ్చ దేహే వ్యవస్థితం తస్యాభి
వ్యంజకాః పంచమకారాః తైరర్చనం గుప్త్యా, ప్రాకట్యాన్నరయః"

ఇత్యాది వాక్యములఁ బరశురామ కల్పాదులు తెల్పుచు, ఒడలు తెలియ కుండఁ ద్రాగినచో నరకప్రాప్తి తప్పదని శాక్తులను మేలుకొల్పుచు, అయిదు తులముల యెత్తు మద్యమున కధికార మిచ్చినవి. ఈ విషయమై కాశీఖండ మిట్లు చెప్పుచున్నది.

"పూజాద్రవ్య కల్పము కాశ్మీరము గౌడము కైరళము నని త్రివిధము. పాలు వంకాయ కందగడ్డ పాలమీఁగడ కుమారి (కన్య) అనునవి పంచతత్త్వములు.

కాశ్మీరమందు వీనిలోఁ గొన్నిటి కనుకల్పములు కల్పించి, రాగి పళ్లెములోని పాలు నువ్వులపిండి గుంజనము క్షీరాన్నము మైథునమునను వానిని శాక్తులు పంచతత్త్వములనుగా గ్రహించుచున్నారు. ఉగ్రగౌడులు ప్రత్యక్షములయిన మద్య మాంసాదులనే స్వీకరించుచున్నారు. పరిశుద్ధమైన పాలే కేరళ దేశీయు లనుమతించుచున్నారు. శుద్ధ కేరళులు కేవల జలముతోను, చైతన్య కేరళులు శీతలజలముతోను, ఋక్కేరళులు సుగంధి జలముతోను, గుప్తకేరళులు పాలతోను బూజగావించుట యాచారము. మద్య మాంసాదులకు దామ్రపాత్ర క్షీరాదులందు భావన చేయుట శుద్ధ కాశ్మీరాచారము. అల్లపు రసముతోడి గుడోదక ముపయోగించుట గుప్త కాశ్మీర మార్గము. గోక్షీర నివేదనమే శుద్ధ గౌడమతము. ఋగ్గౌడులు పాలలోఁ దేనె కలుపుదురు. ఇతర వర్ణములవారు మద్యాదులు నివేదించినను, బ్రాహ్మణుఁడు మాత్రము వానిని నివేదించి భక్షింపరాదు. 'తామ్రేగవ్యం మధుసమం దైవే పిత్రే న దుష్యతి' అను వచనమును బ్రాహ్మణుఁ డాశ్రయింపఁ దగును" ఇత్యాదిగా మకార పంచకమునెడ నొక్కొక్క దేశమందును వేఱువేఱు ఆచారములు కనవచ్చుచున్నవి. "సామాన్యముగా గౌడకాశ్మీర దేశములందు, నేయి పాలు వెన్న మజ్జిగ పెరుగు విఱుగుడుపాలు తేనె నీళ్లుకలిపిన తేనె నూనె అల్లపురసము కలిపిన పానకము, అనువానిని బూజా ద్రవ్యములనుగా వినియోగింతురు" అని కాశీఖండము చెప్పుచున్నది గాని మద్యమాంసాది నివేదనమే తరువాత నెక్కువగా నందలి శాక్తుల యభీష్ట మైనట్లు తెలియవచ్చుచున్నది. ఎట్లయిన నేమి ? మకార పంచకము మొదటి కల్పమనియు, దాని కిష్టపడనివారు ప్రత్యామ్నాయ పద్ధతి కల్పించుకొనిరనియు స్పష్టము. ఇఁక —

మంత్రములందుమా, "సప్తకోటి మహామంత్రాః శివవక్త్రవినిర్గతాః" అను స్కాందవచనమున నేడుకోట్లని తెలియుచున్నది. ఇందొకటియు వేదములోనిది కాదు. వీనిలో, అకారాది క్షకారాంత వర్ణములన్నియు అం—కం—క్షం-ఇయ్యాదిగా బీజములగును కొన్ని హ్రీం, క్లీ-ఇత్యాదిగా సంయుక్తాక్షర బీజములగును. కొన్ని మంత్రములలో దేవతల పేళ్ళుండును. కొన్నింట, తత్తద్దేవతాకములైన బీజాక్షరములుమాత్రమే యుండును. పరమేశ్వరీ మంత్రబీజములు-హ్రీం, శ్రీం, క్రీం-అనునవి మూఁడు. వీనితో దేవతపేళ్ళు కలుపుటచేఁ బంద్రెడుమంత్రము లేర్పడును. అందు కడపటిది పదియేడక్షరముల సప్తదశీమంత్ర మగును. ఇత్యాదిగా మంత్రోద్ధారము బహుముఖముగా నిష్టదేవత పేళ్ళతోను వివిధములైన బీజాక్షరముల కలయికతోను గనవచ్చును. అపారమైన మంత్రవిషయ మిట్లుండ, దేవీపూజకాధారమైన శ్రీచక్రము తంత్రములందు మహోత్కృష్టముగా వర్ణింపఁబడినది.

కామకలావిలాస మను తంత్రము దానింగూర్చి కావించిన యద్భుత వర్ణనము చదివి తెలిసికొనఁ దగినదే కాని, రెండుమాటలతోఁ దేలునది కాదు. అయిన నించుక —

ఆద్యాశక్తియగు పరాభట్టారిక శివాదిభూమ్యంత షట్త్రింశత్తత్త్వమైన సర్వ ప్రపంచాత్మిక-స్వానందమయ నిత్యనిరుపమాకార. త్రి = మూఁడు తేజస్సుల కంటె పురా = పూర్వ మున్నదగుటచే నామె త్రిపుర, లేక త్రిపురసుందరి యనఁ బడుచున్నది. ఆ దేవియే సకల చరాచర బీజము. అహంకార వాచ్యుఁడు జ్ఞాన రూపుఁడునైన శివుఁడు ప్రతిఫలించు నిర్మలదర్పణము. చిదానందేచ్ఛా జ్ఞాన క్రియారూప.

'యదా సా పరమా శక్తిః స్వేచ్ఛయా విశ్వరూపిణీ'
'న శివేన వినా దేవీ న దేవ్యా చ వినా శివః'

అని, ఆగమములు చెప్పుచున్నవి. జ్ఞానరూపశివుఁడును, క్రియారూప శక్తియుఁ, గలియుటచే, బీజమునుండి యంకురము, అంకురమునుండి బీజము పుట్టునట్లుగా శివాదిక్షిత్యంతములైన తత్త్వము లుత్తరోత్తర క్రమమున హేతువు లగుచుఁ బుట్టునవి. తాదృశతత్త్వములకుఁ బ్రధానకారణమును, తత్త్వరూపయు, చిదానందరూపయు, ఇచ్ఛారూపయు నైనది యాదిశక్తి, శివశక్తి సమాగమమే ప్రపంచోత్పత్తికి మూలము.

'శివశక్తి రితి హ్యేకం తత్త్వ మాహు ర్మనీషిణః'

అనెడి వచనమునుబట్టి శివశక్తులు వేఱు గావనియు, శివరూప ప్రకాశము విమర్శరూప శక్తియుఁ గలసి పరస్పరాశ్లిష్టమును మిథునరూపమును దివ్యమునైన యొక్క ముద్ద యనియుఁ దెలియఁదగును[1]. కోరుచున్నాను, తెలియుచున్నాను, చేయుచున్నాను, అనెడి యుత్తమ పురుషక్రియలలో స్ఫురించెడి యహమే ప్రకాశము[2]. అందుచేతనే సర్వజ్ఞత్వ సర్వేశ్వరత్వ సర్వకర్తృత్వ పూర్ణత్వ వ్యాపకత్వ రూపపంచశక్తుల కాశ్రయమైన యది పరబ్రహ్మ మని చెప్పఁబడుచున్నది. ఆ శివ శక్తియే 'అహ' మ్మనుచో, అకారాదిహకారాంత పంచాశదక్షరరూపిణి, వర్ణపద మంత్రకలాతత్త్వభువనాత్మక సర్వప్రపంచ జనయిత్రి, పరాశక్తి, అనఁగా అంతర్గర్భిత సమస్తవర్ణ మయిన 'అహ' మ్మనెడి ప్రకాశమును, తత్ప్రతిఫలన దర్పణ మైన విమర్శ రూపశక్తియు ననుసంపుటమే, శబ్దార్థరూప సకల ప్రపంచవికాస మగుచున్నదని భావము. ఇందుకు శ్రుతిప్రమాణము—

1. శివశక్తి మిథునపిణ్డః కబలీకృత భువనమణ్డలో జయంతి, కామకలా,
2. ప్రకాశ స్యాత్మ విశ్రాన్తి రహంభావో హి కీర్తితా.

"ఏకో వర్ణో బహుధా శక్తియోగా ద్వర్ణాననేకాన్ నిహితార్థో దధాతి"
"కస్త్వ మిత్యహ మితి హోవాచ, అహ మే వేదంసర్వమ్. తస్మా
దేవాహ మితి సర్వాభిధానమ్ —"

ఆ శివశక్తి రూపమైన శుక్లబిందుయుగళమే పరాపశ్యన్తీ మధ్యమా వైఖరీ రూప సమస్త శబ్దార్థ సృష్టికిని, ముప్పదియాఱు తత్త్వముల సృష్టికిని మూలకారణము. తద్బిందుద్వయ మిశ్రరూపమే సర్వతేజోమయమైన పరమాత్మ స్వరూపమని పరమార్థము. వికాసావస్థయందు, ఆ మిశ్రబిందు వహంకారాత్మకమయిన సూర్య తేజస్సు, అదే ప్రకాశము, కామశబ్దవాచ్యము. విమర్శశక్తి కల యనఁబడును. అది, అగ్నిచంద్రాకార బిందుద్వయాత్మిక. తాదృశబిందుత్రయ సమష్టి రూపయగు మహాత్రిపురసుందరి కామకల యనఁబడుచున్నది. దేవీ చక్రాత్మికయగు నదియే కామకలావిద్య. ఏతాదృశ తేజస్త్రయమునకుఁ బురాభూత కావుననే శక్తి త్రిపుర యనఁబడినది.

'పరం ధామ త్రైపురం చావిశన్తి'
'బ్రహ్మ విద్బ్రహ్మైవ భవతి. సవా ఏష ఏవం పశ్య
న్నేవం మన్వాన ఏవం జానన్ ఆత్మరతి రాత్మక్రీడ
ఆత్మమిథున ఆత్మానన్ద స్స ఏవ భవతి'

ఇత్యాది శ్రుతివచనములు పై యర్థమును స్థిరపఱుచుచున్నవి. ఈ విధముగా శివశక్తి పరాశక్తిని వర్ణించి, ఆ శక్తియే సకల జగదావిర్భావ తిరోభావములకుఁ గారణమని వర్ణించి, ఆమె రూపమే శ్రీచక్రమని యిట్లు నిరూపించినది.

శ్రీచక్రమునకును, పరాశక్తికిని భేదలేశమైన లేదు. నవయోన్యాత్మకమైన శ్రీచక్రముయొక్క మధ్య భాగమైన బిందుతత్త్వము పరాశక్తి స్వరూపము. ఈ బిందుతత్త్వమే, ఆనందేచ్ఛా శృంగాటక రూపమునఁ బరిణతమై త్రికోణాకృతిని బొందుచున్నది.

'శృంగాటరూప మాపన్న మిచ్ఛాజ్ఞాన క్రియాత్మకమ్' అని తంత్రవచనము. ఈ త్రికోణచక్రమునుండి, ఇచ్ఛాజ్ఞాన క్రియాశక్తుల పరిణామరూపములైన పశ్యన్తీ మధ్యమా వైఖరీ శక్తు లుదయించును. ఇవే వాక్చక్తు లనఁబడును. 'వామా-జ్యేష్ఠా-రౌద్రీ-అమ్బికా-పరా-' అనెడి శక్తు లైదుగురు శ్రీచక్రాంతర్గతములు నధోముఖములునైన పంచ త్రికోణము లగుదురు. ఇచ్ఛా - జ్ఞాన - క్రియా -

శాంతా - శక్తులు నలుగురును, శ్రీచక్రములోని యూర్ధ్వముఖములైన నాలుగు త్రికోణము లగుదురు. అనఁగా పరాశక్తి విలసన రూపములే తక్కిన యెనిమిది శక్తుల యాకృతులు. ఏతాదృశ నవశక్తిమయమై నవత్రికోణమై నవయోన్యాత్మక మనఁబడునది శ్రీచక్రము. 'ఆత్మనః స్ఫురణం పశ్యేద్యదా సా పరమాకలా' ఇత్యాది వాక్యముల వామకేశ్వర తంత్రమును. ఇట్లే శ్రీచక్రమును నిరూపించినది. ఈ విధముగా శుక్లరక్తమిశ్రబిందుత్రయాత్మికయు, ప్రణవాత్మికయు, సకలామ్నాయసారభూతయు, సత్త్వరజస్తమోరూపిణియు, జగన్నిర్మాత్రియునైన యాద్య పరాశక్తి త్రికోణచక్రరూపిణియై భజనీయురా లగుచున్నదనుచు, శ్రీచక్రమందలి నవత్రికోణముల రూపములను వసుకోణదళాదులను సవిశేషముగాఁ దంత్రములు వర్ణించియున్నవి. దీనినిబట్టి పరమశివ పరాశక్తుల యభేదరూపమే పరబ్రహ్మమని తెలియవచ్చును. ఇదే శ్రీచక్ర నిరూపణమందలి ముఖ్య తాత్పర్యము.

ఏతాదృశ శ్రీవిద్యోపాసనమునకు దీక్ష యావశ్యకము. దీక్షారహితుఁ డిందు కధికారి కాఁడు. గురువర్యుని నిర్వ్యాజకృపామాత్ర సాధ్యమైన యా దీక్ష, ఆణవ శాక్త శాంభవ భేదమునఁ త్రివిధము. శాస్త్రవిహితమైన సకల పూజా ద్రవ్య సమర్పణముతోడి పరదేవతా తర్పణ ధ్యానములయందలి యత్యాసక్తి, ఆణవ దీక్ష యనఁబడును. శక్తికొలఁది సంపాదించిన ద్రవ్యములతోడి పరదేవతా పూజయందలి యాసక్తి శాక్తేయి. పూజాద్రవ్య సంపాదన సామర్థ్య మెంతమాత్రము లేనిచో, ఆచార్యానుగ్రహము కారణముగాఁ గలిగిన దేవీ పూజాసక్తి శాంభవి. దీనినిబట్టి పరదేవతా సంతర్పణ సాధ్యము దీక్షయని తేలినది. ఆ సంతర్పణము ద్రవద్రవ్య సాధ్యము. ఆ ద్రవ్యము పరమామృత రూపమైన మధువు. అగ్నిష్టోమము సోమరస సాధ్యమైనట్లే పరదేవతా యాగము మధురస సాధ్యము. దీక్షితుఁడగు వానికి మధు సేవనము నిషిద్ధము కాదని ఋగ్వేదీయ శాఖలలో నొకటియగు సాంఖ్యాయన శాఖ. ఆదిసుందరీ వరివస్యా ముఖమున దేవతా సామ్రాజ్యము సాధించుటకు మధురసము నిదానమని పుణ్యానందయోగి విరచిత కామకలా విలాసముగూడ మద్య ప్రాధాన్యమును సమర్థించుచున్నది. ఇట్లెన్నేని తంత్రములు దేవతారాధన విధానముల నెన్నేని భంగుల నిరూపించినవి. ఈ విషయ మిసుక పాఁతఱవంటిది. ఎంత తీసినను, తఱుఁగదు. శైవశాక్త వైష్ణవ భేదమునను్న యాగమములు మకార పంచక విషయము ప్రధానమను భావము ప్రకటింప లేదుగాని, అర్చనమందును విశేష నియమబద్ధమై యున్నది. ఆగమ విధానముగూడ వైదికేతరమైనను వైదిక విధాన సన్నిహితమై వేదోక్త మంత్రముల కలయికతో దేవాలయములం దాచరింపఁ

బడుచున్నది. యంత్రములు విగ్రహములు ధ్వజస్తంభములు తత్ప్రతిష్ఠలు మొదలగున వన్నియు నాగమోక్త విధానముననే జరుగుచున్నవి. వైదికు లాచరించు పార్థివ లింగపూజ యాగమోక్తమయ్యు వైదికమై వెలయుచున్నది. ఆరాధ్య బ్రాహ్మణుల వీరశైవపూజ సర్వవిధముల నాగమవిహితము వైష్ణవాలయములందలి పూజా తంత్ర మంతయు నాగమోక్తమే. ఇంతయేల? ఆగమములే దేవతాపూజా విధాన విశేషములను దేశమున వెదచల్లినవనుట నిర్వివాదము. దేవతా భక్తియు విగ్రహ రూప దేవతారాధనము ననునవి రెండే యీ యపారమయిన తాంత్రిక విద్యావ్యాప్తికిఁ బరమ కారణము, శక్తి యామలమును, పౌష్కరాగమమును, రుద్రయామలమును గూడ భక్తి మార్గముతోడి యిష్టదేవతా పూజనమును ముంచు నిరూపించుచు, తరువాత జ్ఞానోపదేశమునను, యోగమార్గోపదేశమునను భక్తులకుఁ బైమెట్టు చూపఁ గడంగినవి. నిష్కామ భక్తియే మోక్షసాధనమని వీని పరమోద్దేశము, "ఉపాసకానాం కార్యార్థం బ్రహ్మణో రూపకల్పనమ్; ఆత్మతత్త్వానుసంధానం భక్తి రిత్యభిధీయతే" అనెడి యాచార్యోక్తులు పై యభిప్రాయమునే స్థిరపఱుచుచున్నవి. అద్వైతాచార్యులగు శంకర భగవత్పాదులుగూడ సౌందర్య లహరీ శివానంద లహరి లక్ష్మీనృసింహస్తవాదులు నిర్మించి శక్తి శివ విష్ణు భక్తిమార్గమునకు మార్గదర్శకు లైరనుటకంటె నిష్కామ భక్తిమార్గ ముత్తమ మనుటకు వేఱొక్క దృష్టాంత మక్కఱలేదు. ఇఁక నీ భక్తిని విస్తరింపఁజేసిన మహాత్ముల యష్టకములు శతకములు సహస్ర నామావళులు మొదలగు స్తుతికావ్యము లందుమా, అనంతములు. ఇదంతయుఁ దాంత్రికవిద్యా పరిణామమే యనుట నిజము. ఇఁక దర్శనములు.

ఇది, ఆంధ్ర విశ్వకలా పరిషత్కలాశాలా సంస్కృతాంధ్రాధ్యాపకుఁ
డగు మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రి రచియించిన
సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్ర ద్వితీయ భాగమగు
లౌకిక వాఙ్మయ చరిత్ర యందలి
తృతీయాధ్యాయము.

చతుర్థాధ్యాయము

దర్శనములు

సంస్కృత వాఙ్మయమున వివిధ విషయకములైన శాస్త్రము లనేకములు కలవు. వానిలో, సంహితా బ్రాహ్మణములందలి పరమార్థ బోధకములైన వాక్యము లాధారముగా వెలసిన యీశావాస్యాది వేదాంతములు విస్తరిల్లినపిదప బయలుదేఱిన వేదప్రామాణ్యా ప్రామాణ్య వాదములు, జీవేశ్వర భేదాభేద వాదములు, ఈశ్వ రాస్తిత్వ నాస్తిత్వ వాదములు ఇంతఁగా దత్త్వమన్వేషి పంగడంగి పూర్వ మునులు రచియించిన విషయక శాస్త్రములు దర్శనము లనఁబడినవి. ఇచ్చట దర్శనమనఁగాఁ దత్త్వ నిరీక్షణ రూపజ్ఞానమని యర్థము. దానిని ప్రతిపాదించుటంజేసి శాస్త్రము దర్శనమైనది. ఈ నిరీక్షణ జ్ఞానము చేతనాచేతన వస్తుమూల తత్త్వాను సంధాన రూపము. ఈ యనుసంధానమునకుఁ బ్రమాణము లనేకము లున్నను. అందు ప్రత్యక్షము అనుమానము శబ్దము, అను మూఁడును బ్రధానములు. అక్షిగోచరమైన ప్రత్యక్ష మధ్యక్ష మనియు, ఊహారూపమైన యనుమానము తర్కమనియు, వర్ణాత్మకమైన వేదశబ్దము శ్రుతి యనియుఁ జెప్పఁబడును. దీనినిబట్టి ఆధ్యక్షికము తార్కికము శ్రౌతము నని దర్శనములకును; ఆధ్యక్షికులు తార్కికులు శ్రౌతులు నని దర్శన కారులకును వ్యవహారము వచ్చినది.

దర్శనము లాఱే యని శిష్ట ప్రతీతి కలదుకాని, అవి లెక్కకుఁ బదునా ఱున్నవి. ఈ మతములవా రందఱును, నాస్తికులు-ఆస్తికలు నని రెండు తెఱఁగు లగుదురు. ప్రత్యక్ష ప్రమాణము వీరి కందఱికి నభిమతమైనను, అది యొకటియే ప్రమాణమని విశ్వసించువా రాధ్యక్షికులు. వారికి వేదము ప్రమాణముకాదు, పరోక్ష మనునది లేదు. అందుచే వారు రెండు విధముల నాస్తికులైరి; వారు చార్వాకులు. అనుమానము ప్రధాన ప్రమాణ మనువారిలో తర్కమునుబట్టి జగద్వస్తు స్వరూప మిట్టిది యని నిశ్చయించుకొని పరోక్షార్థ మన్వేషించువారు తార్కికులు. వారిలో సర్వం దుఃఖ మిత్యాది తత్త్వ చతుష్టయ ముపదేశించిన బుద్ధముని మతమువా రైకాన్తికులు[1] బౌద్ధులు క్షణికవాదులు. తర్క సహాయముననే వస్తు స్వరూప

---

1. ఏకాన్త మనఁగా నిశ్చయము.

మన్వేషింపఁ గడంగియు నెదును నిశ్చితబుద్ధిలేక స్యాద్దుఃఖం స్యాత్సుఖ మిత్యాదిగా నేమైనఁ గానిమ్మను జినముని మతము వారైన కాన్తికులు జైనులు స్యాద్వాదులు ఈ రెండు తెగలవారును బరమున్న దనుచున్నను శ్రుతి ప్రామాణ్య మంగీకరింపమిచే నాస్తికు లనఁబడిరి. దీనినిబట్టి అవైదిక మతములు నాస్తికము లనఁబడిన వనుట విదితము

తక్కిన వానికన్న శ్రుతినే ప్రధాన ప్రమాణముఁగా నంగీకరించువారు శ్రౌతులు. వారిలో. కర్మకాండము ముఖ్య మనువారు పూర్వ మీమాంసకులు. జ్ఞానకాండము ప్రధాన మనువా రుత్తర మీమాంసకులు. ఈ భేదమున్నను, వీ రిరువురు గూడ వేదము ప్రత్యక్షరము విశ్వసించునట్టి వైదికులు కొందఱు తార్కికులు తత్త్వాన్వేషణమున శ్రుతికంటె ననుమానమునే మిక్కిలి యాదరించువారైనను, చార్వాకాదులవలె శ్రుతినింద చేయక, యెందేని తర్కమునకుఁ దోడ్పడు శ్రుతివచన ముద్ధాటించుటంబట్టి యాస్తికులైరి. కాని, వారు శ్రుతినే నమ్మునట్టి శ్రౌతులవంటి యాస్తికులు కారు. ఇట్లున్న యాస్తిక ప్రభేదముల నీ క్రింది విధమునఁ దెలియఁ దగును.

ప్రచ్ఛన్నద్వైతులై విశిష్టాద్వైతు లనఁబడు రామానుజీయులును, స్పష్టద్వైతు లగు మాధ్వులును, కర్మాపేక్షలేని యీశ్వరవాదులగు నకులీశ పాశుపతులును, కర్మాపేక్షగల యీశ్వరవాదులైన శైవులును, ఆత్మైక్యవాదులగు ప్రత్యభిజ్ఞాదర్శులును, జీవన్ముక్తి వాదులగు రసేశ్వరులును. శబ్దము ప్రమాణాంతరముగా నంగీకరింపని వైశేషికులును, శబ్ద ప్రామాణ్య మంగీకరించెడి నైయాయికులును, సగుణాత్మవాదులు తార్కికులునైన యాస్తికులు.

వాక్యార్థ విజ్ఞానవాదులైన పూర్వ మీమాంసకులును, పదార్థ విజ్ఞాన వాదులైన పాణినీయులును, సగుణాత్మవాదులు శ్రౌతులునైన యాస్తికులు.

నిరీశ్వరులైన సాంఖ్యులును, సేశ్వరులైన పాతంజలులును, నిర్గుణాత్మ వాదులు తార్కికులునైన యాస్తికులు.

శుద్ధాద్వైతవాదులు, నిర్గుణాత్మవాదులు శ్రౌతులునైన యాస్తికులు. వీరే, ఉత్తర మీమాంసకులు బ్రహ్మవాదులు శారీరక మీమాంసకులు శాంకరులు. ఇట్లాస్తికులు పదమూఁడు తెఱఁగుల నున్నారు. వీరి వాదముల కాధారములయిన దర్శనములలో వేదవేదాన్తర్గతమై సంప్రదాయ సిద్ధమైన తత్తద్విషయక విజ్ఞానము మూలముగా నవతరించిన షడ్దర్శనములు విఖ్యాతములు. అవి, పూర్వ మీమాంస ఉత్తర మీమాంస న్యాయము వైశేషికము సాంఖ్యము యోగము, అనునవి.

ధర్మసూత్రములను జైమినియు బ్రహ్మసూత్రములను బాదరాయణుఁడును నిర్మించిరి. ఈ బాదరాయణుఁడు, పరాశరపుత్రుఁడు కృష్ణద్వైపాయనుఁడు భారత కర్తయునైన వేదవ్యాసుఁడనియు, ఇతని శిష్యుఁ డీ జైమిని యనియు భారత భాగవతాదులు చెప్పినవి. వ్యాఖ్యానకారులు విశ్వసించిరి. ఇందుకుఁ దగినట్లుగా జైమిని బాదరాయణ మతమును బాదరాయణుఁడు జైమిని మతము నుల్లేఖించుటయుఁ బ్రమాణ మగుచున్నది.[1] దీనినిబట్టి వీ రిరువురును సమకాలమువారై యొకరిరచన నొక రెఱింగి యొకమాఱుగానే ధర్మ బ్రహ్మసూత్రములు రచియించిరని యంగీకరింపక తప్పదుగాని, వీరి గురుశిష్య సంబంధ మెంతవఱకు సత్యమో, ఈ జైమిని బాదరాయణు లెవరో విచారింతము.

పరాశరులు ముగ్గురు నలుగురు, వేదవ్యాసులు సుమా రిరువది యెనమండుగురు నున్నారు. వేదవ్యాసుఁ డనునది బిరుదుగాని, యే మునికిని సంజ్ఞకాదు. సత్యవతీ పరాశరపుత్ర కృష్ణద్వైపాయన వేదవ్యాసుఁడు భారత కథోపదేష్టగాని, యతఁడు భారత సంహితాకర్త కాఁడు. సుమంతు జైమిని పైల వైశంపాయనులు సంహితా ప్రవర్తకులు గావచ్చునుగాని, యతని సాక్షాచ్ఛిష్యులుగారు. ఈ విషయములు వెనుకఁ జదివియున్నాము. ఇది యిట్లుండ, సామగాచార్యులలో రాణాయనికిఁ బిదపఁ బదుమూఁడవ పురుషుఁడును సామగాన ప్రవచన కర్తలలో నొకఁడగు సుమంతునికిఁ దండ్రియు, అందలి సుమన్వంతునికిఁ బితామహుఁడును, సామవేదీయ గృహ్య సూత్రాదికర్తయు సామశాఖీయ కర్మకాండ ప్రవర్తకుఁడునై, సామవేదముతో నత్యంత సంబంధము గలవాఁడుగా జైమిని కనఁబడుచున్నాఁడు. ఇతఁడే ధర్మసూత్రకర్త యెనట్లుగా జైమినిసూత్ర నవమాధ్యాయ ద్వితీయ పాదారంభమందు 'సామములు ప్రగీత మంత్రములా లేక గీతులా' అను విషయ మెత్తుకొని నిర్ణయించుచు నన్యుల మతములుగూడ నుద్ఘాటించుచుఁ దుదకు "అధికఞ్చ వివర్ణఞ్చ జైమినిః స్తోత్రశబ్దత్వాత్" అని స్వమతావిష్కరణమున సామవేదీయ సంపూర్ణ జ్ఞానము విశదీకరించుటకో యనఁ దనపేరు చెప్పికొనుటయే నిదర్శనము. జైమిని భారతకర్తయగు జైమిని యితఁ డనుటకుఁ దగిన ప్రమాణము లేవియుఁ గనరావు. ఒకవేళ నితఁడేయైనను, జనమేజయునికి భారతకథ వినిపించిన వైశంపాయనుఁ డెట్లు భారత సంహితాకర్తయని లోకము తలంచెడి వేదవ్యాసుని సాక్షాచ్ఛిష్యుఁడు కాఁడో, అట్లే యితఁడును గాఁడని మున్నే తెలిసికొంటిమి. మహా భారతాది పర్వములో సుమంతు జైమిన్యాదు లతని శిష్యులనెడి శ్లోకములు ప్రక్షిప్తము లనుట విదితము. ఇంక—

1. జై. సూ. 1. 1-5—బ్ర సూ. 1. 2-28. 31—3. 2-40. ఇత్యాదులు.

కొన్ని పురాణములలో కృష్ణద్వైపాయనుఁడను వేదవ్యాసునికి బాదరాయణ సంజ్ఞ కనవచ్చుటచే వ్యాఖ్యాతలును బండిత లోకమును ఆ బాదరాయణుఁడే బ్రహ్మసూత్ర కర్తయని భావించుట తప్పుకాదు గాని, వైదిక వాఙ్మయమందు దా వేదవ్యాసుని కపర నామముగా బాదరాయణసంజ్ఞ కనరాదు. అథర్వవేద సప్తమ కాండములో రెండు సూక్తములు దర్శించిన బాదరాయణి యొకఁడు కలఁడుగాని, అతఁ డీతని పుత్తుఁ డైనట్లును గనరాదు. ఇది యిట్లుండ, బ్రహ్మసూత్రకర్త స్వపక్ష ప్రతిజ్ఞ చేయుపట్టుల నాలుగైదుచోట్ల[1] బాదరాయణ సంజ్ఞనే వ్యవహరించు కొనెనుగాని వేదవ్యాస పారాశర్య కృష్ణద్వైపాయనాది సంజ్ఞలలో నొకదానినే నొకచోటనైన వాడుకొనలేదు. తుదకు, జైమినిగాని శంకరాచార్యాదిభాష్య కర్తలుగాని బ్రహ్మసూత్ర ప్రసక్తి వచ్చినపుడు బాదరాయణ నామమే యుచ్చరించిరిగాని మాఱుపేరెత్తలేదు. ఇంతకును నిజముగా జైమిని బాదరాయణ శిష్యుఁడేయైతే పూజ్యవాచకములైన భగవదాచార్యాది శబ్దము లుపయోగింపక ప్రాచీన సంప్రదాయ విరుద్ధముగా 'బాదరాయణస్య' అని ప్రయోగించి యుండునా ? కావున నీ బాదరాయణుఁడు పారాశర్య కృష్ణద్వైపాయన వేదవ్యాసుఁడు కాఁడు, జైమిని గురువును గాఁడు. మఱెవరు ?—

బాదరాయణసంజ్ఞ గలవారును ముగ్గురు కనవచ్చుచున్నారు. ఇంతకు మున్ను చెప్పిన యాథర్వణ సూక్తదర్శియగు బాదరాయణి తండ్రి యొకఁడు. పరాశరపుత్ర కృష్ణద్వైపాయనుఁ డొకఁడు. ఉభయ మీమాంసా సూత్రకర్తలు సగౌరవముగాఁ దమ సూత్రములఁ బేర్కొన్న బాదరిముని సంతతివాఁ డొకఁడు.[2] కర్మ బ్రహ్మ జ్ఞానములు రెంటియందును బ్రామాణికుఁడైన యా బాదరిముని గోత్రాపత్యమే బ్రహ్మ సూత్రకర్తయగు నీ బాదరాయణుఁడై యుండునని తోఁచుచున్నది. సర్వ సమర్థుఁడైన యితనికిఁగూడ వేదవ్యాస బిరుద ముండెనేమో ! అది యసంభవము కాదు. కావునఁ బై జైమినియు నీ బాదరాయణుఁడును గూడఁబలుకుకొని వైదిక ధర్మముల కనర్థము సంభవించినతఱి వేద ప్రామాణ్యము నిలువఁ బెట్టుటకై కర్మ జ్ఞాన కాండములు విశదీకరించుచు నొకరు ధర్మ మీమాంసను మఱియొకరు బ్రహ్మ మీమాంసను సమాన కాలమున రచియించి యున్నారని విశ్వసింతము.

న్యాయ దర్శనము; న్యాయ సూత్రకర్త గౌతముఁడు. ఇతని కక్షపాదుఁడని నామాంతరము. సప్తర్షులలోనివాఁడగు గౌతముఁడే న్యాయదర్శన కర్తయని గ్రంథ

1. బ్ర. సూ. 1. 3–33; 3. 4–1, 19, 41; 4. 4–7.
2. వర్ణేతు బాదరి ర్యథా ద్రవ్యం ద్రవ్య వ్యతిరేకాత్. జై. సూ. 9 2-33.
అను స్మృతే ర్బాదరిః. బ్ర. సూ. 1. 2–30.

గౌరవ బుద్ధితో నాధునికులు కొందఱు తలంచిరికాని, తద్గోత్రజాతుఁడగు గౌతముఁడే దీని కర్తయనుట సముచితము. ఇతనిఁగూర్చి యొక కథ గలదు — వేదవ్యాసుఁ డొకప్పు డితనిని సమీపించి, నీవు తర్కమున జీవేశ్వరులకు భేదము సాధించితివి కావున నీ మొగము చూడననె నఁట. అయితే పాదమే చూడుమని యితఁ డతని వైపు కాలు చూపెనఁట. అంత దానికొక కన్ను పుట్టినదఁట. ఇతని మాహాత్మ్యమునకు వ్యాసుఁడు విస్మయపడి యితని కక్షపాదుఁడను బిరుదిచ్చెనఁట — ఈ కథ సత్యము గాకున్నను, ఇతని కక్షపాద నామ మెట్లు వచ్చెనో మఱియొక కారణము తెలియరాకున్నను, దర్శన కర్తలలో నితఁడు మహా ప్రతిభశాలియై తన కాలమున విజయము గాంచెనని మాత్ర మూహింపవచ్చును. ఇతని న్యాయమునకుఁ బ్రాచీన తర్కమను వాడుక కలదు. తర్కశాస్త్ర గ్రంథము లన్నిఁటియందు గౌతమాక్షపాద సంజ్ఞలు కనవచ్చుటంజేసి యితఁ డీ దర్శనము రచియించెనను విషయమున భిన్నాభిప్రాయములు కనరావు. కాని—

"ఆర్షం ధర్మోపదేశంచ వేదశాస్త్రా విరోధినా
య స్తర్కే ణానుసంధత్తే సధర్మం వేద నేతరః" (12. ౧౦౬)

అను మనుస్మృతి శ్లోకములోని తర్కశబ్దము గౌతమ న్యాయపరమే యని యొకరు వ్రాసినది మాత్రము విశ్వసనీయము కాదు.[1] అందది యూహార్థకమే. కొన్ని పూర్వ పురాణములలోఁగూడ దీనికి దర్కనామము కనరాదు. ఛాందోగ్యోపనిషత్తులో నేది వాకోవాక్య మనఁబడినదో, అదే న్యాయమనుపేర నితిహాస పురాణములలోఁ బేర్కొనఁబడినది. చతుర్దశ విద్యలలో న్యాయమను పేరే యున్నది. విద్యలు నాలుగను పక్షమం దీ న్యాయము త్రయీవార్తా దండనీతుల తరువాత, ఆన్వీక్షికి యనుపేర గణింపఁబడినది. భాష్యకర్త దీని నాన్వీక్షికియని వక్కాణించి యున్నాఁడు. తరువాత నెపుడు న్యాయము తర్కశబ్దవాచ్య మయ్యెనోకాని, అమరసింహుఁడు 'ఆన్వీక్షకీ దండనీతి స్తర్క విద్యార్థ శాస్త్రయోః' అని చెప్పి యున్నాఁడు.

వైశేషికము — వైశేషిక దర్శనము కణాదుఁడు నిర్మించినదని వాఙ్మయ ప్రసిద్ధి. ఈ ముని కపోతవృత్తి నవలంబించి వీధులలోఁ బడియుండెడి గింజ లేఱుకొని తిని జీవించువాఁ డగుటచేఁ గణాదుఁ డనఁబరఁగెననియు, కశ్యప గోత్రుఁడైన యులూక మహర్షి పుత్రుఁడగుటచే నౌలుక్యుఁడైన యితని కీశ్వరుఁ డులూక రూప

1. చూ. 1928 కాశీ ముద్రణము. న్యాయభాష్య పీఠిక.

మున వచ్చి షట్పదార్థ విజ్ఞాన ముపదేశించెననియు నైతిహ్యములు కలవు. కణభుక్కణభక్ష నామములతో శాస్త్రములందు సర్వత్ర కనవచ్చు నితఁ డీ దర్శనము రచియించెననుట కాక్షేపములేదు. ఇది పదార్థము, ఇవి దీని గుణములనుచు విస్పష్టముగా షట్పదార్థ విజ్ఞానము విశదీకరించుట యను విశేషమునుబట్టి యితని దర్శనము వైశేషికమైనది.

సాంఖ్యము :— సాంఖ్యసూత్రములు కపిలముని ప్రణీతములు. సమ్పూర్వకఖ్యాధాతువునుండి పుట్టిన సంఖ్యాశబ్దమునకు సమ్యగ్వివేకమున నాత్మనుదెలియఁ జెప్పుట యనియర్థము. అట్టిసమ్యగాత్మకథన మిందు కలదు గావున నీదర్శనము సాంఖ్యమును దీని ననుసరించువారు సాంఖ్యులునైరి. సాంఖ్యప్రవచన మనెడి యీ శాస్త్రమునకు మూలపురుషుఁడు కపిలుఁ డనుట నిర్వివాదము. కాని, భారత భాగవతాదులలోని కపిలవృత్తాంతములనుబట్టి సాంఖ్యయోగ ప్రవర్తకుఁడయిన కపిలుఁ డగ్నియవతారమనియు విష్ణు నవతారమనియు దేవహూతిపుత్రుఁడనియు బ్రహ్మపుత్రుఁడనియు సాంఖ్య సూత్రాది వ్యాఖ్యాత లెవరికిఁ దోఁచినట్లు వారు వ్రాసి యున్నారు. అందుకు భారతాదులలోని కపిలమహత్త్వ ప్రశంసాపరములైన వాక్యములే ప్రమాణమైనను, సాంఖ్యకర్తయైన యొక కపిలుఁ డిందఱి యవతారమగుట సంభవింపదు కావున నవి ప్రక్షిప్తములనవలసి యున్నది. వీనినిబట్టి మిక్కిలి ప్రాచీనకాలమందే కపిలాచార్యుఁడు ప్రఖ్యాతి కెక్కెనని మాత్రము విశ్వసింపవచ్చును. మఱియు బ్రహ్మపుత్ర కపిలుఁ డిరువదినాలుగుతత్త్వముల విషయ మంతయు సూచించుచు నిరువదినాలుగు సాంఖ్య సూత్రములు తొలుత రచియించె ననియు, తరువాత వైశ్వానరావతార కపిలుఁ డాఱధ్యాయముల కపిల సూత్రములు రచియించెననియు నింకొక వ్యాఖ్యాత తెలిపియున్నాఁడు. తత్త్వసమాసాఖ్యములైన చతుర్వింశతిసూత్రములు సంక్షేపరూపములు, షడధ్యాయి విస్తరరూపము. రెంటికర్త యొకఁడేయని విజ్ఞానభిక్షువు సమర్థించియున్నాఁడు. కాని, చతుర్వింశతిసూత్రము లాదిసాంఖ్యమను తలంపునే సర్వోపకారిణీటీక యావిష్కరించినది. అయినను విజ్ఞానభిక్షువుమాట విశ్వసనీయము కాకపోదు.

యోగము :— యోగ శాస్త్రమునకు సేశ్వరసాంఖ్య ప్రవచన మనియు, పాతఞ్జల దర్శనమనియు నామాంతరములు కలవు. దీనికర్త మహాభాష్యకారుఁడగు పతంజలి యని —

"యోగేన చిత్తస్య పదేన వాచాం మలం శరీరస్య తు వైద్యకేన
యోఽపాకరోత్తం ప్రవరంమునీనాంపతఞ్జలింప్రాఞ్జలి రానతోఽస్మి"[1]

అను శ్లోకమునుబట్టి కొందఱనుచున్నారు మఱికొందఱు. కపిపుత్త్రుఁడును బతంజలిగోత్ర ప్రవర్తకుఁడు నైనయాద్యపతంజలి యోగసూత్రము నిర్మించె ననియు, దానినే పారాశర్యుఁడు "ఏతేన యోగః ప్రత్యుక్తః" అని, తన భిక్షుసూత్రమునఁ బ్రత్యాఖ్యానము గావించెననియు, భిక్షుసూత్రకర్తయైన పారాశర్యుఁడు[2] పాణినికిఁ బూర్వుఁడనియు, ఆయాద్యపతంజలి దీనికర్తయనియు భావించుచున్నారు. పారాశర్య పయుక్తమైన యోగము యోగాభ్యాసపరము గాక యోగశాస్త్రపరమేయని నిశ్చయింపఁ గలిగినచో నాద్యపతంజలి యొకఁడుండెననియు దీని నతఁడు రచియించెననియు నమ్మవచ్చును గాని, అది సాధ్యముకాదు. ఇఁక మొదటిమతమునకు విరుద్ధములైన ప్రబలకారణములు కనఁబడినచో దానిని ద్రోసివేయవచ్చును గాని, అవియుఁ గనఁబడవు. కాననిది మహాభాష్యకారప్రణీతమేయనుట సముచితమని తోఁచుచున్నది. ఇఁక వీనియుత్పత్తిక్రమమును, కాలమును శక్యమైనంతవఱకుఁ దెలిసికొందము.

లోకములో మంచికానీ చెడ్డకానీ ఆది సంఘముతో సంబంధించినప్పుడు సంఘమునఁ గొందఱయినను దానికిఁ బ్రతిపక్షులుండక పోరు. అట్లే సంహితాబ్రాహ్మణోక్తము లైనయజ్ఞాదికర్మలు పారంపర్యముగా వచ్చుచున్నను, అవి బహుముఖముల దేశమున విస్తరించుకాలమునఁ గొందఱు వైదికకర్మలు నిరసింపనారంభించిరి. వారిలో నగ్రేసరుఁడు బృహస్పతి యనువాఁడు "వేదములు పౌరుషేయములు, తదుక్తకర్మము లాచరించిన లాభము లేదు. పుణ్యపాపములు లేవు. పునర్జన్మము లేదు, పరలోకము లేదు, ఈశ్వరుఁడు లేఁడు" అనునాస్తికశిరోమణి. వానిశిష్యుఁడు చార్వాకుఁడు వాని మొదటి పేరేమో తెలియరాదు గని "బ్రతికి నన్నాళ్ళు సుఖముగాఁదిని యథేచ్ఛముగా విహరింపుము. పరలోక మున్నదని భ్రాంతిపడకు. పుణ్యపాపము లున్నవని పొరపడకు. చావు తప్పదు. చచ్చిభస్మమైన దేహము మరలిరాదు. దేహముకంటె వేఱే యాత్మ లేదు" అనుచు వాఁడు లోకులకు బృహస్పతిమతము హృదయరంజకముగా నుపదేశించుమృదుమధుర భాషణుఁడగుటచే, చార్వాకుఁడనఁబడెను. చారుః = రమణీయమైన వాకః-మాట

1. ఈ శ్లోకము భోజరాజు శబ్దానుశాసనము లోనిదేమోయని మహాభాష్య పీఠిక.
2. పారాశర్య శిలాలిభ్యాం భిక్షునట సూత్ర యోః. అష్టాధ్యాయి. 4. 3. 110.

గలవాఁడు (ఉకారలోపము) చార్వాకుఁడు. ఈ మత మనాయాసముగా నాచరింపఁ దగిన దగుటచేతను సుఖప్రదముగా నుండుటచేతను లోకులలో వ్యాపింపఁజొచ్చి లోకాయతమను పేరుగాంచినది. అందుచే నీ నాస్తిక మతమువారు లోకాయతికులెరి. వీరిని రామాయణకర్తయగు వాల్మీకి యెఱుఁగును. ఆ కాలమునం దాస్తికులు వీరి నెక్కువగా గర్హించుచువచ్చిరి. అయోధ్యా కాండమున, శ్రీరాముఁడు భరతునిఁ బ్రశ్నించినట్లుగానున్న యీ వాక్యము లివి :—

"కచ్చి న్న లోకాయతికాన్ బ్రాహ్మణాం స్తాత సేవసే,
అనర్థకుశలా హ్యేతే బాలాః పండితమానినః.
ధర్మశా స్త్రేషు ముఖ్యేషు విద్యమానేషు దుర్బుధాః,
బుద్ధి మాన్వీక్షికీం ప్రాప్య నిరర్థం ప్రవదన్తి తే"

దీనినిబట్టి క్రీ. పూ. పం ద్రెండవ శతాబ్దికి మున్నే యీ మత ముదయించిన దని విదితమగును. దీని తరువాత దీనివలెనే వేదప్రామాణ్యము నంగీకరింపక, దీనికంటె నధికముగాఁ బుణ్యపాపములను బూర్వోత్తర జన్మముల నంగీకరించిన యార్హతమనెడి జైనమత మావిర్భవించినది. దీనిని రామాయణము పేర్కొనక పోవుటచే దాని కాలమున నిది యుండెనో లేదో సందిగ్ధముగా నున్నదిగాని, పాణిని స్మరించిన శాకటాయనుఁడు జైనుఁ డగుటచే నతనికి మున్నే యిది యుదయించె ననుట కవకాశ మెక్కువ కలదు. దీనినిగూర్చి యార్హత దర్శన చరిత్రమునఁ జదువుదము.

ఇట్లు కేవలము వేదనిందకములై వైదికకర్మ విరుద్ధములైన వీని నణఁగించుటకుఁ గేవలము కర్మమే నిశ్శ్రేయస సాధనము నిత్యమైన వేదమే శరణమనెడి ధర్మ జిజ్ఞాసామతమును, వేద ముత్తమ ప్రమాణమనుచు నాత్మైక్యజ్ఞానమే ముక్తి దాయకమనెడి బ్రహ్మజిజ్ఞాసామతము నుదయింపవలసి వచ్చినది. అవియే జైమిని బాదరాయణుల పూర్వోత్తర మీమాంసలు. ఇవి తా ముదయించిన ప్రయోజనము నిర్వహించుచున్న తటిని, వేదశబ్దమే జగన్మూలమనెడి ధర్మమీమాంస యీశ్వరుని మాటయే యెత్తకున్నదనియు, ఈశ్వరు నెత్తిన బ్రహ్మమీమాంస జగత్తే యసత్య మనుచున్నదనియుఁ గనిపెట్టి, గౌతముఁడు ప్రమాణ ప్రమేయాది తత్త్వజ్ఞానమున నీశ్వర ప్రసాదమును దానివల్ల నభీష్టసిద్ధియు నగుననుచు జీవేశ్వర భేదముతోడి న్యాయదర్శనమును లేవనెత్తెను. తరువాతఁ బరమాణువులు జగన్మూలకారణమను వాద మంగీకరించువాఁడైనను, న్యాయమందలి శబ్దప్రామాణ్యము షోడశ పదార్థ

తత్త్వజ్ఞానము మొదలగు కొన్ని విషయము లంగీకరింపక, శ్రుతిని ప్రమాణాన్తరముగా నంగీకరింపక, దాని ననుమాన ప్రమాణ సాధన మాత్రముగా గ్రహించుచు, ద్రవ్యగుణాది షట్పదార్థ తత్త్వజ్ఞానముననే పరమేశ్వర సాక్షాత్కార మగునని కణాదుఁడు వైశేషికమత మావిష్కరించెను. ఈ దృశభేద మున్నను, ఇదియును న్యాయమువలెనే యారంభ వాదముతోడి తార్కికమైన ద్వైతమనుట స్పష్టము.

ఇట్లీ మతములు విజృంభించుచుండ, పరమాణువులు జగత్కారణమనుట కిష్టపడక, న్యాయ వైశేషికము లాత్మ జడరూపమనుట కంగీకరింపక, సత్త్వ రజస్తమో రూపమైన ప్రధానము జగత్కారణమనియు, ఆత్మ, జ్ఞానస్వరూపమనియు నిర్ణయించుచుఁ బరిణామవాదము లేవనెత్తి, చతుర్వింశతి తత్త్వజ్ఞానమున సంభవించు తాపత్రయ నివృత్తిచేఁ బురుషునికిఁ బరమ పురుషార్థము సిద్ధించునని కపిలాచార్యుఁడు నిరీశ్వరమైన సాంఖ్య ముపదేశించెను. తరువాత, నీశ్వరుఁడు లేఁడనుట సరిగాదని సాంఖ్యమున కీశ్వరునిఁజేర్చి పతంజలి సాంఖ్య ప్రవచనయోగ దర్శనము నిర్మించెను. కాని: ఇక్కడ నొక్కమాట. ఒక దర్శనములో నింకొక దర్శనములోని విషయము స్మరింపఁబడినట్లు కనవచ్చును గావున నిం దేది ముందు? ఏది వెనుక? అను విషయమునఁ బరిశోధకులు భ్రాంతిపడుచున్నారనుట సత్యము. ముఖ్యముగా నుత్తర మీమాంసలో న్యాయ వైశేషిక సాంఖ్యయోగ సంప్రదాయము లుద్ఘాటితము లగుటంజేసి వానికంటె నిది పరమని తలఁచెడివారును గొందఱున్నారు. కాని, బ్రహ్మ మీమాంసలో నెత్తఁబడిన యా విషయములు వేదవేదాన్తాంతర్గతములై సంప్రదాయసిద్ధ తత్తన్మత విజ్ఞాన మూలకములే యని భావించినచో నట్టి భ్రాంతి కలుగదు. ప్రతి దర్శనమునకు నాధారములైన బీజము లుపనిషత్తులలోఁ గనవచ్చునవే యున్నవి. కావున నింతకంటె సరియైన యాధారములు లభింపనిచే నా బుద్ధికి గోచరించిన ట్లేర్పఱచిన పై దర్శన క్రమమం దేదేని పొరపాటున్నచోఁ బ్రాజ్ఞులు సవరింతురుగాక. ఇది యిట్టిదైనను గొన్ని దర్శనములు కొన్ని దర్శనములను గంతొక్తిగాఁ బేర్కొనకపోలేదు. ఇందుకుఁ గొన్ని యుదాహరణములు.

పూర్వోత్తర మీమాంసలు జైమిని బాదరాయణులను బరస్పరము పేర్కొన్నవని మున్నే చదివితిమి. పరమాణువాద ప్రధానవాదఖండన ముత్తర మీమాంస గావించినదిగాని, ఆ ఖండనము నాఁటికి సంప్రదాయ సిద్ధములైన వాదములకు సంబంధించినదిగాని న్యాయవైశేషిక సాంఖ్య దర్శనములనుజూచి కావించినది గాదని తెలియనగును. శంకరాచార్యులు న్యాయవైశేషికాది శబ్దము లుచ్చరించుట తమనాఁటి కా వాదములు దర్శనరూపము తాల్చుటచేతనే కాని, అవి ప్రత్యక్ష

ముగా బ్రహ్మసూత్రోక్తము లగుటచేతనని తలంపరాదు. ఇఁక వైశేషికమును బేర్కొన్న కపిలసాంఖ్యము దానికంటెఁ బరమగుట విదితము.[1] బ్రహ్మసూత్రము లకు బోధాయనుఁడు వృత్తి రచియించినట్లు శ్రీభాష్యావతారికలో రామానుజా చార్యులు చెప్పియున్నారు గావున, క్రీ. పూ. ఆఱవశతాబ్ది కావలివాఁడైన యతనికిఁ బూర్వమే బ్రహ్మసూత్రము లుదయించినవనియు పాణిన్యాచార్యులు మీమాంస నుదాహరించుటచే[2] నతని కివి రెండునుగూడఁ బూర్వములనియు విశద మగుచున్నది. కావున నివియెదను రామాయణము తరువాత బుద్ధునికిఁ బూర్వము పుట్టినవని నమ్మవచ్చును.

ఇందు సూచితమైన నాస్తికమతఖండనము చార్వాక జైనపరము గాని బౌద్ధపరము గాదు. భాష్యమున శంకరాచార్యులు దాని నెత్తుటకుఁ గారణము వారికాలమున బౌద్ధమతము వ్యాప్తిలో నుండుటయే. ఆ స్మరణము ప్రాసంగికము. ఇఁక, పతంజలి గౌతమబుద్ధుని స్మరించుటచేఁ బాతంజలదర్శన మతనికిఁబర మగుట స్పష్టము. గౌతమబుద్ధుఁడు క్రీ. పూ. ౫౦౦ లకుఁబైవాఁడు. అందుచేఁ బాతం జలము క్రీ పూ నాల్గవ శతాబ్దిలోని దగుట తెల్లము దీనినిబట్టి. ధర్మకీర్తి మొదలగు వారివల్ల వెలసిన బౌద్ధదర్శనమున కాధారములైన గౌతమబుద్ధుని యుప దేశములు క్రీ పూ ౫౦౦ లకుఁబైవని విశదమైనది. ఇఁక, ముందు నాస్తిక దర్శనములను, పదపడి యాస్తికదర్శనములను గ్రహించి వాని యుదంతయు సంగ్రహముగాఁ దెలిసికొందము.

చార్వాకము:- ఈ మతమును బ్రతిపాదించు గ్రంథమిపుడున్నట్లు తెలియ రాదు. సర్వదర్శన సంగ్రహమున మాధవాచార్యులు చార్వాకుల యభిప్రాయము లనుదెల్పు కొన్ని శ్లోకము లుదాహరించి యున్నారు కాని. అవివారి యుపదేశము లను విశదీకరించెడి యితరులశ్లోకములుగాఁ గనఁబడుచున్నవి. చిరకాలము దేశ మున వ్యాపించిన యీ లోకాయతమునకు గ్రంథముండక పోదుగాని కాలక్రమమున నది మఱుఁగుపడి యుండును.

ఈ మతమున భూమితేజస్సు జలవాయువులనెడి నాలుగే తత్త్వములు. ఆకా శము దృగ్గోచరమగునది కాదు కావునఁ జార్వాకులు దాని నంగీకరింపలేదు. సురాబీజములైన ద్రవ్యములు సురగాఁ బరిణమించునపుడు మదశక్తి పుట్టునట్లే,

1. సాం. సూ. 1. 26.

2. క్రమాదిభ్యోవున్. అష్టా. 4. 2. 61. మిమాంసా, మీమాంసకః. గణపాఠే.

నాలుగు భూతములును శరీరముగాఁ బరిణమించునపుడందు చైతన్యము పుట్టు ననియు, శరీరము నశించుటతోనే యదియును నశించుననియు, చైతన్యముతోఁ గూడిన దేహమే యాత్మ యనియుఁజెప్పుచు, ఇందుకు బృహదారణ్యకములోఁ బూర్వపక్షరూపముననున్న యొక వాక్యమును ప్రమాణముగాఁ జూపుదురు.[1] అంగనాలింగనజన్యమైన సుఖమే పురుషార్థము, కంటకాదిబాధాజన్యమైన దుఃఖమే నరకము, పరిపాలించురాజే పరమేశ్వరుఁడు. దేహనాశమే ముక్తి. ఇత్యాదులు వారి సిద్ధాంతములు. ఇందుకుఁ గొన్ని పద్యములు.[2]

గీ. స్వర్గ మనునది లే దపవర్గ మనుట
కల్ల, వేదంబు శాస్త్రంబు కల్పితంబు
కర్మకాండంబు ఫలదాయకంబు కాదు,
పారలౌకిక మాత్మనా భ్రాంతి వలదు.

పరుల కష్టంబు తొలఁగింప వలయుఁగాని
జీవహింస యొకప్పుడుఁ జేయరాదు
త్రోసికొనివచ్చి దుఃఖంబు తొలఁచి వైచి
సౌఖ్య మందుట యొక్కటే జన్మఫలము.

ఈ నాస్తికుల వేదాదినింద యపారమైనది. "వేదములు శాస్త్రములు అగ్ని హోత్రములు బుద్ధి పౌరుషహీనులగువారు జీవికార్థము కల్పించు కొన్నవి. యాగ మందుచంపిన మేఁకకు స్వర్గములభించునేని, యజమానుఁడు తనతండ్రినిజంపి యజ్ఞమేల చేయరాదు? చచ్చినవారికి శ్రాద్ధము తృప్తికారణ మగునేని, ఆరి పోయినదీపమును, చమురు వెలిఁగింప దేమి? శ్రాద్ధకర్మ బ్రాహ్మణులజీవనో పాయము గాని వేఱేమియుఁ గాదు. భండ ధూర్త నిశాచరులు వేదకర్తలు." ఇత్యాది నిందావాక్యములతోడిశ్లోకము లనేకములు గలవు. మాధవు లుదాహరించిన శ్లోకముల భావము గలయితరశ్లోకములు కొన్ని విష్ణుపురాణమందుఁగూడఁ గనవచ్చు చున్నవి. అవి ప్రక్షిప్తములే యనఁదగినను, చిరకాలముక్రిందటనే యాస్తికులు

1. బృ. ఆ. 2. 4-12. స యథా సైంధవఖిల్య ఉదకే ప్రాస్త ఇత్యాది
2. ఇవి నేను రచియించిన ప్రేమతత్త్వములోనివి. ఇఁకముం దుదాహరించు నవియు నందలివే

చార్వాకుల యుపన్యాసములను గ్రంథముగాఁ గూర్చిరని వానినిబట్టి తెలియ గలదు.[1]

ఆర్హతము :- ఈ దర్శనమునకు సంబంధించిన గ్రంథము లనేకములు కలవు. ఈ మతమునకుఁ బ్రధాన ప్రవచనకర్త క్రీ. పూ. ఆఱవ శతాబ్ది కడపటి వాఁడగు వర్ధమాన మహావీరుఁడని పాశ్చాత్య విమర్శకులు దారితీసిరి. కాని, అది సరికాదు. పాణిని సూత్రములు[2] అర్హన్-జిన-శబ్దములను సాధించినవి. ఈ రెండును, ఆర్హత జైనమత స్థాపక పరములని తెలియవచ్చును. ఇందు మొదటిదాని కర్థాంతరము చెప్పవచ్చును గాని, రెండవది[3] జినమునినిదప్ప మఱెవరినిగాని దేనినిగాని చెప్పి నట్లుగా సంస్కృత వాఙ్మయమున గోచరింపదు. కావునఁ బై సంజ్ఞలుగల యొక మహాపురుషుఁడు పాణినికిఁ బూర్వమే ప్రసిద్ధుఁడగుట నిర్వివాదము. అతని మతమే, ఆర్హతము లేక జైనము. పాణిని క్రీ. పూ సప్తమ శతాబ్ది కావలివాఁడుగాని పరుఁడు గాఁడు. ఇది యిట్లుండ-పాణిన్యుదాహృతుఁడును, వ్యాకరణ కర్తయునైన శాకటాయనుఁడు జైనుఁడైనట్లు కొన్ని హేతువు లగపడుచున్నవి. ఇతని వ్యాకరణ మున నధ్యాయాంత గద్యములందు "ఇతిశ్రుత కేవలి దేశీయాచార్యస్య శాకటాయ నస్య కృతౌ శబ్దానుశాసనే" అను మాటలున్నవి. ఈ వ్యాకరణమునకుఁ జింతామణి యనుపేర వృత్తి రచియించిన యక్షవర్మ—

"స్వస్తిశ్రీ సకలజ్ఞాన సామ్రాజ్యపద మాప్తవాన్
మహాశ్రమణ సంఘాధిపతి ర్య శ్శాకటాయనః"

అని స్తుతించి యున్నాఁడు. దీని యింకొక వ్యాఖ్యలో 'మహాశ్రమణ సంఘాతిపతే శ్రుత కేవలి దేశీయాచార్యస్య' అని యున్నట్లు తెలియుచున్నది. దీనినిబట్టి శాకటాయనుఁడు జైన సంఘమున కాచార్యుఁడుగాఁ బ్రసిద్ధి గాంచినట్లు తెలియుచున్నది. కావునఁ బాణి కిఁ బూర్వుఁడై క్రీ. పూ. ఎనిమిదవ శతాబ్ది

---

1. ఈ చార్వాకమతమువా రిప్పటికి నందందుఁ గలరు. నేను విద్యార్థిగా నున్నపు డనఁగా ముప్పదియైదేండ్ల క్రిందట నొకఁడు మా పాఠశాలకు వచ్చి చార్వా కుఁడ నని చెప్పి పై విధముగానే మాతో వాదించెను.

2 అర్హః ప్రశంసాయామ్. అష్టా. 3—133. "అర్హన్"
ఇణ్ సి ఞ్ జి దీ ఙుష్య వి భ్యోనక్. ఉణాది సూత్రము. తృతీయ పాదము లోనిది. 'జినః'—

3. జిన శబ్దమును బుద్ధ పర్యాయములలో నమరసింహుడు చేర్చెను. పాణిని నాఁటికి బుద్ధుఁడు లేఁడు గనుక నిందలి జినశబ్ద మర్హదీశ్వరపరమే యగును.

కావలివాఁ డనఁదగు నీ జైనాచార్యునిబట్టి యెంత క్రిందికిఁ జూచినను, ఆర్హత మతోత్పత్తి క్రీ. పూ. పదిపదకొండు శతాబ్దుల మధ్యకాలము దాఁటి యీవలికి రాదనుట విశ్వసనీయము. జైన చరిత్రనుబట్టి మతప్రవర్తకు లిరువది యిద్దఱయిన తరువాత, పార్శ్వనాథుఁడును, అతని పిదప నిరువది నాల్గవ ప్రవచనకర్తగా వర్ధమాన మహావీరుఁడు నుదయించినట్లును, పార్శ్వనాథుఁడు కాశీపురమందు క్రీ. పూ. ౮౧౭ లోఁ బుట్టినట్లును జైనగ్రంథములనుబట్టి యూహింపఁబడినది. మహావీరుఁడు మగధరాజ్యములోనివైశాలిపట్టణ పాలకులయిన యుత్తమ క్షత్రియనాయకులలో నొకనికిఁ ద్రిశాల యనుసాధ్వియందు క్రీ. పూ. ౫౯౯ ప్రాంతమునఁ బుట్టియుండు నని కొందఱూహించిరి కాని, ఇతఁడు పార్శ్వనాథు నెఱుఁగు ననెడిమతమును బట్టి క్రీ. పూ. ౭౫౦ ప్రాంతముననే జనించెనేమోయని తోఁచుచున్నది.

జైనులకు నిర్గ్రంథులని తొలుత వాఁడుక. వేదాదులు వీరికిఁ బ్రమాణ గ్రంథములు కావనియు, వట్టిమాటలే కాక వీరి మతమునకు గ్రంథము లేదనియుఁ గూడ దీని కర్థమగును. ఈ లోపము మహావీరునితరువాతఁ బూర్తిగాఁ దీఱినది. వీరిదర్శనమున కాద్యగ్రంథమేదో చెప్పఁజాలము గాని, పరమాగమసార మను పేరఁ గూర్పఁబడినయర్హన్ముని ప్రవచనముల సంగ్రహమే దీనికిఁ బరమప్రమాణము; దీనితరువాత, ఉమాస్వాతివాచకాచార్యులు రచియించిన తత్త్వార్థాధిగమసూత్రములు, స్యాద్వాదమంజరియు; హేమచంద్రసూరికృత జైనయాప్తనిశ్చయాలంకారము వీతరాగస్తుతియు; మొదలైనవి గణనీయములు. మఱియు, ప్రమాచంద్రుఁడు పద్మనంది జినదత్తసూరి అనంతవీర్యుఁడు మొదలగువారు రచియించిన ప్రమేయకమలమార్తాండము స్వరూపసంబోధనము మొదలగుగ్రంథములు గూడ జైనసారస్వతమునఁ బ్రసిద్ధములు. కాని, ఈ గ్రంథములన్నియు మహావీరుఁడు నిర్వాణము చెందినతరువాత నపుడపుడు పుట్టుచు వచ్చినవి. బౌద్ధమతమును ఖండించినయాప్తనిశ్చయాలంకారాదులు తదర్వాచీనములగుట స్పష్టము.

ఈ మతము తొలుత నుత్తరహిందూదేశమందును బిదప దక్షిణహిందూదేశమందును వ్యాపించినది. క్రీ. శ. తొమ్మిదవశతాబ్దిలోనిది మైసూరు మధుర రాజ్యములందు విస్తరిల్లినది. అకలంకుఁ డనుజైనాచార్యుఁడు కాంచీపట్టణమున బౌద్ధుల నోడించెనఁట. ద్రవిడకర్ణాటభాషలలోఁ గూడ జైనమతగ్రంథములు కలవు. క్రీ. శ. పన్నెండవశతాబ్దివఱకుఁ గూడనిది యితరమతములతోఁ బోరాడుచు వచ్చెను గాని తరువాత నిదిసన్నగిల్లినది. ఐనను బౌద్ధమతమువలెనిది దేశము పరిత్యజించి పోలేదు. ఇప్పటికిని హిందూదేశమున సూమారు పదమూఁడులక్షల జైనులున్నారఁట.

అహింస సత్యము బ్రహ్మచర్యము మొదలగు సుగుణములవల్ల నలవడిన సమ్యక్చరిత్రమును, అర్హదీశ్వరు డుపదేశించిన జీవతత్త్వము తెలియుట యను సమ్యగ్దర్శనమును, ఆతత్త్వమందలి సత్యము చక్కఁగా నెఱుఁగుట యనుసమ్యజ్ఞానమును, అనుమూఁడును గలసి జీవునకు ముక్తికలిగించును. ఇందేవి లేకున్నను ముక్తిలేదు. సృష్టికాక కర్తలేఁడు. ఆది యనాది. జీవుఁడు అజీవుఁడు పుణ్యము పాపము బంధము నిర్జరముముక్తి, అనునవి తత్త్వములు. వీని నెఱింగిన ముక్తి సిద్ధము. ఇందు ప్రతితత్త్వమును–స్యాద్యస్తి–స్యాన్నాస్తి–స్యాదస్తిచ నాస్తిచ–స్యాదవక్తవ్యః – స్యాదస్తివక్తవ్యః – స్యాన్నాస్తివక్తవ్యః – స్యాదస్తిచ నాస్తిచావక్తవ్యః–అని సప్తభంగినయమున విచారింపఁదగును. నున్నగాఁ దలగొఱిగించు కొనుటయు దుమ్ము తుడుచుకొనుటకై పిచ్ఛిక చేతిలో నుంచుకొనుటయు భిక్షాశనమును జైనసన్యాసుల సామన్యలక్షణము. వీరిలో శ్వేతాంబరులు, క్షమాశీలురు నిస్సంగులు. కరతలమే పాత్రముగా నుపయోగించువారు దిగంబరులు. కేవలియైనవాఁడు భోజనము చేయఁడు. స్త్రీకి ముక్తిలేదు. మరల మగవాఁడై పుట్టిన పిదప ముక్తి చెందును ఇది జైనమతసారము.

బౌద్ధము :– ఈ దర్శనమునకు మూలాధారము గౌతమబుద్ధుని ప్రవచనములు. భరతఖండమునందే కాదు, ఇతర ఖండములందును బుద్ధుని చరిత్రము విఖ్యాతమైనది. పూర్వ మతకర్తలలో నుత్తమఖ్యాతి గడించిన యితని మహత్త్వమును జగద్గురు శంకరాచార్యులవంటివారు గూడ 'భగవాన్ బుద్ధః' అనుచుఁ బ్రశంసించి యున్నారు. సకలభాషలలోను విలసిల్లు నితనిచరిత్ర మిందు సవిస్తరముగాఁ దెలుపుట యనావశ్యకము. కపిలవస్తునగర మితనిజన్మభూమి. అది కోసలదేశమునఁ గాశీనగరమున కుత్తరముగా హిమాలయ ప్రాంతమున రోహిణీనదీతీరమున నున్నది. అందు శాక్యరా జగు శుద్ధోదనునికి మాయాదేవియం దితఁడు క్రీ పూ. ౫౬౭ ప్రాంతమున జన్మించెనని పాశ్చాత్యపరిశోధకులు తీసినదారియే వ్యాప్తమైనది. కాని, బౌద్ధగ్రంథములను బట్టియు గయాశాసనమునుబట్టియుఁ దెలియుచున్న యితనినిర్వాణకాలము క్రీ. పూ. ౪౮౭ అగుటచే నెనుబదిసంవత్సరములు జీవించిన యితని జన్మకాలము ౕ౫౬౭ అనుట సముచితమగునని కొందఱియభిప్రాయము.[1] సంసార విరక్తుఁడును భూతదయాళువునైన యీ మహాత్ముఁడు ముప్పదియేండ్లు నిండకమున్నే యువతీమణియగు యశోధర యనుభార్యను ముద్దులొలుకు రాహులుఁడను పసిపిల్లవానిని రాజ్యమును జననీజనకులను బరిత్యజించి తత్త్వాన్వేషణతత్పరుఁడై యిల్లు వెడలిపోయెను. పూర్వమతముల ననుసరించి ముక్తిమార్గము తెలిసి

1. వేలూరి సత్యనారాయణగారి బౌద్ధమహాయుగము. పీఠిక.

కొనఁ గొంతకాలము యత్నించెను గాని, అవి యతనికి సత్యము గనుఁగొన సాధనములు కాకపోయెను. తుదకతఁడు గయలో నొకరావిచెట్టుక్రింద నిశ్చలచిత్తుఁడై కూర్చుండి తదేకనిష్ఠతోఁ బరతత్త్వగవేషణము గావింపఁగాఁ గొంతకాలమున కది లక్ష్యమైనది ఆ తత్త్వబోధచే నతఁడు బుద్ధుఁడయ్యెను. ఆ గయ బుద్ధగయ యైనది. ఆ రావి బోధివృక్షమైనది. ఇతని ప్రవచనములన్నియు, పిటకములను పేరఁ బ్రాకృతభాషలోఁ గూర్పఁబడినవి. పిటక మనఁగ బేటిక. సూత్రపేటిక వినయపేటిక అభిధర్మపేటికయను మూఁడే బౌద్ధుల మతమునకును బౌద్ధదర్శనమునకును బరమాధారము. ఈ మత ముత్తరహిందూదేశమందా కాలమున మిక్కిలి చురుకుగా వ్యాపించినది. బుద్ధుడు నిర్వాణము చెందినపుడు రాజగృహమునొద్ద ౫౦౦ మంది బౌద్ధాచార్యులు కూడి పై పిటకములు సంగ్రహించిరనియు, తరువాత నూఱేండ్లకు వైశాలి నగరమున ౭౦౦ మంది పరిషత్తుగాఁ జేరి మతములోని శాఖాభేదములు విమర్శించిరనియుఁ జరిత్రములు చెప్పుచున్నవి. ఇట్లు లోకప్రసిద్ధుఁడైన యితని చరిత్రము నశ్వఘోషుఁడుసంస్కృతమునఁ జక్కఁగా వర్ణించియున్నాఁడు, క్రీ. శ. నాల్గవశతాబ్ది మొదలుగా నేడవశతాబ్దిలోపల నితనిమతము భరతఖండమంతటనే కాక, చీనా జపాను మంగోలియా సైబీరియా సయాం జావా సుమిత్రా మొదలగు నితర దేశములందును జక్కఁగా వ్యాపించినది. నేఁటికిని బైదేశముల వారు నామమాత్రమున బౌద్ధులైనను, అహింసా భూతదయాది ప్రధాన మతలక్షణములు వారిలోఁ గనరావు. ఎట్లయిననేమి? కుమారిల శంకరాచార్యుల యుపదేశములు భరత ఖండమున వ్యాపించిన పిదప బౌద్ధమతమున కిందు తావులేకపోయిన దనుమాట మాత్రము సత్యము.

మిక్కిలి యభివృద్ధి చెందిన బౌద్ధ వాఙ్మయములోఁ గేవలము మతమును బోధించు గ్రంథములు ననేకములు కలవు. తొలుతఁ బ్రాకృతమందును దరువాత సంస్కృతమునందుఁ గూడ నవి యుదయించినవి. ధర్మకీర్తి జ్ఞానశ్రీ బుద్ధఘోషుఁడు మొదలగువారు బౌద్ధసంప్రదాయము విస్తరింపఁ బాటుపడినవారు, న్యాయబిందువు బోధిచిత్తవివరణము బౌద్ధనయము వివేకవిలాసము మొదలగు పెక్కు గ్రంథము లీమతమునకుఁ బ్రమాణములు. బుద్ధఘోషుఁడను నాచార్యుఁడు బౌద్ధధర్మ సూత్రములకు భాష్యము రచియించెను.

సర్వము దుఃఖము, సర్వము క్షణికము, సర్వము స్వలక్షణము. సర్వము శూన్యము, అనునవి భావన లనఁబడును. బుద్ధుఁడు, దుఃఖ సముదాయ నిరోధ మార్గములను నాలుగు తత్త్వములుపదేశించెను. సంసార మంతయు దుఃఖమయ

మగుటయే దుఃఖము. దానికిఁ గారణము సముదాయ మనఁబడును. ఆ రెంటిని నిరాకరించుట నిరోధము. తరువాత నయ్యెడి విమల జ్ఞానమే ముక్తి. అదే నిరోధోపాయమైన మార్గము. ఈ మతమునఁ బ్రత్యక్షానుమానములు రెండే ప్రధాన ప్రమాణములు. ఇది వేదమును విశ్వసింపదు. ఈశ్వరాస్తిత్వము నిరూపింపదు. ఆకాశమును దత్త్వాంతరముఁగా నొప్పుకొనదు. పుణ్యాపాపములను బూర్వోత్తర జన్మల నంగీకరించును. అహింసా భూతదయా సత్యములు దీని కవలంబనములు. సంస్కారములన్నియు క్షణికములనెడి వాసన స్థిరపడుటయే మార్గమదే మోక్షమని దీని పరమసిద్ధాంతము. ఈ మతమునందు, మాధ్యమిక యోగాచార్య సౌత్రాంతిక వైభాషికములను నాలుగు భేదములు కలవు. ఈ మతములవారిలో నీషద్భేదము లున్నను, రాగద్వేషాది సంస్కార వినాశమున సంభవించు విమలజ్ఞానమే ముక్తిమార్గమను విషయమున నందఱు నేకీభవింతురు. దీని సారముదెల్పు నొక పద్యము:-

చ. పరహితవర్తనంబు మృదుపావన భాషణమున్ విరాగసం
చరణ మహింస సర్వసమ సమ్మతి భూతదయోపకారముల్
నరున కవశ్యకార్యము లనందగు వీనినిబట్టి ముక్తికిన్
దెరువగు తత్త్వబోధము జనించు నటంచును గౌతముం డనెన్.

ఇట్లు బౌద్ధ భేదములతో నాస్తికమతము లాఱైనవి. ఆస్తిక మతములలోని భేదము లందుమా? మిక్కిలి యెక్కువ. అవి జీవేశ్వరులనుగూర్చి వచ్చినవి. నైయాయికులు వైశేషికులు మాధ్వులు మాహేశ్వరులు నను నలుగురును, జగత్తున కీశ్వరుఁడు నిమిత్తకారణమే కాని, ఉపాదాన కారణము కాఁడందురు. అతఁడు కర్మఫల మిచ్చువాఁడని వారి మతము. కాని, మహేశ్వరులలో నకులీశ పాశుపతులును ప్రత్యభిజ్ఞావాదులును, ఈశ్వరుఁడు జీవులు చేసికొన్న కర్మనుబట్టి ఫలమిచ్చునన్న విషయ మంగీకరింపరు. వారు, జీవులు చేసికొన్న కర్మమే స్వతంత్రముగా నుత్పత్త్యాది విషయముల నిమిత్తకారణమగు నందురు. యోగమతమందును, ఈశ్వరుఁడు జీవునికంటె భిన్నుఁడే కాని, అతఁడు నిర్లిప్తుఁడు నిర్గుణుఁడు నిర్విశేషుఁడనియు జగత్తునకు నిమిత్తకారణము నుపాదాన కారణముఁగూడఁ గాఁడనియు నది చెప్పును. అద్వైత మతమందో, "జగత్తునకుఁ బారమార్థికమైన సత్తయే లేదు. ఉన్నదనుకొనుచున్నది వ్యావహారిక సత్త. జీవుఁ డీశ్వరునికి వేఱుకాఁడు. మాయా ప్రతిబింబిత చైతన్యమే జీవుఁడు. మాయాశ్రయుఁడు మాయా విశిష్టుఁడు కేవలుఁడునైన పరమాత్మయే వ్యావహారిక జగత్తున కుపాదాన నిమిత్తోభయకారణ మగుచున్నాఁడు. పరమార్థ దృష్టిలో, జగత్తు పరమాత్మయం దధ్యస్తము కాని సత్యము

కాదు. అందుచేఁ బరిణామముకూడ లేదు. అంతయు వివర్తమే." ఇందుచేతనే, అద్వైతము వివర్త వాదాశ్రయమైనది. ఇట్లు వాదభేదమున శాఖోపశాఖలైన యాస్తిక దర్శనములలో —

పూర్వమీమాంస - కర్మమీమాంస లేక ధర్మమీమాంస యన నామాంతరములుగల దీని కర్త జైమిని. దీని కుపవర్షుఁడు తొలుత వృత్తి రచియించెను. ఇతఁడు జైమిని గురువగు వర్షోపాధ్యాయుని తమ్ముఁడని వైదిక ప్రతీతి. ఇది సంప్రదాయసిద్ధమగుట విశ్వాస్యము కావున, జైమిని వేదవ్యాసుని శిష్యుఁడనెడి పౌరాణిక ప్రతీతి కల్పితము కాకపోదు. ఉపవర్షుని వృత్తి యాధారముగా శబరస్వామి ధర్మసూత్రములకు గొప్ప భాష్యము నిర్మించెను. ఇతఁడు క్రీస్తుశకమున కించుక పూర్వుఁడు కొందఱును, క్రీ. పూ. ౫౭ లోని విక్రమాదిత్యుని గురువని కొందఱును, భావించిరి.[1] బౌధాయనకల్ప వివరణకర్తయగు భావస్వామికూడ జైమిని సూత్రములకు భాష్యము రచియించెనని తెలియును గాని[2] యది కనరాకున్నది. పై సూత్రములను శాబర భాష్యమును గైకొని భట్టకుమారిలస్వామి రచియించిన తంత్రవార్తిక మీ శాస్త్రమున కలంకారముగా నున్నది. క్రీ. శ. ఏడవ శతాబ్ది రెండవ భాగములోని బౌద్ధమత గ్రంథకర్తయగు ధర్మకీర్తి నెఱిఁగినవాఁడును ౭౩౦ ప్రాంతముననున్న మహాకవి భవభూతికి గురువుగాఁ జెప్పఁబడువాఁడునగు కుమారిలుఁడు ౬౫౦-౭౩౦ నడుమ దీనిని రచియించెనని చెప్పవచ్చును. ఇది సూత్రములకును శాబర భాష్యమునకునుగూడ భాష్యమయ్యు స్వతంత్రమైన మహా గ్రంథముగాఁ గనవచ్చును. ఇది శ్లోకవార్తికము తంత్రవార్తికము టుప్టీక యనఁ ద్రివిధముగా నున్నది. మీమాంసాసూత్ర ప్రథమాధ్యాయములోని తర్కపాదమనెడి మొదటి పాదమునకు శ్లోకరూపముగానున్న వ్యాఖ్య శ్లోకవార్తిక మనియు, అందలి రెండవపాదము మొదలుగా మూఁడవ యధ్యాయము చివరవఱకు గద్యరూపముగా నున్నది తంత్రవార్తికమనియు, అక్కడినుండి పండ్రెండవ యధ్యాయము కడపటివఱకును మిక్కిలి సంగ్రహముగానున్న గద్యవ్యాఖ్య టుప్టీక యనియుఁ జెప్పఁబడును. కృష్ణదేవుని తంత్రచూడామణి, కుమారిలుఁడు శాబర భాష్యమునకు బృహట్టీక మధ్యమటీక యను నామముల మఱి రెండు టీకలు రచియించెననియు, లభ్యమైన తంత్రవార్తిక మా బృహట్టీక సంగ్రహమనియుఁ జెప్పెను.[3] కాని, ఆ టీక లిపుడు కనరావు. లోకవ్యాప్తమైన తంత్రవార్తికమునకు

1. విద్యాపతి ఠాకూరు పండితుఁడు పురుష పరీక్షయను గ్రంథమునఁ జెప్పినట్లు, ఆంగ్ల ప్రభాకర మీమాంస 127 పుట.
2. సం. వా. చ. ప్ర. పుటలు. 297, 335.
3. మహా, గంగానాథఝాగారి యాంగ్లకృత తంత్రవార్తిక పీఠిక.

భట్టసోమేశ్వరుని న్యాయసుధ, భట్టభవదేవుని తౌతాతితమతతిలకము, గంగాధర మిశ్రునిన్యాయపారాయణము, అన్నంభట్టుసుబోధిని, గోపాలభట్టుమితాక్షర, పరితోషమిశ్రునియజిత, పార్థసారథిమిశ్రుని తంత్రరత్నము. అను వాఖ్యలు కలవు. దీని ననుసరించిన వింకను గొన్ని కలవని తెలియుచున్నవి. ఇవియన్నియుఁ గుమారిలభట్టు మతము ననుసరించిన మీమాంసాశాస్త్రమున భాట్ట మనుపేర నొక మత మేర్పడినది. దీని కించుక వేఱుగాఁ బ్రాభాకరమత మేర్పడినది. ఈ రెంటిలో నేది ముందను విషయమున మతభేదములు కలవు.

ప్రభాకరుఁడు కుమారిల శిష్యుఁడని పండితలోక ప్రసిద్ధి కలదు. ఇందుకు శంకరాచార్యకృతముగాఁ జెప్పఁబడు సర్వసిద్ధాన్తసంగ్రహమందును మాధవాచార్య కృత శంకరవిజయమందును, ప్రభాకరమిశ్రుఁడు కుమారిలభట్టు శిష్యుఁడుగా వర్ణింపఁబడుటయే కారణము.[1] ఇందు మొదటిది జగద్గురు శంకరాచార్యకృతము గాక మఱియే శంకరునిదోయని పెద్ద లూహించుచున్నారు ఇఁక, శంకర విజయము జగద్గురు మహత్త్వమును దెల్పఁ గడంగినది కాని చరిత్రము దెలుపఁబూని నదికాకపోవుటచే నందలికొన్ని చారిత్రకవిషయములు విశ్వసనీయములు గాఁజాలవు ఇందు పేర్కొనఁబడిన గ్రంథకర్తలును బండితులును వాఙ్మయప్రసిద్ధులే కాని, వారందఱును శంకరాచార్యులకు సమకాలమువారు కాదు అందుచే నుత్తమకావ్యముగా గణింపఁదగిన శంకరవిజయములోని చరిత్రాంశములు సత్యములని నమ్మి ప్రభాకరుఁడు కుమారిలశిష్యుఁడనుట కవకాశములేదని కొందఱందురు డాక్టరుకీతు, ప్రభాకరుఁడు క్రీ. శ. ౬౦౦-౬౫౦ నడుమ నున్నవాఁడని వ్రాసెను గాని, అందుకుఁదగిన యాధారములు మాత్రము చూపలేదు. ఉపవర్షవృత్తిని శాబర భాష్యము ననుసరించిన ప్రభాకరుని బృహతియు, కుమారిలుని తంత్రవార్తికమును గూడ 'వార్తికకార, వార్తిక' శబ్దములను బ్రయోగించుటచే, బృహతి తంత్రవార్తిక కారు నుద్దేశించి వార్తికకారశబ్దము ప్రయోగించియుండు ననుటకును వీలులేదు. ఈ రెండు గ్రంథములనుగూడ నొకదానిలోని విషయము నెంతమాత్రము మఱియొకటి యెందును స్పృశించినట్లును గనరాదు. కాని, ప్రభాకరుని బృహతి, వృత్తి శాబర భాష్యములకు విరుద్ధముగాక సరిగా వాని ననుసరించెననియు; కుమారిలుని వార్తికము పెక్కుచోట్ల వానికి వేఱై స్వాభిప్రాయ మావిష్కరించెననియు[2]

1. శం. వి. 7-77.

2. చూ. తంత్రవార్తికము. 1. 2-1 అధికరణము, 1. 3-1, 4, 5, 7, 10,- 1. 4-1 మొద—

కొందఱందురు. మహామహోపాధ్యాయ గంగానాథఝాగారి యభిప్రాయము నిదియే [1] అయిననీవిషయ మింతటితో సమాప్తముకాలేదు. విద్వల్లోక వాప్తమై యర్వాచీన గ్రంథములకుఁగూడ నెక్కిన మఱియొక కథ కలదు. అది కుమారిలు నికి 'తుతాత' బిరుదమును, ప్రభాకరునికి 'గురు' బిరుదమును ప్రతిపాదించు చున్నది. ఇట్లదిద్వివిధ మగుటచేతనే కల్పితమని తెలియుచున్నది. గాని ప్రభాక రుని కుమారిల శిష్యత్వమును మాత్రము విడువకున్నది. ఆ కథ యిది—

"కుమారిలభట్టు గురునొద్దఁ జదువుచుండఁగా మీమాంసలో నొక చోట "అత్రాపి నోక్తం తత్రతు నోక్తమితి ద్విరుక్తమ్" అనుమాట వచ్చినది. ఇక్క డను జెప్పఁబడలేదు. అక్కడను జెప్పఁబడలేదనుచు, రెండుసార్లు చెప్పఁ బడినదనుట యెట్లు సంగతమగునని గురు వాలోచించి, అర్థము కుదురక పాఠము విడిచి యాలోచించుచు నూఁవెలుపలికిఁ బోయెను. తరువాత, కుమారిల భట్టు విచారణచేసి, "అత్ర = ఇక్కడ, అపినా = అపిశబ్దముచేఁ జెప్పఁబడినది, తత్ర = అక్కడ. తునా = తుశబ్దముచేఁ జెప్పఁబడినదిఁ కావున రెండుసార్లు చెప్పఁ బడినది" అనునర్థము సాధించి తాటాకుమీఁద వ్రాసి గురుగారి భార్య కిచ్చివెళ్ళెను. పిదప గురు వింటికి వచ్చినంత నామె కుమారిలుఁ డిచ్చినపత్ర మిచ్చెను. అది గురువు చూచి యతని తెలివికి మెచ్చుకొని, తుశబ్దార్థము చక్కగా సాధించి నందుకు 'తుతాత' బిరుద మిచ్చెను" -తుశబ్దార్థము సాధించుటచే దానికిఁ దండ్రి యని దానియర్థము-ఇది యొక పాఠము.

"ప్రభాకరుఁడు కుమారిలభట్టునొద్ద మీమాంస చదువుచుండఁగా 'అత్రాపినో క్తమిత్యాది వాక్యము రాగా, కుమారిలుఁడు దానియర్థము కుదురక యాలోచించు చుండెను. అపుడు ప్రభాకరుఁడు-అపినా-తునా-అని పదవిభాగముచేసి యర్థము కుదిర్చెను. అంత నతఁ డానందించి ప్రభాకరునికి 'గురు' బిరుద మిచ్చెను" అని మఱియొక పాఠము.

పై కథా పాఠములనుబట్టి కుమారిలభట్టు మతము భాట్టమనునట్లే తౌతాతికము లేక తౌతాతితముకూడ నయినట్లును, ప్రభాకరుఁడు గురుశబ్ద వాచ్యుఁడైనట్లును

1. చూ. ఆంగ్లీకృతతంత్ర వార్తిక పీఠిక.

నవీనములైన గ్రాంథిక ప్రమాణములు కనఁబడుచున్నవి[1] బాలవలభీ భుజంగుఁ డను మాఱుపేరుగల భట్టభవదేవుఁడు కుమారిల వార్తికమునకు వ్యాఖ్యగా, తౌతాతి మత తిలకము రచియించెనని చదివియున్నాము. ఇందలి యీ ప్రయోగము కుమా రిల మతపరమనుట స్పష్టము. కాని, మాధవాచార్యులీ శబ్దమును బౌద్ధపరముగాఁ బ్రయోగించిరి.[2] బౌద్ధులలోఁగూడ, 'తుతాత' యున్నాఁడేమో తెలియదు. ఏది యెట్లయినను, వీరి కీ బిరుదులిచ్చిన పై కథలు సత్యము కాకపోయినను, పూర్వోక్త గ్రంథ ప్రమాణములనుబట్టి వీరి కీ బిరుదు లెట్లో వచ్చినవని మాత్రము నమ్మవలసి యున్నది. ఇంక, ప్రభాకరుఁడు కుమారిలుని శిష్యుఁడనెడి పండిత జనశ్రుతి యందుమా ?— మహామహోపాధ్యాయ యస్ కుప్పుస్వామిశాస్త్రిగారీ వదంతినే సమర్థించుచుఁ జక్కని వ్యాసము వ్రాసియున్నారు[3] సర్వసిద్ధాన్త రహస్య కారాదులు కొందఱు, కుమారిల భట్టశిష్యుఁడైన ప్రభాకరుఁడు శాబర భాష్యమునకు స్వల్పభేదముతో మతాంతరము కల్పించి ప్రాభాకరమతము లేవనెత్తెనని యిట్లు నిరూపించియున్నారు.

"తస్యతు భాష్యవార్తికకర్తుః భట్టాచార్యస్య శిష్యః ప్రభాకరగురుః భాట్ట మతాత్, ఉపాదాన గ్రాహక గ్రహణాదిరూప ప్రమాణాన్తర నియోగశబ్ద బలవాదార్థ బలవాదాదిరూప షడ్భేద స్వీకారేణ శాబరస్య భాష్యస్య మతాన్తరం ప్రాభాకరన్నామ గ్రన్థభేదం కృతవాన్"

కుమారిలుఁడే శాబర భాష్యమునకుఁ గొన్నిచోట్ల వేఱై స్వమతము నిరూ పించుచు నర్థభేద కల్పనము గావించెనుగాని ప్రభాకరుఁ డట్లు గావింపలేదని గంగా నాథఝూ పండితు లనుచున్నారు.[4] ఇట్లు వివాదగ్రస్తమైన కుమారిల ప్రభాకరగురు

---

1. అస్యాం సూత్రం జైమినీయం శాబరం భాష్య మస్య తు
మీమాంసా వార్తికం భాట్టం భట్టాచార్య కృతం హి తత్,
తచ్ఛిష్యోఽల్పభేదేన శాబరస్య మతాన్తరమ్,
ప్రభాకరగురు శ్చక్రే తద్ధి ప్రాభాకర మ్మతమ్.
ఇట్లు, శేషపండితుని సర్వసిద్ధాన్త రహస్యము, గోవిందుని వ్యాఖ్య.
"నైవాశ్రావి గురో ర్మతం విదితం తౌతాతితం దర్శనమ్"
ఇత్యాది-ప్రబోధ చంద్రోదయ నాటకము. అంకము 2. శ్లో 2.
దీని వ్యాఖ్య గురువు ప్రభాకరుఁడనియు, తుతాత కుమారిలుఁడనియు వివరిం రించినది.
"ప్రభాకరగురో ర్దృష్ట్వా మీమాంసారంభ నిద్ధయే" ప్రకరణ పంచిక.
2. చూ. స ద సం ఆర్హత దర్శనము.
3. The Proceedinge of the second oriental conference held at Calcutta P. P. 407. 412.
4. see Prabhakara mimansa. P. P. 131. 133.

శిష్యత్వ నిరూపణము గ్రంథవిస్తరభీతిని గలిగించుచున్నది గావునను, కీతు పండితుఁడు చెప్పిన ప్రభాకర కాలమునకును ప్రసిద్ధమైన కుమారిల కాలమునకును జెప్పఁదగిన యంతరమే కనఁబడదు కావునను, ప్రభాకరుఁడు కుమారిలుని శిష్యుఁడైనను గాకపోయినను, అప్పటికి వృద్ధుఁడై యున్నను లేక యౌవనదశకు వచ్చినవాఁడై యున్నను, భాట్టమత మెఱిఁగియే శాబర భాష్యమునకుఁ గొంచెము వేఱుగా షడ్విధ స్వీకారముతోఁ దనపేరఁ బ్రాభాకరమత మావిష్కరించియుండునని యిప్పటికి విశ్వసింతము. అది యట్టిది కావుననే భాట్టమత మనుసరించి తరువాతఁ బుట్టిన గ్రంథములలో దశాంశమైనను బ్రాభాకరమత మనుసరించి పుట్టినవి కనరావు. దానికున్న వ్యాప్తిలో శతాంశమైనను దీనికిఁ గనరాదు.

ఇట్లు మీమాంసా దర్శనమును జగత్ప్రసిద్ధము గావించిన కుమారిలభట్టు శ్లోకవార్తికారంభమునందు శివుని ధ్యానించి, మీమాంసాశాస్త్ర తేజస్సులచే నుజ్జ్వలించు వేదార్థ జ్ఞానరత్నమున నా కాశ విజృంభించుచున్నదని చెప్పుచు నిట్లనెను.

"ప్రాయేణైవ హి మీమాంసా లోకే లోకాయతీ కృతా
తా మాస్తికపథే కర్తు మయం యత్నః కృతో మయా"

కొంచె మెచ్చుతక్కువగా మీమాంస లోకాయత (నాస్తిక) ముగా మాఱినది. దానిని, ఆస్తిక మార్గమునకుఁ ద్రిప్పుటకై నే నీ యత్నము చేయుచున్నాను. అన్న మాటలనుబట్టి కుమారిలుని కాలమునం దాస్తికమైన మీమాంసా మతము క్రిందికిని, నాస్తిక మతములు పైకిని వచ్చినట్లు తెలియుచున్నది. ఇతని నాఁడు నలాందలో బౌద్ధమత విద్యామఠము సుప్రసిద్ధమై వర్ధమానదశలో నున్నది. అందలి బౌద్ధాచార్యులు దేశమంతట సంచరించి హైందవమత మణఁగించుచు బౌద్ధమతము నెలకొల్పఁ బాటుపడుచున్నారు. పార్థసారథి మిశ్రుఁడు తెలిపినట్లుగా, భర్తృమిత్రుఁడు మొదలగువారు మీమాంసా మతమును లోకాయత మతముఁ గావించుచున్నారు.

"ద్విజన్మనా జైమినినా పూర్వం వేదమయార్థతః
నిరీశ్వరేణ వాదేన కృతం శాస్త్రం మహత్తరమ్"

ఇత్యాదిగా సాంఖ్యేతరమత నిందతోఁడి శ్లోకములు పద్మపురాణమునఁ జెక్కి మీమాంస నిరీశ్వరవాద దర్శనమని చాటుచున్నవి. కొందఱు బౌద్ధ సన్యాసు లందందలి మండలేశ్వరుల నాశ్రయించి వారి యానతిని బ్రజలను బౌద్ధమతావలంబు

లను గావించుచున్నారు. హిందూ బౌద్ధమతములకు గొప్ప పోరాటము సిద్ధమైనది. ఆ సమయమున వైదికమతమును బునరుద్ధారణముగావింపఁ గంకణము కట్టుకొని కుమారిలభట్టు మీమాంసాభాష్యము ననుసరించి గ్రంథము రచియించి దానిని లోకమున వ్యాప్తిఁదెచ్చి ధర్మమీమాంసను నిలువఁ ద్రొక్కెను ఇతని శ్లోకవార్తికములో నెక్కువగాఁ గమనించుబౌద్ధమతనిరాసమే యితఁడు బౌద్ధమత మణఁగఁ ద్రొక్కఁ బూనినపట్టుదలను తెలియఁజేయును. ఇతఁడు మాఱువేషముతో నొకబౌద్ధాచార్యునివద్దఁ దన్మతరహస్యము లెఱిఁగి పిదప వానిని ఖండించినందున గురుద్రోహియైన యితనికన్ను పోయినదనియు, ఇతఁడు గురుద్రోహదోషము శాంతించుటకై తుషాగ్నిలోఁ బ్రవేశించెననియు, జైనవేషముతో నితఁడు జైనాచార్యుని శిష్యుఁడై తన్మతధర్మములు తెలిసికొని తరువాత జైనమతము ఖండించె ననియు. మేదినీపురరాజైన సుధన్వునాశ్రయించి యతనిని వశపఱచుకొని యతనిచే బౌద్ధులను జైనులను జంపించెననియు, శంకరాచార్యులు తనభాష్యమునకు వార్తికము వ్రాయవలసినదని తుషాగ్నిఁ జొచ్చిన యితనిని గోరెననియు, ఇంక నేవేవో యీ మహాపురుషునిగూర్చి పెక్కు కథలు కలవు[1] ఇవి యన్నియు విశ్వసనీయములు కాకున్నను, వీనినిబట్టి యితఁడ బౌద్ధజైనమతములను చక్కఁగాఁ దెలిసికొని యందలిదోషములు గ్రహించి యవి యవలంబనీయములు కావని నిశ్చయించి వానిని నిర్మూలింప యత్నించె ననుటమాత్రము సత్యమని నమ్మవచ్చును. ఇతని పూనికవల్లనే యానాస్తికమంతములు రెండును దమయున్నతస్థితి నుండి జాఱిక్షీణదశకు వచ్చెననుట వాస్తవము. ఇతఁడారంభించిన పరమతవిదళన కృత్యమును పిదప శంకరాచార్యులు తుదముట్టించిరి. అట్టివైదికమతవీరుఁడు మన కుమారిలభట్టు. వైదికమతపునస్థాపకుఁడైన యితని మీమాంసామతమే భాట్టమత మనుపేర మీమాంసాదర్శనమునకు జీవమైనది. ఇతఁడు బౌద్ధ జైనమత ఖండనమునకు హిందూదేశమునలుఁగడల యాత్ర సలిపిన కారణమున నుత్తరదేశీయుఁ డనియు, దాక్షిణాత్యుఁడనియు, ఆంధ్రద్రవిడ బ్రాహ్మణుఁడనియు, కుమారస్వామి యవతారమనియు, జన్మచే బౌద్ధుఁడై తరువాత వైదికమతము స్వీకరించినవాఁ డనియు, వారు వారు తలంచిరి. ఈ యూహల కాధారములైన కథ లెంతవఱకు సత్యములో కాని, జినవిజయమనెడి గ్రంథములో నితఁడిట్లు వర్ణింపఁబడి యున్నాఁడు.

---

1. చూ. జినవిజయ. శంకరవిజయాదులు.

"ఆంధ్రో త్కలానాం సంయోగే పవిత్రే జయమంగలే
గ్రామేఽన్తికే మహానద్యా భట్టాచార్యః కుమారిలః
ఆంధ్రజాతి స్తిత్తిరికో మాతా చంద్రగుణా సతీ
యజ్ఞేశ్వరః పితా యస్య......
మహావాదీ మహాన్ ఘోరః శ్రుతీనాం చాభిమానవాన్
జినానా మంతక స్సాక్షా ద్గురు ద్వేష్టాఽతిపాపవాన్"[1]

జినవిజయమునాకు లభింపలేదు కాని, ఈ శ్లోకములలో నవిశ్వసనీయ విషయమేమియుఁ గనరాదు. ఆ సాధారణ ప్రజ్ఞాధురంధరుఁడును జైనమత కంటకుఁడు నైన యితని శీలమును జినవిజయము సరిగా వర్ణించినదనియే చెప్పవచ్చును. ఇతఁడు జైనులను జంపించకపోయినను, జైనాచార్యునొద్దఁ దన్మతరహస్యము లెఱిఁగి జైనమతము నణఁగింపఁబూనుటచే గురుద్రోహియనియు జైనాంతకుఁడనియుఁ గసితీఱఁ బై గ్రంథ మితని నిందుంచుటయు సముచితమే యగుచున్నది. ఇంతకును బై శ్లోకములలోఁ బరమతమువాఁడు కావించిననిందయే కనఁబడుచున్నది. గాని, ఆంధ్రుఁడెవఁడో కుమారిల గౌరవమునఁ జేసిన స్తవ మేమియుఁ గనఁబడదు. కావునఁ బరమతగ్రంథమందలి పై వర్ణనను బట్టి. ఇప్పటి గంజాముజిల్లాలో జయమంగల గ్రామమునందు కుమారిలభట్టు చంద్రగుణాయజ్ఞేశ్వరుల గర్భమున జన్మించెననియు, తైత్తిరీయశాఖాధ్యేత యగునితఁడు వేదప్రమాణ్యవాదమున గెలుపొందిన యాంధ్రబ్రాహ్మణుఁడనియు విశ్వసింతము,

ఇతనిమత మనుసరించినవానిలో మండనమిశ్రుని విధిభావనావిభ్రమవివేకములును, వాచస్పతిమిశ్రుని న్యాయకణికయు, పార్థసారథిమిశ్రుని శాస్త్రదీపికాన్యాయరత్నమాలాదులును, రామానుజాచార్యుని న్యాయరత్నమాలావ్యాఖ్యయగు నయరత్నమాలయు, మాధవాచార్యుని జైమినీయన్యాయమాలావిస్తరమును, ఖండదేవుని భాట్టదీపికా భాట్టరహస్యాదులును, అప్పయదీక్షితుని మయూఖావల్యాదులును, కృష్ణయజ్వమీమాంసాపరిభాషయు, ఆపదేవుని మీమాంసాన్యాయప్రకారమును మీమాంసకుల పొగడ్త గాంచియున్నవి. పై వారిలో స్వతంత్రగ్రంథకర్తయగు పార్థసారథిమిశ్రుఁడు భాట్టమతమునకు మధ్యకాలమున మఱియు మెఱుఁగుతెచ్చిన మహావిద్వాంసుఁడు. ఇతఁడు క్రీ. శ. దశమశతాబ్దిలోనివాఁడు. పదునేడవ శతాబ్దిలోని ఖండదేవుఁడు కడపట మీమాంసాశాస్త్రమునకును వన్నె దెచ్చిన ఘనుఁడు.

1. హిందూదేశ కథా సంగ్రహము పుట. 177 లో నున్నవి.

ఇతని మీమాంసా కౌస్తుభము మీమాంస ప్రాచీన స్వరూపమును గరతలామలకము గావించును. ఇంకను దుదియుగమున శాస్త్రదీపికాదులకు వ్యాఖ్యానములు రచియించిన శంకర మిశ్రాదు లనేకులు కలరు.[1] ఇంక, ప్రభాకరుఁడు జైమిని సూత్రభాష్యము ననుసరించి వ్రాసిన లఘ్వీబృహతీవ్యాఖ్య లాధారముగాను స్వతంత్రముగాను గూడ వెలసిన ప్రాభాకరమత మీమాంసా గ్రంథములలో శాలికనాథ మిశ్రుని ఋజువిమలా ప్రకరణ సంచికలు ప్రధానములని తెలియుచున్నది. ఇట్లపారముగాఁ బెరిఁగిపోయిన యీ శాస్త్రమందలి గ్రంథములనైనఁ బేర్కొనుట కిందు తావు చాలదు. ఇకఁ బ్రాచీన గ్రంథకర్తలు కొందఱినిగూర్చి వెలసిన పుక్కిటి పురాణ గాథలు విశ్వాస్యములు గావనుటకుఁ బండితలోక ప్రసిద్ధమైన యొక శ్లోకమును, ఒక కథయు :—

"బ్రాహ్మణ్యా మభవ ద్వరాహమిహిరో జ్యోతిర్విదా మగ్రణీః,
రాజా భర్తృహరి శ్చ విక్రమనృపః క్షత్రాత్మజాయా మభూత్,
వైశ్యాయాం హరిచంద్ర వైద్యతిలకో జాతశ్చ శంకుః కృతీ,
శూద్రాయా మమరః షడేవ శబరస్వామిద్విజ స్యాత్మజాః"

శబరస్వామి యను బ్రాహ్మణునకు బ్రాహ్మణస్త్రీయందు వరాహమిహిరుఁడు, క్షత్త్రియ కాంతయందు భర్తృహరి విక్రమాదిత్యులు వైశ్యవనితయందు హరిచంద్ర శంకువులు, శూద్రభామినియందు, అమరసింహుఁడు నను నార్వురుపుత్రు లుదయించిరట. శబరస్వామి మొదటిపే రాదిత్యదేవుఁడు. అతఁడు జైనులతో వాదించి యోడిపోయి వారు హింసింతురన్న భయముచే నడవులకుఁ బాఱిపోయి యాటవికులైన శబరులకు నాయకుఁడై శబరస్వామియను పేరు గాంచెనఁట. ఇఁక వీనిని విమర్శింపక సంకర్ష కాండము మాట చూతము.

"జైమినిముని రచియించిన పూర్వమీమాంసా సూత్రము ద్వాదశాధ్యాయి మాత్రమే కాదు. అది పదునాఱధ్యాయముల గ్రంథము. కడపటి నాలుగును సంకీర్ణార్థ నిరూపణపరము లగుటచే వానికి సంకర్షకాండ మనుపేరు వచ్చినది. ఆ నాలుగధ్యాయములకుఁగూడ శబరస్వామి భాష్యము రచియించినట్లుగా నందందలి యుల్లేఖనములవల్లఁ దెలియుచున్నది. జగన్నాథ పండితరాయల మీమాంసా గురువగు ఖండదేవుఁడు సంకర్ష కాండమునకు రచియించిన భాట్టదీపికలోఁ గొన్ని లోపములు కనిపెట్టి గంభీర పండితపుత్రుఁడగు భాస్కరభట్టు సంకర్షకాండాధ్యాయములు

1. చూ. ఇండియా ఆఫీసు లైబ్రరీ కేటలాగు నాల్గవ సంపుటము.

నాల్గింటికిని భాట్టచంద్రిక యనుపేర వ్యాఖ్య రచియించినట్లు గ్రంథాంత శ్లోకముల వల్లఁ దెలియుచున్నది. కావున నీ నాలుగధ్యాయములుకూడ జైమినివే'' అని సంకర్ష కాండ ప్రకాశకులు పీఠికలో వ్రాసిరి.[1] కాని, సూత్రములు ద్వాదశాధ్యాయిలోని సూత్రములవలె స్పష్టార్థములు గాక - అనుయజతీతి-యోఽగ్నిర్య-అభితః - అను రీతిని వ్యాఖ్యాన ప్రతీకలవలె నుండుట చూచినను, వాని శైలి చూచినను, అందలి విషయము చూచినను, అవి యెంతమాత్రము జైమిని కృతములు కావని తెలియక పోదు. భట్టభాస్కరుఁడు ద్వాదశాధ్యాయికి సంగ్రహవ్యాఖ్య రచియించియు, మీమాంసా శాస్త్రమందలి యాదరాతిశయమునను, భాట్టదీపికవంటి గ్రంథము రచియించు నభిలాషను, కల్పసూత్రభాష్య శాబరభాష్యాదులలోని యందందలి యాగాది పరములైన కొన్ని విశేషవిషయములను సూత్రవ్యాజమున సంగ్రహించి సంకర్ష కాండమను పేరుపెట్టి దానికి భాట్టచంద్రిక యను వ్యాఖ్యానము రచియించెనేమో యని తోఁచుచున్నది, లేదా? అట్టి సూత్రము లెవరో రచియించినవి లభింపఁగా నితఁడు వ్యాఖ్య వ్రాసి తనకు లభించిన సంప్రదాయమునుబట్టి యవి జైమిని వని భ్రాంతిపడి యుండవచ్చును. అంతేకాని, అవి జైమిని వనుటకు మాత్రము సరియైన యితర ప్రమాణ మేమియు దొరకలేదు. దొరుకునన్న యాశయు లేదు. ఇందుకు దీని యాద్యంత వాక్యములు పరిశీలింతము.

౧. ''ప్రణమ్య జైమినిమునిం ఖండ దేవకృతా విహ,
అనుగ్రహాయ మందానాం సంగ్రహోఽయం విధీయతే''

౨. ''ఏవం ద్వాదశభిరధ్యాయైః ప్రకృతి వికృతిభేదేన కతి
పయాన్ న్యాయాన్ సంశోధ్యతై రేవ న్యాయైరిత స్తతో
విప్రకీర్ణా న్వేదవాక్యార్థా నైదం పర్యేణ సమ్య జిషక్రృష్య
విజ్ఞేతు మేషా చతురధ్యా య్యారభ్యతే''

౩. ''జైమినే ర్విమలసూక్తి తటిన్యాం మగ్నమాప శుచితాం మమచేతః
తేన ఖేలితు పినాకిపదాబ్జే యేన జన్మవివహో న పున స్స్యాత్,
ఖండదేవకృత భాట్టదీపికా లక్షణైః కతిపయై రసంభృతా
ఇత్యుదీక్ష్య బుధభాస్కరాగ్నిచి ద్భారతీ బరిభరామ్బభూవతామ్,
అద్యావధి కృతి రేషాఽద్య స్తవిహి నేతి దీపి కాఖ్యాసీత్
షోడశకలాభి రధునా పరిపూర్ణా భాట్టచంద్రికాత్వ మగాత్,

1. కాశీముద్రణము. క్రీ. 1664 వం.

ఆసీత్ షోడశలక్షణీ శ్రుతిపదా యా ధర్మమీమాంసికా
సంకర్షాఖ్య చతుర్థభాగ విధురా కాలేన సాஉజాయత
గాయత్రీ త్రిపదాత్మికేవ విబుధై రద్యాపి పాపఠ్యతే
తాం పూర్ణా మతనో చ్ఛ్రమేణ మహతా గంభీరజో భాస్కరః''

ఇందు, మొదటి శ్లోకములో ఖండదేవుని సంకర్ష కాండవ్యాఖ్యయగు భాట్ట దీపికకు సంగ్రహము రచియించుచున్నట్లు భాస్కరుఁడు సూచించియున్నాఁడు. రెండవదగు నవతారికలో, అక్కడక్కడనున్న వేదవాక్యార్థములను దీని పరముగా నిర్ణయింపఁ జతురధ్యాయి యారంభింపఁ బడుచున్నదని చెప్పినాఁడు ఈ యారంభము జైమినిదిగా నితఁడవతారికచే సూచించెననుట విదితము. ఇఁక మూఁడవ దానిలో రెండ శ్లోకమున, ఖండదేవునిభాట్టదీపిక (ఇక్కడసంకర్ష కాండవ్యాఖ్య) యసంపూర్ణ మగుటచేఁ దానాలోపము పూరించినట్లు చెప్పినాఁడు. మూఁడవ శ్లోకములో నింతవఱకు నిది భాట్టదీపిక యనఁబడినది గాని, ఇపుడిది భాట్ట చంద్రికయైన దన్నాఁడు. నాల్గవశ్లోకములో 'ధర్మమీమాంస పదునాఱధ్యాయ ములదే. కాలవశమున నందలికడపటినాలుగధ్యాయములును దానినుండి విడి పోయినవి. నేఁటివఱకును (తాను భాట్టచంద్రిక రచియించువఱకును) మూఁడుపాద ముల గాయత్రీ మంత్రమువలెనే సంకర్షకాండము లేని పన్నెండధ్యాయముల మీమాంసాసూత్రములనే పండితులు చదువుచున్నారు. ఇప్పుడు భాస్కరభట్టు దానిని సంకర్షకాండముతోఁ గలిపి సంపూర్ణము గావించెను' అని తానతికష్టము మీఁద సంకర్షకాండమును దనవ్యాఖ్యతో బయటఁ బెట్టినట్లు తెలిపినాఁడు. చూచితిరా ? ఖండదేవుఁడీ యధ్యాయములకు వ్యాఖ్య రచియించెనఁట. కానిఁ తననాఁటివాఁక నెవరును వీని నెఱుఁగరఁట. దేశములోనిపండితు లందఱును మూఁడువంతులే చదువుచున్నారఁట. తానిపుడు నాల్గవవంతు లోకమున కిచ్చె నఁట. ఈ యసంగత వాక్యములే జైమినిసంకర్షకాండ మనునాలుగధ్యాయములు రచింపలేదనియు, ఖండదేవుఁడు వీనికి వ్యాఖ్యయే వ్రాయలేదనియు, ఈ యల్లిక యంతయు భట్టభాస్కరుని తలనుండి పుట్టినదే యనియుఁ దెలుపుచుండ నింతకంటె నితనిమాటలు వేఱుగా విమర్శింపనేల ? అయిన నీ విషయమింకను బరిశోధకులు విమర్శింతురుగాక.

జైమినిమత మిట్లు చిరకాలముగా బ్రాహ్మణాశ్రయమై వచ్చినను, దీని సిద్ధాంతములు కొన్ని నచ్చకపోవుటచేతనే యితరమతములు తలచూపిన వనుట నిక్కము. "వేదము స్వతఃప్రకాశము. దానికిఁ గర్తలేఁడు. విధ్యర్థవాద మంత్ర

రూపమయిన వేదశబ్దరాశి నిత్యము, దాని కెన్నఁడును నాశములేదు. సృష్టి యంతయు శబ్ద మూలకమే, వేదము ననుసరించియే ప్రజాపతి స్థావరజంగ మాత్మకమైన సకలజగము సృజించుచుండును. ఉత్తరసృష్టి పూర్వసృష్టిని బోలియుండును. ధర్మాచరణమే యిష్టార్థసిద్ధికి మూలకారణము. వేదము విధించినదే ధర్మము. యజ్ఞాదిక్రతువులే యజమానికి ఫలము నిచ్చునుగాని ఫలదాతయైన యీశ్వరుఁడు వేఱుగా లేఁడు. జ్యోతిష్టోమాదులు స్వర్గాదిలోక సుఖము లొసఁగును.'' ఇత్యాదులు దీని సిద్ధాన్తములు. దీనితత్త్వము పరామర్శించినచో, 'వేదము ప్రమాణముగాదు, దేహాతిరిక్తమైన యాత్మలేదు' అని చెప్పెడి లోకాయత మత మణఁచుటకై, వేదమే ప్రమాణము. దేహాతిరిక్తమై జ్ఞానాశ్రయమైన యాత్మ కలదు. అది కర్మ జన్యమైన స్వర్గాదిసుఖ మనుభవించును' అనునిశ్చితాభిప్రాయమును వేదార్థ విచార మూలకముగా నావిష్కరించుటకే యిది యుదయించెనని విశదము కాఁగలదు. కర్మఫలదాత వేఱుగా లేఁడనియు, ఆత్మ జ్ఞానాశ్రయమే కాని జ్ఞాన స్వరూపము కాదనియుఁ జెప్పుటచే నిదియును నిరీశ్వరమతమేయని తక్కినవారు కొందఱనిరి. సూత్రములం దెందును, ఆత్మ విజ్ఞాన స్వరూపమనెడి భావము సూచితము కాదనుటయు నిజము. శంకరభగత్పాదులు గూడ, జైమిని మతమందాత్మ జ్ఞానాశ్రయమను భావమే వెల్లడించిరి. కాని, శబరస్వామి నాస్తికత్వనిరాసకై విజ్ఞానాత్మాస్తిత్వ మొకచో సూచించెను. ఈ విషయమతెఁగియే భట్టపాదులు శ్లోకవార్తికమున నిట్లనిరి.

''ఇత్యాహ నాస్తిక్య నిరాకరిష్ణు రాత్మాస్తితాం భాష్యకృదత్ర యుక్త్యా,
దృఢత్వ మేతద్విషయః ప్రబోధః ప్రయాతి వేదాన్తనిషేవణేన''

దీనినిబట్టి జైమినిమతమం దాత్మ విజ్ఞానస్వరూపముకాదనెడి యభిప్రాయము స్పష్టమగును. కాని, సూచనగా భాష్యకర్తయుఁ బైని జెప్పినవిధముగా వార్తికకారుఁడును, వీరి ననుసరించి తక్కినవారును, విజ్ఞానాత్మత్వ మంగీకరించినట్లు కనఁబడును, శ్లోకవార్తికము మొదలనున్న—

''విశుద్ధజ్ఞాన దేహాయ త్రివేదీదివ్యచక్షుషే
శ్రేయః ప్రాప్తి నిమిత్తాయ నమ స్సోమార్ధధారిణే''

అను శ్లోకము కుమారిలుఁడీశ్వరుని స్తుతించుటను విస్పష్టముగాఁ దెలుపుచున్నది. కొందఱిది యీశ్వరస్తుతిపరము కాదని వాదింతురు కాని, వాసుదేవ

దీక్షితుని కుతూహలవృత్తి కుమారిలుఁ డీశ్వరవాది యను భావమునే వెల్లడించెను.[1] ఇది సత్యమైనను, ఇతని శ్లోకవార్తిక మీశ్వరుఁడు జగత్కారణమను మాట యెందును జెప్పియుండలేదు. అందుచేఁ బూర్వ మీమాంస నిరీశ్వరమేయని చెప్పఁ దగియున్నది. ఇఁకఁ గ్రమభంగమైనను, ఉత్తర మీమాంసను జివర కుంచి తక్కిన వాని నవలోకింతము.

న్యాయము :— గౌతమ సూత్రము దీనికి బీజము. అయిదధ్యాయముల యా గ్రంథమున ౫౩౮ సూత్రము లున్నవి. వానికి వాత్స్యాయనుఁడు తొలుత గొప్ప భాష్యము నిర్మించెను. అదే తరువాత వెలసిన న్యాయతర్క గ్రంథములకు మూలము ఈ శాస్త్రము మహా సముద్రమువలె నపారముగా నున్నది. ఇందలి వ్యాఖ్యాతరంగములను లెక్కింపఁ దరముకాదు అయినను గొన్నిటి నిందు స్మరింతము. న్యాయభాష్యము చూచియే విశ్వనాథభట్టు వృత్తిని, ఉద్ద్యోతకరుఁడు వార్తికమును సూత్రవ్యాఖ్యలుగా రచియించిరి. ఈ మూఁడునుగాక గౌతమ భాష్య మనుపేర మఱియొక వ్యాఖ్య సజీవమై యున్నట్లు తెలియుచున్నదిగాని[2] అది వాత్స్యాయన భాష్యవ్యాఖ్యయే యని దాని యవతారిక చెప్పుచున్నది. తరువాతఁ బై వార్తికమునకు వాచస్పతి మిశ్రుఁడు టీకయు, దాని కుదయ నాచార్యుఁడు తాత్పర్యపరిశుద్ధి యనుపేర న్యాయనిబంధనమును, దానిలోని కొంత భాగమునకు వర్ధమాన పండితుఁడు త్రిసూత్రీ ప్రకాశమును వ్యాఖ్యలుగా రచియించిరి. ఇట్లు పెరిఁగిన న్యాయశాస్త్రము ప్రౌఢమై సుఖబోధ్యము గాకున్నదని కేశవ మిశ్రుఁడు సూత్ర భాష్యముల ననుసరించి తర్కభాష యనుపేరఁ బ్రత్యక్షాది చతుః ప్రమాణ ములను విశదీకరించుచు నుత్తమకృతి నిర్మించెను. దానికి గోవర్ధనుఁడు గౌరీ కాంతుఁడు మాధవదేవుఁడు చెన్నభట్టు రామలింగపండితుఁడు మొదలగు తార్కికా చార్యులు వ్యాఖ్యలు రచియించిరి. భాష్యాదు లవలోకించియే వాచస్పతి మిశ్రుఁడు న్యాయతత్త్వాలోకమును భాసర్వజ్ఞుఁడు న్యాయసారమును స్వతంత్రముగా నిర్మించిరి. కడపటిదానికిఁ బిదప జయసింహసూరి యను జైనుఁడును రాఘవభట్టును, టీకలు వ్రాసిరి. ఇవి యిట్లుండ గంగేశ పండితుఁడు తర్కశాస్త్రమునకు శిరోమణిగాఁ దత్త్వచింతామణి యను మహాగ్రంథము రచియించెను. ప్రత్యక్షానుమానోపమాన శబ్దము లనెడి నాలుగు ప్రమాణములనుగూర్చి నాలుగు ఖండములతో విలసిల్లు దీనికి వ్యాఖ్యలుగా జయదేవుఁ డాలోకమును, అతని శిష్యుఁడు టీకను, రాజచూడామణి

1. ప్రథమ సంపుటము పుట 47.
2. చూ. ఇండియా ఆఫీసు లైబ్రరి కేటలాగు Vol. IV.

దర్పణమును, రఘుదేవుఁడు దీపికను, రుచిదత్తుఁడు ప్రకాశమును, మధురాంతకుఁడు పత్రికను, జగదీశుఁడు మయూఖమును, రఘునాథ తార్కికశిరోమణి దీధితిని రచియించిరి. దీధితికిఁ బ్రాకాశిక యనుపేర గదాధరభట్టాచార్యుఁడు గొప్పవ్యాఖ్య వ్రాసెను. గౌడదేశీయుఁడైన యితఁడు తార్కికచక్రవర్తియన ఖ్యాతికెక్కెను. ఇతని ప్రకాశిక ననుసరించి భవానందుఁడు జయరాముఁడు దినకరుఁడు జగదీశుఁడు మొదలగు మహాతార్కికాచార్యు లనేకగ్రంథములు రచియించిరి. వానిలోఁ గొన్ని నేఁటికిని బఠనపాఠవ్యవహారమున నున్నవి. ఇంకఁ బైన్యాయతర్కగ్రంథముల ననుసరించి మహాపండితులు రచియించినమూలములు వ్యాఖ్యలను వ్యాఖ్యలుగా నున్న కారికావళి ముక్తావళి దినకరభట్టీయము ప్రభ మంజూష, మొదలైన యద్గ్రంథములెన్నేని మొన్న మొన్నటి వఱకు నుదయించుచునే వచ్చినవి, వానిలోఁ బందొమ్మిదవ శతాబ్దికడపటివారును విజయనగరసంస్థానపండితులు నాంధ్రులు నగు సంగమేశ్వరశాస్త్రిగారు రచియించినసంగమేశ్వరక్రోడ మను గ్రంథము జగదీశపండితుని సిద్ధాంతలక్షణిమీఁది క్రోడపత్రమై తార్కికులమెప్పు గాంచియున్నది [1] ఇట్లు తర్కశాస్త్రముసహస్రముఖముల వ్యాపించినను దీనిపేరెత్తినంతనే స్మృతికివచ్చునది తర్కసంగ్రహము. దీనికర్త అన్నంభట్టు, న్యాయవైశేషికములు రెండిననుసరించిన యీ చిన్న గ్రంథము జన్మించిన దాదిగాఁ దర్కశాస్త్రపఠనమునఁ బ్రథమప్రకరణముగా లోకమున వ్యాపించుచు వచ్చుచున్నది. ఇతఁడును, తర్కభాషాప్రకాశికర్తయగు చెన్నుభట్టునుగూడ నాంధ్రదేశీయపండితులని ప్రసిద్ధి, అన్నంభట్టు తనసంగ్రహమునకుఁ దానే దీపికయను వ్యాఖ్య రచియించెను. దానికినీలకంఠ నరసింహ గోవర్ధన సుధీ పట్టాభిరామ ప్రభృతిపండితులు వ్యాఖ్యలు రచియించిరి. వానిలో న్యాయబోధిని కెక్కువ ప్రచారము కలదు. ఇఁక నీశాస్త్రమందు వెలసిన వాదగ్రంథములు క్రోడపత్రము లనుమా! వందలు, అందుగదాధరభట్టాచార్యుల శక్తివాదవ్యుత్పత్తివాదములు తార్కికలోకము నెక్కువగా నాకర్షించినవి. ౬౪ వాదగ్రంథములు నిర్మించిన యీ పెద్దదాఱు క్రీ. ౧౬౬౦ ప్రాంతమున నవద్వీపమున నవీనతర్కము ప్రతిష్ఠించి కీర్తిగాంచెను. యాదవపండితుని సర్వసిద్ధాంత సంగ్రహమును, ఉదయనాచార్యుని న్యాయకుసుమాంజలియు న్యాయవైశేషికములు రెంటి ననుసంచిన యయ్యు న్యాయశాస్త్రమునఁ బ్రామాణికములై వెలయుచున్నవి. ఇట్లు వటవృక్షమువలె శాఖోపశాఖలుగాఁ బెరిఁగిన యీ శాస్త్రము తొలుత నెందు పుట్టియెందు సంచరించినను, తరువాత దీనికి నవద్వీపము ముఖ్యాశ్రయమైనది.

1. ఇదియు హరిశాస్త్రివారి చిత్రప్రభయు. ఆంధ్ర విశ్వకళా పరిషత్తువారిచే నిపుడు ప్రకటింపఁబడినవి.

వైశేషికము—దీనికి మూలము కణాదసూత్రము. ఇది పదియధ్యాయములగ్రంథము. ఇందలిసూత్రములు ౩౭౦. దీనికిఁ బ్రశస్తపాదులు రచియించినపదార్థధర్మసంగ్రహ మనుభాష్య మొకటి కలదు. ఇది ప్రతిసూత్రవ్యాఖ్య గాక షట్పదార్థనిర్ణయపరమైనదని పేరునుబట్టియు గ్రంథసరణినిబట్టియు విదితమగును. ఈ ప్రశస్తపాదుఁడు వాత్స్యాయనునివలెఁ బ్రాచీనుఁడని కొందఱిమతము పైభాష్యమునకు వ్యాఖ్యలు రచియించినవారిలో నొకఁడగు శ్రీధరపండితుఁడు శా. శ. ౯౧౩ లోనివాఁడని డాక్టరుబుహ్లరువ్రాసియున్నాఁడు. ఇతనినాఁటికే మిక్కిలిపూర్వమని ప్రశంసింపఁబడుధర్మసంగ్రహమునురచియించిన ప్రశస్తపాదుఁడు మిక్కిలి ప్రాచీనుఁడనుట కాక్షేపమురాఁబోదు. కణాదసూత్రములకు వ్యాఖ్యగా భవనాథమిశ్రునికొడుకు శంకరమిశ్రుఁడు వైశేషికసూత్రోపస్కారమను గ్రంథము రచియించెను గాని, అది ధర్మసంగ్రహమునెదుట వన్నె గాంచినట్లు కనఁబడదు.

ఈ శాస్త్రమున వాత్స్యాయనభాష్యము మిక్కిలి ప్రాచీనము. అత్యంతము ప్రశస్తము. దీని కెనిమిదివృత్తులు పుట్టినవి. వానిలో, వ్యోమశివాచార్యుని వ్యోమవతియు, శ్రీధరాచార్యునికందళియు, ఉదయనాచార్యుని కిరణావళియు, శ్రీవత్సాచార్యునిలీలావతియుఁ బూర్వములు. జగదీశతర్కాలంకారుని భాష్యసూక్తియు, పద్మనాభమిశ్రుని సేతువును మల్లినాథసూరిభాష్యనికరమును. శంకరమిశ్రునికాణాదరహస్యమును బరములు. ఇందు మొదటిమూఁడును సూత్రములననుసరించినవి. నాల్గవది భాష్యమునుమాత్రమే యనుగమించినది. ఇవిగాక జయనారాయణ తర్కపంచాననవిరచితమైన సూత్రవివృతి యొకటి కలదు. ఇన్నియున్నను, భాష్యమువలెఁ గీర్తికెక్కినది కిరణావళియొకటియేయని దాని వ్యాఖ్యలవల్లఁ దెలియుచున్నది మఱియు సర్వదేవసూరి ప్రత్యక్షాదిప్రమాణములనుగూర్చి ప్రమాణమంజరియు, ఉదయనాచార్యుఁడు సప్తపదార్థాంగికారముతో లక్షణావళియు, శివాదిత్యుఁడు సప్తపదార్థియు, స్వతంత్రముగా నిర్మించిరి. ఇందు ప్రతిదానికిని వ్యాఖ్యలుకలవు. ఇవి గాక శిరోమణిభట్టాచార్యులు మొదలగుననేకులు రచియించిన పదార్థతత్త్వాదులు పెక్కు కలవు. పై వానిలోఁ గొన్నింటికి న్యాయగ్రంథకర్తలే కర్తలుగా నున్నారు. వారు వర్ధమానాదులు.

సాంఖ్యము :— దీని కాధారము కపిలసూత్రము. షడధ్యాయియగునిందు ౫౨౭ సూత్రములున్నవి. దీని వ్యాఖ్యాతలలో నెవరు ముందనువిషయము నిర్ణయింపఁ గష్టముగానున్నది. ఈశ్వరకృష్ణభట్టు రచియించినసాంఖ్యకారిక సాంఖ్యసూత్రముల మొదటిశ్లోకరూపవ్యాఖ్య యనియు, దానికి భాష్యము వ్రాసిన గౌర

పాదుఁడు శంకరుల గురువుగురు వైన గౌడపాదుఁడే యనియు నొక రభిప్రాయ పడిరి గాని యది సంగతముకాదు. వాచస్పతిమిశ్రుని సాంఖ్యతత్త్వకౌముది ప్రథమ వ్యాఖ్యానమనెడి మఱియొకరి యుద్దేశమును సముచితముగాలేదు. విజ్ఞానభిక్షువు నిర్మించిన సాంఖ్యప్రవచనభాష్యము మొదటిదని పెక్కండ్రు భావించుచున్నారు కాని, యతనిని వాచస్పతిమిశ్రుని తరువాతి వాఁడగుననిరుద్ధుని కర్వాచీనునిగా సాంఖ్యవృత్తి ప్రకాశకులు తలఁచుచున్నారు. అయినను, పై భాష్యమే నిలిచి యున్న సూత్రవ్యాఖ్యలలో మొదటిదనుట కవకాశ మెక్కువగా నున్నది. విజ్ఞాన భిక్షువు భాష్యావతారికలో—

"కాలార్కభక్షితం సాంఖ్యశాస్త్రం జ్ఞానసుధాకరమ్
కలావశిష్టం భూయోఽపి పూరయిష్యే వచోఽమృతైః"

అనుచుఁ బ్రాచీనములైన సాంఖ్యశాస్త్ర గ్రంథము లనేకములు పేరు లేకుండఁగఁ బోయినట్లు వక్కాణించి యున్నాఁడు. అతనినాఁడే వేనిసూత్రవ్యాఖ్యలున్నచో వాని నెందు నేవిధముగాను స్మరింపకయే నిష్కాముఁడైన భిక్షు వట్లు చెప్పియుండుననుట సాహసము. కావున నతనినాఁటికి సూత్రములుతప్ప మఱేమియు నిలచియుండ లేదనియే భావింపవలెను. అతఁడు భాష్యములోఁ గొన్ని పాఠాంతరము లెత్తుటయు 'యత్తు కశ్చి దవివేకీ' ఇత్యాదిగా విరుద్ధమతనిందఁ గావించుటయు సత్యమే కాని, యాప్రసంగ మనిరుద్ధుని గూర్చి కావించినదని తలంచుటమాత్ర మర్థముకాదు.[1] భాష్యకర్తల నిందలకుఁ బాల్పడిన వారందఱును గ్రంథకర్తలే యని భావింపరాదు. తమ మతమునకు విరుద్ధాభిప్రాయము గల యితరులమాట లెత్తుకొని యావిధముగాఁ జర్చ సలుపుట భాష్యకర్తల శైలియనుట ప్రసిద్ధము. ఇఁకఁ బాఠాంతరము లందుమా? అతనికి లభించిన ప్రతులలో నవి యుండ వచ్చునుగదా! కావున నిప్పటికి లభించిన యాధారములనుబట్టి విజ్ఞాన భిక్షువు భాష్యమే మొదటి దనవచ్చును. వాచస్పతిమిశ్రుఁడు దశమ శతాబ్దిమధ్య భాగములోనివాఁడు గావున భిక్షు వంతకుఁ బూర్వుఁడగును. అతఁడు సాంఖ్యసార మనుమఱియొక పుస్తకము వ్రాసెను. వాచస్పతితత్త్వకౌముదికి వ్యాఖ్యగా రామకృష్ణభట్టు సాంఖ్యకౌముదిని, దానికి వ్యాఖ్యగా రాఘవేంద్రసరస్వతి తత్త్వామృత ప్రకాశినిని వేదాంతిమహాదేవుఁ డనిరుద్ధుని సాంఖ్య సూత్రవృత్తికి వ్యాఖ్యగా వృత్తిసారమును, స్వతంత్రముగా గోవిందభట్టు సదసత్ఖ్యాతి విచారమునునిర్మించిరి. ఇట్టి వేవో మఱికొన్ని కలవు గాని చాలవఱకీశాస్త్ర గ్రంథము లర్వాచీనములే.

1. చూ. సాంఖ్యసూత్రవృత్తి పీఠిక.

"అజా మేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీః ప్రజాః సృజమానా' మిత్యాది శ్రుతిం బట్టి సత్వరజస్తమోగుణముల సామ్యావస్థయు మహదాదులకు మూలమైనదియునగు ప్రధాన మనఁబడు మూలప్రకృతియే జగత్కారణము. దీనికంటె వేఱుగా జగత్కారణ మేదియులేదు. మూలప్రకృతియగు ప్రధానమునకు మఱియొక మూలములేదు. పృథివ్యాది మహాభూతములను, ఏకాదశేంద్రియములును, శబ్దస్పర్శాదిపంచతన్మాత్రలును, తత్త్వములనఁబడును. పురుషుఁడు కూటస్థనిత్యుఁడు. అపరిణామి. ప్రకృతియు వికృతియుఁ గానియతఁడే జీవాత్మ. ఈ ప్రకృతిపురుషుల సంబంధమువల్లనే సృష్టి యగుచున్నది. వీరి సంయోగము పంగ్వంధసంయోగము వంటిది. పరిణామరూప క్రియాసహిత మయ్యు నచేతన మగుటచేఁ బ్రధానము గ్రుడ్డిది. చేతనుఁడయ్యు గ్రియారహితుఁ డగుటచేఁ బురుషుఁడు కుంటివాఁడు. కుంటివాఁడు గ్రుడ్డివాని బుజ మెక్కియు, గ్రుడ్డివాఁడు వానిని బుజములమీఁద నెక్కించుకొనియు నెట్లు తమయభీష్టములు నెఱవేర్చుకొందురో, అట్లే భోగ్యమైన ప్రకృతి భోక్తయగు పురుషునపేక్షించి తత్సహాయమునఁ బ్రవర్తించుచున్నది. పురుషుఁడును బ్రకృతిసంబంధమునఁ దగ్గత దుఃఖత్రయము నివారించుకొని కైవల్య మపేక్షించుచున్నాఁడు. ఇక్కడఁ బ్రవృత్తమైన ప్రకృతి నివర్తించునా యని సంశయింప నక్కఱలేదు. తప్పుచేసిన భార్య భర్తకు మరలఁ గనఁబడకుండఁ బోవునట్లు, రంగస్థలమున నృత్యము సలిపిన నర్తకి యానృత్యమునుండి నివర్తించునట్లును బ్రకృతి నివర్తించును. తత్త్వాన్వేషణమున సంభవించుదుఃఖత్రయ నివృత్తియే కైవల్యమూలము. అదే పరమపురుషార్థము" అనుచు సాంఖ్యసమమైన జ్ఞానములేదని యిది సిద్ధాంతీకరించును.

యోగము :— దీని మూలము పాతంజలసూత్రము. ఇది, సమాధి-సాధన-నిర్దేశ-విభూతి-కైవల్య-సంజ్ఞలుగల నాలుగు పాదముల గ్రంథము. దీనికి సాంఖ్యప్రవచన నామమున నొక భాష్యమున్నది. అది యెపుడు పుట్టెనో తెలియదు గాని దానికర్త వేదవ్యాసుఁడను ప్రతీతి మాత్రము చిరకాలము క్రిందటనేసిద్ధమైనది. ఈ ప్రతీతిని విశ్వసించియే కొందఱు భగవత్పతంజలి వ్యాసునికిఁ బూర్వుఁడనియుఁ గొందఱు వ్యాసుని సమకాలికుఁడైన మఱియొక పతంజలి సూత్రకర్త యనియు భావించిరి కాని యిది యంతయు నసమంజసము. భాష్యకర్తపేరు తెలియక పోవుటచే నెవరో యతఁడు వ్యాసుఁడనఁగా, ఆ మాటయే పండితలోకమున వ్యాపించి యుండును. లేదా, అన్యు లెవరో తొల్లి భాష్యము రచియించి వ్యాసుని పేరు పెట్టియుందురు. కాదేని వ్యాసుఁడను పేరుకలయొక విద్వాంసుఁడు భాష్యము

వ్రాసియుండ నతఁడు వేదవ్యాసుఁడే యని తరువాతివారు భావించి యుందురు. అంతేకాని వేదవ్యాసుఁడను కృష్ణద్వైపాయనుఁడు మాత్రము భాష్యకర్త కాఁడనుట స్పష్టము. ఐనను ఈ ప్రతీతిమాత్రము భాష్యమునకు వ్యాఖ్యానములు వ్రాసిన వాచస్పతిమిశ్రుఁడు నాగోజీభట్టు రామానందసరస్వతి మొదలగువారు విశ్వసించిరని వారి గ్రంథారంభశ్లోకములు చెప్పుచున్నవి.

యోగసూత్రములకు రాజమార్తాండ మనుపేర భోజరాజు రచియించిన వ్యాఖ్యయు, సూత్రార్థచంద్రిక యనుపేర ననంతాచార్యుని వ్యాఖ్యయుఁ గనవచ్చుచున్నవి. ఆత్మారామయోగీంద్రునిహఠప్రదీపికయు, గోరక్షనాథునిసిద్ధసిద్ధాంతపద్ధతియు నీ శాస్త్రమున స్వతంత్రములై యున్నవి. ఇంక నేవేని కలవేమో! ఇది యీశ్వరాస్తిత్వ మంగీకరించినసాంఖ్యము. దీనితత్త్వముందెల్పు పద్యమిది-

సీ "అపరిగ్రహము సత్య మస్తేయమునహింస బ్రహ్మచర్యం బనఁబరఁగుయమము,
స్వాధ్యాయసంతోషశౌచతపోబ్రహ్మనిరతచిత్తతలన నియమ మగును,
పద్మాదిదశవిధభవ్యాసనంబుల నాచరించుట యగు నాసనంబు,
వాయుపూరకము కుంభకము రేచక మనఁబరగుఁ బ్రాణాయామ మురుగుణంబు
చక్షురాదీంద్రియసన్నిరోధంబె ప్రత్యాహార మనెడియుత్తమగుణంబు,
బంధించి చిత్త మీశ్వరుపైఁ దిరముగాఁ దగులంగఁజేయుట ధారణ యగు
అఖిలంబు మఱచి యేకాగ్రచిత్తత నీశు ననయంబు తలఁచుట ధ్యాన మగును
ప్రత్యగాత్మకుఁ బరబ్రహ్మంబునందు నైక్యము గల్గుట సమాధి యనఁగఁ జెల్లు,

గీ. వీనియాచరణమునఁ బ్రధానమునకుఁ దొలఁగి జీవుండ విద్యచేఁ గలిగినట్టి
దుఃఖసంసారమునకును దొలఁగి యిష్టసిద్ధి గనఁజాలు నిదియె నిశ్రేయసంబు."

ఉత్తరమీమాంస:— ఇదియే నిజమైనవేదాన్త మతము. ఇదే బ్రహ్మవిద్య. శరీరనివాసి యగుజీవునితత్త్వ మావిష్కరించుటంజేసి యిది శారీరకమీమాంసయైనది. ఉపనిషత్తు లాధారముగా బాదరాయణుఁడు రచియించిన బ్రహ్మసూత్రములు దీనికిఁ బునాది. కర్మ, జ్ఞానమునకు సాధన మనెడియాచార్యోక్తినిబట్టి పూర్వప్రసక్తకర్మను దెల్పునది పూర్వమీమాంస యనియు, ఉత్తరమైన బ్రహ్మజ్ఞానమును దెల్పునది యుత్తరమీమాంస యనియు విద్వల్లోకమున వ్యవహారము వచ్చినది గాని యిది దీనిమొదటిపేరు గాదు. శంకరులు దీనిని వేదాంతమీమాంసాశాస్త్ర మని పేర్కొని యున్నారు. ప్రతిసూత్రమందు నుపనిషద్వాక్యార్థ మిమిడి యుండుటంజేసి దీని కాపేరు తగును.

బ్రహ్మసూత్రములు నాలుగేసిపాదములు గల నాలుగధ్యాయములుగా నున్నవి. ఇందు ౫౫౫ సూత్రములున్నవి. వీనికి శంకరరామానుజపూర్ణప్రజ్ఞులు క్రమముగా భాష్యములు వ్రాయుటంజేసి యీ దర్శనము శాంకర రామానుజీయ మాధ్వసంజ్ఞలం త్రివిధమైనది. ఇందు, శంకరభాష్య మాధారముగా వెలసిన యద్వైతమత గ్రంథము లనంతములు. శంకరులు క్రీ శ ౭౫౦ ప్రాంతమున బౌద్ధ జైన మతము లణంగించుటకును వైదికమత ముద్ధరించుటకును భూమి నవత రించిన శంకరుఁడేయని విశ్వసింతురు. శంకరవిజయము కొంతయద్భుతము నతిశ యోక్తి భూయిష్ఠమునైనను, అందలియితని జన్మవృత్తాంతము కొంత విశ్వసనీయ ముగానే యున్నది దానినిబట్టియు, దేశచరిత్రలనుబట్టియు నితనిచరిత్ర మీ క్రింది విధముగాఁ దెలియుచున్నది

కేరళదేశమున, పూర్ణానదీతీరమున వృషాద్రి కలదు. అందు శంభువు లింగరూపమున నావిర్భవించెను. ఆ కొండకు దగ్గఱగా నొకయగ్రహారమున్నది. దానిపేరు కాలటి. అందు విద్వద్వర్యుఁడైన విద్యాధిరాజను బ్రాహ్మణునికి శివగురు వను పుత్రుఁడు కలఁడు. అతని తనయుఁడు శంకరాచార్యుఁడు. ఇతని జీవితకాలము ముప్పదిరెండేండ్లని కొందఱును ముప్పదియాఱేండ్లని కొందఱును వ్రాసిరి. ఎట్ల యిన నల్పాయుర్దాయమే. ఈ స్వల్పకాలములో నుపనీతుఁడై వేదవేదాంగాది విద్య లభ్యసించి శతాధికగ్రంథములు రచియించి హిందూదేశ మంతటఁ బరమత జైత్రయాత్రసలిపి వైదిక మతస్థాపనము గావించి పెక్కండ్రు శిష్యులకు బ్రహ్మ విద్య బోధించి, బ్రహ్మీభూతుఁడయ్యె నన్న చరిత్రాంశము లన్నియు సత్యము లైనట్లు తెలియుచుండ నితఁడు మహామహిమసంపన్నుఁడైన యీశ్వరతేజోంశ సంభూతుఁడని విశ్వసించుట కబ్బుర మేమి? ధర్మపరిపాలకుఁడై జగద్గురు వను బిరుదొందిన యీ మహాపురుషుఁడు మతరక్షణమునకై తూర్పున జగన్నాథమం దును. దక్షిణమున శృంగేరియందును, పశ్చిమమున ద్వారకలోను, ఉత్తరమున బదరీకేదారములోను, తనపేర మఠములు స్థాపించెను. ఈ జ్ఞానీంద్రుఁడు బదరీ కేదారమందే శరీరము పరిత్యజించి బ్రహ్మమయ్యెను.

ఈ జగదేకపూజ్యుఁడు జీవేశ్వరైక్యవాదము సమర్థించుచు వ్రాసినభాష్యాది గ్రంథముల సంఖ్యములు. అందు మహాగ్రంథము లన్నిటికిని వ్యాఖ్యలను వ్యాఖ్యలు టిప్పణులు వృత్తులు కారికలు సహస్రముఖముల నుదయించినవి. అద్వైత మతస్థాపన పరముగా నీ మహాత్ముఁడు రచియించిన[1] బ్రహ్మసూత్రభాష్య

1. ఇతనిభాష్యమందు బోధాయనుఁడు నిర్మించిన బ్రహ్మసూత్రవృత్తి మాట గనరాదు. దానిని బేర్కొన్నవాఁడు రామానుజుఁడొకఁడేయని తెలియు చున్నది.

మున కుపవర్షుని బ్రహ్మసూత్రవృత్తి పూర్వమని శంకరులతనిని స్మరించుటవల్లనే విదితమగును.[1] శంకరాచార్యగురువగు గోవిందయోగీంద్రుని గురువుగాఁజెప్పఁబడు గౌడపాదు లుపనిషదర్థమును జక్కఁగాఁ గూర్చి కారిక రచియించి యున్నారు. అందలిశ్లోకములను శంకరభాష్యమునఁ గనవచ్చును. ఇవి శంకరుల కాధారములై యుండును. ఇఁక బ్రహ్మసూత్రములకు శంకరభాష్యమే కాక, బ్రహ్మానంద సరస్వతి వేదాన్తముక్తావళియు. రంగనాథుని విద్వజ్జనమనోహరమును, రామానంద సరస్వతి బ్రహ్మామృతవర్షిణియు, రంగనాథునివిద్వజ్జన మనోహరమును, సదానంద సరస్వతి బ్రహ్మసూత్ర పదయోజనమును, నిర్మలకృష్ణుని నిర్మలకృష్ణభాష్యమును, గంగాధర భక్తికింకరుని సుబోధినియు మొదలుగా బహువ్యాఖ్య లద్వైతపరముగా నవతరించినవి. వీనిలోఁ గొన్నిటి కనువ్యాఖ్యలు మరలఁ బుట్టినవి. ఇవి ఇట్లుండ శ్రీశంకరభాష్య మాధారముగాఁబుట్టిన వ్యాఖ్యలలో, గోవిందానందుని రత్నప్రభయు వాచస్పతిమిశ్రుని భామతియు, ఆనందగిరి యానందగిరీయము, పద్మపాదాచార్యుని పంచపాదికయు, అద్వైతానందుని బ్రహ్మవిద్యాభరణమును మొదలుగా సుమారు పది కనవచ్చుచున్నవి. ఈ వ్యాఖ్యలకును మరల వ్యాఖ్యలు వెలసినవి. వానిలో భామతికి అమలానందుని వేదాంతకల్పతరువు, దాని కప్పయదీక్షితుని పరిమళము, దానికి వైద్యనాథుని వేదాంతకల్పతరు మంజరియు వరుసగా జన్మించినవి. పంచ పాది కాదులకుఁ బ్రకాశాత్ముని వివరణాదులు వెలసినవి. ఇంక, ప్రత్యధికరణ మందలి సూత్రముల తాత్పర్యమును సంగ్రహించి వేదాంతాధికరణమాల యనుపేర భారతీతీర్థముని శ్లోకములు రచియించెను. భావగర్భితములు మనోహరములునైన యవి భాష్యముతో ముద్రితములై యున్నవి. తరువాత—

ఈ యద్వైతమూర్తి దశోపనిషత్తులకును భగవద్గీతకును దివ్యమైన భాష్యములు రచియించెను. ఈ రెంటికి నానందగిర్యాదుల వ్యాఖ్యలు కలవు. ఇవి కాక శ్రీశంకరులు నిర్మించిన గద్యాత్మకపద్యాత్మక భాగములతో సకలోపనిషత్సారోపదేశసహస్రి, పంచీకరణ మను ప్రకరణము. దశశ్లోకి, ద్వాదశ మహావాక్య వివరణము, ఆత్మబోధ అధ్యాత్మశిష్యోపదేశవిధి, ఆత్మషట్కభాష్యము, అపరోక్షానుభూతి, బాలబోధిని, ద్వ్యావాక్యవృత్తి, స్వరూపనిరూపణము, స్తవము లష్టకములు, మొదలయినవి శతాధిక మున్నవి. వీని కన్నిటికిని వ్యాఖ్యలు కలవు.[2] ఒక యుపదేశసహస్రిమీఁద వెలసిన టీకలే యాఱు కలవు. కాని, ఈ సహస్రి

1. బ్ర. సూ. ఏకఆత్మనః శరీరేభావాత్. 3. 3-53 భాష్యమున...
2. లండన్ లైబ్రరీలోని వేదాంత గ్రంథరాశిలో నిపుడు మనవా రెఱుఁగని వనేకము లున్నవి.

యిపుడు వ్యాపితో నున్నట్లు కనరాదు. విదేశపుస్తకాలయములందు వ్యాఖ్యం తోడ యీగ్రంథమున్నట్లు తెలియుచున్నది. ఇఁక నీశంకరమతము ననుసరించి యుత్పన్నములైన యద్వైత వేదాంత గ్రంథము లందుమా, లెక్కింప శక్యము కాదు. అందు ప్రసిద్ధములైనవి. సురేశ్వరాచార్యుని నైష్కర్మ్యసిద్ధి, సర్వజ్ఞాత్మ మహాముని సంక్షేపశారీరకము, విద్యారణ్యుల వేదాన్తపంచదశి ప్రకాశానందుని సిద్ధాన్తముక్తావళి, ముకుందమునివివేకసింధువు. ధర్మరాజాధ్వరీంద్రుని వేదాన్తపరిభాష, సదానంద యోగీంద్రుని వేదాన్తసారము, సదానందుని ప్రత్యక్తత్త్వ చింతామణి, మధుసూదన సరస్వతి యద్వైతసిద్ధి. శ్రీహర్షుని ఖండనఖండఖాద్యము, (వాల్మీకికృతమనెడి) యోగవాసిష్ఠము, అప్పయదీక్షితుల సిద్ధాంతలేశ సంగ్రహము మొదలైనవి. ఇం దద్వైత సిద్ధాంతులు కొన్ని గౌడ బ్రహ్మానందీయాదివ్యాఖ్యలతో వేదాన్త శాస్త్రపఠనమున నుత్తమ పఠనీయములుగా నున్నవి. ఇట్లు శరపరంపరగా బయలు వెడలిన గద్యపద్యాత్మక వేదాంతగ్రంథములను బేర్కొనుట కైన నిందు తావు లేదు. ఇట్లెన్నెని మొన్న మొన్నటి వఱకును గ్రంథము లుత్పన్నము లగుచునే వచ్చినవి కాని, ఈ శాస్త్రమున నాఁటినుండి నేఁటిదనుక నుత్తమ ప్రమాణమై జగదేక పూజ్యత గాంచిన శంకరభాష్యత్రయము వంటి గ్రంథము మాత్రము మఱియొకటి కాదనుట ముమ్మాటికి సత్యము. ఇందు బ్రహ్మసూత్ర భాష్యము సర్వసమదర్శియైన న్యాయాధికారివంటిది. ఇది సకల మతములవారిని బిలిచి విచారించి వారి మతములను వారి మాటల చేతనే కాదనిపించి తత్త్వము బయటఁ బెట్టిన సత్యపరిశీలకాగ్రణి. "దృశ్య మంతయు నశ్యమే, దృశ్యమానమైన జగము శుక్తియందు రజతమువలెనే బ్రహ్మమం దధ్యస్తమైనదిగాని సత్యము గాదు. అవిద్యావశమున నుపాధివిశిష్టుఁడైన ప్రత్యగాత్మ యాత్మజ్ఞానమున దేహాది బంధవిముక్తుఁడై స్వస్వరూపసంధానమునఁ బరబ్రహ్మ మగును. అదియే ముక్తి యనఁబడును. త్రికాలాబాధ్యమును సత్యజ్ఞానానంతరూపమును శుద్ధ బుద్ధ ముక్త స్వభావమును స్వప్రకాశమునగు పరబ్రహ్మ మొకఁడే నిత్యము, తక్కిన దంతయు ననిత్యము. ఈ సత్యము తెలియుటకు బ్రహ్మజిజ్ఞాస కర్తవ్యము దానికి నిత్యానిత్యవస్తువివేకాది సాధన చతుష్టయసంపత్తి యావశ్యకము" అని దీని పఠమోప

1. బ్రహ్మసూత్రములకును, శాంకరభాష్యమునకును, అపరిమితము లయిన వ్యాఖ్యలు కలవని యెఱిఁగియు, రత్నప్రభాభామత్యానందగిరీయ వ్యాఖ్యలతో సూత్రభాష్యము గురుముఖమునఁ జదువుకాలమందీ గ్రంథములమీఁద గాఢవాదరాశియములనుబట్టి బ్రహ్మసూత్రార్థదీపిక యను పేర సంస్కృతమున సూత్రతాత్పర్యము విశదీకరించుచుఁ జిన్నగ్రంథము నీ చరిత్రకర్త నగు నేమును రచియించి యున్నాను.

దేశము.[1] ఇఁక రామానుజీయాది దర్శనములను బరిశీలించుటకు ముందుగా నింతకు మున్నాఱుదర్శనములందును గూడఁగనవచ్చిన వాచస్పతిమిశ్రుని స్వరూప మించుక తెలిసికొందము.

వాచస్పతిమిశ్రుఁడు :— ఆఱు దర్శనములకును దివ్యములైన టీకలు రచియించి షడ్దర్శనటీకాకారుఁ డను ఖ్యాతి వహించిన యితఁడు మైథిల దేశీయుఁడు. మిశ్రకుటుంబములకుఁ జేరిన మండనమిశ్ర మురారిమిశ్రాదిమహావిద్వాంసులలో నొకఁడు. వాచస్పతి నామముగల గ్రంథకర్తలు ముగ్గురు నలుగు రున్నారు కాని, పూర్వోక్తములైన దర్శనవ్యాఖ్యలకర్త యైనవాఁ డొకవాచస్పతిమిశ్రుఁడే కాని యందు మఱియొకఁడు లేఁడని, యొకగ్రంథమునందు స్వవిరచితమైన మఱియొక గ్రంథము నితఁడు పేర్కొనుటచేతనే విశదమగుచున్నది. ఇతఁడు సాంఖ్య తత్త్వకౌముదిలో న్యాయవార్తిక తాత్పర్యటీకను అందు బ్రహ్మతత్త్వసమీక్షాన్యాయ కణి (లి) కలను, తత్త్వబిందువులో మరల న్యాయకణికను, భామతిలో బ్రహ్మ తత్త్వసమీక్షను, ఇట్లే తన గ్రంథములను బేర్కొని యున్నాఁడు. మఱియు, భామతి కడపట—

"య న్న్యాయకణికాతత్త్వసమీక్షా తత్త్వబిందుభిః
య న్న్యాయసాంఖ్యయోగానాం వేదాన్తానాం నిబంధనైః
సమచైషం మహ త్పుణ్యం తత్ఫలం పుష్కలం మయా
సమర్పిత మథైతేన ప్రీయతాం పరమేశ్వరః
నరేశ్వరా యచ్చరితానుకార మిచ్ఛన్తి కర్తుం నచ పారయన్తి
తస్మిన్మహీపే మహనీయకీర్తౌ శ్రీమన్నృగేఽకారి మయానిబన్ధః"

ఇత్యాది శ్లోకములనుబట్టి మీమాంసాది సకలదర్శనముల కితఁడు టీకలు వ్రాసినట్లు స్పష్ట మగుటయే కాక నృగమహారాజునా స్థానములోనివాఁడై కూడ విదిత మగుచున్నది. ఈరాజెవ్వ దేశమేలినవాఁడనుటకుఁ బ్రత్యక్షమైన గ్రాంథికనిదర్శనము లభింపలేదు కాని, వాచస్పతిమిశ్రుఁడు న్యాయసూచీనిబంధము తుద వ్రాసికొన్న—

"న్యాయసూచీనిబంధోఽసా వకారి సుధియాం ముదే,
శ్రీవాచస్పతిమిశ్రేణ వస్వఙ్కవసువత్సరే"

అను శ్లోకమునుబట్టి శా. శ. ౮౯౮ అనఁగా, కీ. ౯౭౬ లోఁబై గ్రంథము రచియించినట్లు కనఁబడుచున్నది. సూచీనిబంధకర్త మఱియొకవాచస్పతి యనెడి యనుమానము కలుగకుండుటకు మఱియొక ప్రమాణము కూడఁ గలదు. శా. శ. ౧౦౧౨ లో యాదవాచలముపై విష్ణుప్రతిష్ఠ గావించిరామానుజాచార్యులు శ్రీభాష్యములో భామతిని ఖండనఖండఖాద్యమును గూడఁ బేర్కొనియున్నాఁడు. ఖాద్యకర్తయగు శ్రీహర్షునికిఁ బూర్వుఁడైన యుదయనాచార్యులు, శా. ౯౦౬ లోనివాఁడు. ఇతని తాత్పర్యపరిశుద్ధిలోఁ బేర్కొనఁబడిన వాచస్పతి మిశ్రుఁడు. శా. ౮౯౮ లోనున్నాఁడనుట కాక్షేప మేమి? మఱియు, క్రీ శ. ౧౦౯౮ లోనికీర్తివర్మ విభునకు సమకాలికుఁడైన కృష్ణమిశ్రుడు ప్రబోధచంద్రోదయములో—

"నైవాశ్రావి గురోర్మతం నివిదితం తౌతాతితం దర్శనమ్,
తత్త్వం జ్ఞాత మహోన శాలికగిరాం వాచస్పతేః కా కథా"

అని పూర్వమీమాంసాప్రసక్తితో వాచస్పతిమిశ్రుని బేర్కొనియున్నాఁడు. ఇది కూడ మనమిశ్రుఁడు పూర్వోక్తకాలములోనివాఁ డనుటకుఁ బ్రమాణము కాక పోదు. ఇతఁడు తన బ్రహ్మవిద్యాగురు వగుమార్తాండతిలకస్వామిని భామతి మొదలను, శాస్త్రగురువగు త్రిలోచనపండితుని న్యాయతాత్పర్యటీకయందును బ్రశంసించియున్నాఁడు. కాని, స్వామి సుప్రసిద్ధుఁడైన పూర్వాచార్యుఁడు గాని యితనిగురువు కాఁడని కొంద అనుచున్నారు.

రామానుజీయము :— విశిష్టాద్వైత మనఁబడెడిద్వైతభేద మగునీమతము గూడఁ బ్రాచీనమైనను, రామానుజాచార్యులు దీని నుద్ధరించుటంజేసి యిది రామానుజీయ మైనది. ఈ మహనీయుఁ డర్వాచీనమతసంస్కర్తలలో నగ్రగణ్యుఁ డనఁదగివాఁడు. ఇతఁడు చెన్నపురికి దగ్గరగానున్న పరమత్తూరను గ్రామమునఁ గాంతిమతీకేశవభట్టులను సత్కులీనుల గర్భమున నుదయించెను. ఇతని మొదటి పేరు ఎంబెరుమానారు. ఉపనీతుఁడైన పిదప నితఁడు కాంచీపురమున వేదవేదాంగాదు లభ్యసించి మతగ్రంథములు పరిశోధించి, శాంకరమతము నిరాకరించుచుఁ దన మతమును జనులకు బోధింపఁ గడంగెను. కాని, అందున్నచోళరాజు శాంకర మతనిరాకరణమున కంగీకరింపక యితని నూరినుండి వెడలఁగొట్టించెను. అంత నితఁడు మైసూరు వెళ్ళి జైనరాజైన వెల్లాలరాయనికూఁతురి రోగమును గుదిర్చి యతని వశ్యుని జేసికొని యతని వైష్ణవునిగా మార్చి యారాజుసాయమున వైష్ణవ

మతాభివృద్ధి గావింప స-చార మొనర్చి పదునొకండవ శతాబ్దికడపట, తిరుపతిసిం హాచలము మొదలగుచోట్లనున్న శైవాలయములను వైష్ణవాలయములనుగా మార్చి తూర్పున జగన్నాథమువఱకును వైష్ణవమతోపన్యాసము లిచ్చుచునందందు ప్రజలను స్వమతమునకుఁ ద్రిప్పుచు మరలి వచ్చి కడపట శ్రీరంగక్షేత్రము చేరి సన్యసించి యచ్చటనే దేహము పరిత్యజించి విష్ణుసారూప్యము నొందినట్లు చరిత్రవల్లఁ దెలిసియున్నది.

ఈ మహావిద్వాంసుఁడును, బ్రహ్మసూత్రములకును భగవద్గీతోపనిషత్తులకును భాష్యములు రచించియు, వేదాంతదీపము వేదాంతతత్త్వసారము మొదలగు పెక్కుగ్రంథములు నిర్మించియు విశిష్టాద్వైతమునకు గట్టిపునాది వేసెను. తరువాత సాయణమాధవుల కించుక పూర్వుఁడై క్రీ. పదమూఁడవ శతాబ్దికడపటివాఁడయిన వేదాంతదేశికులనఁబడు వేంకటనాథాచార్యులు తత్త్వముక్తాకలాపము న్యాయసిద్ధాంజనము రహస్యత్రయిసారము మొదలగు మతగ్రంథములు నిర్మించి విశిష్టాద్వైతమతమున కెక్కుడువిఖ్యాతి తెచ్చెను. కవితార్కికసింహుడు సర్వతంత్రస్వతంత్రుఁడు నని ప్రసిద్ధిగాంచిన యీ విద్వన్మణి తర్కవేదాంతశాస్త్రములందెన్నేని గ్రంథములు రచియించి యున్నాఁడు. ఇతనిన్యాయబిందువు న్యాయభాస్కరము ననునవి విద్వల్లోకమునాదరము గాంచినవి. ఇతనితరువాతఁ పూర్ణానందుఁడు మొదలగువారు తత్త్వముక్తావళ్యాదులు రచియించియు, రంగరామానుజాదులు భాష్యాదుల కనువ్యాఖ్యలు నిర్మించియు రామానుజీయమున కించుక వ్యాప్తి తెచ్చిరి. ఈ మతమును సవిస్తరముగా వర్ణించిన గ్రంథములు ద్రవిడ భాషలోఁగలవు.

రామానుజుని సూత్రభాష్యము శ్రీభాష్య మనఁబడును. దీనికి బోధాయన వృత్తి యాధార మైనట్లుగా భాష్యకర్త యిట్లు వ్రాసియున్నాఁడు.

"భగవద్బోధాయనకృతాం విస్తీర్ణాం బ్రహ్మసూత్రవృత్తిం పూర్వాచార్యాస్సంచిక్షిపుస్తన్మతానుసారేణ సూత్రాక్షరాణి వ్యాఖ్యాస్యన్తే" కాని. పూర్వాచార్యు లెవరును దాము సంక్షేపించినయావృత్తిని బేరొ౯నలేదు. అది యిపుడు లభ్యము కాదు. అందుచే నది విశిష్టాద్వైతానుకూలముగా నున్న దేమో మన మూహింపఁజాలము. "జగత్కారణ మీశ్వరుఁడే. అతఁడే కర్మఫల మిచ్చువాఁడు. దృశ్యమైన జగత్తు భోగ్యము. జీవుఁడు భోక్త. తన్నియంత పరమేశ్వరుఁడు. ఈ విషయమెఱిఁగి బంధహేతువగు సంసారమున సక్తుఁడుగాక భక్తి

ప్రపత్తులతో శ్రీవిష్ణువు నారాధించు జీవుడు ముక్తికాలమున శరీరము విడిచి శంఖ చక్ర గదాదులు ధరియించి విష్ణు సారూప్యము గాంచి విష్ణులోకమున నివసించును. కాని, యా జీవుని కీశ్వరునికున్న కర్తృత్వము మాత్రము కలుగదు" అని రామానుజీయ సిద్ధాన్తము. అందుచేతనే, జీవేశ్వరభేద విశిష్టమయ్యు నీశ్వర సారూప్య రూపమైన యద్వైతమును బోధించు నిది విశిష్టాద్వైతమని తన్మతానుయాయుల యాశయము.

మాధ్వము :— పూర్ణప్రజ్ఞుఁడు, ఆనందతీర్థుఁడు నను నామాంతరములుగల మధ్వాచార్యు లుద్ధరించుటంజేసి దీనికి మాధ్వమను పేరు వచ్చినది. నైయాయికాది తార్కికు లందఱు జీవేశ్వర భేదము పాటించు ద్వైతులైనను, తక్కిన మత చిహ్నములనుబట్టి ద్వైతులను పేరీ మతమువారికే వ్యవహారమున స్థిరపడినది. ఇతఁడు కర్ణాటదేశమందలి యుడిపి గ్రామమున వేదవతీమధ్య గేహభట్టులకు జన్మించి, అచ్యుతప్రేక్షుఁడను గురువునొద్ద విద్య లభ్యసించిన ఘన విద్వాంసుఁడు, ద్వైత మత స్థాపనాచార్యుఁడు. ఇతని జన్మభూమి యగుటచే నేఁటికిని మాధ్వుల కుడిపి గ్రామము పుణ్యక్షేత్రముగా నున్నది. మత సంరక్షణమునకై యితఁడు ద్వైతమత పీఠ మొకటి నెలకొల్పి క్రీ. శ. ౧౧౯౭లో సిద్ధిపొందెను. ఈయన పుట్టుపేరు వాసుదేవాచార్యులు.

ఆనందతీర్థులకు మాయావాద మన్న మహాద్వేషము. ఇందు కొక కథ కలదు. "ఒక సభలో మాయావాద ద్వైతవాదములకుఁ బరీక్ష స భవించినది. ఆనందతీర్థులు సశిష్యుఁడై యచ్చటికి వెళ్ళెను. అతనిని జూచినంతనే సభ్యులును సభాపతియుఁగూడ నిశ్చేష్ట ప్రతిమలైరి. అద్వైత వాదమునకుఁ బూని వచ్చిన పుండరీకుఁడు నోరెత్తక యూరకుండెను. అపుడు మధ్వాచార్యుఁడు మాయావాదము ఖండించుచు మహోపన్యాస మిచ్చెను. ఆది విని ప్రతివాది పాఱిపోయెను అంత నాచార్యశిష్యు లీ వృత్తాంతము వర్ణించుచు శ్లోకములు రచించిరి" అను కథ గల శ్లోకము లతని గ్రంథమున నొక వ్రాతప్రతిచివర నున్నవి.[1] ఈ కథ సత్యమైనను గాకపోయినను, పైత్రి మతములవారికిఁ గూడ నొకరన్న నొకరికిఁ గిట్టదనుట సత్యము. వీరందఱుగూడ మతముల యుద్దేశమేమో తెలియకయే మతాచార

1. ఆనందతీర్థపుంసింహో మాయావాదిదితేస్సుతాన్
విదార్య యుక్తినఖరై రప్రతిహో ఒభిభాసతే.
పలాయధ్వం పలాయధ్వం త్వరయా మాయిదానవాః
సర్వజ్ఞ హరి రాయాతి తర్కాగమదరారిధృత్. ఇత్యాది.

పద్ధతులే ప్రధానముగాఁ జూచుకొని యంతఃకలహముల పాలగుట నాఁటినుండియుఁ బరిపాటియైనది. దేశమునకు సంభవించిన యనర్థములలో మత వైషమ్య మొకటి యనుట చరిత్ర ప్రసిద్ధము కదా !

ఆనందతీర్థులు పూర్వోక్తాచార్యులవలెనే సూత్ర - భగవద్గీతోపనిషత్తులకు భాష్యములు రచియించెను. ఇతని బ్రహ్మసూత్ర భాష్యమున కక్షోభ్యతీర్థుని శిష్యుఁడగు జయతీర్థుఁడు తత్త్వప్రకాశికయను వ్యాఖ్య వ్రాసెను. ద్వైతమత గురువులలో నీ తీర్థుఁ డాఱవ పురుషుఁడు. ఇతఁడు క్రీ. శ. ౧౨౬౮లోఁ బరమపదించినట్లు తెలియుచున్నది మఱియు నానందతీర్థులు, తత్త్వోద్యోతము ప్రపంచ మిథ్యాత్వానుమాన ఖండనము కృష్ణామృత మహార్ణవము మొదలగు గద్యపద్య రూపగ్రంథములు పెక్కు రచియించిరి. ఇందు మొదటి రెంటికిని జయతీర్థ భిక్షువే వ్యాఖ్యలు నిర్మించెను. రఘూత్తమయతి యానందతీర్థుని బృహదారణ్యక భాష్యమునకు వ్యాఖ్య (పరబ్రహ్మ ప్రకాశిక) రచియించుచు జయతీర్థాదులను బ్రశంసించియున్నాఁడు. విజ్ఞానీంద్రుఁడు మధ్వగురుమత మావిష్కరించుచుఁ బరతత్త్వ ప్రకాశికను, వ్యాసయతి తర్కతాండవమును, త్రివిక్రమాచార్యుఁడు వాయుస్తుతిని, వేదాంగ భిక్షువు దాని వ్యాఖ్యను, నిర్మలాచార్యుఁడు ద్వైతసిద్ధిని, వ్యాసతీర్థుఁడు ద్వైతవేదాంత భాష్యటీకను రచియించిరి. ఈ విధముగా ద్వైత సారస్వత మభివృద్ధి గాంచినది. ఆ కాలమున నద్వైతమును వీరు ద్వేషించినట్లే ద్వైతము నద్వైతులును ద్వేషించుచు వచ్చిరి. వారిలో గణనీయుఁ డప్పయ దీక్షితులు మధ్వతంత్ర ముఖమర్దనమును. మధ్వముఖ భంగమునకు వ్యాఖ్యగా మధ్వవిధ్వంసనమును రచియించెను. ఇట్టి ఖండనములు సకలమతములందును గనిపించును. జగత్తు మిథ్యకాదని వాదించెడి యీ వైష్ణవమతమందలి సారమిది.

"సత్యము జీవాత్మందును, సత్యం బీశ్వరుఁడు సకలసద్గుణుఁ డతఁడౌ,
సత్యము వీరికి భేదము, సత్యము భేదంబు జీవజడముల కరయన్.
జీవుఁ డస్వతంత్రభావుండు, విష్ణువు సుస్వతంత్రుఁ డతని సుగుణములను.
పొగడి యతనికరుణఁ బొందినజీవుండు, హరిసమీపమేగునదియెముక్తి."

శైవము :— ఇది విష్ణువు స్థానమున శివుని నిలిపినది. ఇందు, పాశుపతము శైవము నని రెండు శాఖలు కలవు "వైష్ణవ మతమున ముక్తి స్వతంత్రము కాదు. కావున దుఃఖమున కత్యంత వినాశము కలుగదు. ముక్తులయ్యును జీవులు నిరంతరము విష్ణుసేవకు లగుటయే యందలి దుఃఖము" అనుచు వైష్ణవ మతమును

నిరసించి, పరమైశ్వర్యయుక్తమైన మోక్షమునకుఁ బాశుపతమే మూల మని యిది వక్కాణించినది. ఈ మతమునందు ముక్తుఁడైన జీవుఁడు పరమేశ్వరునివలె సకల సద్గుణపూర్ణుఁడై స్వతంత్రుఁడై యుండును. ఆ యవస్థలో నీశ్వరుని సేవకుఁడు కాఁడు. పాశుపత వైష్ణవముల కిదియే భేదము. శైవమువలెనే యిది యును లింగస్కాంద శివపురాణము లాధారముగా వెలసిన యర్వాచీన మతము. దీని కర్తలలో నగ్రగణ్యుఁడు నకులీశుఁడు. బ్రహ్మాదిస్థావరాంతములైన జీవులు పశువులనియు, మహేశ్వరుఁడు పశుపతి యనియు నిది చెప్పను.

"అథాతః పశుపతేః పాశుపతయోగ విధిం వ్యాఖ్యాస్యామః" అను సూత్రము మొదలుగాఁ గల పాశుపత సూత్రములు దీనికి మూలము. కార్యము కారణము యోగము విధి దుఃఖాంతము. అనెడి పంచపదార్థముల తత్త్వము విశదీకరించు నీ సూత్రము. ఆధ్యాత్మికాది దుఃఖత్రయ వినాశమే ముక్తి యని బోధించును. ఈ సూత్ర మాధారముగాఁ బంచార్థభాష్యము దీపిక గణకారిక మొదలగు గ్రంథము లుదయించినవి.

'కర్మాదినిరపేక్షుఁడైన పరమేశ్వరుఁడు జగత్కారణ' మనెడి పైపక్షమును నిరసించుచు మఱికొందఱు మహేశ్వరులు, కర్మాదిసాపేక్షుఁడైన పరమేశ్వరుఁడే కారణమని నిరూపించుచు. పశువుపశుపతి పాశము నను మూఁడు పదార్థము లేర్పఱిచి తద్వివేకమున జీవుఁడు ముక్తిగాంచునని శైవతంత్రము లేవనెత్తిరి. దీని కర్తలలోఁ బ్రధానుఁడు బృహస్పతి. మృగేంద్రుఁడు భోజరాజు[1] సోమశంభువు మొదలగువారు తదనుయాయులైన మతప్రవర్తకులు. శైవతంత్రము పౌష్కరము కరణము తత్త్వప్రకాశము బహుదైవత్యము తత్త్వసంగ్రహము కాలోత్తరము సౌరభేయము కిరణము మొదలైన వీతంత్రములను బోధించు విశేషగ్రంథములు.

సృష్టి స్థితి సంహార తిరోధా వానుగ్రహ కరణము లనెడి యైదు కృత్యము లకుఁ గర్తయు సర్వజ్ఞుఁడునైన పరమేశ్వరుఁడు పతి. అణువు కానివాఁడును[2] క్షేత్రజ్ఞాదిపదవాచ్యుఁడునైన జీవాత్మ పశువు. అవిద్యాప్రాప్తమైన పాపము ఫలాపేక్షతోఁజేయు ధర్మాధర్మాత్మకమైన కర్మము మొదలగు బంధహేతువులు పాశము. ఈ తత్త్వము లెఱిఁగి పాశవిమోచనము గాంచుకొను జీవుఁడు శివసారూప్య ముక్తి చెందునని జ్ఞానరత్నావళ్యాది గ్రంథములు చెప్పుచున్నవి.

---

1. ఇతఁడు ధారానగరాధీశుఁడు కాఁడేమో!

2. ఇక్కడ 'రేణువు కానివాఁడని యర్థము. పశువు లణువులని మఱియొకచోట నున్నది. అక్కడ జీవులు సూక్ష్మరూపులని యర్థము.

ఏతాదృశమైన శైవదర్శనమును నిరాకరించుచుఁ గొందఱు మాహేశ్వరులు ప్రత్యభిజ్ఞా దర్శనమును లేవనెత్తిరి. దీని యుత్పత్తి స్థానము కాశ్మీరము, కాశ్మీర దేశ శైవదర్శనమును ప్రతిపాదించు గ్రంథము లనేకములు కలవు.

"సూత్రం వృత్తి ర్వివృతి ర్లఘ్వీ బృహతీ త్యుభే విమర్శిన్యౌ,
ప్రకరణవివరణపంచక మితి శాస్త్రం ప్రత్యభిజ్ఞాయాః"

ఆకరీతి నీ శాస్త్రము సిద్ధమైనది. ఈ దర్శనము నుద్ధరించినవారిలో నగ్రగణ్యులు సోమానందనాథుఁడు ఉత్పలాచార్యుఁడు ఉదయాకర సూనుఁడు మొదలగు వారు. మాధవాచార్యులవారీ దర్శనమును సంగ్రహించి వ్రాయుచుఁ బూర్వోక్తులను మాత్రమే పేర్కొనిరి కాని, కాశ్మీరశైవ సారస్వత మవలోకింప ననేకు లింకను గనఁబడుచున్నారు.

"ఈశ్వరుఁడు కర్మసాపేక్షుఁడు కాఁడు. స్వేచ్ఛావశముననే యతఁడు ప్రపంచము సృజించుచున్నాఁడు అతఁడు సర్వస్వతంత్రుఁడు. ఈజగ మంతయు వేఱు కాదు. తదంతర్గతమే. ఒక చెట్టుకొమ్మలు చెట్టుకంటె భిన్నములుగా వాదఁబడుచున్నను యథార్థదృష్టిలో నవి చెట్టుకంటె నెట్లు వేఱుకావో, అట్లే జీవులు భిన్నులుగా వ్యావహారిక దృష్టిలోఁ గనవచ్చుచున్నను, వారు పరమేశ్వరునికి భిన్నులుకారు. పరమేశ్వరుఁడు జీవతాదాత్మ్యము నొందెనన్న విషయము స్వానుభవముచేతను, అనుమానముచేతను శైవాగమముచేతను దెలియఁగలదు. నేనీశ్వరుఁడనే కాని యన్యుఁడనుగా ననెడి నిశ్చయజ్ఞానముచే నయ్యెడి యాత్మసాక్షాత్కారమే ప్రత్యభిజ్ఞ. అది పరాపరసిద్ధికి హేతువు. దానికై బ్రహ్మచర్యాదికము గాని ప్రాణాయామాదికము గాని యావశ్యకములు కావు. పరసిద్ధి ముక్తి. అపరసిద్ధి దేవలోక ప్రాప్త్యాది రూపమైన యభ్యుదయము. ఇందేదైనను సాక్షాత్కారమునకే యుండును" ఇత్యాదికము వీరి సిద్ధాంతసారము. ఈ మతమును బ్రతిపాదించు గ్రంథములు పూర్వోక్తములు గాక యింకను గలవు.

స్పందసూత్ర మనుపేర వసుగుప్తుఁడు రచియించిన శైవసూత్రముల కతని శిష్యుఁడగు కల్లటభట్టుఁడు కారికయు, దానికి రాజానకరాముఁడు వృత్తియు రచియించిరి. కల్లటభట్టుఁడు కాశ్మీరరాజైన యవంతివర్మ యాస్థానములోనివాఁ డనుటచే, క్రీ. శ. ౮౫౦ ప్రాంతమున నుండెననుట విదితము.

"యో నారాయణ ఇత్యభూ చ్ఛ్రుతనిధిః శ్రీకాన్యకుబ్జే ద్విజ
స్తద్వంశే స్వగుణప్రకర్షఖచితే ముక్తాకణాఖ్యోఽభవత్,
తస్యైషా సదృశానుజేన రచితా రామేణ విద్వజ్జన
శ్లాఘ్యత్వా త్సఫలశ్రమేణ భగవద్గీతాపదార్థప్రథా"

అను భగవద్గీతావ్యాఖ్యాంత శ్లోకమునుబట్టియు నరేశ్వరపరీక్షా ప్రకాశమను గ్రంథమందలి 'నారాయణకంఠ సూనురామకం' తేత్యాది వాక్యమునుబట్టియు, అవంతీవర్మ యాస్థానకవులలో ముక్తాకణకవినామము కనవచ్చుటనుబట్టియు, కాన్యకుబ్జనివాసి యగు నారాయణ పండితుని పుత్రుఁడును సంతతివాఁడు) ముక్తాకణుని తమ్ముఁడును రాజానకోత్పల దేవునిశిష్యుఁడును భగవద్గీతా వ్యాఖ్యాతయు నగురాజానకరామకంఠుఁడే భట్టకల్లట కారికకు వ్యాఖ్యరచియించినట్లును. అవంతివర్మకాలమువాఁడయినట్లును దెలియుచున్నది. కాని బుహ్లారుపండితుఁడు మాత్రము కారణము తెలుపకయే యితఁడు దశమశతాబ్దిలోనివాఁడని వ్రాసెను.

ఇతని గురువైన యుత్పలదేవుఁడు ప్రత్యభిజ్ఞయను గ్రంథము రచియించెనని తెలియవచ్చును. ఇతనిమఱియొక శిష్యుఁడైన రాజానకాభినవగుప్తుఁడు కాశ్మీర శైవదర్శనమైనత్రింశికకు, తత్త్వవివరణ మనువాఖ్య రచియించెను. ఇతఁడు గ్రంథావతారికలో వ్రాసినశ్లోకములనుబట్టి యీ క్రింది విషయము తెలియనయ్యెడి,

"కాశ్మీర పాలకుఁడైన యశస్కరనృపతిమంత్రియు బ్రాహ్మణోత్తముఁడు నగువల్లభునికి శౌరియను పుత్రుఁడుదయించెను. శివధ్యానపరతంత్రుఁడైన యతనికి శంకరధ్యానార్చాపరిచింతనైకరసికుఁడైనకర్ణుఁడను కొడుకు పుట్టెను. ఆతఁడాబాల్యముగా సుఖవిముఖుఁడై యౌవనమున విషయాసక్తుఁడు కాక సర్వదా శివతత్త్వజ్ఞానరతుఁడై సంసారనిర్మూలనవిమర్శనపదవి నాశ్రయించి శైవతత్త్వము బోధించుచుఁడెను. అతని యుపదేశములచే పవిత్రమైనకాశ్మీరమున కనేక బ్రాహ్మణులు వచ్చిరి. వారిలో నంతర్వేదినుండి వచ్చిన మాతృగుప్త వంశమున జన్మించిన రాహగుప్తుని పుత్రుఁడు చుఖలపండితుఁడు. సంసారవృత్తాంతవిముఖుఁడైనయామహామహునిశిష్యుఁడనే నభినవగుప్తుఁడను. నాయన్న యగు మనోరథగుప్తుఁడును శివశాస్త్రరసికుఁడై పదవాక్య ప్రమాణజ్ఞుఁడైన రామదేవపండితుఁడును సంతోషింపఁ ద్రింశికాతత్త్వవివరణము రచియింపఁ బూనితిని"

దీనినిబట్టి ప్రత్యభిజ్ఞానామకమైన యీ శైవము తొలుతఁ గాశ్మీరరాజ మంత్రివంశమున నుదయించిన దని స్పష్ట మగుచున్నది. ఈ యభినవగుప్తుఁడు

పరమార్థసార సంగ్రహము, స్వచ్ఛందనయము ననుమఱి రెండు గ్రంథములు నిర్మించెను. మొదటిదానికి వితస్తాపురీనివాసుఁడగు రాజానకయోగరాజు వ్యాఖ్య వ్రాసెను. ఇవి గాక రాజానకక్షేమరాజపండితుఁడీశ్వర ప్రత్యభిజ్ఞాహృదయ మనుతత్త్వవిమర్శన గ్రంథమును స్వచ్ఛందోద్ద్యోత మనుపేర స్వచ్ఛందనయ వ్యాఖ్యను రచించెను. ఈ పైగ్రంథకర్తల పేళ్ళనుబట్టి చూడఁగా రాజానకవంశమునకుఁ జేరిన వారే యెక్కువగా నీ దర్శనమున శ్రద్ధవహించి దీనివ్యాప్తికై పాటు పడిరనితోఁచుచున్నది. ఇట్లు వ్యాప్తమైన యీ మతమందును గొందఱు మాహేశ్వరులు దోషము లెంచి రసేశ్వరమతము స్థాపించిరి.

"పరమేశ్వరతాదాత్మ్యవాదియైన శైవమునకును శరీరస్థితికాలమందే జీవన్ముక్తి యభిమతమైనట్లు తెలియుచున్నది. గావున శరీరస్థైర్యమునకై పారదాది శబ్దవాచ్యమైనరస మావశ్యక" మనుచు రసేశ్వరమతదర్శనము వీరారంభించిరి. "జీవన్ముక్తి కోరునట్టియోగి ముందుగా దేహమును దివ్యముఁ గావించుకొనవలెను. దానికి హరగౌరీసంయోగ జనితమైన రసము ముఖ్యము. రస మీశ్వరబీజము, అభ్రకము గౌరీబీజము, ఈ రెంటినిగలిపి యథోక్తముగా సేవించువారికి మృత్యువు లేదు. దేవ దైత్యముని మానవాదులలోఁ గొందఱు రససామర్థ్యమువల్లనే దివ్య దేహులై జీవన్ముక్తి నాశ్రయించిరి. మహేశ శుక్ర వాలఖిల్య గోవింద భగవత్పాదాచార్యాదు లట్టివారే.'' అనుచు రసేశ్వర సిద్ధాంతాది గ్రంథములు చాటుచున్నవి. ''రసో వైసః రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వా నందీభవతి" అను తైత్తిరీయ శ్రుతి చెప్పినది సంసారదైన్యదుఃఖ తరణోపాయమైన యీ రసమే యనుట సిద్ధము గావునఁ బరబ్రహ్మ తుల్యమైన రసమును నిందింపరాదు.'' అనుచు రసహృదయాది గ్రంథములు ఘోషించుచున్నవి. కాశ్యాదులలో సర్వలింగముల నర్చించుటకన్న రసలింగార్చనమే శ్రేయస్కరము. భోగారోగ్యామృత ప్రదమని మఱియొక కృతి సమర్థించుచున్నది. రసకల్పన విశేష మొకటి యున్నను, తక్కిన విషయములందిది ప్రత్యభిజ్ఞామతమును బోలియున్నది. ఇవి రెండును జీవేశ్వరైక్య వాదమున శాంకరమతమును సమీపించుచున్నవిగాని వేదోక్తకర్మాచరణము నివి ప్రశంసింపవు.

పాణినీయ దర్శనము :— పాణినికాత్యాయన పతంజలి కృతములైన యష్టాధ్యాయీవార్తిక మహాభాష్యములే పాణినీయదర్శనము. ఇదే పరమపురుషార్థ సాధన మని తదభినివిష్టుల మతము. దీనిని స్ఫోటవాద మందురు. ఇది ప్రాచీన వాదమే యనుటకు బాదరాయణులు దీనిని 'శబ్దఇతి చేన్నాతః ప్రభవా'దిత్యాది సూత్రమున[1]

1. బ్ర. సూ. 1. 3-28.

గ్రహించుటయే నిదర్శనము. ఇట్లు సంప్రదాయసిద్ధమైన దీనిని హరికృతవాక్యప దీయము మొదలయిన యర్వాచీన గ్రంథములు బలపఱిచినవి. నిరవయవము నిత్యము నైనస్ఫోట మనెడిశబ్దమే పరబ్రహ్మమని యిది యిట్లు చెప్పెను.

"అనాదినిధనం బ్రహ్మ శబ్దతత్త్వం తదక్షరమ్
వివర్తతేఽర్థభావేన ప్రక్రియా జగతో యతః"

ఇట్లున్న పదునాఱు దర్శముల సారాంశముగా నీశ్వర విషయమున నేది యెట్లు చెప్పినదో, అది యంతయు నిచ్చట సంక్షేపించి చూతము.

ఈశ్వరవాదభేదములు

చార్వాకమం దీశ్వరుఁడేలేఁడు ఆర్హతమందు సర్వజ్ఞుఁడైన యర్హన్మునియు, బౌద్ధమునందు సర్వజ్ఞుఁడైన గౌతమబుద్ధుఁడును దప్ప వేఱే యీశ్వరుఁ డనుకర్త లేఁడు. కాని, బుద్ధుని యుపదేశము లీశ్వరాస్తిత్వమున మూకీభావము వహించినవి కాని కంఠోక్తిగా నీశ్వరుఁడు లేఁడన లేదని తన్మతరహస్యవేత్త లందురు. సాంఖ్యము జీవునికంటె వేఱేయొక పురుషుఁ డున్నాఁడని యంగీకరింపదు పూర్వ మీమాంస వేదోక్తకర్మకంటె నితర మేదియు ఫలమిచ్చునది లేదని చెప్పుచున్నది. అర్వాచీనులైన మీమాంసకవిశేషులు కొందఱీశ్వరుని భావించినను, ఈ మతమున నీశ్వరుఁ డనువాఁడు లేఁడనియే స్పష్టమగును. పాణినీయము పరాపశ్యన్తీ మధ్యమా వైఖరులలో, పరారూపశబ్దమే యీశ్వరుఁ డనును అందుచే విస్పష్ట ముగా నైతే నేమి? అస్పష్టముగా నైతేనేమి? ఈ యాఱు మతములును వేద వేదాన్తప్రతిపాద్యుఁడైన పరమేశ్వరు నంగీకరింపని నిరీశ్వరములని తేలుచున్నది.

రామానుజీయము, జీవనియంతయై జీవాంతర్యామియై జీవకృతకర్మముల కర్తమైన ఫలమిచ్చు నీశ్వరుఁడు జీవునికంటె వేఱుగా నున్నాఁడని విశ్వసించును. నైయాయికము వైశేషికము మాధ్వము పాశుపతము శైవము ప్రత్యభిజ్ఞ రసేశ్వ రము నను నేడును,. ఈశ్వరుఁ డున్నాఁడు కాని, అతఁడు జగత్తున కుపాదానకార ణము కాఁడు, కేవలము నిమిత్తకారణ మని నమ్ముచున్నవి, కాని పాశుపతమును ప్రత్యభిజ్ఞయు నీశ్వరునికిఁ గర్మాపేక్షిత్వ మంగీకరింపవు. తక్కినయైదును, కర్మసాపేక్షుఁ డగుచునే యీశ్వరుఁడు జగత్తు నిర్మించుచున్నాఁడని చెప్పును. అయినా, మొత్తమీయేడును జీవుఁ డీశ్వరునికంటె వేఱని విశ్వసించినవి. అందుచే నివిద్వైతములనుట విదితము, విశిష్టాద్వైతమనెడి రామానుజీయమును, ఈశ్వర

సారూప్య మంగీకరించి ద్వైతమే యగుచున్నది. జగత్తున కీశ్వరుఁడు నిమిత్త కారణ ముపాదానకారణము గూఁడఁగాఁడను యోగమును జీవునికి వేఱుగా నతఁడుఁ డెనని యంగీకరించుటఁబట్టి ద్వైతమే య చున్నది. దీనిని బట్టి పై తొమ్మిది మతములును సేశ్వరములు ద్వైతములు నని తేలినది. నిరీశ్వరము లాతే గావున సేశ్వరములైన తొమ్మిదియు నీశ్వరాస్తిత్వవాదమున గెలిచిన వనవచ్చును గాని, మొత్తమీ పదియేనింటి నద్వైత మెట్లు గెలుచునని యిచ్చట సంశయింపఁ బనిలేదు.

"పరమార్థ దృష్టిలో నిర్విశేష నిర్లిప్త నిర్గుణుఁడైన పరమాత్మ యొక్కఁడే యున్నాఁడు. అతనికి వేఱేమియు లేదు. వ్యవహార దృష్టిలో మాయోపాధి విశిష్టుఁడైన యాపరమాత్మ స్వప్రాధాన్యమున జగత్తునకు నిమిత్తకారణమును మాయా ప్రాధాన్యమున నుపాదానకారణము నగుచున్నాఁడు. మాయాశ్రితుఁడై శరీరోపాధివిశిష్టుఁడై జీవాత్మ యనఁబడునతఁడే విజ్ఞానమున స్వస్వరూప మెఱిఁగి బంధ విముక్తుఁడగుచున్నాఁడు. అదే ముక్తి యనఁబడును" అని సర్వమత విమర్శన పూర్వకముగా నఖిలమతసారముగా సత్యము బయటఁ బెట్టిన యద్వైత సౌధమున కితరమతము లన్నియు మెట్లు గాని వేఱుగావు. సముద్రజల మావిరియై పైకెగసి మేఘమై వర్షరూపమున భూమిపైఁబడి నదీసంజ్ఞ చెందుచున్నది. ఆ నదియే మరల సముద్రమునఁబడి సముద్రమే యగుచున్నది. అట్లే జీవుని విషయమునుఁ దీనినే మహిమ్నస్తోత్ర మిట్లు వర్ణించినది.

"త్రయీ సాంఖ్యం యోగః పశుపతిమతం వైష్ణవ మితి
ప్రభిన్నే ప్రస్థానే పర మిద మదః పథ్య మితిచ
రుచీనాం వైచిత్ర్యా దృజుకుటిలనానాపథ జుషాం
నృణా మేకో గమ్య స్త్వ మసి పయసా మర్ణవ ఇవ"

శుక్తియందు రజతమును మరుమరీచికలయందు జలము నెట్లాభాసించు చున్నవో, పరమాత్మయందు జగము నట్లాభాసించుచున్నది గాని సత్యముకాదు. ఘటాకాశము మహాకాశమున కెట్లు భిన్నముకాదో, అట్లే జీవాత్మయుఁ బరమాత్మకు వేఱుకాదు. అనునదియే దీనితత్త్వము.

"అఖిలవేదాన్తవాక్యసమన్వయంబు,
సకలమతభేదవాదైక్య సాధనంబు,
నైనయద్వైతమును దెల్పి నఖిలగురుఁడు,
శంకరాచార్యులకు నమస్కారశతము.
ఆత్మతత్త్వంబుగాంచ మహానుభావు,
లెంద ఱెన్నేని మార్గంబు నెఱుఁగఁజేసి,
రైన నవియెల్ల నెప్పటికైనఁ దుదకు,
ఘనతమాద్వైతమార్గంబు కలసితీరు.
అపరిణామియుసన్మయుఁ డవ్యయుండు,
నైనపరమాత్మని వివర్తమగునుగాని,
కానవచ్చెడి జగము నిక్కంబుగాదు,
తలఁప జీవేశ్వరులకు భేదంబులేదు."

ఇఁక దర్శనముల కంజలి ఘటించి తక్కిన శాస్త్రములు పరిశీలింతము.

ఇది, శ్రీమంథా చెన్నయశాస్త్రి గురువర కరుణాధీతోత్తర మీమాంసా
దర్శనుండును, బ్రహ్మసూత్రార్థదీపికారణోఽనన్తరవివాహ సంస్కృత
భాషాస్వరూపాది సంస్కృత గ్రంథకర్తయునైన మల్లాది
సూర్యనారాయణశాస్త్రి రచియించిన సంస్కృత
వాఙ్మయ చరిత్ర ద్వితీయ భాగమగు
లౌకిక వాఙ్మయ చరిత్రయందు
చతుర్థాధ్యాయము.

పఞ్చమాధ్యాయము

శాస్త్రములు

వ్యాకరణములు :— ప్రాతిశాఖ్యలను పేరుగల కేవలవేదవ్యాకరణములను గూర్చి యీ చరిత్రము ప్రథమ భాగమునఁ జదివియున్నాము. ఇపుడు ప్రధానముగా లౌకిక శబ్దముల కనుశాసనము లయిన వ్యాకరణ గ్రంథములనుగూర్చి ప్రసంగింతము. శబ్దశాస్త్రకర్తలుగా నెనమండుగురు ప్రసిద్ధి కెక్కియున్నారు. వోపదేవుని కవికల్ప ద్రుమ మనెడి ధాతుపాఠమునందు వారిని దెలుపు శ్లోక మిట్లున్నది.

"ఇన్ద్రశ్చన్ద్రః కాశకృత్స్నాపిశలీ శాకటాయనః
పాణి న్యమర జైనేన్ద్రా జయ న్త్యష్టాదిశాబ్దికాః"

వీరిలో నింద్రుఁడు శాకటాయనమునఁ బేర్కొనఁబడెనుగాని, అతని వ్యాకరణ మిపుడు కనరాదు. చంద్రుఁడు పూర్వ వ్యాకరణములఁ గనరాఁడు కాని, చాంద్ర వ్యాకరణ మున్నది. అపిశలి కాశకృత్స్నులు అష్టాధ్యాయిలోఁ గనవత్తురు. వారి గ్రంథములు లేవు. అమరుఁడు నామలింగాను శాసనమను శబ్దకోశమునుబట్టి, పై శ్లోకములోని శాబ్దికులలోఁ జేరెనేమో! అది గాకున్న, నమరకృత వ్యాకరణ మెందును గనరాదు. జైనేంద్ర వ్యాకరణము ముద్రితమై యున్నది. పై శ్లోకము వీరిని మాత్రమే పేర్కొన్నది గాని, శాకటాయనమున నుదాహృతులైన - ఆర్య వజ్రుఁడు - సిద్ధనందియు, పాణినీయమునఁ బేర్కొనఁబడిన - శాకల్య - గార్గ్య - గాలవ - కాశ్యప - స్ఫోటాయన-చాక్రవర్మణ - భారద్వాజ - ప్రభృతులును ప్రాచీన శాబ్దికులే. వారి మతములును వైయాకరణములం దుదాహృతములై యున్నవి. కాని, వారి గ్రంథములు లేవు. పూర్వోక్త వ్యాకరణములుగాక, అర్వాచీనములైన కాతంత్ర సారస్వత వ్యాకరణములును లోకమునఁ గలవు. దీనినిబట్టి శబ్దశాస్త్రము కొన్నివేల సంవత్సరములుగా భరతఖండమున బహుముఖముల వ్యాపించి వచ్చు చున్నదని తెలియఁగలదు. ఇఁక లభించిన శాకటాయనాదుల యుదంతము—

శాకటాయనము :— శబ్దానుశాసన మనఁబడు దీని కర్తయగు శాకటాయనుఁడు జైనాచార్యుఁడైన మహా పండితుఁడనియు, క్రీ. పూ. తొమ్మిదవ శతాబ్ది

లోనివాఁడై యుండు ననియు నార్హత దర్శన సందర్భమునఁ జదివి యున్నాము. ఈ వ్యాకరణమునఁ దక్కిన యెల్లవిషయములుండియు, స్వరవైదిక విషయములు లేకపోవుటకూడ నితఁడు తప్పక జైనుఁడని వెనుకఁ జూపిన కారణములకుఁ దోడ్పడుచున్నది ఇది సత్యము కావుననే. సర్వలక్షణ సంపూర్ణమైన యీ వ్యాకరణము పుట్టుకలోనే బ్రాహ్మణ సంఘ బహిష్కృతమై మూలమూలల నణఁగి పోవుటయు, తరువాత దీనిని జూచి యింతకన్న మనోహరరూపముతోఁ బయలుదేఱిన పాణినీయము వాయు వేగమున దేశము నలుఁగడల వ్యాపించుటయు, సంభవించెనని విశ్వసింప వచ్చును. అయిన నిదికూడ జైనమత మభివృద్ధిగాంచుచున్న కాలమున జైన సంఘమందు మాత్రము పఠనపాఠ వ్యవహారము గాంచక పోలేదు. ఇందుకు దీని వ్యాఖ్యాత లందఱు నించుమించుగా జైన పండితులగుటయే నిదర్శనము. ఈ విషయము గూడ మన విశ్వాసమును స్థిరపఱుచుచున్న దనుటకు సందేహములేదు. జైనమత మణఁగి పోయిన నాఁటినుండియు నంచుఁగా సుమారు వెయ్యేండ్లుగా నేమాత్రము ప్రచారము లేక యిది యందందు పుస్తకాలయములో నిద్రించుచు, మొన్నమొన్న ముద్రణవశమున నరల లోకముకంటఁ బడినది. అయిన నేమి లాభము? స్థితి మాఱినను గతి యట్లే యున్నది. ఇందుకుఁ బాణినీయము సహస్ర ముఖముల విజృంభించుటయే కారణము.

శాకటాయనకృతి చతురధ్యాయి. ఇందలి సూత్రములు, ౩౨౩౬ దీనికి సూత్రపాఠ క్రమము ననుసరించి కాశికావృత్తివంటి యమోఘవృత్తియు, చింతామణియను లఘువృత్తియు, వ్యాఖ్యలుగా నుదయించినవి. ఇందమోఘవృత్తికి న్యాసమను వ్యాఖ్యానమును, చింతామణికి మణిప్రకాశికయను నదియుఁ దరువాతఁ బుట్టినవి. అటు పిదప సిద్ధాన్తకౌముదివంటి ప్రక్రియా సంగ్రహమును, లఘుకౌముది వంటి రూపసిద్ధియు నుత్పన్నములైనవి వీనిలో నభయచంద్రసూరికృతమైన ప్రక్రియా సంగ్రహముతో నీ వ్యాకరణము సర్వాంగ సుందరముగాఁ దొలుత, క్రీ. పూ. ౧౮౯౩ లోఁ బ్రకటింపఁబడినది.[1] ౧౯౧౧ లో. యక్షవర్మకృత చింతామణితో, కాశీపురమునఁ బ్రకటితమైనది.[2] సూత్రపాఠము రెంటియందు గలదు గాని, రెండవదానిలో గుణపాఠధాతుపాఠములు గూడఁ గలవు. ఇందలి ధాతువులు రమారమి ౧౮౦౦. పాణినిధాతుపాఠమున సుమారు ౧౯౦౦. ఇంతే భేదము. ధాతువులును, వాని క్రమమును, అర్థములును చాల వఱకిందు

1. ప్రకాశకుఁడు Guston oppert చెన్నపురి ప్రెసిడెన్సీ కాలేజీ సంస్కృతాధ్యాపకుఁడు.
2. ప్రకాశకుఁడు డాక్టరు జగన్నాథ ప్రసాదు.

న్నట్లే యందున్నవి. ఏధి-ఏధ-అనురీతి నిందలి యికారాంతములు కొన్ని, అకారాంతములుగా నందు కనఁబడును. కొన్ని యర్థములిందలి వందు కొంచెము మాఱినవి. అంతేకాని, ఇందలి ధాతుపాఠమునందలి ధాతుపాఠము నెదుటఁబెట్టుకొని సరిచూచువారికి గణింపఁ దగిన భేదము కనఁబడదు. దీనినిబట్టి పాణినీయ ధాతుపాఠముగా మనము చదువుచున్నది శాకటాయన ధాతుపాఠమేయని తెలియనగును. అందుకే, పాణిన్యాచార్యులీమాట చెప్పకపోయినను, భగవత్పతంజలి వైయాకరణు లందఱికిని నామము ధాతుజన్యమని చెప్పినవాఁడు శాకటాయనుఁడే యని చెప్పుచు ; ధాతుపాఠము శాకటాయనోపజ్ఞ మనుభావము సూచించి యున్నాఁడు.[1] మఱియు నిందలి సూత్రపాఠములోని ౭౦ సూత్రములు సరిగా నట్లే యష్టాధ్యాయిలోఁ బఠితములైనవి.[2] సుమారు రెండువందలించుక భేదముతో నందున్నవి. ఇంక గణపాఠములో నిందున్నశబ్దజాల మంతేని యందు కనఁబడును. ఇందలి 'అఇఉణ్' ఇత్యాది త్రయోదశ సూత్రములే చిన్న చిన్న మార్పులతో నందు ప్రత్యాహార సూత్రములనుపేరఁ బదునాలుగైనవి. ఇంతయేల? దీనిని జక్కఁగాఁజూచి బయలు దేఱిన దగుటచే సూత్రసన్నివేశము విషయ ప్రదర్శనము మొదలగున వష్టాధ్యాయిలో సులభపద్ధతి ననుసరించినట్లు గనఁబడును. గాని, దాని కంతకును మార్గదర్శకము శాకటాయనమే యనుటకు శంసయము కలుగఁబోదు. వార్త్తికకారవరరుచి తన ప్రాతిశాఖ్యమునఁ బెక్కుచోట్ల శాకటాయనమతము పేర్కొనియుండుటకూడ దీని గొప్పతనమును దెల్పును. ఇట్లేదియును చూచి చెప్పెనో లేక కర్ణాకర్ణికగా విని చెప్పెనో, అమోఘవృత్తికారుఁడు చెప్పినట్లు[3] మూఁడధ్యాయముల కాశకృత్స్న వ్యాకరణమును, ఎనిమిదధ్యాయములయాపిశలి వ్యాకరణమును, పూర్వమున్నను, గార్గ్య శాకల్య భారద్వాజాదులు వ్యాకరణ కర్తలుగాఁ దెలియవచ్చు చున్నను, వ్యాకరణ నిర్మాణయశస్సు భగవత్పాణినికి దక్కినది. అందు కతఁడర్హుఁడనుటకు సందేహము లేదు గాని, ఈ విషయమున శాకటాయనుఁడు గూడ మఱవఁ దగిన వాఁడు కాఁడు.

శాకటాయన సూత్రపాఠమందలి యన్ని సూత్రములకును, చింతామణిలో నర్థము కనఁబడుచున్నది. ప్రక్రియా సంగ్రహములో సుమారు వేయి సూత్రముల

1. ఉణాదయో బహులమ్. అష్టా. 3. 3-1, భాష్యమున—
2. శాక. 1. 2-187, 189, 190—పాణి. 7. 2-94, 95, 96. ఇత్యాదులు.
3. "అష్టాకా ఆపిశల పాణినీయాః త్రికాః కాశకృత్స్నాః చతుష్కా శాకటాయనీయాః"

కర్థము కనరాదు. ఆపర్టు పండితుఁ డా సూత్రములకు గుర్తుపెట్టి విడిచెను గాని కారణ మేమియుఁ జెప్పలేదు. పరిశీలింపఁగా లఘువృత్తియైన చింతామణి పెద్దది యైన యమోఘవృత్తికి[1] సంగ్రహమని యక్షవర్మ మాటలవల్లనే విశదమగు చున్నది.[2] అట్టి లఘువృత్తియందే సూత్రపాఠములోని సకల సూత్రముల కర్థము కనవచ్చుచుండ గురువృత్తియందుండు ననుటకు సంశయ మేల? అందున్న యా సూత్రములు శాకటాయనునివి గాక మఱెవరి వగును? కావునఁ బ్రక్రియా సంగ్రహ మనెడి నామము సార్థక మగునట్లుగా, అభయ చంద్రసూరి గ్రంథవిస్తర భీతిచేఁ గొన్ని సూత్రముల కర్థము వ్రాయక విడిచెనని యూహింపవలసి యున్నది. లేదా, అతనికి దొరికిన సూత్రపాఠ మసమగ్రమైన దైనఁ గావచ్చును. ఇది యిట్లుండ, ఉణాది సూత్రములు శాకటాయనుఁడు రచియించినట్లును, వాని కుజ్జ్వల దత్తుఁడు మాధవుఁడు మొదలగు వైయాకరణులు టీకలు వ్రాసినట్లును దెలియుచున్నది. దీనిని, చింతామణి కర్తయగు యక్షవర్మ, అవతారికలో నిట్లు ధ్రువపఱుచు చున్నాఁడు.

"ఇంద్రచంద్రాదిభి శ్శాబ్దై ర్యదుక్తం శబ్దలక్షణమ్,
తదిహాస్తి సమస్తం చ యన్నేహాస్తి న తత్, క్వచిత్
గణధాతుపాఠయో ర్గణధాతూన్, లిఙ్గానుశాసనే లిఙ్గగతమ్,
ఉణాదికా నుణాదౌ శేషం నిశ్శేష మత్రవృత్తౌ విద్యాత్"

ఇట్లితఁడు కంఠోక్తిగాఁ జెప్పినను, గ్రంథవిస్తర భీతిని గాఁబోలును ప్రకాశకు లుణాదిభాగము ముద్రింపక పోవుటచే సరిచూచుటకవి లభించినవి కావు. అయినను, సూత్రకర్త యుణాది సూత్రములుగూడ రచియించె ననుట సత్యము. దీనికిఁ దోడుగాఁ బాణిన్యాచార్యు లుణాది సూత్రములు నిర్మింపలేదని ప్రతీతి యొకటి యున్నది. 'ఉణాదయో బహుళమ్' అను సూత్రమునకు భాష్యము వ్రాయు సందర్భమందే భగవత్పతంజలి, నామము ధాతుజన్య మని తెలుతఁ జెప్పినవాఁడు

1. ఆపర్టు పండితుఁ డమోఘవృత్తిని రెండవ సంపుటముగాఁ బ్రకటింపఁదలచితి నని వ్రాసెను గాని, ఆ భాగ్యము భాషకుఁ బట్టినది కాదు. అం దన్ని సూత్రముల కర్థముండుటచేతనే, ఆపర్టు పండితుఁడు సంశయింప లేదని తోఁచుచున్నది.

2. యస్య శబ్దానుశాసనే-తస్యాతిమహతీం వృత్తిం సంహృత్యేయం లఘీయసీ, సంపూర్ణ లక్షణా వృత్తి ర్వక్ష్యతే యక్షవర్మణా.

శాకటాయనుఁ డని కావించిన ప్రశంస కనఁబడుచున్నది. దీని నంతనుబట్టి చూడఁగా, సిద్ధాంత కౌముదిలో ముద్రితములైన యైదు పాదముల యుణాది సూత్రములు శాకటాయన కృతములేయని విశ్వసింపవలసి యున్నది. అయిన నీ విషయ మింకను విచారణీయము.

కాశీ ప్రతిలో, జైనవర్ధమాన స్తవాదికముతోడి నాలుగు శ్లోకములు శాకటాయన కృతములుగాఁ గనవచ్చుచున్నవి గాని, అవి వ్యాఖ్యాతవని తోఁచుచున్నది. అందొక శ్లోకము-సంజ్ఞ - నియమము - అపవాదము - విధి-పరిభాష - అతిదేశము-నిషేధము-అధికారము-నిత్యము-వికల్పము-అనునవి శబ్దానుశాసన సూత్రముల పదిగతులని తెలుపుచున్నది. ఇట్లు సర్వలక్షణ సంపూర్ణమైన దీని మహత్త్వమును చెప్పు చింతామణిస్తవ మిది.

"సర్వశాస్త్రామ్బుధిం బుద్ధి మన్దరేణ ప్రమథ్య యః,
సయశశ్శ్రీ సముద్దధ్రే విశ్వం వ్యాకరణామృతమ్,
స్వల్పగ్రన్థం సుఖోపాయం సంపూర్ణం యదుపక్రమమ్,
శబ్దానుశాసనం సార్వ మర్హచ్ఛాసనవ త్పరమ్"

పాణినీయము :— ఖండ ఖండాంతరములందు ప్రసిద్ధమై జగ మెఱిఁగిన ప్రామాణ్యముఁగలైన యీ వ్యాకరణమునుగూర్చి విశేషించి వ్రాయవలసిన పనిలేదు. తనకుఁ బూర్వమున్న మహావైయాకరణుల మతములనుగూడ గ్రహించి లౌకిక శబ్దజాలమునకును వైదిక శబ్దములకుఁగూడ ననుశాసనమైన యీ వ్యాకరణము పాణినిప్రోక్తమై పాణినీయ మన్న పేరుగాంచినను, పాణిని కాత్యాయన పతంజలి మునులు ముగ్గురుకూడ దీనికిఁ గారకు లగుదురనుట సుప్రసిద్ధము. ఇందు, పాణిని కృతములైన యష్టాధ్యాయీ సూత్రములు ३९७८. అందలి లోపములను బూరించిన వరరుచి వార్త్తికములు ४२६३. వీనిమీఁద లేచిన దివ్య సౌధము మహాభాష్యము. అందు విధిరూపములైన యిష్టులును నిషేధ రూపములైన యవిష్టులును వందల కొలఁదిగా నున్నవి. అవియును దరువాతి వ్యాఖ్యాతలకు సూత్రవార్త్తికములవలెనే ప్రమాణములైనవి. పాణిని క్రీ. పూ. ७०० లకుఁ బైవాఁడనియు, వరరుచి కాత్యాయనుఁడు ३०० లకు పైవాఁడనియు, పతంజలి ३४० ప్రాంతము వాఁడనియు, ప్రథమ భాగమందు నిందునుగూడఁ బెక్కుచోట్లఁ జదివియున్నాము గావున నిఁక వీరి కాలముంగూర్చి చర్చింపఁ బనిలేదు. అయిన నిందుక —

పండిత భాష్యాచార్యులు పతంజలి క్రీ. పూ తప్పక దశమ శతాబ్దిలోని వాఁడని వ్రాసిరి.[1] మహామహోపాధ్యాయ శివదత్త శర్మగారు రాజతరంగిణీ విష్ణు వాయు పురాణములలోని పుష్పమిత్ర ప్రశంసగల శ్లోకములను బరిశీలించి చంద్ర గుప్త పుష్పమిత్ర సభలను బేర్కొన్న పతంజలి క్రీ. పూ. ౯౦౦ ప్రాంతమువాఁడని నిరూపించిరి.[2] చంద్రగుప్తుఁడు క్రీ. పూ. ౩౨౧ లో సింహాసన మెక్కెను గావున నతనిని బేర్కొన్న పతంజలి యంతకుఁ దరువాతివాఁడై యుండునని కొందఱనిరి. పాశ్చాత్యులు కొందఱు క్రీ. పూ. ౧౫౦ ప్రాంతము వాఁడనిరి. ఎట్లయినను సరియైన కాల మింతవఱకుఁ దెలియరాలే దనుట స్పష్టము. కాని రాజతరంగిణిని బట్టి చూచినను, శాక్యసింహుని తరువాత ౧౫౦ సంవత్సరములు కనఁగా, క్రీ పూ. ౩౩౬ లో రాజైన యభిమన్యుఁడు పతంజలి మహాభాష్యపుస్తకమును గాశ్మీరమునకుఁ దెప్పించినట్లు తెలియుచున్నది గావున.[3] మన మింతకు మున్ను తలఁచినట్లు మహాభాష్యము ౩౫౦ ప్రాంతమునఁ బుట్టిన దనుట కవరోధ మేమియులేదు. ఇట్లయినచోఁ బూర్వోక్తములైన పాణిని కాత్యాయన గౌతమబుద్ధాదుల కాలములకును గణింపఁదగిన విరోధము సంభవింపదు. ఇఁక హరచరిత చింతామణ్యాదులు.[4] వర్ణించిన మునిత్రయచరిత మతిశయోక్తి భూయిష్ఠముగా నున్నది. అందలి కొన్ని విషయములు సంప్రదాయ సిద్ధములుగాఁ గనవచ్చు చున్నవి గావునఁ బాఠక రంజనమునకై వాని నిందు చూపుచున్నాను.

"ఇపుడు లాహోరనఁ బడుచున్న 'శలాతుర' మను గ్రమము పాణిని జన్మభూమి. దాక్షిశలంకు లితని తల్లిదండ్రులు. ఇతని పేరాహికుఁడు. పాణిని యనునది

1. The Age of Patanjali, P. 33.
2. బొంబాయి ప్రతి 1917. మహాభాష్య పీఠిక. దీని కాధారము.
"శతేషు షట్సు సార్ధేషు త్ర్యధికేషు చ భూతలే. కలే వర్షాణా మభవన్ కురుపాండవాః" రాజతరంగిణి 1-51. దీనియర్థమున మతభేదము లున్నవి- 653 అనియు— 903—అనియు,
3. తదా భగవతః శాక్యసింహస్య పరనిర్వృతేః. అస్మిన్ మహీలోకధాతౌ సార్ధం వర్ష శతం హ్యగాత్, పరార్ధ్యవిభవం శ్రీమా నభిమన్యుపురం వ్యధాత్, ప్రవర్తితం మహాభాష్యం స్వంచ వ్యాకరణం కృతమ్" ఇత్యాది. రాజత. ౧ ౧౭౧—౧౭౬. కలియుగమున శాక్యసింహ నిర్వాణకాలము ౨౬౧౫. అనఁగాఁ క్రీ. పూ. ౪౮౬ అగుచున్నది. ఈ సమయమును గొందఱు చూపిరి.
4. జయద్రథవిరచితమైన హరచింతామణిలోని 27వ. సర్గ శబ్దశాస్త్రావతారమును వర్ణించినది. చూ. నవాహ్నిభాష్యము శివదత్తశర్మగారి పీఠిక.

గోత్రనామము. ఇతఁడు నందరాజ రాజధానియగు పాటలీపుత్రమున నివసించిన శంకరస్వామికిఁ బుత్రుఁడును, పూర్వోత్తర మీమాంస సూత్రములకు వృత్తులు రచియించిన విద్వాంసుఁడునైన యుపవర్షుని జ్యేష్ఠ సోదరుఁడగు వర్షోపాధ్యాయుని ప్రియశిష్యుఁడు. కౌశాంబీ నివాసియు వసుదత్తా సోమదత్తుల తనయుఁడును. కాత్యాయన గోత్రుఁడును శ్రుతధర నామాంతరుఁడు నగువరరుచియు; వేతసీ తీర్థ వాసుఁడును నందినీ కరంబవాదవుల కొడుకును వ్యాడిగోత్ర సంభూతుఁడై వ్యాడి యను పేరఁ బిలువఁబడు వాఁడును బాణినికి సతీర్థ్యులైన వర్షోపాధ్యాయుని శిష్యులు.[1] వారిలో వరరుచి పాణినీయ వార్తికకారుఁడు. పాణినికి మేనత్త కొడుకైన వ్యాడి, పాణిని సూత్రములకు లక్షశ్లోకాత్మకమైన సంగ్రహమనెడి వ్యాఖ్యానము రచియించెను.[2] తరువాత, కుణి మొదలగు కొందఱాచార్యు లష్టాధ్యాయికి వృత్తులు నిర్మించిరి [3] అవియును సంపూర్ణవ్యాఖ్యలు గాకపోవుట యెఱింగి భగవత్పతంజలి, పాణినిసూత్ర వ్యాఖ్యగా మహాభాష్యము నిర్మించెను."

మహాభాష్యమునకు బహువ్యాఖ్య లుదయించినవి. అందలి కొన్నిటి కాల మజ్ఞేయముగా నున్నది. కొన్నిటికర్తలు తెలియరాకున్నారు. కొన్నిటి నామములు గూడఁ దెలియకున్నవి. ఐనను, లభించిన యాధారములను బట్టి వాని విషయము సాధ్యమైనంత తెలిసికొందము.

భర్తృహరి పేరు జగత్ప్రసిద్ధము. తక్కిన యన్నిటికంటె నితనికీర్తికి మూల కారణము సుభాషితత్రిశతి. ఈ మహనీయుఁడు పాణినీయమున నపారపరిశ్రమ చేసి, పాతంజలమునకు మహాభాష్యత్రిపది మహాభాష్యదీపిక యనుపేళ్ళ రెండు వ్యాఖ్యలను, సాంగవైయాకరణసిద్ధాంతనిరూపణ మనఁబడు కారికాత్మకమైన వాక్యపదీయమును నిర్మించి, యంతటితోఁ దనివి తీఱక లక్ష్యలక్షణాత్మకముగా శ్రీరామ కథాశ్రయమైన భట్టికావ్యము రచియించెను. ఇతని వ్యాకరణ గ్రంథము లవలోకించి వాని ననుసరించి మహాభాష్యమునకుఁ బ్రదీపవ్యాఖ్య రచియించిన కైయటుఁడు దవతారికలో నిట్లు చెప్పియున్నాఁడు.

---

1. 2. ఈ విషయములు సందిగ్ధములు. సంగ్రహము పే రెవ్వరు చెప్పతేరు.

3. కుణి మొదలగువారి కొన్ని వృత్తులను కైయటనాగేశాదులు స్మరించిరి.

"భాష్యాబ్ధిః క్వాఽతిగమ్భీరః క్వాఽహం మన్దమతి స్తతః
ఛాత్రాణా ముపహాస్యత్వం యాస్యామి పిశునాత్మనామ్,
తథాపి హరిబద్ధేన సారేణ గ్రన్థసేతునా
క్రమమాణః శనైః పారం తస్య ప్రాప్తాస్మి పఙ్గువత్"

కాశ్మీర రాజగు ముక్తాపీడుని మంత్రియైన లక్ష్మణుని వంశములోని వాఁడును భూపతిరాజు పుత్రుఁడునైన హేలరాజు హేలరాజీయ మనుపేర వాక్యపదీయమునకు వ్యాఖ్య వ్రాయుచు, అవతారికలో భర్తృహరి నిట్లు స్తుతించి యున్నాఁడు.

"త్రైలోక్యగామినీ యేన త్రికాణ్డీ త్రిపదీ కృతా,
తస్మై సమస్తవిద్యా శ్రీకాన్తాయ హరయే నమః !
సూక్తిశ్రియః స్ఫుటా ఏతా జయన్తి జగతాం గురోః,
హరే ర్భాష్యాబ్ధిపీయూషచ్ఛటాచ్ఛురితవిగ్రహాః"

ఇందలి హరిశబ్దము భర్తృహరినామైక దేశమనుట వైయాకరణ లోక ప్రసిద్ధము. దీనినిబట్టి కైయట హేలరాజువంటి మహా విద్వాంసుల స్తుతికిఁ బాత్రములై వారికి సహాయము లైనట్లు తెలియవచ్చెడి భర్తృహరి వ్యాఖ్యలు తరువాత మఱుఁగు పడిపోయిన వనుట మిక్కిలి విచారకరము. అట్టి యీతని కాలమును గూర్చియు భట్టి కావ్యకర్తృత్వమును గూర్చియు మతభేదములు కలవు. వాని నలంకారశాస్త్ర సందర్భమున నఁ బరిశీలింతము-మహాభాష్యమున కిట్లు తెలియవచ్చిన మూఁడు వ్యాఖ్యలు గాక, నారాయణశేషుని ప్రకాశమును, కృష్ణాత్మజ నారాయణశేషుని సూక్తిసారమును, జీవదేవపుత్ర నృసింహాచి మఱియొక సూక్తిసారమును, మురారి పుత్రలక్ష్మణుని యాదర్శమును, శివరామేంద్ర సరస్వతి సిద్ధాంతరత్న ప్రకాశమును, సదాశివుని గూఢార్థ దర్శనియు, వినవచ్చు చున్నవి. ఇట్లు మహా భాష్యమునకుఁ బది వ్యాఖ్యానము లుదయించినను, కైయటుని ప్రదీపమే లోకమున బహుళవ్యాప్తిని గాంచినదనుట సుప్రసిద్ధము.

కైయటులును ఉవటులును, ఇద్దఱు చొప్పున వాఙ్మయమునఁ గనవచ్చుటచే, ప్రదీప కర్తయగు కైయటుని కాలమునుగూర్చి పరిశోధకులు సందేహించుట కలదు. కాని యితఁడు క్రీ. ౧౦౭౦ – ౧౧౪౦ నడుమ వాఁడని నిశ్చయింపవచ్చును.[1]

1. చూ. మదీయ సంస్కృత కవి జీవితము. మమ్మటచరిత్ర. పుటలు 200, 201. ప్ర. ముద్ర.

ఈ కైయటుఁడు జైయటపుత్రుఁడు కాశ్మీర దేశీయుఁడు మమ్మటుని తమ్ముఁడు ఉవ్వటుని యన్న. ఈ విషయము భీమసేన పండితుని మమ్మట కావ్యప్రకాశ వ్యాఖ్యలో నిట్లున్నది.

"అయం మమ్మటః కాశ్మీరదేశీయో జైయటపుత్రః వారణాసీ మాగత్యాధీత శాస్త్రః, అస్యచ మమ్మటస్య పతంజలి ప్రణీత మహాభాష్యటీకా కర్తా కైయటః, వేదచతుష్టయ భాష్యకర్తా ఉవటాపరనామా జౌవటశ్చేతిద్వా వపి కనిష్ఠ భ్రాతరౌ"

ఈ భీమసేనుఁడు క్రీ. ౧౭౨౨ లోనివాఁడు. ఇతఁడు పై మాటలు వినికిని బట్టి వ్రాసినవిగాని గ్రంథాంతరములు పరిశీలించి వ్రాసినవి కావు. అందుచేఁ దక్కినది సరియైనను, కైయట సోదరుఁడైన ఉవటుఁడు వేదచతుష్టయ భాష్యకర్తయను మాట మాత్రము పొరపాటైనది. ఈ విశేషణము నితఁడు వేయుటచేతఁ గైయట మమ్మటకాల నిరూపణము విమర్శకులకుఁ గష్టమైనది. ఈ యువటుఁడుగూడ గొప్ప పండితుఁడై గ్రంథములు రచియించి యుండవచ్చునుగాని, ఋగాది వేదముల ప్రాతిశాఖ్య భాష్యాదులు రచియించినవాఁ డితఁడు కాఁడు. అతఁడు వజ్రట పుత్రుఁడు, అవంతీపుర నివాసుఁడు, భోజమహారాజు కాలములోని వాఁడు.[1]

"ఆనన్ద పురవాస్తవ్య వజ్రటాఖ్యస్య సూనునా...
మంత్రభాష్య మిదం చక్రే భోజేరాజ్యం ప్రశాసతి"

కావున భోజమహారాజునకుఁ బరుఁడును, కావ్య ప్రకాశమునకు సంకేతాఖ్య వ్యాఖ్య వ్రాసిన మాణిక్యచంద్రునికి (క్రీ. ౧౧౬౦) పూర్వుఁడునైన మమ్మటభట్టునకు సోదరుఁడైన మహాభాష్య ప్రదీపకర్తయగు కైయటుఁడు[2] క్రీ. శ. ౧౦౫౦-౧౧౫౦ నడిమి వాఁడనుట విశ్వసనీయము. ఇతని ప్రదీపమునకు, అనంతభట్టు-ఈశ్వరానందుఁడు — నారాయణుఁడు — అను పండితులు వేఱువేఱుగా వేఱుకాలము లందు ప్రదీపవివరణ మనుపేర వ్యాఖ్యలు వ్రాసిరి. హరిరాముఁడను మఱియొక విద్వాంసుఁడు ప్రదీపటీక యనుపేరను, నాగేశభట్టు ప్రదీపోద్ద్యోతమను పేరను వ్యాఖ్యలు రచించిరి వీరిలో నుద్ద్యోతము మాత్రమే వ్యాప్తికి వచ్చినది. ఈ నాగేశ

1. చూ. సం. వా. చ. ప్ర. 103, 279, 278, 280, 386, పుటలు.

2. ఆనందవర్ధనాచార్యుని దేవీశతకమునకు వ్యాఖ్య వ్రాసిన కైయటుఁడు చంద్రాదిత్య పుత్రుఁడు. భీమగుప్త నరపతి రాజ్యములో క్రీ. శ. ౯౭౭ లో జన్మించినవాఁడు.

భట్టు సతీ శివభట్టుల పుత్రుఁడు, భట్టోజీ దీక్షితుని పౌత్రుఁడగు హరిదీక్షితుని యంతేవాసి. శృంగబేర పురాధీశుఁడగు రామభూపాలుని యస్థానములోని వాఁడు. క్రీ. ౧౭౦౦ ప్రాంతమువాఁడు సకలశాస్త్ర సమర్థుఁడైన యీ విద్వన్మణి వ్యాకరణమున, అష్టాధ్యాయీ పాఠము - తిజన్త సంగ్రహము - ధాతుపాఠవృత్తి - బృహతీ లఘ్వీ భేదమునవైయాకరణ సిద్ధాన్త మంజూషలు - పరమలఘుమంజూష - గురు లఘు భేదమునశబ్దేన్దుశేఖరములు - శబ్దరత్నము - వైయాకరణకారిక - స్ఫోట వాదము - పరిభాషేన్దు శేఖరము - మొదలగు గ్రంథములు నిర్మించెను. వైయాకరణ భూషణము, నేరణి వాదార్థము నితనివని కొందఱందురు గాని, యది సందిగ్ధముగానున్నది. ఇతని పరిభాషేన్దు శేఖరమునకు భైరవమిశ్ర - రాఘవేంద్రాచార్య - బ్రహ్మానంద సరస్వతీ - శంకరభట్ట - హరిరామాదులు సుమా రిరువది మంది వ్యాఖ్యలు రచియించుటను బట్టియు, ఇతని మంజూషకు, కృష్ణమిత్ర - దుర్బలాచార్య - రాజారామదీక్షిత - హరిరామ - రామనాథాదులు టీకలు నిర్మించుటను బట్టియు, అర్వాచీనులలో వ్యాకరణ శాస్త్రమున నితనికిఁగల యున్నత స్థానము విదిత మగుచున్నది. మఱియు నితఁడు, పాతంజలసూత్ర - తర్కభాషా - శబ్ద కౌస్తుభ - వేదసూక్త - రామాయణ - కువలయానంద - రసగంగాధర - రసతరంగిణీ - రసమంజరీ - కావ్యప్రదీపాదుల టీకలను, అష్టికాలనిర్ణయాశౌచ నిర్ణయములను, ఆచారేందుశేఖర - తిథీన్దుశేఖరతీర్థేందు - శేఖర - వ్యాససూత్రేన్దు శేఖరాదులను, ప్రయోగసరణీ - కాత్యాయనీ తంత్రాదులను, రచియించుటను బట్టి యితని సర్వతంత్ర స్వతంత్రత స్పష్టమగును. ఇట్టి మహావిద్వాంసుని శిష్యులలో, పాయగుండం వేణీ మహాదేవుల పుత్రుఁడగు వైద్యనాథుఁడు బహుగ్రంథ కర్తృత్వమునఁ గీర్తిగన్నవాఁడు. అతఁడు, గురువుగారి యుద్ద్యోతమునకును, మంజూషపరిభాషేందు శేఖరలఘుశబ్దేందు శేఖర శబ్దరత్నములకును; శబ్దకౌస్తుభాదులకును, టీకలు రచియించి. వృద్ధశబ్దరత్న శేఖర పరిభాషేన్దు శేఖరసంగ్రహాది బహుకృతులు నిర్మించెను. ఇఁక —

మహాభాష్యము కంఠస్థము గావించినవారును. క్రీ. ౬౫౦ ప్రాంతమువారునగు వామనజయాదిత్య పండితులిరువురు పాణినిసూత్రముల యర్థము సులభముగా వివరింపఁబూని కాశిక యనుపేర నొకవృత్తి రచియించిరి. ఇంతకు మున్నున్న వృత్తులు, నామపారాయణ ధాతుపారాయణాదుల సంగ్రహరూపమైన యిది యుదయించిన పిదప మఱుఁగుపడినవి. వానిలో ధాతుపారాయణము రచియించిన పూర్ణచంద్రుఁడు జ్వలదత్తసాయణ మాధవాదుల పొగడ్తగాంచినవాఁడు. అయినవేమి? అతని ధాతుపారాయణము పఠనపాఠ వ్యవహారమునకుఁ దొలఁగినది. కాశికావృత్తికి

వ్యాప్తినొందినది. ఈ వృత్తికి వ్యాఖ్యలుగా, ఉపమన్యు పండితుడు తత్త్వవిమర్శినియు, జినేంద్రబుద్ధి న్యాసమును, హరదత్తుడు పదమంజరియు, మఱియొకరు చికిత్సయు నిర్మించినట్లు కనబడుచున్నది. ఇందు న్యాసమునకు వ్యాఖ్యలుగా మైత్రేయ రక్షితుడు తంత్రప్రదీపమును, మల్లినాథుడు న్యాసోద్ద్యోతమును ; పదమంజరికి వ్యాఖ్యలుగా శివభట్టు కుంకుమ వికాసమును, రఘునాథుడు మకరందమును రచియించినట్లు తెలియుచున్నది. ఇట్లు పెక్కండ్రు పండితుల నాకర్షించిన కాశికావృత్తి వ్యవహారములో నుండగా, విద్యార్థుల కెక్కువ యుపయోగపడు పద్ధతిని క్రీ. ౧౪౫౦ ప్రాంతమున రామచంద్రాచార్యుడు ప్రక్రియాకౌముది నిర్మించెను. ఈ రెంటిని జదివియు మహాభాష్యము పెక్కుసార్లు పఠించియు, కాశికావృత్తి విడిచిన ధాతూణాది ఫిట్స్వర పాఠలింగాను శాసనాదులను గూడ గ్రహించి అష్టాధ్యాయీక్రమమున ముందు శబ్ద కౌస్తుభమును, తరువాత శబ్దరూపనిష్పత్తి కనుగుణముగా సూత్రక్రమము మార్చి పన్నెండువేల గ్రంథముగా సిద్ధాన్త కౌముదిని భట్టోజి దీక్షితులు నిర్మించెను. విద్యార్థుల పుణ్యమో యన నితని కౌముది దల్లిగా వ్యాపించిన పిదపనే వ్యాకరణాభిలాషులకు శబ్దప్రక్రియ సుఖముగా గోచరించిన దనుటకంటె పాణినీయమున నితనికి గల యగ్రస్థానమును వేఱుగా నిరూపింపనక్కఱలేదు. క్రీ. ౧౬౪౦ ప్రాంతము వాడయిన యామునుడు తన కౌముదికి ప్రౌఢమనోరమావ్యాఖ్య నిర్మించి, అద్వైత - తంత్ర - ఆగమ - ధర్మ - జ్యోతిషాది విషయకములైన ముప్పది యితర గ్రంథములు రచియించెను.

రామచంద్రాచార్యుని ప్రక్రియా కౌముదికి, అమృతసృతి తత్త్వచంద్ర-ప్రకాశ - ప్రక్రియాంజన - సత్ప్రక్రియా వ్యాకృతి - ప్రసాదములను నాలు వ్యాఖ్యలు పుట్టినవి. వీనిలో గడపటిది రామచంద్రాచార్యుని పౌత్రుడగు విఠల పండితునిది. దీక్షితుల సిద్ధాంత కౌముదికి తత్త్వబోధినీ-దధిమథీ-ఫక్కికాప్రకాశ-బాలబోధ-బాలమనోరమా-మానసరంజనీ-రత్నాకర.[1] -రత్నార్ణవ-విలాస-శబ్దేన్దుశేఖర[2] - శబ్దసాగర-సుబోధినీ - సుమనోరమాదులు రమారమి యిరువదివ్యాఖ్యలు వెలసినవి. వీనిలో వాసుదేవ దీక్షితుని బాలమనోరమయు, నాగేశభట్టులఘుశబ్దేన్దు శేఖరమును, జ్ఞానేంద్ర సరస్వతి తత్త్వబోధినియు మూలకర్త ప్రౌఢమనోరమయు నెక్కువవ్యాప్తిగాంచినవి. ప్రౌఢమనోరమకు గృష్ణమిత్ర పండితుడును, హరిదీక్షితుడు ననుకూలవ్యాఖ్యలు రచియించిరి. మౌనికృష్ణ చక్రపాణ్యాదులు

1. ఈ పేర, రామకృష్ణుడు, శివరామేంద్ర సరస్వతియు రచియించినవి రెండు.
2. బృహల్లఘు భేదముగల యివి రెండు నాగేశభట్టువి.

కొందఱు ఖండనములు వ్రాసిరి. పండితరాజ జగన్నాథుఁడు మనోరమాకుచమర్దన మనుపేర నిర్మించిన ఖండనము భట్టోజీ దీక్షితకాలమందే వెలువడెను. దీక్షితుల శబ్ద కౌస్తుభము సమగ్రమేమోకాని, యందలి ప్రథమాధ్యాయ ప్రథమ పాదము మాత్రమే నిలచియున్నది. దానికి, నాగేశ వైద్యనాథాను లుద్ద్యోతప్రభాభావ ప్రదీపాది వ్యాఖ్యలు నిర్మించిరి. భాస్కర పండితుఁడు శబ్దకౌస్తుభ దూషణము రచించెను. భట్టోజీ దీక్షితుని కొడుకు భానుజీ దీక్షితుఁడు రచియించిన యమరకోశ వ్యాఖ్య తప్ప వ్యాకరణ గ్రంథ మేదియుఁ గనరాదుగాని, పౌత్రుఁ డనేక గ్రంథముల కర్తయై వన్నెగాంచెనని యింతకుమున్న చదివియున్నాము దీక్షితుని యన్న కుమారుఁడు కౌండభట్టు వైకరణ భూషణ-భూషణసార-లఘుసార - సిద్ధాన్తదీపికా-స్ఫోటవాదాది గ్రంథములు నిర్మించెను.

భట్టోజీ దీక్షితుని సిద్ధాన్త కౌముదిగూడ దురవధేయముగా నున్నదని తలఁచి, ఇతని శిష్యుఁడగు వరదరాజ పండితుఁడు - సారకౌముదీ - మధ్యకౌముది - లఘుకౌముదీ - నామముల దాని సారము గ్రహించియు, గీర్వాణపదమంజరి యనుపేర స్వతంత్ర గ్రంథము రచియించియుఁ బాణినీయ సేవ యొనరించెను. ఇందు మధ్యకౌముదికి మధ్యమనోరమా మధ్యకౌముదీ విలాసములను వ్యాఖ్యలును, లఘుకౌముదికిఁ బ్రకాశ-వైయాకరణసిద్ధాన్త చంద్రోదయ వ్యాఖ్యలును జనించినవి.

మఱియు, ధారానగరాధీశుఁడగు భోజమహారాజు కాశికావృత్తి మహాభాష్యముల ననుసరించి శబ్దానుశాసనమును, విద్యానగరాధీశ బుక్కభూపతి మంత్రియగు మాధవాచార్యులు ధాతువృత్తియు నిర్మించిరి. కాని, ఇవియు వ్యవహారమున లేవు. ఇట్లు మహా వటవృక్షముగా వర్ధిల్లిన పాణినీయమున కష్టాధ్యాయి బీజము. ఇం దుదయించిన గ్రంథములు వాని వ్యాఖ్యలు, అనువ్యాఖ్యలు ననంతములు.[1] ఇపుడు హెచ్చుగాఁ బఠనపాఠ వ్యవహారమున నున్నవే యిరువదియో కాని, తక్కిన వందల కొలఁది పుస్తకములు చూచెడి దిక్కులేక స్వదేశ విదేశ పుస్తకాలయములలో నణఁగి యున్నవి. ఇందే కాదు, తర్కవేదాన్త శాస్త్రములందుచు మంచి పాండిత్య మార్జించిన పండితు లెల్లరు నేదో యొక గ్రంథము వ్రాయుచునే వచ్చిరి అందుచే విషయభేద మిసుమంత యైనను గ్రంథసంఖ్య మాత్రము మేరువంత యైనది. తక్కిన కొన్ని శాస్త్రములందువలెనే వ్యాకరణ మందును, ఇద్ద ఱాంధ్రులు గ్రంథములు రచియించి ఖ్యాతిగాంచిరి. వారిలో దండిభట్ట విశ్వనాథశాస్త్రిగా

1. See Catalogus Catalogorum by Theodor Aufrecht.

రమలాపుర ప్రాంతవాసులు. సుప్రసిద్ధ కాశీపండితులగు వీరు కావ్యార్థ చంద్రిక నిర్మించి క్రీ. ౧౮౯౦ ప్రాంతమున దివంగతులైరి. రెండవవారు భాగవతుల హరి శాస్త్రిగారు. వీరు కోటిఫలి నివాసులు కాశీపండితులు, విజయనగర సంస్థాన పోషితులు. హరిదీక్షితుని లఘుశబ్దరత్నమునకుఁ జిత్రప్రభ.[1] యనుపేర వ్యాఖ్య నిర్మించిన యీ పండితుఁడు క్రీ. ౧౮౯౯ లో స్వర్గస్థుఁడయ్యెను. వీరిద్దఱే కాక మఱికొందఱు పూర్వాంధ్రులు వ్యాకరణ గ్రంథములు రచియించినట్లు వినికి కలదుగాని, అవి లభింపకున్నవి. వారిలో కాశీ సంస్కృత కలాశాలా ప్రధానా చార్యులైన మానవల్లి గంగాధర శాస్త్రిగారు సుప్రసిద్ధులు.

జైనేన్ద్ర వ్యాకరణము :— దీనికర్త దేవనందిముని. ఇతఁ డెప్పటివాఁడో చెప్పఁజాలము గాని, అష్టాధ్యాయిలోని పెక్కుసూత్రము లిందుండుటచే[2] నిది దాని కర్వాచీన మగుట స్పష్టము. ఇది పూర్వ వైయాకరణుల నెవ్వరిని బేర్కొనలేదు. జైనుఁ డగుటచే శాకటాయనుని మతమైన నెత్తవలసి యుండెనుగాని, దీని కాలమున నతని శబ్దానుశాసన మణఁగియుండి దీనికి గోచరింపక యుండవచ్చును. ఈ వ్యాకరణ పద్ధతి చూడఁగా మిక్కిలి యర్వాచీనమై మహాభాష్యము గూడ నవత రించిన పిదపనే పుట్టినట్లు తోఁచుచున్నది. ఇది రెండధ్యాయముల గ్రంథము. ఇందు ౧౦౩౫ సూత్రములున్నవి. దీనికి సూత్రక్రమ మనుసరించి, అభయనంది ముని మహావృత్తి రచియించెను. ఈ పేరే దీనికి ముందొకవృత్తి యున్నట్లు తెలుపుచున్నది గాని యది కనఁబడదు. ఈ వృత్తితోఁడి యీ వ్యాకరణము లోకము కంటఁబడక నామమాత్రావశేషమై యుండఁగాఁ గాశీ నివాసులగు మహో పాధ్యాయ విన్ధ్యేశ్వరీ ప్రసాదుగారు క్రీ. 1918 లో దీని ప్రతి యొకటి సంపాదించి ప్రకటించిరి. దీని వ్యాఖ్యాతయగు నభయనంది పాణినీయము చదివిన వాఁడని యతని వాక్యరచనవల్లనే విశదమగుచున్నది.

కాతంత్ర వ్యాకరణము: — దీని కనేకులు వృత్తులు టీకలు రచియించిరి కాని, ఒకఁడును దీనికర్త యితఁడని నిర్దేశించి చెప్పలేదు. కాతంత్ర చంద్రికా కారుఁడు "నను కాతన్త్రశబ్దః కౌమార వ్యాకరణే రూఢః శాస్త్రాన్తరే దృష్టత్వాత్" అనుచు నిది కుమారస్వామి రచియించినదని చెప్పియున్నాఁడు. వ్యాఖ్యాసార కర్తయగు హరిరామ పండితుఁడు 'కాతంత్రస్య కరౌపసూత్రస్య' అన్నాఁడు కాని, కలాపుఁ

1. దీనివి, ఆంధ్ర విశ్వకలా పరిషత్తువారు ప్రకటించిరి.

2. జై. 1. 3-1, 43, 89, 90. సమర్థః పదవిధిః ఇత్యాదులు సుమారువంద.

డెవఁడో వివరింపలేదు, వృత్తికారులు పెక్కండ్రు," తంత్ర మనఁగా సూత్రాత్మక వ్యాకరణము. అది చిన్నది యగుటచే, కాతంత్ర మైనది" అని కాశబ్ద మల్పార్థక మని మాత్రము దెలిపిరి. లోకములో, కుమారస్వామి, ఆంజనేయుఁడు మొదలగు వారు వ్యాకరణములు రచియించినవారని కింవదంతిగలదు. ప్రాచీనమైన యావదంతియే యీశ్వరపుత్రుఁడైన కుమారస్వామికి వ్యాకరణము నంటఁకట్టినదని తోఁచుచున్నది. అందుచే దీనికర్తృత్వ మనిర్దేశ్య మగుచున్నది.

ఇది నాలుగధ్యాయములకృతి. ఇందు ౧౩౬౭ సూత్రములున్నవి. సంజ్ఞాదికృదంతములైన వివిధ ప్రకరములు కలవు. ధాతుపాఠము లుణాదులు లేవు. దీనికి శర్వవర్మ దుర్గసింహుఁడు త్రిలోచనదాసుఁడు కవిరాజు హరిరాముఁడు మొదలగువారు వ్యాఖ్యలు రచియించిరి. దీనినిబట్టి వెనుకఁ గొంతకాలమిది వాడుకలో నుండెనని తెలియనయ్యెడి. అష్టాధ్యాయిలోని బహుసూత్రము లిందుండుటంబట్టి యిది యర్వాచీనమని తెలియుచున్నది. ఇంతకంటె దీనికాలము తెలియ నాధారములు లేవు. ఇది తనకు మున్నున్న వ్యాకరణములను గాని తత్కర్తలను గాని మఱియే గ్రంథములను గాని పేర్కొనలేదు.

సారస్వత వ్యాకరణము :— ఇది, అనుభూతి స్వరూపాచార్య ప్రణీతము. దీని యుత్పత్తిని గూర్చి యొక చిన్నకథ కలదు. "ఈ యాచార్యుఁ డొకనాఁడు విద్వత్సభకేఁగి సంభాషించుచుఁ బ్రమాద వశమున 'పుంక్షు' అని ప్రయోగించెను. అది విని తక్కిన పండితులప శబ్దము ప్రయోగించితివి 'పుంసు' అనునది సప్తమీ బహువచన రూపము, అనుచుఁ బరిహసించి, నీవు ప్రయోగించినదెట్లు సాధువగునో చూపుమనిరి. అంత నతఁడు రేపు చెప్పెదనని యింటికిఁ బోయి యారాత్రి సరస్వతీ దేవిని బ్రార్థించెను, ఆమె ప్రత్యక్షమై యతనికి వరమిచ్చెను. అంత నతఁడు దేవిపేరనే సారస్వత వ్యాకరణము రచియించెను."

ఈ కథ, యిందు 'పుంస్' శబ్దమునకు సాధింపఁబడిన సప్తమీ బహువచన రూపమగు పుంక్షు ప్రయోగమును బట్టి.[1] యెవరో కల్పించినదై యుండును. ౧౫౫౩ సూత్రములతోడి దీనియందు సంజ్ఞాది దిక్త్వా ప్రత్యయాంత ప్రకరణములు పెక్కు కలవు. దీని రచనము సిద్ధాన్తకౌముది రచనమువలెఁ గనిపించును గాని దాని కంటె నిదే పూర్వము. ఇందష్టాధ్యాయిలోని సూత్రములు వందలున్నవి.

1. అసంభవే పుంసః శ త్సా. సూ. 800.

చాంద్ర వ్యాకరణము.[1] :— ఇది చంద్రగోమియను బౌద్ధపండితుఁడు నిర్మించినది. ఇది సూత్రములు ధాతుపాఠము ఉణాది, అని మూఁడు భాగములుగా నున్నది. సూత్రముల సంఖ్య ౩౧౮౦. అధ్యాయమునకు నాలుగు పాదముల చొప్పున నివియాఱధ్యాయములుగా నున్నవి. ఇందలి మొదటి పదునాలుగు సూత్రములును. పాణినీయములోని మాహేశ్వర చతుర్దశ సూత్రములే. ఇందలి ధాతువులసంఖ్య ౧౦౩౪. భూసత్తాయా మిత్యాదిగా నిందలి ధాతువులు కొన్ని వందలు పాణినీయ పాఠములో నున్నట్లే యున్నవి. మూఁడు పాదముల యుణాదిలో ౩౨౭ సూత్రములున్నవి. ఈ గ్రంథము మూలము మాత్రము ముద్రితమైనది, వ్యాఖ్యానము లున్నట్లు వినవచ్చును గాని కనఁబడవు. ప్రధాన గ్రంథమందలి సూత్రములలోఁ గొన్నివందలు పాణిని సూత్రముల ననుకరించినవే కాని వేఱుకావు. 'ఆది రన్త్యేనసహేతా' అను పాణిని సూత్రమిందు 'అది రితా స మధ్యః' అను విధమున మాఱినది. అర్థము రెంటికి నొకటే. 'జాయాయా నిఙ్' ఇత్యాదులు సరిగాఁ బాణినీయము లోనివే యిందున్నవి.

దీని కర్తయైన చంద్రగోమి క్రీ ౪౮౦ ప్రాంతమువాఁడు. ఇతఁడు వాగీశ్వర మంజుఘోష బుద్ధ ప్రార్థనము గావించుటయు.

"సిద్ధం ప్రణమ్య సర్వజ్ఞం సర్వీయం జగతో గురుమ్,
లఘు విస్పష్టసంపూర్ణ ముచ్యతే శబ్దలక్షణమ్,

అని మంగళాచరణ మొనర్చుటయు నితని బౌద్ధత్వమును దెలుపుచున్నవి. ఇట్లింకను గొన్ని వ్యాకరణ గ్రంథములు కలవు. ఇట్టి వన్నియుఁ బాణినీయము సాధింపని కొన్ని శబ్దములు సాధించుటకును, దానిచే సాధువులు కాని కొన్ని శబ్దములకు సాధుత్వము సమకూర్చుటకు నుద్యమించిన వయ్యు; ఆ పని చేసి విడువక, పాణినీయము చేసినపని గూడ యథాశక్తి మరలఁ జేసినవి. అందుచే వీనియందు కొంచెము నూతనత్వ మున్నను, పాణినీయము నెదుట వీనికిఁ బ్రామాణ్యము సిద్ధించినది కాదు. ఐనను భాషలోఁ గలిగిన మార్పుల కనుశాసనము చేయుట యనెడి వీనిగుణము శ్లాఘ్యమే.

1. ఇది జర్మనీదేశమున వచ్చుపడినది.

జ్యోతిశ్శాస్త్రము

వేదచక్షువైన దీని ప్రాచీనత యొకింత ప్రథమ భాగమునందు జూపఁబడినది.[1] తొల్లి, రాశి దైవ నక్షత్ర విద్యలని వ్యవహరింపఁబడిన దీనికి లగధముని నిర్మితమైన వేదాంగ జ్యోతిష మాద్య గ్రంథముగాఁ గనఁబడుచున్నది. ఋగ్యజుస్సులు రెంటికి సంగమైన యది సోమాకర సుధాకరుల భాష్యములతో ముద్రితమైనది.[2] వృద్ధ వసిష్ఠాదులపేరఁ గూడఁ గొన్ని గ్రంథము లున్నవికాని, యవి వారి సంప్రదాయ మాధారముగాఁ దరువాత వెలసినవని యందలి విషయమును శైలియుఁ గూడఁ జెప్పుచున్నవి.

జ్యోతిర్విజ్ఞాన మంతయు సిద్ధాంత (గణిత) జాతక సంహితాస్కంధము లనఁ త్రివిధముగా నార్భవించినది. గ్రహముల మధ్యమ స్ఫుట భుక్తులు దిక్సంధి లగ్న కాలములు సూర్యచంద్ర గ్రహణములు గ్రహసమాగమము యుద్ధభేదములు భగ్రహములయుతులు ఉదయాస్తమయములు పాతవైధృతములు భూగోళము యంత్రములు మానక్రియ తద్భేదములు మొదలగు గణిత సాధ్యములైన విషయము లన్నియు సిద్ధాంతభాగమునకు సంబంధించినవి. రాశిభేదము ఖేటయోని వియోని జన్మలక్షణము నిషేక జననాదులు ఆయుర్దాయము దశాంతర్దశాదులు అష్టకవర్గము కర్మజీవము రాజయోగములు ద్విగ్రహాది యోగములు రాశిశీలము భావఫలము మొదలగు మానవాదృష్టఫల వాచకములయిన బహువిషయములు జాతకస్కంధమునకుఁ జేరినవి. శాస్త్రోపనయనము గ్రహముల చారములు అర్ఘేక్షణము తిథివాసర నక్షత్రయోగ కరణాదులు ముహూర్తము అవగ్రహము సూర్య సంక్రాంతి గోచారక్రమము చంద్ర తారాబలములు ఉత్పాత లక్షణములు వాని శాంతులు షోడశకర్మ క్రియలు యాత్ర సద్మలక్షణము మొదలగు ననేక విషయములు సంహితాస్కంధమునకు సంబంధించినవి. ఏతాదృశ లక్షణ లక్షితమైన యీ శాస్త్రమునకు, సూర్యుఁడు, పితామహుఁడు, వ్యాసుఁడు, వసిష్ఠుఁడు, శాకల్యుఁడు, అత్రి, పరాశరుఁడు, కశ్యపుఁడు, నారదుఁడు, గర్గుఁడు, మరీచి, మనువు, అంగిరసుఁడు, రోమశుఁడు, పులహుఁడు, చవ్యనుఁడు, యవనుఁడు, భృగువు, శౌనకుఁడు, అను పందొమ్మండుగురు ప్రవర్తకులని దైవజ్ఞ విలాసము చెప్పుచున్నది, పౌలిశ రోమక వాసిష్ఠ సౌర పైతామహము లనెడి యైదు సిద్ధాంతములు పూర్వములని వరాహ

1. సం. వా. ప్రథ. 272-286 పుటలు.

2. సం. వా. ప్రథ. 287 పుట.

మిహిరాదులు చెప్పుచున్నారు. మఱియు వరాహ మిహిరాచార్యులు బృహజ్జాతకమున సంహితాస్కంధ కర్తలగు పరాశర సత్యాచార్య మయ యవన మణిత్థ విష్ణుగుప్త దేవస్వామి సిద్ధసేన జీవశర్మల మతముల నుదాహరించి యున్నాఁడు. ఇదు, పౌలిశాది సిద్ధాంతములను, పరాశరాదుల కృతులను వరాహమిహిరుఁ డెఱిఁగి యున్నాఁ డనుటకు సంశయము లేదు. దైవజ్ఞ విలాసము పేర్కొన్న శాస్త్ర ప్రవర్తకు లందఱును శాస్త్ర గ్రంథకర్త లనుటకు వీలులేదు గాని వారి పేరను గొన్ని గ్రంథము లుండియుండు ననవచ్చును. ఎట్లయిన నేమి? ఆ పూర్వ గ్రంథములలోఁ గొన్ని మాత్రమే యిపుడు సజీవములై యున్నవి. వరాహమిహిరుని కాలము మొదలుగా మొన్న మొన్నటివఱకు నుత్పన్నములైన జ్యోతిష గ్రంథములకు లెక్కలేదు. కాని యిందును వ్యాప్తికి వచ్చినవి తక్కువ. పుస్తక భాండాగారము లలో నణఁగిపోయినవి యెక్కువ. అయిన నేమి? ఈ శాస్త్రము చిరకాలము రాజావలంబనమును ప్రజాదరమునుగూడఁ గాంచి మిక్కిలి యభివృద్ధికి వచ్చి సర్వతోముఖముగా భరతఖండమంతట వ్యాపించినదనుట నిరాక్షేపము. ఈ కాల మందువలె ఖగోళ పరిశీలనమునకు సుఖసాధనములు లేని యా కాలమునం దా మునీశ్వరులు విశేష పరిశ్రమచేసి గ్రహ నక్షత్రాదుల గతులు పరిశీలించి కావించిన యా సిద్ధాంతములు నేఁటి నాగరిక ఖగోళ విజ్ఞాతల సిద్ధాంతములకు సరిపోవుచున్న వనుటకంటె జ్యోతిర్విజ్ఞానమందలి భారతీయ విద్వాంసుల యుపజ్ఞను వేఱుగాఁ బ్రశంసింప నక్కఱలేదు. అట్టి పురాతన జ్యోతిర్విజ్ఞాన ఖనియగు నీ శాస్త్రమందలి సిద్ధాంత స్కంధ గ్రంథములనుగూర్చి ముందుగాఁ గొంత తెలిసికొందము.

ఇపుడు కనఁబడుచున్న ప్రాచీన గ్రంథములలోఁ బంచ సిద్ధాంతములలోని విగాఁ బూర్వులు గణించినవి సూర్యసిద్ధాంతము వసిష్ఠ సిద్ధాంతము. ఇందు మొద టిది[1] మయుని తపస్సునకు మెచ్చి సూర్యుఁడు స్వాంశపురుషు నాజ్ఞాపింపఁగా నతఁడు మయునికిఁ జెప్పినట్లున్నది. రెండవదాని నామాంతరము విశ్వప్రకాశము. ఇది వామదేవుఁడు ప్రార్థింపఁగా వృద్ధవసిష్ఠుఁడు రచియించిన ట్లవతారిక చెప్పు చున్నది. కొన్ని స్మృతులు ప్రాచీన మహర్షులపేర వెలసినట్లే యిదియును వసిష్ఠుని పేర వెలసినదిగా దీని శైలియు నిందలి విషయమును జెప్పుచున్నవి. అయినను,

1. దీని కర్తృత్వ మజ్ఞేయము. కాని, యిది మిక్కిలి ప్రాచీనము.
భూగోళగతిని తొలుతఁ దెలిపిన దిదే.
"మధ్యేసమన్తాదణ్డస్య, భూగోళో వ్యోమ్నిగచ్ఛతి,
బిభ్రాణః పరమాం శక్తిం బ్రహ్మణోధారణాత్మికామ్."

ఇది కూడఁ గ్రీస్తుశకమునకు మున్నే యుదయించియుండును. ఈ రెండునుగూడ మూఁడు స్కంధములను బూర్తిగా వివరించిన మహాగ్రంథములు. ఇందు సూర్య సిద్ధాంతము ముద్రిత మైనదిగాని రెండవది ముద్రితమైనట్లు కనఁబడదు. అందలి గణిత స్కంధము సజీవమై దృగ్గోచర మగుచున్నది.

సూర్యసిద్ధాంతమే సౌరసిద్ధాంత మనఁబడును. ఇది పదునాలు గధికార ముల గ్రంథము. దీని పూర్వవ్యాఖ్య లేవియుఁ గనరావు గాని, ఇది దేశము నలుఁగడల వ్యాపించినదని మాత్రము తరువాతి గ్రంథములన్నియు దీనిని బ్రశం సించుటచేతనే తెలియుచున్నది. దీని యర్వాచీన వ్యాఖ్యలలో భూధరుఁడు (క్రీ. ౧౫౭౨) రచియించిన వివరణమును, గోజీదేవీబల్లాలపు తుఁడగు రంగనాథుని (౧౬౧౩) గూఢార్థప్రకాశకమును, నృసింహగణకుని (౧౬౨౦ వాసనాభాష్య మును, దాదాబాయి ౧౭౧౯) పండితుని సౌరసారచంద్రకిరణావళియు చోళగారి యల్లయార్యుఁడు అమరేద్యుఁడు భైరవుఁడు మొదలగువారు రచియించిన వ్యాఖ్య లును గనఁబడుచున్నవి గ్రహస్ఫుటాదికమున సిద్ధాంతులు దీని నెక్కువ ప్రమాణ ముఁగా గ్రహించుచు వచ్చిరనుటయే దీని మహత్త్వమునకుఁ దార్కాణము. ఇట్టి యీ రెండుసిద్ధాంతములకును బూర్వమో పరమో నిర్ణయింప నాధారములులేవు గాని, బ్రహ్మ పైతామహ నామముల మఱియొక ప్రాచీన సిద్ధాంత గ్రంథము గలదు. శాకల్య సంహితలోని రెండవ ప్రశ్నమే బ్రహ్మసిద్ధాంత మనఁబడుచున్న ట్లుగా నధ్యాయాంత గద్యల వల్లఁ దెలియుచున్నది. దీనినిబట్టి సంహితాకర్త శాకల్యుఁ డనవచ్చును. ఈ శాకల్యుఁడు జ్యోతిశ్శాస్త్ర ప్రవర్తకులలో గణింపబడి యున్నాఁడు. అందుచే శాకల్యుఁడను ముని దీనికర్తయని చెప్పవలసి యున్నది గాని, ఈ శాకల్యుఁ డేశాకల్యుఁడో నిర్ణయింప వీలులేదు. ఇందేడధ్యాయముల గ్రంథము మాత్రము కనఁబడుచున్నది. బ్రహ్మ నారదుని కుపదేశించిన దని యవతారిక చెప్పుచున్నది. ఇందు కాలాశ్రయమైన వివిధ జ్యోతిస్సుల చరితము వర్ణింపఁబడినది. ఇంకఁబంచ సిద్ధాంతములలోని పౌలిశరోమకములను బూర్వులైన వరాహమిహిరాదులు మొదలుగా, క్రీ. శ. ౧౬౨౮ లోని హాయనరత్నకర్తయగు బలభద్రదప్యడితుని వఱకుఁ గల పెక్కండ్రు గ్రంథకర్తలు ప్రశంసించుటనుబట్టి యవి చిరకాలము లోకమున వ్యాపించిన వని తెలియవచ్చును. తన్మతములును బహుగ్రంథముల వక్కాణింపఁ బడియున్నవి కాని ఆ గ్రంథములిపు డెందయిన నున్నవో లేవో తెలియరాకున్నది. ఇట్టి పంచసిద్ధాంతములకు వెనుక వెలసిన మహాసిద్ధాంతములలో గణింపఁ దగినవి కొన్ని—

ఆర్యభటసిద్ధాంతము :— విశ్వవిఖ్యాతమైన దీనికర్త మహామహుఁడైన యర్యభటుఁడు. ఇతనిపేర నిది యార్యభటీయమని ప్రసిద్ధి కెక్కినది. ఇందు దశగీతికా పాదము పూర్వ ప్రబంధముగాను, గణితకాల క్రియా గోళ పాదములు మూఁడు నుత్తర ప్రబంధముగాను వ్యవహరింపఁ బడుచున్నవి. ఆర్యావృత్తరూప సూత్రబద్ధమైన యిందు ౧౨౧ సూత్రములు కలవు పరమాదీశ్వరుని వ్యాఖ్య యగు భటదీపికతో నిది ముద్రితమైనది. ఈ సిద్ధాంతమునకు భటప్రకాశ మను మహావ్యాఖ్య రచియించిన సూర్యదేవ పండితుని యుపోద్ఘాత మిట్లు చెప్పుచున్నది.

"బ్రహ్మవద్ద వృద్ధగర్గుఁడు జ్యోతిశ్శాస్త్ర మభ్యసించి యొక గ్రంథము నిర్మించెను. అతని వలన జ్యోతిర్విద్యామర్మము లెఱింగిన పరాశరాదులు వేఱు వేఱు పుస్తకములు రచియించిరి. అట్లు సిద్ధములైన గ్రంథములలోఁ గొన్ని కొన్ని భాగములు చిరకాలము గడచుటచేత సంప్రదాయము విచ్ఛిన్నమగుట చేతను మృగ్యములైనవి. అట్టియెడ నార్యభటాచార్యుఁడు పూర శాస్త్రము లన్నియుఁ బరిశోధించి యందలి లోపములు పరిశీలించి కలియుగాదిగా ౩౬౦౦ సంవత్సరములు గతించిన తఱిఁదన యిరువదిమూఁడవయేట నీ సమదృగ్గణిత జ్యోతిశ్శాస్త్రము రచియించెను.[1]" దీనిని బట్టి ఆర్యభటాచార్యులు క్రి. శ. ౪౭౬ జన్మించి ౪౯౯ లో నీ గ్రంథము రచియించినట్లు విశదమగుచున్నది. సూర్యదేవుఁడు సంక్షేపించి వ్రాసిన యార్యసూత్రముల యర్థము చక్కఁగావివరించి యనువ్యాఖ్య రచియించిన బాలాదిత్యతనూజ నూర్యాచార్య శిష్యుఁడును శ్రీధరాచార్యపుత్రుఁడు నయిన యల్ల యార్యుఁడు (ఇతఁ డాంధ్రుఁడు) దీని మహత్త్వ మిట్లు తెలిపియున్నాఁడు.

"ఆర్యభటీయసూత్రము లతీంద్రియార్థములు. వీనిలో నొక్కొక్క సూత్రమునకు వేయిగ్రంథ మగునట్లువ్యాఖ్య రచియించినను, అది దానిభావము పూర్తిగాఁ దెలుపఁజాలదు. అందుకే సర్వజ్ఞుఁడైన సూర్యదేవయజ్వ "అతీంద్రి యార్థప్రతి పాదకాని సూత్రాణ్యమూ న్యార్యభటోదితాని" అని వక్కాణించి యున్నాఁడు. అట్టి సూత్రములకుఁ గించిత్తాత్పర్య వ్యాఖ్యానము నేనును యథామతి రచియించితిని"

---

1. షష్ట్యబ్దానాం షష్టి ర్యదా వ్యతీతా స్త్రయశ్చ యుగపాదాః
త్ర్యధికా వింశతి రబ్దా స్తదేహ మమ జన్మనోఽతీతాః-ఆర్యభటీయే.
తత్ర వరాహకల్పస్య సప్తమే మన్వంతరేఽష్టావింశచ్చతుర్యుగే అస్మ
త్కల్యాదేః ప్రభృతి ఖ ఖ ష ద్వర్గ మితే సౌరబ్దేగతే త్రయో వింశతివర్షే
ఆచార్యార్యభటః—సమదృగ్గణిత జ్యోతిశ్శాస్త్రం చికీర్షన్. ఇత్యాది.
సూర్యదేవయజ్వవ్యాఖ్యాయామ్.

పూర్వ గ్రంథముల లోపములు పూరించినదియుఁ దరువాతి గ్రంథములకు మార్గదర్శక మైనదియు నగు నీ సిద్ధాంతము జ్యోతిశ్శాస్త్రాభిలాషుల కారాధ్యమైన యిష్టదైవముగా నున్నది. అట్టి దీనివెనుక నొక శతాబ్ది గడచినంత నుదయించినది—

బ్రహ్మసిద్ధాంతము :— దీనికి బ్రహ్మస్ఫుట సిద్ధాంతమను మాఱుపేరు కలదు. స్ఫుటము గోళము గణితము బీజగణితము మొదలగు ప్రధాన విషయములను విశదీకరించిన యిది యిరువదియై దధికారముల గ్రంథము. ఆర్యాఛందోబద్ధమైన యీఁదు ౧౦౦౮ శ్లోకములున్నవి. దీనికర్త బ్రహ్మగుప్తుఁడు ఇతని తండ్రి జిష్ణుగుప్తుఁడు ఇతఁడు చాపవంశరాజైన వ్యాఘ్రముఖుని కాలములోనివాఁడు. శా. శ. ౫౫౦ సంవత్సరముఁ గుతఱిఁదన ముప్పదవయేట నితఁడీ గ్రంథము రచియించెనని తెలియుచున్నది. అనఁగా దీనికాలము క్రీ. ౬౨౮. ఇతఁడు పదునాల్గవయధ్యాయము చివర, ఆర్యభటుఁడు విడిచిన నక్షత్రానయనము తాను వివరించినట్లు చెప్పుకొని యున్నాఁడు.

"పౌలిశ రోమక వాసిష్ఠ సౌర పైతామహేషు య త్ప్రోక్తం,
త న్నక్షత్రానయనం నార్యభటోక్తం, తదుక్తిరతః"

దీనికి భట్టమధుసూదన పుత్త్రుఁడైన చతుర్వేద పృథూదకస్వామి వాసనాభాష్య మనుపేర గొప్పవ్యాఖ్య రచియించియున్నాఁడు కొన్ని వందలయేండ్లు దేశమునఁ బ్రామాణిక గ్రంథమై వ్యాపించినయిది ముద్రితమైనట్లు కనఁబడదు. ఇంకఁ బూర్వోక్తములైన గ్రంథము లాధారముగా నుత్పన్నములైన సిద్ధాంతములలో లోకోత్తరమైనది—

సిద్ధాంతశిరోమణి :— దీనికర్త సిద్ధాంతి శిరోరత్నమైన భాస్కరాచార్యుఁడు. ఇది ముద్రితమై వ్యాపించియునకుది. ఇందలి గోళాధ్యాయము కడపట నితఁడు వ్రాసికొన్న స్వవిషయ మిట్లున్నది,

దక్షిణమున సహ్యాద్రికి దగ్గఱగానున్న విజ్జలవిడ మనుగ్రామ మితనిజన్మభూమి. శాండిల్యగోత్రుఁడు సకలవిద్యానిధియగు మహేశ్వరోపాధ్యాయుఁడితని తండ్రి విద్యాగురువును. ఇతఁడు శా శ. ౧౦౩౬ లో జన్మించిన తన ముప్పదియాఱవ యేట నీకృతి నిర్మించెను.[1] అఱువది యాఱవ యేటఁ గరణకుతూహలము

1. రస గుణ పూర్ణ మహీసమ శకనృపసమయేఽభవ న్మమోత్పత్తిః
రసగుణవర్షేణ మయా సిద్ధాంతశిరోమణీ రచితః.

రచియించెనని దానిని బట్టి తెలియుచున్నది. కావునఁ క్రీస్తుశకము ౧౧౫౦లో సిద్ధాంత శిరోమణి పుట్టినదనుట స్పష్టము ఇతని లీలావతికి గణితామృత సాగరీ వ్యాఖ్య రచియించిన గంగాధర పండితుఁడు (క్రీ. శ. ౧౪౨౦, ఇట్లు ప్రశంసించి యున్నాఁడు.

"బ్రహ్మాది ర్గగదాదికాలకలనా పంచప్రకారా గతిః
ఖేటానాం చ సవాసనా చ వినియద్గోళ ప్రపంచస్థితిః
యంత్రాణి ద్వివిధం చ యత్ర గణితం తేన క్రమా ద్విస్తృతం
సచ్ఛిద్ధాంత శిరోమణౌ సుకవినా శ్రీభాస్కరేణ స్ఫుటమ్"

ఇతని బీజ గణితమునకుఁ గల్పలతా వివరణ మనువ్యాఖ్య రచించిన బల్లాల పండిత తనయుఁడగు కృష్ణగణకుఁ డిట్లు కీర్తించి యున్నాఁడు.

"అత్ర శాండిల్యగోత్ర మునివర వంశావతంస జడవిడనగరనివాసి... మహేశ్వరోపాధ్యాయ తనయ నిఖిల విద్యావాచస్పతి గణితవిద్యా చతురానన ధరణి తరణి శ్రీభాస్కరాచార్యః ఖగగణిత రూపం సిద్ధాంత శిరోమణిం చికీర్షుః..."

ఈ మహాగణకుఁడు గణితాధ్యాయము మొదట బ్రహ్మగుప్తుని వరాహమిహిరుని బేర్కొని తక్కిన పూర్వులను స్మరించి వారికృతు లవలోకించి తాను గృతి రచియించినట్లు చెప్పుకొని యున్నాఁడు.[1] ఇతఁడు స్వయముగా సిద్ధాంత శిరోమణికి రచియించిన మితాక్షరియను వాసనాభాష్య మాధారముగాఁ దరువాత లెక్కలేనన్ని వ్యాఖ్యలు వెలసినవి. లీలావతిః ఆఁగ్లమునకుఁ బరివర్తితమైనది. ఈ గణితమునకు సంస్కృతముననే కాక దేశభాషలందును బెక్కుటీకలు వెలసినవి. సంస్కృత వ్యాఖ్యలలో రామకృష్ణ గణకుని (క్రీ. ౧౩౩౮) గణితామృతలహరి, లక్ష్మీదాసు గణితతత్త్వ చింతామణి, సూర్యదాసుని (క్రీ. ౧౫౪౧) గణితామృతకూపికా సూర్యప్రకాశములు. గణేశపండితుని క్రీ.౧౫౪౫)బుద్ధివిలాసిని, నృసింహదైవజ్ఞసూనుగణక

1. కృతీ జయతి జిష్ణుజో గణకచక్ర చూడామణిః,
జయన్తి లలితోక్తయః ప్రథితతంత్ర సద్యుక్తయః
వరాహమిరాదయ స్సమవలోక్య యేషాం కృతీః
కృతీ భవతి మాదృశోఽప్యతమతంత్రబంధేఽల్పధీః.

సార్వభౌమ రంగనాథుని (క్రీ. ౧౬౩౦) మితభాషిణి, రామకృష్ణదేవుని మనోరంజనము, వీరేశ్వరపండితుని లీలావత్యుదాహరణము, మొదలైనవి పెక్కు సజీవములై యున్నవి. కాని, యన్నిటికంటెను ప్రశస్తమైనదిగాఁ గనవచ్చునది మరీచి వ్యాఖ్య. దీని కర్త మునీశ్వరుఁ డనఁబడు విశ్వరూపపండితుఁడు. ఇతఁడు జహంగీరు సంస్థానమునఁ బండితుఁడై ఖ్యాతిగన్న కృష్ణపండితుని సోదర పౌత్రుఁడు. బల్లాల దైవజ్ఞుని పౌత్రుఁడు. సూర్యసిద్ధాంత వ్యాఖ్య రచియించిన రంగనాథ గణకుని పుత్రుఁడు. క్రీ. ౧౬౩౦ ప్రాంతమువాఁడు. ఈ వ్యాఖ్య గణిత గోళాధ్యాయములు రెంటికి మాత్రమే కనఁబడుచున్నది. దీనివలె గణింపఁదగినది భాస్కరుని వాసనా భాష్య మనుసరించిన వాసనా వార్తికము. దీనికర్త కొంకణ దేశీయుఁడగు నృసింహ పండితుఁడు. ఇతఁడు తన వార్తిక విశేషమున నిట్లు చెప్పియున్నాఁడు.

"న యా వరాహేణచ జిష్ణుజేన, పృథూదకే నార్యభటేన జుష్టాః.
అసంస్తుతా భాస్కరదర్శనేన, తా వాసనావార్తిక ఏవ లభ్యాః"

ఇంక నిట్టి వెన్నెని కలవు. సిద్ధాంత శిరోమణి జ్యోతిషికులపాలిటి కల్పతరు వనుటకు దీని వ్యాఖ్యాన బాహుళ్యమే నిదర్శనము. పూర్వాపూర్వ గ్రంథములలోని లోపములు పూరించుటకును, తాము స్వయముగాఁ గనిపెట్టిన నూతన విషయములు బోధించుటకును భాస్కరాచార్యుల తరువాతఁ గూడఁ బెక్కండ్రు సిద్ధాంత స్కంధమునకు సంబంధించిన గ్రంథములు రచియించి యున్నారు. వానిలోఁ గొన్నిటిని బరిశీలింతము.

ముద్గల గోత్రుఁడైన ఆశాధర గణకుఁడు గ్రహజ్ఞానమును[1] అతని పుత్రుఁడో లేక శిష్యుఁడో హరిహరగణకుఁడు గణిత చూడామణిని రచియించియున్నారు. వీ రిరువురును భాస్కరాచార్యుల సమకాలికులుగాఁ గనవచ్చుచున్నారు. కాని, ఈ గ్రంథములు వ్యాప్తికి వచ్చినట్లు కనరాదు. భాస్కరాచార్యుల కించుక పరుఁడగు శ్రీధరాచార్యుఁడు, గణితసారము లఘుఖేచరసిద్ధి గ్రహసారణి మొదలగు సిద్ధాంత గ్రంథములను రచియించి యున్నాఁడు. ఖేచర సిద్ధిలో వ్రాసికొన్న దానిని బట్టి క్రీ. ౧౨౨౭ లో నితఁ డా గ్రంథము రచియించినట్లును[2] ఇతనికి గణకచక్ర

1. శాకేఽబ్ధిబాణదశభిః-శా. ౧౧౫౪ ఈ సంఖ్య నొక లెక్కలోఁ జూపుటచే నీ కాలము వాఁడని యూహింపఁబడుచున్నది.

2. నందాబ్ధిరుద్రోనశకోఽర్క...శా. ౧౧౪౯. ఈ సంఖ్య నొక లెక్కలోఁ జూపుటచే నీ కాలమువాఁడని యూహింపఁ బడినది.

చూడామణి బిరుద మున్నట్లును గనఁబడుచున్నది. భాస్కరాచార్యులు పన్నెండవ శతాబ్ది కడపటివఱకు జీవించియున్నట్లు తెలియవచ్చుచున్నది గావున నతని వార్ధక దశలో శ్రీధరుఁడు బాలుఁడై యుండవచ్చును. భాస్కరాచార్యుల కించుక పూర్వుఁడైన మఱియొక శ్రీధరుఁ డున్నట్లు సూచనలు కలవుగాని యితఁ డతఁడు కాఁడు. ఇతఁడు, గణిత విద్యాచతురాననేత్యాది బిరుదములతో భాస్కరుఁడు స్వకాలమున విఖ్యాతుఁడగుట యెఱిఁగియే తా నందఱిని మించినవాఁడ నన్నంతటి యహంకారముతోఁ దన గ్రంథముల నిట్లాత్మ ప్రశంస కావించికొని యున్నాఁడు.

"ఉత్తరత స్సురనిలయం దక్షిణతో మలయపర్వతం యావత్,
ప్రాగపరాంబుధిమధ్యే నో గణకః శ్రీధరా దన్యః"

'పాటీకుట్టక బీజగోళ సహితాన్ పైతామహాదీన్ వయం,
సిద్ధాంతా నపి మన్మహే ప్రతిదినం ఖేటా న్నతు ప్రస్ఫుటాన్,
ఇ త్యాకర్ణ్య విదాం వచాంసి కృపయా శ్రీశ్రీధరః ప్రస్ఫుటాం
చక్రే ఖేచరసిద్ధి మిందుధవాళాం సత్కీర్తివల్లీ మివ"

అయిననేమి? సిద్ధాంత శిరోమణిని మించి యితని కృతులు పైకిరాలేదనుట విదితము. ఇవియే కాదు, భాస్కరాచార్యుల కించుక పూర్వము క్రీ. ౧౦౯౨ లో మధురావాసియగు బ్రహ్మదేవగణకుఁడు నిర్మించిన ప్రకారమును, పురుషోత్తమ గ్రామవాసియగు సదానందుఁడు క్రీ. ౧౦౯౯ లో రచియించిన భాస్వతీ కరణము కూడఁ బైకిరాలేదు. ఇట్లు దశమ శతాబ్ది మొదలుగాఁ బందొమ్మిదవ శతాబ్ది కడపటి వఱకుఁగూడ వందలకొలఁది జ్యోతిశ్శాస్త్ర గ్రంథము లుదయించుచునే వచ్చినవిగాని యిట్టి వన్నియుఁ బ్రచారములోనికి రాకపోవుట కొకటియే కారణము, అది, మాటలు వేఱగుటయే కాని విషయము వేఱు గాకపోవుటయే. గ్రహస్ఫుటాదిక బహు విషయములందు సూర్యసిద్ధాంతార్యభటీయ సిద్ధాంత శిరోమణ్యాది ప్రసిద్ధ గ్రంథములు గావించిన పరిశోధన పరిశీలనములకు భిన్నములైన నూతన పరిశీలనములు గావించిన గ్రంథము లేవియు నర్వాచీనములలో లేవు. క్లిష్టములుగానున్న యందలి కొన్నికొన్ని విషయములను వాని వ్యాఖ్యాతలు వివరించియే యుండిరి. అట్టియెడ విషయ భేదములేని యర్వాచీన కృతులకుఁ బ్రసిద్ధి యెట్లు వచ్చును? అట్లని వీనిలో గుణము కలవి లేవని తలంపరాదు.

శ్రీపతి పండితుఁడు తనకు మున్నున్న యెల్ల సిద్ధాంతము లవలోకించి సిద్ధాంత శేఖర మనుపేర వివిధ ఖగోళ విషయములు విచారించుచు నిరువది యధ్యా

యముల గ్రంథము రచియించెను. ఉత్తరదేశీయుఁడైన మంజులాచార్యుఁడు తొలుత బృహన్మానసము రచియించి దానికి సంగ్రహముగా లఘుమానసము రచియించెను. దానికి శ్రీధరార్యపుత్రుఁడైన యల్లయార్యుఁడు కల్పలత యనుపేర వ్యాఖ్య వ్రాయుచు—

'ఆర్యభటో గ్రహగణితం గోళం దామోదరో విజానాతి,
యంత్రజ్ఞో జిష్ణుసుత స్సర్వం జానాతి మంజులాచార్యః'

అనుచు నతఁడు సర్వజ్ఞుఁడని నిరూపించి యున్నాఁడు. విఖ్యాత సిద్ధాంతి యగు పద్మనాభ గణకుని శిష్యుఁడును, వ్యాకరణాచార్యుఁడగు నారాయణ పండితుని పుత్రుఁడును, హాయనరత్నకర్తయగు (క్రీ. ౧౬౨౮) బలభద్ర పండితుని తండ్రియనగు పై దామోదర సిద్ధాంతి కరణప్రకాశము మొదలగు బహు గ్రంథములకు వ్యాఖ్యలు సవిశేషముగా రచియించి గోళజ్ఞుఁడన్న ఖ్యాతి గాంచియుండెను. లఘు మానసమునకు వ్యాఖ్య రచియించిన యాంధ్ర దేశీయుఁడగు యల్లయార్యుఁడు ప్రసిద్ధమ లైన పూర్వసిద్ధాంతము లన్నిటికి వ్యాఖ్యానములు రచియించి స్వకృత పరిశోధనములు చూపి విఖ్యాతి కెక్కెను. సిద్ధాంత విషయమునఁ బ్రాచీన మత ములవలె యల్లయార్య మతమును బ్రమాణ మయినది. లొల్లలక్ష్మణార్యుఁడను మఱియొక యాంధ్రుఁడు సకల సిద్ధాంత విషయములు పరామర్శించి ౧౦౮ ఉల్లాసములతో దైవజ్ఞ విలాసమను మహాగ్రంథము నిర్మించెను.[1] ఇట్టివి కొన్ని యొక్కొక్క విషయము విశేషము చూపినను, అనేకములు పూర్వ సిద్ధాంతముల ప్రతికలే యనఁదగి యున్నవి. ఇఁక—

జాతక సంహితాస్కంధములు:— ఈ రెండును ఫలాభిధాయకములైన భాగములు. ఇందు జాతకభాగము హోరాశాస్త్ర మనఁబడును. 'అహోరాత్ర' శబ్దమునఁ బ్రథమాంతిమ వర్ణలోపముచే హోరాశబ్దము సిద్ధించినదను కొందఱి మతమును వరాహమిహిరుఁడు చూపెను. ఇది పూర్వజన్మార్జితము శుభాశుభ రూపమునైన కర్మయొక్క ఫలమును వ్యక్తపఱుచును. ఇందు, రాశిహోరా ద్రేక్కాణ నవాంశక ద్వాదశభాగ త్రింశద్భాగ బలాబలములు, గ్రహములదిక్ స్థానకాల చేష్టాదుల బలాబలములు, ఆయుర్దాయ రాజయోగాదులు, తన్వాది

1. మదరాసు, తంజావూరు, లండన్, నగరములలోని పుస్తకాలయములలో నిప్పటిలోఁ మెఱుఁగని జ్యౌతిష గ్రంథములు లెక్క లేక దిక్కు లేక వందలు వందలుగాఁ బడియున్నవి.

ద్వాదశ భావములు మహాదశాంతర్దశా విదశాదులు మొదలగువాని ఫలములును నిర్ణయింపఁబడును. రెండవ దానిలో సూర్యాది గ్రహముల చారములు సప్తర్షి చారములు నక్షత్రగతులు గ్రహముల ప్రకృతి వికృతి ప్రమాణ ర్ణాదులు శుభాశుభ నిమిత్తములు వర్షదిగ్దాహ భూకంపాదులు మొదలగు వారికి సహేతుకములైన ఫలములు నిర్ణయింపఁబడును. ఇట్టి యీ శాస్త్రములు రెండును గూడ గ్రహగణిత శాస్త్రముతో సంబంధము కలవియై జ్యోతిశ్శాస్త్రమున నంతర్భూతములైనవి. వీనికి సంబంధించిన ప్రాచీన గ్రంథములు కొన్ని కలవని వరాహమిహిరుఁడు పేర్కొన్న మయ గర్గ గార్గి పరాశర విష్ణుగుప్త మణిత్థ యవన శ్రుతకీర్తి సత్యాచార్య జీవశర్మ దేవస్వామి సిద్ధసేనాదుల మతములను బట్టి తెలియచున్నది.

వృద్ధవసిష్ఠ సంహితయను నొక గ్రంథమున్నది. అది బ్రహ్మర్షి వసిష్ఠ నిర్మితమని గద్య చెప్పుచున్నది. అది యెవరు రచియించిన దైనను, వసిష్ఠ సిద్ధాంతమువలె వరాహమిహిరునికిఁ బూర్వమా కాదాయని సందేహము కలుగుచున్నది. వృద్ధయవన జాతకము లేక. మీనరాజ జాతకమను నొక గ్రంథమును మీనరాజ యవనాచార్యుఁడు రచియించినట్లు కనఁబడుచున్నది. అందు మొదట ''పూర్వముని యొకఁడు లక్ష గ్రంథపరిమితమైన హోరాశాస్త్రమును మయునికిఁ జెప్పెననియు, దానినే మీనరా జెనిమిదివేల గ్రంథమగునట్లు సంగ్రహించి రచియించె ననియుఁ జెప్పెడి యొక శ్లోకము కలదు. వరాహమిహిరుఁడు పేర్కొన్న యవనేశ్వరుఁ డితఁడే యైనచో నీ గ్రంథ మితని దనవచ్చును. బృహత్సంహిత—

''మ్లేచ్ఛాహి యవనా స్తేషు సమ్యక్ శాస్త్ర మిదం స్థితమ్
ఋషివత్తేఽపి పూజ్యన్తే కింపున ర్దైవవి ద్ద్విజః''

అనుచు యవనులు జ్యోతిశ్శాస్త్ర నిష్ణాతులై ఋషులవలెఁ బూజింపఁబడుచుండిరని ప్రశంసించినది. బృహజ్జాతకము పేర్కొన్న యవనశబ్దము బహువచనాంతముగా నున్నచోఁ బురాతన యవనులనియు, ఏకవచనాంతమైనచో యవనేశ్వరుఁడనియు, మ్లేచ్ఛదేశాధిపతి యనియు మూఁడువిధములైన యర్థములను వ్యాఖ్యాతలు తెలిపియున్నారు. అందుచే నీ గ్రంథము కడపటి యిద్దటిలో నెవరిదో తెలియకున్నది. యవనహోరయని మఱియొక జాతక గ్రంథము పదమూఁడధ్యాయములది కలదు. అది యవనేశ్వరునిదేమోయని తోఁచున్నది. అందు ద్వాదశ భావములు

స్త్రీజాతకమును విదారింపఁ బడినవి. అర్థశాస్త్ర కర్తయగు విష్ణుగుప్తుఁడు శ్రుతకీర్తి మొదలగు వారు రచియించిన జాతక గ్రంథములు సజీవములై యున్నట్లు తెలియ వచ్చును. వరాహమిహిరుఁడు పేర్కొన్న పైవారి మతములను దెలుపు శ్లోకములను బృహజ్జాతక వ్యాఖ్యాత యుదాహరించి యున్నాఁడు కాని, వారి గ్రంథములను బేర్కొనలేదు. పారాశరీహోర యిపుడు లోకమున వ్యాపించియున్నది. బృహజ్జాతకము పేర్కొనక పోయినను జైమిని సూత్రములు గూడఁ బ్రాచీనము లగుటకు సంశయము లేదు. కావున వరాహమిహిరునికిఁ బూర్వము జాతక సంహితా స్కంధ సంబంధములగు పెక్కు గ్రంథము లుండెనని నిశ్చయింపవచ్చును. అయినను, అతని గ్రంథములే దేశమున నెక్కువగా వ్యాపించి యవియే యాద్యము లనునంతటి కీర్తి గడించినవి.

వరాహమిహిరుఁడు తన పంచ సిద్ధాంతికలో వక్కాణించిన "౪౨౭" శక కాల ప్రసక్తి వేఱు[1], అతఁడు శా. శ. ౫౦౯, క్రీ ౫౮౭ లో దివంగతుఁ డయ్యెనని ఖండఖాద్య వ్యాఖ్యలోని యొక వచనమువల్లఁ దెలియుచున్నది.[2] దీనినిబట్టి యితఁ డార్యభటుని వార్ధకదశలో జన్మించియుండునని విదిత మగుచున్నది. ఇతఁ డవంతీ నివాసి, కాపిష్ఠల గోత్రుఁడు, ఆదిత్యదాస తనయుఁడు. జ్యోతిస్సంబంధములైన వివిధ విషయములను విశదీకరించిన యితని బృహత్సంహిత విశ్వవ్యాప్తమై ఖండాంతర భాషలోనికిఁగూడ ననువదింపఁ బడినది. ఇందు, శాస్త్రోపనయ సంవత్సర సూత్ర రవిచారాది నక్షత్ర పురుష వ్రతాంతములైన నూటైదు విషయ ములు గలవు. ఒక్కొక్క విషయమున కొక్కొక్క యధ్యాయము చొప్పున నుపసంహారాధ్యాయముతో నిది నూటాఱధ్యాయముల గ్రంథము. ఇది తరువాతి వారి సిద్ధాంతాది వివిధ గ్రంథరచనకుఁ దోడ్పడినదని వారు వారు గావించిన ప్రశంసల వల్లనే వ్యక్తమగుచున్నది. దీనికి సంహితా వివృతి యను పేర భట్టోత్పలుఁడు క్రీ. ౯౬౬ లో, గొప్ప వ్యాఖ్య నిర్మించెను.[3] ఇతని పద్యమయవ్యాఖ్య ననుసరించి

1. వరాహమిహిరః స్వకీయ పంచసిద్ధాంతికాయామ్—
సప్తాశ్వివేదసంఖ్యం 427 శకకాల మపాస్య చైత్ర శుక్లాదౌ ఇత్యుక్తవాన్.

2. నవాధిక పంచశతసంఖ్యేశాకే వరాహమిహిరో దివంగతః. (యామరాజు)

3. వస్వష్టాష్ట ౮౮౮ మితే శాకే కృతేయం వివృతి ర్మయా,
చతుర్వింశతి సాహస్రం మావ మస్యా హ్యనుష్టుభామ్,

వార్షగణ్యకులజుఁడు కుమార పండిత తనయుఁడునైన యోగియను దైవజ్ఞుఁడు[1] ఉత్పల పరిమళమను గద్యమయ వ్యాఖ్య నిర్మించెను.

ఇతని హోరాశాస్త్రమగు బృహజ్జాతక మిరువదియై దధ్యాయముల గ్రంథము. ఇదియును జగద్వ్యాప్తమే. దీనికే సంగ్రహముగా నితఁడు లఘుజాతక మనఁ బదమూఁడధ్యాయముల కృతిని, యోగయాత్ర యనెడి మఱియొక గ్రంథమును రచియించెను ఈ కృతు లన్నిటికిని భట్టోత్పలుఁడు టీకలు రచియించెను. కాని, మూలవ్యాఖ్యలు రెండునుగూడ మన దేశమున వ్యాపించినట్లు కనఁబడదు. తొమ్మిది యధ్యాయముల జర్మనీ భాషానువాదముతోడ దీనిని, కెర్ను పండితుఁడు (Prof. H. Kern) ప్రకటించియున్నాఁడనియు, రాజేంద్రలాల్ మిత్ర గావించిన పరిశోధనలనుబట్టి యిది బృహద్యోగయాత్రయై యుండుననియు గైక్వారను గ్రంథ పరిశోధకుఁడు వ్రాయుచున్నాఁడు.[2] లండన్ పుస్తకాలయమందున్న దీని ప్రతిలోఁ బదునాలు గధ్యాయముల గ్రంథ మున ట్లును, ఇంకను గొంత గ్రంథముండియుండు నని తోఁచుచున్నట్లును, అతఁ డభిప్రాయపడి యున్నాఁడు. ఇది సేనల జైత్ర యాత్రకు సంబంధించిన భవిష్యత్తును దెలుపునట్టి గ్రంథము. ఇందు రమారమి ౩౦౦ శ్లోకము లుండునఁట. ఎవరో లేఖకులు బృహజ్జాతకము చివరనున్న 'ఆదిత్యదాస తనయ' ఇత్యాది శ్లోకములను గ్రంథాంతమందు చేర్చుటచే దైవజ్ఞవల్లభ యను హోరా గ్రంథముకూడ వరాహమిహిరునిదే యనెడి భ్రాంతి కొందఱికిఁ గలుగవచ్చునుగాని, అది యితనిది గాదు. శ్రీపతి పండితుఁడో లేక నీలకంఠ పండితుఁడో దానిని రచించి యుండునని రాజేంద్రలాల్ మిత్ర పండితుఁ డభిప్రాయపడి యున్నాఁడు.

వరాహమిహిరుని పుత్రుఁడగు పృథుయశుఁడు హోరావట్పంచాశిక యను కృతి నిర్మించెను. దీనికిని భట్టోత్పలుఁడు వ్యాఖ్యానము రచియించెను.

రోమక సిద్ధాంత మనుపేర షవాయణమను నొక గ్రంథము కలదు. దీని మొదటనున్న ''భూమ్రమం పుత్రం ప్రతి రోమకాచార్యో వదతి, పున రేవ ప్రవక్ష్యామి శృణు పుత్ర ప్రయత్నతః'' ఇత్యాది వాక్యములనుబట్టి యిది రోమకాచార్య ప్రణీత మనెడి భ్రాంతి కలుగును గాని, విషయ వివరణమునుబట్టి యిది యర్వాచీన

---

1. ఒక ప్రతిలో నితఁడు భాస్కరుఁ డనుపేరను, నైధ్రువకాశ్యపగోత్రుఁడుగాఁ గనవచ్చుచున్నాఁడు. ఇం దేలేఖకుని పాఠము తప్పో!

2. చూ. లండను లైబ్రరీ కేటలాగు సంపుటము 5.

కల్పితమని తెలియవచ్చును. ఇట్లే జ్యోతిర్విదాభరణ మనుకృతి కాళిదాసు కృతముగాఁ గనఁబడుచు, ధన్వంతరి క్షపణాకమరసింహాది నవరత్నములను శ్రీహర్ష విక్రమాదిత్యునికిఁ జేర్చి ప్రసిద్ధికెక్కియున్నది. అది కూడ నర్వాచీన మని యందలి విషయమే విసదీకరించు చున్నది. మఱియు సోమసిద్ధాంత మను నొక కృతి సిద్ధాంతసంజ్ఞచే గణితస్కంధమునకుఁ జేరినదిగా భ్రాంతి కొలుపును గాని, జాతక సంహితలకు సంబంధించిన యది యెవరు నిర్మించినదో తెలియరాదు. ఒక లేఖకుఁడు సిద్ధాంతభట్టాచార్య నిర్మితమనెను గాని, అది పేరో బిరుదో తెలియరాదు. ఇంకజాతక సంహితాస్కంధములకు సంబంధించిన యర్వాచీన గ్రంథములు వందలుగా నున్నవి. వాని నెల్ల నిందు పేర్కొనుటకైన నలవికాదు. కాశీ నివాసి యగు నీలకంఠ పండితుఁడు క్రీ ౧౫౮౭ లో, తాజిక మను గొప్ప గ్రంథము నిర్మించెను ఇది జ్యోతిర్విషయముల కెల్ల సంబంధించినది. సంజ్ఞాతంత్ర వర్షతంత్రములనెడి రెండు భాగముల విలసిల్లు దీని కెందఱో వ్యాఖ్యలు రచియించి వ్యాప్తికిఁ దెచ్చియున్నారు. ఇఁక ముహూర్త భాగమునకుఁ జేరినవానిలో ముహూర్త దర్పణము ముహూర్త దీపకము మార్తాండము కల్పద్రుమము మొదలగు ననేకములు వ్యాప్తములై యున్నవి. శకున భాగమునకుఁ జేరి, అద్భుతసాగరము సర్వార్థ చింతామణి శకునార్ణవము మొదలగు బహుగ్రంథము లుత్పన్నములైనవి. ప్రశ్న భాగమునఁ బ్రశ్నశాస్త్రము ప్రశ్నలక్షణము ప్రశ్నవిషయము ప్రశ్నజ్ఞానము ప్రశ్నార్ణవప్లవము మొదలగు బహు గ్రంథములు కలవు. ఇందు, పద్మనాభ కృతలంపాక ముత్తమముగా నున్నది. స్వప్న ఫలములను దెల్పు స్వప్నాధ్యాయాది గ్రంథములు మఱికొన్ని యున్నవి. ఇట్లు సంహితా స్కంధము బహుముఖముల వ్యాపించి యిప్పటికిని లోకమున వ్యవహారములో నున్న దనుటయే దీని విశేషము. జాతకస్కంధము గూడ వరాహమిహిరునికిఁ బూర్వము నుండి నేఁటివఱకుఁ గూడఁ బ్రజాదరణము గాంచుచునే వచ్చుచున్నది గాని, యీ భాగమందుదయించినవి వందలకొలఁది గ్రంథములున్నను బఠనపాఠ వ్యవహారములో నున్నవి మాత్ర మల్ప సంఖ్యాకములే. అందును, పారాశరీ జైమినీయములు రెండే గణనీయములై యున్నవి. వీనికున్న వ్యాప్తి యిపుడు బృహజ్జాతకమునకు లేదు. పారాశరీహోర ననుసరించి, యజ్ఞనారాయణ యజ్వపుత్రుఁడు నాధునికుఁడునైన వేంకటేశ్వర పండితుఁడు రచియించిన జాతక చంద్రిక యన్నిటిని మించి ఫల కథనమున నుత్తమ ప్రమాణ మగుచున్నది. సవ్యాఖ్యములైన జైమిని సూత్రములు భరతఖండ మంతట వ్యాపించియున్నవి. జాతక భాగమున నిదియు నుత్తమ ప్రమాణమనుట నిర్వివాదము. ఈ సూత్రములు రచియించిన యతఁడే

జైమినియో నిరూపింప వీలుగాకున్నది. వృద్ధపారాశరీ లఘుపారాశరీ కర్తల విషయము నట్టిదే. కాని, యీ గ్రంథములు ప్రాచీనము లనుట నిరాక్షేపము. ధుంఢిరాజకృతమగు జాతకాభరణము భట్ట జయరాముని జాతక కామధేనువు, కంచం యల్లయ్య రచియించిన జ్యోతిష దర్పణము. మహాదేవశర్మ జాతకార్ణవము, ధుంఢి రాజపుత్రుఁడగు శివపండితుని జాతకము కుటాపళీపద్ధతి, మొదలైనవి కూడఁ బ్రమాణ గ్రంథములుగాఁ గనవచ్చు చున్నవి. కాని యెందుచేతనో వీనికి వ్యాప్తిరాలేదు. జాత కార్ణవ మనునాఅధ్యాయముల గ్రంథము వరాహమిహిరీయముగాఁ గనపచ్చుచున్నది గాని, చంద్ర సూర్యగ్రహణ విషయము పూర్ణముగా విపరించునది సిద్ధాంతమునకుఁ జెందినదిగాని జాతకమునకుఁ జేరినది కాదు. అది వరాహమిహిరుని మతము ననుసరించి యన్యుఁడు రచియించినది కాని యతఁడు నిర్మించినది కాదు. ప్రాణనాథమిశ్రుఁడు రచించిన మఱియొక జాతక చంద్రికయు, మాధవ పండితుని జాతక దర్పణమును, కేశవపండితుని జాతకపద్ధతియు మొదలైనవి కొన్ని ద్వాదశభావములను ఱక్కఁగ విశదీకరించి యున్నవి. ఇంక నిట్టి వెన్నెని కలవు. జాతకస్కంధము విస్తరించు కాలమున దాని ననుసరించి ప్రశ్న శాస్త్రము కేరళి పంచపక్షి ఛప్పన్నము మొదలగు నామముల భావి ఫలాభిదాయకమై యుదయించి విస్తరిల్లినది. అట్లు బయలుదేఱిన దాని కృతులలో, కేరళాచార్యుని చూడామణి కేరళి బహువిధ ప్రశ్న ఫలనిరూపణపదమై కనఁబడుచున్నది. కేరళ చంద్రికా కేరళ జ్యోతిషములు నట్టివే.

రమలశాస్త్రము గూడ నిట్టిదే. ఇది తొలుత, టర్కీదేశమునుండి వచ్చినది. ఈ శాస్త్రము మహమ్మదీయ సంఘమున నెక్కువగా వ్యాపించినట్లు హాజీకాల్ఫ అను గ్రంథమువల్లఁ దెలియుచున్నది. ఇది హిందూదేశమున కెపుడు వచ్చెనో కాని, క్రీ. ౧౭౦౦ ప్రాంతమున, త్రిపాఠి రుద్రముని రమలేందుప్రకాశమను పదునాఱుల్లాసముల సంస్కృత గ్రంథము రచియించెను. తరువాత, చింతామణి పండితుఁడు రమల ప్రశ్న సంగ్రహమును, రామపండితుఁడు రమలతంత్రమును నిర్మించిరి. ఇతఁడు గ్రంథాంతమున—

> "చక్రే రమల వైచిత్ర్యం బద్ధం శకలషోడశైః
> దృష్ట్వా యవనశాస్త్రోక్తి బద్ధం గీర్వాణభాషయా"

అనుచుఁదా నీ గ్రంథము యవనశాస్త్రము ననుసరించి రచియించినట్లు తెలిపియున్నాఁడు. ఇంక సాముద్రికము—

ఇది శరీరావయవములను బట్టియు హస్తములందలి రేఖలనుబట్టియు ఫలము చెప్పునట్టి శాస్త్రము, శ్రీవిష్ణువు నారదుని కుపదేశించినట్లుగా నారదీయమను పేర సాముద్రిక శాస్త్రము గోచరమగుచున్నది. ఇందు స్త్రీపురుషాయువ - అంగుళి - నాసా-పార్ష్ణి జంఘా - గతి - జాను - గంధ - లక్షణము అనుపేర నేడధ్యాయముల గ్రంథము మాత్రము కనఁబడుచున్నది. దీనికి లక్షణదీపిక యను పెద్ద వ్యాఖ్య కలదు. ఈ శాస్త్రము కొంతకాలము వ్యాప్తిలో నుండి తరువాతఁ గొంచెము విశ్వాస దూరమై మఱుఁగుపడినది. కాని, విదేశీయుల సాముద్రిక గ్రంథములు మన దేశమున వ్యాపించుట చూచిన తరువాత మనవారికిఁగూడ నిపుడు సాముద్రిక విశ్వాసము కుదురుచున్నది. ఇందు చక్కని పరిశ్రమ చేసినచో, విమర్శకుఁ డగు దైవజ్ఞుఁడు సరియైన జాతక ఫలములు చెప్పునట్లే, గతాగత ఫలములు చెప్పవచ్చు నని యీ శాస్త్ర పద్ధతినిబట్టి తెలియుచున్నది. భృగుసంహిత మొదలగు కొన్ని గ్రంథము లున్నవి. అవి, ఈ రాసులం దీ యీ గ్రహము లున్నపు డిట్టి ఫలము సంభవించునని కూర్చిన జాతక చక్రముల ప్రోగులు కాని, స్వతంత్ర శాస్త్ర గ్రంథ ములు కావు. ఆ గ్రంథములం దనేక జాతకములు నుండును. వారివారి జాతక ములనుబట్టి యందు వ్రాసిన ఫలములను దెలిసికొనవచ్చును. అందు, కొన్ని నాడీ గ్రంథములు ముద్రితములుగాక కొందఱివద్ద మాత్రమే యున్నవి ఇఁక నీ విషయ మిటుంచి దక్షిణోత్తరాయణములయెడఁ బూర్వమతము లెట్లున్నవో కొంచెము తెలిసి కొందము.

వేదాంగ జ్యోతిషమను గ్రంథ మిట్లు తెలిపియున్నది.

"ప్రపద్యేతే శ్రవిష్ఠాదౌ సూర్యాచంద్రమసా వుదక్
సార్పార్ధే దక్షిణార్కస్తు మాఘశ్రావణయో స్సదా"

సూర్యుఁడు ధనిష్ఠా ప్రథమ పాదగతుఁ డగుటచే మాఘమాసమున నుత్త రాయణమును, ఆశ్లేషార్ధగతుఁ డగుటచే శ్రావణ మాసమున దక్షిణాయనమును సంభవించుచుండునని దీని భావమును సుధాకర భాష్యము చెప్పుచున్నది. వరాహ మిహిరుఁ డీ భావము దెలుపుచుఁ దననాఁటి యయనస్థితి ట్లు నిరూపించియున్నాఁడు.

"ఆశ్లేషార్ధా ద్దక్షిణ ముత్తరమయనం ధనిష్ఠాద్యమ్
నూనం కదాచి దాసీత్, యే నోక్తం పూర్వశాస్త్రేషు
సాంప్రత మయనం సవితుః కర్కటకాద్యం మృగాదిత శ్చాన్యత్"

సూర్యుఁ డాశ్లేషార్ధగతుఁ డగుటచే దక్షిణాయనమును, ధనిష్ఠాద్యగతుఁ డగుటచే నుత్తరాయణమును బూర్వ మొకప్పుడు సంభవించెడి దనుట నిశ్చయము. ఇపుడు సూర్యుని కర్కాటకరాశి ప్రవేశమున దక్షిణాయనమును, మకరరాశి ప్రవేశమున నుత్తరాయణమును గలుగుచున్నది—దీనినిబట్టి పునర్వసు చతుర్థ పాదమున రవి ప్రవేశించినపుడు దక్షిణాయనము, ఉత్తరాషాఢా ద్వితీయ పాదమునఁ బ్రవేశించినపు డుత్తరాయణమును గలుగుచున్నదని విదితమైనది. ఈ భేదము పరిశీలింపఁగా దక్షిణోత్తరాయణములకు సూచకమైన సూర్యుని నక్షత్ర ప్రవేశము వేదాంగ జ్యౌతిషము నాఁటికంటె బృహత్సంహితనాఁ డాఱు పాదములు వెనుకకు వెళ్ళినట్లు స్పష్టమగును. ఇది ౧౫౦౦ సంవత్సరముల నాఁటిమాట. అనఁగాఁ బూర్వకాలమున శ్రావణ మాఘ మాసములలో వచ్చెడి దక్షిణోతరాయణములు వరాహమిహిరుని నాఁ డాషాఢ పుష్య మాసములలో వచ్చుచుండెడి వనుట. అప్పటికి నిప్పటికిఁ గల యంతరము నిరీక్షించినచో సూర్యుని నక్షత్ర ప్రవేశము మఱికొంత వెనుకకు వెళ్ళి యుండునని తెలియకపోదు. వరాహ మిహిరునివలెఁ బ్రత్యక్ష పరీక్షణము గాంచినయెడ నెంత వెనుకకు వెళ్ళెనో తేలును. ఈ విషయము గణిత సిద్ధాంతవేత్తలు పరిశీలింతురుగాక.

అర్థశాస్త్రము

కొందఱు దీనితో నీతిశాస్త్రమును వేఱుగాఁ బఠించిరి కాని, పృథ్వీలాభ తత్పాలనములకు సంబంధించిన యెల్ల విషయములను విశదీకరించు నర్థశాస్త్రమునఁ జతుర్విద్యలలో నొకటి యగు దండనీతి యనెడి రాజనీతి యంతర్భూతమే కాని వేఱు కాదనుట వాస్తవము. ఇందలి విషయము మిక్కిలి పురాతనమై యార్యసంఘ నాగరికతలోనే యంకురించినదని వేదములఁ గనఁబడు వర్ణాశ్రమస్మృతి ప్రజాపాలన సంగ్రామ విజయాది వర్ణనలే చెప్పుచున్నవి. అదియే రామాయణములోని కచ్చిత్సర్గాదులందును భారత సంహితలో విదురనీతి శ్రీకృష్ణ యానపర్వాదులందును తరువాత శాంతిపర్వమందును మనుయాజ్ఞవల్క్యాది స్మృతులందాచార వ్యవహార కాండములలోను రూప మేర్పడఁ గొంత పెంఁగినది. అట్టి యీ యర్థ శాస్త్ర విజ్ఞానమునకును, మనువు - బృహస్పతి - శుక్రుఁడు - పరాశరుఁడు - భారద్వాజుఁడు (ద్రోణాచార్యుఁడు) - కౌణపదంతుఁడు (భీష్ముఁడు) పిశునుఁడు (నారదుఁడు) - వాతవ్యాధి (ఉద్ధవుఁడు) బాహుదంతీ పుత్రుఁడు (ఇంద్రుఁడు) విశాలాక్షుఁడు-ఘోటకముఖుఁడు-ఆచార్యులు (కౌటిల్యుని గురువు) - అనువారు ప్రవర్తకులని కౌటిల్యార్థ శాస్త్రము తెలిపినది. పురాణములలోని వర్ణనలనుబట్టి వీరిలోఁ

గొందఱు దేవత లనుకొనుట కవకాశమున్నది గాని, వారా పేళ్ళతోడి మానవ మును లనియే యిందుఁ దలంతుము. అట్టి యీ ప్రవర్తకులలో బృహస్పతి శుక్రుఁడు విశాలాక్షుఁడు ననువారర్థశాస్త్ర విషయక గ్రంథములు రచియించినట్లు, విశ్వరూపాచార్యుఁ డనఁబడు శంకరభగవత్పాద శిష్యుఁడగు సురేశ్వరాచార్యుఁడు తాను రచియించిన యాజ్ఞవల్క్య స్మృతివ్యాఖ్యయగు బాలక్రీడలో-యథాహబృహస్పతిః- ఏవంచ విశాలాక్షః- అనుచు వారి మతము లుద్ఘాటించుట చేతను, బార్హస్పత్యము శుక్ర నీతిసారమను గ్రంథము లుండుటచేతను జెప్పవలసి వచ్చుచున్నది. కౌటిల్యుఁడు "ఓన్నమః శుక్ర బృహస్పతిభ్యామ్" అను మంగళాచరణ వాక్యముతో గ్రంథరచన మారంభించుటం బట్టియుఁ జెప్పవలసి యున్నది. కాని, బాలక్రీడ యుదాహరించిన బృహస్పతి వచనములు మొన్న మొన్న లాహోరులో ముద్రింపఁబడిన బార్హస్పత్య సూత్రమునందు కనవచ్చుట లేదనియు, ఆ గ్రంథ మర్థశాస్త్రముగా గణింపఁ దగినట్లు లేదనియు దానిని బరిశీలించిన గణపతి శాస్త్రి గారు తెలిపియున్నారు.[1] ఇది యిట్లుండ, క్రీస్తుశకారంభమున కించుక పూర్వమో లేకపరమో యవన జ్యోతిషము నుండి మన దేశమునకు వచ్చిన కొన్ని పారిభాషిక పదములలో నొకటియగు హోరాశబ్దమును బేర్కొన్న శుక్రనీతిసారము[2] కౌటిల్యునికిఁ బూర్వమనుట పొసఁగదు. ఈ శుక్రనీతిసారము పురాతనమైన శుక్రనీతికి సంక్షేపమని కొందఱందురు గాని యదియుగు సరిగాదు. ఇందుకు దాని మొదటి శ్లోకములే ప్రమాణము.

"ప్రణమ్య జగదాధారం సర్గస్థిత్యంత కారణం
సంపూజ్య భార్గవః పృష్టో వందితః పూజిత స్తుతః
పూర్వదేవై ర్యథాన్యాయం నీతిసార మువాచ తాన్
శతలక్ష శ్లోకమితం నీతిశాస్త్ర మథో క్తవాన్
స్వయంభూ ర్భగవాన్ లోకహితార్థం సంగ్రహేణవై
తత్సారంతు వసిష్ఠాద్యై రస్మాభి ర్వృద్ధిహేతవే"

వీటినిబట్టి బ్రహ్మ యుపదేశించిన కోటిశ్లోకముల నీతిశాస్త్రమును వసిష్ఠాదులు సంగ్రహించిరనియు, శుక్రుఁడు దానవులకుఁ జెప్పినది నీతిసారమే యనియుఁ దెలియుచుండ, నింక శుక్రుఁడు వేఱుగాఁ జెప్పిన పెద్ద నీతి యేదో తెలియకున్నది,

1. అనంతశయన ముద్రణము. కౌటిల్యార్థ శాస్త్రపీఠిక.
2. సంహితాం చ తథా హోరం గణితం వేత్తి తత్త్వతః 2. 182.

కావున ముద్రితమైన బార్హస్పత్య సూత్రముకంటె వేఱై బాలక్రీడ యుదాహరించిన వచనములతోఁబృహస్పతి పేర నొక యర్థశాస్త్ర గ్రంథమును, అట్లే విశాలాక్షుని పేర నొకటియుఁ బూర్వ ముండెడి వన్నమాట సత్యమే కాని యవి యిపుడు లభించుట లేదనియు, లభించిన శుక్రనీతిసారము ప్రాచీనము కాక, శుక్రుని పేర నర్వాచీను లెవరో నిర్మించినదనియు విశ్వసింప వలసియున్నది. అందుచే నిపుడు లభ్యమైనంతలో నర్థశాస్త్ర విషయకమైన మొదటి గ్రంథము కౌటల్యార్థ శాస్త్రమే యన వలసివచ్చినది.

ఈ గ్రంథము నిర్మించిన లోకజ్ఞుఁడు కౌటల్యుఁడు. కుటలగోత్రమున జన్మించిన వాఁడగుటచే నీ పేరే వచ్చినది.[1] ఇతని మొదటిపేరు విష్ణుగుప్తుఁడు. చణకదేశమునఁ బుట్టిన వాఁడగుటచేఁ జాణక్యుఁడనియు వ్యవహారము కలిగినది.[2] రాజకీయ వ్యవహార కౌటిల్య ముండుటచే నితఁడు కౌటిల్యుఁ డయ్యెనని కొంద ఱందురు. లోకమున ఇకారమధ్యముగానే యీ పేరెట్లో వ్యాప్తమైనది. కాని, అర్థశాస్త్ర మూలవ్యాఖ్యానముల వ్రాతఁప్రతు లన్నిటి యందును, కౌటల్యశబ్దమే కనఁబడిన దనివానిని బరిశీలించిన గ్రంథప్రకాశకులు తెలుపుచున్నారు. వరాహమిహిరాదు లితని విష్ణుగుప్తుఁడనియే వ్యవహరించిరి. జ్యోతిశ్శాస్త్ర ప్రసిద్ధుఁడైన మఱియొక చాణక్యుఁ డర్వాచీనుఁ డుండుటచే బృహజ్జాతక వ్యాఖ్యాతయగు భట్టోత్పలుఁ డొకచోట 'విష్ణుగుప్తచాణక్యా వాహతుః' అని యిరువుర మతములను దెల్పి, యింకొకచోట 'విష్ణుగుప్తేన చాణక్యాపరనామ్నైవ ముక్తమ్' అని రెండు సంజ్ఞలతో నితని మతము మాత్రమే యుదాహరించెను. కౌటల్యుని యర్థశాస్త్రమును బురస్కరించుకొని నీతి వాక్యామృతము రచియించిన జైన పండితుఁడగు సోమదేవసూరి "శ్రూయతే హి కిల చాణక్య స్తీక్ష్ణమాత్రప్రయోగే ణైకం నందం జఘానేతి" అనుచుఁ గౌటల్యుని జాణక్య నామమున వ్యవహరించెను ఇట్టి మూఁడు పేళ్ళు నితనికి సమన్వయించుచున్న ట్లింకను బ్రమాణములు కలవు కానిఁ కౌటల్యుఁడే గ్రంథాంతమునఁ దనవిష్ణుగుప్త నామము దెలిపియుండ నింకఁ బెక్కేల ?

"దృష్ట్వా విప్రతిపత్తిం బహుధా శాస్త్రేషు భాష్యకారాణామ్
స్వయ మేవ విష్ణుగుప్త శ్చకార సూత్రం చ భాష్యంచ"

1. అథ స్యాత్కుటలో గోత్రకృత్యబ్రుషో నానార్థార్ణవ సంక్షేపే, కేశవస్వామీ.
2. కౌటల్య శ్చణకాత్మజః. హేమచంద్ర నామమాలిక. చణక పుత్రుఁడని దీని మతము.

ఈ చాణక్యుఁడు కుసుమపురము రాజధానిగా మగధరాజ్య మేలిన నంద రాజుల నున్మూలించి మౌర్యుఁడగు చంద్రగుప్తుని వారి సింహాసనముపై నెక్కించిన వాఁడగుటచే క్రీ పూ. ౩౨౧ లో నున్నవాఁడని కొందఱును, చంద్రగుప్తుఁడు రాజైన కాలమంత కింకను గొంచెము పూర్వమే యని కొందఱును భావించి యున్నారు. ఈ భేద మిటులుండఁగా వింటర్నిట్జ్ (win'ernitz) మొదలగు పాశ్చాత్యులు కొందఱు, చాణక్యుఁడు క్రీ. శ. మూఁడవ శతాబ్దిలోని వాఁడని తలంచిరి. వారి వ్రాఁతలనుగూడఁ బ్రమాణముగా గ్రహించుచు నర్థశాస్త్రము ప్రకటించిన జర్మనీ పండితుఁడగు జే. జొల్లీ (J. Jolly) యను నతఁడు దాని పీఠికలో, మౌర్యులను, జంద్రగుప్త సభను బేర్కొన్న భగవత్పతంజలి తన భాష్యములో, గౌటిల్యునిఁ బేర్కొనలేదు గావునను, గ్రంథరచనా పద్ధతినిబట్టి కౌటల్యుఁ డితర శాస్త్ర కర్తలవలెఁ బండితుఁడుగాఁ గనఁబడుచున్నాఁడు గాని, గొప్ప రాజకార్య ధురంధరునివలెఁ గనవచ్చుటలేదు గావునను, ఇతఁడు క్రీ పూ నాల్గవ శతాబ్దిలోని వాఁడనుట యంగీకార్యము కాకున్న దనుచు వ్రాసెను.[1] మహాభాష్యకర్త యితని పేరెత్తక పోవుటయే యితఁడు చంద్రగుప్తుని రాజుఁ గావించినవాఁడు కాఁడనుట కాధార మయ్యేనేని క్రీ శ. ఎనిమిదవ శతాబ్దిలోని వాఁడగు విశ్వరూపాచార్యుఁడును దన బాలక్రీడలో బృహస్పతి విశాలాక్షులను బేర్కొని యర్థశాస్త్ర విషయ సందర్భమున నితని పేరెత్తక పోవుటంబట్టి కౌటిల్యుఁ డతని కడెను గూడఁ బరుఁ డనవలసినదేనా ? కావునఁ బూర్వ గ్రంథకర్తను బర గ్రంథకర్త పేర్కొనుటయుఁ బేర్కొనక పోవుటయుఁ గాల నిర్ణయమునఁ బ్రధానాధారము లనుట హాస్యాస్పదము. ఇది యిటులుండ, అశోకుని శాసనములలో నతని రాజ్య కాలమును దెలుపుమాట లేవియు లేకున్నను, ఇతరులు వ్రాసిన యేవో వ్రాఁతలను బురస్కరించుకొని పాశ్చాత్యులు నిర్ణయించిన చంద్రగుప్త కాలము కూడ సరిగాదనియు, అంతకంటె వాయు పురాణమును రాజ తరంగిణియుఁ దెలిపినదే యుచితమనియు రెండు మతములను బరిశీలించిన హైందవ విద్వాంసులు భావించుచున్నారు.

రాజతరంగిణిలోని[2] శ్లోకమునుబట్టి కలియుగమున ౬౫౩ సంవత్సరములు గడచినంత, కౌరవ పాండవ యుద్ధము జరిగినదని కొందఱును, ఆ శ్లోకములో 'సార్ధేషు' అను పదమునకు 'మూఁడు వందలతోఁ గూడిన' యనెడి యర్థము చెప్పి

1. లాహోరు ముద్రణము. 1923.

2. శతేషు షట్సు సార్ధేషు త్ర్యధికేషు చ భూతలే
కలేర్గతేషు వర్షా ణామభవన్ కురుపాండవాః. రాజ. 1-51.

కావున ముద్రితమైన బార్హస్పత్య సూత్రముకంటె వేఱె బాలక్రీడ యుదాహరించిన వచనములతో బృహస్పతి పేర నొక యర్థశాస్త్ర గ్రంథమును, అట్లే విశాలాక్షుని పేర నొకటియుఁ బూర్వ ముండెడి వన్నమాట సత్యమే కాని యవి యిపుడు లభించుట లేదనియు, లభించిన శుక్రనీతిసారము ప్రాచీనము కాక, శుక్రుని పేర నర్వాచీను లెవరో నిర్మించినదనియు విశ్వసింప వలసియున్నది. అందుచే నిపుడు లభ్యమైనంతలో నర్థశాస్త్ర విషయకమైన మొదటి గ్రంథము కౌటల్యార్థ శాస్త్రమే యన వలసివచ్చినది.

ఈ గ్రంథము నిర్మించిన లోకజ్ఞుఁడు కౌటల్యుఁడు. కుటలగోత్రమున జన్మించిన వాఁడగుటచే నీ పేరే వచ్చినది.[1] ఇతని మొదటిపేరు విష్ణుగుప్తుఁడు. చణకదేశమునఁ బుట్టిన వాఁడగుటచేఁ జాణక్యుఁడనియు వ్యవహారము కలిగినది.[2] రాజకీయ వ్యవహార కౌటిల్య ముండుటచే నితఁడు కౌటిల్యుఁ డయ్యెనని కొంద ఱందురు. లోకమున ఇకారమధ్యముగానే యీ పేరెట్లో వ్యాప్తమైనది. కాని, అర్థశాస్త్ర మూలవ్యాఖ్యానముల వ్రాతఁప్రతు లన్నిటి యందును, కౌటల్యశబ్దమే కనఁబడిన దనివానిని బరిశీలించిన గ్రంథప్రకాశకులు తెలుపుచున్నారు. వరాహమిహిరాదు లితని విష్ణుగుప్తుఁడనియే వ్యవహరించిరి. జ్యోతిశ్శాస్త్ర ప్రసిద్ధుఁడైన మఱియొక చాణక్యుఁ డర్వాచీనుఁ డుండుటచే బృహజ్జాతక వ్యాఖ్యాతయగు భట్టోత్పలుఁ డొకచోట 'విష్ణుగుప్తచాణక్యా వాహతుః' అని యిరువుర మతములను దెల్పి, యింకొకచోట 'విష్ణుగుప్తేన చాణక్యాపరనామ్నైవ ముక్తమ్' అని రెండు సంజ్ఞలతో నితని మతము మాత్రమే యుదాహరించెను. కౌటల్యుని యర్థశాస్త్రమును బురస్కరించుకొని నీతి వాక్యామృతము రచియించిన జైన పండితుఁడగు సోమదేవసూరి "శ్రూయతే హి కిల చాణక్య స్తీక్ష్ణదూతప్రయోగై రేకం నందం జఘానేతి" అనుచుఁ గౌటల్యుని జాణక్య నామమున వ్యవహరించెను ఇట్టిమూఁడు పేళ్ళు నితనికి సమన్వయించుచున్న ట్లింకను బ్రమాణములు కలవు కానిఁ కౌటల్యుఁడే గ్రంథాంతమునఁ దనవిష్ణుగుప్త నామము దెలిపియుండ నింకఁ బెక్కేల ?

"దృష్ట్వా విప్రతిపత్తిం బహుధా శాస్త్రేషు భాష్యకారాణామ్
స్వయ మేవ విష్ణుగుప్త శ్చకార సూత్రం చ భాష్యంచ"

---

1. అథ స్యాత్కుటలో గోత్రకృత్యభృషా. నానార్థార్ణవ సంక్షేపే, కేశవస్వామి.

2. కౌటల్య శ్చణకాత్మజః. హేమచంద్ర నామమాలిక. చణక పుత్రుఁడని దీని మతము.

ఈ చాణక్యుఁడు కుసుమపురము రాజధానిగా మగధరాజ్య మేలిన నంద రాజుల నున్మూలించి మౌర్యుఁడగు చంద్రగుప్తుని వారి సింహాసనముపై నెక్కించిన వాఁడగుటచే క్రీ పూ. ౩౨౧ లో నున్నవాఁడని కొందఱును. చంద్రగుప్తుఁడు రాజైన కాలమంత కింకను గొంచెము పూర్వమే యని కొందఱును భావించి యున్నారు. ఈ భేద మిటులుండఁగా వింటర్నిట్జ్ (win'ernitz) మొదలగు పాశ్చాత్యులు కొందఱు, చాణక్యుఁడు క్రీ. శ. మూఁడవ శతాబ్దిలోని వాఁడని తలంచిరి. వారి వ్రాఁతలనుగూడఁ బ్రమాణముగా గ్రహించుచు నర్థశాస్త్రము ప్రకటించిన జర్మనీ పండితుఁడగు జే. జొల్లీ (J. Jolly) యను నతఁడు దాని పీఠికలో, మౌర్యులను, చంద్రగుప్త సభను బేర్కొన్న భగవత్పతంజలి తన భాష్యములో, గౌటిల్యునిఁ బేర్కొనలేదు గావునను, గ్రంథరచనా పద్ధతినిబట్టి కౌటిల్యుఁ డితర శాస్త్రకర్తలవలెఁ బండితుఁడుగాఁ గనఁబడుచున్నాఁడు గాని, గొప్ప రాజకార్య ధురంధరునివలెఁ గనవచ్చుటలేదు గావునను, ఇతఁడు క్రీ పూ నాల్గవ శతాబ్దిలోని వాఁడనుట యంగీకార్యము కాకున్న దనుచు వ్రాసెను.[1] మహాభాష్యకర్త యితని పేరెత్తక పోవుటయే యితఁడు చంద్రగుప్తుని రాజుఁ గావించినవాఁడు కాఁడనుట కాధార మయ్యెనేని క్రీ శ. ఎనిమిదవ శతాబ్దిలోని వాఁడగు విశ్వరూపాచార్యుఁడును దన బాలక్రీడలో బృహస్పతి విశాలాక్షులను బేర్కొని యర్థశాస్త్ర విషయ సందర్భమున నితని పేరెత్తక పోవుటంబట్టి కౌటిల్యుఁ డతని కంటెను గూడఁ బరుఁ డనవలసినదేనా ? కావునఁ బూర్వ గ్రంథకర్తను బర గ్రంథకర్త పేర్కొనుటయుఁ బేర్కొనక పోవుటయుఁ గాల నిర్ణయమునఁ బ్రధానాధారము లనుట హాస్యాస్పదము. ఇది యిటులుండ, అశోకుని శాసనములలో నతని రాజ్యకాలమును దెలుపుమాట లేవియు లేకున్నను, ఇతరులు వ్రాసిన యేవో వ్రాఁతలన బురస్కరించుకొని పాశ్చాత్యులు నిర్ణయించిన చంద్రగుప్త కాలము కూడ సరిగాదనియు, అంతకంటె వాయు పురాణమును రాజతరంగిణియుఁ దెలిపినదే యుచితమనియు రెండు మతములను బరిశీలించిన హైందవ విద్వాంసులు భావించుచున్నారు.

రాజతరంగిణిలోని[2] శ్లోకమునుబట్టి కలియుగమున ౬౫౩ సంవత్సరములు గడచినంత, కౌరవ పాండవ యుద్ధము జరిగినదని కొందఱును, ఆ శ్లోకములో 'సార్ధేషు' అను పదమునకు 'మూఁడు వందలతోఁ గూడిన' యనెడి యర్థము చెప్పి

1. లాహోరు ముద్రణము. 1923.

2. శతేషు షట్సు సార్ధేషు త్ర్యధికేషు చ భూతలే
కలే ర్గతేషు వర్షా ణామభవన్ కురుపాండవాః. రాజ. 1-51.

౯౦౩ సంవత్సరము లైనపిదప జరిగినదని కొందఱును జెప్పుచున్నారు. ఇందు మొదటిది ప్రాచీనమతము. రెండవది నవీనమతము. ఇందు మొదటి సమన్వయమే సంప్రదాయ సిద్ధము. కాని, కొందఱి కాలములను సరిపుచ్చుటకై రెండవ మత మెక్కువ సహాయపడుచున్నది. ఆ భారత యుద్ధమునఁ బడిపోయిన సహదేవుఁడను రాజు పిదప నతని కొడుకగు సోమాపి యను రాజపుత్రుఁడు రాజ్యమునకు వచ్చి గిరివ్రజ మేలిన కాలము మొదలుగాఁ బుష్పమిత్రుని వఱకును బరిపాలకులైన పెక్కండ్రు రాజుల రాజ్యకాలములను వాయుపురాణము వక్కాణించియున్నది.[1] ఇది యిచ్చిన లెక్కలనుబట్టి చూడఁగా, క్రీ. పూ. ౫౩౮ లో, కౌటల్యుఁడు చంద్ర గుప్తుని రాజుఁ గాంచినట్లును, అది మొదలుగా ౧౩౭ సంవత్సరము లతని వంశము వారు పాలకులైనట్లును, అటుపిదప వారి రాజ్య మపహరించి సేనాని యగు పుష్య మిత్రుఁడు క్రీ. పూ. ౪౦౧ వఱకు నేలినట్లును దెలియుచున్నది. పాశ్చాత్యు లిచ్చిన చంద్రగుప్త కాలమునకు, ఇది యిచ్చిన కాలమునకును సుమారు ౨౨౦ సంవత్సరముల యంతరమున్నది. గణపతిశాస్త్రిగారు మొదలగు కొందఱు దేనిని బట్టి నిశ్చయించిరో తెలియరాదుగాని వారు చంద్రగుప్త కౌటిల్యులను, క్రీ. పూ. నాల్గవ శతాబ్దికిఁ జేర్చిరి. ఈ భేదములనుబట్టి వీరి కాలము విస్పష్టముగాఁ దెలియ రాలేదని చెప్పక తప్పదు గాని, యెట్లయినను, పుష్యమిత్రుని బేర్కొన్న పతంజలి (క్రీ. పూ. ౩౫౦ ప్రాంతము) కంటె వీరు పూర్వులని మాత్ర మూహింపవచ్చును.[2] ఈ సందర్భమున మఱొక్క విశేషము.

ఇందలి దశమాధికరణ తృతీయాధ్యాయములో 'అపీహ శ్లోకౌ భవతః' అను మాటలో రెండు శ్లోకము లుదాహరింపఁబడినవి. 'యాన్ యజ్ఞసంఘై స్తపసా చ విప్రాః' ఇత్యాదియు, 'నవం శరావం సలిలస్య పూర్ణ' మిత్యాదియునైన యీ శ్లోకములు భాసుని ప్రతిజ్ఞాయౌగంధరాయణములోని వనుట స్పష్టము. 'వీని నుదా

1. సంగ్రామే భారతే తస్మిన్ సహదేవో నిపాతితః
సోమాపి స్తస్య తనయో రాజర్షిః స గిరివ్రజే......
...పుష్యమిత్రస్తు సేనానీ రుద్ధృత్య వై బృహద్రథమ్
కారయిష్యతి వై రాజ్యం సమాః షష్టిం సదైవతు. వాయు. ఉత్తరఖం. 37. అధ్యా.

2. పాశ్చాత్యులు చంద్రగుప్తుని కాలము క్రిందికి దింపుటచేతనే పతంజలి కాలమును గ్రిందికి దిగి క్రీ. పూ. ౧౫౦ అయినది. వారికి సిద్ధాంతము సందిగ్ధమే.

హరించుకొన్న కౌటల్యుఁడు భాసమహాకవి కర్వాచీనుఁ' డనుటకుఁ గొండలు సాహ సింపకపోరు కావున నీ విషయము విచారణీయము

అర్థశాస్త్రము పదియే నధికరణములందును గొన్ని వందల శ్లోకములున్నవి. అవి అన్నియుఁ గౌటల్యరచితములే కాని యన్యులవి కావని పరిశీలకులకుఁ దెలియ నిది కాదు. కౌటల్యుఁడు సంగ్రంథమందు పరశ్లోకము లుదాహరించుట కిష్టపడని వాఁడనుటకు నొకగొప్ప నిదర్శనము కలదు. దశమాధికరణము కడపట.

'ఏకం హన్యా న్నవా హన్యా దిషుః క్షిప్తో ధనుష్మతా
ప్రాజ్ఞేనతు మతిః క్షిప్తా హన్యా ద్గర్భగతా నపి'

అను శ్లోకమునది. ప్రకరణోద్దిష్టమైన యిందలి భావమును శ్లోకముగా రచియించు చాణక్యుఁడిట్టి భావముగల భారతోద్యోగ ప్రజాగర పర్వములోని —

ఏకం హన్యా న్నవా హన్యా దిషు ర్ముక్తో ధనుష్మతా
బుద్ధి ర్బుద్ధిమ తోత్సృష్టా హన్యా ద్రాష్ట్రం సరాజకమ్''

అను శ్లోక మెఱిఁగియే కొన్ని మాటలు మార్చుకొని స్వకీయ శ్లోకముఁ గావించు కొనెనుగాని దానినే స్వీకరింపలేదు. ఇట్లే 'కాలశ్చ సకృదభ్యేతి'' ఇత్యాదికమైన యిఁదలి యింకొక శ్లోకము పంచతంత్రములో నున్నది ఈ రెండు చోట్లను 'అపిహ శ్లోకశ్చ భవతి' అను మాటలేదు. ఇక్కడనే కాదు, పూర్వోక్త స్థ మునఁ దప్ప మఱెక్కడను గూడఁ బర శ్లోకోదాహరణసూచకమైన యిట్టి మాట నాకుఁ గనఁబడలేదు. కావున భాసునిశ్లోకములు ప్రకరణమునకు సముచితములుగా నుండుట కనిపెట్టి యర్వాచీన పాఠకులెవరో వాని నర్థశాస్త్రమునఁ జేర్చిరనియు ఇందలి శ్లోకమే పంచతంత్రమునఁ జేరెననియు విశ్వసింపవలెను గాని ఆ శ్లోక ములను గౌటల్యుఁడే స్వయముగా స్వీకరించెనని మాత్రము చెప్పరాదు. దీనిని బట్టి కౌటల్యుఁడు భాసుని తరువాతి వాఁడని కలలోనైనఁ దలంపరాదు [1]

ఈ యర్థశాస్త్రమునఁ బదియే నధికరణములున్నవి. అందు మొత్తము ౧౫౦ అధ్యాయము లున్నవి. దండిమహాకవి 'అధీష్వ దండనీతిమ్. ఇయ మిదానీ మాచార్య విష్ణుగుప్తేన మౌర్యార్థే షడ్భిః శ్లోకసహస్రైః సంక్షిప్తా" అనుచు

---

1. కౌటల్యకాలనిర్ణయమును గూర్చి విశేషములు గణపతిశాస్త్రిగారి పీఠికలలోఁ జూడఁదగును.

వ్రాసిన దానికిదియనుష్టుప్ఛందస్సున నాలువేల గ్రంథములతోడి శాస్త్రమగునని భావము కాని, యీ గ్రంథము శ్లోకాత్మక మని కాదు. ఇందు కొన్ని వందల శ్లోకములు కలవు కాని సూ తాత్మక భాష్యాత్మకము నైన యిది వాక్య గ్రంథమే యనుట విదితము ఇందింతకుమున్ను తెలుపఁబడిన యర్థశాస్త్ర ప్రవర్తకులే కాక, మఱికొందఱు రాజులును విద్వాంసులును గూడ నాయా సందర్భములఁ బేర్కొనఁబడిరి. వారు, భద్రసేన - కారూశ - కాశిరాజ - వైరంత్య - సౌవీర - జాలాథ - విడూరథ - సుయాత్రి - ఉదయన - జయత్సేన - దుర్యోధన - నల - యుధిష్ఠిర - మాండవ్య - కాత్యాయన - కణిక - దీర్ఘచారాయణ - ఘోటముఖ - కింజల్క - పిశున - పిశునపుత్రాదులు - ఇందలి కాత్యాయనుఁడే కాత్యాయనుఁడో యూహింప నలవి కాదు. రాజ్యతంత్రజ్ఞుఁడొకఁడీ పేర నుండెనేమో !

దీనికి భట్టస్వామి ప్రతిపదపంచికాఖ్య వ్యాఖ్యయు, మాధవయజ్వ నయచంద్రికయను వ్యాఖ్యానమును రచియించిరి. మహామహోపాధ్యాయ గణపతి శాస్త్రిగారు స్వవిరచిత శ్రీమూలావ్యాఖ్యతో దీని ననంతశయనమునఁ బ్రకటించిరి. మైసూరు ప్రాచ్య పుస్తకాలయాధ్యక్షులగు శ్యామాశాస్త్రిగారు దీని నాంగ్లమున ననువదించి ప్రకటించిరి. వీరిద్దఱి యభినివేశముననే లోకజ్ఞానఖని యగు నీ గ్రంథము దేశదేశముల వ్యాప్తమైన దనుట వాస్తవము. ఈ గ్రంథమునందపాణినీయములైన ప్రయోగములు కొన్నియున్నవి. దీనిశైలి మిక్కిలి కఠినమగుటయే కాక దుర్బోధములైన పారిభాషిక పదములతోఁ గూడ నిండియున్నది. ఇందుకు, తత్పురుషః = సేవకుఁడు, పరిధి = పన్ను, యుక్తః = రాజకీయాధికారి, ఇత్యాది లుదాహరణము. పై వ్యాఖ్యానములే లేనియెడల నీ గ్రంథ మీ కాలమున నెవరికి నర్థము కాదనునంతటి క్లిష్టముగా నున్నను, ఈ యర్థ శాస్త్రము సర్వార్థ సాధకమైనదని మాత్రము చెప్పకతప్పదు. ఈ గ్రంథమునఁ గడపటి శ్లోకమునఁ దప్పఁ దక్కిన యెల్లచోట్లను గ్రంథకర్త కౌటల్యనామమునే వ్యవహరించుకొనెను. పూర్వమతము లెత్తుకొని యవి సముచితములు కావని తోఁచినవు దెల్ల "నేతి కౌటల్యః" అనుచు స్వమత మావిష్కరించిన స్థలములు కొన్ని వందలున్నవి. ఇతఁడు తన యాచార్యులు చెప్పిన విషయములు గూడఁ గొన్ని తన కిష్టములు కామిఁజేసి 'ఇత్యాచార్యాః- నేతి కౌటల్యః' అనుచు అష్టమాధికరణ చతుర్థాధ్యాయ మంతటను గురుమతమునకు వ్యతిరిక్తమైన స్వమతము నావిష్కరించుచు వచ్చెను. దీనిని బట్టి యితఁడు గురునిందకుఁడని భావింపరాదు. ఆయా విషయముల నితఁడతనికంటె సూక్ష్మబుద్ధితోఁ బరిశీలించినవాఁడని భావింపఁదగును. ఇతఁడు కావించిన యితర మతఖండమున కొక యుదాహరణము.

శత్రురాజు ప్రబలుఁడై యెదుర్కొనఁ బోవునపుడు హీనబలుఁడైన రాజేమి చేయవలెనన్న విషయమున - ప్రవాహ వేగమున కణఁగియుండు వేతస వృక్షము వలె నమ్రు డగుచుండుటయే కర్తవ్యమని భారద్వాజుఁడును, జయము రానీ, అపజయము రానీ, తనకున్న యావద్బలముతో నెదురేఁగి పోరుటయే క్షత్రియ ధర్మమని విశాలాక్షుఁడును జెప్పిన మాటలను నిషేధించుచు "శత్రు వెదిరించునపు డెల్ల వినతుఁ డగుచుండునా, అట్టివాఁడు సాధువైన గొఱ్ఱెవలె నిరాశుఁడై వ్యర్థ జీవనుఁడగును. అల్ప సైన్యముతోఁ బోయి పోరాడునా, నావ లేక సముద్రముఁ జొచ్చినవానివలె నశించును. కావున బలవంతుఁడైన మఱియొక రాజు సాహాయ్యము సంపాదించుట గాని శత్రుభేద్యము కాని గొప్ప దుర్గ మాశ్రయించుట గాని యట్టి సమయమునఁ గర్తవ్యము."[1] అని యితఁడు స్వమతము తెలిపెను. ఇట్లే రాజుల కెట్టివా రమాత్యులు కాఁదగుదు రన్న విషయమునఁ బూర్వాచార్య మతములు వక్కాణించి స్వమత మిట్లు దెలిపి యున్నాఁడు.[2]

నిష్కల్మష హృదయుఁడును రాజకార్య నిపుణుఁడునైన సహాధ్యాయి నృపున కమాత్యుఁడు కాఁదగునని భారద్వాజుఁడు, కలసి మెలసి యాడుకొన్న యట్టివాఁడు ఱేనిని బరిభవించును గావున సహాధ్యాయి పనికిరాఁడు. గుహ్యకార్యములందు రాజునకు సమానుఁడై సమశీల వ్యసనములు గలవాఁడు, ప్రభువు తన మర్మము తెలిసికొనునేమో యను భయముచేఁ దప్పుచేయకుండును గావున నట్టివాఁడు మంత్రి కాఁదగునని విశాలాక్షుఁడు. దుశ్శీలత్వ మనునది రాజులకును దదధికారులకును గూడ సాధారణమైనది. అపుడు తన ప్రవర్తనదోషము నమాత్యుఁ డధిక్షేపింప కుండ నతని దోషమును రాజును వర్తించును గావున గుహ్యసధర్ముఁడు కాఁదగఁడు. ఎవఁడు సత్యమైన యనురాగము చూపి రాజు నాపదలనుండి రక్షించునో యట్టివాఁ డమాత్యుఁడు కాఁదగునని పరాశరుఁడు. తన ప్రాణ మిచ్చియైనను రాజును రక్షించుట యనునది భక్తిరూపమైన సేవా ధర్మముగాని బుద్ధిగుణము కాదు. అందుచేఁ గేవల మట్టివాఁడు తగఁడు. ఎవఁడు ద్రవ్యోత్పత్తి విషయకములైన కృత్యములందు నియుక్తుఁడై యర్థమును సవిశేషముఁ గావించునో యట్టివాఁడు సచివుఁడు కాఁదగునని పిశునుఁడు. కేవల ధనాభివృద్ధిపరునకు మిగిలిన యమాత్య గుణము లుండనేరవు. కావున నట్టివాఁడు యోగ్యుఁడు కాఁడు. ఎవఁడు తండ్రి తాతలనాటినుండి వచ్చు సుగుణములు కలవాఁడో, అట్టివాఁడు తన కొకప్పు

1. అబలీయస మను ద్వాదశాధికరణము మొదట—

2. అధికరణము 1. అధ్యాయము 8, 9

దపచారము గావించినను రాజును బరిత్యజింపఁడు, అతని ద్వేషింపఁడు కావున నున్నతవంశము లోనివాఁడును గులక్రమాగతుఁడు నగువాఁ డమాత్యుఁడు కాఁదగు నని కౌణపదంతుఁడు. కులక్రమాగతుఁడు రాజును గాదని తానే రాజువలెఁ బ్రవర్తించును గావున నతఁడు తగఁడు. రాజనీతి వేత్తయగు క్రొత్తవానిఁ జేర్పఁదగును. అట్టివాఁడు జేని కపరాధము చేయఁబోఁడు, అని వాతవ్యాధి. కేవలము నీతిశాస్త్రము మెఱిఁగినంతనే కార్యము లేదు. తదర్థానుష్ఠాన పరిచయము కావలెను. అది లేని నూతన పురుషుఁడు స్వకార్యములందు వికలుఁ డగును. అందుచే సద్వంశజుఁడు ప్రాజ్ఞుఁడు శుచి శూరుఁడు రాజానురక్తుఁడు నగు బుద్ధిశాలి యమాత్యుఁడు కానర్హుఁ డని బాహుదంతీ పుత్రుఁడు. ఈ మతము లన్నియుఁ జూపి, "ఇవి యన్నియును సముచితములే. కార్య సామర్థ్యమునుబట్టి పురుష సామర్థ్యము కల్పింపఁబడుచున్నది కావున సహాధ్యాయి మొదలగు వారందఱు నయ్యాకార్యముల సమర్థులే యగుదురు గాని పరిత్యాజ్యులు కారు. కావున నే గుణ మెవని కెక్కువగాఁ గలదో వాని నట్టి కార్యమున నమాత్యుని గావింపవచ్చును కాని పూర్వోక్తులు మంత్రులు మాత్రము కాఁ దగరు. మంత్రియుఁ బురోహితుఁడును బ్రత్యేక గుణములు కలవారు. అందు మంత్రి ప్రధానామాత్యుఁ డనఁబడును. అతఁడు, విజిగీషు రాష్ట్రమున మంచి వంశమునఁ బుట్టి విద్యలు చదివి కళ లెఱింగి నీతిజ్ఞుఁడై ప్రతిభాశాలియై వాగ్మియై ప్రగల్భుఁడు దక్షుండునై మఱపు లేక రాజకీయ వ్యవహారములు జరుపువాఁడై రాజునందు భక్తికలిగి క్లేశమైనను సహించుచు స్థిరుఁడు ధీరుఁడునై శీలబలారోగ్య సత్త్వ సంపన్నుఁడై సౌమ్య దర్శనుఁడును రాజకార్య మృదువునై వైరములు కల్పింపక చుఱుకుగా రాజకీయకృత్యముల నిర్వహింపఁ గలవాఁడు కావలెను. ఇది మంత్రి గుణసంపద. సత్కుల జన్మము సౌశీల్యము సాంగవేదాధ్యయనము దండ నీతిజ్ఞత యను గుణములు కలిగి దైవికములు మానుషములునైన యాపదల నథర్వ మంత్ర ప్రయోగమునఁ బరిహరింపఁగల సమర్థుఁడు పురోహితుఁడు కాఁదగును" అనుచు నమాత్య పురోహిత లక్షణము లభివర్ణించెను. ప్రపంచ జ్ఞానమున కాకర మైన దీనినుండి యొకటి రెండు మాట లిట్టుదాహరించినంతఁ దనివి తీఱదు. ఈ కాలమునఁ దప్పక కళాశాలలలో నీ గ్రంథము పఠనీయమగుట కర్తవ్య మనుటకంటె దీని ప్రయోజనమును వేఱుగా జెప్పఁజాలను. ఇఁక దీని ననుసరించి యుదయించిన యితర గ్రంథములు.

చాణక్య నీతిసార సంగ్రహము – ఈ పేర ౧౦౮ శ్లోకముల కావ్య మొకటి యున్నది. ఇది చిన్నదై యర్వాచీనమైన, చక్కని శైలిలో సుబోధకముగా నున్నది. ఇందలి విషయము గ్రంథనామమే తెల్పుచున్నది. గ్రంథకర్త ప్రతిజ్ఞ యిట్లున్నది.

"మూలసూత్రం ప్రవక్ష్యామి చాణక్యేన యథోచితమ్
యేన విజ్ఞానమాత్రేణ మూర్ఖో భవతి పండితః"

నీతిప్రకాశిక :— ఇది జనమేజయునికి వైశంపాయనుఁ డుపదేశించి నట్లున్నదని యీ క్రింది పద్యమువల్లఁ దెలియును.

"నీతిశాస్త్ర మిదం ప్రోక్తం మయా తే జనమేజయ ;
సంక్షేపేణ, గమిష్యామి యత్ర వ్యాసో గురు ర్మను"

ఇది యెనిమిది సర్గల కావ్యము. ఇందు రాజధర్మ-ధనుర్వేద వివేక-ఖడ్గోత్పత్తి-ముక్తాయుధ-సేనానయన-సైన్యయోగ-రాజవ్యాపారములు వర్ణింపఁ బడినవి. ఇదియును బైదానివలె నర్వాచీనమే. ఈ రెంటికర్తలును గూడఁ దెలియరారు. కాని, ఇది తత్త్వవివృతి యనువ్యాఖ్యతో దేశమున వ్యాపించినది. వ్యాఖ్యాత నంజుండ బుధుని కుమారుఁడు సీతారామపండితుఁడు. పేరునుబట్టి కర్ణాటకుఁడని తోఁచుచున్నది.

నీతివాక్యామృతము :— జైన పండితుఁడగు సోమదేవసూరి నిర్మించిన యిది సముద్దేశము లనెడి ప్రకరణములతో సుప్రసిద్ధమై యున్నది. ఇతని గురుఁడు సోమదేవముని యని యీ క్రిందిపద్యమునఁ దోఁచుచున్నది.

సోమం సోమసమాకారం సోమాభం సోమసంభవమ్
సోమదేవమునిం నత్వా నీతివాక్యామృతం బ్రువే"

వచనరూపమైన యీ గ్రంథము కౌటల్యార్థము ననుసరించియు రాజకీయమైన లౌకిక శాస్త్రీయ విజ్ఞానమును విశదీకరించిన స్వతంత్ర గ్రంథము. 'అథ ధర్మార్థ కామఫలాయ రాజ్యాయ నమః' అను మొదటి వాక్యమే గ్రంథోద్దిష్ట విషయమును సూచించు చున్నది. విషయ వివరణమును బట్టి యిది పై రెంటి కంటెను బూర్వ మనఁదగి యున్నది. అట్టిదీనిని పాశ్చాత్యులు కొందఱు క్రీ. శ. ఎనిమిదవ శతాబ్దికిఁ జేర్చిరి కాని, అంత యర్వాచీనమై యుండదు. ఇది యశోధర రాజు కాలమున నావిర్భవించినది. యశోధరుని కాలము సునిశ్చితము గాక పోవుటచే సూరికాలము సందిగ్ధమైనది.

శుక్రనీతిసారము :— పద్యాత్మకమైన యీ గ్రంథమునఁ దొలుత నాలుగు ప్రకరణములే యుదయించినవి. తరువాత ౯౬ శ్లోకములతోడి పంచమాధ్యాయ

గొట్టినపు డెట్లు శిక్షింపవలెనో, ఏజాతివారి కెట్టి శిక్ష విధింపవలెనో, ఏవిధమైన దొంగతనమున కెట్టి శిక్ష చేయవలెనో చక్కఁగా నిరూపింపఁబడినవి. సాహస మైదువిధములని యీ క్రింది విధముగాఁ జెప్పుచు వీనికిఁ దగిన శిక్షలు చూపుట యెంతయు సముచితముగాఁ గనవచ్చును.

"మనుష్యమారణం స్తేయం పరదారాభి మర్శణమ్,
పారుష్య (వాగ్దండ) మభయం చైవ సాహసం పంచధా స్మృతమ్"

ఈ గ్రంథము, ప్రస్తుత శిక్షావిధానము నంతను దెలుపునదియే కాక ప్రాచీన విధానమును గరతలామలకము గావించుచు శాస్త్రసమ్మతము జనసమ్మతమునైన శిక్ష లను విధించుచు సంఘము దుర్నీతిపాలు గాకుండ రక్షించునదిగా నున్నది.

కామశాస్త్రము

వెనుకటి వానివలె నిదియు నొక ప్రాచీన శాస్త్రము. దీని యుత్పత్తిని వాత్స్యాయనకామసూత్ర మిట్లు వక్కాణించినది.

"ప్రజాపతి ప్రజలను సృజించి, ధర్మార్థకామములకు సాధనమై వారిసుఖ జీవనమునకు హేతు వగునట్టి లక్షాధ్యాయపరిమితమైన శాస్త్రమును బ్రవచించెను. అందేక దేశమైన ధర్మమును వేఱుగా గ్రహించి వైవస్వతమనువు ధర్మాధికారిక మైన శాస్త్రము నిర్మించెను. అర్థమును వేఱుగాఁ దీసికొని బృహస్పతి యర్థాధి కారిక శాస్త్రము రచించెను. మహాదేవునియనుచరుఁ డగునంది, కామమును వేఱుగాఁ గైకొని సహస్రాధ్యాయమైన కామసూత్రము నుడివెను. దానినే ఔద్దాలకియైన శ్వేతకేతువు సంగ్రహించి యైదువందల యధ్యాయముల కామ శాస్త్రము రచియించెను. దానిని సంక్షేపించి పాంచాలుఁడైన బాభ్రవ్యుఁడు, సాధారణము సాంప్రయోగికము కన్యాసంప్రయుక్తకము భార్యాధికారికము పార దారికము వైశికము ఔపనిషదికము, అనునేడధికరణములతో నూటయేఁబది యధ్యాయముల శాస్త్రము సంతరించెను. అందాఱవది యగు వేశ్యాధికరణమును దత్తకుఁడు పాటలీపుత్రమందలి వేశ్యల ప్రార్థనమునుబట్టి ప్రత్యేక గ్రంథముగాఁ జేసెను. అది తెలిసికొని, చారాయణుఁడు సాధారణాధికరణమును, సువర్ణనా భుఁడు సాంప్రయోగికమును, ఘోటకముఖుఁడు కన్యాసంప్రయుక్తకమును, గోనర్దీ యుఁడు భార్యాధికారికమును, గోణికాపుత్రుఁడు పారదారికమును, కుచుమారుఁడౌపని షదికమును, వేఱువేఱు గ్రంథములుగా నొనరించిరి. ఇట్లు పూర్వాచార్యులనేకులు

దీని కుపాధ్యాయని రపేక్ష, నయప్రకాశము, నను రెండు వ్యాఖ్యలు కలవు. ఇంచు మొదటిది చిక్కదేవరాజ మంత్రియగు లక్ష్మీపతిచేఁ గర్ణాట భాషలో ననువదింపఁ బడినది. ఈ గ్రంథమందు, ఇంద్రియజయము - విద్యావృద్ధ సంయోగము - విద్యావిభాగము - దండ మాహాత్మ్యము - ప్రకృతి సంపద - రాజపుత్ర రక్షణము - ఆత్మరక్షణము - మండల యోగము - సైన్యము - సంగ్రామము - మొదలగు బహువిధములైన విషయములు వర్ణింపఁబడినవి ఇట్లు కామందకుఁడును (కామందకి యని కొన్ని గ్రంథముల నున్నది) సోమదేవసూరియుఁ గొలఁదిగాఁ గొన్ని నూతన విషయములు వివరించినను, వీరికిఁ జాణక్యనీతియే ప్రధానాధారము అర్థశాస్త్రము లేక రాజనీతి యనుపేరఁ బెక్కుగ్రంథము లుదయింపలేదు గాని, కామందకుఁడు వర్ణించినట్లుగా—

"జాతవేదా ఇవార్చిష్మాన్ వేదాన్ వేదవిదాం వరః
యో గీతవాన్ సుచతుర శ్చతురోఽప్యేకవేదవత్"

విష్ణుగుప్తుఁడు నాలుగువేదములసార మొక్కవేద మగునట్లు రచియించిన యర్థశాస్త్ర మొకటే కలకాలము చాలును. ఇఁక నీ సందర్భమున దండవివేకమును గూర్చి రెండుమాటలు —

ఈ పేరనొక గ్రంథమును గ్రొత్తగా బరోడా సంస్థానమువారు ప్రకటించిరి. ఇదియు నొకవిధముగా రాజనీతియే. కాని, ఎక్కువగా నిది శిక్షాస్మృతి యనఁదగి యున్నది. దీని కర్తయైన వర్ధమానోపాధ్యాయుఁడు బిల్వపంచ వంశీయుఁడైన భవేశుని పుత్రుఁడు. ఇతఁడు మైథిలరాజైన భైరవుని యాస్థానమున ధర్మాధికారి పదవి నధిష్ఠించిన వాఁడగుటచే, క్రీ. పదునాఱవ శతాబ్ది మధ్యభాగమున నున్నవాఁడని తెలియుచున్నది.

ఈ గ్రంథము. కల్పతరు కామధేను హలాయుధ ధర్మకోశ స్మృతిసార కృత్యసాగర రత్నాకర పారిజాత మను యాజ్ఞవల్క్య సంహితా తట్టీకా తిలక ప్రదీపిక ప్రదీపాది గ్రంథముల ననుసరించిన నిబంధనము. ఏడు పరిచ్ఛేదముల యీ మహాగ్రంథమునఁ గొంచె మెచ్చుతక్కువగాఁ బ్రాచీన ధర్మశాస్త్రకర్తలందఱి మతములు సందర్భానుసారముగా నుదాహరింపఁ బడినవి. ఇందు మనుష్యమారణ దండము స్తేయదండము కన్యాదూషణ దండము దండపారుష్య దండము ప్రహరణ దండము వాక్పారుష్య దండము బంధక్యాద్యభిగమ దండము మొదలగు బహు విధశిక్షలు తెలుపఁబడినవి. పదిమంది కలసి యొక్కనిఁ

గొట్టినపు డెట్లు శిక్షింపవలెనో, ఏజాతివారి కెట్టి శిక్ష విధింపవలెనో, ఏవిధమైన దొంగతనమున కెట్టి శిక్ష చేయవలెనో చక్కఁగా నిరూపింపఁబడినవి. సాహసమైదువిధములని యీ క్రింది విధముగాఁ జెప్పుచు వీనికిఁ దగిన శిక్షలు చూపుట యెంతయు సముచితముగాఁ గనవచ్చును.

"మనుష్యమారణం స్తేయం పరదారాభి మర్షణమ్,
పారుష్య (వాగ్దండ) ముభయం చైవ సాహసం పంచధా స్మృతమ్"

ఈ గ్రంథము, ప్రస్తుత శిక్షావిధానము నంతను దెలుపునదియే కాక ప్రాచీన విధానమును గరతలామలకము గావించుచు శాస్త్రసమ్మతము జనసమ్మతమునైన శిక్షలను విధించుచు సంఘము దుర్నీతిపాలు గాకుండ రక్షించునదిగా నున్నది.

కా మ శా స్త్ర ము

వెనుకటి వానివలె నిదియు నొక ప్రాచీన శాస్త్రము. దీని యుత్పత్తిని వాత్స్యాయనకామసూత్ర మిట్లు వక్కాణించినది.

"ప్రజాపతి ప్రజలను సృజించి, ధర్మార్థకామములకు సాధనమై వారిసుఖజీవనమునకు హేతు వగునట్టి లక్షాధ్యాయపరిమితమైన శాస్త్రమును బ్రవచించెను. అందేక దేశమైన ధర్మమును వేఱుగా గ్రహించి వైవస్వతమనువు ధర్మాధికారికమైన శాస్త్రము నిర్మించెను. అర్థమును వేఱుగాఁ దీసికొని బృహస్పతి యర్థాధికారిక శాస్త్రము రచించెను. మహాదేవునియనుచరుఁ డగునంది, కామమును వేఱుగాఁ గైకొని సహస్రాధ్యాయమైన కామసూత్రము నుడివెను. దానినే ఔద్దాలకియైన శ్వేతకేతువు సంగ్రహించి యైదువందల యధ్యాయముల కామశాస్త్రము రచియించెను. దానిని సంక్షేపించి పాంచాలుఁడైన బాభ్రవ్యుఁడు, సాధారణము సాంప్రయోగికము కన్యాసంప్రయుక్తకము భార్యాధికారికము పారదారికము వైశికము ఔపనిషదికము, అనునేడధికరణములతో నూటయేఁబది యధ్యాయముల శాస్త్రము సంతరించెను. అందాఱవది యగు వేశ్యాధికరణమును దత్తకుఁడు పాటలీపుత్రమందలి వేశ్యల ప్రార్థనమునుబట్టి ప్రత్యేక గ్రంథముగాఁ జేసెను. అది తెలిసికొని, చారాయణుఁడు సాధారణాధికరణమును, సువర్ణనాభుఁడు సాంప్రయోగికమును, ఘోటకముఖుఁడు కన్యాసంప్రయుక్తకమును, గోనర్దీయుఁడు భార్యాధికారికమును, గోణికాపుత్రుఁడు పారదారికమును, కుచుమారుఁడౌపనిషదికమును, వేఱువేఱు గ్రంథములుగా నొనరించిరి. ఇట్లు పూర్వాచార్యులనేకులు

ఖండఖండములుగా నిర్మించిన శాస్త్రము కాలవశమున నుత్సన్న కల్పమైనది. అందు, బాభ్రవీయ నిర్మితమైనది సంపూర్ణమయ్యును మిక్కిలి పెద్దది యగుటచేఁ జదువుటకు శక్యముగాని దగుటచేతను, దత్తకాదు లేడుగురు రచియించినవి శాస్త్ర భాగములై యసంపూర్ణము లగుటచేతను, పూర్వులు నిర్మించినవాని యందలి యెల్ల విషయమును సంక్షేపించి పఠనయోగ్యమైన యల్ప గ్రంథముగా వాత్స్యాయనుఁడు కామసూత్ర మనుపేర నీ శాస్త్రము నిర్మించెను."

దీనినిబట్టి శ్వేతకేతువు మొదలుగా, కుచుమారుని వఱకును గల పూర్వమును లాయా సమయములఁ గామపురుషార్థ విషయకములైన గ్రంథములు రచియించుచు వచ్చిరనియు, అవి నష్టప్రాయములైనందున వాత్స్యాయనుఁడు లభించిన శాస్త్ర భాగము లవలోకించియుఁ, గామసూత్రము తుదనున్న—

"బాభ్రవీయాంశ్చ సూత్రార్థా నాగమయ్య విమృశ్యచ
వాత్స్యాయన శ్చకా రేదం కామసూత్రం యథావిధి"

అను శ్లోకము చెప్పునట్లు ప్రధానముగా బాభ్రవీయమైన కామశాస్త్ర మనుస రించియుఁ గామసూత్రము నిర్మించెనని విశదమగుచున్నది. కావున నిపుడు గోచ రించు కామశాస్త్ర గ్రంథములలో నిది మొదటిదైనను, ఇది పూర్వ గ్రంథముల సంక్షేపమే కాని కేవలము వాత్స్యాయనోపజ్ఞము కాఁదని తెలియఁదగును.

ఈ కామసూత్రకర్త, అర్థశాస్త్రము రచియించిన కౌటల్యాపర నాముఁడగు వాత్స్యాయనుఁడని కొందఱును, న్యాయభాష్యకర్తయగు వాత్స్యాయనుఁడని కొంద ఱును, చెప్పుచున్నారు గాని, యీ రెండు మతములుగూడ విశ్వాస్యములు గావు. అర్థశాస్త్రము కామసూత్రమును గాని, యిది దానిని గాని స్మరింపలేదు.

దాని వ్యాఖ్యాతలు కౌటల్యునికి వాత్స్యాయన సంజ్ఞను వాడలేదు. చాణక్య విష్ణుగుప్త నామములు పేర్కొన్న యితర గ్రంథకర్తలుకూడ నతని నీ పేరఁ బిలువలేదు. కామసూత్రమందు గాని దీని వ్యాఖ్యానములందు గాని వాత్స్యాయన నామముతప్ప మఱియొక పేరు కానఁబడదు ఇది యిట్లుండ, న్యాయభాష్యకర్త కామ సూత్రము తనదని యెందును జెప్పలేదు. కామసూత్రకర్త తాను న్యాయభాష్యము వ్రాసినట్లు తెలుపలేదు. ఈ రెంటి వ్యాఖ్యాతలైనను వీ రిద్దఱు నొకరే యనెడి భావ మెందును సూచింపలేదు. కాని, యాదవ ప్రకాశ హేమచంద్రులు, అర్థశాస్త్ర కామ

సూత్రకర్త లిద్దఱు నొకరే యనున ట్లీ క్రింది విధముగాఁ బర్యాయపదము లిచ్చి యున్నారు.

"వాత్స్యాయనస్తు కౌటల్యో విష్ణుగుప్తో వరాణకః
ద్రామిళః పక్షిలః స్వామీ మల్లనాగోఽఙ్గళో ఽపిచ"

"వాత్స్యాయనో మల్లనాగః కౌటల్య శ్చణకాత్మజః,
ద్రామిళః పక్షిలః స్వామీ విష్ణుగుప్తోఽఙ్గళశ్చ సః"

విమర్శకులకు మోహము గలిగించెడి యీ శ్లోకముల యుత్పత్తి యద్భుత మైనది. ఇవి న్యాయభాష్యకర్త నుద్దేశించి పుట్టినట్లు తోఁచునుగాని, అతనికిఁ గౌటల్య చాణక్య నామము లంటఁగట్టినవి. పోనీ! అర్థశాస్త్రకర్త నుద్దేశించినవే యందుమేని, యతనికి వాత్స్యాయనాది సంజ్ఞలు తెచ్చిపెట్టినవి. కామసూత్రకర్త నుద్దేశించిన వందుమా, పక్షిలాది సంజ్ఞలు బాధించుచున్నవి. కాఁబట్టి కలగాపులగముగానున్న యీ పేళ్ళ పట్టికలు భ్రాంతిమూలకము లనుటకంటె వేఱుగతి కనఁబడదు. ఈ సందర్భమున నర్థశాస్త్రకర్తకుఁగూడ వాత్స్యాయన సంజ్ఞ యున్నదని యంగీకరించి నను, ఒక్కొక్క వాత్స్యాయనుఁడు క్రమముగా, అర్థశాస్త్ర, న్యాయభాష్య, కామ సూత్రములను గ్రంథములలో నొక్కొకటి రచియించిన వాఁడే కాని రెండవది నిర్మించినవాఁడు మాత్రము కాఁడు. వీరిలో గామసూత్రకర్త వాత్స్యాయనుఁడు క్రీ. పూ. ప్రథమ శతాబ్ది కావలివాఁడని యొక మతము కలదు. ఇతని కాలము సందిగ్ధము. కాని, కీతుపండితుఁడు మొదలగు కొంద ఱితఁడు వాత్స్యాయన మల్లనాగు డనియు క్రీ. శ. మూఁడవ శతాబ్దిలోనివాఁ డనియు నభిప్రాయపడిరి.

కామసూత్రము, సాధారణ-సాంప్రయోగిక-కన్యాసంప్రయుక్తక - భార్యాధి కారిక - పారదారిక - వైశిక - ఔపనిషదిక - నామములైన యే డధికరణముల గ్రంథము. ఇందు మొత్తము ౧౨౦౦ సూత్రములతో ముప్పదియా ఱధ్యాయములు కలవు. సూత్రరచనా పద్ధతియుఁ బ్రకరణాది విభాగ రీతియు సరిగా నర్థశాస్త్రము ననుసరించినవిగాని, అందలి సూత్రములవలె నిందలివి క్లిష్టములు కావు. లోక జ్ఞానమున కది సాధన మగునట్లే లోకయాత్ర కిది సాధన మగుచున్నది. అయినను, కేవలము విషయ సుఖోపాయములను మిఁదు మిక్కిలి పరదార సమాగమోపాయములను బోధించుటచే నిందలి విషయము గర్హ్యమని యిటీవలి వారు కొందఱు తలంచుచు వచ్చిరి కాని, యీ గ్రంథము పూర్వకాలమునఁ దక్కిన శాస్త్రములవలెఁ జిరకాలము పండితలోక వ్యవహారమునఁ బ్రసిద్ధము కాక

పోలేదు. పూర్వకవు లందఱును గామశాస్త్రము పఠించినవారే యనుటకు వారి వారి కావ్యములలో వర్ణింపఁబడిన నాయికా నాయక శీలాదులే ప్రమాణము. మహాకవి కాళిదాసు శకుంతల నత్తవారింటికిఁ బంపునపుడు కణ్వునిచేఁ బలికించిన 'శుశ్రూషస్వగురూ' నిత్యాది శ్లోకములోని నీతులే కాక, యందలి పెక్కుమాటలును, కామసూత్ర మందలి యేకచారిణీ వృత్తములోని వగుటయే యిందు కాద్యనిదర్శనము. దండిమహాకవి యిందలి కన్యాసంప్రయుక్తాధి కరణములోని యనేక వాక్యముల నట్లే దశకుమార చరిత్రమునఁ గూర్చియున్నాఁడు. మహాకవి భవభూతి మాలతీ మాధవము సప్తమాంకమున 'ఏవంహి కామసూత్రకారా ఆమనంతి' యనుచు నిందలి వచనము నుదాహరించి యున్నాఁడు. ఇట్లే, అనేక కవులును వ్యాఖ్యాతలును గూడఁ దమరచనలకుఁ గామసూత్రమును సందర్భోచితముగాఁ బ్రమాణము గ్రహించిరనుటయే దీనియర్హతను జాటుచుండ దీనింగూర్చి చర్చయేల? కాని, ఇందొక్కమాట. పారదారికాధికరణమున దూతీకర్మాధ్యాయములో, దూతిక నాయికకుఁ గథలు చెప్పి ప్రవృత్తి గలిగింపవలసిన దను సందర్భమున 'అహల్యావిమారక శాకుంతలాదీ న్యన్యా న్యపి లౌకికాని చ కథ యేత్' అని యొక వాక్యమున్నది. దీనినిబట్టి, అవి మారక శాకుంతల నాటకములు వ్రాసినభాస కాళిదాసులకంటె వాత్స్యాయనుఁడు పరుఁడని మాత్రము భ్రాంతిపడరాదు. శకుంతలకథ భారత ప్రసిద్ధమై యుండఁ గాళిదాసనాటకమే దీని కాధారమయ్యె ననుట యుచితము కాదు కదా! జయమంగళ వ్యాఖ్యలో నుదాహృతమైన యవిమారక కథ భాసనాటకములోని కథ కించుక భిన్నముగా నుండుటయే యింపలి యుద్ఘాటనమున కది యాధారము కాదని స్పష్టమగు చున్నది. అందుచే భాసునికంటె ముందే వాత్స్యాయనుఁ డవిమారకకథ లోకమునకు సూచించెననుట విశ్వాస్యము.[1] ఈ హేతువును బట్టి కూడ వాత్స్యాయనుఁడు భాసునికంటెఁ బూర్వుఁడై మన మనుకొన్న కాలమున నున్నవాఁడని భావింపవచ్చును. అయిన నితనికాల మింకను విచారణీయము.

సూత్రకారుఁ డీశాస్త్రము ధర్మార్థ కామసాధనమను దృఢ విశ్వాసముతో 'ధర్మార్థ కామేభ్యోనమః' అను సూత్రము మొదటఁ గూర్చి, గ్రంథాంతమందు-

"త దేత ద్బ్రహ్మచర్యేణ పరేణ చ సమాధినా,
విహితం లోకయాత్రార్థం న రాగార్థోఽస్య సంవిధిః"

1. అవిమారకకథకు మూలాధార మేదో తెలియకున్నది.

రక్షన్ ధర్మార్థకామానాం స్థితిం స్వాం లోకవర్తినీమ్,
అస్య శాస్త్రస్య తత్త్వజ్ఞో భవ త్యేవ జితేంద్రియః"

అనుచు శాస్త్రఫలము వక్కాణించి యున్నాఁడు. దీనిని బట్టి, ఈ శాస్త్రము సకలవర్ణముల వారును దమతమ గృహస్థ ధర్మములను జక్కఁగా జరుపుకొనుట కుద్దేశింపఁ బడినది గాని కేవలము రాగార్థము గాదనియు, దీనిని జక్కఁగాఁ దెలిసికొన్నవాఁడు ధర్మార్థ కామములకుఁ బరస్పర వైషమ్యము కలుగకుండ జితేంద్రియుఁడై యైహికాముష్మిక సాధన మగునట్లు తన జీవయాత్రను సాగించు ననియు విదిత మగుచున్నది. కావునఁ గామశాస్త్రము నీతిబాహ్యము గాక త్రివర్గసాధన మనుట సత్యము. అయితే, పారదారిక ప్రకరణ మెట్లు సముచిత మగును? అను విషయ మించుక చర్చింతము.

ఈ శాస్త్ర మాద్యంతము సవిమర్శముగాఁ జదివినచో సద్బ్రహ్మచారియు లోకహితాభిలాషియు నగు వాత్స్యాయనముని యీ ప్రకరణమును బరదారసమాగమ ప్రవృత్తికిఁ గాక తన్నివృత్తికే యుద్దేశించినట్లు తెలియును.[1] లోకమునఁ గామాంధులై పరభార్యల నభిలషించువారు చేయునట్టి వివిధములైన యుపాయములను వారిచేష్టలను జూపించిన యీ భాగము చదివినఁ వారికిఁ బరదారసమాగమాభిలాషకంటె స్వభార్యా సంరక్షణాభిలాషమే యధికము కాకపోదు. అదిగాక, యేశాస్త్ర మేనను మంచిని బోధించుటకుఁ బ్రవృత్తమైనదిగాని చెడ్డను బోధించుటకుఁ గాదు. అట్టియెడఁ బ్రాణికోటికి సహజమైన కామము ధనాధికార బల మత్తులయెడ దారితప్పి యందందు విజృంభించుట యను దోషము లోకమున సృష్ట్యాది సిద్ధమై వచ్చుచుండ, గార్హస్థ్యము త్రివర్గసాధనముగా నుపదేశింపఁ బూనిన వాత్స్యాయనముని, దోషవిచారణమున నట్టిచెడ్డ నణఁగించుట కుద్దేశించె ననవలెనుగాని, ప్రత్యక్షమైన యాదోషమునే గుణముఁగా వర్ణించె ననవచ్చునా? అట్టియిన స్త్రీపురుష శీలములను భావపరీక్షను భార్యాధికారికమును ద్రివర్గ ప్రతిపత్తిని వర్ణించిన యీ ముని యభిప్రాయమేమై యుండును? అందుచేఁ గామమునకు సంబంధించిన యెల్ల విషయములను విశదీకరించు నీ శాస్త్రమందలి యీ ప్రకరణము సందర్భో

---

1. సందృశ్య శాస్త్రతో యోగాన్ పారదారిక లక్షణాన్, నయాతిచ్ఛలనాం కశ్చిత్ స్వదారాన్ ప్రతి శాస్త్రవిత్ త దేత ద్దారగుప్త్యర్థ మారబ్ధం శ్రేయసే నృణామ్, ప్రజానాం దూషణా యైవ న విజ్ఞేయోఽస్యాయం విధిః. అధి. ౫.

చితమై లోకజ్ఞానదాయక మగుచున్న దనియే విశ్వసింపనగును. అయినా, ఈ శాస్త్రము లౌకికవిద్యానిష్ణాతులగు విద్వాంసు లెవరికి వారు చదువుకొనఁదగి యున్నది గాని, శిష్యులకుఁ బాఠము చెప్పఁదగినది కాదని మాత్రము నా యభిప్రాయము. విశదీకరించి చెప్పుటకు సిగ్గు కలిగించు సందర్భము లిందుంటయే యందుకుఁ గారణము.

దీని కుదయించిన వ్యాఖ్యలలో యశోధరుని జయమంగళ వ్యాఖ్యయు, వీరభద్రుని కందర్పచూడామణియు.[1] భాస్కర నరసింహశాస్త్రి కృతవృత్తియు దృగ్గోచరములగుచున్నవి. "వాత్స్యాయనీయం కిల కామసూత్రం వ్యాఖ్యాయి తత్రైః కశ్చిదిహా న్యథైవ" అను వాక్యమును బట్టి యశోధరునికిఁ బూర్వము దీనికిఁ గొన్ని వ్యాఖ్యానము లున్నట్లు తెలియును గాని యవి కనరావు. యశోధరుఁడు క్రీ. శ. అష్టమ శతాబ్దివాఁడనియు దశమ శతాబ్దిలోనివాఁడనియు రెండుమతములు కలవు. ఇతఁడొక సామంత ప్రభువనియు, గురుదత్తమైన యింద్రపదుఁడను బిరుదము కలవాఁడనియుఁ దెలియవచ్చును. ఈ శాస్త్ర మవశ్యపఠనీయ మని యితఁడు వ్యాఖ్యావతారికయందు చక్కఁగా సమర్థించియున్నాఁడు. భాస్కర వంశమున జన్మించిన నరసింహశాస్త్రి కాశీనివాసుఁడు, సర్వేశ్వరశాస్త్రి శిష్యుఁడు. ఇతఁడు వ్యాఖ్యావతారికలోని 'వత్సోపరి వాత్సల్యా ద్వాత్స్యాయన నామకామశాస్త్రం యః' అనువాక్యమున వత్సరాజుమీఁది ప్రేమచే వాత్స్యాయనుఁడు కామసూత్రము రచియించెనని సూచించి యున్నాఁడు కాని, యీ వత్సుఁడు వత్సదేశరాజో, ఈ పేరుగల మఱియొక దేశపు రాజో తెలియఁదగిన మాట లేవియుఁ జెప్పియుండ లేదు. కామసూత్రములకుఁ గందర్పచూడామణి యనుపేర శ్లోకరూపవ్యాఖ్య రచియించిన వీరభద్రుని స్మరించిన నరసింహశాస్త్రి వృత్తి జయమంగళకంటె నర్వాచీన మగుట విదితము. వీరభద్రుఁడు ౧౬౩౩ లోఁ దన గ్రంథము పూర్తిచేసినట్లు వ్రాసికొనియున్నాఁడు. ఇది విక్రమ శకమో శాలివాహన శకమో తెలుపలేదు. ఎట్లయిన నితనికిఁ బరుఁడగు నరసింహశాస్త్రి పదునెనిమిదవ శతాబ్దిమొదటి భాగము లోనివాఁడగును. ఇతఁ డజ్ఞాతానంద మయిన మోక్షముకంటె జ్ఞాతానందమగు కామమే యుత్తమ పురుషార్థమను భావము వెల్లడించుచు, కామశాస్త్రమును సమర్థించెను. భాస్కరయను నింటిపే రితఁ డాంధ్రజాతీయుఁడని తెలుపుచున్నది.

1. ఇది కామసూత్రము ననుసరించినది గాని సరియైన వ్యాఖ్యకాదని తోఁచుచున్నది.

ఏతాదృశమైన కామసూత్రము ననుసరించి తరువాత నుదయించిన కామశాస్త్ర గ్రంథములలో మొదట గణింపఁ దగినది రతిరహస్యము. దీనికర్త కొక్కోక కవి యగుటచే నిది కొక్కోక మనియుఁ బిలువఁబడుచున్నది కొన్ని ప్రతులలోని కడపటి పద్యగద్యము లితఁడు. సింహలపాటలీయుఁ డనియుఁ బారిభద్రుఁడనియు సింహలీయుఁడనియు వేఱువిధముగాఁ జెప్పుచున్నవి. ఎట్లయిన నితఁడు సింహళీయుఁడగుట సత్యము ఇతని ముత్తాత విఖ్యాత పండితుఁడగు తేజోకుఁడు ఇతని తండ్రి గద్యవిద్యాధరకవి. ఇది బిరుదై యుండును. మల్లినాథుఁడు పేర్కొన్న యీ కవి క్రీ. పదియేనవ శతాబ్దిలోనివాఁడై యుండును. ఇతఁడు గ్రంథావతారికలోఁ దన్నిట్లు వర్ణించుకొని యున్నాఁడు.

"కొక్కోకనామ్నా కృతినా కృతోఽయం శ్రీవైన్యదత్తస్య కుతూహలేన...సకలకలాకలాప నిష్ణాతో వాగ్విలాసజిత బృహస్పతిః కొక్కోనామా కవిః నందికేశ్వర శ్వేతకేతు పాంచాల దత్తక చారాయణ సువర్ణనాభ ఘోటకముఖ గోనర్ద గోణికాపుత్ర కూచిమార వాత్స్యాయన ప్రభృతిభిః కృతేభ్య శ్శాస్త్రేభ్యస్సారమాదాయ రతిరహస్యాఖ్యం గ్రంథ మారభమాణః—"

ఈ వైన్యదత్తుఁ డెవఁడో తెలియరాదు. ఇతఁడు, కామసూత్రకర్త పేర్కొన్న పూర్వుల నందఱిని బేర్కొనుచువారి శాస్త్రములు చూచినట్లు తెలిపెను. గాని, వారి గ్రంథములలో ననేకములు లుప్తప్రాయము లైనట్లు వాత్స్యాయనుఁడు చెప్పియుండ నితని కా గ్రంథము లెట్లు లభించినో తెలియకున్నది. పరిశీలింపగా నిది ప్రాచీన కామశాస్త్ర గ్రంథకర్తలను సగౌరవముగా స్మరించుట గాని, గ్రంథములను బ్రత్యక్షముగా సందర్శించుట కాదని తోఁచుచున్నది. కావున నితని కృతికి మూలాధారము వాత్స్యాయనీయ సూత్రమేయని విశ్వసింపవచ్చును.

కొక్కోకము పది పరిచ్ఛేదముల పద్యగ్రంథము. కాంచీనాథుఁడు దీపిక యను పేరను రామచంద్ర బుధేంద్రుఁడు ప్రకాశిక యనుపేరను దీనికి వ్యాఖ్యలు నిర్మించిరి. ఇది కామసూత్రము ననుసరించి పుట్టినదైనను దానికంటె నెక్కువగా లోకమున వ్యాపించి ఖ్యాతి గాంచిన దనుట విదితము. తరువాత దీని నెక్కువగా ననుకరించి హరిహర పండితుఁడు శృంగారదీపిక యను నామాంతరముగల మఱియొక రతిరహస్యమును, కల్యాణమల్లుఁ డనంగరంగమును రచియించిరి.

'నాకావ్యము చదివిన యోగుల మనస్సుగూడఁ జలించునన్నఁ దక్కినవారి మాట చెప్పనేల?' యని ప్రతిజ్ఞ చేసిన హరిహరుఁడు పూర్వులను మించి కొన్ని భాగములు మిక్కిలి పచ్చిగా వర్ణించి యున్నాఁడు. 'లోడీఖాన్' అను మహమ్మదీయ నాయకుని సంతుష్టికై రచియింపఁబడిన యనంగరంగమును 'భోగసుఖము పరాత్మ పరమానందముతో సమాన' మనుచుఁ గేవల తుచ్ఛసుఖమునకే ప్రాధాన్య మిచ్చినది. జ్యోతీశ్వరాచార్యుఁ డెక్కువగాఁ గామసూత్రమునే యనుసరించి పంచసాయక మను గ్రంథము నిర్మించియున్నాఁడు. అది వీనికంటెఁ గొంత మృదువై విశేషాంశముల నలరారు చున్నది. ఇట్లే యింకను రుద్రకవి నిర్మితస్మరదీపి యు, మీననాథకృత రతిరత్న ప్రదీపికయు, రతిదేవవిరచిత యోగాధికారమును, నాగార్జునకృత వశీకరణతంత్రమును, సౌమదత్తి నిర్మితవిటవృత్తమును, మొదలగునవి కామపురుషార్థ ప్రధానములై యవతరించినవి గాని వీనికి వ్యాప్తిలేదు. క్షేమేంద్రుఁడు కామశాస్త్ర గ్రంథము కూడ నిర్మించినట్లు 'శ్రీనందీశ్వర రంతిదేవ ఫణితం క్షేమేంద్ర విద్యాగమమ్' ఇత్యాది జ్యోతీశ్వర వాక్యమునఁ దెలియును గాని, అది కలావిలాసకుట్టనీ మతములలో నేదైన నొకటి యగునేమో యని తోఁచుచున్నది. వీనికి వేఱుగాఁ గామసూత్రసార మతఁడు నిర్మించెనని కొంద ఱందురు గాని యది కనరాదు. ఇవి యిట్లుండ—

దత్తకసూత్రము కూచిమారతంత్రము, అని మఱి రెండు గ్రంథములు కనఁబడు చున్నవి. పేళ్ళనుబట్టి యివి కామసూత్రకర్త పేర్కొన్న పూర్వాచార్యులు నిర్మించినవని భ్రాంతి కలుగవచ్చును గాని యవి వారివి కావు.

"యద్దత్తకేన ప్రమదాహితార్థం కాంతానువృత్తం
కథితం స్వతంత్రే, తస్మాత్సమాహృత్య సమస్త మన్యం
వేశ్యాంగనావృత్త మహం ప్రవక్ష్యే"

అను శ్లోకమును బట్టి, దత్తకుని వైశికాధికరణములోని శయనోపచారికాది భాగములను సంగ్రహించి యన్యులెవరో దత్తకుని పేర నీ సూత్రము నిర్మించినట్లు విశదమగును. కాని, వాత్స్యాయని నాఁటికే యుత్పన్న కల్పమైన దత్తకుని వేశ్యాధికరణ మన్యులెవరికో లభించియుండు ననుటయు విశ్వాస్యము కాదు. అందుచే నెవరో వేశ్యాంగనావృత్తము రచియింపఁబూని దానిని దౌలత రచియించి ప్రసిద్ధిగన్న దత్తకాచార్యుని పేర నీ సూత్రము వెలయించి యుందురని యూహింప వలసి వచ్చినది. అట్లే కూచిమారునిపేర నెవరో యీ తంత్రము రచియించి యుందురని యిందలి—

"కూచిమారేణ తపసా యత్కృతం క్రీడనం పురా,
తత్ప్రవక్ష్యామి చిత్రార్థం నానార్థ పదనిశ్చితమ్"

అను మాటలవల్లనే స్పష్టమగు చున్నది. మూఁడు పటలముల యీ తంత్ర మందు పృష్యయోగము లధికముగాఁ జూపఁబడినవి. ఇవి గాక, వీరణారాధ్యుఁడు మొదలగు మఱికొందఱు పంచరత్నము మొదలగు స్వతంత్రములైన కామశాస్త్ర గ్రంథములు రచియించినట్లు తెలియుచున్నది. కాని యిట్టి వన్నియు లోకమున నిపుడు విస్మృతప్రాయము లైనవి.

ఇది శ్రీచర్ల బ్రహ్మయశాస్త్రి గురువర కరుణాధీత పాణినీయుఁడును,
ఆంధ్ర భాషానుశాస నాంధ్రదశరూప కాంధ్రభాషావాఙ్మయ
చరిత్ర ప్రయోగచింతామణ్యాది కృతికర్తయు నైన
మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రి సంతరించిన
సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్ర ద్వితీయ
భాగమగు లౌకిక వాఙ్మయ చరిత్ర
యందలి పఞ్చమాధ్యాయము.

షష్ఠాధ్యాయము

అలఙ్కారశాస్త్రము

ఇం దలంకారశబ్దము శబ్దార్థాలంకార మాత్రపరము కాదు. విద్వల్లోక ప్రతీతినిబట్టి యీ ప్రకరణమునకీ పేరు పెట్టఁబడినను, సాహిత్యలక్షణ కర్తలయభిప్రాయములను బట్టి కావ్యమునకు శోభను గలిగించునట్టి రీతి వృత్తి శయ్యా పాక ధ్వని భావ రస ప్రసాద యమ కోపమా కథాపాత్రౌ చిత్యాది సకల కావ్యధర్మములును, అలంకారశబ్దవాచ్యములే యని భావింపఁదగును. సాహిత్య విషయములైన పై కావ్యధర్మములను గూర్చి మెచ్చుతక్కువగాఁ బరామర్శించిన లాక్షణికులందఱును దమ గ్రంథముల కేదో యొక పేరు పెట్టుచు వచ్చినను, అందనేక గ్రంథముల నలంకారవిషయ మెక్కువగా నుండుటను బట్టి వాని కలంకార గ్రంథము లనియు వారి కాలంకారికు లనియు వ్యవహారము వ్యాప్తమైనది. దానం జేసి యిది యలంకారశాస్త్ర మనఁబడినను దీనికి సాహిత్యశాస్త్ర మనుపేరే సముచిత మగును.

అలంకారశాస్త్రము తరువాతఁ బుట్టి క్రమముగా సహస్రముఖముల విస్తరించినది గాని, అందలి బీజములుమాత్ర మనాదులనఁ దగినంత ప్రాచీనములు. సర్వ ప్రపంచ వాఙ్మయముల కోఙ్కారమైన ఋగ్వేదమందు కావ్యధర్మబీజము లెన్నో మొలకెత్తిన వనుటకంటె వాని సనాతనత్వమునకు వేఱొక నిదర్శన మక్కఱలేదు. ఈ సందర్భమున ఋగ్వేదమును బహువిధ ఛందఃకావ్యముల సంపుట మనియు మహేతిహాస మనియుఁ జెప్పవచ్చును. అందు చిన్న చిన్న యితిహాసములును వివిధములైన వర్ణనలును లెక్కలేనన్ని యున్నవి. అందు, అపాల ఊర్వశీపురూరవులు భుజ్యుఁడు వృశుఁడు మొదలగువారి కథలు శృంగార వీరాద్భుతాది రసప్రధానములై వెలయు చున్నవి. ఉషస్సింధు సరస్వత్యాది వర్ణన లుపమోత్ప్రేక్షారూప కాద్యలంకారముల విరాజిల్లుచున్నవి ఈ విషయము ప్రథమభాగమున విశదీకరింపఁబడినది.[1]

వేదములలో యితిహాసములు కొన్ని బ్రాహ్మణారణ్య కోపనిషత్తుల దు పెద్దవైనవి. అందులేని కొన్ని మృదుమధురభాషలోఁ గ్రొత్తగా నుదయించినవి [2] అట్లు

1. చూ. సం. వా. చ. ప్రథ—పంచమాధ్యాయము.

2. చూ. ,, ,, సప్తమాధ్యాయము.

వైదికవాఙ్మయమునఁ గనవచ్చు మొలకలే రామాయణ భారత సంహితాదులందు శాఖోపశాఖలుగాఁ బెరిఁగినవి. ఇందులేని కావ్యధర్మములే లేవనియు, అందును తొలికావ్యమైన శ్రీమద్రామాయణము సర్వలక్షణసంపన్న యగుకావ్యేందిర పుట్టిల్లనియుఁ బాఠకలోక మెఱుఁగక పోలేదు. భరతముని యిందలి శ్లోకము లుదాహరింపక పోయినను, అతని నాట్యశాస్త్రమందలి కావ్యధర్మ లక్షణములకుఁ బ్రమాణము రామాయణమే యని యంగీకరింపక తప్పదు. అందుచే ఋగ్వేదాదులందలి కావ్యధర్మములను సేకరించి పెంచి యలంకరించు కొన్న రామాయణము సాహిత్య శాస్త్రమునకు లక్ష్యము లక్షణము నైన యాద్యగ్రంథ మనుట నిర్వివాదము. తరువాత దీనిని నాట్యశాస్త్రమును జూచి భాసకాళిదాసాదుల కావ్యములు బయలు దేఱినవి. వీని నన్నిటి నవలోకించి నవనవ వేషముతో దండ్యాదుల కావ్యలక్షణములు తలలెత్త నారంభించినవి. ఇది యిప్పటికి దృగ్గోచర మగుచున్నయలంకార శాస్త్రోత్పత్తిమార్గము. దీనిని బట్టి కావ్యధర్మములే ప్రాచీనము లనియు వానిసంజ్ఞ లర్వాచీనము లనియు భ్రాంతిపడరాదు. ప్రసక్తి లేకపోవుటచే వేదరామాయణాదు లందు రీతి వృత్తి పాక గుణాదులసంజ్ఞ లుండుట కవకాశము లేదు గాని, కొన్నిటి పేర్లు భరతనాట్య శాస్త్రమునకు మున్ను లేకపోలేదు. రామాయణబాల కాండచతుర్థ సర్గ ప్రక్షిప్త మనుమాట నిజమే కాని[1] అది యెంత ప్రక్షిప్తమైనను నాట్యశాస్త్రమునకుఁ దరువాతిది కాదు. కావున నందలి శృంగారాది రససంజ్ఞలు[2] భరతాచార్యునికిఁ బూర్వమే సారస్వతమున నున్న వనుట విదితము. భగవత్పాణిని, అఱు సూత్రములం దుపమానశబ్దమును బేర్కొని మఱియొక సూత్రమం దుపమానోపమేయ సాధారణ ధర్మములను సూచించియున్నాఁడు.[3] యాస్కుఁడు, ఉపమా శబ్దమును నిర్వచించియున్నాఁడు[4] బాదరాయణుఁడు రూపకశబ్దమును బేర్కొని యున్నాఁడు.[5] ఈ శబ్దము లీగ్రంథములం దలంకారపరములు కాకపోయినను, ప్రతిపాదించిన విషయములను బట్టియు నిర్వచనములను బట్టియు నలంకారజ్ఞాపకములైనయివియే యలంకార సంజ్ఞలని తెలియకపోదు. కావున నాట్యశాస్త్రమునకుఁ

1. చూ. ద్వితీయాధ్యాయ. పుట 38
2. రసైః శృంగార కారుణ్య హాస్య వీర భయానకైః
   రౌద్రాదిభిశ్చ సంయుక్తం కావ్య మేత దగాయతామ్. రా. 1. 4-9.
3. అష్టా—6. 2-80; 8. 1-10; 2. 1-55; 5. 4-97, 187; 3. 4-45, 2. 1-56.
4. నిరు. 3.
5. బ్ర. సూ. 1. 4-1.

బూర్వమే యాలంకారికసంజ్ఞ లన్నియుఁ గాకున్నఁ గొన్నియైన నున్నవని నమ్మవచ్చును.

ఏతాదృశకావ్యధర్మములను విశదీకరింపఁ బూని కనవచ్చినవానిలో మొదటిది భరతనాట్యశాస్త్ర మనుట పునరుక్తము. దీనిం గూర్చి ప్రథమాధ్యాయమునఁ గొంత తెలిసికొని యున్నాము. ఇందలి ౫ ౬ ౭, ౧౬ ౧౮ - ౨౬ అధ్యాయములు, పూర్వ రంగనాందీ ప్రస్తావనాదులను, శృంగారాద్యష్టరసములను శాంతరస స్వరూప మును, విభావాది బహుభావ భేదములను, కావ్యలక్షణ కావ్యగుణ దోషాదులను, దశవిధ రూపక లక్షణములు భారత్యాదివృత్తులు దూతీపరిచారికా నాయికాది లక్షణ ములు నటసూత్రధార విదూషకాదిధర్మము ౹ మొదలగువానిని క్రమముగా వివరించు చున్నవి. తరువాతి లాక్షణికులు నిర్వచించిన యలంకార ప్రభేదములలోఁ గొన్ని యైనను దీనికిఁ బూర్వమును దీని నాఁడును సారస్వతమం దున్నను, ఇది—

"ఉపమా దీపకం చైవ రూపకం యమకం తథా
కావ్య స్యైతే హ్యలంకారా శ్చత్వారః పరికీర్తితాః,

అనుచు ఉపమాదులు నాలుగే యలంకారములని నిరూపించినది, ఇట్లు పెక్కు కావ్యధర్మములను బోధించిన యీ నాట్యశాస్త్రమే తరువాతి యాలంకారిక లక్షణములకు సర్వవిధముల నాధార మయ్యోననియు, ఈ చతురలంకార నిరూపణము గూడ సాహిత్య లక్షణములలో నిది యాద్యమనెడి యభిప్రాయము స్థిరపఱచు నొక హేతువనియుఁ దెలియనగును ఈ విషయమునన్నెల్లవి మర్శకు లేకీభవించుచున్నారు గాని, కొందఱు కాళిదాసకాలమును క్రీ. ప చమ శతాబ్దివఱకు దిగలాగుచు నాట్య శాస్త్రము క్రీ. తృతీయ శతాబ్ది ప్రాంతమందలిదని యూహించుచున్నారు. భరత కాళిదాసాది ప్రాచీనుల కాలములను గూర్చి విమర్శకులెల్లరు గావించిన నిర్ణయము లూహలమీద నాధారపడినవే కాని ప్రబల ప్రమాణ బద్ధములు కావు, కానేరవు. కావున గాంధర్వవేద సందర్భమునఁ జదివినట్లుగా నాట్యశాస్త్రము క్రీ. పూ. తృతీయ శతాబ్ది ప్రాంతమందలిదే యని మనము భావింతము. అట్టి యీ నాట్య శాస్త్రమును గూర్చియు, తక్కిన యాలంకారిక లక్షణములను గుఱించియు, తత్కర్తలను గూర్చియు, పరిశోధకులు కొందఱు విపులముగాఁ జర్చించుచు గ్రంథములను వ్యాసములను వ్రాసి యాంగ్లమునఁ బ్రకటించియున్నారు. వారి వ్రాఁతలన్నియు నేకగ్రీవము కావు కాని, సందర్భాను సారముగా వారి యభి ప్రాయములు గూడఁ దీసికొనుచు గ్రంథ విస్తరము గాకుండ దీనిని బరిశీ లింతము.

భరతాచార్యునికిని దండిభామహులకును మధ్యకాలమందును, భరతముని నాఁడును, అతనికిఁ బూర్వమును, కొందఱు సాహిత్య లక్షణకర్త లున్నట్లు గ్రంథాంతర వచనములవల్లఁ దెలియుచున్నది గాని, వారి కృతులు మాత్ర మెవ్వరి కిని గోచరింపకున్నవి. కావ్యాలంకార లక్షణ సూచనలు భరతునికి మున్నే యున్న వని మన మింతకు మున్నొక విధముగాఁ దెలిసికొని యున్నాము కాని, రాజశేఖరుఁ డీ మార్గమునుగాక, తక్కిన పెక్కు విద్యల కున్నట్లే కావ్య విద్యకును దేవతా సంబంధ మున్నట్లు నిరూపించి, అందలి వివిధశాఖల యుత్పత్తి మార్గముల నీ క్రింది విధమున వేఱుగాఁ జూపియున్నాఁడు.

శ్రీకంఠుఁడు, పరమేష్ఠి వైకుంఠాది చతుష్షష్టి శిష్యులకును; భగవానుఁడైన యాస్వయంభువు, నిజేచ్ఛా సంజాతులైన తన శిష్యులకును; ఉపదేశించిన రీతిని మేము కావ్యమీమాంస గావించుచున్నాము. బ్రహ్మ శిష్యులలో సరస్వతీ పుత్రుఁడు కావ్యపురుషుఁడు. ప్రజాహిత కాముఁడైన ప్రజాపతి, కావ్యవిద్యా ప్రవర్తనమున కతని నియోగించెను. అతఁ డష్టాదశాధికరణములతోడి యా విద్యను దివ్యులకుఁ జెప్పెను. వారిలో సహస్రాక్షుఁడు కవి రహస్యమును, ఉక్తిగర్భుఁ డౌక్తికమును, సువర్ణనాభుఁడు రీతి నిర్ణయములు. ప్రచేతాయనుఁ డానుప్రాసికమును, చిత్రాంగ దుఁడు చిత్రమును యమకములను, శేషుఁడు శబ్దశ్లేషను, పులస్త్యుఁడు వాస్తవమును, ఔపకాయనుఁ డౌపమ్యమును, పారాశరుఁ డతిశయమును, ఉతథ్యుఁ డర్థశ్లేషను, కుబేరుఁ డుభయాలంకారికమును, కామదేవుఁడు వైనోదికమును, భరతుఁడు రూపక నిరూపణీయమును, నందికేశ్వరుఁడు రసాధికారికమును, ధిషణుఁడు దోషాధికరణ మును, ఉపమన్యుఁడు గుణౌపాదానికమును, కుచమారుఁ డౌపనిషదికమును జదివిరి. తరువాత వారు తము చదివిన భాగములను వేఱువేఱు శాస్త్రములుగా రచియించిరి. ఇట్లొనరింపఁబడిన కావ్యవిద్య ప్రకీర్ణ మగుటంజేసి కొంత యుచ్ఛిన్నమైనది. అందుచే సర్వాధికరణార్థము సంక్షేపించి యల్పగ్రంథమున నీ యష్టాదశాధికరణి యగు కావ్యమీమాంసను రచియింపఁ బూనితిమి.''

రాజశేఖరుఁడు, తాను నిర్మింప నుద్దేశించిన కావ్యమీమాంసలోని కవి రహ స్యాదులగు పదునెనిమిది యధికరణములను ముల్లోకములలోని పదియేడుగురు పెద్దల కంటఁగట్టుచు వ్రాసిన యీ యవతారిక కొన్ని స్మృతీతిహాస పురాణాదులలోని యవ తారికల ననుకరించి గ్రంథ మహత్త్వ ప్రశంసాపరముగా నున్నదనుట స్పష్టము. అయినా, అంతా కల్లగాకుండ నొక పీస మిందు సత్యమున్నది. ఇతఁడు పేర్కొన్న వారిలో భరతుఁడు 'రూపక నిరూపణీయమునే' నాట్యశాస్త్ర మను పేర రచియిం

చినమాట వాస్తవము. సువర్ణనాభుఁడు కుచుమారుఁడు ననువారు క్రమముగాఁ గామశాస్త్ర సంబంధములైన సాంప్రయోగికము - ఔపనిషదికము - అనెడి ప్రకరణములు రచించినవా రని వాత్స్యాయన కామసూత్రము చెప్పుచున్నది. కాని, వారు కావ్యవిద్యాసంబంధములైనరీతినిర్ణయము - ఔపనిషదికము - అనుభాగములు రచించినవా రనుట కితనిమాట తప్ప వేఱొకప్రమాణము కనరాదు. తక్కిన మానవలోకములోని పెద్దలు కొందఱిపేళ్ళు పురాణాలలోఁ గనవచ్చినను, వారు కావ్యమీమాంసా భాగములు రచియించినవా రనుటకే యాధారములు దొరకనప్పుడు, స్వర్గపాతాళాదులలోనివారు నిర్మించిన గ్రంథములు గగనకుసుమము లనుట కాక్షేపమేమి ?—ఇంక, దండికావ్యాదర్శములోని —[1]

"పూర్వశాస్త్రాణి సంహృత్య ప్రయోగా నుపలక్ష్య చ"
"ఇతి వాచా మలంకారా దర్శితాః పూర్వసూరిభిః"

అనుచోట, హృదయంగమా వ్యాఖ్యాత, కాశ్యపవరరుచి ప్రభృతులు నిర్మించినశాస్త్రములని యర్థము వ్రాసెను గాని, ఆ గ్రంథములపేళ్ళు చెప్పలేదు. కావ్యాదర్శ శ్రుతపాలినీ వ్యాఖ్యాకర్త, పై స్థలమందు కాశ్యప బ్రహ్మదత్త నన్దిస్వాములను బేర్కొనెను గాని వారి గ్రంథములను జెప్పలేదు. వీరిలోని వరరుచి వాక్యకారవరరుచి యనుట కాధారము లేదుగావున, వీరందఱును దండికిఁ బూర్వులై యుందురుగాని భరతునికిఁ బూర్వులు కాఁజాలరని చెప్పవచ్చును. ఇది యిట్లుండ, కావ్యప్రకాశమున కాదర్శవ్యాఖ్య రచియించిన మహేశ్వరుఁడును, సాహిత్యకౌముదికిఁ గృష్ణానందినీవ్యాఖ్య నిర్మించిన విద్యాభూషణుఁడును, భరతాచార్యుఁ డగ్నిపురాణములోని యలంకార సాహిత్యశాస్త్ర విషయములను సంగ్రహించి కారికలుగా నిర్మించెనని చెప్పుచున్నారు. అందలి ౩౩౬-౩౪౬ వఱకును గలపదునొకండధ్యాయములందు దృశ్యపాఠ కావ్యసంబంధములైన వివిధవిషయములును వర్ణింపఁబడియున్న మాటనిజము. కాని, భరతేన ప్రణీతత్వా ద్భారతీరీతి రుచ్యతే, అనుచు వృత్తికి బదులుగా రీతిని ప్రయోగించి భరతాచార్యుని బేర్కొన్న యగ్నిపురాణమతని నాట్యశాస్త్రమునకుఁ బూర్వము గాక పర మని విదిత మగుటచే మహేశ్వర విద్యాభూషణుల విషయమునఁ బ్రమాదపడి రని భావింపవలసియున్నది. మఱియు సాహిత్యదర్పణకర్త యగు విశ్వనాథకవిరాజు, కావ్య ముపాదేయ మనుటకుఁ బ్రమాణముగా.—

1. 1-2, 2-7.

"నరత్వం దుర్లభం లోకే విద్యా తత్ర సుదుర్లభా
కవిత్వం దుర్లభం తత్ర శక్తి స్తత్ర సుదుర్లభా"

అనెడి యగ్నిపురాణశ్లోక ముదాహరించియున్నాఁడు. అద్భుతసారకర్త యగుబల్లాల సేనుఁడు మొదలగు సిద్ధులుముగ్గురు నగ్నిపురాణమును ప్రమాణముగా స్వీకరించియున్నారు. కాని, వీరు మిక్కిలి యర్వాచీను లగుటచే వీరిమాటలను బట్టి యది యలంకారశాస్త్రమునఁ బ్రమాణగ్రంథమని కాని యాద్యమనికాని భ్రాంతి పడరాదు. సుప్రసిద్ధులు ప్రాచీనులునగు దండిభామహాదు లెవరును దమ గ్రంథములం దగ్ని పురాణములోని కావ్యాలంకార విషయములను గైకొనలేదు. దాని పేరెత్తలేదు. అందుచేతనే కావ్యాదర్శ కావ్యాలంకార ధ్వన్యాలోకములలోని కొన్ని యలంకార నిర్వచనములు, అగ్నిపురాణములోని తల్లక్షణములును సరిగా నేకీభవించుచున్నను, ఈ విషయమున నది వీని ననుసరించినది గాని, యివి దాని ననుసరింప లేదని విమర్శకులూహింప వలసివచ్చినది. ఈ యంశమును పి. వి కాణే పండితుఁడు చక్కఁగాఁ జర్చించి సిద్ధాంతీకరించెను.[1] అగ్నిపురాణము వీని పేరెత్తక పోవుటను బట్టి యివి యే దాని ననుసరించిన ట్లేల యూహింపరాదని యీ విషయమునఁ గొందఱికిఁ దోఁచవచ్చునుగాని, అది. తానన్ని విధముల మొదటిదాన ననెడి యుద్దేశముతో బయలుదేఱినపురాణ మగుటచే నిట్టిసంశయమున కవకాశమే లేదు. ఇంతకును, పురాణ చరిత్ర సందర్భమున జదివినట్లుగా, అగ్ని స్కాందాది పురాణములలోని పెక్కుభాగములు ప్రక్షిప్తములైన యర్వాచీనములనుట నిజము. కావున విషయ విమర్శనమునుబట్టి క్రీ. తొమ్మిదవ శతాబ్ది పాంతమున నగ్నిపురాణమందు ప్రవేశించిన పూర్వోక్తాధ్యాయములు కావ్యాదర్శాదులకుఁ బూర్వములు కావనవచ్చును. ఇది యిట్లుండ—

భామహుఁడు తనకావ్యాలంకారములో 'త ఏత ఉపమాదోషాః సప్త మేధావినోదితాః' అనుచు మేధావి యనునొక యాలంకారికుని మతము క్రోడీకరించి యున్నాఁడు. రుద్రటుని కావ్యాలంకారమునకు వ్యాఖ్య వ్రాసిన నమిసాధువు 'గూడ మేధావిరుద్రప్రభృతిభిః' అనుచు నతనిఁ బేర్కొనియున్నాఁడు. అయినను, ఆ మేధావి, లేక మేధావిరుద్రుని గ్రంథము కనరాదు. అశ్వఘోషుఁడొక యాలంకారిక గ్రంథము నిర్మించెనని దాని టీకా భాషానువాదమువల్లఁ దెలియుచున్నది గాని, ఆ సంస్కృతగ్రంథము మృగ్యము. ధర్మకీర్తియనునొకకవి యాలంకారికుఁ

1. చూ. P. V. Kane, M. A. గారి సాహిత్యదర్పణాంగ్ల పీఠిక.

డంమరు గాని, అతని కృతియుకేదు. దీనినిబట్టి భరతాచార్యునికిఁ బూర్వమును, అతనికిని దండిభామహులకును నడుమను గొన్ని కావ్యాలంకార లక్షణములు పుట్టినట్లు సూచనలున్నను, అవి చిరకాలము క్రిందటనే యంతర్ధానమైనట్లు తేలినది. కాని, భట్టి కావ్యములోని కావ్యాలంకార లక్షణ రూపమైన ప్రసన్న కాండము దండి భామహుల కృతులకుఁ బూర్వమని విమర్శకులు కొంద అనుచున్నారు. అందుకు భట్టి కావ్యకర్త యెవఁడు ? ఏ కాలమువాఁడు ? అను విషయములు పరిశీలింపవలసి యున్నది. పెక్కండ్రు పెక్కు విధములఁ జర్చించిన దీని నిందు సంగ్రహముగా ముచ్చటింతము.

పతంజలి మహాభాష్య వ్యాఖ్యలగు త్రిపదీ దీపికలును వాక్యపదీయమును సుభాషిత త్రిశతియు భట్టికావ్యమును రచియించిన మహావిద్వాంసుఁడు మహాకవి భర్తృహరి యని ప్రాచీనమైన పాతకలోక సంప్రదాయము. ఇందు భట్టికావ్యము మాత్రము భట్టియను నతఁడు రచియించినదే కాని భర్తృహరి నిర్మించినది కాదని కతిపయ విమర్శకమతము. తక్కినవాని కర్తయగు భర్తృహరికంటె సుభాషిత త్రిశతి కర్తయగు భర్తృహరి వే అని యేకదేశిమతము.[1] మహాభాష్య వ్యాఖ్యాత యగు భర్తృహరియే పాణినీయ సిద్ధశబ్ద రూపములకు లక్ష్యలక్షణ రూపమైన భట్టి కావ్యము నిర్మించియున్నాఁడని మనము పాణినీయ వ్యాకరణ సందర్భమున వెనుకఁ జదివియున్నాము. భాష్యవ్యాఖ్య లిపుడు కనరాక పోవుటచే వానియందు భర్తృహరి స్వవిషయ మేమైనఁ దెల్పెనో లేదో తెలియదుగాని, వాక్యపదీయమునందుగాని భట్టి కావ్యాదులందుగాని యితఁడు నిజవిషయ మేమియుఁ జెప్పియుండలేదు. ఇపు డితని గ్రంథములఁ గనవచ్చెడి గద్యలు లేఖకులును వ్యాఖ్యాతలును జేర్చినవిగాని, యితనివి గావని వాని వైవిధ్యమే చెప్పుచున్నది. అయినను, వారు తమనాఁటికి దెలియ వచ్చిన కృతికర్తృత్వ విషయక సంప్రదాయము ననుసరించియే యట్లు గద్యలు వ్రాసిరని మన మంగీకరింపవలసియున్నది గాని, మూలగ్రంథ కాలమునకును వ్యాఖ్యాన కాలమునకును, అంతరము మిక్కిలి హెచ్చుటచేఁ గొంత కింవదంతియందు చేరకపోదని మాత్రము నమ్మవలసియున్నది. ఇందు కితనిఁగూర్చి లోకమున విస్తరించిన పుక్కిటి పురాణగాథలే నిదర్శనము.

భర్తృహరిని భట్టివిక్రమార్కులతోఁ జేర్చియు, విక్రమార్కుని సోదరుని గావించియు, ఒకానొక దేశమునకు రాజుఁ గావించియు, భార్య దుశ్శీలము కారణ ముగా నితని సంసార విరక్తుని జేసియు, ఏవేవో కొన్ని కథలు వ్యాపించినవని మన

---

1. ఈ విషయము నీతికావ్య సందర్భమున విచారింపఁ బడినది.

మెఱుఁగుదుము. అందు, తన చెవినిబడిన యొక కథ నమ్మియే సుభాషిత త్రిశతికి వ్యాఖ్య రచియించిన అవంచ రామచంద్ర పండితుఁడు సహృదయానందినీ వ్యాఖ్యావతారికలో "విప్రేపి ణాభూతపూర్వం ఫల మధితప సొలమ్భి సూర్యప్రసాదాత్" ఇత్యాది శ్లోకమున భర్తృహరి వైరాగ్యమును వర్ణించియున్నాఁడు. కథ లిట్లుండ, వ్యాఖ్యాతలును, లేఖకులును వ్రాసిన యవతారికలు గద్యలు నెట్లున్నవో చూతము.

౧. త్రిపదీ-దీపికా-వ్యాఖ్యలు (భర్తృ) హరి నిర్మితములని కైయటుఁడు.

౨. వాక్యపదీయమును, త్రిపదీదీపికావ్యాఖ్యలును (భర్తృ) హరి ప్రణీతములని, కాశ్మీర రాజగు ముక్తాపీడుని మంత్రియైన లక్ష్మణుని వంశములోని వాఁడును భూపతి రాజపుత్రుఁడు నగు హేలరాజు వాక్యపదీయ వ్యాఖ్యయగు హేలరాజీయమునఁ జెప్పియున్నాఁడు.[1]

౩. క్రీ. ౧౧౮౮ లోని పుణ్యరాజు తన వాక్యపదీయ టీకాంతమునందు, గురు ప్రశంసయు, మూలవ్యాఖ్యాన ప్రశంసయుఁ గావించుచు నిట్లు చెప్పియున్నాఁడు.

"శశాఙ్క-శిష్యా చ్ఛ్రుత్వైత ద్వాక్యకాణ్డం, సమాసతః,
పుణ్యరాజేన త స్యోక్తా సఙ్గతిః కారికాశ్రితా.
గురవే భర్తృహరయే శబ్దబ్రహ్మవిదే నమః,
సర్వసిద్ధాన్తసన్దోహసారామృతమయాయ చ"

౪ సుభాషితత్రిశతీవ్యాఖ్య యగుసహృదయానందినితుద,
"ఇతి...శ్రీభర్తృహరియోగీన్ద్రవిరచితా సుభాషితత్రిశతీ సంపూర్ణా"

౫. పురుషార్థదశకము తుద—
"ఇత్యాచార్య భర్తృహరి ప్రణీతం పురుషార్థ దశకం సంపూర్ణమ్"

౬. భట్టికావ్యమునకు మనోహరాఖ్య వాఖ్య వ్రాసిన శ్రీధర పండితుఁడు సర్గాంతములం దిట్లు వ్రాసెను.
"వ్యాఖ్యానే భట్టికావ్యస్య శ్రీధరీయే మనోహరే"

---

1. కైయట హేలరాజుల శ్లోకములు పాణినీయ సందర్భమున నుదాహరింపఁ బడినవి.

౮. ఒక వ్రాత పతిలో—

"శ్రీమద్గోవిందదీక్షితసూను విక్రమావరజభట్టి మహాకవి విరచితే మహాకావ్యే" ఇత్యాది—[1].

౯. ముగ్ధబోధినీ కర్త్రయగు భరతపండితుని మాట లిట్లున్నవి—

"భర్తృహరి ర్నామ కవిః శ్రీరామకథాశ్రయం మహాకావ్యం చకార—ముగ్ధబోధిన్యాం భట్టిటీకాయామ్"

"భట్టిటీకాం పరికురుతే భరతో ముగ్ధబోధినీమ్" ఇత్యాది—[2]

౯. ఇంకొక వ్రాఁత పుస్తకములో—

"ఇతి భర్తృకావ్యటీకాయాం జయమంగళాయామ్"[3]

౧౦. ఇంకొక ప్రతిలో జయమఙ్గళాన్త గద్యమున—

"వలభీవాస్తవ్యస్య శ్రీస్వామి సూనో ర్భట్టి మహాబ్రాహ్మణస్య మహావైయాకరణస్య —" ఇత్యాది-[4].

౧౧. ఇంకొక లిఖిత మూలమాత్ర పుస్తకము తుదనున్న శ్లోకము, దాని తరువాతి గద్య ఇట్లున్నవి.[5]

"ప్రవిధాయ ధృతిం పరాం జనానాం,
యువరాజం భరతం తతోఽభిషిచ్య,
జఘటే తురగాధ్వరేణ యష్టుం
కృతసమ్భారవిధిఃపతిః ప్రజానామ్. ౩౧
ఇతి బట్టి కావ్యే తిజన్తకాణ్డే లుగ్విలసితం
నామాదితః ద్వావింశస్సర్గః,"

౧౨. జటీశ్వర - జయదేవ - నామాంతరుఁడగు జయమంగళుఁడు, వ్యాఖ్యారంభమున నిట్లు వ్రాసెను.

---

1. తంజావూరు లైబ్రరీ కేటలాగు. సం. VI. నంబరు-3712.
2. తం. లై. కే. సం. VI.
3. తం. లై. కే. సం. VI నంబరు-3715.
4. ఈ ప్రతి నేను సంస్కృతకవి జీవితము వ్రాసిన కాలమున 1909 లోఁ జూచినది.
5. తంజావూరు లైబ్రరీ. నంబరు-3707.

"శ్రీస్వామిసూనుః కవి ర్భట్టిలునామా రామకథాశ్రయం మహా
కావ్యం చకార-"

ఇతని వాఖ్యతోడి గ్రంథముతుద నీ క్రింది శ్లోకము లున్నవి.

1. ఇద మధిగతముక్తి మార్గచిత్రం, వివదిషతాం వదతాం చ సన్ని
బంధాత్, జనయతి విజయం సదా జనానాం, యుధి సుసమాహిత
మైశ్వరం యథాస్త్రమ్.

2. దీపతుల్యః ప్రబన్ధో ఽయం, శబ్దలక్షణచక్షుషామ్,
హస్తామర్ష ఇ వాన్ధానాం, భవే ద్వ్యాకరణా దృతే.

3. వ్యాఖ్యాగమ్య మిదం కావ్య, ముత్సవ స్సుధియా మలమ్,
హతా దుర్మేధస శ్చాస్మిన్, విద్వత్ప్రియతయా మయా.

4. కావ్య మిదం విహితం మయా వలభ్యామ్,
శ్రీధర సేననరేన్ద్రపాలితాయామ్,
కీర్తి రతో భవతా న్నృపస్య తస్య,
ప్రేమకరః క్షితిపో యతః ప్రజానామ్.

ఇతి భట్టికావ్యే ద్వావింశతితమ స్సర్గః.

కావ్య మిత్యాది-మ యేదం కావ్యం విహితం కృతమ్, శ్రీధర
సూనునా నరేన్ద్రనామ్నా నృపేణ పాలితాయామ్...వలభీనామక
పుర్యామ్. అత ఏవకావ్య విధానాయ యాకీర్తిః సాతస్యైవ రాజ్ఞో
భావతాత్...—[1].

ఇంకను గలవు కాని, ఈ పంద్రెండు విధముల నున్నవానికి సామరస్యము
కుదురునో కుదురదో చూతము. ఇందు మొదటి రెండును జెప్పినహరి భర్తృహరియే
యని నా మైకదేశన్యాయము స్మరింపఁజేయుచు మూఁడవది స్థిరపఱుచుచున్నది.
ఇది చెప్పిన శబ్దబ్రహ్మవేత్తయగు మహావైయాకరణుఁడును, నాల్గవది చెప్పినపాతం

1. ఇది, బొంబాయి నిర్ణయసాగర ప్రెస్సులో- 1928-అచ్చుపడినది.

జలయోగవేత్తయగు యోగీంద్రుఁడును, ఐదవది చెప్పిన యాచార్యుఁడును భర్తృహరియేయని తప్పక విశ్వసింపఁదగియున్నది. ఒక కావ్యమునే, ఆఱు, పదునొకండ్లు భట్టికావ్య మన్నవి. తొమ్మిదవది భర్తృకావ్య మన్నది. ఈ రెంటికి నాధారము నా మైకదేశన్యాయమని తెలియఁగలదు. ఏడుఁ ప ?, పంద్రెండులు భట్టి కవి యన్నవి. ఎనిమిదవది భర్తృహరి కవి యనియు భట్టికావ్య మనియుఁ జెప్పినది. పదునొకండవ దానిలో లేనట్లే, మూలసూత్రమున్న వేఱు వ్రాఁత పుస్తకములలోను ముగ్ధబోధిన్యాది టీకలతోడి లిఖిత పుస్తకములలోను గూడ, పంద్రెండవ దానితుదఁ గనవచ్చు గ్రంథాంతశ్లోకములు లేవు సరిగదా! అట్టి వ్రాత ప్రతులలోఁ గొన్నిటియందు భట్టికావ్యకర్త భర్తృహరియని కనఁబడుచున్నది. తంజావూరు లిఖిత పుస్తకపట్టిక ప్రకటించినవారీ విషయమిట్లే తెలుపుచున్నారు.[1] ఒక జయమంగళా వ్యాఖ్యతోడి పుస్తకములలోఁ బెక్కింట నీ శ్లోకములున్నవి. అట్టి పుస్తకమే నిర్ణయసాగర ముద్రణమునకు లభించినది. అందలి శ్లోకము లాధారముగా నాధునిక విమర్శకులు కొందఱు 'భట్టికావ్యము భర్తృహరి రచించినది కాదు.' అను వాదము లేవనెత్తిరి.[2] అంతే కాని, యీ శ్లోకములు భట్టికావ్య మూలకర్తవా ? వ్యాఖ్యాతవా? అనువిషయ మాలోచింపరైరి. మఱియు, మూలములో 'శ్రీధరసేన' యనియు, వ్యాఖ్యలో 'శ్రీధరసూను' అనియు రెండువిధముల నున్న పాఠములకు గతి యేమో యూహింపరైరి. మూలపాఠమును వలభీపుర పాలకులగు ధరసేనులకు సరిపుచ్చుచు భట్టికావ్యకాల నిర్ణయమునకు మాత్రము గడంగిరి. కావున వివాదకారణమైన యీ శ్లోక చతుష్టయ మెవరిదో ముందు కనుఁగొందము.

గ్రంథ ప్రశంసాపరములైన ప్రథమ ద్వితీయ శ్లోకములను గూర్చి యంతగా విచారింపఁ బనిలేదు. ఇఁక మూఁడవశ్లోకము-" ఈ కావ్యము వ్యాఖ్యానము లేకుండఁ దెలియరాదు. దీనిని జదివి గొప్ప విద్వాంసులు సంతోషించినఁ జాలును. నేను గొప్పపండితులకుఁ బ్రియుఁడనై శబ్దశాస్త్రజ్ఞానము లేనిదుర్మేధసుల నింద ఁజచి వైచితిని" అనుభావము వెల్లడించుచున్నది. ఆహా! ఏమిభావము! కవి యెవఁడైనఁ గానిండు. ఈ యాలోచన మెంతయుదార మైనదో చూడుఁడు. తాను రచియించిన కావ్యమున కిట్టిప్రయోజనము ప్రకటించిన కవి లోకములో

1. తంజావూరు కేటలాగు 8707 నంబరు. The name of the author apppears in some Mss. as Bhartrhari.

2. చూ. పి. వి. కాణేపండితుని సాహిత్యదర్పణాంగ్ల పీఠిక.

నుండునా ? నిజముగా దురాశయగర్భితమైన యీ శ్లోకము మూలకర్తది కాదనుటకుఁ బ్రబలమైన హేతు వొకటి కలదు చిత్తగింపుఁడు.

భామహుఁడు తన కావ్యాలంకార ద్వితీయ పరిచ్ఛేదములో, కావ్య ప్రసంగము కావించుచు, నానాధాత్వర్థ గభీరయు యమకవ్యపదేశినియు నగు ప్రహేళిక సుఖబోధ్యము గాదను తలంపుతో, ఇట్టి కావ్యములుకూడ శాస్త్రములవలె వ్యాఖ్యాగమ్యము లైతే, వీనివల్ల మంచి విద్వాంసులు సంతోషింతురు కాని, ప్రజ్ఞ చాలనివారణఁగిపోవుదురుగదా అయ్యో ! అను భావము వెల్లడించుచు—

"కావ్యా న్యపి య దీమాని వ్యాఖ్యాగమ్యాని శాస్త్రవత్,
ఉత్సవ స్సుధియా మేవ హ న్త దుర్మేధసో హతాః"

అను శ్లోకము చెప్పెను. ప్రహేళికా సందర్భ మవకాశముగా నుదయించిన యీ శ్లోకము శాబ్దిక జ్ఞానప్రయోజనమును, క్లిష్టార్థమునైన భట్టికావ్యమున కన్నివిధముల సరిపడుట యెఱింగిన జయమంగళుఁడు తా నట్టి కావ్యమునకు వ్యాఖ్య వ్రాసి వన్నెతెచ్చితినన్న యుత్కర్ష ప్రకటించుకొనుటకై దీని యర్థమే వచ్చునట్లు 'వ్యాఖ్యాగమ్య మిదంకావ్య' మిత్యాదిగాఁ బూర్వోదాహృతమైన మూఁడవ శ్లోకము కల్పించెననుట విస్పష్టముగా గోచరించుచుండ నది మూలకర్తది కాదనుట కింకను సందేహ మేల ? ఆ తృతీయ శ్లోకము మూలకర్తదని యెఱిఁగియే భామహుఁడు భట్టికావ్య నిరసన పరముగా నిట్లు చెప్పిన ట్లెంచ భావింపరాదని కొంద ఱడుగ వచ్చును గాని, ప్రాచీన గ్రంథకర్త లెవరు నట్లు తమ కృతులఁ బ్రయోజనమును వర్ణించిన జాడయే కనఁబడదు. ఇఁక నాల్గవ శ్లోకము చూతము. మూలమునుబట్టి శ్రీధరసేనరాజు పాలించు—వ్యాఖ్యానుబట్టి, శ్రీధరుని పుత్రుఁడైన నరేంద్రుఁ డను పేరుగల రాజు పాలించు—వలభీపురమున నే నీ కావ్యము రచియించితిని. - నే ననఁగా భట్టియే యందము—అందుచే నీ కావ్యరచనమువలని కీర్తి యా రాజున కగుఁగాక - అను భావము తెలుపుచున్నది. ఇది చరిత్ర విషయకము గావున శ్రద్ధగాఁ బరిశోధింపఁ దగియున్నది. 'శ్రీధరుని పుత్రుఁడైన నరేంద్రుఁడను రాజు' అనెడి యర్థము వ్యాఖ్యానమున విస్పష్టముగా నున్నది గావున మూలములో 'సేన' పదమునకు బదులుగా 'సూను' పదమే యుండవలెనని విదితమగుచున్నది. ఆ పక్షమున విమర్శకు లాలోచించినట్లు శ్రీధరసేను లనెడివారు రారు. నరేంద్రుఁ డనెడి రాజు వచ్చును. వలభీశాసనములలో శ్రీధరసేను లున్నారు కాని, నరేంద్రాహ్వయుఁడు లేఁడు. సేన-భట్ట-అను పదములు వలభీరాజుల పేళ్ళ తుద గౌరవార్థక

ములై చేరుట కలదు. కావున శ్రీధరుఁ డనువాఁడు శ్రీధరసేనుఁ డనఁదగునుగాని, అతఁడు నరేంద్ర సంజ్ఞుఁడు కాఁజాలఁడు. వలభీరాజ వంశమునం దా పేరుగల రా జొకఁ డుండునేమో కాని, మొదటి ధరసేనుఁడు మొదలుగా నాల్గవధరసేనునివఱకుఁ గల మధ్యకాలమందు – క్రీ. ५००-६५० నడుమ – భట్టియను వాఁ డతని కంకిత ముగా భట్టికావ్యము రచియించి యుండెననెడి విమర్శకుల యాశయము మాత్రము సరికాదని దీనివల్ల దేలుచున్నది. ఇంక—

"శ్రీధర పుత్రుఁడైన నరేంద్రుఁడు పాలించు వలభీపురమున నేనీ కావ్యము నిర్మించితిని, ఈ కావ్యరచనకీర్తి యా నరేంద్రరాజున కగుఁ గాక" యనెడి కవి యాశయము విమర్శింతము, నరేంద్రునికి యశస్సెట్లు వచ్చును ? గ్రంథమున కతని పేరు పెట్టుటచేతనో, అవతారికలో నతని గుణములు వర్ణించుటచేతనో, అట్టి యవ తారిక లేదు. పేరు కనఁబడదు. కవి భట్టి, కావ్యము భట్టికావ్యము. ఇఁక నరేం ద్రుని పేరేది ? 'కీర్తి రతో భవతా న్నృపస్య తస్య' అను పాదము, నరేంద్రుని కినిఁ గావ్య కర్తృత్వ మారోపించి యతనికిఁ గీర్తి తెచ్చునట్లు చెప్పుచున్నదిగాని, క్రియ కనఁబడదు. అతనికిఁ గీర్తి తెచ్చుట కవి యాశయమైనచో నిది నరేంద్ర కావ్యము కావలెనుగాని భట్టికావ్యము కాఁగూడదు. అందుచే భట్టి యనెడి యొక కవి నరేంద్రుఁ డనెడి వలభీరాజున కీ కావ్యమునఁ గీర్తి తెచ్చె ననెడి యర్థము పొసఁగదు. కావున నీ నాలుగు శ్లోకములును మూలకర్తవి కా వనియు, వాఖ్యాత యగు జయమంగళుఁడు కల్పించిన వనియు స్పష్టమగుచున్నది. ఇందుకుఁ గొన్ని కారణములు పైని జూపఁబడినవి. వానినే యొక్కచో సంగ్ర హింతము.

౧. ముగ్ధబోధిన్యాది వ్యాఖ్యానకర్త లీ శ్లోకము లెఱుఁగరు.

౨. మూలము మాత్రమున్న పుస్తకములలో నివి కనరావు.

౩. కావ్యకర్త యెవఁడును మూఁడవ శ్లోకములో నున్నరీతిని గర్వముతోడి యనుచితోక్తులు పలుకఁడు.

౪. చతుర్థశ్లోక భావమునుబట్టి యీ కావ్యము నరేంద్రునిపేర లేదు.

౫. ఆ నరేంద్రునికి భట్టియను వ్యవహార మున్నదని యూహింతమన్న గద్యలో 'శ్రీ స్వామిసూనో ర్భట్టి మహాబ్రాహ్మణస్య' అను విశేషణము లుండుటం

భట్టి కవి భట్టి వే అనవలెను. ఇంతకును వలభీశాసనములలో శ్రీధరపుత్రుఁడైన నరేంద్రనామకరాజు కానరాఁడు.[1]

౬. భట్టి యను కవి వలభీపురమున నీ కావ్యము రచియించి యొక రాజునకుఁ గీర్తియే యభిలషించెనేని, వలభీశాసనములలోని రాజవర్ణనములం దీ విషయము తప్పక యుండును. కాని, అట్లు లేదు.

ఈ హేతువులనుబట్టి, ఈ శ్లోకములలో మొదటి మూఁడింటిని, కావ్య మహత్త్వముతోడి తన వ్యాఖ్యానమహిమ ప్రకటించు కొనుటకును, కడపటి శ్లోకమును దానేదో విన్న చరిత్రాంశము చేర్చుటకును మిక్కిలి యర్వాచీనుఁడైన జయమంగళుఁడు కల్పించినవని తప్పక చెప్పవచ్చును; నమ్మవచ్చును పూర్వోదాహృతములైన యెనిమిది, పంద్రెండు సంఖ్యలుగల యవతారికలలోని గ్రంథారంభ వచనములు పోలియుండుట చూడఁగా, ముగ్ధబోధినీ వ్యాఖ్యను జూచియే జయమంగళావ్యాఖ్య పుట్టిన దనవచ్చును దీనినే యది చూచి పుట్టినచో నీ శ్లోకముల నది గ్రహించియుండును. ముగ్ధబోధిని క్రి. ౧౩౦౦ లో జనియించినది. దాని తరువాతిదైన జయమంగళ చేర్చిన పుక్కిటి పురాణ మెట్లు విశ్వసనీయమగును ? అయితే భట్టి కావ్యకర్త యెవఁడు ? భట్టియే. భర్తృ భట్టిశబ్దముల సంబంధముపై దృష్టి పెట్టక తొలుత జయమంగళుఁడును, అతనినిబట్టి యిప్పటి విమర్శకులును, పొరపడిరి గాని, భర్తృహరియు భట్టియు నొకఁడే.

కాత్యాయనుని కృతికి, 'కాతీయ'మనియు, కుమారిలభట్టు మతమునకు 'భట్టమత' మనియు వాడుక వచ్చినట్లే భర్తృహరి కావ్యమునకుఁ దొలుత 'భర్తృకావ్య' మను వాడుక కలిగినది. నిజముగా నీ వాడుక యున్నదనుటకు ముగ్ధబోధిని మాటలే ప్రమాణము. అది, భర్తృహరి ర్నామకవిః శ్రీరామ కథాశ్రయం మహాకావ్యం చకార' అని మొదటఁ జెప్పి, తుదను, కావ్యమును భట్టికావ్య మన్నది. తొమ్మిదవ సంఖ్య వ్రాఁత పుస్తకము నిజమైన వ్యవహారమునుబట్టి 'భర్తృకావ్య టీకాయామ్' అన్నది. నామైక దేశన్యాయమునుబట్టి కైయిటాదులు భర్తృహరిని 'హరి' యని వ్యవహరించినట్లే, అతని యీ కావ్యమును 'భర్తృకావ్య'మని తొలుతఁ బాఠకులు వ్యవహరించినట్లు విశ్వసింపవచ్చునుగదా ! ఈ కావ్యము మొదటి పేరు రావణవధ యని జయమంగళాంత గద్యములోని 'భట్టి మహాబ్రాహ్మణస్య...కృతౌ రావణ వధే...' అను మాటలే చెప్పుచున్నవి. నిజమైనపే రిది యైనను, కవిని-ట్టి పాఠక

1. చూ. ఇండియన్ ఏంటిక్వరీ – సం. 10.

లోకము దీనిని భర్తృహరి కావ్యమని వాడుచుండ, దాని సంగహరూపమైన భర్తృ కావ్యమను సంజ్ఞ స్థిరపడినది. ఆ దేశమునం దా కాలమునఁ బ్రాకృతము మెక్కువగా వాడుకలో నున్నందున నిందలి భర్తృశబ్దమునకుఁ బ్రాకృత రూపమైన భట్టిశబ్ద మాదేశమైనది. దానితో భట్టికావ్యసంజ్ఞ లోక మావరించినది ఇది నిజమైన భట్టి కావ్య సంజ్ఞా స్వరూపము. ఇట్లు మాఱుచు వచ్చిన దీని స్వరూపము తెలిసిన కొందఱర్వాచీనులు దీనిని భర్తృకావ్య మనుటకూడఁ బైయభిప్రాయమును సమర్థించు చున్నది. ఇంక, ఇందలి భర్తృ, భట్టి యగుటకుఁ బ్రాకృత వ్యాకరణములే కాదు, పూర్వకవి ప్రయోగములును బ్రమాణము లగుచున్నవి.[1] ఇట్లు సిద్ధమైన యీ భట్టి పదము భట్టియనెడి యొక వేఱుకవి కలఁడనెడి భ్రాంతికి మూలమయినది. ఈ భ్రాంతికి భర్తృహరి భటివిక్రమార్కుల పుక్కిటి గాథలు సాధకములైనవి. భట్టి యను మఱియొక పురుషుఁ డున్నాఁడో లేఁడో, ఆ విషయ మిపుడు విచారింపఁ బనిలేదు గాని, భట్టి కావ్యములోని భట్టిశబ్దము భర్తృహరి పరమే యని మా తము చెప్పవచ్చును. సర్ మోనియర్ విలియమ్స్ పండితుఁడుగూడ నిట్లే యభిప్రాయ పడుచు భట్టిశబ్దమున కర్థము వ్రాయుసందర్భమున "భట్టి, భర్తృస్వామి - హరి -భట్టిస్వామి - స్వామిభట్ట అనుపేళ్ళ వ్యవహరింపఁబడెను. ఇతఁడు, మహావై యాకరణుఁడు. వాక్యపదీయము మొదలగు వ్యాకరణ గ్రంథములు భట్టికావ్యము సుభాషితత్రిశతి. అను వానిని రచియించెను" అని విశదీకరించెను. కావున భర్తృహరియే భట్టికావ్య కర్తయనెడి ప్రాచీన పాఠకమతమే నిజమగుచున్నది. ఇఁక నేఁడు పండెండుగద్యలలోని యితని తండ్రిమాట. గోవింద శ్రీస్వామి శబ్దములు సమానార్థకములు పర్యాయపదములు నగుట నిందేదో యొకటి యితని తండ్రిపేరగునేమో ! కాని, ఇందు కితర పమాణము లభింపలేదు. ఇట్లే, ఇతని భ్రాత విక్రముఁ డనుటకును, ఇతని నివాసము వలభీపుర మనుటకును గూడ ఇతరా ధారములులేవు. కావున నివి సందిగ్ధములు. ఇఁకఁ బ్రస్తుతవిషయమైన యితనికాలము.

భట్టికావ్యాంత శ్లోకము జయమంగళ కల్పితమని యింతకు మున్నే విదిత మైనది గావున, అది యాధారముగా, త్రివేదిపండితుఁడును, కాణేపండితుఁడును మొదలగువారు వలభీపురరాజు లగు ధరసేనుల కాలమునందు క్రీ. శ. ౫౦౦- ౬౫౦ నడుమ భట్టికావ్యము పుట్టియుండు ననుచుఁ బ్రకటించిన యూహయు ; మూఁడవ ధ్రువసేనుని శాసనమునుబట్టి భట్టికావ్యకర్త బప్పుఁడను వానిపుత్త్రుఁడు భట్టిభటుఁడనియు నతఁడాకాలము వాఁడనియుఁ గొందఱు చేసినయూహయుఁ

1. భర్తదారకః = భట్టిదారఙో, భర్తుః = భట్టిణో, ఇత్యాదులు.

విరాస్తము లగుచున్నవి. ఇఁక, మందసార సూర్యదేవాలయ శాసనములోని శ్లోకములు భట్టి కావ్యద్వితీయ సర్గలోని శరదృతువర్ణన శ్లోకములకు సరిపడుచున్నవని చెప్పుచు, క్రీ ४२३ సంవత్సరమునం దాశాసనమందలి శ్లోకములు రచియించినవత్స భట్టియే భట్టి కావ్యకర్తయని తలంచిన బి. సి ముజుందారు పండితునియూహ సమంజసము గాదని ఏ. బి. కీతుపండితుఁడు పరామర్శించి యున్నాఁడు. వత్సభట్టి భట్టి కావ్యకర్తయనుట నిరాధారము గావున దానితోఁ దన్నిర్ణీతకాలమును ప్రమాణబద్ధము గాదనుట తెల్లము. ఏ. బి. కీతుపండితుఁడు పూర్వవాదము లంగీకరింపకున్నను, భట్టికావ్యము వాక్యపదీయ కర్తయగు భర్తృహరి వ్రాసినది గాదనుచు, అది దండిభారవి కవులకంటెఁ బూర్వ ముదయించినదని చెప్పును.[1] ఇది యైనను, ఊహయే కాని సిద్ధాంతము కాదు. అందుచే నితనికాలము సందిగ్ధముగా నున్న మాట సత్యమేకాని, నేను సంస్కృతకవిజీవితము రచియించిన నాఁటియభిప్రాయము మార్చుకొనఁ దగినప్రమాణము లభింపమిచే. క్రీ. శ. ७-०० ప్రాంతములోని భారవి కితఁడు పూర్వుఁడనియే యభిప్రాయపడుచున్నాను. భట్టికావ్యమితనిది కాదనెడి వాదము ప్రబలముగా నున్నది గాని, అది భారవికిఁ పూర్వమను విషయమున వివాదము లేదు గావున, అందలి కావ్యాలంకార విషయకమైన ప్రసన్నకాండము దండికావ్యాదర్శమునకుఁ బూర్వమనుట విశ్వసనీయమే యగుచున్నది. ఇఁక దీని నిట్లుంచి దండిభామహుల పౌర్వాపర్యము నించుక పరిశీలింతము.

దండికావ్యాదర్శమందును భామహుని కావ్యాలంకార మందును సుమారు పదిశ్లోకముల కొన్నికొన్ని భాగములు "సర్గబంధో మహాకావ్యా-లిద్భావికమితి ప్రాహుః ప్రబంధవిషయంగుణమ్- ఆక్షేపోఽర్థాన్తరన్యాసో వ్యతిరేకో విభావనా-" ఇత్యాదులు సమానముగాఁ గనవచ్చుటంజేసి, వీరి పౌర్వాపర్యనిర్ణయము విమర్శకలోకమును గలఁతపెట్టుచున్నది. ఈ శ్లోకసామ్యమున కేవో కొన్ని హేతువులు తోడుచేసి కొందఱు పాశ్చాత్యులు భారతీయులు గూడ భామహుఁడు పూర్వుఁడని నిర్ణయింప, మఱికొంద ఱట్టివారే తద్భిన్నములైన కొన్ని యుపపత్తులు తోడుచేసి దండి పూర్వుఁడని నిర్ణయించిరి. అక్కడక్కడ నున్న యుభయపక్షీయవాదములను సంగ్రహించి యొక్కచోఁ జేర్చి పి. వి. కాణేపండితులు చక్కనిచర్చ యొనర్చి తుదకు దండియే పూర్వుఁడని యభిప్రాయము తేల్చిరి కావున గ్రంథవిస్తరము కాకుండ, వారి విమర్శనమునుండి ముఖ్యమైన కొన్ని యుపపత్తు లిందు సంగ్రహింతము.[2]

1. చూ. కమలాశంకర ప్రాణశంకర త్రివేదిగారి భట్టికావ్యపీఠిక. పి. వి. కాణే గారి సాహిత్య దర్పణ పీఠిక.

2. చూ—పి. వి. కాణేపండితుని సాహిత్యదర్పణాంగ్లపీఠిక.

ఉద్భటాదులు కొందఱు భామహుని బ్రాచీనునిగా గణింప లోచనకారాదులు కొందఱు దండిమతము ప్రాచీనముగా గణించిరి. అర్వాచీన లాక్షణికులు తమ కిష్టమైన పూర్వమతము గ్రహించినంత మాత్రమున, ఆ పూర్వులలో నతఁడు గాని యితఁడు గాని పూర్వుఁడని నిర్ణయించుట సముచితము కాదు.

ఉపమాలంకార శబ్దాలంకార యమకభేదములను భామహునికంటె దండి యెక్కువ సూక్ష్మదృష్టితో నిరూపించియున్నాఁడు కావున నతనికంటె నితఁడు పరుఁడనెడి యభిప్రాయ మొకటి కలదుగాని, అదియును సముచితము గాదు. భామహుఁ డైదు యమకభేదములు మాత్రమే చూపెను. భరతాచార్యుఁడు పది యమకదభేములు చెప్పియున్నాఁడు. ఎక్కువ సూక్ష్మదృష్టితో యమక భేదములు నిరూపించిన భరతుఁడు భామహునికిఁ బరుఁడనఁ గలమా? కావున లక్షణ నిర్వచనముల యందలి హెచ్చుతగ్గులుకూడ వీరి పౌర్వాపర్య నిర్ణయమున కుపకరింపవు.

కావ్యాదర్శ వ్యాఖ్యాతయగు తరుణ వాచస్పతి కొన్నిచోట్ల[1] దండి భామహుని మతమును విమర్శించినట్లు చెప్పుటనుబట్టి, దండి యతనికిఁ దరువాతివాఁ డనుట కవకాశము కలిగినది గాని, మిక్కిలి యర్వాచీనుఁడైన తరుణ వాచస్పతి వారి పౌర్వాపర్య మెఱిఁగి యట్లు చెప్పె ననుటకుఁ బ్రమాణ మేదియులేదు. 'సర్గబ ధో మహాకావ్య' మిత్యాదిగాఁ బద్యగద్య కావ్యలక్షణములు నిరూపించు సందర్భమున దండిమతము భామహ మతముకంటె సవిమర్శముగా నుండుట చూచి తరుణ వాచస్పతి, అది భామహమత ఖండన పరముగా నుండెననెను గాని వేఱు కాదు. కావున మిక్కిలి తరువాతివా రయిన వ్యాఖ్యాతలు సందర్భమునుబట్టి, ఆ మతమున కీ మతము విరుద్ధముగా నున్నదని గాని, దాని నిది ఖండించుచున్నదని గాని, చెప్పినంత మాత్రమున, వారి మాటలు కాల నిర్ణయమున కాధారములని తలంపరాదు.

భామహుఁడు, కథకును - ఆఖ్యాయికకును భేదము పాటించి లక్షణములు వ్రాసెను. దండి, పేళ్ళు వే ఱయినను, కథాఖ్యాయికలు రెండు నొకజాతివే యనెను. దీనినిబట్టి భామహమతమును దండి ఖండించె ననవచ్చునా? పేళ్ళుగల యీ కావ్యములు వీరి కాలములోనే పుట్టినవైనచో నట్లు చెప్పవచ్చును గాని, కథాఖ్యాయికా సంజ్ఞలు పతంజలి కాలమునఁ గూడఁ గలవు. కథానాయకుఁడే కథ చెప్పువాఁడు గాను, అన్యుఁడు కథ చెప్పువాఁడుగాను వారికిఁ గనవచ్చిన యట్టి కావ్యములను

1. కావ్యాదర్శములో 1-23; — 1-29; — 2-235; — శ్లోక వ్యాఖ్యలు.

బట్టియు, వారి యభిరుచిని బట్టియు, ఈ కావ్యముల లక్షణములు వారు చెప్పి యుందురు గాని, ఒకరి లక్షణ మొకరు ఖండింప నిట్లు చెప్పియుండరు. కావున వీరి ముందువెనుకల కిది యొక హేతువు కాఁజాలదు. ఇట్లే, ఉభయ పక్షముల వారును, భామహుఁడు పూర్వుఁ డనుటకును దండిపూర్వుఁ డనుటకు నేవో హేతువులు చూపిరి గాని, అవి యంత ప్రబలములు కావు. కాని, వీ రిద్దఱిలో దండి పూర్వుఁ డనుట కుభయుల గ్రంథములలోని కొన్ని లక్షణ నిర్వచనములు తోడ్పడకపోవు. అట్టి వానికిఁ గొన్ని యుదాహరణములు.

"న లిఙ్గవచనే భిన్నే నహీనాధికతాపి వా
ఉపమాదూషణా యాలం యత్రోద్వేగో న ధీమతామ్...
స్త్రీవ గచ్ఛతి షణ్డోఽయం వక్త్యేషా స్త్రీ పుమా నివ...
ఇత్యేవ మాదిసౌభాగ్యం న జహా త్యేవ జాతుచిత్.
అస్తిచ క్వచి దుద్వేగః ప్రయోగే వాగ్విదాం యథా
హంసీవ ధవళ శ్చన్ద్రః సరాం సీ వామలం నభః......"

అనుచు, దండ్యాచార్యుఁ డుపమానోపమేయముల లింగభేద వచనభేదములును హీనత్వాధి కత్వములు నను నాల్గును, సరసుల కుద్వేగము కలిగింపవేని యుపమా దోషములు కావనియు, ఉద్వేగము కలిగించెనేని యుపమాదోషము లగుననియు సోదాహరణముగా లక్షణములు నిర్మించియున్నాఁడు. మేధావి యను లాక్షణికుఁడు పై నాల్గింటికి మఱి మూఁడిటిని జేర్చి, ఉపమాదోషము లే దని చెప్పెను. అతని మాటనుబట్టి భామహుఁడు—

"హీనతా సంభవో లిఙ్గవచోభేదో విపర్యయః
తయేత ఉపమాదోషాః సప్త మేధావి నోదితాః...
యదుప్రవీరః ప్రగృహీతశార్ఙ్గః
నేన్ద్రాయుధో మేఘ ఇ వాబభాసే."[2]

అనుచు దండివలెనే, ఉద్వేగము కలిగించువాని నుదాహరించి యున్నాఁడు. ఇతని తరువాతి వాఁడైన వామనుఁ డాఱు దోషములనే పేర్కొనెను గాని, ఎట్టయిన నుపమాదోష పరిగణనమున మార్గదర్శి దండియని తోఁచకపోదు. అందుచే

1. కావ్యాద—2-51—54.

2. కావ్యాలం—2-39, 40—

మేధావిభామహు లిద్దఱికినిగూడ దండి పూర్వుఁడన వలసియున్నది. అయితే, మేధావిని రామశర్మను బేర్కొన్న భామహుఁడు, వారికిఁ బూర్వుఁడైన దండి నెందుకుఁ బేర్కొనఁడు? ఇందుకు సరియైన కారణము చెప్పఁజాలము గాని, దండి మతమును ఖండించుట భామహుని కిష్టమని మాత్రము చెప్పఁగలము, ఎట్లనఁగా?

'గతోఽస్త మర్కో భా తీన్దు ర్యాన్తి వాసాయ పక్షిణః'

అనెడి యొక ప్రాచీనశ్లోకము పూర్వార్ధ మెత్తుకొని దండి 'కాలావస్థానివేదనమం దిది కూడ సాధువే'యగు నని చెప్పి యుండ, భామహుఁడును బైపూర్వార్ధమే యెత్తుకొని ఇది యేమికావ్యము? దీనిని వార్తయందు, రనుచు నిరసించెను.[1] వార్తకూడ నొక యలంకార మని భట్టికావ్యము నిరూపించినది.[2] కాన్తమనెడి కావ్యగుణము వార్తాదులందు గనవచ్చు నని దండి మఱియొకచోటఁ జెప్పి యున్నాడు.[5] అయిన నేమి? భామహునికిఁ బైకవిశ్వము సమ్మతము కాలేదు. "అగుఁగాక. దీనినిబట్టి. దండి యొనన్న దానిని భామహుఁడు కాదనె నని యెట్లు చెప్పనగును? భామహుఁడు కాదన్నదానినే దండి యౌనని చెప్పెనేమో?" అని కొంద ఱడుగవచ్చును. సత్యమే. కాని, ఉపమాదోష కావ్యదోష పరిగణనమున దండిమార్గ దర్శకుఁడయ్యె ననుట విశ్వాస్య మగుచున్నది గావున నిచ్చట దండి మతమునే భామహుఁడు విమర్శించె ననుటయు విశ్వాసపాత్రము కాఁగలదు.

నాట్యశాస్త్రకర్త గణించినరీతినే దండి "అపార్థం వ్యర్థ మేకార్థ" మిత్యాదిగా దశవిధ కావ్యదోషములను గణించి, ప్రతిజ్ఞా హేతు దృష్టాన్త హాని, దోషమగునా కాదా యని విమర్శించుట నిష్ప్రయోజన మని చెప్పియున్నాఁడు.[3] భామహుఁడు కావ్యదోష నిర్ణయమున సరిగా దండిచెప్పిన శ్లోకములే[4] చెప్పుచు, దండి కావ్యదోషముగఁ బరిశీలింపరాదన్న ప్రజ్ఞాతిహేతు దృష్టాన్త హాని కావ్యదోషమే యని సాధించుటకై —

"అథ ప్రతిజ్ఞాహేత్వాదిహీనం దుష్టంచ వర్ణ్యతే"

---

1. కావ్యాదర 2-244—కావ్యాలం. 2-87—
2. భట్టి. 10-46 —
3. కావ్యాదర. 1-85.
4. కావ్యాదర. 3-125, 126, 127—

అనుచుఁ బంచమపరిచ్ఛేద మారంభించి పట్టుదలతో దానిని సమర్థించి యున్నాఁడు. ఈ సందర్భమందలి యితని పూనికతప్పక దండిమత ఖండనమునకే యని పాఠకులకుఁ దోఁచకపోదు. మఱియు, దండి హేతుసూక్ష్మలేశములు మూఁడు నలంకారములని చెప్పియుండ, భామహుఁడివి యలంకారములు కావని చెప్పెను.[1] ఇట్లే, ఉపమాలంకార కావ్యగుణాది నిరూపణమున దండిమతమునకు విరుద్ధముగా భామహుఁడు గావించినచర్చ యగపడుచున్నది. ఇది యిట్లుండ—

"విజితాత్మభవద్వేషిగురుపాదహతో జనః
హిమాపహామిత్రధరై ర్వ్యాప్తం వ్యోమాభినందతి"

అను శ్లోకమును[2] దండిప్రహేళికా భేదమున కుదాహరించి యున్నాఁడు. భామహుఁ డిందలియుత్తరార్థభాగ మెత్తుకొని 'హిమాపహామిత్ర ధరైర్వ్యాప్తం వ్యోమేత్యవాచకమ్'

అనుచు దానిని, అవాచక మనెడిదోషముఁగా గణించెను.[3] పై శ్లోకము దండికృతమని శార్ఙ్గధరుఁడు చెప్పుచున్నాఁడు. అందుచేఁ బై శ్లోకముగాని దాని భాగముగాని దండిభామహు లితరకృతినుండి గ్రహించియుందు రనుటకు వీలు లేదనియు, దండిశ్లోకమునుండియే భామహుఁడు పై భాగము గ్రహించి యవాచకమున కుదాహరించె ననియు విదిత మగుచున్నది. మఱియు భామహుఁడు గౌడీ వైదర్భీ రీతులకు భేదము పాటించుటను దూషించి యున్నాఁడు.[4] వైదర్భీ రీతి మంచిదన్నవారిలో నగ్రిముఁడు దండి యనవచ్చును. "అస్త్యనేకో గిరాం మార్గః' ఇత్యాదిగా రీతులు పెక్కుకలవని చెప్పుచు, అందు గౌడీ వైదర్భీ రీతుల ను ముఖ్యముగా వివరించి వైదర్భీ ప్రాశస్త్యమును దండివర్ణించియుండ[5] దానిని గాదనుచు భామహుఁడు విమర్శించుటయే దండిమతము భామహుని కిష్టము గాదనుటకుఁ బ్రమాణము గాఁగఁదు. ఇంక నిట్టి వెన్నేని దృష్టాంతములు కలవు కాని దండికి భామహుఁ డర్వాచీనుఁడని యూహించుట కివి చాలును. త్రివేదీ

1. కావ్యాద. 2-235—కావ్యాలం. 2-86.
2. కావ్యాద. 3-120—
3. కావ్యాలం 1-41.
4. కావ్యాలం. 4-1,2.
5. కావ్యాలం. 1. 30-32.
6. కావ్యాద. 1. 40-46.

జాకోబీ మొదలగు పండితులు వీనిని, ఇట్టివానిని ప్రమాణములనుగా గ్రహించి భామహుఁడే పూర్వుఁడని సమర్థింపఁ జూచిరి గాని, ఆ సమర్థన మంత యుచిత ముగా లేదని పేథక్ నరసింహయ్యంగారు కాణే మొదలగు పండితుల విమర్శన పద్ధతులే చెప్పుచున్నవి. దండికాలమును గూర్చి యాషద్భేదములు కలవు గాని, ఎట్లయిన నతఁడు క్రీ శ. ఆఱవ శతాబ్దిలోపు వాఁడనుట యందఱికిని సమ్మతమే, కావున క్రీ. శ. ౫౫౦-౬౫౦ నడుమ దండిభామహులుండిరనియు, వీరిలో దండి పూర్వుఁడనియు మనము విశ్వసింతము.

ఇంతదనుకఁ గావించిన ప్రసంగమునుబట్టి నాట్యశాస్త్రమునకును భట్టి కావ్యమందలి ప్రసన్నకాండమునకును దరువాత గోచర మగునాలంకారిక గ్రంథము దండికావ్యాదర్శమే యని తేలినది. ఇఁక నిదిమొదలుగాఁ గావ్యాలంకారలక్షణము లెట్లు వికసించినవో చూతము.

దండి రచియించిన కావ్యాదర్శనము ౬౬౦ శ్లోకములతోడి మూఁడుపరి చ్ఛేదముల గ్రంథము.[1] ఇందలి 'పూర్వశాస్త్రాణి సంహృత్య - దర్శితాః పూర్వ సూరిభిః' ఇత్యాదివాక్యములను బట్టి యితఁడు భరతనాట్యశాస్త్రాదుల ననుసరించి యీకృతి నిర్మించెనని విదితమగును. ఇందు నాటకాదుల లక్షణములు తప్పఁ దక్కిన కావ్యాలంకారభేదముల లక్షణములన్నియు నిరూపింపఁబడినవి. "కావ్యము, పద్యము - గద్యము- మిశ్రము అని త్రివిధము. సర్గబంధము మహాకావ్యము. కథ- ఆఖ్యాయిక - అని గద్యము ద్వివిధము కాని రెండు నొకటే జాతి. గద్యపద్య మయి చంపువు. వాఙ్మయ మంతయు సంస్కృతము ప్రాకృతము అపభ్రంశము మిశ్రమునని చతుర్విధము. కావ్యమార్గ మనేకవిధము - మార్గ మనఁగా నిచ్చట రీతియని యర్థము - అందు వైదర్భి గౌడి యనునవి ముఖ్యములు. శ్లేష ప్రసాద సమతాది ప్రాణప్రాయములైన పదిగుణములతోఁ గూడినది వైదర్భి. గౌడి తఱు చుగా దీనికి విపరీతముగా నుండును. ఈ రెండు మార్గములలో వైదర్భమునే పెక్కండ్రా దరింతురు. నిర్మలమైన వైదుష్యమును సహజసిద్ధమైన ప్రతిభయు దృఢమైన పూనికయుఁ గావ్యసంపదకు హేతువులు" ఇత్యాదిబహు విషయములు ప్రథమపరిచ్ఛేదమున వర్ణింపఁబడినవి. కావ్యశోభాకరములైన ధర్మము లలంకారము లనెడి సామాన్యలక్షణమున కనుగుణముగా, ఉపమాది భావికాంతములైన ముప్ప దియై దలంకారములు లక్ష్యలక్షణ సమన్వయరూపమున ద్వితీయ పరిచ్ఛేదమందును,

1. శ్లోకసంఖ్య-బొంబాయి ప్రతి 662-కలకత్తా ప్రతి 660-మదరాసు ప్రతి 663.

యమకభేదములు ప్రహేళికాభేదములు కావ్యదోషములు చిత్రకవిత్వ మార్గములు మొదలయినవి తృతీయపరిచ్ఛేద మందును జూపఁబడినవి.

ఇతఁడు గ్రంథారంభమందు 'పూర్వవిద్వాంసులు కావ్యమున కలంకారములు శరీరమని' రని చెప్పుచు, 'శరీరం తావదిష్టార్థవ్యవచ్ఛిన్నా పదావళీ' యనుచు, ఇష్టార్థసహితమైన శబ్దావళి కావ్యశరీరమని స్వాభిప్రాయము తెలిపెను. దీనిని బట్టి ప్రాచీనులకంటె మఱికొంత ముందుకు వచ్చినయితని మతమే శబ్దార్థములు కావ్యమనెడి తరువాతి లాక్షణికులకుఁ జేయూఁత యిచ్చినదని తెలియుచున్నది. మఱియు, కావ్యమున కాత్మయేది యనెడి సాహిత్యమీమాంసా విషయకమైన సూక్ష్మపరిశీలనమునకు దారి చూపినవాఁడు నితఁడే. "పరస్పర సూక్ష్మభేదములు గల వాఙ్మార్గము లనేకములుకలవు కాని, వానిలో వైదర్భగౌడీయ మార్గములు ప్రస్ఫుటాన్తరము" లనుచు వాని నెక్కువగాఁ జర్చించి, అందు వైదర్భ మార్గమున కెక్కువ ప్రాశస్త్య ప్రాముఖ్యములను నిర్దేశించెను.[1] ఇతఁడు దేనిని మార్గసంజ్ఞతో వ్యవహరించెనో దానినే వామనుఁడు రీతియని పేర్కొని 'రీతి రాత్మా కావ్యస్య' ఇత్యాది సూత్రముల వైదర్భీగౌడీయా పాంచాలీరూప రీతిభేదములను నిరూపించుచు, ఓజఃకాంతియుత మగుగౌడికంటెను మాధుర్య సౌకుమార్యయుత మగుపాంచాలికంటెను, ఓజఃప్రాసాదాదిసర్వగుణ సంపూర్ణ మగువైదర్భి గ్రాహ్యమని నిర్దేశించెను. దండి, మార్గసంజ్ఞతో వైదర్భగౌడీయ భేదములను, ఆయా దేశీయుల కవిత్వములనుబట్టియుఁ బూర్వసంప్రదాయమును బట్టియుఁ జెప్పియుండును. కాని, కావ్యగుణములు నిరూపించిన భరతాచార్యుఁడీ భేదములను గాని మార్గరీతిసంజ్ఞలను గాని యెత్తలేదు. భామహుఁడు—

"వైదర్భ మన్య దస్తీతి మన్యన్తేసుధియో పరే
తదేవచ కిల జ్యాయః సదర్థ మపి నాపరమ్,
గౌడీయ మిద, మేతత్తు వైదర్భ మితి కిం పృథక్
గతానుగతకన్యాయా న్నానాఖ్యేయ మమేధసామ్...
అలంకారవ దగ్రామ్య మర్థ్యం న్యాయ్య మనాకులమ్,
గౌడీయ మపి సాధీయో వైదర్భ మితి నాన్యథా."

---

1. అస్త్యనేకో గిరాంమార్గః, ఇత్యాది, కావ్యాద. 1. 40–101.
2. కావ్యాలం-1. 31-35—

అనుచు 'మార్గము-రీతి' యను మాటలు లేకుండగా వైదర్భ గౌడీయ సంజ్ఞలు రెండు మాత్రమే యెత్తి, ఈ రెండును వే అనుట యుచితము కాదని నిరసించుచు, సాలంకార మ గామ్య మర్థయుక్త మనాకులమునైనది గౌడీయమైనను సాధువేయని వైదర్భ గౌడీయ భేదమెత్తిన పూర్వుల మతము విమర్శించెనే కాని యివి దేశీయభేదమున వచ్చిన కావ్యభేద సంజ్ఞలను భావమైనను సూచింపలేదు. వామనుడు మాత్రము "వైదర్భ్యాదిషు దృష్టత్వాత్తత్సమాఖ్యా"[1] అను సూత్రము నర్థము వివరించుచు, "విదర్భగౌడ పాంచాలదేశములందున్న కవుల కావ్యరచనలను బట్టి వైదర్భ్యాది సంజ్ఞలు నిర్దేశింపబడినవి కాని, కావ్యములకు దేశములవలన ప్రయోజన మేమియు లేదు" అని చెప్పెను. బాణభట్టుకూడ,

"శ్లేషప్రాయ ముదీచ్యేషు ప్రతీచ్యే ష్వర్థమాత్రకమ్,
ఉత్ప్రేక్షా దాక్షిణాత్యేషు గౌడే ష్వక్షరడమ్బరః"[2]

అనుచు నాయా దేశీయుల యభిమత కవిత్వ మార్గము లావిష్కరించి యున్నాడు. దీనినిబట్టి మనదండి ఆయా దేశముల నుదయించిన కవిత్వ పద్ధతు లెఱిగియే వైదర్భ గౌడీయాది నామములతో గావ్యరచనకు మార్గమనెడి పేరు పెట్టి వామనాదులకు మార్గదర్శకుం డయ్యెనని చెప్పనగును. తరువాతివారు ధ్వన్యలంకార రసములలో నొక్కొక్కటి కావ్యాత్మ యనెడి లక్షణములు నిర్వచించుటకు, మార్గము కావ్యాత్మయను భావము ప్రకటించిన దండియే మార్గదర్శి యనుట భావ్యము. ఇతని మార్గ మతమును రీతియనుపేర రుద్రటాదులుకూడ బ్రశంసించుటనుబట్టి పేళ్ళు వేఱైనను మార్గరీతులు రెండు నొకటే యనుటయు నిరాక్షేపము.

శ్లేషము ప్రసాదము సమత మాధుర్యము సుకుమారత అర్థవ్యక్తి ఉదారత ఓజస్సు కాన్తి సమాధి[3] అను పది గుణములును బాణములైన కావ్యమునకు శోభ కలిగించిన వలంకారములని చెప్పుచు దండి, "బహు విధముగానున్న యలంకార విభాగముల నన్నిటిని జెప్పుట శక్యముకాదు. అలంకార వికల్ప బీజమును బూర్వా చార్యులు ప్రదర్శించియున్నారు. దానినే నేను బ్రతి సంస్కార పూర్వకముగా

1. కా. సూ 1. 2-10.
2. హర్ష, అవతా. శ్లో. 7.
3. స్వభావస్పష్టం విచార గహనం వచః శ్లేషమ్, విభక్త వాచ్యవాచక యోగా దనుక్తయో రపి శబ్దార్థ యోః ప్రతిపత్తిః ప్రసాదః, ఇత్యాది భరతాచార్య లక్షణములు చూడదగును.

విశదీకరింప యత్నించెను" అని ప్రతిజ్ఞ గావించి ముప్పదియై దలంకారములను మాత్రమే చూపినను,

"న పర్యన్తో వికల్పానాం రూపకోపమయో రతః
దిఙ్మాత్రం దర్శితం ధీరై రనుక్త మనుమీయతామ్"

ఇత్యాదిగా, ఉపమారూపకదీపకాది చక్రముల తుదఁ జెప్పిన మాటలనుబట్టి, ఇతని నాఁటికే యలంకారభేదము లసంఖ్యముగా విద్వల్లోక వ్యవహారమునఁ గలవని తెలియును. ఇతఁడు కావ్యగుణదోష సంజ్ఞలయెడఁ జాలవఱకు భరతాచార్యు ననుసరించెను గాని, అలంకార భేదములందును, తత్సంజ్ఞలయందును స్వతంత్రించి తన నాఁడు గనవచ్చిన యుదాహరణములనుబట్టి వాని నేర్పఱిచెనని తెలియవచ్చును. ఇందుకొక యుదాహరణము :—

భరతుఁడు, ప్రశంసోపమ-నిన్దోపమ-కల్పితోపమ - సదృశ్యుపమ - అసదృశ్యుపమ - అని యై దుపమా భేదములు పేర్కొనియుండ నితఁడు,

"యథాకథం చి త్సాదృశ్యం య త్రోద్భూతం ప్రతీయతే,
ఉపమా నామ సా తస్యాః ప్రపఞ్చోఽయం ప్రదర్శ్యతే"

అనుచు, ధర్మోపమ-వస్తూపమ - విపర్యాసోపమ-ఇత్యాదిగా ముప్పదినాలుగుపమాభేదములను బేర్కొనెను. ఇట్లే రూపకాది భేదములును గలవు. ఇతఁడు పేర్కొనిన యలంకార భేదములనే తరువాతి యాలంకారికులు గ్రహించుచు వచ్చిరనుట విదితము. మఱియు నితఁడు కావ్యదోష వివరణ సందర్భమున సత్కావ్యస్వరూపము చక్కఁగఁ దెలియఁజేయుచు—

"జాతే జగతి వాల్మీకౌ కవి రిత్యభిధాఽభవత్
కవీ ఇతి తతో వ్యాసే కవయ స్త్వయి దండిని"

అనెడి యార్యోక్తిని సార్థకము గావించెను. ఇతఁడు నర్మదానదీ దక్షిణతీరవాసి యనియు, చోళకళింగావన్తీ కావేర్యాదిసంజ్ఞ లుచ్చరించుటంబట్టి దక్షిణదేశీయుఁడనియు, భారవికవికి మునిమనుమఁడనియు, నేవో కొన్ని హేతువులు కొందఱు చెప్పుదురు గాని, అవి యంత విశ్వసనీయములు గావు. ఇతని నిజమైన నివాసాదికము తెలియరాదు. ఈ కవి తన గ్రంథమందు పూర్వమతము లావిష్కరించెనే కాని వారిపే ర్కెత్తలేదు. కవులను బేర్కొనక పోయినను - ఛందోవిచితి

బృహత్కథ సేతుబంధము కలాపరిచ్ఛేదము అను గ్రంథములను వక్కాణించెను.[1] ఇందు కడపటిది దండికృతమని కొందఱు భావింతురు గాని యాగ్రంథము మృగ్య మగుటచే నిద మిత్థ మన వీలులేదు. పూర్వసూరిభిః పూర్వాచార్యైః కేషాంచిత్- ఇత్యాది పదములచేఁ బూర్వ గ్రంథ కర్తలమతము లెత్తి యాయా విషయములు వివరించిన సందర్భమందలి శ్లోకము లితనివే కాని యన్యులవి కావనుట సత్యమే యైనను, చర్చకై యితరుల శ్లోకములు గూడ నొకటి రెండితఁడు గ్రహింపక పోలేదు.

"లిమ్పతీవ తమోఽఙ్గాని వర్షతీ వాఞ్జనం నభః
అసత్పురుషసేవేవ దృష్టి ర్విఫలతాం గతా"[2]

ఈ శ్లోకము భాసుని చారుదత్తమందు బాలచరితమునందును గూడఁ గలదు. చారుదత్తములోని కథను పెంపుచేసిన మృచ్ఛకటిక మ దున్నది. అందుచే నిది భాసుని దనుటతప్పదు. ఇందలి పూర్వార్థము మాత్ర మెత్తుకొని దండి, ఇది యుత్ప్రేక్షాలక్షణము కలదైనను, ఇవశబ్దమునుబట్టి యుపమాభ్రాంతి కొందఱికిఁ గలిగించుచున్నది. అనుచు దీనిపైఁ గావించిన చర్చనుబట్టి కూడ నిది యితనిది గాదనుట కవకాశము కలదు.

"త్రయోఽగ్నయ స్త్రయో వేదా స్త్రయోదేవా స్త్రియోగుణాః
త్రయో దండిప్రబంధాశ్చ త్రిషు లోకేషు విశ్రుతాః"

అనెడి యభియుక్తోక్తిని బట్టి దండి మూఁడు గ్రంథములు నిర్మించె ననుట విశ్వాస్యమే కాని దశకుమారచరిత కావ్యాదర్శములవలె మూఁడవది గోచరించుట లేదు. త్రివేదీ ఆగాషీ మొదలగు పండితులు కొందఱు, దశకుమార చరితము కావ్యాదర్శ కర్తయగు దండి వ్రాసినది కాదను భావము ప్రకటించిరి. ఈ రెండు నొక దండివేయనెడి కొందఱు విమర్శకుల మతములలో మూఁడవదిగా నేను నేననుచు ఛందో విచితి మృచ్ఛకటికము కలాపరిచ్ఛేదము కవిహృదయము ననెడి కృతులు తలలెత్తినవి. ఈ తృతీయ గ్రంథవిషయకములైన వాదము లన్నియు నిస్సారములుగాఁ గనవచ్చుటం జేసి వానిని జర్చింపఁ బనిలేదు. కావున దండి

1. కావ్యాద-1. 12; 38 34;—3. 171.
2. కావ్యాద. 2. 226—ఈ శ్లోకము మూఁడవ పరిచ్ఛేదమున 362 శ్లోకముగా, కుండలీకృతమై పూనాప్రతిలోఁ గనఁబడును.

మూఁడవకృతి మృగ్యమనియు దశకుమారచరిత కావ్యాదర్శనము లితనివే యనియు నొక్కమాటచెప్పి. అలంకార శాస్త్రము పేరెత్తినంతనే విద్వాంసుల హృదయపీఠ మందు కావ్యాదర్శము ముందు ప్రత్యక్షమగు ననెడి ప్రశంసతో నిప్పటికీ ప్రసంగము చాలింతము. తరుణ వాచస్పతి మల్లినాథుఁడు మొదలగు పదముగ్గురు దీనికి వ్యాఖ్యలు నిర్మించి రనుటయే దీని ఘనతకు నిదర్శనము.

భామహుని కావ్యాలంకారము—పరిమాణమునఁ గావ్యాదర్శముకంటెఁ జిన్నదైన యీ గ్రంథమునందు, ఒకానొక లేఖకుఁడు కడపటఁ జేర్చినట్లున్న రెండు శ్లో ములను బట్టి ౪౦౦ శ్లోకము లుండవలసియుండగా[1] ముద్రిత పుస్తకమున ౩౯౮ శ్లోకములు కనఁబడుచున్నవి. ఈ గ్రంథమందలి కొన్ని లక్షణములు చిరకాలమునుండి యాలంకారికుల హృదయ మాకర్షించుచు వచ్చినను, పెక్కండ్రు పూర్వ వ్యాఖ్యాత లీతని మతమును బ్రశంసించుచు వచ్చినను, ఈ కృతిమాత్రము చాలకాల మెందో యణఁగియుండి, మొన్న మొన్న బెంగుళూరు నివాసులగు ఆర్. నరసింహాచార్యులుగారి ప్రయత్నమునకు ఫలముగా విద్వల్లోకము కంటఁ బడినది. ఇది బయటఁబడిన పిదప దీని ప్రాచీనతను దీనికవిని గూర్చి వచ్చిన చర్చల సంఖ్యాకములు.[2] అందనేకము లకాండతాండవములు. వాని నెల్ల నిందు గ్రహించుట నిరుపయోగము కావున ముఖ్యమైన విషయములు ముచ్చటింతము. వారిచర్చ లన్నియుఁ జూచిన పిదపనే భామహుఁడు దండి కించుక పరుఁడు కాని పూర్వుఁడు కాఁడని యింతకు మున్నే తెలిసికొంటిమి గావున నిఁకఁ గాలమును గూర్చి చర్చింపఁ బనిలేదు.

భామహుఁడు బౌద్ధుఁడని 'ప్రణమ్య సార్వం సర్వజ్ఞమ్' అనెడి మంగళాచరణ శ్లోకములోని వాక్య మాధారముగా నిర్ణయించుచు నతఁడు దండి తరువాతి వాఁడని వ్రాసిన నరసింహయ్యంగారి యభిప్రాయమంగీకరించుచు బర్నెట్‌పండితుఁ

---

1. షష్ట్యా శరీరం నిర్ణీతం శతషష్ట్యా త్వలంకృతిః,
పఞ్చాశతా దోషదృష్టిః సప్తత్యా న్యాయనిర్ణయః,
షష్ట్యా శబ్దస్య శుద్ధిః స్యా దిత్యే వం వస్తుపఞ్చకమ్,
ఉక్తం షడ్భిః పరిచ్ఛేదై ర్భామహేన క్రమేణ వః.

2. చూ. కే. పి త్రివేదీ పండితుని ప్రతాపరుద్రీయ పీఠిక; పి. వి. కాణేపండితుని సాహిత్య దర్పణ పీఠిక; యస్ కే. డే పండితుని Sanskrit Poetics Vols I and II, M. T. నరసింహాయ్యంగారు, Dr. Barnet, Prof. రంగాచార్య. K. B. Pathak మొదలగువారి వ్యాసములు.

డొక వ్యాసము వ్రాసెను. భామహుఁడు దండి కర్వాచీనుఁ డనుట కంగీకరించుచు, అతఁడు బౌద్ధుఁడు గాఁడని కాణేపండితుఁడు నిర్ణయించెను. అతఁడు దండికిఁ బూర్వుఁడేయని వాదించిన త్రివేదీ పండితుఁడు గూడ నతఁడు బౌద్ధుఁడనుట కంగీకరింపలేదు. పరమేశ్వరునికి బుద్ధునికిని గూడ సమన్వయించెడి యీ సార్వ సర్వజ్ఞశబ్దములను విడిచినచో, గ్రంథమందెల్లడ వేదశాస్త్రాదుల ప్రశంసయు బ్రాహ్మణ యాగాదుల స్తుతియుఁ గనవచ్చునుగాని[1] బౌద్ధమత బుద్ధదేవ ప్రశంసా వాక్య మొకటియుఁ గనఁబడదు సరిగదా, ఒకచో బౌద్ధుల యన్యాపోహవాద ఖండ నమే కనుపట్టుచున్నది.[2] ఇంతకును, భామహుఁడే సార్వశబ్దమును సర్వ ప్రపంచ హితకరపరముగా సమన్వయించి యుండ సర్వజ్ఞశబ్దము పరమశివపర మనుట కాటంక మేది?.[3] కావున భామహుఁడు పరిశుద్ధుఁడైన వైదిక బ్రాహ్మణుఁడనుట నిజము. ఇతఁడు రక్రిలగోమి యను పండితుని తనయుఁడని గ్రంథాంత శ్లోకము వల్లఁ దెలియుచున్నది. గోమిన్‌శబ్దము పూజ్యార్థకమని చాంద్రవ్యాకరణమునఁ దెలియుచున్నది.[4] అయినను రక్రిల సంజ్ఞ రాహుల పోతలాది బౌద్ధాభిధానములను బోలియుండుటచే నితఁడు బౌద్ధుఁడనెడి వాదము నరసింహయ్యంగారు లేవనెత్తిరి.[5] నిజముగా నిది యిట్టిదేయైనను, చిరకాలము సహవాసము చేసిన బౌద్ధులను హిందువులు నొకరి పేళ్ళొకరు పెట్టు కొనుచుండెడి వారనుట యాశ్చర్యకరము కాదు కావునఁ బేరునుబట్టి యితఁడుబౌద్ధుఁడని భ్రాంతిపడుట సరికాదు. భామహుఁడు తన గ్రంథమం దెచ్చటను బౌద్ధమత ప్రశంసావాక్యమైన నుడువలేదు సరిగదా, ఆస్తికుల వేదశాస్త్ర పురాణాదులు శ్రీరామయుధిష్ఠిరాది ప్రసిద్ధ పాత్రములను సగౌరవముగాఁ బ్రశంసించియున్నాఁడు. కావునఁ బ్రబల ప్రమాణము లభించు వఱకు నితఁడాస్తిక హైందవుఁడనియే విశ్వసింతము. స్వవిషయ మిసుమంతేని చెప్పనిదండిపలెఁగాక యితఁడు తండ్రిపేరును దనపేరును దుదిపద్యయునఁ జేర్చెనే కాని తక్కినని వాసాదికవిషయము లేవియుఁ దెలుపలేదు. ఇతఁడు కావ్యశరీరము[6]

---

1. కావ్యాలం—2-55 : 3-36-4. 21, 27, 48, 49-5. 37, 41, ఇత్యాదులు.
2. కావ్యాలం. 6-16, 17,
3. కావ్యాలం. హితప్రకరణేఽణంచ సర్వశబ్దా త్ప్రియుజ్యతే.—6-53. ఇది 'సర్వపురుషాభ్యాం ణఢఞౌ (5-1-10 అను పాణినిసూత్రమునకు, సర్వాణ్ణో, వేతి వక్తవ్యమ్, అనుకాత్యాయన వార్తికమునకును సరిపడు చున్నది.
4. గోమిన్ పూజ్యే. గోమా వన్యః చాం, వ్యా. 4. 2-144.
5. J. R. A S. 1905. PP. 535—545.
6. శబ్దార్థౌ సహితౌ కావ్యం గద్యం పద్యంచ తద్ద్విధా. 1—16,

అలంకారములు కావ్యదోషములు న్యాయనిర్ణయము శబ్దశుద్ధి యనెడియైదు ప్రధాన విషయములను లక్ష్యలక్షణ సమన్వయ పూర్వకముగాఁ బరిశీలించుచు నాఱు పరిచ్ఛేదములుగా నీ గ్రంథము నిర్మించెను.

ఇందు. పాణిని కణభక్ష న్యాసకారమతములేకాక, అశ్మకవంశము - రామశర్మకృతాచ్యుతోత్తరము - మేధావికృతరత్నాహరణము - రాజమిత్రము - అను గ్రంథములు పేర్కొనఁబడినవి. గ్రంథముపేరు లేదు గాని, శాఖవర్ధనకృతమైన శ్లోక మొకటి యుదాహరింపఁబడినది, అచ్యుతోత్తర రత్నాహరణ రాజమిత్రముల నుండి కొన్ని శ్లోకము లుదాహరింపఁబడినవి దీనిని బట్టి యీ గ్రంథములను భామహుఁడెఱిఁగి యున్నట్లు చెప్పవలెనుగాని, యివి యిపు డెందును గనరావు. మఱియు భరతాది ప్రాచీనలాక్షణికుల మతము లిందెన్నో సందర్భములందు "అన్యైః-కేషాంచిత్'' ఇత్యాదిపదముల సూచింపఁబడినవి గాని వారిపేళ్ళు లేవు. భామహుఁడు, దండనీతి న్యాయశాస్త్రాదుల నందందు స్మరించుచు 'శ్రద్ధేయం జగతి మతం హి పాణినీయమ్' అనుచుఁ బాణినీయ వ్యాకరణము నెక్కుడుగా గౌరవించి,

"శపథైరపి చాదేయం వచో న స్ఫోటవాదినామ్,
నభః కుసుమ మస్తీతి శ్రద్దధ్యా త్క స్సచేతనః"

అనుచు స్ఫోటవాదము నెక్కువగా నిరసించియున్నాఁడు. ఇట్లు సకల శాస్త్రనిష్ణాతుఁడును సాహిత్యవిమర్శకుఁడునైన యీ మహాపండితుని దరువాతి యాలంకారికు లెంతో గౌరవమునఁ బ్రశంసించుట యబ్బురమా? కావ్యాలంకార విషయమున వ్యాప్తికి వచ్చుచున్న యితని మతమునకు మిగుల వన్నె తెచ్చినవాఁడు భట్టోద్భటుఁడు.

కాశ్మీర దేశీయుఁడైన యుద్భటుఁడు భామహుని కావ్యాలంకారమునకు భామహవివరణ మనుపేర వ్యాఖ్య వ్రాయుటయే కాక, కావ్యాలంకారసార సంగ్రహ మనుపేర స్వతంత్రలక్షణ మొకటి రచియించి యలంకారశాస్త్రమున నుత్తమస్థానము గడించెను.

"విద్వాన్ దీనారలక్షేణ ప్రత్యహం కృతవేతనః
భట్టోఽభూ దుద్భట స్తస్య భూమిభర్తు స్సభాపతిః"[1]

1. రాజత. 4-495.

అను రాజతరంగిణీ శ్లోకమునుబట్టి, ఉద్భటుఁడు క్రీ. ౭౭౯-౮౧౩ నడుమఁ గాశ్మీర మేలిన జయాపీడుని యాస్థానమున దినమునకు లక్ష దీనారముల వేతనము గ్రహించుచు సభాపతియై యుండెనని తెలియుచున్నది. ప్రతిదినము లక్ష వరహాల జీతముమాట యతిశయోక్తియైనను, ఇతఁ డతని విద్వత్సభ కధ్యక్షుఁడై యుత్తమ సత్కార మందుచుండెడివాఁ డన్న చరిత్రాంశము మాత్రము సత్యమే. ఈ యుద్భటుని సగౌరవముగాఁ బేర్కొన్న యానందవర్ధనుఁడు[1] క్రీ ౮౫౫-౮౮౪ నడుమఁ గాశ్మీరము పరిపాలించిన యవంతివర్మ భూపాలుని సంస్థానము నలంకరించిన పండితోత్తముఁ డని రాజతరంగిణియే చెప్పుచున్నది.[2] కావున నుద్భటుఁ డతని కించుక పూర్వుఁడై క్రీ. ౮౦౦ ప్రాంతమున నుండెననుట యసంశయము.

ఇతఁడు భామహాలంకార వివరణము రచియించినట్లుగా నితని కావ్యాలంకార సారసంగ్రహమునకు లఘువృత్తి నిర్మించిన ప్రతీహారేందురాజు, ధ్వన్యాలోక లోచనకారుఁడు మొదలుగాఁగల లాక్షణికులు చెప్పుచున్నారు గాని, ఆ గ్రంథ మిపుడు లభ్యము గాకున్నది. మఱియు నితఁడు కుమారసంభవ మనెడి యొక కావ్యము రచించినట్లుగా, నితని యలంకార గ్రంథమం దుదాహరింపఁబడిన శ్లోకము లనుబట్టియు, ప్రతీహారేందురాజు మాటనుబట్టియు విదితమగుచున్నది.[3] కాని, ఈ కుమార సంభవము కాళిదాసు కుమారసంభవము నెదుట నిలవలేక పోయిన దనుట స్పష్టము. ఇతని కావ్యాలంకారసార సంగ్రహము కేవలము శబ్దార్థాలంకార ముల నిర్వచించి లక్ష్య సమన్వయము చేయుటతోనే గతార్థమైనది గాని యితర విషయములను బ్రసంగించలేదు. అయినను, అలంకార శాస్త్రమందు దీని కర్హస్థానము గలదని యర్వాచీన లాక్షణికుల ప్రశంసయే చాటుచున్నది.

ఇది యాఱువర్గములుగా విభజింపఁబడినది. ప్రథమవర్గమం దనుప్రాస రూపక దీపకోపమా భేదములును, రెండవ దానిలో ఆక్షేపార్థాన్తర న్యాస వ్యతిరేక విభావనా సమాసోక్త్యతిశయోక్తి భేదములును, మూఁడవ దానిలో యథా సంఖ్యోత్ప్రేక్షా స్వభావోక్తులును, నాల్గవదానిలో ప్రేయో రసవ దూర్జస్వి పర్యాయోక్త సమాహితోదాత్త శ్లేషాలంకారములును, అయిదవ దానిలో అపహ్నుతి విశేషోక్తి విరోధ తుల్యయోగి తాప్రస్తుత ప్రశంసా వ్యాజస్తుతి నిదర్శ నోపమే యోపమా సమాసోక్తి సంకర పరివృత్తులును, కడపటి దానిలో అనన్వయ సందేహ సంసృష్టి

---

1. ధ్వన్యా 2-27 శ్లోకము క్రింద-ప్రదర్శిత స్తత్రభవద్భి రుద్భటోద్భటాదిభిః-
2. రాజత. 5-34.
3. అనేక గ్రంథకృతా స్వోపరచిత కుమారసంభవైకదేశోఽత్ర, ఉదాహరణత్వే నోపన్యస్తః.

భావిక కావ్యలింగ దృష్టాన్తములును లక్ష్యలక్షణ సమన్వయము గావింపఁబడినవి. ఇందు మొత్తము నలువదియొక్క యలంకారములు ప్రతిపాదింపఁబడినవి. ఉదాహరణ శ్లోకములుగాక యిందు డెబ్బదియైదు కారికలు కలవు.

ఉద్భటుఁడు భామహునియెడ గౌరవము కలవాఁడైనను, అలంకార లక్షణ నిర్వచనమునఁ బెక్కుచోట్ల నతని మతమునకు విరుద్ధముగా వర్తించెను. అనుప్రాస భేదములు నిరూపించుపట్టునఁ బరుషాను ప్రాసాదుల నితఁ డెక్కువగాఁ జూపియున్నాఁడు. అతఁడు ప్రేయోఽలంకారము గురుదేవ పుత్రాది విషయకమని యుండ నితఁ డది భావాలంకారమే యనెను. విశేషించి శ్లేషాలంకార సందర్భమునందు అర్థభేదమునుబట్టి శబ్దములు భేదించుననెడి నూతన సిద్ధాంతము నెలకొల్పి దాని నర్థాలంకారమునఁ జేర్చెను. ఈ మత మర్వాచీనులకు నచ్చలేదు, కావుననే మమ్మటభట్టు, శబ్దశ్లేష యని చెప్పుచు దాని నర్థాలంకారములలోఁ జేర్చుట యెట్టి న్యాయమని ఖండించెను. ఇట్టి భేదములు కొన్ని యున్నను, చాలవఱ కితఁడు భామహుని పూర్వులనే యనుసరించి తమ యభిప్రాయముగూడ నిశ్సంశయముగాఁ జూపినట్టి స్వతంత్రుఁడు. కావుననే అలంకార సర్వస్వకార వ్యక్తి వివేక టీకాకారాదు లలంకార చర్చయం దుద్భటుని మతమును సగౌరవముగా నెత్తుచు వచ్చిరి. ఇతని గ్రంథము పండిత హృదయాకర్షక మగుటకుఁ బ్రతీహారేందు రాజులఘు వృత్తి కూడఁ బ్రధాన కారణమని తప్పక చెప్పవలసియున్నది. ఈ టీక పేరుచే లఘువైనను విషయ వివరణమున గురువే. మూలము నభిప్రాయమును గూలంకషముగా నితరాలంకారికుల మతములతోఁ బోల్చి చర్చించి యావిష్కరించిన యీ లఘువృత్తి మూలమునకు మెఱుఁగు పెట్టినదనుట మఱువరానిది.

దండి భామహ వామన రుద్రటాదులను లఘువృత్తిలోఁ బేర్కొన్న యీ ప్రతీహారేందురాజు ముకులక పండితుని శిష్యుఁడు. అభిధావృత్తి మాతృకాకర్తయైన ముకులకుఁడు కల్లటుని పుత్రుఁడు. కల్లటుఁడు కాశ్మీర రాజైన యవంతివర్మ కాలములోనివాఁ డని రాజతరంగిణి చెప్పుచున్నది.[1] కావునఁ బ్రతీహారేందురాజు క్రీ. ౯౫౦ ప్రాంతమున లఘువృత్తి రచియించి యుండునని చెప్పవచ్చును. ఇదిగాక యుద్భటుని యలంకార గ్రంథమునకు రాజానక తిలకుఁడను కాశ్మీర పండితుఁ డుద్భట వివేక మనుపేర మఱియొక టీక రచియించినట్లుగా, రాజానకరుయ్యకుని యలంకార సర్వస్వమునకు విమర్శినీవ్యాఖ్య నిర్మించిన జయరథుఁ డుద్ఘాటించిన

1. అనుగ్రహాయ లోకానాం భట్టాః శ్రీకల్లటాదయః
అవన్తివర్మణః కాలే సిద్ధా భువ మవాతరన్. రాజత. ౫-౬౬.

వాక్యమువల్ల దెలియుచున్నది. కానియది యలభ్యము. ఉద్భటాలంకార వివృతియను పేరమఱియొకటి యర్వాచీనమైనది కలదు కాని కర్త యెవరో తెలియరాదు. ఏతాదృశమైన యుద్భటాలంకారముకన్న నలంకారశాస్త్రమందా కాలమునందే యుత్తమ ఖ్యాతి కెక్కినది కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి.

కావ్యాలంకార సూత్రములనుపేర నొకలక్షణ గ్రంథమును వామనాచార్యుఁడు రచియించి దానికి స్వయముగా వృత్తి రచియించినట్లు —

'కావ్యాలంకార సూత్రాణాం స్వేషాం వృత్తి ర్విధీయతే'

అనెడి మొదటి శ్లోకముననే తెలియుచున్నది. దండి మార్గమతమును రీతి మతము పేర వన్నెకుఁదెచ్చిన యీ మహావిమర్శకుఁ డర్వాచీనాల కారిక శిరోమణుల పొగడ్త గాంచిన సాహిత్యనిధి. ఇతని గ్రంథ మొక్కొక్క యధికరణము రెండేసి మూఁడేసి యధ్యాయములుగా నైదధికరణముల వెలయుచున్నది. వృత్తిలో నితఁడు తనకుఁ బూర్వులు రచియించిన పెక్కు గ్రంథములనుండి శ్లోకము లుదాహరించియున్నాఁడు. ఇందు కామందకము కామశాస్త్రము ఛందోవిచితి నామమాల హరిప్రబోధము అమరుకము ఉత్తరరామ చరితము మహావీరచరితము కుమార సంభవము మేఘమాత రఘువంశము శాకుంతలము మృచ్ఛకటికము వేణీసంహారము శిశుపాలవధ కాదంబరి మొదలగు మహాగ్రంథములు పేర్కొనఁబడలేదు గాని, ఏకే - కేచిత్ - కేషాంచిత్ - అనుచుఁ బూర్వులమతము లుద్ఘాటించుట కలదు. ఇది. శారీరము దోషదర్శనము గుణవివేచనము ఆలంకారిము ప్రాయోగికము అనెడి యైదధికరణముల గ్రంథము, ఇందు ౩౧౯ సూత్రములతోడి పన్నెండధ్యాయములు కలవు. అన్నిటిలోను మొదటిది మిక్కిలి చిన్నది. కడపటిది మిక్కిలి పెద్దది. వీనిలోఁ బ్రథమాధ్యాయమునందు కావ్యప్రయోజనమును వర్ణించుచు, 'అత్ర శ్లోకాః' అని సత్కవిత్వము స్వర్గఫలదాయకమైన సత్కీర్తికి హేతువు గావునఁ గవిపుంగవులు కావ్యాలంకారశాస్త్రార్థము ప్రసాదింపఁ దగు ననెడి భావము గల మూఁడు శ్లోకము లుదాహరించియున్నాఁడు. ఇవి వామనునివో పూర్వులవో నిర్ణయింప శక్యముకాదు. ద్వితీయాధ్యాయమునం దరోచకి సతృణాభ్యవహారి భేదమున నధికారి విచారమును, వైదర్భి గౌడీ పాంచాలీ భేదమున రీతినిశ్చయమును గావింపఁబడినవి. తృతీయమునఁ గావ్యాంగములు కావ్యభేదములు రూపింపఁబడినవి. ఇందు, వృత్తగంధి చూర్ణము ఉత్కలికాప్రాయము ననుభేదముల గద్యము త్రివిధముగా నుండుననుచు లక్షణములు నిర్వచించి, దండి భామహాదులు

చెప్పిన కథాఖ్యాయికా లక్షణములు సమ్మతములు గామింజేసి కాఁబోలు, వామనుఁడు "య దుత కథాఖ్యాయికే మహాకావ్య మితి, తల్లక్షణంచ నాతీవ హృదయంగమ మిత్యుపేక్షిత మస్మాభిః, త దన్యతో గ్రాహ్యమ్' అనుచు వానిలక్షణములను పేక్ష చూపియున్నాఁడు. చతుర్థమున పదపదార్థదోష వివేచనమును; పంచమమున వాక్య వాక్యార్థదోష వివేచనమును; షష్ఠమున శబ్దగుణవిచారమును; సప్తమమున నర్థగుణచారమును; అష్టమమున శబ్దాలంకార వివేకమును: నవమమున నుపమా ప్రస్తావమును; దశమమున నుపమాప్రపంచమును; ఏకాదశమునఁ గావ్యసమ యములును; ద్వాదశమున శబ్దశుద్ధియు నిరూపింపఁబడినని.

వామనుని సాహిత్యపరిశోధనము సవిమర్శము స్వతంత్రము. ఇతని సిద్ధాంతములు కొన్నిటిని మమ్మట జగన్నాథ పండితరాజాదులా క్షేపించినను, మొత్తము మీఁద నాలంకారిక లోకమున నితని మాటకుఁ జెల్లుబడి కలదనుట నిరా క్షేపము. అర్థాలంకారము లన్నిటికి నుపమాలంకారము మూల మనుచు నితఁడు గావించిన చర్చయు, ఉపమాలంకారషడ్దోష నిరూపణమును, ఉపమాలంకారాంత ర్భూతములుగా సమాసోక్తి రూపకాద్యలంకారముల సమన్వయమును మొదలగు విశేషవిషయములం దితని ప్రతిభయు సాహిత్య విమర్శనశక్తియు గోచరించు చుండును. అట్టి యితని యీ కృతి కాలకర్మవశమున నొకప్పుడు మఱుఁగుపడి పోఁగా ముకుళపండితుఁడు మరలదీని నుద్ధరించినట్లు దీనికిఁదొలుత వ్యాఖ్య రచియిం చిన సహదేవ పండితుని యీ క్రింది మాటలవల్లఁ దెలియుచున్నది.

"వేదితా సర్వశాస్త్రాణాం భట్టోఽభూ న్ముకుళాభిధః,
లబ్ధ్వా కుత శ్చిదాదర్శం భ్రష్టామ్నాయం సముద్ధృతమ్,
కావ్యాలంకారశాస్త్రం య త్తేనైత ద్వామనోదితమ్,
అసూయా త న్న క ర్తవ్యా విశేషాలోకిభిః క్వచిత్,
ఆకర్ణ్య భవత స్తస్మా ద్దయితస్య విధీయతే,
వివృతి స్సహదేవేన వామనీయస్య సంప్రతి"

దీనికి, క్రీ. ౧౩౦౦ ప్రాంతమున గోపేంద త్రిపురహర భూపాలుఁడు రచియించిన కామధేను వనెడి వ్యాఖ్య ముద్రితమై యున్నది.[1] మూలమునకు సము చితమైన వ్యాఖ్యగాఁ బరిగణింపఁదగిన యీ కామధేనువులో భామహునివిగా నుదాహ

1. శ్రీరంగము. వాణీవిలాసముద్రణము.

రింపఁబడిన కొన్ని శ్లోకము లిపుడు ముద్రితమైన భామహాలంకారములోఁ గనరావు. అందలి గ్రంథము సంపూర్ణముగా ముద్రణమునకు లభింపలేదందమన్న గ్రంథాంత శ్లోకము చెప్పిన సంఖ్యలను గ్రంథములోని శ్లోకసంఖ్య సరిపడుచున్నది. దానంజేసి కామధేనువు భామహోక్తములుగా నుదాహరించిన వన్నియు నతనివి కావని చెప్ప వలసి వచ్చినది.

వామన సంజ్ఞగల గ్రంథకర్త లిద్దఱు ముగ్గు రుండుటచేఁ గావ్యాలంకార సూత్రకర్తయగు వామనుఁ డెవఁ డెప్పటివాఁడను విషయమున విమర్శకులు సందేహించుట కలదు. అయినా, ఇతని కాల మజ్ఞేయముకాదు క్రీ. ౬౫౦ ప్రాంతమున వామన జయాదిత్యులు పాణిని సూత్రములకుఁ గాశికావృత్తి రచియించిరని పాణినీయ సందర్భమునఁ జదివియున్నాము. ఆ వృత్తికి, క్రీ ౭౦౦ ప్రాంతమున జినేంద్రబుద్ధి యను పండితుఁడు న్యాసమను పేరుగల పంచికావ్యాఖ్య నిర్మించి యున్నాఁడు. (ఆ న్యాసమును శిశుపాలవధ నిర్మించిన మాఘుఁడు స్మరించి యున్నాఁడు.[1]) ఆ మాఘుని శ్లోకములు కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తిలో నుదాహరింపఁ బడినవి.[2] దీనిబట్టి కాశికా వృత్తికారుఁడైన వామనుఁడు కావ్యాలంకార సూత్రకార వామనుఁడు కాఁడని స్పష్టమైనది. ఇఁక - రాజతరంగిణిలో జయాపీడ నరపాలుని చరిత్ర సందర్భ మందున్న—

"మనోరథః శంఖదత్త శ్చటకః సంధిమాం స్తథా
బభూవుః కవయ స్తస్య వామనాద్యా శ్చ మంత్రిణః"[3]

అను శ్లోకమునుబట్టి వామన పండితుఁడు కవియును మంత్రియునై జయాపీడుని యాస్థానమున నున్నవాఁ డనెడి విషయ మున్నది. బుహ్లరు పండితుఁడు మొదలగు కొందఱు రాజతరంగిణీ శ్లోకమును విశ్వసించి కావ్యాలంకార సూత్రకార వామనుఁడు జయాపీడుని సమకాలికుఁడని భావించిరి కాని, ఉద్భట వామను లిద్దఱు నొకరి నొకరు తమ గ్రంథముల స్మరింకపోవుటనుబట్టి మంత్రి వామనుఁడు కావ్యాలంకార సూత్రకర్త కాఁడను భావమును పి. వి. కాణే పండితుఁడు తెలిపియుంచెను. కాని, ఈ భావమంత సముచితము గాలేదు. సూత్ర వృత్తికర్త యుద్భటునకుఁ బరుఁడే యందము. అపుడు మాత్ర ముద్భటుని సూత్రవృత్తికారుఁడు స్మరింప లే

1. శిశుపా. 2-112 అను తూన్యాత్రపదన్యాసా సద్వృత్తిః సన్నిబన్ధనా.
2. ఉభౌ యది వ్యోమ్ని—శిశుపా. 3-8. కావ్యాద—4. 3-10. ఇత్యాది;
3. రాజత. 4-497.

దనెడి యాక్షేప ముండదా ? సమకాలికులు పరస్పరమును, పూర్వుని బరుఁడును స్మరింపకపోవుటకూడ నొక యాక్షేపమేనా ? నిజము చెప్పవలసివచ్చినచో సహవాసు లగువారు పరస్పరము గ్రంథములలో స్మరింపకపోవుటయే హెచ్చుగా సమర్థనీయ మగునని చెప్పవచ్చును. పై శ్లోకములో మనోరథాదులు కవులనియు వామనాదులు మంత్రు లనియుఁ గనఁబడుటచే వామనుఁడు మంత్రియే కాని కవి గాఁడని వ్యాఖ్యానము చేయవచ్చును గాని, చకార సముచ్చయమునుబట్టి వామనాదులు కవులును మంత్రులు నని యర్థము రాకపోదు. కావునఁ గావ్యాలంకార సూత్రకార వామనుఁడు జయాపీడుని మంత్రియై క్రీ ౭౭౯-౮౧౩ నడుమ నుండెడివాఁ డనుటకు ముఖ్యకారణ మితఁడు భవభూత్యానందవర్ధనుల మధ్యకాలమువాఁ డగుటయే. ఉజ్జయినీ రాజయిన యశోవర్మ యాస్థానములోనివాఁడై క్రీ ౭౦౦-౭౫౦ నడుమ నున్న భవభూతి నాటకములోని శ్లోకములు కొన్ని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తిలో నుదాహరింపఁ బడినవి.[1] క్రీ. ౮౫౫-౮౮౪ నడుమఁ గాశ్మీర మేలిన యవంతివర్మ సంస్థానములోని యానందవర్ధనుఁడు తన ధ్వనికారికలలో వామనుని రీతి మతమును బ్రశంసించి యున్నాఁడు.[2] కావున వామనుఁడు క్రీ. ౮౦౦ ప్రాంతమువాఁ డనుట నిరాక్షేపము. ఇతని సూత్రవృత్తి తరువాత గణింపఁదగినది రుద్రటుని వాక్యా లంకారము.

పేరునుబట్టి రుద్రటుఁడు కాశ్మీర దేశీయుఁడని యూహింపఁ బడుచున్నది. ఇతఁడు తన గ్రంథము నైదవ యధ్యాయమున ఖడ్గ ముసల ధను శ్శర శూల శక్తి హల బంధములతోడి యెనిమిది శ్లోకముల యష్టార చక్రము కూర్చుచు[3] నందు స్వవిషయ మంతర్భావిత మగున ట్లీ క్రింది శ్లోక మిమిడ్చియున్నాఁడు.

"శతానన్దాపరాఖ్యేన భట్టవాముకసూనునా,
సాధితం రుద్రటే నేదం సామాజా ధీమతాం హి తమ్"

దీనినిబట్టి శతానందుఁడను మాఱుపేరుగల యితఁడు వాముకభట్టు పుత్రుఁ డనియు సామవేదీయుఁడనియుఁ దెలియుచున్నది. ఇతని కావ్యాలంకారమునకుఁ దిప్పణము రచించినవాఁడును, శ్వేతాంబర జైనుఁడగు శాలిభద్రసూరి శిష్యుఁడునగు నమిసాధువు తన టిప్పణము తుదను—

---

1. డాక్టరు భాండారుకారు మాలతీ మాధవ పీఠిక.
స్మిత్ పండితుని వ్యాసము. J. R. A. S. 1908. పేజి 793.
2. ధ్వన్యా. 3-52.
3. రుద్ర. కా. 5. 6-13. మారారికశ్రరామేభ—ఇత్యాది—

"పఞ్చవింశతిసంయుక్తై రేకాదశసమాశతైః,
విక్రమా త్సమతిక్రాన్తైః ప్రావృషీ దం సమర్థితమ్"

అని చెప్పిన శ్లోకమునుబట్టి, అతఁడు క్రీ. ౧౦౭౫ లోని వాఁడని విదిత మగుచున్నది. క్రీ. తొమ్మిదవ శతాబ్దియుత్తర భాగములోని వాఁడయిన యానంద వర్ధనుని ధ్వనిమతమును రుద్రటుఁ డెఱిఁగినట్లుగాఁ గనరాదు. మఱియు ద్వితీయా ధ్యాయమున రుద్రటుఁడు, పాంచాలీ లాటీయా గౌడీయా వైదర్భి రీతులను గూర్చి యించుక ప్రసంగించుటను బట్టి, యితఁడు వామనునిరీతిమతము నెఱిఁగి నట్లు కనఁబడుచున్నది. కావున నితఁడు, వామనాచార్యునికి సమకాలికుఁడు నించుక తరువాతివాఁడు గూడ నగుచు, క్రీ. ౮౦౦-౮౫౦ నడుమ నున్నవాఁ డని చెప్పవచ్చును.

రుద్రటాలంకారము పదునాఱధ్యాయముల గ్రంథము. ఇందు మొత్తము ౭౩౪ శ్లోకములు కలవు. రెండుమూఁ డధ్యాయాంతశ్లోకములు తప్పఁ దక్కిన వన్నియు నార్యావృత్తములే. లక్ష్యలక్షణ రూపమున నున్న యివియన్నియు రుద్రట కృతములే. ఇందితరుల శ్లోక మొకటియు లేదు. రుద్రటుడు, దండి భామహాదుల లక్షణములు పూర్తిగా నెఱిఁగిన వాఁడగుటచే వానికంటెఁ దనలక్షణ మునఁ గొంతవిశేషము చూపించియున్నాఁడు. మొదటి యధ్యాయమున నలంకార శాస్త్రమునకును, కావ్యరచనమునకును బ్రయోజనము నిరూపించి రెండవదానిలోఁ గావ్యలక్షణము రీతిలక్షణము షడ్భాషాస్వరూపము మొదలగు వానిని సంగహించి వక్రోక్త్యను ప్రాసయమకాదులను నిర్వచించి, మూఁడవదానిలోఁ బూర్తిగా యమ కభేదములను వక్కాణించెను. నాలుగైదా అధ్యాయములలో, శ్లేషసత్తపద లింగా దులభేదములు చక్రబంధ ప్రహేళికాదులు పదవాక్యదోషాదులు నిరూపింపఁ బడినవి. ఏడవది మొదలుగా నైదధ్యాయములలో నర్థాలంకారభేదములు శ్లేష భేదములు అర్థదోషములు ఉపమాదోషములు మొదలైనవి వర్ణింపఁబడినవి. పండ్రెండవది మొదలుగా నాలుగధ్యాయములలో దశవిధరసములు నాయికా నాయక లక్షణములు సంభోగవిప్రలంభ శృంగార స్వరూపములు వీరాదులవిశేషములు విశదీకరింపఁబడినవి. కడపటిదానిలో, కథాఖ్యాయికాది కావ్యభేదలక్షణములు చెప్పఁబడినవి. ఇందు—

"అర్థ స్యాలంకారా వాస్తవ మౌపమ్య మతిశయః శ్లేషః
ఏషా మేవ విశేషా అన్యేతు భవన్తి నిశ్శేషాః"

అను లక్షణమునుబట్టి రూపకాద్యలంకారము లన్నియు, వాస్తవౌపమ్యాతిశయశ్లేషాలంకారముల భేదములుగా నిరూపింపఁబడుట యొక నూతనవిశేషము. వ్యాఖ్యాత యగునమిసాధువుగూడ నీ మతమును సమర్థించుచుఁ బ్రాచీనగ్రంథములనుండి యనేక శ్లోకముల నుదాహరించి లక్షణ సమన్వయము గావించుచు వచ్చెను. ఇతని వ్యాఖ్యానమున. పాణిని పింగళ భరత భర్తృహరి దండి భామహోద్భట మేధావిరుద్ర వామనాదులు పేర్కొనఁబడిరి. పాతాళవిజయ నామమాలా బృహత్కథా కిరాతార్జునీయ శిశుపాలవధ రత్నావళీ కాదంబ రర్జునచరిత మేఘదూత మృచ్ఛకటిక మాలతీమాధవ వేణీసంహారాదులు పేర్కొనఁబడినవి రుద్రటాలంకారమున కాశాధరుఁడు వ్రాసిన వ్యాఖ్య యొకటియు, వనతరంగిణి యను మఱియొక వ్యాఖ్యయుఁ గలవని తెలియుచున్నది. ఈ సందర్భమున రుద్రభట్టకృతముగాఁ గావ్యమాలలోఁ బ్రకటింపఁబడిన శృంగార తిలకము నించుక పరిశీలింతము.

కావ్యరసాలంకారమను నామాంతరము గల శృంగారతిలకము రచియించినవాఁడు రుద్రుఁడనియు, ఇతఁడు త్రిపురవధయను మఱియొక కావ్యము గూడ రచియించెననియు, ఈ క్రింది గ్రంథాంతశ్లోకము చెప్పుచున్నది.

"త్రిపురవధా దేవ గతా ముల్లాస ముమాం సమస్త దేవనుతామ్,
శృంగార తిలకవిధినా పునరపి రుద్రః ప్రసాదయతి"

రసతరంగిణి యనుపేర దీనికి వ్యాఖ్య నిర్మించిన గోపాలభట్టు 'ఆశీరూపం మఙ్గళం నిబధ్నాతి రుద్రకవిః' అని యాదిని వ్రాసియున్నాఁడు. ఈ రెంటినిబట్టి శృంగార తిలకకర్త రుద్రుఁడే కాని రుద్రటుఁడు కాఁడని విదిత మగుచున్నది. ఒకటిరెండు శృంగారతిలకము వ్రాఁతప్రతులలోఁ బై గ్రంథాంతశ్లోకము లేకపోవుటయు, లేఖకులు పొరపాటున 'రుద్రటకృతే' యనుటయుఁ గారణములుగా పీఱరు మొదలగు కొందఱు, రుద్రరుద్రటు లిరువురు నొకరేయని వ్రాసిరి కాని, అది భ్రాంతిమూలకము ప్రామాదిక మని యిపు డందఱును జెప్పుచున్నారు.

ఇది సంభోగ శృంగారము విప్రలంభ శృంగారము హాస్యాదిరస నిరూపణము నను మూఁడు పరిచ్ఛేదముల గ్రంథము. దీని రచించు నుద్దేశమును రుద్రభట్టు క్రింది విధమునఁ దెలిపెను,

"ప్రాయో నాట్యం ప్రతి ప్రోక్తా భరతాద్యై రసస్థితిః
యథామతి మయా ప్యేషా కావ్యం ప్రతినిగద్యతే"

దీనినిబట్టి యిది కావ్యరస ప్రతిపాదకమని స్పష్టపడుచున్నది. ఇందు మొదటి పరిచ్ఛేదమున శృంగారాది నవరసములు రత్యాది స్థాయిభావములు నిర్వేదాది వ్యభిచారి భావములు స్తంభాది సాత్త్విక భావములు కైశిక్యాదివృత్తులు అనుకూలాది నాయకులు పీఠమర్దాదినర్మ సచివులు స్వీయాది నాయికలు ముగ్ధాది భేదములు ధీరాధీరాది భేదములు మొదలుగా బహు విషయములు వర్ణింపఁబడినవి. రెండవ దానిలో విప్రలంభ శృంగార భేదములు మదనావస్థలు మొదలైనవియు, మూఁడవ దానిలో హాస్యాదిరసములు రసముల సంబంధములు ఆయా రసముల భావ విశేషములు మొదలైనవియు నిరూపింపఁబడినవి ఇందలి లక్షణ శ్లోకములు ౨౨౩. ఉదాహరణ శ్లోకము లన్నియు గ్రంథకర్తవే కాని యన్యులవి కావు. అవి కొన్ని వంద లుండును. కవిత్వము మిక్కిలి మృదుమధురముగా నున్నది. గ్రంథ మిట్టి దైనను, తరువాతి యాలంకారికులదృష్టి నాకర్షించినట్లు మాత్రము కనఁబడదు. ప్రధానముగాఁ గావ్యలక్షణము నలంకార లక్షణమును నిర్వచించువారికి దీని ప్రసక్తి లేకపోవుట యందుకుఁ గారణ మనవచ్చును గాని, రస ప్రసంగము గావించు పట్టు నందైనను శృంగార తిలకమును బ్రమాణముగా నర్వాచీన లాక్షణికు లాదరింపలేదనక తప్పదు.

రుద్రభట్టు దేశకాలములను దెలుపు ప్రత్యక్ష ప్రమాణములు లేవు కాని, విష్ణుశర్మ పంచతంత్రములో నితని శృంగార తిలకములోని శ్లోకమును[1] దామోదర గుప్తుని కుట్టనీ మతములోని యొక శ్లోకమును[2] కనఁబడుచున్నవి. దీనినిబట్టి వీరిద్దఱు విష్ణుశర్మకుఁ బూర్వు లనుట కవకాశ మేర్పడుచున్నది. విష్ణుశర్మ, ఆఱవ శతాబ్దిలోనివాఁ డనెడి నిర్ణయ మొకటి లోకవ్యాప్తమై యుండుటచేఁ బై యవకాశమున కవరోధము సిద్ధమగుచున్నది. ఇది యిటులుండ, రుద్రటాలంకారము చూచియే శృంగార తిలకము క్రీ. ౯-౧౦ శతాబ్దుల నడుమఁ బుట్టియుండునని కాణే పండితాదులు కొందఱు ఊహించుచున్నారు. పదియవ శతాబ్దిలోని లక్షణకర్త లెవరును శృంగార తిలకముమాట యెత్తలేదనుట వారు చెప్పిన కారణములలో నొకటి. ఇది యంతగాఁ బరిగణనీయము కాదుకాని, విష్ణుశర్మ పంచతంత్రమున దామోదర రుద్రభట్టుల శ్లోకములు ప్రక్షిప్తములగుట విశ్వసనీయ మగుటంబట్టి రుద్రభట్టు

1. సార్థంమనోరథశతై రిత్యాది-పంచతం-4 ప్రక-
2. పర్యఙ్కః స్వాస్తరణః పతిరనుకూల ఇత్యాది-పంచతం-1 ప్రక-

రుద్రటునికిఁ బరు డగునను మతమే యిప్పటికి సముచిత మగుచున్నది. రుద్రటుని కించుక తరువాతివాఁడై యాలంకారికులలో నెక్కువ ప్రసిద్ధి కాంచినవాఁ డానంద వర్ధనుఁడు.

అవంతివర్మ భూపాలుని కాలమునాఁటివాఁడై కాశ్మీర దేశీయుఁడైన యానంద వర్ధనుఁడు క్రీ. ౮౫౫-౮౮౪ నడుమ నున్నవాఁ డనుట ప్రసిద్ధము. కావ్యమున కాత్మ ధ్వని యనెడి మతము నావిష్కరించిన ధ్వన్యాలోక మితనికృతి. ఇది నాలు గుద్ద్యోతముల గ్రంథము. ఇందు ౧౨౭ కారికలును, తదర్థవివరణపర మయిన వృత్తియును మధురశైలీనిబద్ధములై యున్నవి. కారికామాత్ర గ్రంథము ధ్వని, లేక ధ్వనికారిక యనియు, వృత్తి యవలోక మనియు, ఈరెండును గలిసి ధ్వన్యా లోక మయిన దనియు, కారికాకర్త యెవరో తెలియ దనియు, అవలోకకర్త మాత్ర మానందవర్ధనుఁడనియు గొంద ఱూహించుచున్నారు. ఇందుకు, ధ్వన్యా లోకమునకు లోచనాఖ్యవ్యాఖ్య నిర్మించిన యభినవగుప్తాచార్యుఁడు పెక్కుచోట్ల ధ్వనికారికా కారుఁడు వృత్తికారుఁడైన యానందవర్ధనునికంటె వే ఱనెడి భావము ప్రకటించుటయే ముఖ్య కారణము.[1] కాని, ఈ భావము ప్రకటించుటలో నతఁడు వహించిన శ్రద్ధ చూడఁగా, కారికలను వృత్తినిగూడ రచియించినవాఁ డానంద వర్ధనుఁడేయన్న ప్రతీతి యతఁ డెఱిఁగినట్లును, అది యతని కిష్టము కానట్లును దెలియుచున్నది.[2] కాని, కారికాకర్త యితఁడని యతనిపే రెందైనఁ దెల్పెనా? లేదు. పోనిండు. "కేచి ద్వాచాం స్థిత" మిత్యాది ప్రథమకారిక క్రింది వృత్తిలోని "సహృదయానా మానన్దో మనసి లభతాం ప్రతిష్ఠా మితి ప్రకాశ్యతే" అను వాక్య మందలి 'ఆనంద' శబ్దము నానందవర్ధన పరముగాఁ గూడ సమన్వయించిన లోచన కారుఁ డందేయున్న సహృదయ శబ్దమును మూలగ్రంథకార పరముగా నూహింప నైన నూహించెనా? లేదు వృత్తిలోనేకాదు, రెండవ కారికలోనున్న సహృదయ శబ్దమును గారికా కర్తృపరముగా సమన్వయింపఁ జూచెనా? లేదు. దీనినిబట్టి యభినవగుప్తుఁడు ధ్వనికారికాకర్త పే రెఱుఁగనివాఁ డని స్పష్టపడు చుండఁగా, లోచనావ తారికలోని రెండవ శ్లోకమందలి 'సరస్వత్యాస్తత్త్వం కవి సహృదయాఖ్యం విజయతామ్' అను పాదమందున్న సహృదయ శబ్దము ధ్వనికా

---

1. ధ్వన్యా. నిర్ణయ సాగర ముద్రణము. పుటలు. 59. 60. 122. 123. 130. మొద—

2. తత శ్చేదం కృత మిదం క్రియత ఇతి కర్తృభేదే కా సఙ్గతిః. పు. 123.
దర్శిత మే వేతి కారికాకారే ణేతి భూతప్రత్యయః. పు. 133.
ప్రతిపాదిత మేవేతి, అస్మన్మూల గ్రంథకృ దిత్యర్థః. పు. 135.

రికాకర్తృపర మనుచు, మూలగ్రంథకర్త సహృదయుఁడని సోవనీపండితుఁడు (Prof. Sovani) చెప్పినమాట యెట్లు విశ్వసనీయమో తెలియకున్నది.[1] పి. వి. కాణేపండితుఁడు. సహృదయ శబ్దప్రయోగముల యౌచిత్యమును జర్చించి, ఇది మూలగ్రంథకర్తృ సంజ్ఞగా సమన్వయించుట యంత తృప్తికరముగా లేదని సంశయించుచు, ఆనందవర్ధనుఁడే ధ్వనికారికలుగూడ రచియించెననుటకుఁ గల యితరాధారములు చూపుచును గూడ, సహృదయుఁడు ధ్వనికారికాకారుఁడైనచో బాగుండు నన్నట్లుగా సూచించి, యానందవర్ధనుఁడు మాత్రము కారికాకర్త కాఁజాలఁడను మతమునే యవలంబించెను.[2] సుశీలకుమారదే పండితుఁడీ విషయమును మొదటి సంపుటమునఁ జర్చించియు, సోవనీపండితుని సహృదయ వాదమును సమ్మతింపక, ధ్వనికారికాకర్తృత్వ మింకను విచారణీయ మని విడిచెను.[3] ఉత్తమ పరిశోధకులిట్లు నిర్ణయింపక విడుచుటచేతనే యీ విషయము దురవగాహముగా నున్నదని స్పష్టపడుచున్నది. కావలసినవారు పూర్వోక్తవిమర్శకుల గ్రంథములు చూడవచ్చును గావున నిందు వారు గావించినజర్చలు సంగ్రహించి వ్రాయుట గూడ ననావశ్యకము. అందుచే ధ్వనికారికలును, అవలోక మనువృత్తియుఁ గూడ నిర్మించిన వాఁడానందవర్ధనుఁడే యనుటకుఁ గలహేతువులు కొన్ని ముందు చూతము.

౧. వామనరుద్రటులు గ్రంథరూపము దాల్చినధ్వని మత మెఱిఁగినట్లు కన రాదు. 'రీతి రాత్మా కావ్యస్య' అనెడి వామనుని సూత్రము చూచియే 'కావ్య స్యాత్మా ధ్వని రితి బుధైః' రిత్యాది ప్రథమ ధ్వనికారిక పుట్టినట్లు కనఁబడుచున్నది. కావున నిది, క్రీ. ౮౫౦ పూర్వము లేదనవచ్చును. ఆనందవర్ధనుఁడు ప్రథమ కారికావృత్తి సందర్భమున ''తథా చాన్యేన కృత ఏవాత్ర శ్లోకః'' అని యుదాహరించిన శ్లోకము.[4] గ్రంథకృత్సమానకాల భావియగు మనోరథకవి రచియించిన దని యభినవగుప్తుఁడన్న మాటను బట్టి ధ్వనికారిక క్రీ. ౮౦౦-౮౫౦ నడుమఁ బుట్టియుండునని కాణేపండి తుఁడు సందేహించుచుఁ జెప్పెనుగాని, ప్రమాణాంతరబద్ధము గాని యట్టి

---

1. J. R. A. S. 1910. P. P. 164-167.
2. సాహిత్యదర్పణ పీఠిక P. P. LX-LXIV.
3. See Sanskrit Poetics Vol II P. 175. Vol I. P. P. 114-115.
4. కావ్యం తద్ధ్వనినా సమన్విత మితి ప్రీత్యా ప్రశంసన్జడో
నో విద్మోఽభిదధాతి కిం సుమతినా పృష్టః స్వరూపం ధ్వనేః. ధ్వన్యా. పే. 9.

మాట విశ్వసనీయము కాఁజాలదు. ఈ మనోరథుఁడు క్రీ. ౭౮౦ ప్రాంత మందలి జయాపీడుని సమకాలికుఁడైన మనోరథుఁ డనుటకుఁ బ్రమాణము కనరాదు.

౨. క్రీ. ౮౫౦ తరువాతఁ బుట్టినధ్వని కారికలకర్త పేరు క్రీ. ౯౦౦ ప్రాంత మున నున్న యానందవర్ధనునికిఁ దెలియకపోయె ననుట యసంగతము.

౩. అట్లు గాక, నిజముగా ధ్వనికారిక తనకు మిక్కిలి ప్రాచీనమైన తత్కర్త పేరు తనకుఁ దెలియరాకున్నచో, వృత్త్యారంభమునఁ గావ్యాత్మవిచారము గావించు ధ్వని పశంస చేయుసందర్భమునఁ గృతజ్ఞతతో నీ కారికలు పూర్వాచార్య ప్రణీతములని చెప్పియుండును. అట్లు గాక కొందఱూహించి నట్లు ధ్వనికర్త గురువేయైనచో నాచార్యపూజ్య పాద పయోగమున నతని స్మరించియుండును. అతడు సమకాలికుడు మిత్రుడునైనచో నతనిపేరు చెప్పి యుండును. సహృదయ చక్రవర్తియైన యానందవర్ధనుఁడివి యేవియుఁ జేయలేదు.

౪ ఆనందవర్ధనుఁడు కారికల కవతారికలు వ్రాయుపట్టుల గ్రంథముసర్వత్ర- ఇద ముచ్యతే - దర్శయిష్యతే - తత్రప్రతిసమాధీయతే - ఇత్యాదిగాఁ గర్మార్థక క్రియలే ప్రయోగించెను గాని ఆహ - దర్శయతి - ఇత్యాదిగా నన్యశంకా నివారణార్థకములైన కర్త్రర్థకక్రియలు ప్రయోగించలేదు. తానే మూలకర్తయుఁ దానే వ్యాఖ్యాతయు నైనపుడే యీ విధానము సముచితము మగును. అన్యుఁడు మూలకర్తయైనచో నొకచోట నైనను, "ఇదం కారికా కారఆహ" అనక పోయినను, ఇదంకారికాకారే ణోక్త' మని యైనను జెప్ప కుండునా? అన్యుల యశస్సును మఱుఁగుపఱుచునట్టి వంచకుఁడా, ఆనంద వర్ధనుఁడు?

౫. కావ్యధ్వని కారికలకు, కావ్యధ్వని, లేక ధ్వని యనెడినామము అభినవగుప్తాద్యాలంకారికు లందఱు నుపయోగించియున్నారు. ఇందు ధ్వని సంజ్ఞయెత్తి క్రీ. ౯౦౦ ప్రాంత మందున్న రాజశేఖరుఁడు—

"ధ్వని నాతిగభీరేణ కావ్యతత్త్వనివేశినా
ఆనన్దవర్ధనః కస్య నాసీ దానన్దవర్ధనః"

అనుచు ధ్వనికర్త యానందవర్ధనుఁడైనట్లు ప్రశంసించి యున్నాఁడు.[1] వక్రోక్తి జీవితకర్తయగు కుంతకుఁడు ధ్వనికారుఁ డానందవర్ధనుఁడని యతనిమాట లెత్తియున్నాఁడు. క్రీ. ౧౦౦౦ ౧౦౫౦ లోని వ్యక్తి వివేకకర్త యగు మహిమ భట్టును[2] క్రీ. ౧౦౨౦-౧౦౮౦ లోని యౌచిత్య విచారకర్తయైన క్షేమేంద్రుఁడును[3] ధ్వనికారికలును వృత్తియుఁ గూడ నానందవర్ధన కృతము లనియే పెక్కుచోట్ల నతనిమాటలు గ్రహించి యున్నారు. క్రీ. ౧౧౫౦ ప్రాంతములోని కావ్యాను శాసనకర్తయగు హేమచంద్రుఁడు ధ్వనికారికలు రెండానందవర్ధనునివిగా గ్రహించి యున్నాఁడు.[4] ప్రతీహారేన్దురాజు, ఉద్భటాలంకారవృత్తి, ఆనందవర్ధనుని వృత్తి లోనిమాట లుద్ఘాటించుచు, సహృదయుఁ డానందవర్ధనుఁడైనట్లు తెలిపియున్నాఁడు.[5] ఇది సహృదయుఁడను వాఁడు వేఱు, అతఁడు కారికాకర్త య డి వాదమునకు భంజకము. ఇంక నిట్టి ప్రమాణవచనములు కలవు కాని, పూర్వోక్త ప్రమాణము లనుబట్టి, ఆనందవర్ధనుఁడే కారికలు రచియించి, అతఁడే వానికి వృత్తి రచియించె ననెడి పూర్వ పతీతి విశ్వసనీయ మనుట కివి చాలకపోవు. ఈ రెంటిని రచియిం చినవారు వే ఱనుటకుఁ బ్రబలమైన ప్రమాణము లభించునంతవఱకు నీ రెంటి కర్త యానందవర్ధనుఁడే యని విశ్వసింతము.

అసాధారణ ప్రతిభాశాలియైన యీ విద్వన్మణి, యివి గాక దేవీ శతకము అర్జునచరిత మహాకావ్యము విషమబాణలీల యనెడి ప్రాకృతగ్రంథము ధర్మోత్తమ యనెడి నిశ్చయటీకకు వివరణము రచియించినట్లు కనఁబడును గాని ; దేవీశతకము తప్పఁ దక్కినవి యిపుడు గోచరింపకున్నవి. అర్జునచరిత విషమబాణలీలలనుండి యుదాహరింపఁబడిన కొన్నిశ్లోకములు ధ్వన్యాలోకమునఁ గలవు.[6] ఇతఁడు పూర్వ లక్షణకర్తలలో భరతభామహోద్భటులను బేర్కొనెను. పూర్వకవులలోఁ గాళిదాస శ్రీహర్షభవభూతి భట్ట బాణాదులకృతులనుండి కొన్ని శ్లోకము లుదాహరించెను.

1 ఈ శ్లోకము రాజశేఖర కృతముగా సూక్తిముక్తావళిలో నున్నది.

2. వ్య. వి. పుట 29, 34.

3. ఔచిత్య. శ్లో 18. క్రిందివ్యాఖ్యలో. తదుక్త మానంద వర్ధనేన-విరోధీ వా విరోధివా రసోఽఙ్గిని రసాన్తరే- ఇది, ధ్వన్యా-3-24. అవిరోధీ విరోధీవా- ఇత్యాదిగా నున్నది.

4. ధ్వన్యా 3-30, 39-కావ్యాను. పుట 113, 235.

5. ఉ. వృ. పుట. 79-35. తై: (సహృదయైః) సహృదయైర్వ్యంజకత్వ ము క్తమ్...

6. మదిరా-మయైన. అనుచు-62-152-143. మొద. పుటలలో నున్నవి.

ఇతని ధ్వన్యాలోకమునకుఁ జంద్రికయను మఱియొక వ్యాఖ్య యున్నట్లు తెలియును గాని, అది లభింపకున్నది. మహిమభట్టు భట్టనాయకుఁడు మొదలగు కొందఱు ధ్వనిమతమును మిక్కిలి నిరసించి విమర్శించినను[1] ఇది యుదయించినది మొదలుగాఁ బెక్కండ్ర యాదరణమునకుఁ బాత్రమైనట్లు రాజాన కరుయ్యకాదులు గావించిన ధ్వని ప్రశంసయే చెప్పుచున్నది. ఇదియిట్టి ఖ్యాతిగడించుటకు శ్రీమదభినవగుప్తాచార్యుని లోచనముగూడఁ దోడ్పడిన దనుట సత్యేతరము కాఁజాలదు. అభినవగుప్తుఁడు సర్వతంత్ర స్వతంత్రుఁడు, బహు గ్రంథకర్త, విమర్శకాగ్రణి. ఇతఁడు, క్రీ. ౯౯౧ లో, క్రమస్తోత్రమును ౧౦౧౪ లోఁ బ్రత్యభిజ్ఞా విమర్శినియు[2] రచియించినట్లు వాని కడపటి శ్లోకములవల్లఁ దెలియుటంబట్టి, యితఁడు క్రీ. ౯౮౦-౧౦౩౦ నడుమ నున్నవాఁడని విదితమగుచున్నది. ఈ మహా విద్వాంసుఁడు భరతనాట్య శాస్త్రటీక కావ్యకౌతుకవివరము తంత్రసారము తంత్రాలోకము నాట్యలోచనము పరమార్థసారము మొదలుగా నిఱువదియైదు కృతులు నిర్మించినట్లు తెలియుచున్నది. అట్టి యీ పండితుఁడు చేపట్టిన ధ్వనియన్న నాశ్చర్యమేమి? కాని కడపటి యుద్ద్యోతమున కితని లోచనవ్యాఖ్య లభింపకపోవుట విచారకరము. చంద్రికావ్యాఖ్య నితఁడు చూచియే, అది సముచితముగా లేదను భావమునఁ దానిలోచనము రచియించినట్లుగ మూఁడవ యుద్ద్యోతము కడపట నిట్లు చెప్పియున్నాఁడు.

"కిం లోచనం వినా లోకో భాతి చంద్రికయా పి హి
తే నాభినవగుప్తో ఽత్ర లోచనోన్మీలనం వ్యధాత్"

మఱియు, "ఇ త్యలం పూర్వవంశ్యైః సహ వివాదేన" ఇత్యాదిగా, చంద్రికాకారమతమును బెక్కుచోట్ల ఖండించి యున్నాఁడు.

"కావ్య స్యాత్మా ధ్వని రితి బుధై ర్య స్సమామ్నాతపూర్వః" ఇత్యాది మొదటికారికయు, దానివృత్తియు లోచనమును గూడ ధ్వనిమతము పూర్వము నుండి వచ్చుచున్న దనుభావము తెలపినవి గాని, గుణాలంకార రీతి రస మతముల వలె నిది వాక్యబద్ధము కాదని లోచనకారుని మాటలవల్లనే తెలియుచున్నది.[3]

---

1. వ్యక్తివివేకము- హృదయదర్పణము, మొదలగువానిలో—
2. ఇతి నవతితమేఽస్మి న్వత్సరాన్త్యే యుగాంశే తిథిశశిజలధిస్థే—కలి-4115-లౌకికాబ్దములు 90-క్రీ. 10 5.
3. పరమ్పరయా య స్సమామ్నాతః = వినాపి విశిష్టపుస్తకేషు వివేచనా దిత్యభిప్రాయః. ధ్వన్యా.

కావుననే వామన రుద్రటుల కాలమందుఁగూడ ధ్వనిమతము లేదని యింతకుముప్పు మనము తెలిసికొనియున్నాము. గ్రంథాదియం దానందవర్ధనుఁడు, ధ్వనిని సమర్థించుటకు ముందుగా ధ్వన్యభావవాదుల మతము లాళంకించుటలో "తద్వ్యతిరిక్తః కోఽయం ధ్వని ర్నామ - నాస్త్యేవ ధ్వనిః - న సంభవ త్యేవ ధ్వనిర్నా మాపూర్వః కశ్చిత్" అని చెప్పిన మాటలవల్లఁ గూడ నిది యంతకుఁ బూర్వము సిద్ధమై గ్రంథస్థమైనది కాదని సూచిత మగుచున్నది. "తత్పరా వేవ శబ్దార్థౌ" అనుకారిక క్రింది వృత్తివల్ల[1] ప్రాచీనతమమైన వైయాకరణ (స్ఫోట) ధ్వనివాదము ననుకరించి యుదయించినట్లు గోచరించుచున్న యీ ధ్వని మతము నవీనమైనదని ఆనందవర్ధనునకు వెనువెంటనే క్రీ. ౯-౨౫ ప్రాంతమందున్న ముకుళ పండితుఁడు తన యభిధావృత్తి మాతృకలోఁ జెప్పియున్నాఁడు.[2] కాశ్మీర రాజైన యనంత భూవరుని కాలములోని క్షేమేంద్రుఁడు (క్రీ. ౧౦౨౦-౧౦౮౦) తన యౌచిత్య విచారచర్చలో 'తదుక్త మానన్దవర్ధనేన' అనుచు, అవిరోధీ విరోధీ వేత్యాదికారిక నుదాహరించియున్నాఁడు.[3] క్రీ ౧౦౮౮-౧౧౭౨ లోని హేమచంద్రుఁడు తన కావ్యానుశాసనము వ్యాఖ్యయగు నలంకార చూడామణి వివేకములో "ప్రతీయమానం పున రన్యదేవ" వేత్యాదికారిక యానన్దవర్ధనునిదిగా గ్రహించియున్నాఁడు.[4] ఇట్లే యింకను బెక్కండ్రు పూర్వులు ధ్వనికారికలును వృత్తియుఁ గూడ నానందవర్ధనుఁడే రచియించినట్లు చెప్పుచుండ ధ్వనిమతము నవీన మనుట కాక్షేపమేమి? ఇది యిట్టిదైనను, ధ్వన్యాలోకలోచనముల కలంకారశాస్త్రమున నుత్తమ స్థానము గలదనుట నిర్వివాదము. తరువాత వెడలినవానిలోఁ గేవల మాలంకారికములు కాకున్నను, కొన్ని గుణములనుబట్టి యీ సందర్భమున గ్రహింపఁదగినవి కావ్య మీమాంసా దశరూపకములు. అందు—

---

1. ప్రథమేహి.... వైయాకరణాః... శ్రూయమాణేషు వర్ణేషు ధ్వనిరితి వ్యవహరన్తి. తథైవాన్యై స్తన్మతానుసారిభిః కావ్యతత్త్వార్థదర్శిభి ర్వాచ్యవాచకమిశ్రః శబ్దాత్మా కావ్య మితి వ్యపదేశ్యో వ్యంజకత్వసామ్యాద్ధ్వనిరిత్యుక్తః - శబ్దబ్రహ్మణాం వివక్షితాం మత మాశ్రిత్యైవ ప్రవృత్తోఽయం ధ్వనివ్యవహారః — పు. 47-199 ధ్వన్యాలోకము.

2. లక్షణా మార్గావగాహిత్వం తు ధ్వనేః సహృదయై ర్నూతనత యోపవర్ణితస్య విద్యత ఇతి—అభి పుట. 21—

3. ధ్వన్యా. 3-24—ఔచి-18 శ్లో. క్రింది వృత్తిలో—

4. ధ్వన్యా. 1-4 అ. వివే. పుట. 113.

కావ్యమీమాంస, అపూర్వమైన స్వతంత్ర గ్రంథమని దాని ప్రథమాధ్యాయము వల్లనే తెలియును. "శివుఁడు పరమేష్ఠి వైకుంఠాదులగు నఱువది నలుగురు శిష్యుల కుపదేశించిన రీతిని, స్వయంభువు శిష్యులకుఁ గావ్యవిద్య నుపదేశించి వారిలో సారస్వతేయుఁడగు కావ్యపురుషు నీ విద్యను ముల్లోకములఁ బ్రవర్తింపఁ జేయుటకై నియమించెను. అతఁడు పదునెనిమిది యధికరణముల కావ్యవిద్యను దివ్యులకుఁ జెప్పెను వారిలో సహస్రాక్షుఁడు కవి రహస్యమును, ఉక్తిగర్భుఁ డౌక్తికమును, సువర్ణనాభుఁడు రీతి నిర్ణయమును, ప్రచేతనాయనుఁ డానుప్రాసికమును, చిత్రాంగదుఁడు చిత్రయమకములను, శేషుఁడు శబ్దశ్లేషను, పులస్త్యుఁడు వాస్తవమును, ఔపకాయనుఁ డౌపమ్యమును, పారాశరుఁ డతిశయమును, ఉతథ్యుఁ డర్థశ్లేషను, కుబేరుఁ డుభయాలంకారికమును, కామదేవుఁడు వైనోదికమును, భరతుఁడు రూపక నిరూపణీయమును, నందికేశ్వరుఁడు రసాధికారికమును, ధిషణుఁడు దోషాధికరణ మును, ఉపమన్యువు గుణౌపాదానికమును, కుచుమారుఁ డౌపనిశదికమును, పఠించి, యాయావిషయములను విశదీకరించుచు శాస్త్రములు నిర్మించిరి. ఏతాదృశమైన యీవిద్య ప్రకీర్ణ మగుటచేతను, ఆయా శాస్త్రములందు కొంత కొంత యుచ్ఛిన్న మగుటచేతను, అందలి యెల్ల విషయములకు సంగ్రహముగాఁ బదునెనిమిది యధి కరణముల యీ కావ్య మీమాంసా గ్రంథము రచియింపఁ బడినది."[1] ఇత్యాదిగా మొదటి యధ్యాయము చెప్పిన దానినిబట్టి రాజశేఖరుఁడు పదునెనిమిది యధికరణ ములు నిర్మించెనని తెలియవచ్చును గాని, అందు కవి రహస్యమనెడి ప్రథమాధి కరణము మాత్రమే ముద్రణమునకు లభించినది. శాస్త్ర సంగ్రహమనెడి యీ ప్రథ మాధ్యాయ మెల్ల విధముల వాత్స్యాయన కామసూత్ర ప్రథమాధ్యాయమైన శాస్త్ర సంగ్రహము ననుకరించినది. ఇందలి కుచుమారుఁ డం దౌపనిషదిక కర్తగాఁ బేర్కొనఁ బడినవాఁడే. ఇందలి సువర్ణనాభుఁ డందు సాంప్రయోగికకర్త. ఇందలి భరతుఁడే నాట్యశాస్త్రకర్త. ఇంతకుమించి పూర్వోక్త మునులు నిర్మించిన గ్రంథ ముల జాడ యెందును గనరాదు, వినరాదు. అందుచే రాజశేఖరుఁడు కావ్య మీమాంసా ప్రాచీనతను దాని ఘనతను బ్రశంసించుటకై యిందలి యాయా భాగముల నయ్యా మునుల కంటఁ గట్టినట్లు భావింపవచ్చును గాని, యితఁడు ప్రతిజ్ఞ చేసినట్లుగాఁ బదునెనిమిది యధికరణములను రచియించెనని మాత్రము చెప్పక తప్పకున్నది. ఇందుకు, చతుర్థాధ్యాయమున నితఁడు "యది సారస్వతో ఽనుభావః ప్రసాదయతి త మౌపనిషదికే వక్ష్యామః" అని చెప్పుటయు, అలం

1 ఇతీయం ప్రయోజకాఙ్గవతీ సంక్షిప్య సర్వ మర్థ మల్పగ్రన్థేన, అష్టాదశాధి కరణీ ప్రణీతా—

కారశేఖరమను లక్షణము పదునొకండవమరీచిలో నుపమాలంకార ప్రశంసాసందర్భమున రాజశేఖరునిదిగా—

"అలంకారశిరోరత్నం సర్వస్వం కావ్యసమ్పదామ్,
ఉపమా కవివంశస్య మాతైవేతి మతి ర్మమ"

అను శ్లోకము నుద్ధాటించియు నిదర్శనము లగుచున్నవి. అయిన నేమి? శాస్త్రసంగ్రహము మొదలుగాఁ గల విభాగము వఱకుఁగల పదునెనిమిది చిన్న యధ్యాయములతోడి మొదటి యధికరణ మాత్రమే లభించుచున్నది. బహు విషయవిమర్శక మైనయిది సాహిత్యమునకు భూషణ మనఁదగి యున్నది. ఇట్టి యుత్తమశాస్త్ర గ్రంథము నిర్మించిన రాజశేఖరుఁడు యాయావరవంశోత్పన్నుఁడు. ఇతఁడు తన పేరుకు బదులుగా నీ గ్రంథమందు యాయావరీయసంజ్ఞనే వాడుకొని యున్నాఁడు. ఉదయసుందరీతిలక మంజర్యాదికర్త లితని యాయావరకవినామముననే ప్రశంసించిరి. ఇతఁడు తన బాలభారతాది నాటకములలో, కాన్యకుబ్జము పాలించిన మహేంద్రపాలుని నతనిసుతుఁడగు మహీపాలుని వర్ణించుటనుబట్టి ౯౦౩, ౯౧౭ సంవత్సరములలో[2] పరిపాలకులుగా నుండినవారికి సమకాలికుఁడగు రాజశేఖరుఁడు క్రీ. ౮౭౫-౯౨౫ నడుమ నున్నవాఁడని తెలియుచున్నది, ఇతని కించుక తరువాతి వాఁడై క్రీ. ౯౪౦ ప్రాంతము వాఁడైన ముకులభట్టు రచియించిన—

అభిధావృత్తి మాతృక యను లక్షణము పదియేను శ్లోకములతోడిదై యతని వృత్తితోనే ముద్రితమైనది. ఇది శబ్దముఖ్యార్థ లాక్షణికార్థముల వివరించుచుఁ బ్రాధాన్యము వహించినది. ప్రతీహారేందురాజునకు గురువయిన ఇతఁడు భట్ట కల్లటుని పుత్రుఁడు. ఆతఁడవంతివర్మ కాలములోని వాఁడని—

"అనుగ్రహాయ లోకానాం భట్టాః శ్రీకల్లటాదయః,
అవన్తివర్మణః కాలే సిద్ధా భువ మవాతరన్."

---

1. ఇది, ఔపమ్యాధికరణములో నుండియుండును.

2. ఇండియన్ యంటిక్వరి. సంపు. 16, 84—ఎపిగ్రాఫియాఇండికా—సంపు. 1—171. శాసనములు—

అను రాజతరంగిణీ శ్లోకమునఁ దెలియుచున్నది.[1] కావున ముకులునిపూర్వోక్త కాలము సరియగును. ఇతని కించుకపరుఁడైన భట్టతౌతుఁడు నిర్మించిన —

కావ్యకౌతుకము లభింపకున్నది గాని, అది యుత్తమ లక్షణ మైనట్టుగా నర్వాచీనులు గావించిన ప్రశంసలవల్ల గనఁబడుచున్నది 'యదుక్త మస్మదుపాధ్యాయభట్టతౌతేన',[2] అనెడి యభినవగుప్త వచనమునుబట్టి యతనిగురువైనట్లు తెలియఁబడుచున్న యితఁడు క్రీ. ౯౫౦ ప్రాంతము వాఁడనుట విదితము, అభినవగుప్తుఁడు శాంతరసమును గూర్చి ప్రసంగించుచు "మోక్షహేతువైన శాంతము సర్వరసములకంటెఁ బ్రధానతమ" మని తమ యుపాధ్యాయులు కావ్యకౌతుకమునఁ జెప్పినట్లును, ఆ గ్రంథమునకుఁ దాను వివరణము వ్రాసినట్లును, తెలిపియున్నాఁడు[3] హేమచంద్రుఁడు తన కావ్యానుశాసనములో భట్టతౌతునివని యీ క్రింది మూఁడు శ్లోకము లుదాహరించియున్నాఁడు.[4]

"నానృషిః కవి రిత్యుక్త మృషిశ్చ కిల దర్శనాత్,
విచిత్రభావధర్మాంశతత్త్వప్రఖ్యా చ దర్శనమ్,
స తత్త్వదర్శనా దేవ శాస్త్రేషు పఠితః కవిః,
దర్శనా ద్వర్ణనా చ్చాథ రూఢా లోకే కవిశ్రుతిః
తథాహి దర్శనే స్వచ్ఛే నిత్యే ప్యాదికవే ర్మునేః
నోదితా కవితా లోకే యావ జ్జాతా న వర్ణనా."

ఈ శ్లోకములను సోమేశ్వరుఁడు కావ్యప్రకాశటీకలోఁ గూడ నుదాహరించి యున్నాఁడు. మాణిక్యచంద్రుఁడు సంకేతవ్యాఖ్యలో భట్టతౌతకృతముగా నీ క్రింది శ్లోకము గ్రహించెను.[5]

"ప్రజ్ఞా నవనవోన్మేషశాలినీ ప్రతిభా మతా,
తదనుప్రాణనాజీవద్వర్ణనానిపుణః కవిః, తస్య కర్మ స్మృతం కావ్యమ్"

1. రాజత 5-66—
2. ధ్వ లోచ. పుట 29—
3. ధ్వ లోచ పుట 178.
4. హేమ. కావ్యా-వృ. 316—
5. కావ్య ప్ర. సంకే— మైసూరు ముద్రణము. పుట 7.

ఈపై ప్రమాణములను బట్టి యుత్తమ సాహిత్యలక్షణముగాఁ గనిపించెడి కావ్యకౌతుకము మృగ్య మయ్యెఁగదా యని విచారింపక తప్పదు. ఇతని కించుక పరుఁడై రసవిచారమున భుక్తివాదము లేవనెత్తిన భట్టనాయకుఁడు నిర్మించిన -

హృదయదర్పణము గూడ నదృశ్య మగుట సాహిత్యవిద్యకుఁ దీఱనిలోప మనవచ్చును. ఇది భరతనాట్య శాస్త్రమునకు వ్యాఖ్య యని కొందఱియభిప్రాయము.[1] కాని గ్రంథము కనరాకపోవుటచే నిద మిత్థ మన వీలు లేకున్నది. అభినవగుప్తాచార్యుఁడు లోచనములో హృదయదర్పణము పేరెత్తియు భట్టనాయకుని పేరెత్తియుఁ గొన్నిమాటలను గొన్ని శ్లోకములును గూడ స్వీకరించి యున్నాఁడు.[2] ఆ శ్లోకములనే హేమచంద్రుఁడు కావ్యానుశాసనమున నుదాహరించియున్నాఁడు.[3] ఆ శ్లోకము లివి—

"శబ్దప్రాధాన్య మాశ్రిత్య తత్ర శాస్త్రం పృథ గ్విదుః,
అర్థత త్త్వేన యుక్తంతు వద న్త్యాఖ్యాన మేతయోః,
ద్వయో ర్గుణత్వే వ్యాపారప్రాధాన్యే కావ్యధీ ర్భవేత్"

రుయ్యకుఁ డలంకార సర్వస్వమున భట్టనాయకుని బేర్కొని వ్యంగ్యవ్యాపార విచారణ కావించెను. జయరథుఁడు దానివ్యాఖ్యలో భట్టనాయకుని హృదయదర్పణ కారు గాఁ బేర్కొనియున్నాఁడు.[4] ధ్వనిమత మణఁగింప వ్యక్తివివేకము నిర్మింపఁ బ్రతిన పూనిన మహిమభట్టు నీ క్రింది శ్లోకమునకు—

"సహసా యశో ఽభిసర్తుం సముద్యతా దృష్టదర్పణా మమ ధీః
స్వాలఙ్కారవికల్పనే వేత్తి కథ మి వావద్యమ్"[5].

రుయ్యకుఁ డర్థము వ్రాయుచు, "దర్పణోహృదయ దర్పణాఖ్యోధ్వనిధ్వంస గ్రన్థోఽపి" అనుచు నిందలిదర్పణ శబ్దమునకద్ద మనియు హృదయదర్పణగ్రంథ మనియు రెండర్థములు తెల్పెను. దీనికి ధ్వనిధ్వంస వ్యవహార మున్నట్లుగా,

1. చూ. S. K. De పండితుని Sanskrit Poetics Part II. P. 24.

2. ధ్వన్యా. లోచ. పుట 27–

3. హే. కా. పు. 3.

4. అలం–పు. 9. 12.–

5. వ్య. వి–పుట. 1.

"కించ వస్తుధ్వనిం దూషయతా రసధ్వని స్తదనుగ్రాహకః సమర్థ్యత ఇతి సుష్ఠుతరాం ధ్వనిధ్వంసో౽యమ్"[1] అనెడి యభినవగుప్తుని మాటలవల్లఁ గూడ స్పష్టపడుచున్నది. ఇత్యాది బహు ప్రమాణములను బట్టి, ఆనందవర్ధనునికిని, అభినవగుప్తునికిని నడుమ నున్నట్లు తెలియవచ్చెడి భట్టనాయకుఁడు క్రీ. ౯౫౦-౧౦౦౦ నడుమవాఁడై ధ్వనివాదమును ఖండించుచు, కావ్యాత్మ రసమనెడి వాదమును సమర్థించుచు సాహిత్యలక్షణమైన హృదయదర్పణము రచియించినట్లు విదితమగుచున్నది. ఇతని భుక్తివాదమునకు మూలమైన యీ క్రిందిలక్షణ శ్లోకములను జయరథుఁ డలంకార సర్వస్వవ్యాఖ్యలో నుదాహరించెను.[2]

"అభిధా భావనా చాన్యా తద్భోగీకృతి రేవచ,
అభిధా ధామతాం యాతే శబ్దార్థాలఙ్కృతీ తతః,
భావనాభావ్య ఏషో౽పి శృఙ్గారాదిగణో మతః
తద్భోగీకృతిరూపేణ వ్యాప్యతే సిద్ధిమా న్నరః"

వీని భావమునే రసనిర్వచనమున మమ్మటభట్టు "నతాటస్థ్యే" నేతివచనమునఁ జూపి యున్నాఁడు.[3] ధ్వనిమతముతో లోల్లటశంకు కులరస నిర్వచనముల నిరాకరించిన యీ నాయకుని మాణిక్యచంద్రుఁడిట్లు ప్రశంసించియున్నాఁడు.

"న వేత్తి యస్య గామ్భీర్యం గిరి తుఙ్గో౽పి లోల్లటః,
త త్తస్య రసపాథోధేః కథం జానాతు శంకుకః ?
భోగే రత్యాదిభావానాం భోగం స్వ స్యోచితం బ్రువన్,
సర్వథా రససర్వ మభాంక్షీ ద్భట్టనాయకః"[4]

దీనిని బట్టి యతనికాలమున హృదయదర్పణము వ్యాప్తిలో నున్నట్లును, రసనిర్వచనమున భట్టనాయక మతమున కాదరణ మున్నట్లును గనఁబడుచున్నది. ఈ భట్టనాయకుఁ డభినవగుప్తుని కించుకపూర్వుఁడో లేక సమకాలికుఁడో యై యుండు ననుట నిశ్చయము గావున, రాజతరంగిణిలోఁ బేర్కొనఁబడిన శంకర వర్మకాలము (క్రీ. ౮౮౩-౯౦౨) లోని భట్టనాయకుఁడు కాఁడను విషయమున[5]

1. ధ్వ. లో-పుట. 20.
2. అలం. స. విమ. పుట. 9.
3. కావ్యప్రకా. పుట. 110.
4. కావ్య. సంకే. పుట. 147.
5. రాజత. 5-59 సాహిత్యదర్పణ పీఠిక 79.

పి. వి. కాణే పండితుఁడు సంశయించెనుగాని యితఁ డతఁడు కాఁ డనుటయే యుచితము. ఇంక దీని కించుక తరువాతిదై —

క్రీ. ౧౦౨౦ ప్రాంతమున నుదయించిన వక్రోక్తి జీవితముమాట యొకింత. దీని కర్తయగు కుంతకుఁడు ప్రాచీనాలంకారికులలో గణనకెక్కి యర్వాచీనులచేఁ బెక్కు సందర్భముల స్మరింపఁబడినవాఁడు. కారికావృత్త్యాత్మకమై పూర్వకవుల యుదాహరణ శ్లోకములతో వెలయుచున్న యిది నాలు గున్మేషముల గ్రంథము. మొదటి యున్మేషము నారంభించుచు, కావ్యలక్షణము చెప్పి, శబ్దార్థ రూపమైన కావ్యమునకు, కవీశ్వరుని వైదగ్ధ్యభంగీ భణితిరూపమైన వక్రోక్తియే యలంకృతి యని కవి యిట్లు చెప్పియున్నాఁడు.

"శబ్దో వివక్షితార్థైకవాచకో ఽన్యేషు సత్స్వపి,
అర్థ స్సహృదయాహ్లాదకారీ స్వస్పన్దసున్దరః,
ఉభా వేతా వలఙ్కార్యౌ తయోః పున రలఙ్కృతిః
వక్రోక్తి రేవ వైదగ్ధ్యభఙ్గీ భణిత రుచ్యతే."

దీనినిబట్టి యీ లక్షణము వక్రోక్తి జీవితమైనది. వక్రోక్తి వైచిత్ర్యమే కావ్యజీవితమని యితని మతము. సహృదయుల కాహ్లాదము కలిగించునది చమత్కార కారియైన వక్రోక్తియే యని యితని సిద్ధాంతము. దీనికి వైచిత్ర్య మార్గము సుకుమార మార్గము మధ్యమ మార్గమని మూఁడు మార్గములు చూపఁబడెను. ఇదు మధ్యమ మార్గము వైచిత్ర్య సౌకుమార్యములతోఁగూడి మనోహర మగునని యిట్లు వర్ణింపఁబడినది.

"మార్గో ఽసౌ మధ్యమో నామ నానారుచి మనోహరః,
స్పర్ధయా యత్ర వర్తన్తే మార్గద్వితయసమ్పదః"

ఇందు మొదటి యున్మేషమునఁ గవిత్వ వైచిత్ర్యము లావణ్యాదుల లక్షణములు మొదలైనవియు, ద్వితీయమున వర్ణవిన్యాస వక్రత్వాదుల, తృతీయమున వాక్య వైచిత్ర్య వక్రతాదులు, చతుర్థమునఁ బ్రకరణ వక్రతా ప్రబంధ వక్రతాదులు వర్ణిపఁబడినవి. ప్రకరణ వక్రతకు శాకుంతలాదులలోని దుర్వాసోముని ప్రవేశాదు లుదాహరింపఁబడినవి. కుంతకుఁడు స్వభావోక్తి నలంకారముగా నిరూపించుట యనర్హ మనుచు నిట్లాక్షేపించి యున్నాఁడు.

"అలఙ్కారకృతాం యేషాం స్వభావోక్తి రలఙ్కృతిః,
అలఙ్కారతయా తేషాం కి మన్య దవతిష్ఠతే"

మఱియు దండిభామహాదులు పేర్కొన్న రసవదూర్జస్వి ప్రేయోఽలంకారము లలంకారములు కావని నిరూపించియున్నాఁడు. ఈ విధముగాఁ గావ్య మెట్లు సహృదయ రంజక మగునను విషయమున నితఁడు కావించిన చర్చలును విమర్శనములును నిర్వచనములు నితని ప్రతిభా చాతుర్యమును దెలుపుచు నితని యీ కృతికి సాహిత్యమున నుత్తమస్థాన మొసఁగుచున్నవి. ఇందలి పెక్కు లక్షణము లర్వాచీనులైన సోమేశ్వరుఁడు కుమారస్వామి మొదలగువారు సగౌరవముగా స్వీకరించియున్నారు. అట్టి యీ కృతి చెన్నపురి రాజకీయ పుస్తకాలయమున సజీవమైయున్నది. దీనికి ముద్రణభాగ్య మెప్పుడు గల్గునో! దీని తరువాత గణింపఁదగినది దశరూపకము.

దశరూపక కర్తయగు ధనంజయుఁడు ధారానగర పాలకుఁడును వాక్పతిరాజ నామాంతరుఁడునగు ముంజ మహీపాలుని యాస్థానములోనివాఁడై, యతనికి సమకాలికుఁడని దశరూప కాంతిమ శ్లోకము చెప్పుచున్నది. అందుచే నితఁడు క్రీ. ౧౦౦౦ ప్రాంతమం దీ కృతి రచియించె ననవచ్చును ఇందలి నాలుగు ప్రకాశములలో రెండవది నాయికానాయక లక్షణములను నాల్గవది యష్టవిధరస లక్షణములను దెల్పుచున్నవి. దానంజేసి యిది యలంకారశాస్త్ర గణనీయమైనది. ఇది భరత నాట్యశాస్త్ర మాధారముగా జనియించిన దయ్యు రూపకలక్షణ వివరణమునఁ గొంత స్వాతంత్ర్యమును నవీనతనుజూపి ప్రామాణ్యము గడించినది దీని వ్యాఖ్యాతయగు ధనికుఁడు మూలక ర్తకులెనే విష్ణుసుతుఁడనని వ్రాసికొన్నాఁడు. దీనినిబట్టి ధనంజయుఁడే తన గ్రంథమునకుఁ దాను వ్యాఖ్య వ్రాయుచు ధనికనామ ముపయోగించు కొనెనో, లేక ధనికుఁ డనువాఁడు ధనంజయుని సోదరుఁడో నిర్ణయింప నలవి గాకున్నది.[1] ఈ కృతికి వెనువెంటనే యుదయించిన యుత్తమ లక్షణము.

సరస్వతీ కంఠాభరణము. అయిదు పరిచ్ఛేదముల యీ గ్రంథము నిర్మించిన భోజదేవుఁడు సుప్రసిద్ధుఁడైన ధారానగరాధీశ్వరుఁడగు భోజమహారాజు. అలంకార శాస్త్రమందు గొప్ప ఖ్యాతి గడించిన వానిలో నిది లెక్కకు రాకపోవుటకుఁ గారణ మిదమిత్థ మనఁజాలము గాని, యిది చాలావఱకు సంకలన గ్రంథమగుట యొక కారణ మనవచ్చును. ఇందు, పద వాక్య వాక్యార్థ దోషములు, శబ్ద వాక్యార్థ

1. చూ. మదీయాంధ్ర దశరూపక పీఠిక.

గుణములు, శబ్దార్థాలంకారములు, రసభావములు మొదలగు బహువిషయములు వివరింపఁబడినవి. ఇందు విశేషముగా దండి కావ్యాదర్శములోని కారికలు కన వచ్చును. వామనాదీతరాలంకారికుల లక్షణము లందందు గ్రహింపఁబడినవి. కాళి దాసభవ భూత్యాధి పూర్వ మహాకవుల శ్లోకము లసంఖ్యముగా నిందు దాహృతము లైనవి ఇతని తరువాతి యాలంకారికులగు హేమచంద్ర జయరథాదు లనేకు లితని మతమును దమకృతుల స్వీకరించుటను బట్టి యీ గ్రంథ మాకాలమున విద్య ల్లోకము నుతి గాంచినదని విదిత మగును.

భోజుఁడు, వామనుఁడు కావ్యాత్మగాఁ బేర్కొన్న రీతులకు అవన్తికా లాటీయా మాగధీ రీతులను జేర్చి యీ యాఱింటిని శబ్దాలంకారములలోఁ జేర్చెను.[1] మఱియు, జైమిని మునీంద్రుఁడు పేర్కొన్న ప్రత్యక్షాది షట్ప్రమాణముల నర్థాలం కారములలోఁ జేర్చెను.[2] ఇట్టి విశేషవిషయము లిందనేకములు కనవచ్చును. ఇట్టివానిని మాణిక్యచంద్ర హేమచంద్రాదులు తమ గ్రంథముల గ్రహించియుండిరి.[3]

భోజుఁడు శృంగారప్రకాశమను రసలక్షణ గ్రంథముకూడ రచియించి నట్లుగా, ఏకావళియు, దాని వ్యాఖ్యానమగు మల్లినాథకృత తరళయు, కుమార స్వామి కృతరత్నాపణము మొదలగు వానివల్లఁ దెలియుచున్నది. అందలి శ్లోకములును గొన్ని లభించుచున్నవి. కాని, ఆ గ్రంథము ముద్రితమై వ్యాప్తికి వచ్చినట్లు కనఁబడదు. అందలివిగాఁ దెలియవచ్చిన శ్లోకములు—

"వీరాద్భుతాదిషు రసేషు రసప్రసిద్ధి స్సిద్ధాకుతోఽపి
వటయక్ష వ దావిభాతి, లోకే గతానుగతికత్వవశా దుపేతా
మేతాం నివర్తయితు మేష పరిశ్రమోనః,
శృంగారవీరకరుణాద్భుత హాస్యరౌద్రబీభత్సవత్సల
భయానకశా న్తనామ్నః ఆమ్నాసిషు ర్దశరసా నపరే
వయంతు శృంగారమేవరసనాద్రసమామనామః"

1. షోఢా రీతి ర్నిగద్యతే. సర. 27, 28.

2. భావః ప్రత్యక్షపూర్వాణి ప్రమాణానిచ జైమినేః 3, 3.

3. శ్రీభోజేన జైమిన్యుక్తషట్ప్రమాణాని సంభవ శ్చాలంకారత యోక్తాని. కా. సం. పు. 469.

సంభవప్రత్యక్షాగ మోపమానార్థాపత్త్యభావలక్షణా శ్చార్థాలంకారా ఘేభోజరాజేన ప్రతిపాదితాః, కావ్యా. వివే. పు. 295.

"శృంగార ఏక ఏవ రసః"

వీటిని బట్టి వీరాదిరసములకు రసత్వము గతానుగతిక న్యాయమున వచ్చి నదేకాని సహజము కాదనియు ఎందఱేవేవి రసములన్నను మా మతమున శృంగార మొక్కటియే రసమనియు భోజుఁడు కంఠోక్తిగాఁ జెప్పినట్లుఁ తెలియఁగలదు. ఇట్లు పెక్కు సందర్భముల స్వాతంత్ర్యము వహించి లక్షణములు నిర్వచించిన యీ మహారాజు గావించిన సాహిత్యసేవ పండిత పకాండుల ప్రశంసకుఁ బాత్రమై వెలయుచున్న దనుట ప్రసిద్ధము. ఇతని గ్రంథములకు సమకాలికమై యాకాల మందే ఘనత గాంచినది—

వ్యక్తివివేకము, దీనికర్తయైన మహిమభట్టు రాజానకవంశమునకుఁ జేరిన కాశ్మీరదేశీయుఁడు క్రీ. ౧౦౧౨-౧౦౬౦ నడుమ నీ కృతి రచియించియుండు నని కాణేపండితుఁడు మొదలగు వారభిప్రాయపడిరి. ౧౦౮౦ ప్రాంతమందలి మమ్మటభట్టితని మతము స్వీకరించుటనుబట్టి యితఁడు తత్పూర్వుఁడగును గావునఁ బైకాలము సరియగు ననవచ్చును. ఇతఁడు ముఖ్యముగా ధ్వన్యాలోక మతమును ఖండించుటకు మూఁడు విమర్శములను ప్రకరణములు గల యీ కృతిని నిర్మించినట్లుగా,

"అనుమానాంతర్భావం సర్వస్యైవ ధ్వనేః ప్రకాశ యితుమ్,
వ్యక్తివివేకం కురుతే ప్రణమ్య మహిమా పరాం వాచమ్"

అను మొదటి శ్లోకమే చెప్పుచున్నది. మొదటి విమర్శమంతయు ధ్వనికార మతము విమర్శించుటకే వినియోగపడినది. ధ్వనిలక్షణమందు అర్థవిశిష్టత్వాది కములైన పదిదోషములు చూపినది. 'మతిమంతుఁడైన ధ్వనికారుఁడు కావ్యలక్షణమును సామాన్యముగాఁ జెప్పకయే ధ్వని యనియు గుణీభూతవ్యంగ్య మనియుఁ ప్రకారద్వయమును జెప్పుట యప్రయోజక' మనుచు ధ్వనికారు నాక్షేపించినది.[1] ద్వితీయవిమర్శము, శబ్దార్థముల యనౌచిత్యములు, విభావాది భావములతోడి తద్భేదములు, పౌనరుక్త్యాదులు మొదలగు వానిని జూపుచు శబ్దశక్తిమూలధ్వని మతమును నిరాకరించుచున్నది. తృతీయవిమర్శనము, ధ్వన్యాలోకము చూపిన యనేక ధ్వన్యుదాహరణములను విమర్శించుచు వాని ననుమానపక్షమున సమన్వయించుచు, విభావాను భావవ్యభిచారి భావప్రతీతి రసాది ప్రతీతికి సాధన మనియు,

1. కిఞ్చ, కావ్యస్య స్వరూపం వ్యుత్పాదయితుకామేన మతిమతా...తదవాన్తరభేదాయైవ తయోః ప్రధానేతరభావకల్పనేన ప్రకారద్వయ ముక్తం తద ప్రయోజక మేవ—వ్యక్తి. పుట. 32.

తాదృశరసప్రతీతి యనుమానమున నంతర్భూత మగుచున్నదనియు నిరూపించుచున్నది. దీనినిబట్టి యిది యనుమాన మతము నుద్ధరింప సమకట్టి ధ్వనిమతమును నిరసించినట్లు విశదమగును. కాని, దీనికి వ్యక్తి వివేక విచార మనుపేర వ్యాఖ్య నిర్మించిన రాజానకరుయ్యకుఁడు.[1] మూలకర్త మతమునెడ ననాదరము చూపుచు ధ్వని మతమునే యాదరించియున్నాఁడు. దీనినిబట్టి ధ్వన్యనుమాన వాదములు పరస్పర విరుద్ధములై యా కాలమున విజృంభించెనని తెలియఁగలదు. దీని తరువాత—

క్షేమేంద్రుఁడు (క్రీ. ౧౦౨౦-౧౦౮౦) అలంకార శాస్త్రమునకు సంబంధించిన యౌచిత్య విచారచర్చ, కవికంఠాభరణము, అనెడి రెండు గ్రంథములు నిర్మించెను గాని, అవి విశేష వ్యాప్తిని గాంచలేదు. అట్లని యవి యనాదరణీయములు కావు. కావ్యమున కౌచిత్యమే జీవితమనెడి నూతన మతము లేవనెత్తి[2] గుణాలంకారరసాద్యౌచిత్యముల లక్షణములు నిర్వచించి వానికిఁ బూర్వ మహాకవుల గ్రంథముల నుండి యుదాహరణములు చూపుచు నితఁడు రచియించిన యౌచిత్య విచారచర్చ మృదుమధుర భాషానిబద్ధమై సహృదయ రంజకముగా నున్నదని, యిది కావ్యమాలలోఁ బ్రకటితమైనపిదప విద్వాంసు లందఱును దీనిని బ్రశంసించుట మన మెఱుఁగుదుము. కాశ్మీర దేశీయుఁడగు నీ మహాకవి సుమారు నలువది గ్రంథములు రచియించి, అవంతివర్మ యాస్థానము నలంకరించిన వాఁడని యిందలి కడపటి శ్లోకమువల్లఁ దెలియుచున్నది.[3] ఇందలి లక్షణ శ్లోకము లన్నియుఁ గలసి ముప్పది యైదే కాని, ఇవి చక్కని యౌచిత్య విచారము గావించినవనుట స్పష్టము. ఇందలి యొక యవతారికా శ్లోకములోని "కృత్వాపి కావ్యాలంకారాం క్షేమేంద్రః కవికర్ణికామ్" అను మాటనుబట్టి యితఁడు కవికర్ణిక యను మఱియొక యాలంకారిక గ్రంథముగూడ రచియించెనని తెలియుచున్నది గాని, అది కనఁబడదు. కవి కంఠాభరణముగూడ నేఁబదియైదు శ్లోకముల చిన్న గ్రంథమే కాని, అందలి—

---

1. వ్యాఖ్యాత పేరు లేకుండ ననంతశయనమున నసమగ్రముగా ముద్రితమైన యిది రుయ్యకకృతమే యని కాణే పండితుఁడు సమర్థించెను. చూ. సా. ద. పీఠిక.

2. అలఙ్కారా స్త్వలఙ్కారా గుణా ఏవ గుణాః సదా,
ఔచిత్యం రససిద్ధస్య స్థిరం కావ్యస్య జీవితమ్. ఔచి. ౫. శ్లో.

3. ....తస్యశ్రీమదనన్త రాజనృపతేః కాలే కిలాయం కృతః.

"అత్రికవేః కవిత్వాప్తిః, శిక్షా ప్రాప్తగిరః కవేః,
చమత్కృతిశ్చ శిక్షాప్తౌ, గుణదోషోద్గతి స్తతః,
పశ్చా త్పరిచయప్రాప్తి, రిత్యేతే పఞ్చసన్ధయః"

అను శ్లోకమునుబట్టి పై యైదు విధములైన సంధులు విశదీకరింపఁబడినవని తెలియనగును. తరువాత నప్పటికి నిప్పటికిఁగూడ గణింపఁదగిన మహాగ్రంథము—

కావ్యప్రకాశము. దీని కర్తయగు మమ్మటుఁడు కాశ్మీర దేశీయుఁడు జైయట పుత్రుఁడు. క్రీ. ౧౦౭౦-౧౧౪౦ నడుమవాఁడు. ఇతఁడు దశమోల్లాసమునందు దాత్తాలంకారమునకు భోజరాజ వర్ణనముగల "ముక్తాః కేళివిహారసూత గళితాః" ఇత్యాది శ్లోక ముదాహరించుటచేతను, క్రీ ౧౧౬౦ లో, మాణిక్యచంద్రుఁ డితని యీ కృతికి వ్యాఖ్య వ్రాయుటచేతను పైకాలము విశ్వసనీయ మగుచున్నది.

అలంకార శాస్త్రమున కీ కృతి యుత్తమాలంకారమై వేదమునకు సాయణ భాష్యమువలెను, వ్యాకరణమునకు మహాభాష్యమువలెను, బ్రహ్మసూత్రములకు శంకర భాష్యమువలెను జగత్ప్రసిద్ధి గాంచినది. ఈ ప్రకాశ మా కాలమున సాహిత్య జిజ్ఞాసువుల సందేహాంధకార మణఁచుటయేగాక, సాహితీచణులగు విద్వాంసుల హృదయముల నాకర్షించి వ్యాఖ్యానములను గాంచినట్లుగా—

"కావ్యప్రకాశస్య కృతాగృహే గృహే,
టీకా తథాప్యేషతథైవ దుర్గమః"

అనెడి యొక వ్యాఖ్యాత మాటవల్లనే తెలియుచున్నది. దీనికిఁ బూర్వ మింతకు మున్ను మనము పరిశీలించిన గ్రంథము లనేకము లుత్పన్నములైనను, ఇది వాని నన్నిటిని జూచియే యుదయించినను, ఇది తలయెత్తిన పిదప నవి యన్నియు దివటీదగ్గర దీపములైనవి. ఇందు కావ్యం యశసే ఽర్థకృతే' ఇత్యాదిగాఁ గావ్య ప్రయోజనములతోడి యుత్తమ మధ్యమాధమ కావ్యములు, వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్యాదులు, విభావాది భావములు. శబ్దార్థ చిత్రములు, పదవాక్యార్థములు, రసము, మాధుర్యాది గుణములు, శబ్దార్థాలంకారములు, ఇవి యవి యననేల? రూపక లక్షణములు దక్కఁ దక్కిన యెల్ల సాహిత్య విషయముల లక్షణములును సరసముగాఁ బరిష్కరింపఁబడినవి. ఇందలి పది యుల్లాసములలోను గడపటిది పెద్దది. అర్థాలంకారములను నిరూపించు దానిలోఁ బరికరాలంకారము వఱకే మమ్మటాచార్యుఁడు రచించెననియుఁ దక్కిన వ్యాజోక్త్యలంకారాది గ్రంథశేష మల్లట

సూరి పూరించె ననియు దీని వ్యాఖ్యలలో నిదర్శనాఖ్యవ్యాఖ్య నిర్మించిన యానంద కవి చెప్పిన యీ క్రింది శ్లోకమువల్లఁ దెలియనయ్యెడి.

"కృతః శ్రీమమ్మటాచార్యవర్యైః పరికరావధిః,
ప్రబన్ధః పూరిత శ్శేషో విధా యాల్లటసూరిణా"

కాని, ముద్రితములైన సాహిత్యచూడామణి సంప్రదాయ ప్రకాశివ్యాఖ్యలలోఁ బై విషయము కనరాదు. ఈ మాట యావ్యాఖ్యాతలకుఁ దెలియదో, కాక, ఈ స్వల్పగ్రంథ మల్లటసూరికృత మనకపోయిన నేమియని యూరకుండిరో[1] ఏమైనను, ఆనందకవి యసత్యము చెప్పెననుట సముచితముకాదు కావున మమ్మటాచార్యులు కావ్యప్రకాశము సమాప్తి నొందుచున్న కాలమున స్వర్గ మలంకరించి యుందురని మాత్ర మూహింపనగును.

ఈ మహాపురుషుఁడు తన గ్రంథమున లక్షములుగా నుదాహరించిన శ్లోకములు సుమా రాఱువంద లుండును. ఇవి యన్నియుఁగాళిదాసాది పూర్వ మహాకవుల కావ్యములలోనివి. ఇతఁడు పూర్వాలంకారికుల మతములను నిష్పక్షపాత బుద్ధితో విమర్శించిన స్వతంత్రుఁడు పూర్వాలంకార గ్రంథముల నెల్లఁ గూలంకషముగా సవిమర్శముగాఁ జదివిన మనీషి. మహాకవుల కావ్యములలోని మంచిచెడ్డ లేర్పఱిచిన కవిరాజహంస, అట్టి యితని కృతి లోకోత్తరమై పఠనపాఠవ్యవహారమునఁ బ్రపంచమంతట వ్యాపించిన దన్న నాశ్చర్యమేమి? దీనికి క్రీ ౧౧౫౦ ప్రాంతమందలి మాణిక్యచంద్రుఁడు మొదలుగా, క్రీ. ౧౮౦౦ ప్రాంతమందలి శ్రీనివాస పండితుని వఱకును. అలంకారశాస్త్ర నిష్ణాతులగు సుమారు డెబ్బదిమంది విద్వాంసులు వ్యాఖ్యలు నిర్మించినా రనుటకంటె దీని మహిమను దీనివ్యాప్తిని వేఱుగా వర్ణింపనక్కఱలేదు. ఇఁక దీని తరువాత గణింపఁదగినది —

అలంకార సర్వస్వము, ఏతత్కర్తయు గాశ్మీరదేశ పండితుఁడు, నగురాజానక రుయ్యకుఁడు[1] ౧౧౩౦-౧౧౫౦ నడుమ సారస్వతసేవ సలిపిన యుత్తమాలంకారికుఁడు. ఇతఁడు, కావ్యప్రకాశ సంకేతవ్యాఖ్య - వ్యక్తివివేకవ్యాఖ్య - అలంకారానుసారిణి - సాహిత్యమీమాంస - నాటకమీమాంస - బృహతి - అలంకారమంజరి - అలంకారవార్తికము-సహృదయలీల-మఱికొన్నిట్టి సాహిత్య విషయక గ్రంథములు నిర్మించెను. వీనిలో సర్వస్వతంత్రమై సహృదయ హృదయంగమమై వన్నెగాంచిన దలంకారసర్వస్వ మనుట పునరుక్తము. ఈ పేర నలంకార శేఖరకర్తయైన కేశవ

1. రత్నాపణకారాదు లితనిని 'రుచక' నామమున వ్యవహరించిరి.

మిత్రుఁడు, పేళ్ళు తెలియని మఱియిద్దఱును గ్రంథములు రచియించిరని తెలియు చున్నది గాని[1] లోకమున వ్యాపించిన యలంకారసర్వస్వ మిదియే. ఇందు భామహరుదటాదుల మతము లుద్ఘాటింపఁబడినవి. ఇది ధ్వనిమతమును సమర్థించినది. పునరుక్తవదాభాసాది శబ్దాలంకారములకును, ఉపమాద్యర్థాలంకారములకును లక్షణములు నిర్వచించుచు, పరిణామాదు లగుకొన్ని యలంకారములకుఁ గావ్యప్రకాశమును మించి చక్కని వివరణము చూపుచు, అందు లేనివిచిత్ర వికల్పాలంకారములను గ్రొత్తగాఁ జేర్చుచు, అలంకార సర్వస్వమను నామమును సార్థకము గావించుకొన్నది. దీనికి, జయరథుఁడు సముద్రబంధుఁడు విద్యాచక్రవర్తి యను వారు క్రమముగా విమర్శిని శబ్దనిబంధనము సంజీవనియను వ్యాఖ్యలు నిర్మించి దీనిమహిమ నింకను విస్తరింపఁ జేసియున్నారు.

ఇది సూత్రము వృత్తి ఉదాహరణము. అని త్రివిధముగా నున్నది. ఇందు, అలంకారసూత్రములు మాత్రమే రుయ్యకుఁడు నిర్మించె ననియు, ఉదాహరణ సహితమైన వృత్తి నలంకారసర్వస్వ మనుపేర రుయ్యకశిష్యుఁడగు మంఖుకపండితుఁడు నిర్మించె ననియు, అనంతశయన ముద్రిత గ్రంథాద్యన్తశ్లోకముల నిట్లు తెలియుచున్నది.

> "నమస్కృత్య పరాం వాచం దేవీం త్రివిధవిగ్రహామ్,
> గుర్వలఙ్కారసూత్రాణాం వృత్త్యా తాత్పర్య ముచ్యతే,[2].
> ఇతి మఙ్ఖకో వితేనే కాశ్మీరక్షితిపసాన్ధివిగ్రహికః,
> సుకవిముఖాలఙ్కారం త దిద మలఙ్కారసర్వస్వమ్"

మఱియు నీయనంతశయనప్రతి యందే ముద్రితమైన శబ్దనిబంధనవ్యాఖ్యావతారికలో సముద్రబంధుఁడు. మంఖుకోపజ్ఞమైన యలంకార సర్వస్వమునకుఁ దాను నిబంధనవ్యాఖ్య నిర్మించినట్లు చెప్పియున్నాఁడు.[3] కాని. "గుర్వలంకారసూత్రాణా"

1. చూ. పి. వి. కాణేగారి సా. ద పీఠిక.
2. కొన్ని వ్రాతప్రతులలో 'నిజాలఙ్కారసూత్రాణా' మనియున్నట్లీగ్రంథమే చెప్పుచున్నది.
3. ఇదాచి న్మంఖుకోపజ్ఞం కావ్యాలఙ్కారలక్షణమ్....
   గంభీరం వ స్తితీర్ఘాణాం మంఖుకగ్రన్థసాగరమ్....
   బుధపరిషదలఙ్కారో వ్యాఖ్యా దలఙ్కార సర్వస్వమ్...

మను పదమునకు వ్యాఖ్య వ్రాయునపుడు మంఖుకగురువైన రుయ్యకుఁ డనెడి యర్థము వ్రాయలేదు. నిజముగాఁ బై పాఠము మంఖుకునిదే యైనచో, అతఁడు గురుశబ్దమును రుయ్యక పరముఁగానే ప్రయోగించి యుండుననుట నిరాక్షేపము. క్రీ ౧౩౦౦ ప్రాంతమువాఁడైన యీ సముద్ర బంధుఁడు రుయ్యకునికి సుమారు నూటయేఁబదియేండ్ల తరువాతివాఁడు. క్రీ. ౧౨౨౦ ప్రాంతమువాఁడైన జయ రథుఁడు, అలంకార సర్వస్వ విమర్శినీ వ్యాఖ్యలో సూత్రములు వృత్తియుఁగూడ రుయ్యకునివనియే తెలిపియున్నాఁడు. రత్నాపణ కర్తయగు కుమారస్వామి రెండు మూఁడుచోట్ల "తదుక్తం రుచకేన" అనుచు సర్వస్వ వృత్తిలోని మాటలు గ్రహించి యున్నాఁడు. అట్లు జయరథుఁడును ఇట్లర్వాచీనులుగూడ సూత్రవృత్తులు రెండును రుయ్యకునివని చెప్పుచుండ, సముద్రబంధుని వ్యాఖ్యతోడి ప్రతులలో మాత్రము కనవచ్చెడి గుర్వలంకారేతిపాఠ మర్వాచీన లేఖక కల్పితమనియు, పెక్కు వ్రాతప్రతులందున్నట్లు కావ్యమాలా ముద్రిత ప్రతిలోనున్న 'నిజాలఙ్కార సూత్రాణా' మను పాఠమే సరియైనదనియుఁ బాఠకలోకమునకుఁ దోఁచకపోదు. అయినను, రెండు పక్షములకుఁగూడ గ్రంథస్థ వాక్యములు ప్రమాణ మగుటంజేసి యీ విషయము విమర్శకులకు సందిగ్ధముగానే యున్నది. కాశ్మీరరాజగు జయ సింహుని యాస్థానమున సంధివిగ్రహ మంత్రియైన మంఖుకుఁడు నిర్మించిన శ్రీకంఠ చరితములోని కొన్ని శ్లోకములు వృత్తిలో నుదాహరింపఁబడి కనవచ్చుట సముద్ర బంధుని మాటకుఁ గొంత యూఁత యిచ్చి యీ సందేహమునకుఁ గారణమైనను, నిజాలంకారేతి పాఠమున్న పెక్కు వ్రాతప్రతులను జయరథాదులును జెప్పెడు మాటలనుబట్టి వృత్తికూడ రుయ్యకుఁడే నిర్మించెననఁ దగియున్నది. ఇట్లే మంఖుక పక్షమును గొందఱు సమర్థింపఁ జూచినను, వృత్తిలోని ప్రతి వాక్యముగూడ గురు ముఖమున వచ్చినట్లే శిష్యుఁడు వ్రాసెనని యంగీకరింపక తప్పదు కావున, ఆ పక్ష మునఁ గూడ రుయ్యకుఁడే వృత్తి నిర్మించె ననవచ్చును. లేకున్న సూత్రముల గూఢార్థము గురువు చెప్పకుండ శిష్యుని కెట్లు తెలియును? ఇంతకును అల్పసంఖ్యాక ములు బహ్వర్థ భూయిష్ఠములు సాహిత్య సర్వంకషములునైన ౨౨౪ సూత్రము లకు, వామనాచార్యుఁడు తన సూత్రములకు వృత్తి రచియించినట్లే రుయ్యకుఁడు గూడ రచియించెననియు. అట్లతఁడే రచింపకున్న నిట్టి వృత్తి పుట్టియుండదనియు గోచరించుచుండ వృత్తి కర్తృత్వమున కాశంక యేల? తరువాత క్రీ. ౧౧౨౩- ౧౧౫౬ లోని జైనపండితుఁడగు వాగ్భటుని వాగ్భటాలంకార మైదు పరిచ్ఛేదముల విలసిల్లుచు, కవిత్వ మూలమైన ప్రతిభ, సంస్కృత ప్రాకృతాపభ్రంశ భూతభాషా మయ కావ్య శరీరములు, కావ్యగుణములు, అలంకారములు, రసములు మొదలగు

విషయములను జక్కఁగా విశదీకరించినది. క్రీ. పదమూఁడవ శతాబ్దిలో, సూత్ర వృత్త్యాత్మకమైన కావ్యానుశాసన మనెడి యైదధ్యాయముల కావ్యాలంకార రసాది లక్షణము నిర్మించిన వాగ్భటుఁడు నేమి కుమార పుత్రుఁడు. అతఁడు వేఱు. మన వాగ్భటాలంకారకర్త సోమపుత్రుఁడు. ఇతని కృతికి, ఆదినాథుఁడు, జినవర్ధనుఁడు మొదలుగా నెనమండుగురు వ్యాఖ్యానములు నిర్మించి రనుటయే దీని వ్యాప్తిని దెలుపును. క్రీ. ౧౦౮౮-౧౧౭౨ లోని హేమచంద్రుఁ డెనిమి దధ్యాయముల సూత్రాత్మకమైన కావ్యానుశాసనము నిర్మించెను. కాని, ఇది, రాజశేఖర మమ్మ టానందవర్ధనాదుల కృతులనుండి పెక్కు విషయములు సేకరించు కొన్నది. క్రీ. ౧౨౦౦ ప్రాంతమందలి జయదేవుని చంద్రాలోకము లోకమున మిక్కిలి వ్యాప్తి కెక్కిన చక్కని గ్రంథము. శ్లోకాత్మకమైన యిందలి లక్షణములు లక్ష్యములు గూడ సుగమములై పాఠకలోక రంజకము లైనవనుట విదితము. క్రీ. ౧౫౫౦-౧౬౨౦ లోని యాలంకారిక శేఖరుడైన యప్పయదీక్షితు లితని శ్లోకముల నెక్కు వగా స్వీకరించి కువలయానందము రచియించిన ట్లీ క్రింది శ్లోకము చెప్పుచున్నది.

"యేషాం చన్ద్రాలోకే దృశ్యన్తే లక్ష్యలక్షణశ్లోకాః,
ప్రాయ స్త ఏవ తేషా మితరేషా మభినవా విరచ్యన్తే"

క్రీ. ౧౩౧౫ ప్రాంతమందలి విద్యాధరపండితుఁ డెనిమిది యున్మేషముల గ్రంథమగు నేకావళి నిర్మించెను. కారికాత్మకమైన యీ కృతికి వృత్తియు నుదాహరణ శ్లోకములు గూడ నితఁడే నిర్మించియున్నాఁడు. ఉత్కలదేశీయుడైన యితఁడు, కేసరి నరసింహుఁడు లేక ప్రతాప నరసింహుఁడు పోషకుఁడుగా నీకృతి నిర్మించెనని యీ క్రింది శ్లోకమునుబట్టి త్రివేది పండితుఁ డూహించెను.

"ఏష విద్యాధర స్తేషు కాంతాసమ్మిత లక్షణమ్,
కరోమి నరసింహస్య చాటుశ్లోకా నుదాహరన్"

దీనికి జగద్విఖ్యాతుఁడగు మల్లినాథుఁడు తరలయను పేర వ్యాఖ్య నిర్మించి వన్నెతెచ్చెను.

క్రీ. ౧౩౫౦ ప్రాంతమువాఁడును విదేహ దేశీయుఁడును గణేశ్వర పుత్రుఁడు నగు భానుదత్తుఁడు తొలుత నాయికానాయక భేదలక్షణమగు రసమంజరి నిర్మించి పిదప నెనిమిది తరంగములతోడి రసతరంగిణి రచియించెను. వివిధ రస విషయ ములను గరతలామలకము గావించునని మనోహరమైన శైలి నొప్పుచున్నది.

క్రీ ౧౩౨౩ లో, ఏకశిలానగర పాలకుఁడుగానున్న కాకతి ప్రభువైన ప్రతాపరుద్ర భూపాలుని కంకితముగా నిర్మింపఁబడిన ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము, లేక ప్రతాప రుద్రీయ మనెడి మహాలక్షణ గ్రంథ మర్వాచీనకృతు లన్నిటిలో మేటియై జగద్వ్యాప్త మైనది. దీనికర్త విద్యానాథ పండితుఁడు. ఇతని యశఃకాయము శాశ్వతము గావించుట కిది చాలును, ఇది సర్వవిధములఁ గావ్యప్రకాశము ననుకరించినను, నాటక ప్రకరణ మధికముగా వెలసిన యీ గ్రంథము పాఠకుల కుత్సాహము పుట్టించుచు హృదయ రంజకమైన శైలి విరాజిల్లుచు సర్వాంగ సౌష్ఠవముతో వెలయుచున్నది. తొమ్మిది ప్రకరణములతోడి యీ లక్షణమునఁ గావ్యనాటక దోషగుణ శబ్దార్థాలంకార నాయకాది లక్షణములు సలక్ష్యములుగా నితర గ్రంథములందు వలెనే నిరూపింపఁబడినవి గాని, పద్ధతి మిక్కిలి సుగమమగుటయే యిందలి విశేషము. దీనికి జగత్ప్రసిద్ధ మల్లినాథసూరి పుత్త్రుఁడును, పెద్దయార్యుని తమ్ముఁడును విఖ్యాత పండితుఁడు నగు కుమార స్వామియజ్వ రత్నాపణమను వ్యాఖ్యను క్రీ. పదియేనవ శతాబ్దిలో రచియించెను. దీనితోడి మూలము భరతఖండ మంతట నేఁటికి గూడఁ గ్రీడించుచుండ నిఁక నీకృతుల యోగ్యత వేఱుగా వర్ణింపనేల? కాని విద్యానాథుని యుద్దేశముం దెల్పు నవతారికలోని రెండు శ్లోకములు మాత్ర మిం దుదాహరింతును.

"రసప్రధానా శ్శబ్దార్థా గుణాలఙ్కార వృత్తయః,
రీతయ శ్చేయతీ శాస్త్ర ప్రమేయం కావ్యపద్ధతిః
యద్య ప్యసౌ ప్రబన్ధేషు ప్రాచాం సాధు నిరూపితా,
తథా ప్యస్యా స్సమం నేతు ర్నోదాహరణ మాదృతమ్."

ఇట్టి యుత్తమములైన మూలవ్యాఖ్యానముల కర్త లిద్దఱుగూడ నాంధ్రు లగుట యొక విశేషము. ఇఁక దక్షిణ హిందూదేశమున కలంకారమయిన యీ కృతి కీడగుచుఁ గొంచెము తరువాత ననఁగా, క్రీ. ౧౩౫౦ ప్రాంతమున నుత్తర హిందూ దేశమునం దుదయించిన సాహిత్య దర్పణము ప్రశంసనీయము. దీనికర్త విశ్వనాథ కవిరాజు. ఉత్కలదేశీయుఁడనియుఁ బ్రాగ్వంగ దేశీయుఁడనియుఁ దలంపఁబడు నీ కవిరాజు పదునెనిమిది భాష లెఱిఁగినట్లును (ఒకానొక కలింగ భూపాలుని మంత్రియై) సాంధివిగ్రహిక మహాపాత్ర బిరుదాంకితుఁడైనట్లును, పరిచ్ఛేదాంత గద్యములు చెప్పుచున్నవి. పది పరిచ్ఛేదముల యీ మహాగ్రంథమునఁ గావ్య శబ్ద శక్తి ధ్వని వ్యంగ్య రస భావ ద్వివిధాలంకారాది సకల సాహిత్య విషయములు ప్రసంగింపఁబడినవి. దేశమునఁ జక్కఁగా వ్యాపించిన యిదియు నలంకార శాస్త్రమునఁ బ్రామాణ్యము గాంచినది.

వేంకటగిరి సంస్థాన రాజుల మూలపురుషుఁడును రేచర్లగోత్ర సంజాతుఁడును, అన్నమాంబానంతుల పుత్రుఁడును, రాజాచలము రాజధానిగా వింధ్య శ్రీశైల మధ్యభాగ మేలినవాఁడునగు సింగభూపాలుఁడు క్రీ. ౧౪౦౮-౧౪౩౮ నడుమ రసార్ణవ సుధాకరమనెడి మూఁడు విలాసముల గ్రంథము నిర్మించెను. భరతకోహలదత్తిలాదులు నిర్మించిన నాట్యశాస్త్రము అతి గంభీరము లగుటచేతను, వాని నెఱిఁగినవారు తక్కువగుటచేతను నాట్య సంప్రదాయము విచ్ఛిన్న మగుటచేతను. అపరిస్ఫుటముగానున్న నాట్యపద్ధతిని జక్కఁబఱచుటకై తా నీ గ్రంథము పెక్కు విధముల దశరూపకము ననుకరించి యనుసరించి విస్తరిల్లినదని యీ రెంటిని బోల్చి చదివినవారికిఁ దెలియకపోదు. అయినను, సరసముగా లేకపోలేదు కాని, దీనికి విశేష వ్యాప్తిమాత్రము రాలేదు. దీనివలెనే మహా రాజాధిరాజ ధర్మాత్మజ శ్రీ మదల్లరాజ ప్రణీతమైన రసరత్నదీపిక భీమేశ్వరభట్ట విరచితమైన రససర్వస్వము మొదలుగా నేఁబది గ్రంథములు రసవిషయమున నుద్భవించినట్లు తెలియుచున్నది కాని అవి ముద్రితములుగాక మూలఁబడియున్నవి. ఇట్లు శాఖోపశాఖలుగా వెలసిన రసగ్రంథములలో నర్వాచీనమయ్యు నగ్రగణ్యమైనది—

రసగంగాధరము. కాశీ నవద్వీపాది విద్యాస్థానములందు శబ్దతర్క మీమాంసాది శాస్త్రములు పఠించి మన దేశమునకుఁ బేరుతెచ్చిన విద్వాంసు లనేకులు కలరు కాని వారిలోఁ దమ యభిమాన శాస్త్రముల గ్రంథములు నిర్మించి యాంధ్ర దేశమునకు విఖ్యాతి తెచ్చినవారు కొందఱు మాత్రమే. అందును, సకలశాస్త్ర పారదృశ్వుఁడై సాహితీ సార్వభౌముఁడై కవిశేఖరుఁడై విమర్శకాగ్రణియై పండిత రాజ బిరుదమే పేరుగా జగద్విఖ్యాతిగాంచిన జగన్నాథ పండితునివంటి విద్వత్కవీంద్రుఁ డాంధ్రులలోనే కాదు ఇతర దేశీయులలోఁగూడ లేఁ డనుట యతిశయోక్తి కాదు. అటు వైయాకరణ శిరోమణియగు భట్టోజీ దీక్షితుల మనోరమను, ఇటు సకలశాస్త్ర నిధియగు నప్పయదీక్షితుల చిత్ర మీమాంసను విమర్శించి సమకాలిక పండితోత్తముల మెప్పు గడించిన యీ విద్వల్లోకవంద్యుని రసగంగాధరమణి సాహిత్య సారస్వతమును దివ్యతేజస్సులఁ బ్రకాశింపఁజేయుచు 'నభూతో న భవిష్యతి' యను నార్యోక్తి నన్వర్థముఁ జేయుచున్నది.

జ్ఞానేంద్రభిక్షు మహేంద్ర ఖండదేవ వీరేశ్వర పండితుల శిష్యుఁడును ? దన తండ్రియు నయిన ఉపద్రష్టపేరు భట్టునొద్ద సకలవిద్య లభ్యసించిన యతఁడునైన యీ కవీంద్రుఁడు క్రీ. ౧౫౯౦-౧౬౬౦ నడుమవాఁడై ఢిల్లీపాదుషాల యాస్థాన

కవియై శహజాను పాదుషావల్లఁ బండితరాజబిరుద మందినవాఁడై భామినీవిలాసాది బహు గ్రంథములు రచియించి, చరమవయస్సులో దీనిని రచియింప నారంభించుట చేతఁ గాఁబోలు నిది రెండవయానము సమాపినొందు సమయమున నాఁగిపోయి నది. ఇది పంచానన గ్రంథమనియుఁ దక్కిన గ్రంథము నష్టమైనదనియు నొకకింవదంతి కలదు గాని నేఁటికిని దక్కిన గ్రంథము లభింపలేదు. పండితరాజు శిష్యుడైన నాగేశభట్టు దీనికి రచియించిన గురుమర్మ ప్రకాశవ్యాఖ్య గూడనింతే లభించుట చేతను, వ్రాతప్రతులలోఁ గేవలము మూలము, మూలముతోడి వ్యాఖ్యయుఁ గూడ నింతవఱకే కనవచ్చుటచేతను, దీనిని బ్రకటించినవారిలో నొకరగు మహామహోపాధ్యాయగంగాధర శాస్త్రిగారు గూడఁ గొంచెము తక్కువగా ద్వితీయాననమువఱకే పండితరాజీగ్రంథము రచియించెనని భావించియున్నారు. ఇతఁడు తరువాతి గ్రంథము నిర్మింప కున్న నంతగా విచారింపఁ బనిలేదు గాని, నిజముగా నిర్మించి యున్నచో నది నష్ట మగుట యలంకారశాస్త్రమునకుఁ దీఱనిలోపమే యని పరితపింపక తప్పదు.

ఇది రస గంగాధరమైనను, ఇందు రస మొక్కటే ప్రధాన విషయము కాదు, ముద్రితమైన సుమారేడు వందలపుటలలోఁ బ్రథమాననము నూటడెబ్బది పుటలలోను గనవచ్చుకావ్య శబ్దగుణధ్వని విభావాదులలో రస విషయ మెక్కువగాఁ జర్చింపఁబడినది. ద్వితీయాననమున వ్యంజనాలక్షణాభిధా స్వరూపములు తద్భేదమును ఉపమాద్యర్థాలంకారములు నిర్వచింపఁబడినవి. పూర్వోక్త విషయములు పరిశీలించు సందర్భములందు పూర్వాచార్యులైన యానందవర్ధనమమ్మట రుయ్యకాదులమతములు నిర్దాక్షిణ్యముగా విమర్శింపఁబడినవి, "అదోషౌ సగుణౌ సాలఙ్కారౌ శబ్దార్థౌ కావ్య" మ్మనెడి ప్రాచీనుల కావ్యలక్షణ మెత్తుకొని విమర్శించుచు, కావ్యము పైకిఁ పఠింపఁబడునది. అర్థము దానినుండి తెలిసికొనఁబడునది. కావున శబ్దార్థములు రెండును గావ్య మనుట పొసఁగదని యాక్షేపించుచు, పెద్ద చర్చ యొనర్చి 'రమణీయార్థప్రతిపాదక శ్శబ్దః కావ్య' మ్మనెడి స్వలక్షణము సిద్ధాంతీకరించు నీ పండితరాజు గ్రంథారంభమే యితని ప్రతిభావిశేషముతోడి శాస్త్రరచనా ప్రాగల్భ్యమును జాటుచున్నది. మఱియు, విభావానుభావ వ్యభిచారిసంయోగా ద్రసనిష్పత్తిః అను భరతమునిసూత్రము మూలముగాఁ బ్రాచీనాలంకారికులు గావించిన యెనిమిది విధములగు రస నిర్వచనముల నాశంకించి పరామర్శించి విభావాదులలో నొక్కొక్కటి నియతరస వ్యంజకము కాదని యాక్షేపించి. పరమాహ్లాదమున కవినాభావియై ప్రతీయమాన మగురసము రమణీయత నావాహించు ననుట నిర్వివాదమను సిద్ధాంతమును బురస్కరించుకొని "రసో వై సః రసగ్ హ్యే

వాయం లబ్ధ్వాఽఽనన్దీ భవతి" అను శ్రుతిని ప్రమాణము గావించుకొని, భగ్నావరణచిద్రూపమైన రత్యాదిస్థాయియే రస మను స్వమత మావిష్కరించు పట్టున నితఁడు గావించిన పరిశీలన మద్భుతానందదాయక మగుచున్నది.

రసమును, అందు విశేషించి నాట్యరసమును గూర్చి విశేషచర్చ గావించిన వారిలో నగ్రిముఁడు భరతముని. తరువాతివారిలో గణింపఁదగినవారు, తదనుయాయులైన భట్టలోల్లటుఁడు శంకుకుఁడు అభినవగుప్తుఁడు ధనంజయుఁడు మమ్మటుఁడు మొదలగువారు. శారదాతనయుఁడు భావప్రకాశమునరసవిచార మత్యంతము గావించిన వాఁడైనను, దాని కెందుచేతనో లోకమున వ్యాప్తి తక్కువ యైనది. అందు సామాన్యముగా నన్నియధి కారములును, విశేషించి మొదటి మూఁడధికారములును భావరస స్వరూపనిరూపణపరములైన వృద్ధభరత భరతముని వాసుక్యాదిపూర్వాచార్యుల మతము లావిష్కరించుచు రస జ్ఞానమున కాధారములై వెలయుచున్న మాట సత్యము. ప్రాచీనమతము లెల్ల నుదాహరించుచుఁ దాను భరతముని మతము ననుసరించుచున్నానని చెప్పుచు భావరస తాదాత్మ్యఁ మంగీకరించిన యతని మతమును సంగ్రహించి మనరస గంగాధరకర్త చర్చించినట్లు కన రాదు గాని యితనిచర్చయం దతని మతము గూడ గోచరించుచునే యున్నది. అయిన నేమి ? భరతముని రససూత్ర విచారణయందు పండితరాజు పైచేయి యయ్యె ననక తప్పదు. ఇందు భావప్రకాశనమును బట్టియుఁ దక్కిన కొన్ని గ్రంథములను బట్టియుఁ బ్రాచీన ప్రామాణికలాక్షణికు లొనర్చిన రస నిర్వచముల నొక్కచోఁ జేర్చుచూతము.

భరతవృద్ధుఁడు—

"యథా నానాప్రకారౌషధై ర్వ్యఞ్జనౌషధైః పాకవిశేషైశ్చ సంస్కృతాని వ్యఞ్జనాని మధురాదిరసానా మన్యతమే నాత్మనా పరిణమన్తి తదోభోక్తౄణాం మనోభి స్తాదృశా త్మతయా స్వాద్యన్తే, తథా నానాప్రకారైర్విభావాదిభావై రభినయై స్సహ యథార్హ మభివర్ధితాః స్థాయినో భావాః సామాజికానాం మనసి రసాత్మనా పరిణమన్త స్తేషాం తాదాత్వికమనోవృత్తిభేదభిన్నా స్తత్తద్రూపేణ తై రస్యన్తే."[1]

---

1. భావప్ర-అధ్యా. 2. పు. 36, 37.

వాసుకి —

'నానాద్రవ్యైషధైః పాకై ర్వ్యఞ్జనం భావ్యతే యథా,
ఏవం భావా భావయన్తి రసా నభినయైస్సహ,
ఇతి వాసుకినా ప్యుక్తో భావేభ్యో రససమ్భవః.''[1]

భరతముని :—

"విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోగా ద్రసనిష్పత్తిః"

"యథా నానావ్యఞ్జనౌషధి ద్రవ్యసంయోగా ద్రసనిష్పత్తిః,
తథా నానాభావోపగమా ద్రస నిష్పత్తిః"

"యథాహి నానావ్యఞ్జన సంస్కృత మన్నం భుఞ్జానా
రసా నాస్వాదయన్తి సుమనసః
పురుషా హర్షాదీం శ్చాప్యధిగచ్ఛన్తి తథా నానాభావాభినయ
వ్యఞ్జితాన్ వాగఙ్గసత్త్వోపేతాన్ స్థాయిభావా నాస్వాదయన్తి
సుమనసః ప్రేక్షకాః, తస్మా న్నాట్యరసాః —"

"యథా బీజా ద్భవే ద్వృక్షః వృక్షా త్పుష్పం ఫలం యథా,
తథా మూలం రసా స్సర్వే తేషు భావా వ్యవస్థితాః,
న భావహీనోఽస్తి రసః, నభావో భావవర్జితః."[2]

ఆనంద వర్ధనుడు :—

"నహి విభావానుభావ వ్యభిచారిణ ఏవ రసా ఇతి కస్య చిదవగమః, అత ఏవచ విభావాదిప్రతీత్యవినాభావినీ రసాదీనాం ప్రతీతి రితి తత్ప్రత్యతీత్యోః కార్యకారణభావేన వ్యవస్థానా త్క్రమో ఽవశ్యం భావీ స తు లాఘవా న్నప్రకాశ్యతే ఇ త్యలక్ష్యక్రమా ఏవ సన్తో వ్యఙ్గ్యా రసాదయః"[3]

1. భావప్ర-అధ్యా 2. పు. 36 37.
2. నాట్యశా - 6-71, 72 పుటలు.
3. ధ్వన్యా - పుట. 183.

ధనంజయుఁడు :—

"విభావై రనుభావై శ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః,
ఆనీయమాన స్స్వాద్యత్వం స్థాయీ భావో రసః స్మృతః."[1]

మమ్మటుఁడు :—

"వ్యక్తః సతై ర్విభావాద్యైః స్థాయీ భావో రసః స్మృతః."[2]

భోజరాజు :—

"చిరం చిత్తే ఽవతిష్ఠన్తే సంబధ్యన్తే ఽనుబన్ధిభిః,
రసత్వం ప్రతిపద్యన్తే ప్రవృద్ధాః స్థాయినో ఽత్రతే."[3]

రుద్రటుఁడు :—

"విభావానుభావ సాత్త్విక వ్యభిచారిభావై రుపనీయమానః
పరిపూర్ణః స్థాయిభావో రస్యమానో రసః."[4]

రాజా నకరుయ్యకుఁడు :—

"విభావానుభావ వ్యభిచారిభిః ప్రకాశితో
రత్యాదిశ్చిత్త వృత్తి విశేషోరసః."[5]

వాగ్భటుఁడు :—

"విభావై రనుభావై శ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః
ఆరోప్యమాణ ఉత్కర్షం స్థాయీ భావః స్మృతో రసః."[6]

---

1. దశరూ. 4. 1–, ప్రతాపరు-రసప్ర-రసార్ణవ. 1-59.
2. కావ్యప్ర. 4. 5-కావ్యప్రదీ-4. 5.
3. సర. కం. 5. 18-19.
4. రుద్రటా. 12-4.
5. అలంకార సర్వస్వము. పుట. 208.
6. వాగ్భ. 5. 2.

వాగ్భటుఁడు నేమి కుమార తనయుఁడు :—

"విభావానుభావై ర్వ్యభిచారిభి శ్చాభివ్యక్తా రతిహాస...శమాః
స్థాయినో భావాః, క్రమేణ శృఙ్గారహాస...శాన్తానవ రసాభవన్తి."1

భట్టలోల్లటాది పండితుల ఉత్పత్తి పక్షమును, శంకుకమతానుసారియైన యను మితిపక్షమును, నిరాకరించి, భరత ధనంజయమమ్మట పక్షము నాదరించి ధర్మ సూరి :—

"విభావానుభావ వ్యభిచారిసామగ్రీసముల్లసిత స్థాయీ భావో రసః."2

దండిభామహోద్భటులు—

"రస వద్రసపేశలమ్, రసవద్దర్శితస్పష్ట శృంగారాదిరసం యథా"

అనుచు శృంగారాది రసవదలంకారములను బేర్కొనిరి గాని, రసనిర్వచ నము గావింపలేదు. వారలంకార ప్రధానులు.3 కాని, వారు కావ్యము రసభావ సమన్వితము కావలె ననువారే.

వామనుఁడు —'దీప్తరసత్వం కాన్తిః' అనుచు శృంగారాది రసములు కలది కాంతిగుణ మనెను గాని4 రసమును నిర్వచింపలేదు. అతఁడు గుణప్రధానుఁడు, కావున వారికి భరతముని సూత్రములోఁ బ్రసక్తియే లేక పోయినవి. ప్రతీహారేం దురా జుద్భటుని రసవదాది శ్లోకములకు వ్యాఖ్య వ్రాయుసందర్భమున, శృ గారాది నవరసములు రత్యాదినవస్థాయి భావపరిపోషాత్మకము లగుటఁ ద దూపమున నాస్వాద్యము లగుచు, ఆస్వాదభేద నిబంధనమగు తాంత్రికమైన రసశబ్దమునఁ జెప్పఁబడుచున్న వనెను గాని స్థాయిభావము రసమనెడి యభిప్రాయము తెలుపలేదు. ఇంక—

పూర్వోదాహృత లక్షణములలో, వ్యంగ్యము రస మనెడిధ్వని లక్షణము తప్పఁ దక్కినవన్నియు భరతముని సూత్రము నాశ్రయించినవనుట విదితము. కాని, ఆ సూత్రమందలి సంయోగనిష్పత్తి శబ్దముల యర్థములను బూర్వాలాక్షణికు లిష్టము వచ్చినట్లు విటిచి రస స్వరూపమును బహువిధముగా నిర్వచించియున్నారు అందు నాలుగు భేదములను మమ్మటుఁడు పరిశీంచెను. అతని వ్యక్తస్సతై'

1. కావ్యా. 5.
2. సా. ర. 10.
3. కా. ద. 2. 275—భా. కా. 9, 6—ఉ. కా. 4. 8. 4.
4. కా. సూ. 8. 15.

రీత్యాదిలక్షణము విమర్శించుటతో మఱినాలుగు భేదములు చూపి పండితరాయలు పరిశీలించి యున్నారు. ఇట్లు రస నిర్వచనములు మొత్త మెనిమిదైనవి,[1] కావ్య ప్రకాశరస గంగాధరాదులందు సంగ్రహముగాఁ గ్రోడీకరింపఁబడినయవి శాస్త్ర ఫక్కిని బ్రౌఢములు పారిభాషికపద భూయిష్ఠములు నగుట మక్కికి మక్కిగాఁ దెలిఁగించుట ప్రయోజనకారి కాదని యందలి కొన్నిటి ముఖ్యభావము తెలుపు చున్నాను. అందుకు ముందుగా, కథానాయికా నాయకాదులును, ఉద్యానమలయా నిల చంద్రికాదులును, ఆలంబనోద్దీపన భేదమున విభావము లనియు, చూపు చిఱు నవ్వు మొదలయిన వనుభావము లనియు, తలఁపు మోహము మొదలయినవి వ్యభి చారిభావము లనియు, రత్యుత్సాహాదులు స్థాయిభావము లనియు, ఈ విభావాదులు శృంగార వీరాదిరసములను బట్టి వేఱువేఱుగా నుండుననియుఁ దెలియనగును.

విభావములు కారణముగాఁ బుట్టి, అనుభావముల మూలముగాఁ దెలియఁబడి వ్యభిచారి భావములవల్లఁ బెరిఁగి కథానాయకులైన రామాదులందును, వారి వేష ములు ధరించు నటుల యందును, తెలియఁబడుచున్న రత్యాదికస్థాయి భావము రస మని భట్టలోల్లటాదు లనిరి. ఇట్టి వారుత్పత్తివాదులు.

రంగస్థలమందలి నటునిజూచి, "రాముఁడే వీఁడు, రాముఁడు కాఁడు వీఁడు, రాముఁడా కాఁడా ? రామునివంటివాఁడు" అని పలువిధములఁ దలంచుచు, చిత్తరువులోని గుఱ్ఱమును గుఱ్ఱమను కొనునట్లు రాముఁడను కొన్న నటునియందు నిజముగా లేకున్నను, వానియందున్నట్లుగా ననుమానింపఁబడెడి రత్యాదిక స్థాయి భావము ద్రష్టలైన సామాజికులచే ననుభవింపఁబడుచు రస మగుచున్న దని శంకు కుఁడనెను. ఈ మతము ననుసరించిన వారనుమితివాదులు.

కావ్యపాఠకులకును నాట్యద్రష్టలకును, భావనావ్యాపారమునఁ దమ్ముఁ దాము మఱచునట్లుగా విభావాదులను బ్రత్యక్షము గావించుచు, భోగాఖ్యవ్యాపారమున నిశ్చల సమాధియం దనుభవింపఁబడెడి బ్రహ్మానందముమాడ్కి వారిచే ననుభవింపఁ బడునట్టి రత్యాదిస్థాయి రసమగునని భట్టనాయక మతము. దీని ననుసరించినవారు భుక్తివాదులు.

పై మూఁడు మతములను జర్చించి వానియందలి లోపములనుజూచి వాని కంటె నుత్తమముగా, అభివ్యక్తివాదము ప్రతిపాదించిన వాఁడభినవగుప్తుఁడు.

---

1. చూ. రసగం. పుట- 43, 49.

ఇతఁడు ధ్వన్యాలోక లోచనమందును, నాట్యశాస్త్ర వ్యాఖ్యయైన యభినవ భారతి యందునుగూడ రసస్వరూప నిరూపణము గావించి మమ్మటాదులకు మార్గదర్శి యయ్యెను. సాహిత్య రత్నాకరకారాదు లితని మతమే యవలంబించిరి, పండిత రాజు తన చర్చలో మొదట గైకొనిన దితని మతమే. అందుచే నభివ్యక్తి వాదము బహు సమ్మత మైనదని తెలియఁగలదు. ఇతని మతమున—

సహృదయుల చిత్తముల నంటి యణఁగియున్న రత్యాదికస్థాయి, కావ్యనాట్య శ్రవణ దర్శన సమయములందు విభావాదులవల్ల నుద్దిక్తమై యభివ్యక్తమగుచు, నెదుట నున్నట్లు హృదయమునఁ బ్రవేశించినట్లు సర్వాంగములఁ గౌఁగిలించినట్లు తన్మయత్వము గలిగించి తక్కిన సర్వప్రపంచము మఱపునకుఁ దెచ్చుచు, వారిచే బ్రహ్మానందము మాడ్కి నాస్వాదింపఁబడెడి యలౌకిక చమత్కార కారియైన శృంగారాదికరస మగుచున్నదని ముఖ్య భావము. దీని ననుసరించినవా రభివ్యక్తి వాదులు. ధ్వనివాదము బీజముగా విస్తరించిన యీ వాద మెత్తుకొని పండితరాయలు, రసచర్చలో "భగ్నావరణ చిద్విశిష్టమైన రత్యాది స్థాయిభావము రసమని యభినవ గుప్త మమ్మట భట్టాదుల మాటలవల్లఁ దెలియుచున్నది. కాని, రసోవైస ఇత్యాది శ్రుతి స్వారస్యమునుబట్టి రత్యాది స్థాయివిశిష్టమగు భగ్నావర్ణ చిదానందమే రస మగు"నని స్వమత మావిష్కరించెను కడపటికిఁ దేలిన యీ రెంటిలో నేది యుచిత తరమను విషయ మిప్పటికి నట్లే నిర్ణీతముగాక విమర్శకుల చర్చలఁ గనిపించు చున్నదిగాని, రస మానంద స్వరూపమను శ్రుతిప్రమాణమునుబట్టి రత్యాదిస్థాయితోఁ గూడిన చిదానందమే రస మనుట యుచితమని నా యభిప్రాయము.

ఇట్లు 'రసోవైస' ఇత్యాది శ్రుతియం దజ్ఞాతరూపమై భరత నాట్యశాస్త్రమున రూపము దాల్చిన రసము నడుమ వెడలిన యలంకారము రీతి ధ్వని మొదలగు వాని నణఁగఁద్రొక్కి కావ్యమున కాత్మలేక జీవితమై సాహిత్య విద్యాంబుధి యంద మృతముమాడ్కి నాస్వాద్య మగుచున్నది. అట్టి రసమును గూర్చియు, అలంకార ములను గూర్చియు, కావ్యనాట్య స్వరూపమును గూర్చియు, క్రీ. ఆఱవ శతాబ్ది మొదలుగాఁ బందొమ్మిదవ శతాబ్దివఱకును గొప్ప విద్వాంసులు రచియించిన సాహిత్య విద్యావిషయక గ్రంథములును వానివ్యాఖ్యలును గలసి సుమారై దాఱు వందలైన నుండు నని, అముద్రిత గ్రంథపట్టికలను బట్టి పి. వి. కాణేపండితుఁడు సమకూర్చిన గ్రంథపట్టికవల్లఁ దెలియుచుండ[1] నెన్ని యని మన మిందు పరిశీ

1. చూ. 1923 బొంబాయి ముద్రణము. సాహిత్యదర్పణాంగ్ల పీఠిక.

లింపఁగలము ? ఇందచ్చుపడని వానిమాట యటుండ నచ్చుపడినవి సుమారొక వంద యుండును. వీనిలోఁ బఠనపాఠవ్యవహారము గాంచినవి నలువదియైదు నుండవు. వీనిలోఁ బూర్వోదాహృతములవలె హృదయంగమము లైనవి మఱికొన్ని లేక పోలేదు. కాని గ్రంథవిస్తరభీతిచే నీ ప్రకరణమునకు స్వస్తిచెప్పుచు సాహిత్య రత్నాకరమును గూర్చి మాత్ర మించుక ప్రసంగింతము.

క్రీ. ౧౭౦౦ ప్రాంతమందు కాశీనగరమున బహుశాస్త్రము లభ్యసించి విద్వత్కవియై పేరుగాంచిన యాంధ్రుఁడైన వారణాసి ధర్మసూరి యను మహాపండితుఁడు స్వీయములైన యుదాహరణములతో నిర్మించిన పది తరంగముల సాహిత్య రత్నాకరము విద్వద్విదితము. ఇందు, అభిధాలక్షణా వ్యంజనా గుణశబ్దార్థాలంకార దోషధ్వని రసములను విషయములు సవిమర్శముగా నిరూపింపఁబడినవి. మొదటి గ్రంథారంభ సమర్థనతరంగము గ్రంథారంభపద్ధతిని శాస్త్రీయముగాఁ దెలుపుచున్నది. ఆంధ్రదేశమం దుదయించిన దాదిగాఁ బఠనపాఠవ్యవహారమున వ్యాప్తమగుచు వచ్చుచున్న దీనిని గూర్చి విశేషించి వ్రాయుట యనావశ్యకము, ఈ ధర్మసూరియే సన్యసించి గోవిందానంద భగవత్పాదుఁడై శంకరాచార్యుల శారీరక మీమాంసా భాష్యమునకు రత్నప్రభ యనుపేర దివ్యమైన వ్యాఖ్య రచియించుటయు, అది సకలదేశములఁ బ్రశంస కెక్కుటయు విదితము.

సాహిత్య రత్నాకరమునకు మందర నౌకయనెడు రెండు వ్యాఖ్య లుదయించినవి. ఇందు వేంకటార్యుని నౌకకంటె మల్లాది లక్ష్మణసూరి మందరావ్యాఖ్య ముందుగా ముద్రితమై దేశమున వ్యాప్తి గాంచినది.

ఇది, ఆంధ్రభవిష్యపర్వ ప్రేమతత్త్వ భవభూతి భాస నాటక
వచనాది కర్తయైన మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రి
రచియించిన సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్ర
ద్వితీయభాగ లౌకిక వాఙ్మయ చరిత్ర
యందు షష్ఠాధ్యాయము

సప్తమాధ్యాయము

కావ్యములు

కవి శబ్దము మిక్కిలి సనాతనము. వేదములందు మంత్రద్రష్టలు లేక మంత్ర కృత్తులనెడి యర్థమును దెల్పుఋషి సూరి కవి ధీర శబ్దములు సమానార్థక ములుగాఁ గనఁబడుచున్నవి. దీనిని బట్టి కవిశబ్ద మానాఁడే కలదని తెలియన య్యెడి, 'నానృషిః కురుతే కావ్య' మ్మను నభియుక్తోక్తియు ఋషి కానివాఁడు కావ్య కర్త (కవి) కాఁజాలఁడనుచు ఋషికవి శబ్దములు సమానార్థకములని బోధించు చున్నది.

విచిత్ర భావములతోడి ధర్మాంశముల తత్త్వమును జ్ఞాననేత్రమునఁ జూచుట దర్శనము. అట్లు సందర్శించినవాఁడు ఋషి. అతఁడే శాస్త్రములఁ గవి యనఁ బడెను. అనఁగా అతీంద్రియమైన ధర్మతత్త్వమును జ్ఞానదృష్టిచేఁ గనుఁగొని దాని నట్లే చెప్పినవాఁడు ఋషి లేక కవి యని మంత్రకృత్పరమైన యర్థము. దానిని బట్టి, అసాధారణమైన యొక విచిత్రవిషయమును గనిపెట్టి దానిని జక్కఁగా వర్ణించినవాఁడు కవి యనెడి ప్రతీతి లోకమున వ్యాపించినది. అట్టి ప్రతీతి కాద్యో దాహరణము వాల్మీకియని భవభూతి భట్టతౌత రాజశేఖరాదులు ప్రశంసించి యున్నారు. తరువాతి వారు భారతసంహితాది కర్తలు. ఇట్లువారు లౌకిక కవులలోఁ జేరఁదగిన వారైనను వారికి ఋషులనియు వారికృతుల కార్షములనియు నాఁటి నుండి నేఁటిదనుకఁ బ్రసిద్ధి.

కవృవర్ణే - కవతే చాతుర్యే ణేతి కవిః - కవేః కర్మ కావ్యమ్ - జీవద్వర్ణనా నిపుణః కవిః - ఇత్యాది నిర్వచనములను బట్టి చమత్కారకారియైన విషయము నేర్పుతో వర్ణించినవాఁడు కవి యనియు, సహృదయ హృదయాహ్లాదకారియైన యతని పద్యమో గద్యమో లేక మిశ్రమో యగుకృతి కావ్య మనియుఁ దెలియ నగును. లోకప్రసిద్ధములైన రఘువంశాది మహాకావ్యములకునుఁ బూర్వము లౌకిక భాషలో నట్టికావ్యము లుదయింపలేక పోలేదుగాని యవి యిపుడు మృగ్యము లైనవి. రుద్రటాలంకార వ్యాఖ్యాత యగునమిసాధువు, పాణిని పాతాళవిజయ కావ్యము నిర్మించినట్లును, అందు కొన్ని యపప్రయోగము లున్నట్లును జెప్పి

యున్నాఁడు.[1] పాణిని కుపజాతిచ్ఛందసు నందభిరుచి యెక్కువయని క్షేమేంద్రుఁ డన్నాఁడు.[2] సుభాషిత రత్నావళి కూర్చిన వల్లభదేవుఁడు పాణిని కృతములని కొన్ని శ్లోకములు చూపియున్నాఁడు.[3] అమరకోశ వ్యాఖ్యాతయగు రాయముకుటుఁడు పాణిని జాంబవతీ పరిణయములోని దని యొక శ్లోక ముదాహరించి యున్నాఁడు.[4] సదుక్తి కర్ణామృత కర్తయగు శ్రీధరదాసు పాణిని జాంబవతీ పరిణయము రచియించినట్లు ప్రశంసించి యున్నాఁడు.[5] వీటినిబట్టి పాణిని పై రెండు కావ్యములు నిర్మించెనన వచ్చునుగాను, వ్యాకరణ మూర్తియైన యతఁడు స్వసూత్రములకు విరుద్ధముగా-గృహ్య-అపశ్యతీ-అని ప్రయోగించి యుండఁడు కావునఁ బాతాళ విజయకర్తయైన పాణిని మఱియొకఁడై యుండునని కొందఱభిప్రాయపడు చున్నారు. అయితే, జాంబవతీ పరిణయకర్తవైయాకరణ పాణినియే యన్న శ్రీధరదాసు సాక్ష్యము మాటయేమని మఱికొంద ఱడుగుచున్నారు. ఎందుకును మఱి యితర ప్రమాణములు కనరావు. ఇది యిట్లుండ, పాణిన్యాచార్యులు శిశుక్రన్దీయ యమసభీయాదికావ్య సంజ్ఞారూపములు సాధించుటయు.[6] కాత్యాయనుఁ డాఖ్యాయికా శబ్దము పేర్కొనుటయుఁ[7] భగవత్పతంజలి మహాభాష్యమున 'వారరుచంకావ్య' మనుచు వరరుచికృత కావ్యమును స్మరించి, వాసవదత్తా భైమరథీ సుమనోత్తరాద్యాఖ్యాయికల నుచ్చరించుటయు,[8] అందందు శ్లోకము లుదాహరించుటయు, నటులను నాట్యరంగ మందలి స్త్రీలను బేర్కొనుటయు.[9] చూడఁగా ముని

1. తథాహి పాణినేః పాతాళవిజయే—సన్ధ్యావధూం గృహ్య కరేణ—అపశ్యతీ వత్స మి వేన్దు బిమ్బమ్—రుద్రటా. 2-8.
2. స్పృహణీయత్వ చరితం పాణినే రుపజాతిభిః. సువృత్తతిలకే 8-30.
3. క్షుద్రస్వఖావా న్యపి సంహతాని—ఉపోఢరాగేణ విలోలతారకమ్—ఐన్ద్రం ధనుః పాణ్డుప యోధరేణ—ఇత్యాదులు.
4. పయః పృష న్తిభిః స్పృష్టా వాన్తి వాతాః శనై శ్శనైః ఇత్యాది.
5. "స్వస్తి పాణినయే తస్మై యస్య రుద్ర ప్రసాదతః.
ఆదౌ వ్యాకరణం కావ్య మను జామ్బవతీజయమ్"
6. అధికృత్యకృతే గ్రన్థే-శిశుక్రన్దయమసభేన్ద్రజననాదిభ్యశ్ఛః 4-3-87, 88.
7. లుబాఖ్యాయికాభ్యో బహులమ్—వార్త్తికము.
8. యత్తేన కృతం నచ తేన ప్రోక్తం వారరుచం కావ్యమ్ మ. భా. సంపు. 2. పుట. 315.
9. నటానాం స్త్రియో రఙ్గంగతా యో యః పృచ్ఛతి తస్య యూయం తస్య యూయ మితి తం తం తవ త వే త్యాహుః. మ. భా. సంపు. 3. పుట. 7.

త్రయ కాలములందు పద్య గద్య కావ్యములేకాక, విశేషించి పతంజలినాఁడు దృశ్య కావ్యములు గూడ నున్నట్లు విశదము కాగలదు. అయిన నేమి ? అవి యన్నియు నడుగంటినవి. క్రీ పూ. ప్రథమ శతాబ్దినుండి మాత్రమే మన మిపుడు వివక్షించుచున్న కావ్యములు దృగ్గోచర మగుచున్నవి.

కావ్య ప్రశంస

"కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే
సద్యః పరనిర్వృతయే కాన్తాసమ్మితత యోపదేశయుజే"

అనుచు లాక్షణికులు కావ్యమును బ్రశంసించిరి. ఇందు, కీర్తి అర్థము అనర్థప్రతీకారము వ్యవహారజ్ఞానము పరసుఖము ఉపదేశము అనెడి యాఱు ప్రయోజనములు చూపఁబడినవి. కవికిని సహృదయునికిని గావ్య మీ ప్రయోజనములను యథాయోగముగా సమకూర్చునని కావ్యప్రకాశకార మతము. వీనిలో మొదటి మూఁడును బరసుఖమును గవి పాఠకులకు సమానము లనియుఁ దక్కిన రెండును గ్రంథరచనకుఁ బూర్వము కవికిని, తరువాతఁ బాఠకునికిని గలుగుననియు నొక వ్యాఖ్యాత విద్యాచక్రవర్తి మతము. ఇందు మొదటి మూఁడును గవికిని దరువాతి మూఁడును సహృదయునికిని సమన్వయించునని మఱియొక వ్యాఖ్యాత భట్టగోపాలుని మతము. ఇట్టి యీషద్భేదముల కేమి ? వీటినిబట్టి సాధుకావ్యరచన సత్కావ్య నిషేవణములు దనార్జన వ్యవహార జ్ఞానపరమార్థ జ్ఞానాది సాధనములై యైహికాముష్మికానంద హేతువు లగుచున్నవనుట నిజము. మఱియు, ప్రభుసమ్మితములై శబ్ద ప్రధానములైన వేదములకంటెను మిత్ర సమ్మితములై యర్థతాత్పర్య వంతములైన యితిహాస పురాణాదులకంటెను రసమున కంగమైన వ్యంజన వ్యాపారము ప్రధానముగాఁ గలది యగుట వానికంటెను విలక్షణమై రమణీయ వస్తువర్ణనమున సరసతా పాదకమైన కావ్యము కాంతాసమ్మితమై రామాదులవలెఁ బ్రవర్తింపఁదగును. రావణాదులవలెఁ బ్రవర్తింప రాదనుచుఁ గవి సహృదయుల కుపదేశించునది కావున సాధుకావ్య నిషేవణ మవశ్యాచరణీయ మగుటయు విదితము. ఇట్లుభయతారకములైన కావ్యములలో—

పాఠ్యములు—వీనిని, పద్య గద్య మిశ్రభేదమునఁ ద్రివిధముగాఁ బూర్వులు విభజించిరి. కాని, ఒక్కొక్క విభాగమందును విషయాది భేదములనుబట్టి యవాంతర విభాగము లెన్నేని కనుపట్టును. రామాయణ భారత భాగవతాదులలోని కథలు

గల రఘువంశ కుమారసంభవ కిరాతార్జునీయ శిశుపాలవధ నైషధాది కావ్యములు పౌరాణికము లనఁదగియున్నవి. బృహత్కథాదులలోని కథలుగల కాదంబరీ వాసవదత్తాదులు కథా కావ్యములు. రాజావళీ రాజతరంగిణ్యాదులు చారిత్రకములు పంచతంత్ర హితోపదేశాదులు నైతికములు, రసికరంజన శృంగార శతకామరు శతకాదులు వైనోదికములు. మేఘసందేశ దశకుమారచరిత విశ్వగుణాదర్శాదులు కల్పితములు. ఆర్యాసప్తశతీ గీతగోవిందాదులు దైవతములు. భట్టికావ్య ప్రాస భారతాదులు లాక్షణికములు. ఇట్లు శాఖోపశాఖలుగాఁ బెరిఁగిన వానిలో ముందు—

పద్య కావ్యములు

లోక ప్రఖ్యాతినిబట్టి వీనిలో ముందు గ్రహింపఁదగినవి పంచకావ్యములు. ఆధునిక విమర్శకు లనేకు లనేక విధములఁ గావించిన నిర్ణయములనుబట్టి కాళిదాస కాలము క్రీ పూ. ఎనిమిదవ శతాబ్ది మొదలుగా, క్రీ. పన్నెండవ శతాబ్దివఱకుఁ గల మధ్యకాలమున నూఁగులాడుచున్న మాట సత్యమేకాని, చక్కని పరిశీలనము నొనర్చిన నలుగురైదుగు రేకీభవించుట కారణముగా నది క్రీ. పూ ౫౭ అని విశ్వసింపవలసియున్నది. లభించినంతవఱకుఁ గవుల కాలము సప్రమాణముగా నా సంస్కృతకవి జీవితమునఁ దెలిపియున్నాను. కావున నిందా చర్చ విడిచి కాలము మాత్రము సూచించుచుందును. నా యభిప్రాయముగూడఁ గాళిదాసు క్రీ పూ. ౫౭ లోని వాఁడనియే. అందుచే నతని కావ్యత్రయమే యీ ప్రకరణమునకు శ్రీకార మగుచున్నది. భరతఖండమందేకాదు, ఖండాంతరములందును, కాళిదాస కావ్యత్రయము పేళ్లెఱుఁగనివా రుండరు. సంస్కృతభాష నభ్యసించువా రందఱును, పంచకావ్యములని ప్రసిద్ధికెక్కిన వానిలోఁ గ్రమముగాఁ జేతఁ బట్టునవి రఘువంశ కుమార సంభవ మేఘ సందేశములే. వీనిలో నేది ముందేది వెనుక యని కొందఱు చర్చింతురుగాని, వాగర్థరూప పార్వతీ పరమేశ్వర స్తుతియు, అహంకార నిరాసముఁ గారణములుగా వీనిలో మొదటిది రఘువంశమనియే నమ్మవచ్చును. ఇందుకు మఱియొక కారణము. కాళిదాసునకు వాల్మీకి మహామునియెడఁగల భక్తి తాత్పర్యములు మెండు. ఇతని సత్కవిత్వమునకు మార్గదర్శక మతని రామాయణమే. ప్రసాదము మాధుర్యము వైదర్భీరీతి పాత్రపోషణ విధానము ఉపమౌచిత్యము మొదలగు సత్కవిత్వ విశేషముల యభ్యాసమునందు కాళిదాసు వాల్మీకి రామాయణ శిష్యుఁడు. ఇందు కీతని రఘువంశమం దెన్నేని యుదాహరణములు కనవచ్చును. కావున రామాయణ పారాయణమందలి తనివిదీఱ నితఁడు ముందు రఘువంశము నిర్మించెననుట యసంగతము కానేరదు. ఒక యుదాహరణము.

రామాయణమున సీతావివాహ ఘట్టమందలి "పతివ్రతా మహాభాగా ఛాయే వానుగతా సదా" అను శ్లోకమందలి యుపమానము గ్రహించి "ఛాయేవతాం భూపతి రన్వగచ్ఛత్" అనుచుఁ గాళిదాసు నందినీధేనువు ననుసరించిన దిలీపుని వర్ణించియున్నాఁడు. ఈ యుపమానము రామాయణమున సముచితముగాని, రఘు వంశమున లింగభేదముచే ననుచిత మగుచున్నదనెడి మత మపుడు బయలుదేఱుటచేఁ గాఁబోలు వామనాచార్యుఁడు కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తియం దుపమా విచార సందర్భమున లౌకిక్యుపమాదులందు లింగభేదము దోషావహము కాదని సమ ర్థించెను.[1] రఘువంశ వ్యాఖ్యాతలలో నొకఁడగు చారిత్ర వర్ధనుఁ డా సమర్థన మాధారముగాఁ గాళిదాసును సమర్థించి యున్నాఁడు. ఇట్టి దానిని లింగభేదమైన గణింపక యానాఁడు కాళిదాసు గ్రహించుటకుఁ గారణము రామాయణమందలి యభిరుచిగాక వే ఱేమగును. ఇట్టి సందర్భము లింకను గలవు. అయినను, రఘు వంశము వాల్మీకి రామాయణమునకు సంగ్రహ రూపముగాని దానినే యనుసరించి నదిగాని కాదు. ఇది కొన్ని సర్గలందు రామాయణకథ ననుసరించియు, మఱి కొన్నిట నుత్తర రామాయణమును బరిశీలించియు; ఇఁకఁ గొన్నిట నితర పౌరాణిక కథాంశము లవలోకించియు, రఘువంశ పురుషులను నాయకులనుగా గ్రహించి, వివిధకావ్య ధర్మములం లోకహితమగు స్వాతంత్ర్య మలవఱుచుకొని సత్కావ్య రచనకు రాచబాట చూపిన మహాకావ్యము. సహృదయ రంజకములగు పాత్రౌచిత్య రసౌచిత్యములకుఁ బుట్టినిల్లు. గీర్వాణభాషా పిపాసువుల కమృతము. పందొమ్మిది సర్గల యీ ప్రబంధము దిలీపుఁడు మొదలుగా నగ్నివర్ణుని వఱకుఁగల యిరువది తొమ్మండుగురు సూర్యవంశ రాజుల చరిత్రములు దెలుపుచున్నది. కాళిదాసు కన్నులారఁ గాంచి వర్ణించెనో లేక మాచిన వారివల్ల విని వర్ణించెనో కాని, యిందలి నాల్గవ సర్గలోని రఘుమహారాజు దిగ్విజయ యాత్రా వర్ణనము నాఁటి భరత ఖండమును మన కన్నులఁ గట్టుచు ముద్దు లొలుకుచున్నది. పదునాల్గవ సర్గలోని సీతాపరిత్యాగ వర్ణనము కటికవానినైనఁ గంట నీరు పెట్టించుచున్నది. నందినీ ధేనువునకు బదులుగా సింహమునకు దిలీపుఁడు తన దేహ మర్పింపఁ బూనుట, ఇంద్రునితోఁ బోరాడి రఘువు తన తండ్రి కశ్వమేధ ఫల మార్జించుట మొదలగు పెక్కు సందర్భములందు పాత్రౌచితీ సుధారసమును బాఠకులకుఁ బంచిపెట్టు చున్నది ఇట్టి నవరస నిధానమైన యీ కావ్య మాస్వాదించినఁగాని యిట్లు వర్ణించి నంత మాత్రమునఁ దనివి తీఱునా?

---

1. లౌకిక్యాం సమాసాభిహితాయా ముపమాప్రపంచే చ. 4. - 2 - 24.

దీనికి భరతసేనుఁడు బృహస్పతి మిశ్రుఁడు చారిత్ర వర్ధనుఁడు మొదలగు వారు రచియించిన వ్యాఖ్యలు సుమారు నలుపది యని సంఖ్యామాత్రము తెలియు చున్నది. అందు కొన్ని యముద్రిత గ్రంథాలయముల నున్నట్లు కనఁబడుచున్నది. అరుణగిరి నాథుని ప్రకాశికయు, నారాయణ పండితుని వివరణమును, ఈ మధ్య అనంతపురమున ముద్రింపఁబడినవి కాని, మహోపాధ్యాయుఁడైన మల్లినాథసూరి సంజీవిని పుట్టినపిదప నవి యన్నియు మటుమాయమైనవి. కాళిదా సెక్కడివాఁడు ? ఎప్పటివాఁడు - మల్లినాథుఁ డెక్కడివాఁడు ? ఎప్పటివాఁడు ? కాళిదాసకావ్య సంజీవినీ వ్యాఖ్యానముల సంయోగమేమి ? ఈ రెండును గలసి జగమెల్ల నావరించి భాషాభిమానుల హృదయమున నిల్లుగట్టుకొనుట యేమి ? సెబాసు ! మల్లినాథా ! నిజముగా నీ వ్యాఖ్య కావ్యముల పాలిటి సంజీవినియే నిజముగా నీవే రాంధ్ర దేశమునకు దివ్యజ్యోతియే. ఆ కవికిఁ దగిన వ్యాఖ్యాతనుగన్న భాషాదేవి భాగ్యమే భాగ్యము.

పార్వతీ జననము పార్వతీ పరమేశ్వర పరిణయము కుమారస్వామి యుదయము తారకాసుర సంహారము మొదలగు కథాంశములను శివపద్మ పురాణముల నుండి గ్రహించిన కుమార సంభవము పదునేడు సర్గల మహాకావ్యము. ఇందు, కాళిదాసు పకృతి సౌందర్య వర్ణనమందలి చాతుర్యమును బూర్తిగాఁ జూపుటయే కాక, శృంగారరస పరమావధిని జాలావఱకు మృదువుగా వ్యంగ్య ప్రధానముగానే చూపించియున్నాఁడు. కాని, శృంగార ప్రియుఁడైన యితఁడు, నవనవోన్మేష యౌవనమున వ్రాయుటచేతనో, కావ్యమునఁ బార్వతీ పరమేశ్వరులు కల్పితాలంబన విభావములను బుద్ధితో లౌకిక శృంగారము మొదలంటఁ జూపు యత్నము చేతనో కాని, యిందష్టమసర్గలో సంభోగ శృంగారమును మిక్కిలి పచ్చిగా వర్ణించి యున్నాఁడు. అందలి యొకటి రెండు శ్లోకములు —

"ఊరుమూల నఖమార్గరాజిభి స్తత్ క్షణే హృతవిలోచనో హరః,
వాససః ప్రశిథిలస్య సంయమం కుర్వతీం ప్రియతమా మవారయత్"

ఇందలి శ్లోకములను బెక్కుచోట్ల రసౌచిత్యాల కుదాహరించిన క్షేమేంద్రుఁడీ శ్లోకమును, ప్రబంధార్థా నౌచిత్యమున కుదాహరించుచు, అంబికా సంభోగ వర్ణనమున, పామరస్త్రీ సముచిత నిర్లజ్జసజ్జనఖక్షత రాజివిరాజితోరు మూలమునఁ ద్రిజగద్గురుఁడగు త్రిలోచనుని దృష్టి యాకర్షింపఁబడినదని వ్రాయుట యనుచిత మనెను. మఱియు, పెద్దలయెడ రతిహాసాదులు వర్ణింపవచ్చును గాని సంభోగ రూపరతి

మాత్రము వర్ణింపరాదు. అది జననీజనకుల సంభోగవర్ణనమువలె ననుచితమని మమ్మటాదులు వ్రాసియున్నారు. భట్టవామనుఁ డిందుకు, ఆసర్గలోని—

"దష్టముక్త మధరోష్ఠ మంబికా వేదనావిధుత పాణిపల్లవా,
శీతలేన నిరవాప తత్క్షణం మౌళిచంద్రశకలేన శూలినః"

అను మఱియొక శ్లోక ముదాహరించి యున్నాఁడు. అలంకారికు లిట్టివర్ణన ముత్తమదేవతా విషయక మగుటచే ననుచిత మన్నారు గాని, ఇది మానుషవిషయక మయినచో వారికి నిష్టమే. మననాఁడిది పామరస్త్రీ పురుషవిషయకమైన ననుచితమే యగుచున్నది. దీనినిబట్టి యీ వర్ణన మందలి ప్రీతి క్రమక్రమముగా మాఱుచు వచ్చెననుట విదితము గావున, నాఁటి యభిరుచినిబట్టి కావించిన కాళిదాసు శృంగార వర్ణనమును మనము విమర్శింప నర్హులము కాఁజాలము.

మేఘసందేశము. ఇది యొక యపూర్వ మమూల్యము నైన కావ్యరత్నము. సీతనుగూర్చి రాముఁడు పంపిన హనుమత్సందేశమును మనస్సునఁ దలఁచి కాళిదాసీ సందేశము గూర్చినట్లు పెద్దలందురు. అది నిజమైనను, ఇది కేవలకల్పిత కవితాకల్పలత కాద్యఫల మనవచ్చును. ఇందలి విషయము శాపహతుఁడై గిరి కాననములఁ దిరుగుచున్న యక్షుఁడు తనప్రియకు మేఘునిచే సందేశ మంపుట. ఆ సందేశం, "ప్రేయసీ! నీవు ప్రణయకుపిత వైనట్లు రాగద్రవ్యములతో నీ రూపము రాతిపలకమీఁదఁ జిత్రించి, నీ పాదములమీఁదఁ బడినట్లు నా రూపము చిత్రించు నంతలోఁ బొంగివచ్చు కన్నీళ్ళచే నాదృష్టి యాఁవరింపఁబడినది అకటా! పాడు దైవము చిత్తరువులోఁ గూడ మన సమాగమము సహింపకుండెను గదా!" అనెడి 'త్వామాలిఖ్య ప్రణయకుపితా' మిత్యాది శ్లోకార్థము, ఇందలిరసము విప్రలంభము. అందు నున్మాదావస్థ. అయిన నేమి? వర్ణనము జగదేక హృద్యము. ఇందు, పూర్వ మేఘమునఁ గాళిదాసు, చిత్రకూటమునుండి యలకాపురికి మేఘుఁడు పోవుమార్గము వర్ణించుపట్టున నుత్తర హిందూదేశ మందలి ముఖ్యములైన నదీగిరి దేశక్షేత్ర విశేషములను జక్కఁగాఁ బ్రత్యక్షము గావించెను. ఇది ౧౧౫ శ్లోకముల చిన్నగ్రంథ మైనను గుణమునందు కావ్యప్రపంచమున నగ్రస్థాన మలంకరించు చున్నది. ఇందలి వృత్తము గూడఁ దీఁగ సాగినట్లు పఠనసులభమై మనోహరమైన మందాక్రాంత. ఈ కావ్యమును గూడ సుమారేఁబది వ్యాఖ్యలు కామించినవి గాని, ఇది సంజీవినిఁ బ్రేమించియే లోకవిఖ్యాతి గాంచినది. దీని విమర్శనము సందేశ కావ్య సందర్భమునఁ గననగును.

ఇ(క, వక్ష్యమాణమైన రూపకత్రయము గాక, ఋతుసంహారము శ్రుత బోధ శృంగారతిలకము శృంగార రసాష్టకము సేతుబంధము జ్యోతిర్విదాభరణము కర్పూరమంజరి శ్యామలాదండకము పుష్పబాణవిలాసము కాళిదాస ప్రహసనము ప్రశ్నోత్తరమాల కుంతేశ్వరదౌత్యము రాక్షసకావ్యము నవరత్నమాల మొదలగు ననేకకృతులు కాళిదాసు పేర(గనవచ్చునుగాని, యిందొకటియు నిజముగా రఘు వంశాది కర్తదికాదు. ఋతుసంహార మితనిదని కొంద అందురు. నేనును దొలుత సంస్కృత కవి జీవితమున నట్టి యభిప్రాయమే చూపితిని. కాని, పునఃపరిశీలనము గావింప(గా నదియు నితనిది కాదని తో(చినది.

కాళిదాస త్రయమునకు(దరువాత(బంచకావ్యముల గణనకెక్కిన మహా కావ్యము కిరాతార్జునీయము. ఇది క్రీ. ౫౫౦ ప్రాంతమున భారవి మహాకవి రచి యించినది. అరణ్యవాసకాలమం దర్జును(డు మహాస్త్ర సంపాదనమునకు వెడలి కిరాత వేషధారియైన శివుఁ తో(బోరాడి పాశుపతము సంపాదించుటయను భారత కథాభాగ మిందలి వృత్తము. లోకజ్ఞ శిరోరత్నమైన భారవి యీ కథాంశము నతి మనోహరముగా(బెంచి పదునెనిమిది సర్గల వర్ణించెను. ఇందు దుర్యోధనుని రాజ్య పద్ధతిని వర్ణించు సందర్భమున(దెలుప(బడిన రాజనీతి కౌటిల్యార్థ శాస్త్రాదులను విస్మరింప(జేయునంతటి ప్రౌఢమై సుగమమై హృదయంగమ మగుచున్నది. ఇందలి మొదటి మూ(డుసర్గ(కు(భాషాణత్రయమను పేరు వాడుక కెక్కినది. కవిత్వము నారికేళపాకము నర్థగంభీరమునని మల్లినాథ సూరివంటి పండితశేఖ రు(డే భావించియుండ నిఁక దీనిని గూర్చి యితరులెట్లు భావింతురో చెప్పనక్కఱ లేదు. అయినను. రసగర్భనిర్భరమైన యిది పుట్టినది మొదలుగా నే(టిదనుక(బాఠకలోకమున కమృతము మాడ్కి నాకర్షక మగుచునే యున్నది

దీనికి, ఏకనాథు(డు జోనరాజు నరహరి మొదలగు వారు వ్యాఖ్యలు రచి యించిరని యందందు(గనవచ్చును గాని మల్లినాథుని ఘంటాపథ మేర్పడిన పిద పనే యిది పాఠక లోకమునకు సుఖగమ్యమయినది. ఈ కావ్యమునకు(గవి పెట్టిన పేరు కిరాతార్జునీయమైనను, ఇది లోకమున(గవిపేర భారవి గానే వ్యాపిం చినది. ఈ మహాకవి, ప్రతిసర్గ తుదనుండు శ్లోకమునను 'లక్ష్మీ' పదము తప్పక కూర్చుటం బట్టి దీనికి లక్ష్మీపద లాంఛన మనెడి మఱియొక పేరు వచ్చినది, సర్వ శాస్త్రజ్ఞు(డైన భారవి యీ కావ్యమున శాస్త్రవిజ్ఞానమును సర్వత్ర చూపుటయే కాక, చిత్రయమకబంధ కవిత్వప్రియు(డై పదియేనవ సర్గయం దధికముగా నట్టికలను జూపి యున్నా(డు.

పేరును బట్టి యీ కావ్యమునఁ గిరాతార్జును లిరువురు నాయకులని తోఁచ వచ్చును గాని, ఇందర్జునుఁడొకఁడే ప్రధాన నాయకుఁడు అతని యుత్కర్షము వెల్లడింప వర్ణింపఁబడిన కిరాతుఁడు ప్రతిభటనాయకుఁడు. దండ్యాచార్యుఁడు దీనిని జదివియే—

"వంశవీర్య ప్రతాపాదీన్ వర్ణయిత్వా రిపో రపి,
తజ్జయా న్నాయకో త్కర్షకథనం చ ధినోతి యః"

అను లక్షణము చెప్పి యున్నాఁడు. ఇందితర రసములు గూడ సందర్భోచితముగా వర్ణింపఁబడినను, వీరము ప్రధానము. అర్జునుని దివ్యాస్త్రలాభమే కావ్య ఫలము. ఇందలి ఋతుగిరి కాననాదిరూప ప్రకృతి వర్ణనములును సురాంగనల జల క్రీడా పుష్పాపచయాది వర్ణనలును గ్రమముగాఁ గొంచెముగాను గొప్పగాను శృంగార రసము చిలుకుచు మనోహరము లగుచున్నవి. కాళిదాసు కుమారసంభవారంభమునఁ గావించినట్లే భారవి పంచమసర్గారంభమునఁ బదియేను శ్లోకములం హిమాలయ వర్ణనము గావించి యున్నాఁడు. వర్ణిత విషయములు రెంటియందును జాలవఱకు కేకీభవించును గాని వర్ణనరీతులు వేఱు. అర్థాలంకారములు రెంటను గలవు కాని, ఇందు యమకానుప్రాసలు గూడఁగలవు. వేఱు వేఱుఁగా జదివినపుడు దాని వలె నిదియును హృద్యమగును గాని పోల్చి చదివినపుడు మాత్రము దానిరుచికిని దీని రుచికిని పోలిక యుండదు. ఇందుకుఁ బ్రసాదగుణభేద మొక కారణము. రెండవది శబ్దాలంకారము. మల్లినాథసూరి, యిందలి సప్తమ శ్లో: మైన "దధత మాకరిభిః కరిభి" రిత్యాది శ్లోకమునకు వ్యాఖ్య వ్రాయుచు "యమకస్య వృత్త్యను ప్రాస భేదత్వా త్స్వయ మే వాలంకారః. అర్థాలంకార స్త్వభ్యుచ్చయః. త స్యాతి దుష్కరత్వా ద్రసపోషోఽపి నాద్రియతే. త దుక్తమ్. ప్రాయ శో యమకే చిత్రే రసపుష్టి ర్న మృగ్యతే." అని యిచ్చిన యభిప్రాయము గూడఁ బై యభిప్రాయమును బలపఱుచు చున్నది. మొత్తముమీఁద గావ్యమంతట యమకాదు లెక్కుపగాఁ గనవచ్చుటం బట్టి భారవినాఁడు శబ్దాలంకార ప్రీతి హెచ్చని తోఁచుచున్నది. అట్లని కావ్యము నీరసము కాదు. మల్లినాథుఁడు చెప్పినట్లు రసగర్భ నిర్భరమే. పైగా నర్థగంభీరము. "ఉపమా దాళిదాసస్య భారవే రర్థగౌరవ, మ్మని లోకోక్తి. అందుచేతనే మల్లినాథుఁడు దీనిని నారికేళ ఫలములతోఁ బోల్చియున్నాఁడు. దీని వలెనే యర్థగంభీరమైన కావ్యపంచకమునఁ జేరిన—

శిశుపాలవధకావ్యము గూడఁ జిత్రయమకప్రియమై క్రీ. ఐదాఱుశతాబ్దుల లోని శబ్దాలంకార ప్రీతిని ధ్రువపఱుచుచున్నది. మాఘకవికృత మైన యిది యతని పేర మాఘమని ప్రసిద్ధి గాంచినది. మాఘుఁడు క్రీ. ౭౫౦ ప్రాంతము వాఁడు. గూర్జర దేశీయుఁడు. శ్రీవర్మలరాజు నాస్థానమున సర్వాధికారి యగు సుప్రభదేవుని పౌత్రుఁడు విఖ్యాతగుణుఁడైన దత్తకుని పుత్రుఁడు. ఈ విషయము గ్రంథాంతశ్లోకములఁ దెలియుచున్నది. శబ్దతర్కవేదాన్తశాస్త్ర నిష్ణాతుఁడైన యితఁడు, శ్రీకృష్ణుఁడు శిశుపాలుని జంపుట యను పురాణగాథను గైకొని యిరువది సర్గల మహాకావ్యము రచియించెను ఇందు నాయకుఁడు కృష్ణుఁడు, శిశుపాలుఁడు ప్రతినాయకుఁడు. వీరము ప్రధాన రసము; శృంగారాదులంగములు. ఇందు, గుణాలంకార రసభావధ్వని ప్రముఖులైన కావ్యధర్మములు మూర్తీభవించి యున్నవని మల్లినాథసూరి తెలిపియున్నాఁడు. దీనికిని, ఏకనాథ రంగరాజవల్లభదేవ చారిత్రవర్ధనాదులు పెక్కండ్రు వ్యాఖ్యలు వ్రాసిరి గాని మహోపాధ్యాయుని సర్వంకష ముందర నవి ప్రకాశింపలేక పోయినవి. "ధన్యో మాఘ కవి ర్వయం చ కృతిన స్తత్సూక్తి స శీలనా" త్తని ప్రశంసించిన సూరి 'మాఘే మేఘే గతం వయః' అని పలికినట్లు పెద్దలు చెప్పుదురు. 'నవసర్గ గతే మాఘేనవ శ్బ్దో న విద్యతే' అను కీర్తికిఁ బాత్రమైన యిందు శబ్దజాలము పూర్ణముగా నుపయోగింపఁ బడి యున్నది. ఒకనొక పండితుఁడు చెప్పిన—

"ఉపమా కాళిదాసస్య, భారవే రర్థగౌరవం
దండినః పదలాలిత్యం మాఘే సంతి త్రయో గుణాః.

అను సూక్తికిఁ బాత్రమైన యిందన్ని సర్గలలో నాక్కొక విశేష వర్ణనము కనవచ్చును. అందును రాజనీతి వర్ణనముతోడి రెండవసర్గ విశేషించి పండితుల నెక్కువగా నాకర్షించినది. ఇందలి యుపమానములను దృష్టాంతములను లోకజ్ఞాన దాయకములై మనోహరముగా నున్నవి. బౌద్ధులకు స్కంధపంచకము కంటె వేఱైయినయాత్మ లేనట్లే రాజుల కంగపంచకము కంటె వేఱయిన మంత్రము లేదు. రసభావవేత్త యగు కవికి, ఓజోగుణ మనియు—ప్రసాదగుణ మనియు నియమ మెట్లు లేదో, అట్లే రాజునకు శాత్ర మనియు శాంతి యనియు నియమము లేదు. సందర్భమునుబట్టి రెండును గావలసినవే—ఇత్యాదిగా నిది యనేక విషయములను బోధించును.

నైషధము—జగ మెఱిఁగిన పైకావ్యపంచకము తరువాతఁ బఠన పాఠ వ్యవహారమున జగమునందు వ్యాపించినది నైషధము. ఇది, ఇరువదిరెండు సర్గల మహాకావ్యము. దీని కర్త చింతామణి మంత్రోపాసకుఁడును మామల్లదేవీ శ్రీహీర పుత్రుఁడునైన శ్రీహర్షుఁడు. ఇతఁడు క్రీ ౧౧౬౮-౧౧౯౫ నడుమఁ గాన్యకుబ్జమేలిన జయచంద్ర భూపాలునికి సమకాలికుఁడు. ఈ కవిసార్వభౌముఁడు స్థైర్య విచార ప్రకరణము శ్రీవిజయ ప్రశస్తి నవసాహసాంక చరితము ఖండన ఖండము మొదలగు ననేక కృతులు నిర్మించిన ట్లిందలి చదుర్థాది సర్గాంతిమ శ్లోకములఁ గన వచ్చును. కాని నైషధీయ చరితమువలె మఱే యు దేశ మాక్రమింపలేదు నలదమయంతుల చరితమైన యిది 'నైషధం విద్వదౌషధ' మ్మన్న ఖ్యాతి గాంచినది, ఇతర రసము లంగములుగా శృంగార మంగియైన యీ కావ్యమున, రాజహంస నలదమయంతుల కనురాగము కలిగించుట మొదలుగా వారి దాంపత్య సుఖమువఱకుఁ గల యనేక విషయములు తత్తద్రసోపేతములుగా వర్ణింపఁబడినవి. కాళిదాసు కుమార సంభవమందువలెనే యిందును శృంగారము కొంత మితిమీఱుట యనున దా కాలమున కారోపింపఁదగిన విషయము. ఇందలి శృంగార మాధారముగా వెలసిన దగుటచేతనే శ్రీధుని దీని యాంధ్రీకరణము శృంగార నైషధమైనది పదియేడవ సర్గలో నైయాయిక మీమాంసక పౌరాణిక స్మృతి ప్రామాణికాది బహుమత ఖండన మొనరించిన యీ మహాకవి తన సర్వశాస్త్ర పారంగతత్వ మావిష్కరించుకొనుచు, ఇరువది యొకటవ సర్గలోఁ దాను శ్రీరామభక్తుఁడైన యద్వైతుఁ డయినట్లు సూచించియున్నాఁడు నైషధ కవిత్వశైలి కఠినమైనను మనోజ్ఞములైన వర్ణనలతో నిండిన దగుటచే రసభావ ధ్వన్యలంకారగుణ విజ్ఞానదాయక మగుచున్నదని మల్లినాథ సూరియే చెప్పియున్నాఁడు. దీనికి నారాయణ శేషరామచంద్ర విశ్వేశ్వరభట్టాదు లనేకులు వ్యాఖ్యలు రచియించిరి గాని, వానినెల్లమించి మన సూరిజీవాతువే జీవాతువైనది. ఇఁక నీ కావ్యషట్కము విడిచి చరిత్రకావ్యము లవలోకింతము.

చరిత్ర కావ్యములు—తొల్లి వెలసిన చారిత్రకములైన పద్యకావ్యములలో, అశ్వఘోషుని బుద్ధచరితమును సౌందర నందమును గొంత వ్యాప్తిగాంచినవి. ఇందు మొదటిది బుద్ధజీవితమును బౌద్ధమత తత్త్వమును దెలుపు పదియేడు సర్గల కావ్యము. రెండవది బుద్ధుని పితృవ్య పుత్రుఁడగు నందుని వృత్తాంతము తెలుపు నిరువది సర్గల కావ్యము. ఇందు గౌతమబుద్ధుని యుపదేశమునకుఁ గట్టుపడి నందుఁడు సన్యాసియై తన భార్య నెడఁబాసినందుకు దుఃఖించుట, అతని పత్నియగు సుందరి

పతివియోగమునకుఁ బరితపించుట మొదలగు విషయములు వర్ణింపఁబడినవి. అందుచే నిది బుద్ధ చరిత్రకంటె నెక్కువగా లౌకిక కావ్యలక్షణమునకు దగ్గఱ యైనది.

క్రీ. ౭౦-౧౫౦ నడుమఁ గొంతకాలము పురుష పురమును (పెషావర్) పాలించిన కనిష్క మహారాజునకు బౌద్ధమత గురువుగా నున్న ట్లూహింపఁబడెడి యశ్వఘోషుఁ డా కాలముననఁ బై కావ్యములు రచియించియుండును. కాని, కొందఱు కాళిదాసును, క్రీస్తుశకము నాల్గవ శతాబ్దిలోఁ జేర్చుటకు సేకరించిన కారణాభాసములలో బుద్ధచరిత్రలోని కొన్ని మాటలు వర్ణనలు నట్లే సరిగా రఘువంశ మేఘ సందేశములలోఁ గనవచ్చుచున్న వనుట యొకటి. దీనినిఁబట్టి యశ్వఘోషుఁడు పూర్వుఁ డనియుఁ గాళిదా సతనికిఁ బరుఁడనియు వారి సిద్ధాంతము.[1] కవితా ప్రపంచమునఁ గాళిదా సెక్కడ అశ్వఘోషుఁ డెక్కడ? జగదేకవిఖ్యాత స్వతంత్ర కవితామూర్తియైన కాళిదాసు ప్రయత్నపూరకముగా నెట్లో బయటఁబడిన బుద్ధ చరిత్రలోని మాటలు గ్రహించె ననుటకంటె హాస్యాస్పదమైన మాట వేఱుండునా? కాళిదాసత్రయమునుండి కొన్ని వర్ణనలను బుద్ధచరిత్ర గ్రహించిన మాట సత్యమై యుండఁ గొందఱు విమర్శకులు దానిని దలక్రిందు కావించి యున్నారని పై కావ్యములు పరామర్శించిన వారికిఁ దెలియకపోదు. రఘువంశ మేడవ సర్గలోని పురంధ్రీ వర్ణనము బుద్ధచరిత మూఁడవ సర్గలోను కుమార సంభవము మూఁడవ సర్గలోని కామవర్ణనము బుద్ధచరిత పదుమూఁడవ సర్గలోను బ్రతిఫలించినట్లు కనఁబడుచున్న మాట నిజము. ఈ సత్యమును మఱుఁగుపుచ్చి కాళిదాసు క్రీ. చతుర్థ శతాబ్ది ప్రాంతమువాఁ డనెడి తమ యభిప్రాయము బలపఱుచుకొనుటకు ముడిపెట్టిన పై మాట యెట్లు విశ్వసనీయమగును? కావున బుద్ధచరిత్ర రఘువంశాదుల తరువాతిదే యనుట సమంజసము.

బుద్ధచరిత్ర మొదటి పదమూఁడు సర్గలు మాత్రమే, అశ్వఘోషుఁడు రచియించినవనియు, తక్కిన నాలుగు సర్గలు నేపాల దేశీయుడైన యమృతానందుఁడు తరువాత నిర్మించినవనియుఁ దెలియుచున్నది. అశ్వఘోషుని కవిత్వము కాళిదాస కవిత్వమునకు సాటి గాకున్నను దక్కిన కొందఱి కవిత్వమునకుఁ దీసిపోదు. శైలియు—

1. చూ. కీతుపండితుని C. S. Lit. Ch. II.

"జరా వ్యాధిశ్చ మృత్యుశ్చ యది న స్యా దిదం త్రయమ్,
మమా పి హి మనోజ్ఞేషు విషయేషు రతి ర్భవేత్"

అనురీతిని మృదువుగానే యుండును. అయిన నేమి, బౌద్ధమత గ్రంథమగుటచేఁ గాఁబోలు నిది యెక్కువవ్యాప్తి గాంచినది కాదు.

బుద్ధఘోష నిర్మితమైనపద్యచూడామణి యను పదిసర్గల కావ్యమొకటి పై దానివలెనే మృదుమధురశైలి వెలసినదిగాని, ఆదియును దేశమునఁ బఠనపాఠ వ్యవహారము గాంచక యట్లే యుండి యుండి మొన్న మొన్న రంగాచార్య పండితులచే నుద్ధరింపఁబడి ముద్రితమైనది. కాళిదాసాది పూర్వ మహాకవి కృతులలోఁగవి విషయమేదియుఁ గనరాదు సర్గాంతములందు "కాళిదాసకృతౌ" ఇత్యాదిగాగద్యము మాత్రము కనవచ్చును. అట్లే దీనియందును 'బుద్ధఘోషవిరచిత పద్యచూడామణౌ' అను గద్యము మాత్రమే యున్నది. అయిన నిది యితఁడు నిర్మించినదను విషయమున నెవరును సందేహించుటలేదు.

బుద్ధఘోషుని కాలమును గూర్చి రెండుమూఁడు మతములు కలవు గ్రే పండితుఁడితఁడు క్రీ ౩౩౭ లో బౌద్ధమత గ్రంథములు తెచ్చుటకు సిలోను వెళ్ళెనను చున్నాఁడు. ౪౮౭ లో వెళ్ళెనని నవరత్నే పండితుఁడను చున్నాఁడు మఱి కొందఱు ౫౫౦ ప్రాంతము వాఁడను చున్నారు.[1] పద్యచూడామణిలోని నవమసర్గ బహువిధముల శిశుపాలవధలోని రెండవసర్గను బోలియుండుట చూడ ౫౫౦ ప్రాంత మందలి మాఘునికంటె నితఁడు పరుఁడై క్రీ. ౭౦౦ ప్రాంతమున నున్న వాఁడని కొందఱును చున్నారు. శా ౪౦౫ ప్రాంతము వాఁడను మతము సముచితమని తోఁచుచున్నది.

పద్యచూడామణి నిర్దుష్టమై ధారాళమైన శైలిచే వెలయుచు మనోహరముగా నున్నది. ఇందు గౌతమబుద్ధుని జననాది వృత్తాంత మంతయు విశదీకరింపఁ బడినది.

క్షేమేంద్రుఁడు రాజావళి యను పేర నొక కాశ్మీరరాజు చరిత్ర రచియించెను గాని,

"అంశోఽపి నాస్తి నిర్దోషో క్షేమేంద్రస్య నృపావళౌ"

---

1. చూ. మ. మ. కుప్పుస్వామి శాస్త్రిగారి పద్యచూడామణి పీఠిక.

అని కల్హణపండితుఁడు దానిని నిరాకరించి యున్నాఁడు. క్రీ. ౧౧౪౮ లో నున్న యీ పండితుఁడు రచియించిన రాజతరంగిణి యను మహాగ్రంథము సంస్కృత భాషలోఁ జరిత్ర గ్రంథములు లేవనెడి యాక్షేపము నణఁచుట నిప్పటి హిందూ దేశ చరిత్రకారుల కత్యంతోపకారకమై వెలయుచున్నది. ఇందలి కడపటిశ్లోకమును బట్టి సుసలభూపాలుని కుమారుఁడగు జయసింహుని కాలమందు రాజతరంగిణి యుదయించినట్లు తెలియఁగలదు.[1] ఇది యెనిమిది తరంగముల మహాకావ్యము. ఇది పేరుకుఁ గాశ్మీర రాజచరితమైనను, ఇందనేకములైన యితరదేశ చరిత్రములు గూడ సందర్భోచితముగా వర్ణింపఁబడినవి.

తనికుఁ బూర్వము, సువ్రతుఁడు హేలలాజు పద్మమిహిరుఁడు నీలముని క్షేమేంద్రుఁడు మొదలగు కొందఱు కాశ్మీరరాజ చరిత్రలు నిర్మించినను, అందు కొన్ని జీర్ణము లగుటచేతను గొన్ని దోషభూయిష్ఠము లగుటచేతను, పూర్వశాసనాదులు పరిశోధించి సుబోధకముగా నిర్దుష్టముగాఁ దా నీ గ్రంథము నిర్మించినట్లు కల్హణుఁడవతారికలోఁ దెలిపియున్నాఁడు. తరువాత జైనోల్లాబదీను రాజుకాలమున జోనరాజకవి ద్వితీయ రాజతరంగిణిని దీని కనుబంధముగా రచియించెను.[2] అందు జయసింహుఁడు మొదలుగా జైనోల్లాబదీనువఱకుఁ గల కాశ్మీరరాజుల చరితము వర్ణింపఁబడినది. పిదప జోనరాజు శిష్యుఁడు శ్రీవరపండితుఁడు ఫతిహశాహ రాజపర్యంతము గల రాజుల చరితములు తృతీయ రాజతరంగిణిగా నిర్మించెను.[3] అనంతరము ప్రాజ్యభట్టు ఫాతిశాహి అక్బరు జల్లాలదీను రాజపర్యంతము గల కాశ్మీర పాలకుల చరితమును జతుర్థ రాజతరంగిణిగా రచియించెను.[4] అటుపిదప మఱెవరును రాజతరంగిణిని బూరించినట్లు కనఁబడదు. పై నాలుగు విధములైన గ్రంథమును ముద్రితమైనది. కల్హణ గ్రంథమున నాలుగైదు చోట్లఁ గొన్ని మాటలు పోయినవి. అది కొంత యనర్థహేతువైనను, రాజతరంగిణి సజీవమగుటయే యిప్పటి పరిశోధకులకును విమర్శకులకును మహోపకారకమైనదనుట తెల్లము. పెక్కండ్రు కవులను రాజులను, పెక్కు గ్రంథములను స్మరించిన యీకృతిరాజము సంస్కృత వాఙ్మయ పరిశోధకులకుఁ బట్టుఁగొమ్మయగుచున్న దనుటకంటెఁ జరిత్ర

1. సుత స్సుసలభూభర్తుః సంప్రత్యప్రతిమద్యుతిః
నన్దయన్ మేదినీ మాస్తే జయసింహో మహీపతిః.

2. శ్రీజైనోల్లాభదీనే క్ష్మాం సంప్రత్యవతి రక్షతి—

3. ఫతిహాశాహరాజ్యప్రాప్తి ర్నామ చతుర్థ స్తరంగః—

4. ఇతి ఫాతిశాహి అక్బరజల్లా లదీనస్య కాశ్మీరప్రాప్తి వర్ణనమ్—

విషయమున దీనిని వేఱుగా నుతింపఁబనిలేదు. ఇది నిజమైనను గొందఱు పాశ్చాత్య విమర్శకులు మాత్రము దీని ఘనత నంగీకరింపలేదు. ఇందలి కాలనిర్ణయము వాస్తవము కాదని వారి యభిప్రాయము.[1] ఈ గ్రంథ మర్థము చేసికొనుటలో వచ్చెడి పొరపాటునుబట్టి దీని నంత చులకనగాఁ జూచుట భావ్యముకాదు. విమర్శకులు తమ యూహాల కనుగుణముగా నిందలి శ్లోకములను సమన్వయించు కొనుటలో భేదభావ ముదయించుచున్న మాట సత్యము. ఇందుకొక యుదాహరణము.

"శతేషు షట్సు సార్ధేషు త్ర్యధికేషు చ భూతలే,
కలే ర్గతేషు వర్షాణా మభూవన్ కురుపాణ్డవాః,
లౌకికేఽబ్దే చతుర్వింశే శకకాలస్య సాంప్రతమ్,
సప్తత్యాభ్యధికం యాతం సహస్రం పరివత్సరాః."[2]

అను కల్హణుని శ్లోకముల కిద్దఱు ముగ్గురు వేఱువేఱు విధముగా నర్థము చేసికొనుట మన మాయా విమర్శనములలోఁ జూచుచున్నాము. మొదటి శ్లోకములోని గీఁతమీఁది మాటలకు, కలిగత వత్సరములు ౬౫౩ అని కొందఱును, ౯౦౩ అని మఱికొందఱు నర్థము వ్రాసిరి.[3] రెండవ శ్లోకములోని లౌకికాబ్దము కాశ్మీరములో వాడుకలో నున్నదని కొందఱి వాదము. కాదని కొందఱి వాదము. వివాదాస్పదములైన యిట్టి ఘట్టము లిం దింకను గలవు. అవి తమ వాదముల కనుకూలములైనపుడు సముచితము లనుటయు, కానపు డనుచితము లనుటయు విమర్శక లోకమునఁ గనవచ్చును. ఇతర చరిత్ర గ్రంథములందును వాయుపురాణాదులందును గనవచ్చెడి చారిత్రకాంశములను బోల్చి పరీక్షించి లోకమందలి వివిధ శకములను బోల్చి పరిశీలించినచో దీని యౌచిత్యము వెల్లడి యగును. కాని, ఆ పనికిఁ బూనుకొన్నవారు కనరారు. ఆ పని జరిగిన పిదప రాజతరంగిణిలోని కాలనిర్ణయము సరియనియో కాదనియో చెప్పవలెను గాని, అంతవఱకును దీనిని నిరసించుట మాత్రము తగదని చెప్పక తప్పదు.

1. చూ. కీతుపండితుని సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్ర. పుటలు. 66-69.
2. చూ. కల్హణరాజతరంగిణి. ప్రథమ రంగము. 51. 52 శ్లో.
3. చూ. 1917 ముద్రణము, మహాభాష్య ప్రథమ సంపుటములోని పీఠిక.

చరిత కథనము గీర్వాణ వాఙ్మయమునఁ గ్రొత్తకాదు. సంహితా బ్రాహ్మణములం దట్టి వెన్నో కలవు. చరిత్ర దృష్టితోఁ జూచిన రామాయణ మహాభారతములు చరిత్రలే యగును. రఘువంశ కిరాతార్జునీయ శిశుపాలవధ హర్షనైషధాది మహాకావ్యములును జరిత్ర లగును. రామాయణమందలి సూర్యవంశ రాజక్రమ వర్ణనమును భారతమందలి చంద్రవంశ రాజక్రమమును వాయుపురాణాదులలోని వివిధ రాజవంశ క్రమ వర్ణనమును చరిత్ర లగును. కాని, వానిని మనము చరిత్ర దృష్టితోఁ జూచుటలేదు. ప్రకృతమైన రాజతరంగిణి కావ్యమైనను జరిత్ర మనియే భావించుచున్నాము. కల్హణుఁడును, కాశ్మీర రాజ్య పాలకుల నిజచరిత్రమునే వర్ణించి నట్లు చెప్పియున్నాఁడు తన పూర్వులీ చరిత్ర విషయమునఁ గావించిన దోషములను దాను సవరించి కావలసిన సాధన సామగ్రి సమకూర్చుగొని కాశ్మీరరాజుల సత్య వృత్తాంతము బయటఁ బెట్టినట్లు పలికియున్నాఁడు. అట్టియెడ నందలి తత్త్వము నెఱుంగుటలోఁ గలిగిన మన దోషమును దాని కారోపించుట తగదని నా యభిప్రాయము. ఇఁక—

రాజతరంగిణి వంటివి కాకున్నను, దానికి ముందును వెనుకనుగూడ నెన్నో చరిత్ర కావ్యములు పుట్టినవి. ప్రసిద్ధములైన యట్టి వానిలో హర్షచరిత యొకటి. క్రీ. ౬౦౬-౬౪౮ నడుమఁ గాన్యకుబ్జము రాజధానిగా నుత్తర హిందూదేశ మేలిన ద్వితీయ శిలాదిత్యుఁ డనఁబడు హర్షవర్ధనుని యుదంతమే యిది.[1] దీని కర్త లోక ప్రసిద్ధుఁడు కాదంబరీ కర్తయునగు బాణభట్టు. ఎనిమిది యుచ్ఛ్వాసముల యీ గ్రంథమున మొదటి మూఁడింటను బాణకవి యుదంతమును, తక్కిన యైదింటను, యశోవతీ ప్రభాకర వర్ధనుల పుత్రులగు రాజ్యవర్ధన హర్షవర్ధనులకును, వారి పుత్రిక యగు రాజ్యశ్రీకిని సంబంధించిన వృత్తాంతమును సమగ్రముగా వర్ణింపఁబడినవి. అందుచే నిది బాణహర్షుల సత్య చరిత మనఁదగి యున్నది. అయినను, దీనికి మహాగద్య కావ్యమనెడి యశస్సే యెక్కువగా వచ్చినది. ఇది కవిత్వమునుబట్టి యట్లుత్తమ కావ్యఖ్యాతి గడించినను, విషయమునుబట్టి యథార్థ చరిత్రము కాకపోదు. ఇందలి రాజ్యవర్ధనుని శౌర్యమును శాంతియు హర్షవర్ధనుని పరాక్రమాది గుణసంపదయు వారి సోదరి ప్రేమయు మాలవరాజు నిర్మూలనమును రాజ్యశ్రీ కష్టములును ఈ గ్రంథము చదివినవారికిఁ గన్నులఁ గట్టినట్లుండును. కావుననే దీని కట్టి ఖ్యాతి వచ్చినది.

1. ఈ ప్రకరణమునఁ గొన్ని గద్యకావ్యములు చంపువులు సందర్భమును బట్టి వచ్చుచుండును.

రెండవది నవసాహసాంక చరితము-ఇది పదునెనిమిది సర్గల మహాకావ్యము. దీనికర్త పద్మగుప్తుఁడు పరిమళ కాళిదాస బిరుదాంకితుఁడు. మృగాంకదత్తుని పుత్రుఁడు. ఇతఁ డుజ్జయిని రాజధానిగా నవంతీదేశము పాలించిన వాక్పతి రాజ దేవుని యాస్థాన కవియై యుండి, ఆ రాజు స్వర్గ మలంకరించిన పిదప, నుజ్జయినీ రాజయిన యతని తమ్ముఁడగు విక్రమార్కు నాదరముగాంచి నవసాహసాంక బిరుద విరాజితుఁడైన యతని చరితము నీ కావ్యముగా రచియించిన ట్లీ క్రింది శ్లోకములవల్లఁ దెలియును.

"దివం యియాసు ర్మమ వాచి ముద్రా మద త్తయాం వాక్పతిరాజదేవః,
త స్యానుజన్మా కవిబాన్ధవస్య భిన త్తి తాం సంప్రతి విక్రమార్కః,
నిర్వ్యాఢనానాద్భుతసాహసం చరణే వృతంచ స్వయమేవ లక్ష్మ్యా,
నామ్నా య మేకే నవసాహసాఙ్కం కుమారనారాయణ మాహురన్యే"

ఈ కృతికర్తయుఁ గృతినాయకుఁడును గూడఁ గ్రీ. తొమ్మిదవ శతాబ్ది కడపటివారని తెలియుచున్నది.

"త త్త్వస్పృశ స్తే కవయః పురాణాః శ్రీభ ర్తృమేంఠ ప్రముఖాజయన్తి,
నిస్త్రింశధారాసదృశేన యేషాం వైదర్భమార్గేణ గిరః ప్రవృత్తాః"

అను దానినిబట్టి, ఈ కవికిఁ బూర్వము భర్తృమేంఠుఁడు మొదలగు మహా కవులు కొందఱు వైదర్భీరీతి నాశ్రయించి కావ్యములు రచియించిరనియు, ఇతని కాలమందును వారి వాక్కులే మార్గకవుల కాశయమయ్యెననియుఁ దెలియుచున్నది. విషయముచేతను గవిత్వ సంపదచేతనుగూడ నీ చరిత్ర మా కాలమందే విద్వల్లోకము నాదరము గాంచినదని యితని బిరుదమే చెప్పుచున్నది.

విక్రమార్క శబ్దము పూర్వ రాజులలోఁ గొందఱికి బిరుదముగాను మఱి కొందఱికి సంజ్ఞగానుగూడ నున్నట్లు విదితము. విక్రమార్క విక్రమాదిత్య శబ్ద ములు పర్యాయములుగా నయ్యాకవు లాయా రాజులకు వాడియున్నారు. కాని, నవసాహసాంక బిరుదముగల విక్రమార్కుఁ డితఁడుగాక మఱియొకఁడు కనరాఁడు. ఇతనికి మఱియొక పేరు కనఁబడదు. అందుచే నితఁ డొనరించిన శౌర్యసాహస కృత్యములే తరువాతఁ దరువాత లోకమున నత్యద్భుతములుగాఁ బరిణమించి వెల్లి విరియుట కారణముగాఁ గేవల పద్యాత్మకము పద్యగద్యాత్మకమునైన రెండు విక్రమార్క చరిత్ర లర్వాచీన కాలమున వెలసినవి. విక్రమార్క నామము తప్ప,

వానిలోని విషయమునకును మన నవసాహసాంక చరితములోని విషయమునకును సంబంధ మేమీలేదు. వానిలోని విక్రమార్కుని సాహసకృత్యము లత్యద్భుతములు మహిమాస్పదములు. ఇందలివి సహజములు. వానిలోని విక్రమార్కుని సోదరులు వేఱు, ఇందలి విక్రమార్కుని సోదరుఁడు వేఱు. ఇందు కా గ్రంథములలోని యీ క్రింది మాటలే ప్రమాణము.

"అనుజే విక్రమాదిత్యే యువరాజేఽనువర్తిని,
రాజా భర్తృహరి ర్నామ కాన్తాజన మనోరమః"

"అస్తి...ఉజ్జయినీ నామనగరీ. తత్ర చంద్రగుప్తోనామ బ్రాహ్మణో రాజాభూత్, స రాజా బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్య శూద్రకులానాం కన్యకావివాహ మనుగృహ్యాస్థితః...తాసాంపుత్రాః క్రమేణ వరరుచిభట్టః విక్రమార్కః భట్టిః భర్తృహరిః"

ఇట్టి యసందర్భోక్తులతోడి కల్పితకథలు చరిత్ర లగునా? ఇట్టి వానినిబట్టి సత్య చరిత్రలుగూడ నిట్టివే యను భ్రాంతి కలుగకుండుటకై వీని ప్రసంగ మెత్త వలసి వచ్చినది. ఇఁక—

మూఁడవది విక్రమాంకదేవ చరితము - పదునెనిమిది సర్గల యీ పద్య కావ్యము చరిత్ర విషయమున హర్షచరిత్రను బోలియున్నది. దీని కర్తయగు బిల్హ ణుఁడు కాశ్మీర దేశీయుఁడైన మహా విద్వత్కవి. ఇతఁడు కలశభూపతి కాశ్మీర మేలుచున్న కాలమున దక్షిణ దేశమునకువచ్చి చాళుక్య రాజుల రాజధానియగు కల్యాణపురము చొచ్చి పెర్మాడి భూపతియుఁ త్రిభువన మల్లాపర నామధేయుఁడు నైన యాహవమల్లు నాస్థానమున విద్వత్కవియై విద్యాపతి బిరుదమునందిన వాఁడని రాజతరంగిణివల్లఁ దెలియుచున్నది.

"కాశ్మీరేభ్యో వినిర్యాన్తం రాజ్యే కలశభూపతేః,
విద్యాపతిం యం కర్ణాట శ్చక్రే పెర్మాడి భూపతిః"

ఈ యాహవమల్లుని కుమారుఁడగు విక్రమాంకదేవుఁడే యీ చరిత్రకు నాయ కుఁడు బిల్హణుఁడు చాళుక్యవంశ రాజుల వర్ణనముతో విక్రమాంకుని చరితము సవిస్త రముగా వర్ణించి కడపటి సర్గలో స్వీయచరిత్ర వర్ణించుకొని యున్నాఁడు. ఇతఁడు

కల్యాణపురము చేరక ముందు దాహలపుర రాజగు కర్ణభూపాలుని యాస్థానమునఁ గొంతకాలముండి, అతఁడు నాయకుఁడుగా కర్ణసుందరీ నాటికను రచియించెను. విక్రమాంకదేవుఁడు కడపట ననాదరము చూపిన కాలమునందు చోరపంచాశిక.[1] నిర్మించెను. ఈ విషయమందలి యీ క్రింది శ్లోకమున విదితమగును.

"సర్వస్వం గృహవర్తి కుంతలపతి ర్గృహ్ణాతు తన్మే పునః,
భాండాగార మఖండ మేవ హృదయే జాగర్తి సారస్వతమ్,
రే క్షుద్రా స్త్యజత ప్రమోద మచిరా దేష్యన్తి మన్మందిరమ్,
హేలాందోళితకర్ణతాలకరటిస్కన్ధాధిరూఢశ్రియః''

రాజతరంగిణిని బట్టి చూచినను, ఈ చరిత్రను బట్టి చూచినను. బిల్హణుఁడు క్రీ. ౧౦౫౦-౧౧౩౦ నడుమ నుండి చిరకాలము జీవించిన వాఁడని తెలియఁగలదు. చోళచాళుక్యరాజుల సంగ్రామవర్ణన మీ చరిత్రలో నుండుటంబట్టి యిది క్రీ ౧౦౭౭-౧౧౦౦ నడుమ నుదయించినదని విదితము గును. ఈ చరిత్రమున మధురా బృందావన కాన్యకుబ్జ కాశీప్రయా గాయోధ్యా దాహల గూర్జర సోమనాథాది పురముల వృత్తాంతము వర్ణితమైనది. బిల్హణుఁడు భోజరాజు సభకుఁ బోకున్నను, అతని సమకాలికుఁడై యా నరేంద్రు నిందు సందర్భోచితముగా వర్ణించి యున్నాఁడు. చక్కఁగాఁ బరిశీలించిన వారికీ గ్రంథము క్రీ. పదునొకండవ శతాబ్దినాటి సత్య చరిత్రమని తోఁచకపోదు. కవిత్వవిషయమునఁ గూడ నిది యానాఁటి యుత్తమ కవితకుఁ దీసిపోక సహృదయరంజక మగును.

సంస్థాన ప్రభువుల చరిత్రములింక ననేకములు కలవు. వానిలో, కంప రాభ్యుదయ మొకటి. దీనికర్త భట్టశివస్వామి. ఇది యిరువది సర్గల మహా కావ్యము.

రెండవదియైన యచ్యుతరాయాభ్యుదయము రచియించినవాఁడు రాజనాథ కవి, యితఁడరుణ గిరినాథుని పుత్రుఁడు. ఈ కృతినాయకుఁడై యచ్యుతరాయఁడు (అచ్యుతరామ) విజయనగర సామ్రాజ్యపాలక వంశమునకుఁ జెందినవాఁడు. తిమ్మ భూపతి మునిమనుమఁడు చిక్కమాంబేశ్వరరాజుల పౌత్రుఁడు. నరసరాజుపుత్రుఁడు.

---

1. క్రీ. ౧౬౯౭ లో, రామతర్కవాగీశ భట్టాచారుఁడు రచియించినది చౌర పంచాశిక. అందొక రాజపుత్రుఁడు సుందరుఁడను వాఁడు కాళీపూజకుఁడొక రాజకన్య నపహరించిన కథ యందు వర్ణింపఁబడినది.

కృష్ణరాయల యనంతరము విజయనగర ప్రభువైనవాఁడు. పండ్రెండు సర్గల యీ కావ్యమునం దచ్యుతరాయల ప్రాభవమే హెచ్చుగా వర్ణింపఁబడినది.

పై రాజనాథకవియే సాలువాభ్యుదయ మనెడి నరసింహదేవరాయాభ్యుదయ మను పదమూఁడు సర్గల మహాకావ్యము మఱియొకటి రచియించెను. సాలువ వంశములోని వాఁడును, కల్యాణపురీనాథుఁడును. సురత్రాణుని (సుల్తాను) జయించినవాఁడునగు గుండదేవుని మునిమనుమఁడగు గుండదేవునికిని మల్లమాంబకు బుట్టిన నరసింహదేవరాయఁడీ కావ్యమున నాయకుఁడు. ఇతనికి మేదినీ మీసరగండ గుర్జండయ - కటారిసాలువ - సాహిత్యమల్ల - ఘుర్జరీపట్టవిభాట - చంబురాయ స్థాపనాచార్య - మండలీకమల్ల వరగండ - ధరణీవరాహ - భువనైకవీర - ఇత్యాది బిరదములు పెక్కుకలవు. రాజనాథకవికి దశరూపనారాయణ - డిండిమకవి - చతుర్వ్యాప్తిసార్వభౌమ - చేరచోళపాండ్య ప్రథమారాధ్య - సరసకవితా సార్వభౌమ - ఇత్యాది బిరుదములిందు కనఁబడుచున్నవి.

చంద్రగిరి పాలకుఁడైన యీ నరసింహదేవుని ప్రతాపవితరణాది సుగుణములును, ఇతని పూర్వపురుషుల కృత్యవిశేషములు నిందు వర్ణింపఁబడినవి. ఈ రెండు గ్రంథము లేక కవికృతము లగుటచే నీ రాజు లిద్దఱు నేకకాలము వారని తెలియవచ్చును గాని, వీరిలో నరసింహరాజ ర్వాచీనుఁడు. రాజనాథుని కవితాధార నిరర్గళము సరళము మృదుమధురము. ఈ రెండును గేవలము రాజచరిత్ర లగుటచేఁ జరిత్రపాత్ర వ్యవహారమున విస్తరిల్లినవి కావు గాని, భాషనుబట్టియు రసోచిత వర్ణనములను బట్టియు నివి ప్రాచీనకావ్యముల కీడగుచున్నవి.

తంజావూరు పాలకులైన నాయక రాజులలో ఖ్యాతిగన్న రఘునాథనాయకుని చరిత మతని భార్యయైన రామభద్రాంబ రఘునాథాభ్యుదయ మను పేరఁ బన్నెండు సర్గల మహాకావ్యముగా నిర్మించినది. ౯౦౦ శ్లోకములతో వెలయు నీ కృతి మహాప్రబంధమువలె హృదయంగమ మగుచున్నది - అష్టభాషాకల్పిత చతుర్విధ కవితానుప్రాణిత సాహిత్య సామ్రాజ్య భద్రపీఠారూఢ రామభద్రామ్బా విరచితే-ఇత్యాది గద్యనుబట్టి యీమె పాండిత్య కవిత్వసంపదలు తెలియవచ్చును. రఘునాథ నాయకుని జీవితమిందు ప్రతిఫలించి శాశ్వతమైన దనవచ్చును. కవిత్వము రుచిమాచుట కొకటి—

"అధికశ్రియ మచ్యుతేన్ద్రసూనుం. రఘునాథం రఘునాథమేవ సాక్షాత్,
హృదయే కలయన్తి యే మహాన్తః, పరమానన్దభరా స్త ఏవ ధన్యాః"

ఈమెవలెనే గంగాదేవి మధురావిజయము రచియించి ఖ్యాతిగాంచినది.

క్రీ. పదియేనవ శతాబ్ది మొదటి భాగములోని వామన భట్టబాణుఁడు నిర్మించిన వేమ భూపాలచరితము గద్యము. కాని. అది చరిత్ర గ్రంథములలో నుత్తమ స్థానమున కర్హమైయున్నది. బాణుని గద్యతోఁ దులఁదూఁగునట్లు తా నీ గద్యము రచియించినట్లుగా నిట్లు చెప్పుకొనియున్నాఁడు.

"బాణకవీంద్రా దన్యే కాణాః ఖలు సరసగద్య సరణీషు,
ఇతి జగతి రూఢ మయశో వామనబాణోఽపమార్ష్టి వత్సకులః"

ఇందుకుఁ దగినట్లే, యీ వామనుని కభినవ భట్టబాణ బిరుదము వచ్చియున్నదని యీ క్రింది శ్లోకమునఁ దెలియును.

"కవి రభినవబాణః కావ్య మత్యద్భుతార్థం
భువన మహిమభూమా నాయకో వేమభూపః"

ఈ చరితమునందు, అద్దంకి రాజధానిగాఁ ద్రిలింగదేశమేలిన ప్రోలయ వేమభూపతి మొదలుగా వీరనారాయణాపర నామధేయుఁడును, పెదకోమటీంద్రుని పుత్రుఁడునయిన వేమభూపాలుని వఱకుఁగల రాజుల యుదంతము వర్ణింపఁబడినది. అమరుక శతకమునకు శృంగార దీపికావ్యాఖ్య రచియించిన యీ వేమభూపుఁ డఁదలి యవతారికలోఁ దన వంశమును వర్ణించుకొని యున్నాఁడు. అందు, తన పితామహుని వర్ణనముతో నారంభించుచు—

"ఆసీ చ్చతుర్థాన్వయ చక్రవర్తీ వేమక్షితీశో జగదేకవీరః,
ఏకాదశేతి ప్రథయన్తి శజ్ఞ్యాంయే నావతారాః ప్రథమస్య పుంసః"

అని వేముని, పదపడి, తదగ్రజుఁడగు మాచరాజును, తత్పుత్రుఁడగు (పెద)కోమటీంద్రుని, అనఁగాఁ దండ్రిని, తమ్ముఁడగు మాచభూపుని వర్ణించెను. కవులతోఁగలసి తాను గావ్యామృతాస్వాదన పరుఁడై యమరుకశతక ప్రసంగమున దాని నత్యంతము ప్రేమించినట్లుగూడ నితఁడు వ్రాసికొనెనుగాని వామన భట్టబాణాదులలో నొక కవిపేరుగూడఁ దెలుపలేదు.

ఆంధ్ర దేశీయుఁడైన యీ వామన భట్టబాణుఁడు వేమభూపాల చరితములోఁ దన్నెక్కుడుగాఁ బ్రశంసించుకొని యహంకారము చూపినమాట సత్యము. అంతగా

నాత్మస్తుతి యొనర్చుకొనుట మంచి దనఁజాలము గాని, ఆ యత్యుక్తికిఁ దగిన వైదువ్యము మాత్ర మితనికి లేదనఁజాలము.

సుప్రసిద్ధ శివాజీ మహారాజ పుత్త్రుఁడైన రాజారామ భూపాలుని చరితమును 'రాజారామ చరిత' మనుపేర నతని యాస్థాన కవియగు కేశవ పండితుఁడు రచియించి యున్నాఁడు. ఇది పద్యకావ్యమే. ఇం దైదు సర్గలు కలవు. ఈ క్రింది శ్లోక మతని ముఖ్య చరిత్ర తెల్పును.

"ఏవం శ్రీ భవశాల వంశతిలకః శ్రీరామ రాజప్రభుః,
ఢిల్లీశేన మహాబలైః పథి కృతాన్ ప్రత్యూహశైలా నివ,
సర్వాన్ మ్లేచ్ఛగణా న్విమథ్య మహసా శ్రీవైష్ణవే నాధునా,
తేషా మేవ పరాభవాయ విజయీ వర్వర్తి కర్ణాటకే"

తంజావూరు పాలకుఁడును భోసలవంశ విఖ్యాతుఁడునగు శహాజీ మహారాజు నలువది యార్వురకు వసతు లేర్పఱచి శహాజీ రాజపురము కట్టించియున్నాడు. అట్లు సత్కరింపఁబడిన పండితులలోఁ గొందఱు శహాజీ చరిత్రమును వర్ణించి యున్నారు అందు, అయ్యావా లనఁబడు శ్రీధర వేంకటేశ పండితుని శాహేంద్ర విలాసమను నైదుసర్గల కావ్యమును, నల్లదీక్షితులు నిర్మించిన నాలుగు స్తబకముల ధర్మవిజయ చంపువును, గంగాధర పండితుని భోసలవంశావళియు, శేషాచలపతి కృతకోసలభోసలీయమును, శ్రీనివాసకవి శాహరాజాష్టపదియు, లక్ష్మణకవి శాహరాజసభాసరో వర్ణినియు, సుమతీంద్రకవికృత జయఘోషణయుఁ గనవచ్చుచున్నవి. ఈ శహాజీ రాజు క్రీ. ౧౬౮౪-౧౭౧౦ నడుమ రాజ్యము చేసినవాఁడు. ప్రజానురంజకుఁడైన యితనివలెఁ గవులస్తుతికిఁ బాత్రమైన రాజాకాలమునలేఁడు.

సర్వదేశ వృత్తాన్త సంగ్రహము—ఈ పేర నొక చరిత్రము కలదు. ఇది, అక్బరు చక్రవర్తి రాజ్యము చేయుకాలమున మహామహోపాధ్యాయ మహేశఠాకూరు రచియించినట్లు కనఁబడు చున్నది. కవి—

"అథ వంశావళీ లిఖ్యతే. ఏతస్య హజరతిశాహన శాహీకస్య పూర్వజా స్సర్వేఽపి సమ్రాజో బభూవుః" అని యారంభించి పెక్కండ్రు మహమ్మదీయ ప్రభువులను బేర్కొని యున్నాఁడు. ఆయారాజుల కాలములకు సంబంధించిన దేశ వృత్తాంతము లిందు సంగ్రహముగా వర్ణింపఁబడినవి. అయిన నిది నిజమైన దేశ చరితము కాకపోవుటచేతనే యడఁగియున్న దనవచ్చును. ఇది యముద్రితము.

విజయపురకథ— అను పేర బీజపూర్ వృత్తాంత మొకచరితముగాఁ బాండు రంగకవి కూర్చియున్నాఁడు. ఇందు—

"...శాకే ౧౪౦౨ ప్లవనామ సంవత్సరే అషాఢవద్యసప్తమ్యాం రవివాసరే చోత్తరా భాద్రపదా నక్షత్రం తస్మిన్దినే యవనమతే జకీముహూర్తే అమృతవేలా యాం విలక్షణ శాహరాంతర్దుర్గమధ్యే ఇసూఫపాదశాహానాం సింహాసనే ప్రతిష్ఠా పనం జాతం" అనుగద్య మున్నది. ఇది విజయపుర మేలిన మహమ్మదీయుల చరితము ప్రధానముగా వర్ణించినది.

రత్నసేనవంశముక్తావళి—ఇది సేనకులమునకుఁ జేరిన సామంతరాజుల చరితము. ఇందు రత్నసేనుఁడు మొదలుగా రణవిహారిసేనునివఱకుఁ గల సేనులు వర్ణిపఁబడిరి. కడపటి వానితండ్రి రణబహదూర్సేను. దీనిని రచియించిన భవదత్త పండితుఁడు దీనికాలము నిట్లు తెలిపియున్నాఁడు.

"శాకే చతుర్భుజ ధరాధర భూమియుక్తే—
ముక్తావళీం గ్రథితవాన్ భవదత్తధీమాన్"

శా. శ. ౧౭౭౪ అగునిది క్రీ. ౧౮౫౨ అగుచున్నది.

వంశలత— అను పేర నుదయనాచార్యుఁడొక చరిత్ర రచియించెను. పురాణ ముల నుండి సూర్యచంద్రవంశ రాజుల పట్టికలను సంగ్రహించి యొకచోటఁ గూర్చినట్లున్నయిది యుగయుగాంతర రాజుల క్రమ మెఱుఁగుట కుపయోగించును.

పై రాజచరిత్రలపరెనే మహాపురుషుల జీవితములుగూడఁ జరిత్రలుగా నిర్మిం పఁబడినవి. అందు పెక్కింట మహత్త్వోపాదకములైన కల్పనలు గనవచ్చును గాని, వానిలోఁ గూడఁ గొంతసత్యము గోచరింపకపోదు. మహామహేశ్వరజయ ద్రథ పండితుఁడు నిర్మించిన హరచింతామణి మహిమాపాదకమే కాని, అందు, పాణిని వరరుచి పతంజలుల చరిత్రములుకలవు. అందేకాక, పాణిని చరితము పతంజలి చరితమును వేఱుగాఁ గూడనున్నవి. రామభద్రదీక్షిత విరచితమైన పతంజలి చరిత మెనిమిది సర్గల కావ్యము. దీనికిఁ గవిశిష్యుఁడైన వేంకటేశ్వర పండితుఁడు వ్యాఖ్య నిర్మించెను. కాని మూలము మాత్రమే ముద్రితమైనది.

సంక్షేపశంకర విజయము. ఇది వ్యాసాచల మహాపండితుఁడు సంతరించిన గురు శంకరవిజయమునకు సంగ్రహరూప మని దీనికర్తయగు విద్యారణ్యులు

గ్రంథాదిని దెలిపియున్నారు. ఈ విద్యారణ్యుఁడు సాయణాచార్యుల సోదరుఁడగు మాధవాచార్యుఁడు కాఁడని కొంద అందురుగాని, యిందలి—

"ఇతిశ్రీ మాధవీయే తదుపోద్ఘాతకథాపరః
సంక్షేపశఙ్కరజయే సర్గో ఽయం ప్రథమో ఽభవత్"

ఇత్యాది సర్గాంత శ్లోకములనుబట్టి మాధవుఁడే విద్యారణ్యుఁడని విదితమగును. ఇందు పదునాఱుసర్గలు కలవు. లోక ప్రసిద్ధమైన యీ కావ్యమున శంకరాచార్యుల జనన విద్యాభ్యాస స్వమతప్రచార మతాంతర విజయాది బహువిషయములు రసోచితముగా వర్ణింపఁబడినవి. ఇది గాక, శంకరాచార్య చరితము శంకరవిజయ విలాసము ననెడి మఱిరెండు గ్రంథములు గూడ శంకరాచార్య చరిత్రముఁదెల్పునని కలవు గాని, వానికి వ్యాప్తికలుగలేదు. ఇందు రెండవది ముప్పది యధ్యాయముల మహాకావ్యము. ఇది చిద్విలాసయతి విజ్ఞానకంద తపోధనుల సంవాదరూపమున నున్నది. ఇందలి—

"కృత్వా బౌద్ధనిబర్హణం మృడపురే గోకర్ణ మాసేదివాన్"

ఇత్యాది వాక్యముల శంకరుని దిగ్విజయయాత్ర తెలియవచ్చును. ౭౪ ప్రకరణములతోడి శంకరవిజయమను గద్య ప్రబంధ మొకటికలదు. అది. అనంతానందగిరి రచియించినది. ఇతఁడు శంకరభాష్యమునకు వ్యాఖ్య రచియించిన యానందజ్ఞానుని కంటె వేఱేమోయని తోఁచుచున్నది. ఇందాచార్యుల విజయయాత్ర పరమత దమనము అద్వైతప్రతిష్ఠ మొదలగు బహువిషయములు వర్ణింపఁబడినవి. ఈ గ్రంథమచ్చుపడి నట్లు కనఁబడదు ఇదితప్పక వ్యాపింపఁదగిన గ్రంథము.

"అనంతానందగిరిణా గురో ర్విజయ ముత్తమమ్,
రచితం యే ఽనుగృహ్ణన్తి తే ముక్తాస్స్యు ర్న సంశయః"

ద్వైతమత గురువుల చరిత్రములను దెల్పెడి మధ్వవిజయము అణుమధ్వవిజయము జయతీర్థవిజయము తీర్థప్రబంధము మొదలైనవియు, విశిష్టాద్వైతమత ప్రవర్తకులగు రామానుజ వేదాన్త దేశికాది గురువుల చరిత్రలుతెలుపు దివ్యసూరి చరితము నిగమాంతాచార్యచరిత్ర వల్లభాచార్యచరిత-మొదలైనవియు లోకమునఁగొంతవ్యాప్తి గాంచినవి. వీనిలో ద్వైతావలంబనమైన మధ్వవిజయము పదార్థదీపికా వ్యాఖ్యతో వెలయుచున్న యుత్తమకావ్యము. నిగమాన్తాచార్య చరితమునఁ గవితార్కికసింహ బిరుదాంకితుఁడగు వేంకటనాథ వేదాన్త దేశికాచార్యుఁడు ప్రధాన నాయకుఁడు. పేరు

చంపు వైనను, నాథముని విజయచంపు వొకటి ప్రశంసనీయము. ఇందు, విశిష్టాద్వైతమును బ్రవర్తింపఁజేసిన నాథముని మొదలుగా రామానుజాచార్యులవఱకుఁ గల శ్రీవైష్ణవాచార్యుల జీవితములు వర్ణింపఁబడినవి. దీని కర్త రామానుజదాసుఁడు.

కౌటిల్యార్థ శాస్త్రకర్తయగు చాణక్యుని వృత్తాంతము కౌటిల్య కథాసారమను పేర వెలసినది. దీని కర్తయగు రవినర్తకుఁడు, గద్యరూపముగానున్న యా కథను దాను పద్యముగా నిర్మించిన ట్లీ విధముగాఁ జెప్పెను.

"చాణక్యస్య కథా సే యం విద్యతే గద్యరూపిణీ,
అద్య తాం పద్యతాం నేతు ముద్యతో రవినర్తకః"

ఇతని కాలము తెలియరాదు గాని గ్రంథస్థితినిబట్టి యర్వాచీనుఁడనియుఁ బేరునుబట్టి యౌత్తరాహుఁడనియు నూహింపవచ్చును. కవిత్వము సరళమై చదువ నింపుగా నున్నది. ఇందుకొక యుదాహరణము.

"బుద్ధి రేవ జయ త్యేకా పుంస స్సర్వార్థసాధనీ,
యద్బలా దేవ కిం కిం న చక్రే చాణక్య భూసురః"

వర్ధమాన చరితము యశోధర చరితము ధన్యకుమార చరితము మొదలగు కొన్ని జైనపురుష చరిత్ర కావ్యములు కనవచ్చుచున్నవి. ఇందు, పదునెనిమిది సర్గల మొదటి దానిలో జైనమత స్థాపకుఁడగు వర్ధమానుని చరిత్ర వర్ణింపఁబడినది. దీనికర్త అసగుఁడు. చరిత్రము ప్రాచీనమే కాని, యితఁ డర్వాచీనుఁడు మతాభిమానమునుబట్టి దేశమున వ్యాపించిన వర్ధమానుని మానవాతీతమైన మహత్త్వాతిశయముతోడి చర్యలను వర్ణించుటయే యిందుకు నిదర్శనము. కాని, కవిత్వము మాత్రము రసవంతమై ప్రౌఢముగా నున్నది. కవియగువాఁడు వేశ్యాలోలునివలెనే యేమియు జూఁడ బోఁడని యిద్దఱిని బోల్చినట్లు వర్ణించియున్నాఁడు.

"నాపీక్షతే ఒర్థాపచయం న కష్టం నవృత్తభఙ్గం భువి నాపశబ్దమ్,
మూఢీకృత స్సన్ రసికత్వవృత్త్యా కవిశ్చ వేశ్యార్పితమానసశ్చ"

రెండవదానిని రచియించినవాఁడు వాదిరాజసూరి యనఁబడు షణ్ముఖుఁడు. ఉజ్జయినీ నివాసియు, చంద్రమతీ యశోధ్రుల పుత్త్రుఁడునగు యశోధరుఁడను జైన రాజు నాయకుఁడు. నాలుగుసర్గల యీ కావ్యమున యశోధరుని బాల్యయౌవన రాజ్య

లాభశత్రు విజయాదులు వర్ణింపఁబడినవి. ఈ క్రింది శ్లోకము నాయకుని గుణ సంపద కుదాహరణము.

"గురుషు వినయవృత్తిం బన్ధుషు ప్రేమబన్ధం,
రిపుషు కరకృపాణం దర్శయన్నాహవేషు,
అధిగతనయసిన్ధుః సత్యసన్ధః స రాజా,
రణముఖ జయసింహో రాజ్యలక్ష్మీం బభార"

మూడవది యేడధికారముల మహాకావ్యము. భట్టారక శ్రీసకలకీర్తి విరచితము, ఇందలి నాయకుఁడు జైనమతావలంబి. వైశ్యులైన ప్రభావతీ ధనపాలుర యిష్టమ పుత్రుఁడు, ఉజ్జయినీ నివాసి, పరతత్త్వ జిజ్ఞాసువైన జైనయోగి, ధన్యకుమారాహ్వాయుఁడు.

పై సకలకీర్తియే యిరువది నలుగురు తీర్థంకరులలో మొదటివాఁడగు వృషభనాధుఁడు నాయకుఁడుగా వృషభనాధ చరితమను మఱియొక కావ్యము నిర్మించి యున్నాఁడు. పదునైదవ తీర్థంకరుఁడగు ధర్మశర్మ వృత్తాంత మంతయు గ్రహించి హరిచంద్రకవి ధర్మశర్మాభ్యుదయ మనుపేర ౨౧ సర్గల మహాకావ్యము నిర్మించెను.

ప్రభంజన గురుచరిత మనుపేర యశోధర విరచితమైన జైనచరిత్రము మఱియొకటి కనఁబడుచున్నది. కాని, ఈ యశోధరుఁడు పూర్వోక్త యశోధరుఁడు కాఁడని తోఁచుచున్నది ఇది యైదుసర్గల కావ్యము. ఇందు, జయావతీ దేవసేనుల పుత్రుఁడగు ప్రభంజన గురువను జైనరాజు జీవితము వర్ణింపఁబడినది. దేవసేనుఁడు తన జ్యేష్ఠపుత్రుఁడైన ప్రవరసేనుని వేణ్ణాతటీ పురాధీశుని గావించియు, ద్వితీయ పుత్రుఁడైన ప్రభంజనుని బమ్పాపురాధీశుని గావించియు గృహము విడిచి తపోవనమునకు వెడలినట్లు మొదటి సర్గలోఁ గనఁబడుచున్నది. ఈ పురము లిపు డేపేళ్ళ బిలువఁబడుచున్నవో తెలియకున్నదిగాని. ప్రభంజనుని కొడుకైన సరభుఁడు విశాలా నగరమున రాజ్యలాభము గాంచెనని మఱియొకచోటనున్న దానినిబట్టి యవి విశాలా ప్రాంతములోని వని మాత్ర మూహింప నయ్యెడి.

భద్రబాహు చరితమనెడి మఱియొక జైనచరిత కావ్యము కలదు. దీనికర్త ఆచార్య శ్రీరత్ననంది. మతల్లికా పద్మధరుల పుత్రుఁడును, కోడీపురపాలకుఁడు నగు భద్రబాహువను జైనరాజు వృత్తాంత మిందు వర్ణింపఁబడినది. ఇతఁడు జైనులలో

శ్వేతాంబరమతము ప్రతిష్ఠించినవాఁడు. నాలుగు పరిచ్ఛేదముల యీ గ్రంథము. మగధదేశములోని రాజగృహము నివాసముగాఁగల చేలినీ శ్రేణిక రాజులకు వీరసేన ముని చెప్పినట్లున్నది. దీనినిబట్టి రత్ననంది తననాఁటికిఁ గర్ణాకర్ణికగా వినవచ్చిన శ్వేతాంబర మతోద్ధారక భద్రబాహుని చరితము తరువాత గ్రంథముగా నిర్మించె నని విదిత మగును.

ఇట్లే మల్లి సేన విరచితమగు నాగకుమార చరితము మొదలగు మఱికొన్ని జైనచరిత్రలు కనవచ్చును గాని, యిందలి పాత్రములు సత్యములైనట్లుగా వృత్తాంత మంత సత్యమైన దనుటకు వీలు లేకుండ నద్భుతములు మహిమోపేతములునై కనఁబడుచున్నవి. అందుచే నివి పూర్వోక్తములైన హర్షచరిత్రాదుల వంటివి కాఁజాలవు.

అయోధ్యాపాలకుఁడును లోడీవంశము లోనివాఁడునగు లోడీఖాను నవాబు సంతోషమునకై కల్యాణమల్లకవి రచియించిన నాలుగు పటలములసులైమచ్చరిత (సులైమాన్) మను పద్యకావ్యమును, పండితరాజ జగన్నాథకవి రచియించిన అసవ విలాసమనెడి అసఫ్ఖాన్ చరిత్రమును, శహజహాన్ దారాశహాల వర్ణనములతో నిండియున్న జగదాభరణ కావ్యము నను మూఁడును మహమ్మదీయ ప్రభువుల చరిత్రలను దెల్పుచున్నవి. స్వాశ్రయులైన ప్రభువుల వర్ణనము లగుటచే వీనియం దించుక యతిశయోక్తులు కనిపించినను, ప్రధానవిషయము సత్యదూరము కాదని యితర చరిత్ర గ్రంథములలోని విషయమునఁబట్టి తెలియనగును. అసఫవిలాస మాఖ్యాయిక దీనిచివరనున్న గద్యమున శహజాను సార్వభౌముఁడు తనకుఁబండిత రాజబిరుదము ప్రసాదించినట్లు జగన్నాథకవి చెప్పుకొని యున్నాఁడు ఇఁక లోక మునఁ బిక్కుఁగా వ్యాపించిన భోజచరిత్రమును గూర్చి యించుక —

భోజచరిత్రము ధారానగరాధీశ్వరుని నాయకుని గావించి యుదయించిన దను విషయము మాత్రము సత్యము. దీనికర్త పండిత వల్లభదేవుఁడు. ముద్రిత పుస్తకములందీ పేరు 'బల్లాల' యైనది. ఇతఁడు మిక్కిలి యర్వాచీనుఁడు. కాళి దాసాది మహాకవులను గూర్చియు విక్రమార్కాది మహారాజులను గూర్చియు లోకమున నద్భుతములైన కొన్నికథలు కర్ణాకర్ణికగా వ్యాపించినట్లే భోజునిఁ గూర్చియుఁ గొన్ని వ్యాపించినమాట సత్యము. అట్టివానిని జేర్చియుఁ గొన్ని కల్పించియుఁ జమత్కారకారిగా వల్లభుఁడు రచియించిన యిది పుక్కిటి పురాణ గాథగాఁ జదివి యానందింపఁదగినదే కాని సత్యమైన చరిత్రయని నమ్మఁదగినది కాదనుట కొక యుదాహరణము.

భోజుని యాస్థానమందలి ధనపాలకవి తిలకమంజరి యవతారికలో ముంజుఁ డనెడి వాక్పతిరాజు భోజుని పెత్తండ్రి యనియు, ఆతఁడు పుత్రసంతాన హీనుడై తమ్ముఁడైన సింధురాజు పుత్రుఁడగు భోజుని సింహాసన మెక్కించె ననియు వర్ణించి యుండఁగా, వల్లభపండితుఁడు, ముంజుఁడు భోజుని పినతండ్రియైనట్లును, అన్న యనంతరము రాజ్య మపహరింపఁ దలఁచి భోజునిఁ జంప నంపినట్లును వర్ణించి యున్నాఁడు. క్రీ. పూ. ౫౭ లో నున్న కాళిదాసును; క్రీ. ౭౩౦ ప్రాంతము లోని భవభూతిని, అట్లే వివిధకాలములోని మఱికొందఱు కవులను క్రీ. ౧౦౩౦ ప్రాంతములోని భోజుని సభకుఁ జేర్చి వర్ణించి యున్నాఁడు. దీనినిబట్టి యిది సత్యచరిత్రము కాదని తెలిసికొని యిఁకఁ గథాకావ్యములు కొన్ని చూతము.

కథాకావ్యములు— ఈ పేరు విన్నంతనే ముందు బృహత్కథ స్మృతికి వచ్చుట సైజము. అది సంస్కృతము గాకపోయినను, సంస్కృతములోని పెక్కు కథా కావ్యములకుఁ దల్లి. కావున ముందు దానిం గూర్చి తెలిసికొందము.

బృహత్కథ. ఇది పైశాచీ ప్రాకృతభాషలో నుదయించిన కథాకల్ప తరువు. దీనికర్త గుణాఢ్యుఁడు. ఈ మహాకవి కాలమిది యనుటకుఁ దగిన యాధారములు లభింపకున్నను ఎవరికిఁ దోఁచినట్లు వా రితనికాలము నిర్ణయించుచు వచ్చిరి. కాళిదాసును, క్రీ. నాల్గవశతాబ్ది కీవలఁ బెట్టిన కొందఱు పాశ్చాత్యులు, గుణాఢ్యుని, క్రీ. మూఁడవ శతాబ్దిలోఁ జేర్చిరి.[1] వారి యూహలను గూర్చి యంత విచారింపఁబనిలేదు గాని, భాసమహాకవిని క్రీ. పూ. రెండుమూఁడు శతాబ్దులలోఁ జేర్చుట కుద్యమించిన గణపతిశాస్త్రిగారు, భామహుని క్రీ. పూ. మొదటి శతాబ్దిలోఁ బెట్టి అతని యలంకారమున బృహత్కథ పేరు కనఁబడ లేదని గుణాఢ్యుఁడతని తరువాతి వాఁడనుటయు, భాసుని స్వప్నవాసవ దత్తాదులనుండియు లోకము నుండియుఁ గొన్ని కథలు గ్రహించి వానికిఁ దోడు కొన్ని కథలు కల్పించి గుణాఢ్యుఁడు బృహత్కథ యల్లెననుటయు,[2] ప్రాచీన సంప్రదాయ విరుద్ధములైన యనుచితము లగుచున్నవని మాత్రము చెప్పకతప్పదు. పురాణేతిహాసాదులలో కథలకుఁ గాక తక్కిన యెల్ల కథలకును దల్లి బృహత్కథయనెడి విశ్వాసము నేఁటిది కాదు.

---

1. చూ. కీతుపండితుని సంస్కృత నాటక చరిత్రము. పుట. 52.

2. చూ. స్వప్నవాసనదత్త పీఠిక. అనంతశయన ముద్రణము.

రత్నావళీ కాదంబర్యాదులలోని యట్టి కథలు గాంచిన ధనంజయాది పూర్వులు రామాయణాదుల మాడ్కి బృహత్కథయుఁ గావ్యరచన కుపయోగించు వస్తువిచ్చు మహా గ్రంథమని పొగడియున్నారు. దండివంటి మహాకవి—

"భూతభాషామయీం ప్రాహు రద్భుతార్థాం బృహత్కథామ్"

అనుచు బృహత్కథ నెక్కువగాఁ బ్రశంసించి యున్నాఁడు. కాళిదాసువంటి మహాకవి—

"ప్రాప్యావన్తీ ముదయనకథాకోవిదగ్రామ వృద్ధాన్,
పూర్వోద్దిష్టా మనుసర పురీం శ్రీవిశాలాం విశాలామ్"

అనుచు బృహత్కథలోని వాసవదత్తా వత్సరాజులకథ లవంతీ దేశములోని పెద్దలు ప్రాచీనములైన యితిహాసముల మాడ్కిఁ జెప్పుకొనుచుండెడి వారని సూచించియున్నాఁడు ప్రాచీను లిట్లు బృహత్కథ యపూర్వతను బ్రాచీనతను ఘోషించుచుండ, తొలుత నేడు లక్షణ గ్రంథముగా నుదయించిన బృహత్కథ కేడువందల గ్రంథమైనఁ గాని స్వప్న వాసవదత్తా కథాలేశము దిక్కయ్యె ననుట సాహసము కాదా ?

మహామహేశ్వర జయద్రథుఁడు రచియించిన హరచరిత చింతామణి యను మహాకావ్యమునఁ గొన్ని యద్భుతోక్తులు నతిశయోక్తులు నున్నమాట సత్యమే కాని, హరమహత్త్వ ప్రశంసాపరములైన వానిని బరిశోధించినచో నందు సత్యము లైన చరిత్రాంశములు కొన్ని బయటఁ బడకపోవు. అందలి యిరువది యేడవ ప్రకాశము శబ్దశాస్త్రావతారము దెల్పునది. అందు గుణాఢ్యునికి సంబంధించిన కథ యిట్లున్నది.

"పార్వతి యొకప్పు డపూర్వమైన కథ చెప్పవలసినదని పరమేశ్వరునిఁ గోరఁగా నతఁ డామెకు సప్తవిద్యాధరులకు సంబంధించిన కథలు చెప్పెను. వారి భక్తుఁడగు పుష్పదంతుఁడు తుమ్మెదయై వా రున్నచోటఁ బ్రవేశించి, ఆ కథలువిని, పిదప నిజరూపముతో నింటికివచ్చి, అద్భుతమైన వానిని దన భార్యయగు జయకుఁ జెప్పెను. తరువాత నొకనాఁడు పార్వతి చెలికత్తెల కా కథలు వినిపించు సమయమున జయ యంతకుమున్నే యా కథలు వినియున్నట్లు తెలిసికొని పుష్పదంతుని రావించి నిజము చెప్పించి, యతనిని మర్త్యుఁడవై పుట్టుమని శపించి, అతనియెడఁ బక్షపాతము గల మాల్యవంతుఁడను వానిని గూడ నట్లే శపించెను.

అపుడు జయ పార్వతీదేవిని బతిమాలుకొనఁగా, కుబేర శాపహతుఁడైన సుప్రతీకుఁడు వింధ్యాటవిలోఁ గాణభూతి యనుపేరఁ దిరుగుచున్నాఁడు. వానికి నీ భర్త యీ కథలు చెప్పి శాపవిముక్తుఁ డగుననియు, వానివలన నీ కథలు విని మాల్యవంతుఁడు శాపవిముక్తుఁ డగుననియు ననుగ్రహించెను.

పుష్పదంతుఁడు కౌశాంబీ నగరమున వసుదత్తా సోమదత్తులకు వరరుచి యను పేరఁ బుట్టి, నందరాజ పాలితమగు పాటలీపుత్రమున వర్షోపాధ్యాయునివద్ద సకల విద్యలును, ముఖ్యముగా వ్యాకరణ శాస్త్రమును బఠించి పరమేశ్వర శిష్యుఁడై శబ్దశాస్త్రము పఠించివచ్చిన పాణిని నోడించెను. ఇది తెలిసి భగవంతుఁడైన శంకరుఁడు హుంకరించినంతనే పాణిని వరరుచి నోడించెను. అంత వరరుచి మూర్ఖుఁడై వింధ్యాటవి కేగి కాణభూతి యను వానిని జూచి స్వజాతి స్మృతి గలుగ నతనికిఁ బూర్వోక్తములైన కథలు చెప్పి శాపవిముక్తుఁ డయ్యెను. ఇది యిట్లుండ—

మర్త్యలోకమున గుణాఢ్యుఁడను పేరఁ బుట్టిన మాల్యవంతుఁడు సకలవిద్యాపారంగతుఁడై సుప్రతిష్ఠిత దేశమును బాలించు సాతవాహన భూపాలుని మంత్రియై కొంతకాల ముండి, తరువాత సంస్కృత ప్రాకృత దేశభాషలు మూఁడును బరిత్యజించి మౌన మవలంబించి వింధ్యాటవికి వచ్చి, మూఁడు భాషలకు వేఱై యక్కడి పిశాచములు మాటలాడుకొనుచున్న క్రొత్తభాష విని దాని నభ్యసించు చున్నంతలోఁ గాణభూతి కనఁబడి యతనికిఁ బుష్పదంతుఁడు చెప్పిన కథలు చెప్పెను. గుణాఢ్యుఁ డత్యాశ్చర్యకరములైన యా కథ లానందముతో విని పరవశుఁడై యడవిలో వ్రాఁత సాధనములు లభింపమిచే భూర్జపత్రములమీఁదఁ దన నెత్తుటితోఁ బిశాచ భాషలోనే, ఆ యేడు విద్యాధర కథల నేడు లక్షల గ్రంథ మగునట్లుగా రచియించి లిఖించి బృహత్కథ యను పేరుపెట్టి దానిని వ్యాపింపఁ జేయునను తలంపుతో నొక భృత్యుని చేతికిచ్చి సాతవాహన భూపాలునికిఁ బంపించెను. మదమత్తుఁడైన యా రాజాపత్ర సంపుటము లందుకొని చూచి ఛీ యని విసరివేసెను. ఆ భృత్యుఁడు నా పత్రము లన్నియుఁజేర్చి మూటగట్టుకొని వచ్చి గుణాఢ్యుని కిచ్చి జరిగిన సంగతి విన్నవించెను. అంత గుణాఢ్యుఁడు విచారించి యొక యగ్నికుండ మేర్పఱిచి యొక్కొక పత్రములోని గ్రంథము నా యడవిలోని పశుపక్షులుగూడ వినునట్లు బిగ్గరగాఁ జదువుచు దాని నగ్నిలో హోమము చేయుచుండెను. ఇట్టి హోమము జరుగు కాలమున నయ్యడవిలోని జంతువులెల్ల నిరాహారములై యా కథలు వినుచు నట్లే యుండి శుష్కించుటచే సాతవాహనునికి మంచి మాంసము లభింపలేదు.

అందుచే నతనికి జబ్బు వచ్చినది. మృగఖగములు శుష్కించిపోవుటకు గుణాఢ్యుఁడు చేయు గ్రంథహోమము కారణమని తెలిసినది. అంత నతఁడు పశ్చాత్తప్తుఁడై వేంటనే యాయడవికి వచ్చి గుణాఢ్యునికి నమస్కరించి గ్రంథహోమము మానవలసినదని ప్రార్థింపఁగా నతఁడయ్యా! ఇప్పటి కాఱు కథలుగల యాఱు లక్షల గ్రంథ మగ్ని పాలయినది. ఇంక లక్షగ్రంథమగు నరవాహన దత్తునికథ యొకటియు మిగిలియున్నది. దీనిఁ గొనిపోయి లోకమునఁ బ్రవర్తింపఁజేయుమని యతని కిచ్చెను. సాతవాహనుఁడు సంతోషముతో దానిఁ గొనిపోయెను. గుణాఢ్యుఁడైన మాల్యవంతుఁడు శాపవిముక్తుఁడై శివసన్నిధి కేగెను. ఆ కథలు విన్న పిశాచ గుణములు దివ్యత్వము చెందెను.''

ఈ కథలోని మహత్త్వపరమైన శివసంబంధ కల్పన మటుంచి చూచినచో గుణాఢ్యుఁడనెడి మహాకవి తనకాలమునఁ దనదేశమందు వాడుకలో లేని పైశాచీ ప్రాకృతభాషలో నపూర్వమైన బృహత్కథ రచియించి నాఁడనుట యసంగతము కాదుగదా! ఇఁకఁ దక్కిన విషయములను ద్రోసి పుచ్చి గుణాఢ్య సాతవాహన సంబంధము మాత్రము గ్రహించి. ఆ సాతవాహనుఁడే శకకర్తయైన శాలివాహనుఁ డను నిశ్చయమునకు వచ్చి, గుణాఢ్యుఁడు క్రీ. ౭౮ ప్రాంతమందలి వాఁడని యిప్పటి విమర్శకులు కొందఱు చెప్పుట యెట్లుచితమో చూడుఁడు. ఇందు మూఁడాక్షేపములు గలవు.

ఒక రాజునకే సాతవాహన శాలివాహన సంజ్ఞలు స్థిరపడినవా? గుణాఢ్య వర్ణిత సాతవాహనుఁడేనా శకకర్తయైన శాలివాహనుఁడు? పై కథవల్లఁ బాటలీపుత్రరాజగునందుఁడును సుప్రతిష్ఠిత దేశపాలకుఁడైన సాతవాహనుఁడును సమకాలికులైనట్లు గోచరించుచుండ, ఆ సాతవాహనుఁడే క్రీ. ౭౮ లో శకము స్థాపించిన శాలివాహనుఁ డనవచ్చునా? వీనికి సమాధానములు సులభసాధ్యములు కావు. కావున నపమార్గము విడిచి సరియైన త్రోవకు వత్తము. క్రీ. పూ ౫౬ ప్రాంతమందలి కాళిదాసు వత్సరాజకథను బేర్కొనుటచేతను, అంతకుఁ గొంచెము పూర్వుఁడైన భాసుఁడు బృహత్కథలోని వాసవదత్త వత్సరాజుల కథను దనరూపకముల వర్ణించుటచేతను, వారిద్దఱికిని బృహత్కథ రచియించిన గుణాఢ్యుఁడు పూర్వుఁడై క్రీ. పూ. రెండవ శతాబ్ది మొదటనో మూఁడవశతాబ్ది కడపటనో యుండియుండునని భావించుటయే యిప్పటికి సముచితము.

"సముద్దీపిత కందర్పా కృతగౌరీ ప్రసాధనా,
హరలీ లేవ నో కస్య విస్మయాయ బృహత్కథా"

అనురీతిని భట్టబాణాది మహాకవుల ప్రశంసకుఁబాత్రమైన యీ బృహత్కథ క్రీ. పన్నెండవ శతాబ్దివఱకును గూడ సజీవమై యున్నట్లు తెలియవచ్చును గాని, ప్రాకృతభాషలు, దేశమునందు మిక్కిలి మాఱురూపము చెందిపోవుట కారణముగా నిది వ్యవహారభ్రష్టమై యంతట నంతరించి యుండును. ఐనను దీని సంగ్రహానువాదముల మూలముగా నిది దేశ దేశాంతరములఁ స్మరింపఁబడుచుఁ దనయునికిని జాటుచునే యున్నది. ఈ యనువాదములో మొదటిదగు బృహత్కథా శ్లోక సంగ్రహము ౪౫౩౯ శ్లోకములతోడి యిరువది యెనిమిది లంబకముల గ్రంథము, దీని కర్తయగు బుధస్వామి క్రీ. ఎనిమిది లేక తొమ్మిదవ శతాబ్దిలోని వాఁడయినట్లును నేపాల దేశీయుఁడైనట్లును. ఈ గ్రంథము సజీవమై యున్నట్లును, ఏ. బి. కీతు పండితుఁడు తెలుపుచున్నాఁడు.[1] ఇది నాకు లభింపనందున దీనిని గూర్చి యింతకంటె వ్రాయఁజాలను. రెండవదియగు బృహత్కథామంజరి ముద్రితమై యున్నది. ఇది మొదటి దానికంటెఁ జిన్నది. విషయ మంతకంటెను సగ్రంహము. దీనికర్త ప్రసిద్ధుఁడగు క్షేమేంద్రుఁడు. ఇతఁడు కాశ్మీర రాజైన యనంతవర్మ యాస్థానకవి. క్రీ ౧౦౬౦ ప్రాంతమువాఁడు. మూఁడవదగు కథా సరిత్సాగరమును ముద్రితమై బహుదేశముల వ్యాపించినది. పదునెనిమిది లంబకముల యీ గ్రంథమున ౧౨౪ తరంగములు కలవు. దీనికర్తయగు సోమదేవ భట్టు కూడఁ గాశ్మీర రాజయిన యనంతవర్మ యాస్థానములోని వాఁడై ఆ నరేంద్రుని భార్యయైన సూర్యవతీదేవి కోరికచే నీ గ్రంథము నిర్మించినట్లు గ్రంథాంత శ్లోకమునఁ దెలియుచున్నది. దీనినిబట్టి క్షేమేంద్రుఁడు బృహత్కథామంజరి రచియించిన పిదపనే యీ గ్రంథముదయించి నట్లును దీనికాలము క్రీ. ౧౦౮౦ ప్రాంతమైనట్లును, ఊహింపఁ బడుచున్నది.

ఈ మూఁడింటిలో గొప్పఖ్యాతి గడించినది కథాసరిత్సాగరమే, బృహత్కథా వృత్తాంతమును గ్రంథారంభణ సమర్థనమును దెల్పెడి యిందలి మొదటి కథా పీఠలంబకములోని —

1. See. A. B. Keith's Classical Sanskrit Literature. P. 91.

"యథామూలం తథైవైత న్మనాగప్యతిక్రమః
గ్రన్థవిస్తర సంక్షేపమాత్రభాషా చ భిద్యతే"

అను శ్లోకమునుబట్టి సోమదేవభట్టు మూలమైన బృహత్కథను జూచుచునే, అందందు విపులమైన వర్ణనాదికమును సంగ్రహించుచు, మూలము నెంతమాత్ర మతిక్రమింపక యీ భాషాంతరీకరణము కావించిన వాఁడని విదితమగును. సంస్కృత భాషనుండి యితర భాషల కెన్నో గ్రంథము లనువదింపఁబడినవి. అనువదింపఁ బడుచున్నవి. కాని, పూర్వకాలమున దేశభాషయైన యొక ప్రాకృతము నుండి సంస్కృతమున కనువదింపఁబడిన యేక విషయకములైన గ్రంథములు మాత్ర మీ మూఁడే యనియు, వీనిలోఁ గథా సరిత్సాగర మిపు డెల్ల భాషలకుఁ జేయుచున్న యుపకార మపారమనియుఁ జెప్పవచ్చును.

సోమదేవుని మఱియొక కృతి కనఁబడదు గాని, క్షేమేంద్రునివి మాత్రము సుమారు ముప్పది యున్నవి. అందు ముక్తమత మీమాంస నీతికల్పతరువు మొదలైనవి కొన్ని నామమాత్రావశేషములు. ఇతని యౌచిత్య విచార చర్చనుగూర్చి యలంకార ప్రకరణమునఁ గలదు. ఇతఁడు బృహత్కథను సంగ్రహించినట్లే రామాయణ భారత కాదంబరీ వాత్స్యాయన సూత్రాదులనుగూడ సంగ్రహించి పద్య కావ్యములుగా రచియించి యున్నాఁడు. వ్యాసదాసుఁ డనఁబడు నితని ముద్రిత కృతులలో, కలావిలాసమను పదిసర్గల చిన్న కావ్యము మిక్కిలి మనోహరముగా నుండును. కామ మోహ దంభాదుల దుర్లక్షణములను విశదీకరించు నిది లోకానుభవమునకు దర్పణముగా నున్నది. అతని దర్పదళనము గూడఁ జదువ నింపై వ్యాప్తిగాంచినది.

పంచతంత్రము—సకలజగ మెఱిఁగిన మహాగ్రంథ మిది. దక్షిణ దేశ మందలి మహిళాపురము పాలించిన యమరశక్తి రాజు నానతిచే నతని పుత్రులకు నీతిగఱప విష్ణుశర్మయను మహాపండితుఁ డీ గ్రంథమును నిర్మించినట్లు తెలియుచున్నది. భర్తృహరి నీతిశతకములోని పద్య మిందుఁ డుండుటను బట్టియు, ఆఱవ శతాబ్ది మధ్యకాలమం దౌషరువానను పారసీకరాజు రాజ్యము చేయుచుండ నీ కావ్యము పారసీక భాషలోనికి మార్చఁబడినట్లు తెలియుటను బట్టియు నితఁడు క్రీ. ఆఱవ శతాబ్ది మొదటి వాఁడని తోఁచుచున్నది గాని, ఎనిమిదవ శతాబ్దిలోని దామోదర గుప్తాదుల కొన్ని శ్లోకము లిందు కనవచ్చుటంజేసి యిది యా శతాబ్ది కడపటిదేమో యని కొంద ఱనుమానించు చున్నారు. సి. పి. బ్రౌను పండితుఁడు

జర్మనీలోను ఇంగ్లండులోను ముద్రితమైన పంచతంత్రమునకును నేఁటి భరతఖండ మందలి పంచతంత్రమునకును గొన్నిచోట్ల భేదము కనవచ్చుచున్నదని తెలుపుటం బట్టియు, దామోదర గుప్తాదుల శ్లోకములు తరువాత నిందు ప్రక్షిప్తములై యుండు ననుట కవకాశ ముండుటం బట్టియు, నిది, యాఱవ శతాబ్ది మొదటి దనుటయే సముచితమని భావించుచున్నాను.

విష్ణుశర్మ గ్రంథాదిని వ్రాసిన శ్లోకములనుబట్టి మను బృహస్పతి శుక్ర పరాశర చాణక్యాది పూర్వుల గ్రంథములందలి యైహలౌకిక పారలౌకిక రాజకీయ నీతుల సారము ముద్దగావించి బృహత్కథలోని చక్కని కథలలో నిమిడ్చి పాఠక లోకమున కమృత పాయసము మాడ్కి నాస్వాదింప నతఁ డొసఁగి నాఁడని తెలియఁ గలదు. ముద్దులొలుకు చక్కని వాక్యములతోను మృదువైన శైలితోను మనోహరములైన సందర్భోచిత పద్యములతోను విలసిల్లు నీ గ్రంథము సంస్కృతాక్షరాభ్యాసము గావించినంత బాలురకైనను సులభముగాఁ దెలియునట్లున్న దనుటకంటె సారస్వతమున దీనికిఁగల యున్నత స్థానమును వేఱుగా వర్ణి ప నక్కఱలేదు. మిత్రభేదము మిత్రలాభము కాకోలూకీయము లబ్ధనాశనము అపరీక్షిత కారకము, అనెడి యైదు తంత్రముల విరాజిల్లు నిది పాఠకలోకమునకు గురువై ప్రభువై మిత్రమై కళత్రమై వేదశాస్త్ర పురాణాది కల్పమై ప్రాపంచిక జ్ఞానమును గరతలా మలకము గావింపఁ జాలియున్నది.

"సకలార్థ శాస్త్రసారం జగతి సమాలోక్య విష్ణుశర్మేదమ్,
తన్త్రైః పఞ్చభి రేత చ్చకార సుమనోహరం శాస్త్రమ్''

అనుచు నిది సకలశాస్త్ర సారమని కవీంద్రుఁడు చెప్పినమాట యెంతయు సత్యము.

హితోపదేశము — పంచతంత్రమువలె లోకప్రసిద్ధమైన యీ పద్యకావ్య మెల్లవిధముల దాని ననుకరించియు ననుసరించియుఁ బుట్టినది. ఇదియు విష్ణుశర్మ రాజపుత్రులకుఁ జెప్పినదని యవతారిక చెప్పునుగాని యిది విష్ణుశర్మ ప్రణీతము కాదు. అర్వాచీనుఁ డొకఁడు విష్ణుశర్మ యందలి గౌరవముచే నతనిపేర దీనిని నిర్మించె ననుట నిజము, దీని ప్రయోజనమును గ్రంథకర్త యిట్లు చెప్పి యున్నాఁడు.

''శ్రుతో హితోపదేశోఽయం పాటవం సంస్కృతోక్తిషు,
వాచాం సర్వత్ర వైచిత్ర్యం నీతివిద్యాం దదాతి చ"

మిత్రలాభాది ప్రకరణములతోడి యిది పాఠకలోక విదితము. దీని ననుసరించి ధవళచంద్రరాజు నాదరముగాంచిన నారాయణ పండితుఁడు హితోపదేశము రచి యించినట్లు తెలియుచున్నది రచన భేదించును గాని విషయభేదము లేదు.

"తావన్నారాయణేన ప్రచరతు రచిత స్సంగ్రహో౽యం కథానామ్,
శ్రీమా న్ధవళచంద్రో౽సౌ జీయా న్మాండలికో రిపూన్
యే నాయం సంగ్రహో యత్నా ల్లేఖయిత్వా ప్రచారితః"

హితోపదేశ మనెడి యర్వాచీన నీతికావ్యము మఱియొకటి కలదు.[1] కర్త పేరు తెలియదు. ౩౧ అధ్యాయముల దాని యవతారికలో—

"ఇస్రాయేల్ రాజదాయూద తనయేన సులేమనా,
అయం హితోపదేశానా మభిప్రాయః ప్రదర్శ్యతే"

అను దానినిబట్టి సులేమనే దీనిని రచియించెననియు, లేక సులేమను హితోప దేశముల యభిప్రాయ మిట్లు ప్రదర్శింపఁబడె ననుచు మఱియొకఁ డీ గ్రంథము నిర్మించె ననియుఁ గూడ భావింప నగుచున్నది. ఇందలి హితోపదేశములు బైబిలు లోని కొంత గ్రంథము ననుసరించినదని యొక రనిరి. ఎట్లయిన నిది నవీనమైన నీతికావ్యము గాని కథాకావ్యము కాదు.

వేతాలపంచవింశతి—ఇది వేతాలుఁడను పిశాచరాజు విక్రమార్కునకుఁ జెప్పినట్లు కల్పింపఁబడిన యిరువదియైదు కథల కావ్యము. దీనికర్త శివదాసుఁడని యొక వ్రాఁత ప్రతిలోను వల్లభదాసుఁడని యింకొక వ్రాత ప్రతిలోను గద్యలవల్లఁ దెలియుచున్నది. శివదాసుఁడు కర్తయని తెలిపెడి ప్రతులలోఁ గూడ గ్రంథారం భాదికము కొంచెము భిన్నముగాఁ గనఁబడుచున్నది. వల్లభదాస నిర్మితమని చెప్పెడి ప్రతిలోఁగూడఁ బైప్రతులలో నున్నట్లే 'ప్రణమ్య శిరసా దేవ' మిత్యాది మంగ ళాచరణాదిక మీషద్భేదముతో నట్లే యున్నది. పరిశీలించి చూడఁగాఁ దరు వాతఁ దరువాత గ్రంథలేఖకులు చేసినమార్పులు ప్రక్షిప్తములు పైభేదములకుఁ గారణ మనియు, వల్లభదాసుఁడే శివభక్తుఁ డగుట శివదా సనఁబడె ననియుఁ దెలియుచున్నది.

---

1. మద్రాసు ప్రాచ్య పుస్తకాగారము-అముద్రిత గ్రంథపట్టిక. 21—(18)61

"శివదాస విరచితాయాం వేతాలపఞ్చ వింశతి కథాయామ్"
"శ్రీయాన్వయ ప్రసూతేన కాయస్థకులశూలినా,
కృతా వల్లభదాసేన జగదానన్దకారిణీ"

పై శ్లోకములోని శూలిశబ్దము శివవాచకమై వల్లభదాసు శివదా సనఁబడె ననెడి పైయూహను బలపఱుచుచున్నది. ఇది యిటులుండ - జంభదత్త విరచితమైన వేతాలపంచవింశతి మఱియొకటి కనఁబడుచున్నది. దీని యారంభమే వేఱు "సన్ధి శ్రీవర వక్త్రకమలా దాకర్ణ్య" యనియు "సన్ధి శ్రీజమ్భదత్త విరచిత కథాపీఠే" యనియుఁ గనవచ్చు మాటలను బట్టి సంధి శ్రీవరదేవుని శిష్యుఁడో పుత్రుఁడో యైన యితఁడీకృతిపూర్వ వేతాల పంచవింశతి చూచి తరువాత రచియించె నని తెలియుచున్నది.

ఈ రెంటియందును శృంగార వీరాద్భుతాది రసములతోడి జీమూతవాహనాది మహాపురుషుల గాథలు కనవచ్చుచున్నవి వీనిలో మొదటిది బృహత్కథామంజరి ననుసరించినదనుట కొకప్రతిలోఁ గనవచ్చెడి "ఇతి బృహత్కథా మంజర్యాం పంచ వింశో వేతాళః" ఇత్యాది వాక్యములే ప్రమాణము. దీని ననుసరించినదే—

విక్రమార్కచరితము— ఇదియె ద్వాత్రింశత్సాలభంజిక యనఁబడు చున్నది. ఇది ముప్పది రెండుకథల గ్రంథమని యీ పేరే చెప్పును. ఈ పేరఁ బద్యకావ్య మొకటియు గద్యకావ్య మొకటియుఁ గనవచ్చును పద్యకావ్యకర్త నందికేశ్వరుఁడు, నందీశ్వరయోగి, యని వ్రాఁతప్రతుల రెండువిధములఁ గనవచ్చు చున్నాఁడు. గద్యకావ్య కర్తపేరు కనఁబడదు. ఈ రెంటియందలి విషయము మాత్రము సమానమే. కాలయాపనార్థము పార్వతికిఁ బరమేశ్వరుఁడీ కథలుచెప్పె ననుమాట రెంటియందును గలదు. దీనిని బట్టి పద్యకావ్యమును జూచి తరువాత గద్యకావ్య ముదయించె ననవచ్చును.

భోజమహారాజు తనకు లభించిన విక్రమార్కుని సింహాసన మెక్కుట కుద్య మించినపుడు 'విక్రమార్కుని శౌర్యసాహసౌదార్యాది సుగుణములు లేకయే యతని సింహాసన మెక్కఁ దలఁచితివా ? నిలు' మని యాఁపి యందలి ముప్పదిరెండు బొమ్మలు క్రమముగా నొక్కొక్కకథ చెప్పినట్లున్న దీనికిఁ బై రెండు పేళ్ళు సముచితములగు చున్నవి. ఈ కథలు దేశప్రసిద్ధములు. దీనికి, సింహాసన ద్వాత్రింశికయను మఱియొక పేరు గూడఁగలదు.

శాలివాహనకథ— ఈ పేర ౧౮ సర్గల గొప్పకావ్య మొకటి కలదు. ఇందు మొదటి సర్గలోఁ గొంత వచన మున్నది. అది యిట్లు చెప్పుచున్నది.

దేవేంద్రుని పుత్త్రుఁడు గంధర్వసేని యనువాఁడు శాపవశమున భూలోకమునకు వచ్చి దమయంతి యను పామరజాతి రాజకన్యను పెండ్లాడి యవంతీ రాజ్యపాలకుఁడై యుండెను. అతనికి విక్రమాదిత్యుఁడను కొడుకు పుట్టెను. యుక్త వయస్సు రాఁగానే యతనికి రాజ్యమిచ్చి గంధర్వసేని తపస్సునకుఁ బోయెను. విక్రమార్కుఁడు దిగ్విజయ మొనర్చుచు నొకనాఁడు సకలసైన్య సమేతుఁడై నర్మదా తీరమందలి తపోవనమునకు వచ్చెను అక్కడ సుధీనామకుఁడగు బ్రాహ్మణుఁడు తపోనిష్ఠుఁడై యుండెను. రాజ్యమత్తుఁడైన విక్రముఁ డతనికి నమస్కారమైనఁ జేయలేదు అందుచే నామునికిఁ గోపము వచ్చినది. అంతలో దైవవశమున నర్మదేశ్వరునిఁ బూజించుటకై నాగలోకమునుండి వాసుకి కూఁతురు భానుమతి యచ్చటికి వచ్చెను. ఆ ముని యా కన్యనుజూచి మనసులో 'ఈమెకు మహావీరుఁడైన పుత్త్రుఁ డెపుడు పుట్టునో యపుడు విక్రమార్కునికి మరణము సంభవించును" అని తలంచుకొనెను. వెంటనే యా కన్యకు గర్భమైనది. ఆమెకుఁ బుట్టినవాఁడే శాలివాహనుఁడు. అతఁడే విక్రమార్కాంతకుఁడు.''

ఈ కథ సత్యమా యసత్యమా యను విచారణ యనావశ్యకమని కథాసరణియే చెప్పుచున్నది. కాని, శ్రీహర్ష విక్రమాదిత్యుఁడు శకకర్త యైన శాలివాహనునికిఁ బూర్వుఁడనెడి యొక సత్యలేశము మాత్రము దీనినుండి గ్రహింపవచ్చును. దీని కర్తగూడ వేతాల పంచవింశతి నిర్మించిన శివదాసే యని సర్గాంత గద్యలవల్లఁ దెలియును మిక్కిలి యర్వాచీనుఁడైన యతఁ డిట్టి యద్భుత కథలు వ్రాయుట కలవాటు పడినవాఁడే.

విక్రమసేన చరితము—ఇందు ప్రతిష్ఠానపుర రాజగు విక్రమసేనునకు వేతాలుఁడు కథలు చెప్పుట కనవచ్చును. విక్రమసేనుఁడు సకలజన రంజకముగా దేశము పాలించు కాలమున క్షాంతిశీలుఁడను నొక శ్రమణ సన్న్యాసి యతని వద్దకు వచ్చి యచ్చటికి దగ్గఱగానున్న యొక శింశుపావృక్షము చెంతకుఁ బొమ్మని చెప్పెను. ఆ రాజట్లు వెడలఁగా నందు వేతాళుఁడు కనఁబడుట మొదలగు విషయముతోఁ గథాకథన మారంభ మగును. అందుకు మూల మేమో తెలియఁజాలము గాని, విక్రమ విక్రమార్క - విక్రమ సేనాది నామములతోడి యొక రాజునకు సంబంధించిన కథలు మాత్ర మనేకము లనేక విధముగా దేశమున వ్యాపించి గ్రంథ రూపము దాల్చినవి.

శుకసప్తతి - ఇది యొక చిత్రమైన కథాకావ్యము. ఇందు నీతిమార్గ ముప దేశించు డెబ్బది కథలు కలవు. నందభూపాలుని పుత్రుఁడగు వినయ కందర్పుఁడు, తన సేవకుఁడైన దేవదాసును జంద్రికాగిరికిఁ గార్యార్థము పంపించి, అందగత్తె యగు నతని భార్యతోఁ గ్రీడింప యత్నించి ప్రభావతి యను పేరుగల యాతనిస్త్రీ యింటికి నిరంతరము రాత్రికాలమున వెళ్ళుచుండ, దేవదాసు పెంచిన చిలుక ప్రతి దిన మొక్కొక్క నీతికథ చెప్పుచు నతని నింటికిఁ బంపివేయుచుండును. ఇట్లు డెబ్బది దినములు చెప్పిన కథలే శుకసప్తతి యనుపేర వెలయుచున్నవి. ఆ కథలు—ముని వైరాగ్యము స్త్రీసాహసము శ్రీశైల మాహాత్మ్యము రజకీగాథ విప్రకథ పితాపుత్ర సంవాదము శూద్ర మాహాత్మ్యము మొదలగునవి. ఇందలి ప్రతి కథయుఁ జివరకు నీతిబోధక మగును. ఇందలి జ్ఞానోపదేశ బ్రహ్మోపదేశ యతిధర్మయోగ మార్గాదులగు కడపటి కథలు విజ్ఞానదాయకములై యెట్టి దుర్మతినైన సన్మార్గమునకుఁ ద్రిప్పఁ జాలియున్నవి. తుదకు రాజు ప్రభావతిని జెఱచకుండ శుకమామె శీలము కాపాడి, రాజునకు హితము గఱపుటయే యిందలి పరమార్థము. ఒకనాఁడు రాజు వచ్చి ప్రభావతి యర్పించిన యున్నతాసనముపైఁ గూర్చుండియుండ, ఒక పిల్లి తన్నుఁ దినవచ్చి యా పని సాధ్యముగాక క్రింద మూలుగుచుండుట తెలిసి దాని నుద్దేశించి యన్యాపదేశముగాఁ జిలుక యిట్లు పలికెను.

"కిం త్వం రోదిషి మార్జార ! న చారి ర్నచ తస్కరః
నన్దభూపకుమారోఽయం పరనారీ సహోదరః"

ఈ మాటలు విని వినయ కందర్పుఁడు మౌనముతోఁ దన యింటికిఁ బోయెను. ఇట్టి నీతిచేతనే కాక భాషచేఁగూడ నిది హృద్యముగా నున్నది.

పౌరాణిక కావ్యములు—ఇవి లెక్క కెంత యెక్కువగా నున్నవో, ప్రచారమున నంత తక్కువగా నున్నవి. ఇట్లని యివి యన్నియు నిర్గుణములు కావు. వీనిలో రఘువంశాదులను బోలినవి గొన్ని లేకపోలేదు. క్రీ. పదియేనవ శతాబ్ది మొదటనున్న వామనభట్టబాణుఁడు నలాభ్యుదయ మను పదిసర్గల కావ్యమును రఘునాథచరిత మను ముప్పది సర్గల కావ్యమును నిర్మించెను. రెండవ దానిలో రామాయణ కథ యంతయు సంగ్రహముగా నున్నది. కవిత్వము పేశలమై మనోహరముగా నున్నది. దీనివలెనే శరభోజీరాజు పన్నెండు సర్గల రాఘవచరితమును, ౧౬౭౫ లోని వేంకటేశ పండితుని ముప్పది సర్గల రామచంద్రోదయమును విష్వక్సేన విరచితమైన పందొమ్మిదిసర్గల రామచరితమును, జినవల్లి వీరమాంబా యిమ్మడి

వేంకటాద్రిరాజుల పుత్రుఁడైన గోపాలరాజు నిర్మించిన యమకప్రధానమైన యైదు ద్వ్యాసముల రామచంద్రోదయమును, ఉత్తమకావ్యములైనను వీథికి రాలేదు. ఇట్టి బహువిధ రామాయణ కథాకావ్యములలో ననేకము లముద్రితములు.

పై వానిలో రాఘవచరితమును, తంజాపూరు పాలకులైన మహారాష్ట్ర రాజులలో మూఁడవ వాఁడగు శరభోజీ రచియించినట్లు వతారికాదులవల్లఁ దెలియుచుండ నొక వ్రాఁతప్రతి ద్వితీయ సర్గతుదను - పంచరత్న కవికృతౌ రాఘవచరితే-అను మాటలు కనఁబడుచున్నవి. దీనినిబట్టి పంచరత్న కవియే దీనిని నిర్మించి శరభోజీ పేరు పెట్టెనేమోయని తోఁచుచున్నది. డాక్టరు అఫ్రెట్ పండితుఁడు గూడ నిట్లే యభిప్రాయపడి యున్నాఁడు.

రాఘవపాండవీయము—రాజశేఖరుని కవి విమర్శనము లోనిదిగా సూక్తి ముక్తావళిలోఁ గనఁబడుచున్న—

"ద్విసంధానే నిపుణతాం సతాం చక్రే ధనంజయః,
యయా జాతం ఫలం తస్య సతాం చక్రే ధనంజయః"

అను శ్లోకములోని ద్విసంధానకావ్యము నామాంతరము రాఘవపాండవీయ మనియు, దానికర్త ధనంజయుఁ డనియుఁ దెలియుచున్నది గాని, ఆ గ్రంథము ముద్రితము కాదు. లభింపలేదు. ఆ ధనంజయుఁడు రాజశేఖరునికిఁ బూర్వుఁడగుటచే దశరూపక కర్తకాఁడనవచ్చును-అది గాక, కదంబవంశ రాజులలోని వీర కామ దేవరాజు ప్రోత్సాహమున.[1] కవిరాజ పండితుఁడు రచియించినరాఘవపాండవీయము మఱియొకటి ముద్రితమైయున్నది. ఇది పదుమూఁడు సర్గల ద్వ్యర్థి కావ్యము. గ్రంథకర్త పేరిందు కవిరాజని యున్నది గాని, ఇది బిరుద నామమై వాడుకలో స్థిరపడినట్లు కనఁబడుచున్నది. కవి యీ నామమునే గ్రంథమున వాడు కొని యున్నాఁడు.

"సుబన్ధు ర్బాణభట్టశ్చ కవిరాజ ఇతి త్రయః,
వక్రోక్తిమార్గనిపుణా శ్చతుర్థో విద్యతే నవా"

ఇందు వక్రోక్తి మార్గమునఁ దాను మూఁడవ వాఁడనని చెప్పుకొనుటయు ఇతని కవిరాజసంజ్ఞయే తరువాత రాజశేఖరాదుల కవిరాజ బిరుదమునకు మూల

1. కదంబరాజ్యములోని జయన్తీపురము చేరిన మయూరవర్మ చరిత మొక గ్రంథముగానున్నది. చూ. లండన్ లైబ్రరి—Vol. VII. P. 1570.

మైనట్లు కనఁబడుటయుఁ జూడఁగా నితఁడు రాజశేఖరునికిఁ బూర్వుఁడనియు, క్రీ. నవమశతాబ్ది కడపట నుండి యుండుననియుఁ దోఁచుచున్నది. గ్రేప-డితుఁ డితనిని ౧౨౦౦ ప్రాంతమునఁ జేర్చెను గాని, అందుకుఁ దగిన ప్రమాణములు చూపలేదు.[1]

రామధర్మరాజులు ప్రధాన నాయకులుగాను, రావణ దుర్యోధనులు ప్రతి నాయకులుగాను రామాయణ భారతార్థములు రెండునిందు చక్కఁగా నడపఁబడినవి. రామయుధిష్ఠిరుల మూర్ధాభిషేకములతోఁ బదమూఁడవసర్గ సమాప్తమైనది. దీనికి గోఖాదత్త సూరిపుత్రుఁడగు లక్ష్మణపండితుఁ డుత్తమమైన వ్యాఖ్య రచియించి రెండర్థములను జక్కఁగా విశదీకరించెను. ఈ వ్యాఖ్యతోడి యీ గ్రంథము ముద్రిత మైనది. ఇది గాక సారమంజరి స్థూలతాత్పర్యార్థము ననుమఱి రెండుటీకలు కలవు.

రాఘవపాండవ యాదవీయము— పై కృతి ననుసరించిన యీకావ్యము రచి యించిన యతఁడనంత నారాయణ పుత్రుఁడగు చిదంబర సుమతి మూఁడర్థముల యీ కావ్యమున కితని పుత్రుఁడైన యనంతనారాయణ సుమతి దివ్యమైన వ్యాఖ్య నిర్మించెను. చిదంబర సుమతి, సర్గాంతములందు నైషధకర్తయగు శ్రీహర్షుననుక రించి పద్యములు రచియించి యున్నాఁడు.

"ఆద్యః స్వాద్య రసోఽగమ త్సకలతా ముద్దామరామాయణ
శ్రీమద్భారతసార కృష్ణచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః"

ఈ యను కరణమును బట్టి యీ కవి క్రీ. ౧౭ శతాబ్ది కీవలి వాఁడగుట తెల్లము—నలయాదవరాఘవ పాండవీయమను నాలుగర్థముల కావ్యమొకటి యున్నట్లు వినవచ్చును గాని అది నాకు లభింపలేదు.

పై కావ్యమును బోలినది కథాత్రయి యను కావ్యమొకటి. దీనికర్త శ్లేష చింతామణి శబ్దార్థ చింతామణి మహాకావ్య చిదంబరవిలాస కర్తయైన చిదంబరకవి. ఇది మూఁడు సర్గల కావ్యము. ఇందు రామాయణ భారత భాగవతసారము వర్ణితము. కవిపుత్రుఁడైన యనంతనారాయణుఁడు దీనికి మంచిటీక రచియించెను. ఇతఁడు సూర్యనారాయణ దీక్షితుల వంశములోనివాఁడు. ఈ వంశము వారంద ఱును మహా పండితులే.

1. చూ. L. H. Gray పండితుని యాంగ్లానువదత్త పీఠిక.

ఆలంకారిక ప్రకరణమునఁ బ్రశంసింపఁబడిన యానన్ద వర్ధనుఁడు అర్జున చరిత పంచబాణ లీలాది కావ్యములను, కావ్యతత్త్వమను విమర్శగ్రంథమును గాక, దేవీశతక మొకటి రచియించెను. ఇది చిత్ర యమక శ్లేషాదులతో నిండినది. ఇది కైయట వ్యాఖ్యతో ముద్రితమైనది. ఇతనికి సమకాలికుడైన రత్నాకర పండితుఁడు హరవిజయ మనెడి యేఁబదిసర్గల మహాకావ్యమును గాక, కుంతకుని వక్రోక్తి జీవితమునకు మార్గదర్శకమైన వక్రోక్తి పంచాశిక యొకటి నిర్మించెను. ఏఁబది శ్లోకముల యీ కావ్యము భవానీభవులసపరిహాస వక్రోక్తుల హృదయాహ్లాదకారి యగు చున్నది. శిశుపాల వధాదివ్యాఖ్యాత యగు వల్లభదేవుఁడు దీనికి వ్యాఖ్య నిర్మించెను. ఇతని పౌత్రుఁడే పై దేవీశతక వ్యాఖ్యాత కయ్యటుఁడని దేవీశతకటీక చెప్పుచున్నది.

"వల్లభదేవాయనిత శ్చంద్రాదిత్యా దవాప్య జ న్మేమామ్,
కైయటనా మారచయ ద్వివృతిం దేవీశతకస్తోత్రే
వసు ముని గగ నోదధి సమకాలే యాతే కలే స్తథా లోకే
ద్వాపంచాశే వర్షే రచి తేయం భీమగు ప్తనృపే"

ఈ భీమగుప్తరాజు క్రీ ౯౭౫ మొదలుగ నాలుగేండ్లు కాశ్మీర మేలిన వాఁడు. దేవీశతక వ్యాఖ్య క్రీ. ౯౭౭ లో నిర్మింపఁబడినది. కాని, ఈ కైయటుఁడు మహాభాష్య కైయటునికంటె వేఱనియు, ఈ వల్లభదేవుఁడు, సుభాషితావళి సంగ్రహించిన పదియేనవ శతాబ్దిలోని వల్లభదేవుఁడు కాఁడనియు, మల్లినాథుని కంటెఁ బ్రాచీనుఁడైన యితఁడు క్రీ. ౯౫౦ ప్రాంతము వాఁడనియుఁ దెలియునది.

పార్వతీ రుక్మిణీయము—ఇది యొక యుత్తమ కావ్యము. చాళుక్య వంశ రాజులలోని సోమదేవుని యాస్థానమున విద్వత్కవియైన విద్యామాధవుఁడు దీనిని రచియించెను. ఈ కవి యవతారికలో—

"బాణ స్సుబన్ధుః కవిరాజసంజ్ఞః, విద్యామహామాధవ పణ్డితశ్చ,
వక్రోక్తిదక్షాః కవయః పృథివ్యాం, చత్వార ఏతేనహి పఞ్చమోఽస్తి"

అనుచు, రాఘవ పాండవీయకర్త కవిరాజు తనతో వక్రోక్తినిపుణులు ముగ్గురనఁగా, వారు తనతో నలుగు రని యాత్మస్తుతి గావించుకొని యున్నాఁడు. అయినను, అతని కృతివలెనే యితనిదియు సర్వముగా నుండుటబట్టి యీ స్తుతియంత యాక్షేపణీయము కాఁజాలదు. ఒక యముద్రిత పుస్తకమునఁ దొమ్మిదిసర్గలు

మాత్రమే కనఁబడు చున్నవి. ఇఁక నెన్ని యున్నవో తెలియదు. ఇందలి విష యము విదితము. కవియు నిట్లు చెప్పియున్నాఁడు.

"హిమాద్రికన్యాసహితం మహేశం, లక్ష్మీసమేతం మధుసూదనంచ,
స్తోతుం తదుద్వాహకథైక్యచిత్ర ప్రబన్ధలక్ష్యా దహ ముత్సహిష్యే"

రాఘవయాదవీయ మనుశ్లిష్టవిలోమ కావ్య మొకటి వేంకటాధ్వరి నిర్మించి నది కలదు. ఇందు మూఁడువందల శ్లోకము లున్నవి. పై నుండి క్రిందికిఁ గ్రింది నుండి పైకిని జదివిన నొకటే పాఠము వచ్చును. రామకృష్ణ కథలు రెండును సంగ్రహముగా నిందు వర్ణింపఁబడినవి. విశ్వగుణాదర్శ కర్తయై ఖ్యాతి గన్న వేంకటాధ్వరియే యితఁడు. సీతాంబా శ్రీనివాసదీక్షితుల పౌత్రుడైన యితఁడు కాంచీపురనివాసి. వీరియింటిపే రరిశాణఫాలమువారు ఆత్రేయగోత్రుఁడు. చంద్రగిరి రాజైన వేంకటపతిరాయల గురువగు తిరుమల తాతాచార్యుని మేనల్లుడైన రఘునాథ దీక్షితుని పుత్రుఁడు. వ్యాఖ్యావిశిష్టమైన యిది ముద్రితమైనట్లు కనఁ బడదు. దీని వంటిదే—

రామకృష్ణవిలోమ కావ్యము. దీనికర్త దైవజ్ఞసూర్యపండితుఁడు. ఇదియు శ్లిష్టచిత్ర కవిత్వప్రాయము. ఇందు రామకృష్ణుల యిద్దఱి చరితములు సంగ్రహ ముగాఁ దెలుపఁబడినవి. శ్లోకము మొదటినుండి చివరకును, చివరనుండి మొదటి కిని. ఒక్కరీతిని నడుచును. రమారమి నలువది శ్లోకముల వెలయునిది ముద్రిత మైనది. ఇందలి దొక్క పద్యము—

"తం భూసుతా ముక్తిముదారహాసం,
వన్దే యతో అవ్యభవం దయాశ్రీః,
శ్రీయా దవం భవ్య లతో య దేవం,
సంహారదా ముక్తి ముతా సుభూతమ్"

ఈ శ్లోకము తలక్రిందుగాఁ జదివిన నిట్లే నడచును. ఇట్టి గవిత్వము చూచు టకు రమ్యమే కాని, చదువుటకుఁ గాని యర్థము చేసికొనుటకుఁ గాని క్లేశకరము. పైఁగా నిట్టికవితలో రసము మృగ్యము. ఇది కేవలము పాండిత్య ప్రకర్ష చూపు టకు మాత్రమే యుపయోగించును. గణకానంద కర్తయైన యీ సూర్యపండితుఁడు క్రీ. పదునాల్గవ శతాబ్ది కడపటివాఁడు.

ఘటకర్పరీయము— ఇది యొక చిన్న యమక కావ్యము. మేఘావృత కాలమిందు ప్రధానముగాఁ వర్ణింపఁబడినది. ఇది భాసుఁడు రచియించిన దనియు, ఘటకర్పరుఁడను వాఁడే నిర్మించిన దనియు, కాళిదాసు వ్రాసినదనియు మూఁడు మార్గములు కలవు. ఇందే మార్గమునకును దగిన యాధార మంతగాఁ గనరాదు అయిన నొకింత విచారణ.

"భాషాసు రమ్యా గైర్వాణీ, తస్యాం కావ్యం మనోహరమ్,
తత్రాపి రూపకం రమ్యం, తత్ర భాసకవేః కృతిః. ౧
ధావకాపరనామాయం భాసో భాసయతే జగత్,
తస్యై రివాదిపురుష, శ్చతుర్వింశతి రూపకైః" ౨

"జీయేత యేన కవినా యమకైః పరేణ,
తస్మై వహేయ ముదకం ఘటకర్పరేణ
శ్రుత్వేతి భాసకవి నోక్త మమృష్యమాణాః
ప్రాహుస్త మన్యకవయో ఘటకర్పరాఖ్యమ్" ౩

"భావానురక్త వనితాసురతైః శ్శపేయ
మాలంబ్య చాంబు తృషితః కరకోశపేయం,
జీయేత యేన కవినా యమకైః పరేణ,
తస్మై వహేయ ముదకం ఘటకర్పరేణ" ౪

"ధావకేన కృతం రమ్యం యమకాద్యై రలంకృతమ్,
ఘటకర్పరకావ్యం హి సన్తోషాయ న కస్య చిత్" ౫

ఇందు మొదటి మూఁడు శ్లోకములును గడపటిదియుఁ గవిపండిత సంప్రదాయ సిద్ధములైన చాటువులు. నాల్గవది యీ ఘటకర్పర కావ్యము చివరనున్నది. వీటిని బట్టి భాసుఁడే ధావక ఘటకర్పర సంజ్ఞల వ్యవహరింపఁ బడినట్లు తెలియును గాని, భాసుని నాటకములలో యమక ప్రధాన పద్యములు కనరామి జేసి యీచాటు శ్లోకసర్గము పుక్కిటిపురాణ మన వలసి యున్నది. ఒకటి రెండుచోట్ల నేదో యొకటి యున్నను, అది యతని యమకప్రియత్వమునకు నిదర్శనముకాదు. అది గాక, ఆ కాలమున నిట్టి చిత్ర కవితాభిలాషయే కనరాదు. ఈ కారణములను బట్టియే కాళిదాసు గూడ నేతత్కర్త కాఁడనియు, ఘటకర్పరుఁడను కవి యొకఁడు

వేఱుగా నుండెననియు భావించుట సముచితము. మఱియు, పేరు మఱియొకటియై యుండఁ బ్రతిజ్ఞా శ్లోకములోని ఘటకర్పరశబ్ద మితనికి వేళాకోళపుఁ బేరై స్థిరపడి యుండుననియు నూహింపనగును.

దీనికి శంకరుఁడు తారాచంద్రుఁడు ననువారు టీకలు నిర్మించిరి ఇది యిరువది రెండు శ్లోకముల చిన్నకావ్యమైనను రమ్యముగా నుండును. దేశమందున్న పెక్కు వ్రాఁత ప్రతులలో నిది కాళిదాసకృతమని యున్నమాట సత్యము. ఇట్టి కింవదంతులు మన వాఙ్మయమున నెన్నో యున్నవి.

యమక రత్నాకరము—ఇది పదునాఱాశ్వాసముల కావ్యము. ఇందలి విషయము వాసుదేవుఁడు కంసుని సంహరించుట. అపరపరాశర బిరుదాంకితుఁడగు శ్రీవత్సాంకుఁడు దీనికర్త. తొలుత యామున రామానుజాచార్యులకు నమస్కరించిన యితఁడు శ్రీవైష్ణవుఁడు. కురుత్తాళ్వా రనఁబడు శ్రీవత్సాంకుని పౌత్రుఁడు ఇతఁడు స్వయముగానే దీనికి వ్యాఖ్య నిర్మించెను. ఆర్యాఛందోబద్ధమయిన యీ కావ్యము గూఢార్థమైనను జదువ నింపుగా నుండును—

"పరమోఽక్షరో మహీయా న్నాగాధ్యాసీ సమేతు నరకాన్తః
పరమోక్షరో మహీయాన్ నాగాధ్యాసీ సమేతు నరకాన్తః"

యమక భారతము—అను భారతకథతోడి యమకకావ్యము చిన్న దొకటి కలదు. ఇది. ఆనందతీర్థకృతము. ఇతఁడు సన్యాసి. దీనికితఁడే వ్యాఖ్యానముగూడ నిర్మించెను. ఒక యుదాహరణము—

"యస్య కరాలోలం చక్రం కాలః పరస్య హి కరాలోఽలం చక్రమ్"

ఈ మధ్వాచార్యుఁడు ౩౭ కృతులు నిర్మించె నందురు.

చిత్రబంధ రామాయణము—ఇది చెరుకూరి వేంకటేశ్వర పండితుఁడు నిర్మించిన యాఱుసర్గల కావ్యము. ఇతఁ డాంధ్రుఁడు. స్తోత్రరత్నాకరము చూడామణి మొదలగు కృతులు నిర్మించిన యజ్ఞనారాయణ పండితుని పుత్రుఁడు. మున్నూటయేఁబది సంవత్సరముల క్రిందటివాఁడు. ఈ గ్రంథము పెద్దది కాదుగాని యిందాఱు కాండలలోని కథయు సంగ్రహముగా నున్నది. చిత్రబంధయమక కవిత్వ ప్రీతి యాంధ్రదేశీయుల కొక కాలమున మిక్కిలి హెచ్చెను. అలంకారిక గ్రంథములు రచియించి కృతులిచ్చిన వారందఱును బంధచిత్ర కవిత్వములు చెప్పినవారే. ఇతని నాగబంధ మొకటి యుదాహరణము—

"అయ కాయ చయ ధ్యేయ భయహేయ వరశ్చయ
వ్యయ క్షయ నయ శ్రేయ జయ మాయ ద మన్న య"

ఇత్యాదిగా బహుబంధములతోను యమకములతోను జిత్రముగానున్న దీనికిఁ గవితండ్రి యజ్ఞనారాయణ పండితుఁడే వ్యాఖ్య నిర్మించెను

"స్వపుత్రరచితం చిత్రబంధ రామాయణాహ్వయమ్,
వ్యాకరోతి మహాకావ్యం యజ్ఞనారాయణ స్సుధీః"

క్రీ. ౧౮౦౦-౧౮౫౦ నడుమ వాఁడైన యాంధ్రదేశ విద్వత్కవి శిష్టు కృష్ణమూర్తిశాస్త్రి కంకణబంధ మనుపేర నొక యానుష్టుభ శ్లోకము రచియించెను. అది యెక్కడ ప్రారంభించినను ముప్పది రెండక్షరము లగునట్లు ముందుకో వెనుకకో చదువుచుఁ బోయిన నొక శ్లోక మేర్పడును. అటేర్పడిన యఱువది నాలుగు శ్లోకములలోను రామాయణకథ యిమిడియున్నది. ఆ శ్లోక మిది.

"నేతా దేవాళీనా మాశా ధానాధీనానే కాలోకీ,
మాస్థానా భాఖ్యాయోగీశం, పాయాదేతం రామోరాజా"

కవికర్పటిక—అను నొక చిత్రకావ్యము కలదు. దీనికర్త వాదీంద్రకవి. దీని దేశకాలములు తెలియవు కాని, ఇది యర్వాచీనమే. దీని ప్రయోజనము కవి యిట్లు తెలిపియున్నాఁడు.

"యత్నా దిమాం కంఠగతాం విధాయ
శ్రుతోపదేశా ద్విదితోపదేశః,
అజ్ఞాతశబ్దార్థవినిశ్చయోఽపి
శ్లోకం కరోత్యేవ సభాసు శీఘ్రమ్."

ఈ గ్రంథములోఁ జూపిన పద వాక్యములను వల్లించి యున్నచో, ఆయా ఛందస్సులలో శ్లోకము చెప్పవచ్చును. ఆ పద వాక్యముల క్రమము జ్ఞప్తియం దుంచుకొన్నఁ జాలును. ఇందుకుఁ జంద్రోదయ వర్ణనకు వల్లించవలసినవి ఐదక్షరముల పదములు-కర్పూరపూర-డిండీరపిండ-రజనీకర-ఇత్యాదులు-వీనితరువాతఁ జేర్పఁ దగినట్లు వల్లించవలసిన మూఁడక్షరముల పదములు-నీకాశమ్- సంకాశమ్-ఇత్యాదులు - ఇపుడు, కర్పూర పూరనీకాశమ్ - అని యనుష్టుప్ఛందస్సులో నొక

పాదము వచ్చినది. ఇట్లే నాలుగు పాదములకుఁ దగిన పదముల పట్టిక లిందుఁ గలవు. ఈ విధముగా శార్దూల విక్రీడితాది వృత్తములకును గలవు. విఖ్యాతో గుణ శాలినాం - విద్వా నయం రాజతే - ఇద్యాదులు.

ఇట్లే వేంకటేశపండితుఁడు రచియించిన యాఱుసర్గల రామకథాశ్రయమైన యమకార్ణవమును, వాసుదేవకవి నిర్మించిన యెనిమిదాశ్వాసముల యుధిష్ఠిరవిజయమును జటిలముగా నున్నవి. ఇందు రెండవది కేరళదేశ రాజగు కులశేఖరుని కాలమున నుదయించినది. దీని కవి. భారత గురుశిష్యుఁడు విప్రసత్తమ (బాప నల్లూరు) గ్రామనివాసి. ఇతని కావ్యము నముద్రితమే. ఇందలి శ్లోకములు పద విభాగపద్ధతిని వ్రాయఁబడుట యను నొక విశేషము కనఁబడుచున్నది. దీనివలన నర్థము సులభముగా స్ఫురించును. ఇందు కొక యుదాహరణము.

"తరవః భూరిచ్ఛాయాః సమానఫలదాయినీ చ భూః ఇచ్ఛాయాః"

దీనికి, అచ్చియాంబా సుదర్శనభట్టుల పుత్రుఁడైన సౌక్యనాథుఁడు బాల వ్యుత్పత్తి కారిణి యనుపేర వ్యాఖ్య వ్రాసెను. ఇతఁడు చోళరాజ్యములోని కావేరీ ప్రాంతమందలి సాత్తనూరు గ్రామనివాసి.

నలోదయ మనెడి నాలుగాశ్వాసముల కావ్య మొకటి దేశప్రసిద్ధము. ఇది కాళిదాసకృత మని యిందలి గద్యలు చెప్పుచున్నవి. దీనికి మల్లినాథుఁడు మైథిల శ్రీ ప్రజ్ఞాకర మిశ్రుఁడు కృష్ణపండితుఁడు తిరువేంగళసూరి మొదలగు పెక్కండ్రు విద్వాంసులు రచియించిన వ్యాఖ్యలు కలవు వీరందఱుగూడ వ్యాఖ్యా గద్యలలో, "ఇతిశ్రీ కాళిదాసకృతౌ నలోదయే -" అను మాటలు వ్రాయుటచే, కాళిదాసను నొక కవి దీనిని నిర్మించియుండునని విశ్వసింపవచ్చునుగాని, ఈ కాళిదాసు రఘు వంశాదికర్త కాళిదాసు గాక, ఈ పేరుగల తరువాతి కవులలో నొకఁడై యుండునని యూహింపవలసి యున్నది. శాకుంతలకార కాళిదాసు నలోదయ కావ్యము రచియించె ననుటకు విశ్వసింపఁదగిన ప్రమాణములు కనరాకపోవుటయే పై యూహకు మూలము. ఈ కృతి యమకాను ప్రాసభూయిష్ఠమగుట మఱియొక హేతువు. రఘు వంశాదులం దీ యలంకారములు లేవనియే చెప్పవచ్చును. విక్రమోర్వశీయములో నొకచో-'సర్వక్షితి భృతాంనాథ' ఇత్యాది పూర్వార్థము పునరావృత్తమైనదిగాని, అది యక్కడ మిక్కిలి సందర్భోచితము. ఇందలి మొదటి మంగళాచరణ శ్లోకము కృష్ణపరమగుటకూడ నింకొక హేతువు. ప్రసిద్ధ కాళిదాసు కృతులలో నున్నంతవఱకు మంగళాచరణ శ్లోకములు శివపరములు. ఈ కారణములనుబట్టి

యమక ప్రధాన మగుటచే నంత రసజనకము గాకయున్న యీ కావ్యము విఖ్యాత కాళిదాసు రచియించినది కాదని చెప్పవలసి వచ్చుచున్నది. ఇది యతని కవిత్వము కా దనుటకు మొదటి శ్లోక మొకటే చాలును.

"హృదయ సదా యాదవతః, పాపాటవ్యా దురాసదా యాదవతః
అరిసముదా యాదవతః, త్రిజగన్మార్గాః స్మరేణ దాయాదవతః"

ఇట్లు శ్లేషయమక వైచిత్ర్యములతోడి కావ్యములు మఱికొన్ని కలవు. కాని, యెట్లయిన వీనిసంఖ్య మిక్కిలి తక్కువ. వీని ప్రచార మంతకంటెను దక్కువ. కావ్యమంతయుఁ దన్మయమగుటయే యందుకుఁ గారణము. భరతాచార్యుఁడు తొలుత యమకము నొక యలంకారముగాఁ బేర్కొనియున్న మాటయుఁ దరువాత దండ్యాచార్యాదులు శ్లేషాను ప్రాసాదులను బేర్కొనుటయు సత్యమే. కాని, అవి తక్కిన యలంకారములతోపాటు కావ్యమున నుండఁదగునని వారి యాశయము కాని, కావ్యమంతయుఁ దన్మయముగానే యుండఁదగునని కాదు. అంతకుమున్ను శ్లేష యమకచిత్ర కవిత్వ ముండీ యుండనట్లు బీజరూపమున నున్నది గాని పైకి బాగా అంకురించలేదు. భారవి నాఁడిది చక్కఁగా మొలకెత్తినది. మాఘుఁడు దానిని బోషించియున్నాఁడు. బాణసుబంధు కవిరాజాదులు పెంచి పెద్దదానిని జేసినారు. అయినను వారి కావ్యములు కేవలము తన్మయములు కావు.

శబ్దాలంకారము పైమెఱుఁగే కాని, అది యర్థాలంకారమువలె మనస్సు నాకర్షింపఁ జాలదని యాలంకారికు లందఱి యభిప్రాయములను బట్టియుఁ దెలియ వచ్చును. కవిత్వమునకు జీవమైన రసముఁ బోషింపఁ గొన్ని యర్థాలంకారములు తోడ్పడు ననవచ్చును గాని శబ్దాలంకార మెన్నఁటికి నట్టిది కాఁజాలదు. అట్టియెడఁ గావ్యమంతయు రెండు మూఁడు నాలు గర్థములు వచ్చునట్లు రచియించుట క్లేశావహ మైనను గవి పాండిత్యమును బ్రకటించునే కాని, సహృదయుల మనసు రంజింప రస మెట్లు పుట్టించును? రసోత్పాదకముగాని యట్టి కవిత్వము 'హేయా శబ్దార్థ గుంఫనా' అను రాజశేఖరుని మాటకు గుఱియగును గాని పాఠకుల యాదరమున కెట్లు పాత్రమగును? అదియే యీ కావ్యముల యభిరుచికి మూలము.

హర్షనైషధము తరువాత మొన్న మొన్నటి వఱకుఁ బుట్టుచు వచ్చిన వానిలోఁ బౌరాణిక కావ్యములు వేయిఁడుననుట యతిశయోక్తికాదు. అముద్రిత గ్రంథ పట్టికలలోని వానిపేళ్లు వ్రాయుటకైన నిందు చోటు చాలదు. అం దెన్నఁ దగిన వానిలోఁ గొన్ని—

యాదవాభ్యుదయము — ఇరువది నాలుగు సర్గల యీ మహాకావ్యము సర్వ తంత్ర స్వతంత్రక తార్కిక సింహేత్యాది బిరుదములుగల వేదాంత దేశికుఁడను వేంకటనాథ పండితుఁడు రచియించెను. తర్క విశిష్టాద్వైత మతగ్రంథము లెన్నో రచియించి కీర్తిగాంచిన యీ విద్వన్మణి క్రీ. ౧౩ వ శతాబ్ది యుత్తర భాగములోని వాఁడు. ఇతని గ్రంథములు సుమారు నూఱు. హరివంశము ననుసరించి శ్రీకృష్ణుని జననాది వృత్తాంత మంతయుఁ బూర్తిగా నింపు వర్ణించియున్నాఁడు. ఇది నిజముగా నెల్ల విధముల రఘువంశమును బోలియున్న దనవచ్చును. అప్పయ దీక్షితులవంటి మహా విద్వాంసుని కాహా పుట్టించి యతనివల్ల వ్యాఖ్యగన్న యీ కావ్య మిట్టిదని ప్రశంసింపఁ బనిలేదు.

అపర శంకరాచార్యుఁడన్న ఖ్యాతి గన్నవాఁడును, కాంచీ మండలములోని యడెపోల గ్రామమున నివసించినవాఁడును, విశ్వజిత్యాజి రంగరాజమఖి పుత్రుఁడును, క్రీ. ౧౫౫౪-౧౬౨౬ నడుమఁ జంద్రగిరి నేలిన వేంకటపతి రాయల మన్నన లందినవాఁడు నయిన యీ యప్పయదీక్షితులు, అద్వైత శైవమత గ్రంథములును మధ్వమత ఖండన గ్రంథములును, వృత్తివార్తిక సిద్ధాంతలేశ సంగ్రహాద్యుత్తమ గ్రంథములును సుమారు నూఱు రచియించిన విద్వత్కవిరత్నము. ఇతని యలంకార గ్రంథములలోఁ గువలయానందము సకల దేశముల వ్యాపించినది. భారత తాత్పర్య సంగ్రహము రామాయణ సారసవము మొదలగు నితని మహాకావ్యము లెన్నో కలవు. కాని, అవి ప్రఖ్యాతికి రాక యణఁగిపోయినవి. ఇతఁడు నిర్మించిన వ్యాఖ్యలలో గోవింద మంత్రికృత హరివంశసార చరిత వ్యాఖ్య సర్వంకషముగా నున్నది.

యదునాథ చరితము — భాగవత సంగ్రహమను నామాంతరము గల యిది పదిసర్గల కావ్యము. దీని కర్తపేరు కనఁబడదుగాని యిది మలయాల దేశములోని కూపక రాజవంశమునకుఁ జెందిన రాణియైన యన్నపూర్ణేశ్వరి యాదరణమున నుదయించి నట్లవతారిక తెలుపుచున్నది. ఇందు శ్రీకృష్ణ చరితము చక్కఁగా వర్ణింపఁ బడినది. ఇట్టిదే—

గోవింద చరిత — ఇది మలయాల దేశములోని యొక రాజగు రవివర్మ యాదరమున వాసుదేవుఁడను కవి రచియించిన పదిసర్గల కావ్యము. ఇది పైయాదవాభ్యుదయము ననుకరించి నట్లున్నది. ప్రద్యుమ్నోత్తర చరితమను ౧౧ సర్గల యొక కావ్య మముద్రితమై యున్నది. దాని కర్తయగు మృత్యుంజయ కవి సుప్ర

సిద్ధుఁడగు రత్నఖేట శ్రీనివాస దీక్షితుని సంతతివాఁడు. ఘటికాశత గ్రంథకర్తయైన యయ్యా దీక్షితుని పుత్రుఁడు. ఈ కవి శబ్దార్థ చిత్రముల నిట్లు పొగడియున్నాఁడు.

"కాన్తేవ సూక్తిః కుసుమప్రవాలై శ్శబ్దార్థచిత్రై రపి యాతి శోభామ్"

బాలభారతము—అను పన్నెండు సర్గల కావ్య మొకటి యముద్రితమైనది తంజావూరు పుస్తక భాండాగారమున నున్నది. ఇది రచియించినవాఁ డగస్త్య పండితుఁడని మాత్రము సర్గాంత గద్యలు చెప్పును. రుద్రమదేవీ గణపతి దేవుల దౌహిత్రుఁడును, క్రీ. ౧౨౯౬-౧౩౨౩ నడుమ నోరుగల్లు రాజధానిగా నాంధ్రదేశ మేలినవాఁడు నగు ప్రతాపరుద్రుని యాస్థానకవియై విద్యానాథ బిరుదమందిన యగస్త్యుఁడే యీ యగస్త్య పండితుఁడని తోఁచుచున్నది. ఈ విషయ మేమియు వ్యాఖ్యానమున లేదుకాని, దీనికి మనోహర యనుపేర గొప్ప వ్యాఖ్య నిర్మించిన సాలువ తిమ్మయ దండనాథుఁడు శ్రీకృష్ణ దేవరాయల యాస్థానములోని వాఁడనని చెప్పుకొనుటచేతను, అతని నాఁటికే యిది పాఠకుల నాకర్షించిన పూర్వ కావ్యముగా గణనకెక్కుటచేతను, అప్పటి కొక శతాబ్దివెనుక నిది పుట్టియుండుననుట యసంభావ్యము కాదు. అదిగాక, ఆ కాలమునందు అగస్త్యుఁడను పేరుగల మఱియొక కవి ప్రసిద్ధుఁ డైనట్లును గనఁబడదు. కావున నీ యగస్త్యుఁడు ప్రతాపరుద్రీయ కర్తయగు విద్యానాథుఁడే యను ప్రతీతిని విశ్వసింతము. గ్రంథము మహాభారత సంగ్రహము, కవిత్వము రసవంతము. వ్యాఖ్యానము కూలంకషము. విద్వద్రంజకములైన యీ మూలవ్యాఖ్య లముద్రితము లగుట విచార్యము.

దీనివలెనే రామాయణ కథ యంతయు సంగ్రహింపఁబడిన విశేషణ రామాయణ మను కావ్య మేడుకాండల వెలసినది. కవి వీరరాఘవుఁడు. కాలము సరిగాఁ దెలియరాదు గాని పదునాఱవ శతాబ్ది కీవలివాఁడు కావచ్చును ఇతఁడు నెల్లూరి రంగమంత్రి పౌత్రుఁడు. వీణవేంకటపతి పుత్రుఁడు శ్రీమచ్చాటు కథాశుకావ్య రచనా చాతుర్య వాగ్వైఖరీ శ్రీ వైచిత్ర్య ధురంధరుఁడు. ఈ విషయము గ్రంథాన్త శ్లోకములఁ దెలియవచ్చినది.

అప్పయదీక్షితుల సోదరుని పౌత్రుఁడును భూమిదేవీ నారాయణ దీక్షితుల పుత్రుఁడునగు నీలకంఠ దీక్షితు లనేక కృతులు రచియించెను ౧౬౩౬ లో నితఁడు నీలకంఠ విజయము రచించినట్లు వ్రాసికొని యున్నాఁడు. ఇతని శివలీలావర్ణన మిరువదిరెండు సర్గల మహాకావ్యము. శివకథా కావ్యములలో నిది యత్యుత్తమ మనఁదగి నట్లున్నది.

కృష్ణవిజయము—ఇది పన్నెండు సర్గల కావ్యము. కేరళ దేశమందు విహారాచలమను క్షేత్రము కలదు. అందందబికారాధన తత్పరుఁడైన రాఘవ పండితుఁడను సర్వవిద్యావేత్త యుండెను. అతఁడు కేవలవర్మ యనెడి కోలాధిపునకు కులగురువైనవాఁడు. ఆ పండితుని శిష్యుఁడు శంకరుఁడు. కోలభూపాలుఁ డొకప్పుడు కృష్ణ చరిత్రము కావ్యముగా రచియింపుమని కోరఁగా శంకరుఁ డీ కావ్యము రచియించెను. ఈ విషయ మందలి యవతారికవల్ల దెలియుచున్నది. ఈ శంకరుఁడు గూడ యమకాను ప్రాసాలంకార ప్రియుఁడైనట్లు కావ్య వర్ణనవల్ల విదితమగుచున్నది. కవిత్వము రసవంతముగానే యున్నది.

కృష్ణాభ్యుదయ మనెడి మఱియొక కావ్య మిట్టిదే కలదు. దీని కర్తయగు వరద దేశికుఁడు వాదిహంసాంబుద వంశావతంసుఁడైన కారికాదర్పణ కర్తయగు నప్పయార్యుని పుత్రుఁడు. ఇతఁడును, ఇతని తండ్రియుఁ గూడ ననేక కృతులు నిర్మించిన ట్లవతారికవల్లఁ దెలియునుగాని యవి కనరావు. ఈ కృతియైన నచ్చుపడినట్లు కనఁబడదు.

కృష్ణాయన మనుపేర నొక పెద్ద కావ్య ముదయించినది. ఇపు డిందలి కొంత భాగము మాత్రమే సజీవమై యున్నదిగాని, దీని యెత్తుగడ చూడ నిది వాల్మీకి రామాయణము నన్నివిధముల ననుకరించినట్లు కనఁబడుచున్నది. కర్త భరద్వాజుఁడు. కావ్య మార్షము; తదనంతర కావ్యము (అనఁగా నాదికావ్యమైన రామాయణము తరువాతఁ బుట్టినదని భావము); ముఖ్యభాగములు కాండలు. అవాంతర భాగములు సర్గలు. ఇందుకు—''ఇత్యార్షే శ్రీమత్కృష్ణాయనే తదనన్త కావ్యే భగవదనుగ్రహ బ్ధే భరద్వాజప్రోక్తే ద్వితీయకాణ్డే లక్షణాకుమారోదయో నామ షష్ఠః సర్గః''

ఇత్యాది గద్యలే ప్రమాణము. కాని,

''సమస్తాన్ వేదాన్తా నతినిపుణ మాలోచ్య వివిధైః,
పురాణై ర్గీతాభిః స్మృతిభి రితరాభి శ్చ బహుధా,
వినిర్ణీతాం రామానుజమునిభి రాలమ్బ్య సరణిం
జగత్ప్రాదుర్భావం వివిధ మహ మిచ్ఛామి భణితుమ్''

అనెడి యవతారికలోని శ్లోకముబట్టి రామానుజాచార్యుల శిష్య ప్రశిష్య సన్తతిలోని యొక భక్తుఁడు రామాయణమువంటి కావ్యము నిర్మింపఁ గుతూహలపడి,

ఆది పురాతన మనిపించుకొనుటకు భరద్వాజుని పేరుపెట్టి దీనిని రచియించెనని తెలియవచ్చును. లేక, కవిపేరు భరద్వాజుఁడైనను గావచ్చును. ఎట్లయిన నిది యర్వాచీనమే.

ప్రసన్న రామాయణ మను నిరువదిరెండు సర్గల కావ్యము సరిగా రామాయణము ననుసరించి యున్నది. దీనికర్త, ఆంధ్రుఁడు, శ్రీపతి పుత్రుఁడు. దేవయార్యుఁడు. హరితస గోత్రుఁడు. ఈ కావ్యము పూర్వోక్తమైన వామన భట్టబాణుని రఘునాథ చరితముతో సాటి యగుచున్నది. ఇట్లు పౌరాణిక పురుషులు నాయకులు గాఁగల కావ్యములలోఁ గీర్తిఁబడఁదగిన వెన్నోని కలవు మఱియుఁ బురాణ ప్రసిద్ధలైన పార్వతీ, సీతా, రుక్మిణీ, జాంబవతీత్యాది మహా నాయికలను శివరామ కృష్ణాది నాయకులు పరిణయ మగుటయను విషయముతో వెలసిన, పరిణయ కావ్యములు ససంఖ్యముగా నున్నవి. అందు జాంబవతీ పరిణయ మను మహాకావ్యము నేకామ్రనాథుఁడు వర్ణించియున్నాఁడు. ఇతఁడు రాణావంశ రాజులలో జగదేక రాయల ద్వితీయ పుత్రుఁడైన యంకుశరాజు రెండవ కుమారుఁ డిమ్మడి యంకుశ రాజు నాశ్రితుఁడు ఇందలి మొదటి సర్గలో రాణారాజుల క్రమము చూపఁబడినది. శిథిలావస్థలోనున్న యీ కావ్యమునఁ గొంత భాగము మాత్రమే పంచమ సర్గవఱకుఁ గనఁబడుచున్నది.[1] ఇట్టిదే సీతా పరిణయమను నైదుసర్గల కావ్యమొకటి సూర్య నారాయణ కవికృతము నముద్రితమై యున్నది. ఇందు బంధకవిత్వము కూడఁ గొంత కలదు. ఈశ్వర సుమతి రచియించిన పార్వతీ పరిణయ మెనిమిది సర్గల కావ్యముగాఁ గనవచ్చును. అదియుఁ బైవానివలెఁ గవిత్వ రమ్యమై యున్నది.

రాజ చూడామణి దీక్షితుఁడను నొక దాక్షిణాత్యకవి రుక్మిణీ కల్యాణమను పదిసర్గల యుత్తమ కావ్యము నిర్మించి యున్నాఁడు. ఈ దీక్షితుఁడు తంజావూరు పాలకుఁడైన రఘునాథ భూపాలుని యాస్థానమున విద్వత్కవియై బహుకృతులు రచియించినవాఁడు. మూర్త్యంబికాయజ్ఞ తేంద్రుల పుత్రుఁడైన రఘునాథుఁడును, పారిజాతపహరణ వాల్మీకిచరిత నలాభ్యుదయాది కృతులు రచియించిన వాఁడని యతని కృతుల యవతారికలలోను, ఆనందరాఘవ ప్రస్తావనలోను గనఁబడు చున్నది. గ్రంథకర్తయైన దీక్షితుఁడు కామాక్షీసత్య మంగళరత్నఖేట శ్రీనివాస దీక్షితుల పుత్రుఁడు, అర్ధనారీశ్వర గురుని శిష్యుఁడు.

---

1. చూ. మద్రాసు ప్రాచ్య పుస్తకాగారమందలి లిఖిత పుస్తక పట్టిక 20 - (1918).

ఈ కవి యవతారికలో వాల్మీకి ప్రభృతి కవులను బ్రశంసించుచుఁ బదు నాల్గవ శతాబ్దిలోని వామన భట్టబాణుని అగస్త్యుని (విద్యానాథుఁడు) వర్ణించి యున్నాఁడు. ఇతని కవిత తీఁగ సాగినట్లు సరసశైలీ విలసితమై మధురముగా నుండును.

రుక్మిణీ పరిణయము మఱియొకటి చక్రకవి రచియించెను. అమ్మాలోక నాథుల తృతీయ పుత్రుఁడైన యితఁడు తన యన్నలగు పతంజలి రామచంద్ర పండితులవద్దనే విద్య నభ్యసించినవాఁడు. సర్గాంత శ్లోకరచనమున నితఁడు గూడ శ్రీహర్షు ననుకరించినవాఁడు. కవిత్వము రసవంతముగానే యుండును. కాని, యిట్టి వానిని లోక మెఱుఁగదు గదా !

అముద్రిత గ్రంథపట్టికలోఁ గనవచ్చు పై గ్రంథములవంటి కావ్యము లపార ముగా నున్నవి. వానిలో నేది చూచినను విడువఁదగినదిగాఁ గనఁబడదు. ఒక్కొక్క శాస్త్రమందు పరిపూర్ణ పాండిత్య మార్జించిన శాస్త్రపండితులవలెనే సాహిత్య విద్యలో నిపుణులైన పండితు లంపఱుగూడ నేదో యొక కావ్యమో రూపకమో అలంకార గ్రంథమో రచియించుచునే వచ్చిరనుట సత్యము. అందును దక్షిణ దేశమందును, ఆంధ్రదేశమందునుగూడ వందలకొలఁది గ్రంథము లుదయించినవి. కడచిన యేడు వందల సంవత్సరములలో నందును బదియేడవ శతాబ్ది కడపటివఱకు సంస్కృత మున బహువిధ కృతు లుదయించి కొంతకాలము దేశమున సంచరించి సుమారు నూఱు సంవత్సరములుగా వాడుకలేక యణఁగి యున్నవి.[1]

క్రీ. ౧౨ వ శతాబ్దిలోని కాశ్మీర దేశీయుఁడు గాశ్మీర చరిత తంత్రపతియు నైన కవిరాజ రాజానక మంఖకుఁడు నిర్మించిన యిరువదియైదు సర్గల శ్రీకంఠ చరితము భట్టనోన రాజపుత్రుఁడగు జోనరాజు వ్యాఖ్యానమున విలసిల్లుచున్నది. కవిశేఖరుని యెనిమిది సర్గల హరవిలాసమును, లోలంబరాజు నైదుసర్గల హరి విలాసమునుగూడ సవ్యాఖ్యములై మనోహరము లగుచున్నవి. లోలంబరాజు హరిహర మహారాజు నాశ్రితుఁడఁట. ఈ రా జెక్కడివాఁడో తెలియదు.[2] త్రివిక్రమ పండితుని యుషాహరణమును, శివానందుని దేవావతరణమును, మాధవార్యుని

1. చూ. మద్రాసు — తంజావూరు — బొంబాయి — కలకత్తా — లండన్ లైబ్రరీల లోని లిఖిత సంస్కృత గ్రంథ పట్టికలు.

2. నానాగుణై రవనిమండలమండనస్య, శ్రీసూర్యనామ హరిభూమిభుజో నియోగాత్, త్రైలోక్యకౌతుకకరం క్రియతేస్మ కావ్యం, లోలంబరాజకవినా కవినాయకేన— అవతారిక —

నరకాసుర విజయ కావ్యమును, కృష్ణకవి భారతవంశ కావ్యమును భాషయందుఁ గాని శైలియందు గాని ప్రసిద్ధ కావ్యములకుఁ దీసిపోవు. ఉత్ప్రేక్షా వల్లభుని భిక్షాటన కావ్యము కొంతకాలము దేశాటనము చేసియున్నది. శృంగార ప్రధాన సుందరీ శతక కర్తయైన యితని మొదటిపేరు గోకులుఁ డని యా శతకము తుద నున్నది.

"శ్రీగోకులస్య సుకవే రుత్ప్రేక్షా వల్ల భేత్యభిధా"

భిక్షాటనమున విచిత్ర విషయకములైన యిరువది పద్ధతులు కలవు. అందలి యవతారికలోని రెండు శ్లోకములు—

"వృత్తం వసన్త తిలకం విషయ శ్శివస్య
　　భిక్షాటనం కవి రహో శివభక్త దాసః,
శృంగార ఏవహి రసస్త దిహ ప్రబన్ధే,
　　శ్రద్ధా న కస్య యది సూక్తి వినోద శీలః"

"వాణై శ్శివార్చనవిధౌ మమ వాణవాచం
　　కాదంబరీః ృతి చమత్కృతి మప్యుదారామ్,
ఉత్ప్రేక్షయా జగతి వల్లభకీర్తి మస్మిన్
　　భిక్షాటనే తిలకయన్తు కవీంద్ర చంద్రాః"

"భిక్షాటనేన పురుహూత పురాంగనానా
　　మాకస్మికోత్సవ విధాయిని చంద్రమౌళౌ,
తాసా మనంగశరజర్జర మానసానాం
　　నానావిధాని చరితాని వయం వదామః"

వీటినిబట్టి యీ గ్రంథ విషయ మంతయు విదితము. త్రివిక్రమ పండితుని పుత్రుఁడగు నారాయణ పండితుఁడు పారిజాతాపహరణ మను మూఁడుసర్గల కృతి రచించెను. దీనికి, క్రీ. ౧౬౩౫ లో. చింతామణి పండితుఁడు వ్యాఖ్య రచియించెను. ఇంక నిట్టి వెన్నెని కలవు ఆ పుస్తకములయు, తత్కవులయు, తత్పోషకులయుఁ బేళ్ళయినఁ దెలుపుదమన్న గ్రంథవిస్తర భీతి పీడించుచున్నది. అందుచే నిఁకఁ గావ్యముల యితర విభాగము లొకింత చూతము.

సందేశ కావ్యములు——ఇవియును సారస్వతమున హెచ్చు కలవు. వీనిని గూర్చి కొంద ఱిదివఱకు విపులముగా వ్రాసియున్నారు.[1] కావున నీ విషయ మిందు సంగ్రహముగా ముగింతము.

సందేశ కావ్యములకుఁ దొలుత దారి చూపినది వాల్మీకి రామాయణములోని హనుమత్సందేశము. ఆ దారి ననుసరించి మొదట నడచినది మహాకవి కాళిదాసు మేఘసందేశము. తరువాతి వన్నియు దీని ననుకరించి యనుగమించినవనుట నిర్వివాదము. ఇప్పటికిఁ గనవచ్చిన వైతేనేమి వినవచ్చిన వైతేనేమి, సుమారు డెబ్బది సందేశ-దూత-కావ్యములు కలవు గాని వానిలో నెల్ల సహృదయుల హృదయమున నిల్లుకట్టుకొన్న దీ మేఘసందేశ మొక్కటియే. వానిలో ముప్పాతిక మువ్వీసము కావ్యములు దీనితో సరివత్తమని కాఁబోలు మందాక్రాంతనే వరించినవి కాని, ఆవేషము వేసినంత మాత్రమున నవి మేఘసందేశము లైనవా? అందుచే సందేశ కావ్యము కాళిదాసోపజ్ఞ మనకతప్పదు. ఇదే కాదు, పాఠ్యకావ్యములలో స్వకపోల కల్పనము కాళిదాసోపజ్ఞమన్నను సాహసము కాదు.

ఇందలి వస్తువందుమా, అత్యల్పము. కుబేర శప్తుఁడైన యక్షుఁడు భార్య నెడఁబాసి చిత్రకూట రామగిర్యాశ్రమమునఁ బరితపించుచుఁ దన ప్రియురాలికిఁ దన యవస్థ తెలుపుమని మేఘునితోఁ జెప్పుట. ఈ చిన్న విషయము భావ ప్రపంచమునఁ బడి కాళిదాస ప్రతిభచే బహుభంగుల విస్తరించి ౧౧౫ శ్లోకముల కావ్యమైనది.[2] ఇందు పూర్వమేఘమునఁ జిత్రకూట శిఖరమునుండి యలకాపురమునకుఁ బోవు మార్గమును, ఉత్తర మేఘమున నలకాపుర యక్షగృహములును వర్ణింపఁ బడినవి. ఇందలి ప్రతి వర్ణనము కథతోఁ జక్కఁగా నతుకుచు రసోచితమగు ననుటయే యిందలి విశేషము - ప్రధాన విషయ మభూత మపూర్వము. తద్వర్ణనము లోకానుభవ సిద్ధము. రసము రసిక జనరంజనము. ఈ కావ్యరంగమునఁ బ్రత్యక్షమైనవి సచేతన యక్షుఁడు, అచేతన మేఘుఁడు నను రెండు పాత్రములు. ఇందు మాటలాడున దొకడే. కాని, యీ కావ్యము చదువునపుడు మన మున్నచోట

---

1. చూ. శ్రీ చింతాహరణ చక్రవర్తి పండితులు కలకత్తా భారతీయేతిహాస త్రైమాసిక పత్రికలో (1927 సంచికలు) వ్రాసియున్నారు. వారి వ్యాసము లనుబట్టి శ్రీ యాయుణ్ణి వీరరాఘవాచార్యులుగారు, ఆంధ్ర సాహిత్య పరిషత్పత్రికలో (1930-31 - సంచికలు) తెలుఁగున వ్యాసములు వ్రాసియున్నారు.
2. మేఘదూత శ్లోకసంఖ్య 110 మొదలుగా 121 వరకు వివిధ పుస్తకములలో వివిధముగా నున్నది.

మన ముందము ఎన్నో పుణ్యనదులు కన్నులారఁ గాంచి యందలి జలము ద్రాగుదుము. ప్రకృతిరమ్యములైన యెన్నో గిరులెక్కి విహరింతుము. పుణ్యక్షేత్రముల లోని దేవతల నెందఱినో దర్శింతుము. మహానగరములు జనపదములు నెన్నో కనువిందుగాఁ గాంతుము. ఎన్నో ప్రకృతిలీలల నుల్లము రంజిల్ల నోలలాడుదుము. ఇంతయేల? ఉత్తర హిందూదేశ మంతయుఁ గలయఁ దిరుగుదుము. మనమే యక్షుల మగుదుము. మనమే మేఘుల మగుదుము. ఆహా! ఇది గదా కవితాశక్తి! అట్టి యనిర్వచనీయమైన శక్తి కాలవాల మీ మేఘసందేశము.

ఇది సుమా రేఁబదిమంది వ్యాఖ్యాతల నాకర్షించిన దనుటయే దీని మహిమకు నిదర్శనము. వారిలో వ్యాఖ్యాతృ చక్రవర్తియైన మల్లినాథసూరికి వ్యాఖ్యా రచనము నల్లేరుమీఁద బండి. అట్టి మహనీయుఁడు "మాఘే మేఘే గతం వయః" అన్నాఁ డనుటకంటె దీని భావగాంభీర్యమును సారస్యమును వర్ణింపఁగలమా? ఉపాధ్యాయులు దీని సారస్యమునకు మఱఁగి దీనిని బంచకావ్యములలోఁ జేర్చి బాల్యమునందే విద్యార్థులకుఁ బాఠము చెప్పుచు వచ్చుట యొక విధముగా మేలే యైనదిగాని, నిజమున కిది కావ్య జ్ఞానముతోఁ బ్రాపంచిక జ్ఞానముగూడఁ గొంత యలవడిన పిదపనే పాఠము చెప్పవలసిన గ్రంథమని మాత్రము చెప్పక తప్పదు.

సందేశ కావ్యమైన యిందలి సందేశ మేమియను విషయమును వ్యాఖ్యాతలు చర్చింపలేదు నిర్ణయింపలేదు. చెప్పవలసిన సందేశము నాయకునిచేఁ జెప్పింపకయే కవి విడిచియుండునా యని యాలోచించి, యుత్తర మేఘములోని నలువది రెండవ శ్లోకమందలి విషయమే సందేశమై యుండునని నా సంస్కృత కవి జీవితమున మున్ను వ్రాసియున్నాను. అది యిది- "ప్రేయసీ! ప్రణయకుపితవైన నీ రూపమును శిలాఫలకమున ధాతురాగములతోఁ జిత్రించి నీ పాదములమీఁదఁ బడినట్లు నా రూపమును జిత్రింపఁ దలఁచునంతలోఁ బొరలివచ్చు కన్నీళ్ళచే నా దృష్టి జడమై పోయినది. అకటా! పాడుదైవము చిత్రరువులోఁ గూడ మన సమాగమము సహింపక పోయెనుగదా!"[1]

"వాగింద్రియము లేనివి, అవ్యక్త వాగింద్రియములు నగు మేఘశుకాదులను దూత్యకర్మకుఁ బ్రయోగించుట యయుక్తిమద్దోషము. విరహపరవశు లగు వా రున్మత్తులవలె నట్లు సంభాషించుట కలదని సుమేధసులగు కవులట్టి దూత్యమును

1. త్వా మాలిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధాతురాగైః శిలాయామిత్యాది—

వర్ణించుట యుక్తియుక్తము కాదు" అనుచు మేఘదూత శుకదూతాది సందేశ కావ్యములను భామహుఁ డుదాహరించి యున్నాఁడు [1] అతని మతమున నిట్టి దూత్య వర్ణన మయుక్తి మద్దోషమైనను, కవులు దీనిని వర్ణించుట యనుచితము కాదు. మేఘము మాటలాడునా? హంస మనుష్యవాక్కుతో సందేశము చెప్పఁ గలుగునా? అనునది విచారణీయమైన ప్రస్తుత విషయమే కాదు. యుక్తాయుక్త వివేక శూన్యులగు కామార్తుల విరహావస్థను వర్ణించునెడ వారి మాటలకు వారి పనులకుఁ దగిన కల్పనము గావించి తదవస్థను సహృదయ హృదయాహ్లాదకారిగా వర్ణించుటయే కవుల పని. అంతే కాని, యట్టి కల్పనము గావించినారు గదా యని కవులఁగూడ వివేక శూన్యులు గారు. ఇట్టి యాక్షేపము వచ్చునని శంకిఁచుకొనియే కాళిదాస మహాకవి యిట్లు గ్రంథాదియందు సమాధానము చెప్పియున్నాఁడు.

"ధూమ జ్యోతి స్సలిల మరుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘః
సందేశార్థాః క్వ పటుకరణైః ప్రాణిభిః ప్రాపణీయాః
ఇత్యౌత్సుక్యా దపరిగణయన్ గుహ్యక స్తం యయాచే
కామార్తా హి ప్రకృతికృపణా శ్చేతనాచేతనేషు"[2]

అచేతనమైన మేఘ మెక్కడ? మనుష్యుఁడు గొంపోఁదగిన సందేశ మెక్కడ? అయినా, యీ విషయ మాలోచింపకయే యక్షుఁడు మేఘుని యాచించెను. కామాంధులు యుక్తాయుక్త వివేకశూన్యులు గదా! అనెడి యీ యాక్షేప సమాధానము లెఱిఁగియు విమర్శకుఁడైన భామహుఁ డిట్లాక్షేపించుటకుఁ గారణ మేమో యూహ్యము ఇతఁ డిట్లనెను గాని, కాళిదాసు నాక్షేప సమాధానములను, ఇతని యాక్షేపమును జూచిన మహాకవి భవభూతి మేఘధూత యౌచిత్యము మనసార ననుభవించి యందలి తనివిదీఱక కాళిదాస పద్యచ్ఛాయ ననుసరించి యీ క్రింది విధముగా మాలతీ మాధవములో మాధవునిచేఁ తనవార్త మాలతికిఁ దెలుపుమని మేఘునితోఁ జెప్పించెను.

"దైవా త్పశ్యే ర్జగతి విచరన్ మత్ప్రియాం మాలతీం చే
దాశ్వా స్యాదౌ తదను కథయే ర్మాధవీయా మవస్థామ్,
ఆశాతన్తు ర్నచ కథయ తాత్య న్త ముచ్ఛేదనీయః
ప్రాణత్రాణం కథ మపి కథో త్యాయతాఙ్య స్స ఏకః"

1. భామహుని కావ్యాలంకారము. పరి. 1. శ్లో 42-43-44—
2. మే. సం. 1-5.

ఇందలి యుత్తరార్థము సరిగా మేఘదూతలోని యీ క్రింది యుత్తరార్థము ననుకరించి యున్నది.

"ఆశాబన్ధః కుసుమసదృశం ప్రాయశో హ్యఙ్గనానాం
సద్యః ప్రాతిప్రణయి హృదయం విప్రయోగే రుణద్ధి"

ఇఁక వ్యాఖ్యాతలును పాఠకులును మేఘదూత ననుకరించిన కవులును దీని యౌచిత్యము నెంత పొగడిరో లోకమునకుఁ దెలియనిది కాదు. ఇది యిటులుండ, దేవశునియైన సరమ శత్రువుల స్థితిగతులు తెలిసికొనివచ్చి దేవతలకుఁ జెప్పుట ఋగ్వేదమునఁ గలదు. సీతకు శ్రీరామవార్త గొనిపోయిన హనుమంతుఁడు సంస్కృతభాషా పరిపూర్ణుఁడని కవి వర్ణించినను, అతఁడు వానరుఁడే. భారతములో నలదమయంతులకు దౌత్యము నిర్వహించినది హంస. వీటినిబట్టి కాళిదాసుకుఁ బూర్వమే యిట్టి కల్పన ముండెననియుఁ దెలియుచున్నది. అయితే, అవి ప్రాణులు: మేఘుఁ డప్రాణి యనవచ్చును. అవి చేతనములైనను దౌత్యము నిర్వహింపఁదగిన మనుష్యవాక్కు వానికిఁ దెచ్చిపెట్టవలసినదే కదా! ఆ తెచ్చిపెట్టుట చైతన్యముతోఁ గూడ మేఘునికిని దెచ్చిపెట్టవచ్చును. కావున, తేజో వాయు సలిలరూప మహా భూతమయుఁడును సంచరణ శక్తియుక్తుఁడును సకల భువన శ్రేయస్కరుఁడును సర్వప్రాణిహితుఁడు నగు మేఘుని గామార్తుఁడగు యక్షుని దూతఁ గావించిన కాళిదాసు కల్పనము పాఠ కాహ్లాదకరమే యని చెప్పవచ్చును. ఈశ్వరునికి హిమాలయుని మామఁ గావించిన పౌరాణిక కల్పన మాహ్లాదకరము కాలేదా? అట్టి వెన్ని గలవు? వాని వంటిదే మేఘదూత్య కల్పనము—

మేఘసందేశ ముపజీవ్యముగా వెలసిన వానిలో ముందు గణింపఁదగినది పవనదూత-ఇది ధోయీకవిరాజు నిర్మించినది. ఇతఁడు వంగదేశాధీశ్వరుఁడగు బల్లాలసేనుని కుమారుఁడు లక్ష్మణసేనుని సభయందలి పంచరత్నములలో నొకఁడని, లక్ష్మణసేనుని సభామందిర ద్వారముమీఁది శిలాఫలకమున వ్రాయఁబడిన యీ క్రింది శ్లోకము చెప్పుచున్నది.

"గోవర్ధనశ్చ శరణో జయదేవ ఉమాపతిః,
కవిరాజశ్చ రత్నాని సమితౌ లక్ష్మణస్య చ"

ఇందలి కవిరాజు ధోయీ కవిరాజని పవనదూత గద్యమును బట్టియు, ధోయీకిఁ గవిరాజ బిరుద మున్నట్లు దీని కడపటి శ్లోకములలోని కవిక్ష్మాభృతాం

చక్రవర్తీ - కవినరపతిః - ఇత్యాది విశేషములను బట్టియుఁ దెలియుచున్నది. ఈ గ్రంథమును ప్రకటించిన చింతాహరణ చక్రవర్తిగారు నిట్లే వ్రాసియున్నారు. చరిత్రకారుల మతమునుబట్టి లక్ష్మణ సేనుఁడు క్రీ. ౧౧౭౦-౧౧౪౦ నడిమివాఁడు కావున గీతగోవింద కార జయదేవ గోవర్ధనాచార్యాదులకు సమకాలికుఁడైన యితఁడును బై కాలమందా రాజసభలో నుండెననుట విదితము.

లక్ష్మణసేనుఁడు భువన విజయము గావించిన తఱిని, మలయాద్రి మీఁది కనక నగరిలో నివసించు కువలయవతి యను గంధర్వకన్య యతనిఁ జూచి ప్రేమించి తదేక మనస్కయై కొన్ని వాసరము లట్లే కడపి విరహవేదన సహింప లేక మలయ పవను నాతనియొద్దకు దూతగాఁ బంపుట యిందలి విషయము. మేఘ సందేశములోనిది నాయక విప్రలంభము. ఇందలిది నాయికా విప్రలంభము. అంతే భేదము. పవనునికి మార్గము చెప్పుట మొదలగు తరువాతి విషయ మంతయు దాని యనుకరణమే.

క్రీ. పదియేడవ శతాబ్దిలోని సూరివాది చంద్రుఁడు రచియించిన పవనదూత కావ్యము మఱొకటి కలదు. ఇదియుఁ బరిమాణమందును వృత్తమునందును విషయ మందును బైవాని ననుకరించినదే. ఉజ్జయినీ రాజగు విద్యాధీశుఁడు ఖగపతి యపహ రించిన తన భార్యయగు తారాదేవి చెంతకుఁ బవనుని దూతఁగాఁ బంపుట యిందలి యితివృత్తము.

హంస సందేశము హంసదూత యను నామములు గలవి యైదాఱు కనఁబడు చున్నవి. అందు పూర్వోక్తులైన వేదాంతదేశిక వేంకట నాథాచార్యుల దొకటి. లంకలోనున్న సీతవద్దకు శ్రీరాముఁడు హంసను బంపుట యిందలి కథ. ఈ కవి కాళిదాస మేఘసందేశములోని శ్లోకములఁ బక్కాఁగా ననుకరించి దానికంటె నెక్కువ రుచిగా నుండవలెనన్న తలంపుతో దీనిని రచియించినట్లు కనఁబడును. ఒకరిద్దఱు దీనిలోని కొన్ని శ్లోకము లందలి శ్లోకములకంటె రసవంతములుగా నున్నవనిరి. కాని, అది వేదాంత దేశికుల యందలి గౌరవముతో నన్నదిగాని రస పరీక్షణ మూలకము కాదు. ఇందు కొకటి—

"కాన్తోదన్తస్సుహృదుపనతః సంగమాత్కించి దూనః"-కాళిదాసు.

"కిం న స్త్రీణాం జనయతి ముదం కాన్తవార్తాగమోఽపి" } వేదాంత
"కాన్తాశ్లేషా దధికసులభః కామినాం దూతలాభః" } దేశికులు

ఇందు మూఁడవదాని నటుంచి మొదటి రెంటిని బోల్చి చూతము. "మిత్రుని వల్లఁ దెలియవచ్చిన ప్రియుని వార్త ప్రియసమాగమముకంటెఁ గొంచెము తక్కువ" - అనఁగా, అట్టివార్త సాక్షాత్ప్రియసమాగ మానందము కలిగింపదు గాని, తత్తుల్యమైన యానందము కలిగించునని భావము. ఇది మొదటి పాదమందలి సారస్యము - "మిత్రునివల్ల - తెలియవచ్చిన ప్రియుని వార్తయు స్త్రీఁకు సంతోషము కలిగింపదా? అనఁగా సమస్త సంతోషము కలిగించునని భావము. ఇది రెండవ పాదమందలి సారస్యము. ఈ రెంటిలో నేది యుచితతరమో, ఏది లోకానుభవ సిద్ధమో విద్వల్లోకము నిర్ణయించుఁగాక.

భట్టవామనకృత హంస సందేశమున, శాపహతుఁడగు నొక యక్షుఁడు తన ప్రియురాలికి హంసచే వార్తనంపుట విషయము. మేఘుని స్థానమున హంసను ప్రవేశపెట్టిన యిది సర్వవిధములఁ గాళిదాసు సందేశమును బోలిన దనవచ్చును. ఈ భట్టవామనుఁడు నలాభ్యుదయాది కర్తయగు వామనభట్ట బాణుఁడని యొక రనిరి గాని, అందుకుఁ దగిన యాధారములు లేవు. అతని కృతులలోని గద్యలలో సర్వత్ర వామనభట్టబాణసంజ్ఞ కనవచ్చును. ఇందు భట్టవామనసంజ్ఞ కనఁబడుచున్నది. కావున సరియైన ప్రమాణము లభించువఱకు నితఁ డతనికంటె వేఱని భావించుటయే యుచితము.

క్రీ. పదునాఱవ శతాబ్దిలో గోరూపస్వామి రచియించిన హంసదూతయందు శ్రీకృష్ణుఁడు రాధకు వార్తనంపుట విషయము. ఇది కాళిదాస కృతిబద్ధయే కాని, యిందలి వృత్తము శిఖరిణి. ఇట్లే కవీంద్రాచార్య సరస్వతి నిర్మించిన మేఘదూతయు, రఘునాథదాసు రచియించిన మేఘసందేశమును వినవచ్చును. మఱియొక హంస సందేశము వేదాన్త విషయకమైన దున్నది దానికర్త యెవరో తెలియరాదు. వారణాసి ధర్మసూరి యను ప్రసిద్ధ పండితకవికూడ హంస సందేశ మొకటి నిర్మించెను గాని, అది ప్రాకృత భాషలో నున్నది. నవీన పతంజలి బిరుద మందిన శ్రీధర పేరుభట్టు చకోర సందేశము శృంగార ప్రధానమై సరసముగా నున్నది.

శుకసందేశములు నాలుగైదున్నవి. అందు లక్ష్మీదాసు రచియించిన దొకటి. ఇది పన్నెండు ప్రకరణముల గ్రంథమనియు దీనికి, కాలికట్టు ప్రభువని యూహింపఁబడెడి మానవేదరాజు విలాసిని యను వ్యాఖ్య రచియించె ననియుఁ దెలియుచున్నది.[1] ఇందు విరహావస్థలోని యొక పురుషుఁడు భార్యకుఁ దనవార్త

1. చూ॥ ప్రాచ్యపుస్తక భాండాగారము — అముద్రిత గ్రంథ పట్టిక - 20 - మద్రాసు 1918—

సంపుట విషయము. క్రీ. ౧౭వ శతాబ్దిలోనివాఁడును, అద్భుత దర్పణమను నాటకము రచియించిన వాఁడును దక్షిణ దేశీయుఁడునగు మహాదేవకవియు; క్రీ. ౧౭౮౬ లోనివాఁడగు యాదవచంద్ర విద్యారత్నకవియు; రంగాచార్యకవియు నిర్మించిన శుకసందేశములు సజీవములై యున్నట్లు తెలియవచ్చును. దేవులపల్లి నరసింహశాస్త్రి నిర్మితమైన దాధునిక మొకటి కలదు. అందు, సింహాచల నివాసిని యగు నొక రాజపత్ని జూదములో రాజ్యము పోఁగొట్టుకొన్న తన ప్రియునిగూర్చి విచారించుచుఁ జెన్నపురిలోని యొక న్యాయవాదికడకు శుకమును బంపుట యను విషయము వర్ణితము. కీరదూతమను నొకటి రామగోపాలుఁడు నిర్మించిన దున్నది. నవద్వీపరాజును వివాదార్ణవ సేతుకర్తయు నగు కృష్ణచంద్రుని యాస్థానములోని వాఁడీ కవియని తెలియుచున్నది. ఇందు గోపికలు మధురలోనున్న కృష్ణుని యొద్దకుఁ గీరమును బంపుట వర్ణింపఁబడినది.

చంద్రదూత మనుపేరఁ గృష్ణచంద్ర తర్కాలంకారుఁడు, జంబూకవి, వినయప్రభువు, నను ముగ్గురు రచించిన కావ్యములు కలవు. మొదటి దానిలో సీత రాముని డకుఁ జంద్రుని బంపుట విషయము. వినయ విజయగణి యను జైనకవి రచియించిన యిందుదూతమున యోధపుర ప్రాంతములందలి జైన క్షేత్రములు వర్ణింపఁబడినవి.

కృష్ణుఁడు గోపికలకడ కుద్ధవుని బంపుట యను విషయముతో శ్రీరూప గోస్వామి రచియించిన శ్లోక యుద్ధవదూతమును, ఈ విషయముతోనే మాధవశర్మ నిర్మించిన యుద్ధవదూతము మఱియొకటియుఁ గలవు. కడపటిది వ్రాఁతప్రతిలోని సమయముసుబట్టి క్రీ. ౧౬౦౦ ప్రాంతమునఁ బుట్టినదని తెలియుచున్నది. కుక్కుట క్రోడ (కాలికట్టు) ప్రభువులైన రవివర్మ గోదవర్మల యాశ్రితుఁడై పేరుపొందిన వాసుదేవకవి యనునతఁడు భృంగసందేశము నిర్మించి తనకుఁ బంపఁగా దానిని జూచి యుద్దండ కవికుంజరుఁడు కోకిల సందేశము రచియించి యాతనికిఁ బంపెనని యొకకింవదంతి కలదు. ఇం దొక కాముకుఁడు కేరళ దేశములోనున్న తన కాంతకు గోకిలచే సందేశమంపుట వర్ణితము. ఈ యుద్దండకవియే మల్లికామారుత మను ప్రకరణము రచియించినవాఁడను నభిప్రాయమును వీరరాఘవాచార్యులుగారు సమర్థించియున్నారు. అందుచే నితఁడు క్రీ. ౧౪౦౦ ప్రాంతమున నున్నవాఁడని తోఁచుచున్నది. నృసింహకవియు, తాతయ కుమారుఁడగు వేంకటాచార్యుఁడు నను వారుగూడఁ గోకిల సందేశములు రచియించిరని తెలియుచున్నది.

కాళిదాసు మేఘసందేశములోని శ్లోకముల నాల్గవ పాదములు గ్రహించి తక్కిన మూఁడేసి పాదములు పూరించి కొందఱు సందేశ కావ్యములు రచియించిరి.

అందు మేఘదూత సమస్యాలేఖ యొకటి. దీనికర్త మేఘవిజయకవి "క్రీ. ౧౬౬౯ లో సమాప్తిగావించిన హైమకౌముది యను నితని వ్యాకరణ గ్రంథమే భట్టోజీ దీక్షితుల సిద్ధాంతకౌముది కాదర్శ''మని కొందఱనిరిగాని, యది భ్రాంతి మూలకము. ఇతఁడు హైమకౌముది రచియించెనా లేదా యను విచారణీయ విషయ మటుండ క్రీ. ౧౬౪౦ ప్రాంతమందలి భట్టోజీ దీక్షితుకు, క్రీ. ౧౬౭౧ లో మేఘ దూత సమస్యాలేఖ పూర్తిగావించిన యితఁడు పూర్వుఁడనుట పొసఁగదుగదా! కావున నితఁడు దీక్షితుల కించుక సమకాలికుఁడై యతని తరువాతఁగూడ నున్నవాఁ డని చెప్పవచ్చును. ౧౨౯ శ్లోకములతోడి చేతోదూతయు, విక్రమకవి నిర్మించిన నేమిదూతయు, చారిత్ర సుందరగణి రచియించిన శీలదూతము నిట్టివే. ఇట్టివానిలో—

క్రీ. ఎనిమిదవ శతాబ్దిలోని జినసేనుఁడు రచియించిన పార్శ్వాభ్యుదయము మొదటిది. ఇది సందేశకావ్యము కాదు. ఇందు పార్శ్వనాథుఁడను జైనాచార్యుని చరిత్రము వర్ణింపఁబడినది. పై గ్రంథములు దీని ననుకరించి కాళిదాస శ్లోకతురీయ పాదములను స్వీకరించుట యారంభించినవి.

ప్రబంధ చింతామణి కర్తకంటె వేఱైన మేరుతుంగకవి జైనమేఘదూతము నిర్మించెను. ఇందు సంసార విముఖుఁడై లేచిపోయిన నేమినాథు కడ కతని సతి మేఘుని దూతఁగాఁ బంపుట విషయము. క్రీ ౧౭౦౬ లో వైద్యనాథభట్టు శ్రీకృష్ణుని చెంతకు గోపికలు తులసిదళమును బంపుట యను విషయముతోఁ దులసీ దూతము నిర్మించెను. ౧౭౨౩ లో, నవద్వీప రాజయిన రఘురామరాయ మహో దయుని యాస్థానకవియైన మహోపాధ్యాయ కృష్ణకవి సార్వభౌముఁడు పదాంగ దూత నిర్మించెను. ఇందు గోపికలు శ్రీకృష్ణ పదచిహ్నము నర్థించుట విషయము. శ్రీకృష్ణునకు దూతనంపుట యను విషయముతో, పాంథదూత పికదూత మొదలైన వింకను గలవు. నైయాయిక శిఖామణియు వార్తికాకారుఁడును విద్యా వాచస్పతి పౌత్రుఁడును విద్యానివాస పుత్రుఁడునగు రుద్రన్యాయ వాచస్పతి భ్రమరదూతము రచియించెను. ఇందు జానకీరాముల వృత్తమే వర్ణింపఁబడినది.

మనోదూత కావ్యములు నాలుగు కనఁబడుచున్నవి. ఇవి భక్తిరస ప్రధాన ములు. ఇం దొకటి వంగదేశీయుఁడైన విష్ణుదాసుఁడు నిర్మించినది. మఱొకటి యితని వంశములోనివాఁ డయిన రామకవి కల్పించినది. దక్కిన రెంటి కర్తల నామములు తెలియరావు. ఇట్లే వింజమూరి వీరరాఘవాచార్యుఁ డొక మానస సందేశమును మహామహోపాధ్యాయ లక్ష్మణసూరి యొక మానస సందేశమును రచి

యించిరి. ఈ సూరి మహాశయుఁడు విప్రసందేశమునుగూడ నిర్మించెను. ఇట్లాధుని కులు రచియించినవియుఁ గొన్ని గలవు. వానిలో—

యక్షసందేశము లేక యక్షోల్లాసము — కాళిదాస మేఘసందేశ పూరణ పరమైన యీ కావ్యమును నిర్మించిన యతఁ డభినవ కాళిదాసుఁడను శిష్టు కృష్ణమూర్తి మహాకవి. ఆంధ్ర గీర్వాణములందును సంగీత శాస్త్రమందును, అందె వేసిన చేయియగు నీ విద్వత్కవి పీఠికాపుర సంస్థానాధీశ్వరులగు శ్రీ రాజారావు గంగాధర రామారావు బహదరువారి సత్కృతి నందినవాఁడు. హరికారికా సర్వ కామదా పరిణయాది బహు గ్రంథకర్తయగు నితఁడు క్రీ. ౧౮౭౦ ప్రాంతమున స్వర్గస్థుఁడయ్యెను. కోసలేయ వైదికుఁడు సర్వశాస్త్రి పుత్రుఁడునైన యీ మహా విద్వాంసుఁడు లంకావిజయ కర్తయైన పిండిప్రోలు లక్ష్మణకవికి సమకాలికుఁడు. యక్షుని ప్రార్థనమువిన్న మేఘుఁడు దయతో మారుత ప్రేరితుఁడై యలకాపురము వెళ్ళివచ్చుట మొదలుగా యక్షుఁడు శాపావసానమున స్వపురమునకేగి భార్యతో సుఖముగా నుండుట యను నంతవఱకుఁ గల కథ యీ యక్షోల్లాసమున వర్ణింపఁ బడినది. ఇందు కుదాహరణములు—

"సానుక్రోశ స్సపది స ఘన స్సమ్య గాలోచ్య కార్యమ్
నిర్యా యాగా న్నిజపథగతో మారుత ప్రేరితోఽగాత్"

"క్రీడ త్ర్వైటం పునరపి కృతీ ప్రాప తం చిత్రకూటమ్"

"వధ్వా సాకం చిర మనుభవన్ వాసవ శ్రీనిధానం,
ప్రాసాదం స్వం సురగిరిసదృ గ్భాస మాసాద్య రేజే"

దూతగా వచ్చిన మేఘునితో యక్షకాంత తన స్థితిగతులు చెప్పుటయను విషయముతో మేఘప్రతిసందేశ మనుపేర మండికల్లు రామశాస్త్రి నిర్మించినదియు, యక్షునిభార్య తనభర్తకు విధించిన శాపము తొలగింపుమని కుబేరుని ప్రార్థించుట, అతఁ డట్లు చేయుట భార్యాభర్తల సమాగమము ననెడి విషయములతో మేఘదౌత్య మనుపేరఁ త్రైలోక్యమోహనగుహానియోగికవికీర్తి రచియించినదియు గలవు, వీటిని బోలినదే—

ఘనవృత్తము—ఇది రచియించిన మహాపండితుఁడు సుప్రసిద్ధ నామధేయుఁ డగు కోరాడ రామచంద్రశాస్త్రి. ఆంధ్ర గీర్వాణ సాహిత్యనిధియైన యీ విద్వత్కవి యుభయ భాషలందును బెక్కు గ్రంథములు నిర్మించెను. ఏబది సంవత్సరముల

క్రిందటి యీ విద్వన్మణి యక్షయాచితుఁడైన మేఘుఁ డలకాపురము వెళ్ళి వార్త చెప్పుట యక్షకాంత స్థితి తెలిసికొనివచ్చుట యక్షియక్షుల సమాగమమునను విషయ ములతో నీ కావ్యము నిర్మించెను. ఈ క్రింది యారంభ శ్లోకమువల్ల దీని శైలియుఁ గవిత్వరుచియుఁ దెలియఁగలవు.

"ఇత్యుక్తోఽసౌ సపది జలద స్తేన దీనాత్మ నాలం
శ్రుత్వా కామం సరసహృదయప్రాగ్రణీత్వా త్ప్రహృష్టః
లోకే దీనావన మనుపమం పుణ్య మాదత్త ఏవం
సంతః ప్రోచు స్తదిహ హి మయా తోషణీయ స్సఖా మే."

ఇంతకు మున్ను పేర్కొన్న సందేశ కావ్యములలోఁ జాలావఱకుఁ గల్పిత ములే. వీనివలెనే కల్పితములు నీతిదాయకములునైన మఱికొన్నిటిని జూతము—

కల్పిత కావ్యములు—క్రీ. ౭౮౦ ప్రాంతమునఁ గాశ్మీర మేలిన జయాపీడుని యాస్థానమున ముఖ్యమంత్రియు విద్వత్కవియునైన దామోదరగుప్తుఁడు రచి యించిన ౧౦౫౭ ఆర్యా శ్లోకములతోడి కుట్టనీ మతమనెడి కావ్యము లోకజ్ఞాన దాయకమై వెలయుచున్నది. కాశీ నివాసినియగు మాలతి యను వారాంగన యొకనాఁడు మేడపై నుండి వీథినిబోవు నొక గాయకుఁడు పఠించిన—

"యౌవనసౌందర్యమదం దూరే ణాపాస్య వారవనితాభిః,
యత్నేన వేదితవ్యాః కాముకహృదయార్జనోపాయాః

అను శ్లోకము విని మేడదిగి యా పురమున దూతీకృత్యము నిర్వహించు వికరాల యను కుంటెనకత్తె యింటికేగి విటుల వశపఱుచుకొను నుపాయములు తెలుపుమని వేఁడఁగా, అది సోదాహరణముగా వాని నుపదేశించుట యిందలి వస్తువు. ఈ గ్రంథము చదివినవారు వారకాంతల మాయ లెఱిఁగి వారికి లోఁబడకుండుట కవి యభిప్రాయము. సరసశైలితోడి యీ కావ్యము చిరకాలము మఱుఁగుపడి యుండ, పేటర్సను పండితుఁడు ౧౮౮౫ లో దీని నుద్ధరించి కావ్యమాల వారికిచ్చి ప్రకటింపఁజేసెను.

క్రీ. ఎనిమిదవ శతాబ్దిలో నుదయించిన 'అమరు శతకము' దీనివలె నీతి గఱపునది గాకున్నను, శృంగార ప్రధానమై రసికరంజక మగుచున్నది. శంకరా

చార్యుఁడు కార్యవశమున, అమరుకరాజు దేహమునఁ బ్రవేశించి దీనిని రచించెనని కింవదంతి. కాని, దీని వ్యాఖ్యాతలలో, పెదకోమటిం ద్రుని పుత్రుఁడగు వేమ భూపాలుఁడును, అర్జున దేవవర్మయుఁగూడ నమరుకుఁడే దీని కర్తయని తెలిపి యున్నారు. ధనికాది లాక్షణికులు పెక్కు సందర్భముల నిందలి శ్లోకము లుదాహ రించుటయే దీని యుత్తమత్వమును దెలుపఁగలదు. మమ్మటాది మహా లాక్షణికులు వ్యంగ్యమున కుదాహరించిన యీ శ్లోక మిందలిదే —

"నిశ్శేషచ్యుతచన్దనం స్తనతటం నిర్మృష్టరాగో౽ధరో
నేత్రే దూర మనఞ్జనే పులకితా తన్వీ త వేయం తనుః,
మిథ్యావాదిని దూతి ! బాన్ధవజన స్యాజ్ఞాతపీడాగమే
వాపీం స్నాతు మితో గతాసిన పునస్త స్యాధమ స్యాన్తికమ్"

ఇందలి ౧౦౨ శ్లోకములలోను బ్రతి శ్లోక మిట్లు రసమొలుకుచు మనోహర మగును. లోకప్రసిద్ధమైన వేమభూపాలవ్యాఖ్య దీని ఖ్యాతిని మఱింత విస్తరింపఁ జేసినది.

సంగీత చింతామణియను మఱియొక కృతి నిర్మించిన వీరనారాయణుఁ డనఁ బడు నీ వేమభూపాలుఁడు వ్యాఖ్యావతారికలో స్వీయవంశ వర్ణన కొంత గావించి యున్నాఁడు. తదనుగుణముగానే యితని కనిష్ఠ పితామహుఁడైన వేమభూపుని ద్వితీయ పుత్రుఁడన వేమభూపతి, లోహితగోత్రుఁడైన యిమ్మడీంద్రున కిమ్మడి లంక గ్రామ మగ్రహారముగా నిచ్చుచు వ్రాయించిన తామ్రశాసనమందును వేమ వంశ వర్ణన కలదు.[1] ఆ శాసనములోని కాలబోధక శ్లోకమిది—

"శాకాబ్దే గగనాభ్రవిశ్వగణితే సిద్ధార్థిసంవత్సరే,
మాఘే కృష్ణచతుర్దశీ శివతిథౌ వీరాన్న వేమప్రభుః"

ఇందలి 'గగనాభ్రవిశ్వ' శబ్దములకు శా. శ. ౧౩౨౦ అర్థమని, త. గణపతి శాస్త్రిగారు నలాభ్యుదయ (అనంతశయన ముద్రణము) పీఠికలో నిర్ణయించిరి. వా రెట్లు నిర్ణయించిరో తెలియదుగాని, ఇది సిద్ధార్థి సంవత్సరమునకు సరిపడదు. అనవేమభూపాలుని జీవిత కాలమునకును సరిపడదు. ౧౩౬౧, ౧౩౦౧, ఇవి

1. చూ. శృంగార దీపికావతారిక. మద్రాసు ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తక పట్టిక వం. 20.

చూ. కావ్యమాలా ప్రకటిత ప్రాచీనలేఖమాల. వం -148 శాసనము.

సిద్ధార్థికి సరిపడును. కాని ౧౩౬౧ లో నీ రాజున్నట్లు ప్రయాణము కనఁబడదు. శా. శ. ౧౨౯౮ అగు నలసంవత్సర మాఘపూర్ణిమా దినమందు, అనవేమ భూపాలుఁడు తమ కులదేవతయగు మూలగూరమ్మకు మూఁడు గ్రామము లిచ్చినట్లు అమీనుబాదా శిలాశాసనములోని సీసము చెప్పుచున్నది.[1]

> "శాకాబ్దములు సహస్రమును నిన్నూట తొంబది యెనిమిది యగు భవ్య
> సంఖ్య, కలిగి యొప్పారెడి నలవత్సరంబున మాఘమాసము
> పూర్ణిమాదినమున, విశ్వోత్తరుం డనవేమభూపాలుండు-" ఇత్యాది-

ఈ రెండు శాసనములలోని యనవేమభూపాలుఁ డొకఁడే కాని, యిద్దఱును వేఱుగారు. కావున, శా. ౧౩౦౦ ప్రాంతమున రాజ్యముచేసిన యనవేమభూపాలుఁడు శా. ౧౩౨౦ లోఁ బై తామ్రశాసనము వ్రాయించెననుట పొసఁగదు. అందుచే శాసనములోని యక్షరములు పఠించునపుడు కలిగిన ప్రమాదమువల్ల 'గగనాబ్ధివిశ్వ' పాఠము వచ్చెనేమో యనియు, ఇది సరియైన పాఠమే యైనచో నర్థము సందిగ్ధమనియు సిద్ధార్థికి సరిపడదనియుఁ జెప్పవలసి యున్నది. అనవేముఁడు తప్పక శా. ౧౩౦౦ పాంతమువాఁ డనుటకు, అతని పెత్తండ్రి మనుమఁడైన మన గ్రంథకర్తయగు వీరనారాయణుఁ డనఁబడు వేమభూపాలుని కాలమందలి యొక ధర్మశాసనము ప్రమాణ మగుచున్నది.[2] ఫిరంగిపుర శాసన మనఁబడెడి యీ క్రింది ధర్మశాసన కావ్యము సంస్కృతాంధ్రముల రచియించినవాఁడు శ్రీనాథ కవిసార్వభౌముఁడు. వీర శ్రీవేమభూపతి సభలో విద్యాధికారి, తటాక ప్రతిష్ఠారూప ధర్మకర్త్రి వీరనారాయణ వేమభూపతి ధర్మపత్ని సూరమాంబ, శాసన భాగము కొంత—

> "శాకాబ్దములు సహస్రమును మున్నూట ముప్పదియొక్కఁడును
> నైన భవ్యసంఖ్య, వఱలు విరోధి సంవత్సరంబున ఫాల్గునంబున
> బహుళ పక్షంబు విదియ... వీరనారాయణుఁడు వేమవిభు
> విదే విభూరి సద్గుణ నికురంబ సూరమాంబ——"

ఈ శాసన కాలమైన, శా. ౧౩౩౧ విరోధి సంవత్సరము, సరియగును. కావున, అనవేముఁడు క్రీ. ౧౩౭౮ ప్రాంతమున రాజనియు, మన వ్యాఖ్యాత వేమభూపాలుఁడు క్రీ. ౧౪౧౦ ప్రాంతమున రాజనియు విశ్వసింపనగును. శా. శ.

---

1. చూ. ఆంధ్ర సాహిత్య పరిషత్తు శాసన పద్యమంజరి. శాసనము 68.
2. చూ. పై. శాసనము 78.

౧౩౩౭ లో, సమదారి రాయవేశ్యా భుజంగాది బిరుద విభాసితుఁడైన వ్యాఖ్యాతృ వేమభూపాలుని పుత్రుఁడగు రాచవేమభూపుఁడు తల్లి త్రవ్వించిన సంతాన సాగర మను తటాకమునకు, కాలువ త్రవ్వించెననెడి శ్రీనాథ నిర్మితమైన మఱియొక శాసనముగూడఁ బై విషయమును బలపఱుచుచున్నది ఈ సమయము క్రీ. ౧౪౧౫. ఇఁక నిది యిట్లుండనిండు—

పూర్వోక్తుఁడైన గోవర్ధనాచార్యుఁడు ౭౦౦ ఆర్యా శ్లోకములుగల యార్యా సప్తశతిని సహృదయ రంజకముగాఁ గల్పించియున్నాఁడు చదువ నింపైన యీ గ్రంథము ముద్రితమైనది. విద్వద్వినోదార్థము తానీ కృతి సృజియించినట్లును దీనిని దన శిష్యుఁడైన యుదయనుఁడును సోదరుఁడైన బలభద్రుఁడును జక్కఁబఱిచి వ్యాప్తికిఁ దెచ్చినట్లును, ఈ క్రింది విధముగాఁ గవి చెప్పియున్నాఁడు.

"కవి సమరసింహనాద స్వరానువాదః సుధైకసంవాదః
విద్వద్వినోదకన్దః సందర్భోఽయం మయా సృష్టః,
ఉదయన బలభద్రాభ్యాం సప్తశతీ శిష్యసోదరాభ్యాం మే
ద్యౌ రివ రవిచంద్రాభ్యాం ప్రకాశితా నిర్మలీకృత్య, ...
అకృ తార్యాసప్తశతీ మేతాం గోవర్ధనాచార్యః"

కాశ్మీరదేశ రాజైన శ్రీహర్షదేవుని వర్ణించుచు ౬౩ పద్యముల రాజేంద్రకర్ణ పూరమను చిన్న కావ్యము నిర్మించిన శంభుకవి, అన్యోక్తి ముక్తాలత యను నొక శతకము నిర్మించియున్నాఁడు. హర్షదేవుని కాలమునుబట్టి యితఁడు క్రీ. ౧౦౮౮-౧౧౦౦ నడుమ నీ కావ్యము నిర్మించినట్లు తెలియుచున్నది. రసభావ గర్భ నిర్భర మైన యిది చదువ నింపుగానున్నది. పక్షులమీఁదను, చెట్లమీఁదను, పువ్వులమీఁదను బెట్టి వర్ణించిన యిందలి విషయము లోకజ్ఞానదాయకము. వీరేశ్వరభట్టు నన్యోక్తి శతకమును, మిథిలావాసియైన మధుసూదనకవి యన్యాపదేశ శతకమును బైదాని వలెనే హృద్యములై యున్నవి. ఇవి యన్నియు కావ్యమాలలో ముద్రితములు.

ఈ సందర్భమున నెన్నఁదగినది పండితరాయల భామినీ విలాసము. ప్రాస్తావిక శృంగార కరుణా శాంతములను భాగముల విలసిల్లునది కల్పితములైన వైనోదిక కావ్యములకు శిరోభూషణ మనఁదగును. ఇతని చాటువులు వందలు వేలు గలవు. భామినీ విలాసములో లేనివి వంద లన్యాపదేశ పరములైన శ్లోకములు వినవచ్చును. కీర్తిశేషులైన శ్రీ తునిరాజావారు పండితరాయల శ్లోకము లన్నియు సమకూర్చి

ప్రకటింపఁజేసిరి. అందలి విభాగము సముచితము గాలేదు. ఇతరుల శ్లోకములు గూడ నందు కనఁబడుచున్నవి. అట్టివానిని దీసివేసినను జగన్నాథ పండితరాజు శ్లోకములు సహస్రమునకుఁ దక్కువ కావనవచ్చును.

"దిగన్తే శ్రూయన్తే మదమలినగణ్డాః కరటినః
కరిణ్యః కారుణ్యాస్పద మసమశీలాః ఖలు మృగాః
ఇదానీం లోకేఽస్మి న్ననుపమ శిఖానాం పున రయం
నఖానాం పాణ్డిత్యం ప్రకటయతు కస్మిన్ మృగపతిః"

ఈ శ్లోకము రాజావారి కూర్పులోని 'సింహః' అను శీర్షిక క్రిందనున్న యిరువది శ్లోకములలో నొకటి. ఇది ముద్రితమైన భామినీ విలాసమున గ్రంథారంభమున నున్నది.

అప్పయ దీక్షితులు చిత్రమీమాంస రచియించుటయు, ఆ కాలముననే పండితరాజు దానిని ఖండించుటయుఁ బ్రసిద్ధముకదా! ఆ సందర్భములోఁ బండితరాజు, శాస్త్రవాద మొనరింప నప్పయదీక్షితుల యింటికి వచ్చెనఁట. అతఁడు జాతి భ్రష్టుఁడన్న హేతువున నప్పయదీక్షితు లతనికిఁ గనఁపడ కుండెనఁట. విదుషియైన దీక్షితుల కూఁతురును శిష్యులును గనవచ్చినను వారు సంభాషింపఁ దగరని యెంచి పండితరాయలు తిరిగి పోవుచుఁ బై శ్లోకము చెప్పెనఁట. ఈ కింవదంతి యెంత నిజమో! అతని ప్రాణాభరణ కావ్యముగూడ నవ్యవ్యుత్పత్తిం చుచు నీతి గఱపుచు మనోహరమగుట ప్రసిద్ధము. ఇది కామరూప దేశాధీశ్వర ప్రాణనారాయణరాజ స్తుతిపరము.

పండితరాయల యన్యాపదేశ పద్ధతి ననుకరించినవారు మఱికొందఱు గలరు. వారిలో వాంఛేశ్వరుఁ డొకఁడు. ఇతఁడు తంజావూరు పాలకులైన భోసలవంశ రాజుల యమాత్యులలోనివాఁడు. ప్రతాపసింహుని యాస్థానమున నమాత్యుఁడు విద్వత్కవి. ఇతని కృతి మహిష శతకము [1] దీని కితని మునిమనుమఁడైన వాంఛేశ్వరుఁడు క్రీ. ౧౮౧౩ లో, వ్యాఖ్య నిర్మించెను. ఆ రెంటినుండి యీ క్రింది విషయము తెలియుచున్నది.

1. ఘనశ్యాముఁ డను కవి యొకఁ డా కాలమున వాంఛేశ్వరుని ప్రత్యర్థియై యుండెను. అతఁడు డమరుక మనుపేర నిట్టి కృతియే నిర్మించెను. దానికి రాజశేఖరుఁడు వ్యాఖ్య నిర్మించెను. కాని, ఆ మూల వ్యాఖ్యలు రెండు నణఁగి యున్నవి. చూ. తంజా. లైబ్రరీ.

"శ్రీమద్భోసలవంశదుగ్ధజలధేః సమ్పూర్ణ చంద్రోపమో,
యః శాస్తి క్షితి మక్షతి క్షితిపతి ర్మూర్తః ప్రతాపః స్వయమ్,
దీర్ఘాయు ర్జితశత్రు రాత్మజయుతో ధర్మే ప్రజారాగవా
నుల్లాఘోఽస్తు స నిస్తులై ర్నిజసభాస్తారైః కరిమా దాగతైః"

"నానాజిప్రభుశాహజీంద్రశరభేంద్రానందరాయాదయో
విద్వాంసః ప్రభవో గతాః శ్రితసుధీసందోహజీవాతవః,
విద్యాయాం విషబుద్ధయో హి వ్రిషలాః సభ్యా స్త్విదానీ న్తనాః,
కింకుర్వేఽమ్బ! కృపే వ్రజామి శరణం త్వా మేవ విశ్వావనీమ్..."

"తత్ర తంజాపురం నామ రాజాస్థాన మనుత్తమమ్,
రాజానః ప్రథితా స్తత్ర భోసలీయాన్వ వాయజాః,
తదమాత్యకులోత్పన్నః శ్రీమాన్ వాంఛేశ్వర స్సుధీః,
శిష్టః కర్ణాటజాతీయో వేదవేదాఙ్గ పారగః...
మహిష వ్యాజతో రాజబుద్ధిం చక్రే సునిర్మలమ్,
తస్య నప్తా మాధవార్యపౌత్రః శ్రీనరసింహతః,
వాంఛేశ్వరో లబ్ధజన్మా పితృప్రోక్తేన వర్త్మనా,
వ్యాఖ్యాస్యే తం ప్రణ మ్యైత న్మాహిషం శతకం ముదా,
కాశ్యాం రచితా మాహిషశతక వ్యాఖ్యా సుధీముదే భూయాత్,
బాణాగ్న్యద్రీందుమితే శకకాలే—"

దీనినిబట్టి ప్రతాపసింహ వాంఛేశ్వరులు క్రీ. ౧౭౭౦ ప్రాంతమునఁ దంజా పూరు పురమున నుండిరని తెలియఁగలదు. నానాజీ మొదఁగు రాజులకును, ఆనంద రాయఁడు మొదలగు విద్వన్మంత్రులకును సదనమైన తంజాపుర సంస్థానము నేఁటికి దురాత్ములగు సభ్యుల కాకరమైనదన్న మూలకర్త మాటలనుబట్టి, ప్రతాపసింహుఁడు సభలో దుష్టులకుఁ జోటిచ్చుట కనిపెట్టి యతని బుద్ధి మార్ప నన్యాపదేశముగా నీ శతకము కూర్చెనని విదితమగును. వ్యాఖ్యాత, అవతారికలలో, "రాజు చిన్నవాఁడై ఖలులను జేరఁదీసి వారితో నాటలాడుచు మంత్రి హితవచనములు వినకుండనుండ, అతనిని సన్మార్గమునకుఁ ద్రిప్పుట కీ శతకము కవి నిర్మించెను" అని వ్రాసి నదియుఁ బై యభిప్రాయమును బలపఱుచుచున్నది.

ఈ వ్యాఖ్యాత వాంఛేశ్వరుఁడే హిరణ్యకేశి శ్రౌత సూత్రమునకు వ్యాఖ్య వ్రాయుచు దాని యవతారికలో, తాను శరభ మహారాజ నికటవర్తిననియు, సాంబ సదాశివగురు శిష్యుఁడననియు, షడ్దర్శనీ పారగుఁడననియు, కాశీయాత్ర చేయఁ బోవుచు దారిలోఁ గృష్ణాతీరమునందు పట్టవర్ధనవంశ రాజులగు రామచంద్రహరి మహాదేవ గణపతులను రాజసోదరుల యాదరము గాంచితిననియు వ్రాసికొనెను.

లోకవిమర్శన రూపము లోకజ్ఞాన దాయకమునైన నీలకంఠ దీక్షితుని కలి విడంబనమును, అన్యాపదేశమును జిన్న కావ్యములైనను, చదువ నింపుగానుండును.[1] ఈ దీక్షితుఁడుగాక, వాంచి (తిరువాన్కూరు) పురనాధుఁడగు రామవర్మ యాస్థానములోని వాఁడగు మఱియొక నీలకంఠ దీక్షితుఁడు వర్ణనాసార సంగ్రహమను పెద్ద గ్రంథ మొకటి సమకూర్చి యున్నాఁడు. ఇది సుభాషిత రత్నావళివంటి సంకలన గ్రంథము. ఇందు చంద్రశతకము కీర్తిశతకము ప్రతాప శతకము రాజ వర్ణన శతకము అన్యాపదేశ శతకము కవీశ్వరవర్ణన శతకము రాజనిందా కవినిందా శతకము – ఇత్యాదిగాఁ బదునెనిమిది ప్రకరణములు కలవు. ఇందు లేని వర్ణన లేదనుట యతిశయోక్తి కాదు. ఈ గ్రంథ మముద్రితము.[2] చాటువులును, ఇతర గ్రంథస్థములును, కల్పితములునైన శ్లోకము లిందు ౧౮ వంద లున్నవి. రామ వర్మరా జీ గ్రంథ నిర్మాతకు ప్రబంధ సాగరుఁడను బిరుద మిచ్చియున్నాఁడు. ఇందలి తక్కిన వర్ణన లెటులున్నను మొదటి యెనిమిది శతకములు లోకజ్ఞానా కరము లనవచ్చును.

ధర్మదాసుఁడను కవీంద్రుఁడు స్వయముగా నిర్మించిన విదగ్ధముఖ మండన మను కావ్యము నిశ్లేషైనోదికమై నాలుగు పరిచ్ఛేదముల వెలయుచున్నది. కాని, పొడుపుడు కథలవంటి శ్లోకములతోడి యిది చదివినంతనే యర్థస్ఫోరకము కాదు. ఇందలివి రెండు శ్లోకములు.

"అనేక సుషిరం వాద్యం కాన్తం స్త్రీముఖ పఙ్కజమ్,
విద్ధి తత్ త్ర్యక్షరం రాజన్ చక్షుశ్శ్రోత్ర సుఖావహమ్"

"బాణశ్చ పఞ్చబాణశ్చ ద్వావిమౌ హృదయంగమౌ,
యాభ్యాం కాదంబరీ హర్షచరితార్థః కృతోజనః"

1. ఇందు, కలివిడంబనము నే నాంధ్రీకరించి ప్రకటించితిని.

2. మదరాసు ప్రాచ్యపుస్తక భాండాగారమున నున్నది.

అప్పయ దీక్షితుల వంశములోని 'అచ్చాన్' అను కవి రచియించిన యన్యోక్తిమాల యొకటి కలదు. అదియుఁ బైవానివలె హాస్యకరమై నీతిదాయక మగుచున్నది. ఈ కవి రచియించినవి, అద్వైత రసమంజరి నరాభరణము నను మఱి రెండు గ్రంథములు కలవు. ఇతడు తన్నుఁగూర్చి యిట్లు చెప్పుకొనెను.

> "గోపాలార్ణవనామ్ని గ్రామే మృదుసూక్తి మల్లికారామే
> ఆకలితవసతి రాచ్చా నకరో దన్యోక్తిమాలికా మేతామ్"

ఈ గోపాల సముద్రము తంజావూరు జిల్లాలోని మన్నారుగుడికి సంబంధించి నట్లు తెలియుచున్నది. ఇఁగాక, అహోబిల సుధీపుత్రుఁడైన లక్ష్మీనరసింహకవి నిర్మించిన యన్యోక్తిమాల మఱియొకటి యున్నది. అందు, కోకిల ఘూక గరుడ సింహాదులయిన యన్యోక్తు లనేకములు కలవు. అది పండితరాయల యన్యోక్తి కనుకరణమనుట స్పష్టము. కవితామృతకూప మనునది పైవాని వంటిదే గౌర మోహనుఁడు కల్పించిన దున్నది. ఇది సుమారు రెండువందల శ్లోకముల కావ్యము. ఇందు చక్కని హిత ముపదేశింపఁబడినది. కవి రాక్షసీయమను శతశ్లోక కావ్యము నిట్టిదే ఇతఁడు తన్నిట్లు తెలుపుకొనెను.

> "సాక్షరేషు భవ తీహ జగత్యాం సర్వ ఏవ హృది మత్సరయుక్తః,
> సాక్షరం కవిజనేషు త మేతం లోక ఏష కవిరాక్షస మాహ"

ఈ కృతికి శిష్టపదార్థ దీపిక యను వ్యాఖ్య నాగణార్యుఁడు నిర్మించి యున్నాఁడు ఇట్లే శ్రీనివాసకవి నిర్మిత కవిసంజీవినియు, కవులపేళ్లు తెలియని కావ్య సంగ్రహము కురంగీ పంచకము మొదలైనవియు వందలున్నవి. ఆశ కంతము లేదన్న సామెత కుదాహరణముగాఁ గావ్య సంగ్రహమున నీ క్రింది శ్లోకమున్నది.

> "నిస్వో వష్టి శతం శతీదశశతం లక్షం సహస్రాధిపో
> లక్షేశః క్షితిపాలతాం క్షితిపతి శ్చక్రేశతాం వాంఛతి
> చక్రేశః పున రింద్రతాం సురపతి ర్బ్రాహ్మం పదం వాంఛతి
> బ్రహ్మా శైవపదం శివో హరిపదం హ్యాశావధిం కో గతః ?"

పూర్వోక్త కావ్యము లన్నిటిలోఁ బెద్దది చాటుధార యను గ్రంథము. 'ఇందు నానాపద్ధతి నీతిపద్ధతి ప్రభుపద్ధతి విద్వత్పద్ధతి అన్యాపదేశ పద్ధతి శృంగార పద్ధతి

యను భాగములు గలవు. ఇందు రమారమి వేయి శ్లోకము లున్నవి. ఇందు ప్రాచీన గ్రంథములలోని నీతిదాయకములైన శ్లోకము లపరిచితముగా నున్నవి. ఇదియొక సంకలన గ్రంథము. చాటురత్నాకరము, చాటుశ్లోకములు. మొదలగున విట్టివే యింకను గనవచ్చును. రమాలోకనాథుల పుత్రుఁడైన చక్రకవి రచియించిన చిత్ర రత్నాకరమను కృతి పేరుకుఁ దగినది. ఉబుసుపోకకుఁ జదువఁదగిన గ్రంథముల నిది యొకటి. పొడుపుడు కథల పుట్ట. ఇఁక, శృంగార ప్రధానములు హాస్యజనకములునగు కావ్యములలో గణింపఁదగిన కొన్ని —

విటవృత్తమను చిన్న కావ్య మొకటి భర్తృహరి కంటఁ గట్టఁబడియున్నది. ఇది హితోపదేశపరముగాఁ బరిణమించినను, శృంగారపూర్వమే. శృంగారశతకము నిర్మించిన భర్తృహరి మరల దీనిని వ్రాయుట యసంగతమగుట యటుండ, శైలి గాని భావముగాని యతని కారోపింపఁదగి లేవు. ఇందుకు మొదటి శ్లోకమే చాలును.

"నితమ్బాలసగామిన్యః పీనోన్నతపయోధరాః
మన్మథాయ నమ స్తస్మై య స్యాయ తన మఙ్గనాః"

ఇది యిట్లుండ, భర్తృహరి విటవృత్తము రచియించినాఁడు. నేను జడ వృత్తము రచియించుచున్నా'ననుచు మాధవుఁడను నొక కవి యైదు పరిచ్ఛేదముల కావ్యము రచించెను. ఇందు స్త్రీలోలురైన మూర్ఖుల నడవడి వర్ణింపఁ బడినది. విటవృత్త వ్యాఖ్యాత విపరీతముగా వర్ణించిన విషయమే యీ జడవృత్తమనుచు దీని నిట్లు కవి తెలిపియున్నాఁడు.

"విటవృత్త వ్యాఖ్యాత్రా విపరీతత యోక్తమేవ జడవృత్తమ్,
ఇద మీదృశ మితి తస్య వ్యక్తీకరణే ప్రయాసో నః
యది గుణకణికాభూషిత మేత ద్దోషాయుతేన సహిత మపి,
ఆస్వాదయన్తి రసకా జడవృత్తం సాస్థిచూత మివ"

దీనినిబట్టి యిందు స్త్రీలోల మూర్ఖనింద యధికమని స్పష్టపడుచున్నది.

కాళిదాసున కంటఁగట్టిన పుష్పబాణ విలాసమను శృంగార కావ్య మొకటి యున్నది. లోకములో వ్యాప్తిచెందియున్న 'కాంతే దృష్టిపథం గతే నయనయో' రిత్యాదిశ్లోక మిందలిదే. దీనికి వేంకట పండితరాయఁడను నాంధ్రుఁడు వ్యాఖ్య నిర్మించియున్నాఁడు. ఇది కాళిదాస నిర్మితము గాకున్నను మృదుమధుర శైలి నలరు సరసకావ్య మనవచ్చును.

చోరకవి నిర్మితముగా గనవచ్చు బిల్హణచరిత మాంధ్రదేశమున మిక్కిలి ప్రసిద్ధము ఇది ౧౦౪, ౫౦, చొప్పున శ్లోకములుగల రెండు సర్గల కావ్యము. ఇందు బిల్హణుడను మహాకవి నాయకుడు, యామినీ పూర్ణతిలక నాయిక. చమత్కృతికై కల్పింపబడిన యిందలి కథ సత్యము గాకున్నను, కవిత్వము మాత్రము రసవంతము. లోక ప్రసిద్ధమైన 'కి మిందుః కిం పద్మం కిము ముకురబింబం కిము ముఖ' మిత్యాది శ్లోక మిందలిదే.

కామరాజ దీక్షితుని పుత్రుడు వ్రజరాజు రచించిన రసికరంజనమును, విశ్వేశ్వర పండితుని యార్యా శతకమును, కేవల శృంగార రసద్యోతకములు. ఇవి కాళిదాసున కారోపింపబడిన శృంగార తిలకము వంటివి. ఇట్టి శృంగార కావ్యములు లెక్కింప దరముకాదు. వీనిలో మిక్కిలి పెద్దదై గుణమునగూడ నుత్తమమైన శృంగార సప్తశతి మాత్రము విడువదగినది కాదు.

ఏడువందల శ్లోకములతోడి యీ కృతియందు నాయికానాయకుల వివిధావస్థలు వర్ణింపబడినవి. ఇందుకు రెం డుదాహరణములు.

"ప్రణయాపరాధ నిర్భరకోపోదయ సాన్త్వవాద కోపశమైః,
శృంగారసప్తశత్యాం గ్రథితం శతకం తృతీయ మభూత్"

"చంద్రోదయ మదిరారస సంభోగ తదన్తవాసరారంభైః
శృంగారసప్తశత్యాం షష్ఠం శతకం సమగ్రాహి"

ఏడు పద్ధతులతోడి శృంగారసార సారిణియను కావ్యము కామవైభవ కామినీవైభవ భూషావయవాది వర్ణనలతో నిండి నూఱు శ్లోకముల వెలయుచున్నది. ఇట్టివెన్నో! కాని, అర్వాచీన సంస్కృత కవులు శృంగారమన్న నెంత చెవికోసికొనెడివారో తెలుపుటకు 'స్తనపఞ్చక' మను నైదు శ్లోకముల కావ్యముగూడ నుదయించినదని చెప్పక తప్పదు. ఈ పంచకమునకు మకుటము—

"కుచద్వయ ముపాస్మహే కుముదబాన్ధవ స్యోదయే"

అనునది, అయిదు పద్యములకు నిదియే చతుర్థపాదము. దీనినిజూచి యది పుట్టెనో, దానిని జూచి యిది పుట్టెనో కాని,

"జలోదన ముపాస్మహే జలజబాన్ధవ స్యోదయే"

అను పాదము మకుటముగాఁ గలజలోదన పంచక మొకటి కూడ మనదేశమున వాడుకలో నున్నది. అందలిదొకటి—

"వసంతనవమల్లికా కుసుమపుంజవ న్మంజులం,
సపర్ష పరసాలకం లికుచనీరవృగ్నార్ద్రికం,
వరాంగ్యుపరి కేళిజ శ్రమనివారణే కారణం,
జలోదన ముపాస్మహే జలజబాంధవ స్యోదయే"

పెక్కు పోలికలనుబట్టి యీ రెండు పంచకముల నర్వాచీనుఁడైన యాంధ్రుఁడు రచియించెనని తోఁచుచున్నది.

నీతికావ్యములు—వీని కాద్యము భర్తృహరినీతి శతకము. దీని ననుసరించినవి వేలు. వానిలో ౭౪ పరిచ్ఛేదముల శార్ఙ్గధరపద్ధతి పెద్దది. దీనికర్తయైన శార్ఙ్గధరుఁడు, శాకంభరీదేశరాజైన హమ్మీరభూపతి యస్థానకవియగు రాఘవపండితుని పౌత్రుఁడు, దామోదరపండితుని పుత్రుఁడు. పై రాఘవుఁడే సన్యసించి రాఘవచైతన్యుఁడై మహాగణపతిస్తోత్రము నిర్మించినట్లు కనఁబడుచున్నది. పైహమ్మీరభూపతి క్రీ. ౧౨౬౪ లో మృతినందినట్లు తెలియవచ్చును. కావున శార్ఙ్గధరుఁడు క్రీ. ౧౩౦౦ ప్రాంతమున నున్నవాఁడనవచ్చును. ఇతనిపద్ధతిలో వివిధములైన నీతిబోధకభాగములు గలవు. ఈ క్రింది శ్లోకములవల్ల దీనివిషయము తెలియఁగలదు. ఇది ముద్రితము.

"అనన్దాయ సతాం భూయా త్సుభాషిత మిదం మమ,
అద్యైర్మదుదితైః పద్యైః కియద్భి రపరై రపి,
న శార్ఙ్గధరపద్ధతిః ఖలజనస్య యోగ్యా భవేత్,
సుభాషితమహోర్మయ స్సుకృతలోక పేయా యతః"

సూక్తిముక్తావళియను గొప్పగ్రంథ మొకటి జల్హణునిపేర నున్నది. అందలి కడపటి శ్లోకములనుబట్టి. యాదవ రాజగుకృష్ణభూపతి రాజ్యము చేయుసమయమున వైద్యభానుపండితుఁడు జల్హణునిపేర దీనిని రచియించినట్లు తెలియవచ్చును. ఆ సమయము క్రీ. ౧౨౪౭. ఈ జల్హణుఁడు యాదవరాజ్యము వృద్ధికిఁ దెచ్చిన జనార్ధనమంత్రి పౌత్రుఁడు. అద్భుతవిక్రమశాలియఁగు కృష్ణభూపతి రాజ్యము

రక్షించినవాఁడు నగులక్ష్మీదేవుని పుత్రుఁడు. తండ్రివలెనే యతని రాజ్యకార్యములు దక్షతతో నిర్వహించినవాఁడు. పూర్తిపేరు భగదత్తజల్హణుఁడు. ఈతని పేర సీకృతి వెలసినది. గ్రంథావతారికలో జల్హణుఁడు రచియించినట్లును గ్రంథాన్త శ్లోకముల భానుదత్తుఁడు నిర్మించినట్లును గనఁబడునట్టి శ్లోకము లివి—

"సారాసారవిచారణాసు చతురః శ్రీజల్హణాఖ్య స్సుధీః"

"మత్పుత్రా దత్త మస్మై ప్రతిహతబలవద్ద్వేషి వర్గోపసర్గం,
రాజ్యం ప్రాజ్యప్రభావప్రథిత గుణభృతా కృష్ణరాజాయ భక్త్యా,
సాహిత్యవిద్యాహృదయం జ్ఞాతు మిచ్ఛసి చే త్సుఖమ్,
తత్పశ్య జల్హణకృతాం సూక్తిముక్తావళీ మిమామ్,

"శాకేజ్యాద్రీశ్వరపరిమితే ౧౧౭౬ వత్సరే పింగలాఖ్యే,
చైత్రే మాసే ప్రతిపది తిథౌ వాసరే సప్తసప్తేః,
పృథ్వీం శాస త్యతుల మహసా యాదవే కృష్ణరాజే,
జల్హా స్యార్థే వ్యరచి భిషజా భానునా సేయ మిష్టా"

ఇందు ౧౩౬ పద్ధతులు కలవు. లోకజ్ఞానమున కాదర్శమైన యిది ముద్రితము—కాశ్మీరదేశీయుఁడును శ్రీకంఠచరిత కర్తయగు మంఖునినుతి గన్నవాఁడును సోమపాల (ఇతఁడు రాజపురీ పాలకుడు) విలాసమను మహాకావ్యము నిర్మించినట్లు చెప్పఁబడువాఁడు నగుజల్హణ పండితు డింకొకఁడు ముగ్ధోపదేశము నిర్మించి యున్నాఁడు. అది కాముకుల జారవృత్తి మాన్పుట కుద్దేశింపఁబడిన నీతి గ్రంథము. ముద్రితమైనది. ఆ కవి ౧౨ వ శతాబ్దినడిమివాఁడు.

తరువాత వెడలిన యుత్తమనీతి కావ్యములలో గణింపఁదగినది సుప్రసిద్ధ వేదాన్తదేశికాచార్యుని సుభాషితనీవి. ఇది సర్వజ్ఞసింగభూపాలుని కొఱకు నిర్మితమైనదని వైష్ణవసంప్రదాయము. క్రీ. ౧౩౫౦ ప్రాంతమందలివాఁడు సింగభూపతి. వేదాన్తదేశికుఁడును ౧౩౦౦ ప్రాంతమువాఁడని యొకమతము. అందుచే వార్ధకదశలో నీదేశికుఁడా సింగమహీపతి నెఱిఁగియుండి యట్లు రచియించెనన్నను, అది యసంగతము కాఁగూడదు. ఇందు బహువిధములైన పద్ధతులు కలవు. దీనితరువాతఁ జెప్పదగిన మహాగ్రంథము సుభాషితసుధానిధి. దీనికర్త సకల జగతీప్రసిద్ధుఁడగు సాయణాచార్యులు. ఇందు ౧౪ పద్ధతులు గలవు. ఉపోద్ఘాతపద్ధతిలో, కంపరాజునకు

మాయణుఁడు మంత్రి యనియు, అతని పుత్రులు మాధవసాయణు లను వారనియుఁ దెలియఁగలదు. అందలి రెండు శ్లోకములు—

"భారద్వాజాన్వయభువా తేన సాయణ మంత్రిణా,
వ్యరచ్యత విశిష్టార్థః సుభాషిత సుధానిధిః ...
స కదా చిత్సమాజేఽథ కంపభూపం కలానిధిః
అశ్రావయ దనూనశ్రీః నిశ్రేయసకరం పరమ్"

జైనపండితుఁడగు శ్రీమదాచార్య సకలకీర్తి రచియించిన సుభాషితావలియు, సోమప్రభాచార్యుఁడు నిర్మించిన సిందూర ప్రకరమను సూక్తిముక్తావలియుఁ బైవాని వలెనే మనోహరము లగుచున్నవి. విశ్వగుణా దర్శకర్తయైన వేంకటాధ్వరి సుభాషిత కౌస్తుభ మర్వాచీన కృతులలోఁ బ్రశస్తిగాంచిన యైదు పద్ధతుల కావ్యము. ఇందు వివేక సజ్జన దుర్జన వదాన్య పిశున పద్ధతులు గలవు. ఇంకను, సూక్తి సుభాషిత శబ్దములు పూర్వమందుగల వనేకము లున్నవి. ఆంధ్ర దేశీయుఁడును, ఏలేశ్వర పురవర మహోపాధ్యాయ వంశములోని వాఁడునైన పెద్దిభట్టు రచియించిన సూక్తివారిధి వానిలో నుత్తమము. ఇది పదమూఁడధ్యాయముల గ్రంథము. ఇతఁడు భర్తృహరి నీతిశతకములోని మొదటి శ్లోకము మొదటను రెండవ శ్లోకము కడపటను దన గ్రంథమునఁ జేర్చుకొనుటయే యతని ననుకరించి యితఁ డీ గ్రంథము నిర్మించెననుటకు నిదర్శనము కవిత్వము సరసముగా నుండుననుట కొక పద్యము—

"ఆశాయా దాసా యే దాసా స్తే సర్వలోకస్య
ఆశా దాసీ యేషాం తేషాం దాసాయతే లోకః"

ఇట్లు భర్తృహరి సుభాషిత త్రిశతి ననుసరించిన శృంగార భక్తిజ్ఞాన వైరాగ్య బోధకములైన కావ్యము లసంఖ్యముగాఁ గలవు. తత్తద్దేవతా స్తుతిపరములైన యష్టకములు శతకములు లెక్కింపలేము. అయినను గొన్నిటిని గ్రహింతము.

దైవత కావ్యములు—త్రిమతములవారును నిర్మించిన యివి వందలు వేలు నున్నవి. అద్వైతబోధకమైన పుష్పదంతుని మహిమ్నస్తోత్రము జగద్విదితము. శంకర రామానుజ మధ్వాచార్యుల భక్తిరస కావ్యములు లోకప్రసిద్ధములు. వీని కన్నిటికిఁ బ్రాచీనము సూర్యశతకము. ఏతత్కర్త మయూరకవి బాణునితో శ్రీహర్ష వర్ధనుని యాస్థానములో నున్నవాఁడని రాజశేఖరుని యీ మాటవల్లఁ దెలియును.

"అహో ప్రభావో వాగ్దేవ్యా యన్మాతంగదివాకరః,
శ్రీహర్ష స్యాభవ త్సభ్య స్సమో బాణమయూరయోః"

సూక్తిముక్తావళిలో, రాజశేఖరుఁ డితనిని ప్రశంసించిన పద్య మొకటి యిట్లు కనఁబడుచున్నది.

"దర్పం కవిభుజంగానాం గతా శ్రవణగోచరం
విషవిద్యేవ మాయూరీ మాయూరీ వా జ్నికృన్తతి"

ఇది బాణుఁడు హర్షచరిత్రలోఁ జెప్పిన 'కవీనా మగల ద్దర్ప' ఇత్యాది శ్లోకమున కనుకరణము - మయూర శతకమునకు వల్లభదేవాదు లైదుగురు టీకలు వ్రాయుటయే దీని ఘనతకు నిదర్శనము. దీని ఫల మిట్లు కడపటఁ గన వచ్చును.

"ఆరోగ్యం సత్కవిత్వం మతి మతులబలం కాన్తి మాయుః ప్రకర్షం,
విద్యా మైశ్వర్యమర్థం సుతమపి లభతే సోఽత్ర సూర్యప్రసాదాత్."

శంకరాచార్యులవారు, భజగోవింద శ్లోకములు విష్ణుపాదాది కేశాంతవర్ణన స్తోత్రము మొదలగు విష్ణుస్తవములేకాక, త్రిపురసుందరీ మానసికోపచార పూజా స్తోత్రము, చతుష్షష్ట్యుపచార మానస పూజాస్తోత్రము సౌందర్యలహరి మొదలగు పరదేవతా స్తుతికావ్యములును, శివానంద లహర్యాది శివస్తోత్రములు గూడఁ బెక్కు నిర్మించియున్నారు. ఆయన విష్ణుపాదాదిస్తుతి ననుకరించి, అద్వైతసిద్ధి భగవద్గీతా మహిమ్నస్తోత్రాది వ్యాఖ్యలును రచియించిన మధుసూదన సరస్వతి, ఆనంద మందాకిని యను స్తుతికావ్యము నిర్మించెను. ఇందు శ్రీకృష్ణుని కేశాదిపాదాంతావయవములు వర్ణింపఁ బడినవి. మహామహోపాధ్యాయ గోకులనాథుఁడు నిర్మించిన శివశతకము నవీనమైనను ప్రాచీన కావ్యమువలె సరసముగానున్నది. ఇతఁడు మిథిలా దేశమందలి మగరౌనీ గ్రామమున వసించినవాఁడు. నూటయేఁబదియేండ్ల క్రిందటి వాఁడు - పంచస్తవి యను నూటయేఁబది శ్లోకముల కావ్యమొకటి ప్రాచీనమైనది కలదు. కవిపేరు తెలియదు. ఇందలి 'లక్ష్మీ వశీకరణచూర్ణ సహోదరాణి' ఇత్యాది శ్లోకము సరస్వతీ కంఠాభరణమున నుదాహృత మగుటంబట్టి యిది క్రీ. పదియవ శతాబ్ది కీవలిది కాదని తెలియుచున్నది. ఇందు లఘు చర్చా ఘటాంబా సకలజననీ సంజ్ఞలుగల యైదు స్తవము లున్నవి.

దక్షిణాత్య ద్రవిడకవియైన మూకపండితుఁడు పంచశతి యనుపేర, కంచి కామాక్షీదేవిని స్తుతించుచు నైదువందల శ్లోకముల కావ్యము నిర్మించెను. ఇందు, కటాక్ష మందస్మితపాదారవిం దార్యాస్తుతిసంజ్ఞల శతకము లైదు కలవు వీనిలో, తత్తద్వర్ణన లతిరమ్యముగాఁ గావింపఁబడినవి. ఈ కవి మూఁగవాఁడని ప్రతీతి, శ్రీవేదాంతదేశికుల త్రింశదధికస్తుతి గ్రంథములతో, పాదుకాసహస్ర మతిప్రశస్తము వేంకటాధ్వరికృతులలో లక్ష్మీసహస్ర ముత్తమమైనది.

వెనుకఁ బేర్కొనఁబడిన గోవర్ధనాచార్యాదులకు సమకాలికుఁడగు రాధా దేవీభోజదేవుల తనయుఁడును ఉత్కలదేశీయుఁడునైన, జయదేవుఁడు ప్రఖ్యాతుని వందిలక్షుడు. క్రీ. పదియేనవ శతాబ్దిలోని చంద్రదత్తుని భక్తమాలలో ౩౯-౪౧ సర్గల నడుమ నితనియుదంతము వర్ణింపఁబడుటయే యిందుకు నిదర్శనము. పన్నెండు సర్గల యితని గీతగోవిందము రాగలయతాలములకు సరిపడుచు భక్తలోకమును వశపఱుచుకొన్నది. దీనికి బాలబోధినీ భావార్థదీపికాది బహువ్యాఖ్యలు పుట్టినవి. వానిలో రసమంజరి యుత్తమముగా నున్నది. ఏతత్కర్త వ్యాఖ్యావతారికలోఁ దెలిపిన మాటలనుబట్టి యీ క్రింది విషయములు తెలియుచున్నవి.

"[1]. కశివారదేశమున గౌతమగోత్ర బ్రాహ్మణజాతియందు బ్రహ్మవేత్తయగు కృష్ణమిశ్రుఁ డుదయించెను. అతఁడు ప్రబోధచంద్రోదయనాటకకర్త. అతనివంశ మందు సతేజుఁడను వీరపండితుఁ డుదయించి బ్రాహ్మక్షాత్రములు రెండును వెలయ భార్గవకృపద్రోణులకు సాటియై దుష్టుల నణఁచి ఢిల్లీపతిని సంతోషపెట్టి కాశివారమునకు రాజయ్యెను. అతనికొడుకు కమలాపతియు నట్టివాఁడే. అతని కొడుకు హరసింహదేవుఁడు నట్లే ప్రజారంజకుఁడై కాశివార మేలుచు ఢిల్లీశ్వరుని సభలోఁ బొగడ్తగాంచెను. అతనికుమారుఁడు (జగతి విదితకీర్తిమ ఇతి-అను పాఠము కనఁబడుచున్నది) శ్రీతముఁడు బ్రాహ్మణారాధన తత్పరుఁడైన పుణ్య మూర్తి. అతని తనయుఁడు హరిశంకరుఁడు. సర్వగుణసంపన్నుఁడైన యతని యనుగ్రహమున శాలినాథుఁడు వన్నె కెక్కెను. (శాలినాథుని యుదంతము చెప్ప లేదు) సర్వమహీసుపర్వముకుటుఁడు నృపకీర్తనీయుఁడు వదాన్యుఁడునైన యా శాలి నాథుని యాజ్ఞచే శంకరుఁడు గీతగోవిందటీక రచియించెను."

1. జాగర్తి స్మరవైరివక్షసమధి క్షోణీశిరోభూషణం, దేశ శ్రీకశివార ఇత్యభి హితః ప్రీతో గుణైరుజ్జ్వలైః—

మహామహోపాధ్యాయ దినేశ్వరమిశ్రతనయుఁడైన యీ శంకర మిశ్రుఁడు ఢిల్లీపతుల నామములు తెలుపలేదు గాని, శాలినాథునితో నితఁడు క్రీ. ౧౭ వ శతాబ్ది యుత్తరభాగమున నుండెనని తోఁచుచున్నది.

ఇట్లు ౧౭-౧౮ శతాబ్దులలో, కృష్ణభవనామృతము వాసుదేవ కథాకావ్యము కృష్ణలీలాకావ్యము గోవిందలీలామృతము మొదలైన భక్తిరసగ్రంథము లెన్నో యుదయించినవి. రాధావినోద రాధాసుధానిధి చమత్కారచంద్రికా రాధాప్రసాద నాదిసంజ్ఞల రాధా మాధవులచరితమును వర్ణించిన కావ్యము లనేకములు.

కృష్ణలీలాతరంగిణి ఇది పన్నెండు తరంగముల కావ్యము. శివరామానంద తీర్థునిశిష్యుఁడైన నారాయణతీర్థుఁడు నిర్మించినది.

"కామదా కామినా మేషా ముముక్షూణాఞ్చ మోక్షదా,
శృణ్వతాం గాయతాం భక్త్యా కృష్ణలీలాతరఙ్గిణీ"

అను కడపటి శ్లోకము దీని ప్రయోజనమును దెలుపును. దీనిని మించి దేశమున వ్యాపించినది కృష్ణకర్ణామృతము. లీలాశుకనిర్మితమైన యీ కావ్యము భక్తుల పాలిటి పారిజాతమై రస మొలుకుచు మనోహరముగా నుండును. ఇది త్రిశతక మనఁబడును గాని యందు ౧౧౨ శ్లోకములున్నని. ఈ కవి మొదటిపేరు బిల్వమంగళుఁడు. ఇతఁడు పండితుఁడయ్యుఁ దొలుత వేశ్యాలంపటుఁడై తుద కావేశ్యవల్లనే విరక్తి చెంది కృష్ణభక్తుఁడై లీలాశుకుఁ డయ్యెనని ప్రతీతి. ఈ కృతి మొదటి శ్లోక మిట్లున్నది.

"చింతామణి ర్జయతి సోమగిరి ర్గురు ర్మే,
శిక్షాగురుశ్చ భగవాన్ శిఖిపింఛమౌళిః
యత్పాద కల్పతరు పల్లవ శేఖరేషు,
లీలా స్వయంవర రసం లభతే జయశ్రీః"

దీని కాంధ్రుఁడును, పిసుపాటియను నింటిపేరుగల కొండమాంబా తిరుమల భట్టోపాధ్యాయుల తనయుఁడునగు పాపయల్లసూరి వ్యాఖ్య రచియించుచుఁ బై శ్లోకమందలి చింతామణి పదమున కిట్లర్థము వ్రాసియున్నాఁడు. "చింతామణి యనునది లీలాశుకుఁడు జపించినమంత్ర మగును. లేదా, ఇతనికి మంత్రోపదేశము చేసిన యోగీంద్రుడు కావచ్చును. లేదా, చింతామణివలె దానగుణముగల సోమగిరి యను వేశ్య కావచ్చును. లేదా, చింతామణివంటి సోమగిరియను యోగికావచ్చును."

ఈ కల్పములనుబట్టి యితని నాఁటికే పై శ్లోకము నర్థ మవిదిత మని తెలియఁగలదు. రూపగోస్వామి శిష్యుఁడైన కృష్ణదాసుఁడు సారంగరంగద యనుపేరఁ కృష్ణకర్ణామృత వ్యాఖ్య వ్రాయుచు నవతారికలో నిట్లు చెప్పెను. (దాని తెలుఁగు)

"దాక్షిణాత్యుఁడు కృష్ణవేణ్ణా పశ్చిమ తీరవాసి పండిత కవీంద్రుఁడు నగు బిల్వ మంగళుఁడను బ్రాహ్మణుఁడు కలఁడు. అతఁడు పూర్వకర్మ వాసనచే, చింతామణి యను పేరుగల వేశ్యయం దాసక్తుఁ డయ్యెను. దాని యిల్లు నది కవతల నున్నది ఒకనాఁటిరాత్రి మేఘావృతమై కన్ను కనఁబడని స్థితిలో నుండఁగా నతఁ డేఱఁది వెళ్ళి దాని యింటి ప్రాకారము దాఁటుటకుఁ దడవుకొను చుండఁగా గోడ కన్నములో దూఱియున్న యొక త్రాఁచుతోఁక చేతికిఁ దగిలినది. అది పట్టుకొని గోడయెక్కి ముంగిలివాకిట నుఱికి మూర్ఛల్లెను. ఆచప్పుడు విని వచ్చిన వేశ్య యతని సేదదీర్చి తరువాతఁ జేసినపనికి నిందించెను. దానిచే నతఁడు విరక్తుఁ డయ్యెను" గోడయెక్కి క్రింది కుఱికినపుడు త్రాఁచు నెత్తిమీఁదఁ గాలు పడెననియు, ఆ దెబ్బ కది చచ్చెననియుఁ విరక్తి చెందిన పిదపఁ గృష్ణసర్పమును జంపినందుకు గృష్ణభక్తుఁ డయ్యెననియు, ఆంధ్రదేశ ప్రతీతి.

ఈ వ్యాఖ్యాతగూడఁ బై కథ వ్రాయుచు, 'లేదా-చింతామణివంటి సోమగిరి లీలాశుకుని గురువగును' అనియు నర్థము చెప్పెను. ఎట్లయిన నేమి ? చింతామణి సోమగిరి శబ్దముల యర్థము సందిగ్ధమే. కాని, లీలాశుకుఁ డాంధ్ర దేశీయుఁడు కృష్ణా తీరవాసి యను ప్రతీతి మాత్రము సార్వలౌకికము. ఇతని కృతి కైదు వ్యాఖ్యలు కలవు.

లీలాశుకుఁ డనెడి యీ బిల్వమంగళుని పేర సుమంగలస్తోత్ర మొకటి కనఁబడుచున్నది.[1] కృష్ణుని కౌమారకైశోరతారుణ్యాదుల వర్ణనలతో నిండిన యిందు ౩౮౩ శ్లోకము లున్నవి. వీనిలోఁ గృష్ణకర్ణామృతములోని శ్లోకములుగూడఁ గొన్ని కలవుగాని, దీనికి భక్తవల్లభావ్యాఖ్య రచియించిన భట్టవనమాలి—

"కృష్ణకర్ణామృతస్యైషా టీకా శ్రీభక్తవల్లభా,
భూనిర్జరేణ భట్టేన క్రియతే వనమాలినా"

అని వ్యాఖ్యాది ననియున్నాఁడు. అయినను రెండు గ్రంథములు పరిశీలించిన - H T Colebrooke-మాటనుబట్టి యిది వేఱనియే నమ్మవలసియున్నది.

---

1. చూ. లండన్ లైబ్రరీ. సంస్కృతా ముద్రిత గ్రంథపట్టిక. Vol. VII.

ముద్రితమైన ౧౦౮ శ్లోకములతోడి బిల్వమంగళ కృష్ణస్తోత్రము మొదలఁ గన వచ్చెడి పై వ్యాఖాత మాటకంటె, ఈ మూఁడింటిని సరిచూచిన పై పరిశీలకునిమాట విశ్వాస్యము కదా! సుమంగళ స్తోత్రము కడపటి శ్లోకములలో నిది యొకటి—

"యం శైవా స్సముపాసతే శివ ఇతి బ్రహ్మేతి వేదాన్తినో,
బౌద్ధా బుద్ధఇతి ప్రమాణపటవః కర్తేతి నైయాయికాః,
అర్హన్నిత్యథ జైనశాసనరతాః కర్మేతి మీమాంసకాః,
సోఽయం నో విదధాతు వాంఛితఫలం శ్రీదేవకీనన్దనః"

జయదేవుని గీతగోవిందము ననుకరించిన గీతగౌరీశ మొకటి కలదు. దీని కర్త కవిచక్రవర్తి భానుదత్తుఁడు. పదిసర్గలతోడి యీ కావ్యము శార్దూలవిక్రీడితాది వృత్తములతోను, త్రిపాద గీతములతోను వెలయుచు సరసముగా నున్నది. ఇతఁడు గ్రంథాంతమున నిట్లు చెప్పియున్నాఁడు.

"భవానీ వర్తతే యావ దంగలగ్నా పురద్విషః,
విద్వత్కాంతస్థితా తావ ద్భానో ర్వాణీ విరాజతామ్"

గ ద్య కా వ్య ము లు

ఛందోబద్ధమైన వాక్యము పద్యము, అట్లు కానిది గద్యము కాని, లోకములోఁ బద్యసంజ్ఞకంటె గద్యసంజ్ఞయే ప్రాచీనము. దానికంటె శ్లోకసంజ్ఞ పురాతన మనుటకు వేదమే ప్రమాణము.[1] పాదబద్ధము ఋక్కు. అట్లు కానిది యజుస్సు, అని లాక్షణికులు దానినిబట్టి ఋక్కు శ్లోకమనియు యజుస్సు గద్యమనియు మన మూహింపవచ్చును. కావున యజుర్వేదముతోనే గద్యము పుట్టినదనుట విదితము. ఆదికావ్యమైన రామాయణమును భారతాదులును శ్లోకమయములే కాని, ఆనాఁడును గద్యము లేకపోలేదు. లౌకిక భాషయైన సంస్కృతము వాడుకలోనున్న యా కాలమున సంభాషణప్రతి సంభాషణములకు గద్యము గాక పద్యము సాధన మయ్యెనా? అది రచనలో లేదనవచ్చును గాని, అందును గొంచెము కనఁబడు చున్నది. భారతాదిని పౌష్య పర్వములో—

"సౌతి రువాచ-గద్యమ్. జనమేజయః పారిక్షిత స్సహ భ్రాతృభిః కురుక్షేత్రే దీర్ఘ సత్ర ముపాస్తే"-ఇత్యాదిగా మూఁడుపుటల గ్రంథమును, సంభవ పర్వమున—

1. మిమీహి శ్లోకమాస్యేపర్జన్యఇవ తతనః. ఋ. మం. 1. సూ. 38 ఋక్కు. 14.

"శంతనుః ఖలు గఙ్గాం భాగీరథీ ముపయేమే. తస్యా మస్య జజ్ఞే దేవవ్రతో నామ-య మాహు ర్భీష్మ మితి—" ఇత్యాదిగా రెండుపుటలకథయుఁ గనఁబడుచున్నవి.[1] ఈ భాగములు చదివినవారికిఁ జక్కని చిన్నచిన్న వాక్యములతోడి పీని శైలి యా నాఁటి గద్యరుచిని దెలుపఁగలదు. భరతాచార్యుఁడు మొదలగువారు నాట్యశాస్త్రాదులం దింతకంటె నించుక ప్రౌఢముగా గద్యభాగములు చేర్చియున్నారు. భాసకాళిదాసాది మహాకవులు తమరూపకముల మనోహరవచనము వ్రాయుట విదితము గదా! అయినను, మహాకవిదండికిఁ బూర్వ మంతయు గద్యమైనకావ్యము లేదనుట నిజము. దీనికి మార్గదర్శి యతఁడే. "పాదబద్ధము కాని పదసముదాయము గద్యము. అది, ఆఖ్యాయిక-కథ-అని ద్వివిధము-నాయకుఁడే స్వయముగాఁ జెప్పిన దాఖ్యాయిక. నాయకుఁడు గాని, అన్యుఁడు గాని చెప్పినది కథ'' అనుచు గద్యలక్షణము తెల్పి, కథాఖ్యాయికలకు భేదము లేదు, అది రెండు సంజ్ఞలతోడి యేకజాతి యని నిర్ణయించినాఁడు. భామహుఁడతని మతము ఖండించుచు, "నాయకుఁడు చెప్పునిజవృత్తాంత మాఖ్యాయిక యగును. అందుచ్ఛ్వాసములను భాగము లుండును. అన్యులు చెప్పునాయకునిచరితము కథ. అందు చ్ఛ్వాసములుండవు" అని నిర్ణయించెను. ఇట్లు నిర్ణయభేద మించుక కనవచ్చినను, అది యంత గణనీయముగా లేదు. దశకుమారచరితములో రెండుపద్ధతులును గనవచ్చును.

రాజవాహనాదిదశకుమారుల చిత్రచరిత్రలు కలది యగుటచే దీనికి పేరు వచ్చినది. కథలు పదిమంది వైనను, అన్నిటికి నైక్యము చక్కఁగా నున్నది. మగధదేశరాజగు రాజహంసుఁడు మాలవరాజుచే నోడింపఁబడి యడవిపాలగుటతోఁ కథ ప్రారంభ మగును. రాజవాహనాపహారవర్మాదులు పడినకష్టములు, వారందఱు కలియుట, రాజ్యము మరల సంపాదించుట, రాజహంసుఁడు వానప్రస్థుఁడై యుండుట, యనునవి యిందలి ప్రధానవిషయములు. ఈ కథలో ముఖ్యముగా వామదేవుఁడను ఋషి కెక్కువ సంబంధము కల్పింపఁబడినది. శైలి మృదుమధురము. కొన్నిచోట్ల దీర్ఘసమాసము లున్నను, చిన్న చిన్న వాక్యములే యెక్కువగా నున్నవి. కుమారోత్పత్తి ద్విజోపకృతి సోమదత్తచరితము పుష్పోద్భవచరిత్ర అవన్తిసుందరీపరిణయము. అనునైదు విషయములు కలదిపూర్వ పీఠిక రాజవాహనాదు లెనమండుగురు కుమారులతోడి యెనిమి దుచ్ఛ్వాసములు ప్రధాన గ్రంథము. రాజ్యప్రాప్తి యుత్తరపీఠిక. అనువిధమున నిది ముత్తెఱఁగుల

---

1. ఇట్టివింకను భారతాదులఁ గలవు.

నున్నది. ముద్రితములైన దీనివ్యాఖ్యలలో, పదదీపిక పూర్వపీఠికకును, తక్కిన గ్రంథమునకు, పదచంద్రికా భూషణా లఘుదీపికలును గనఁబడుచున్నవి. ఇవిగాక భోసలరాజాస్థానములోని ఘనశ్యాముఁడు రచియించినటిప్పణ మొకటి వేఱుగా నున్నది. దీనిపేరు సంజీవనము. ఇందలియవతారికలోని—

"అథ భోజసభాయాం కాళిదాస భవభూతిప్రముఖవ దఖిల మాననీయోబాణ ఇవ కాదంబరీసంజ్ఞాం, దశకుమారచరితాఖ్యాం ప్రహేళికాం రచయిష్యన్..." అను వాక్యమునుబట్టి యీ వ్యాఖ్య భోజప్రబంధములోని కథలు నమ్మి తరువాతఁ బుట్టిన దని స్పష్ట మగుచున్నది. మూలములోని మంగళాచరణమైన 'బ్రహ్మాండచ్ఛత్రదండ' ఇత్యాది శ్లోకము నుత్తరార్ధమున, ప్రాసప్రక్రమ భంగము వచ్చినదని యిది యాక్షేపించి, ఇట్టిదోషములు సాయణ మాయణ భాస మల్ల కాళిదాసాదులకుఁ గూడఁ గల వనుచు సమర్థించినది.

అరంభమునుండియు దండికవిత్వము పండితలోకము నాకర్షించుచునే వచ్చినది. రాజశేఖరుఁడు దండికావ్యత్రయము త్రిలోకవిశ్రుత మని ప్రశంసించెను. ఇదియుఁ గావ్యాదర్శము గాక మూఁడవది యిద మిత్థ మని యిప్పటికి దేలలేదు. అందందు శ్లేష యున్నను వాక్యములు ప్రసాదగుణభాసురములై ప్రవాహగతి నడచు నసుట యిందలి విశేషగుణము. దీనిని, అప్పయామాత్యుఁడనునొక కవి దశకుమారకథాసార మనుపేరఁ బద్యకావ్యముగా మార్చెను. అందు పూర్వ పీఠిక మాత్రమే కలదు. అప్పయదీక్షితులు దశకుమారచరిత సంక్షేపముగా మార్చి యున్నాఁడు. దీక్షిత చక్రపాణికవి దశకుమారశేష మనుపేర దీని కుత్తరకథను బెంచి యొక పద్యకావ్యము నిర్మించెను. రాజాధిరాజ గోపినాథుఁడు గద్యముగానే దశకుమారకథ యనుపేరఁ బెంచి వ్రాసెను.

"గోపీనాథో ద్విజాధీశః సతాం కౌతుకహేతవే
దశానాం చ కుమారాణాం సంశోధయతి సత్కథామ్"

బాణుఁడు ముందా సుబంధుఁడు ముందా యనువిషయము విమర్శకలోకమును గలఁచివైచినది. ఈ చర్చ కొట్టినపిండి. తమకు ముందెందఱో వ్రాసిన విమర్శలు పరిశీలించి ఆర్. వి. కృష్ణమాచార్యులుగారు తాము ప్రకటించిన వాసవదత్త పీఠికలోను[1] L. H. గ్రేదొరగారు తామాంగ్లీకరిచిచిన వాసవదత్త పీఠకలోను[2]

1. చూ శ్రీరంగము ముద్రణము 1906-1908.
2. చూ. L. H. Gray's వాసవదత్త 1924.

విపులముగాఁ జర్చించి తమకుఁ దోఁచినట్లు సిద్ధాంతీకరించిరి. వీరిలో మొదటివారు సుబంధుని బాణునికిఁ దరువాతను వామనాచార్యునికి ముందును జేర్చిరి. రెండవవారు బాణుని కించుక పూర్వము ५५०-६०६ నడుమఁ జేర్చిరి. నేనీ విషయము నాకు లభించిన ప్రమాణములనుబట్టి నా సంస్కృతకవి జీవితము తొలి ముద్రణలోనే నిర్ణయించితిని.[1] ఇపు డందలి చర్చయంతయు నిందు గ్రహించుట చర్వితచర్వణము. శ్రీకృష్ణమాచార్యులుగారి యభిప్రాయమే నేను ౧౯౧౧ లోఁ దెలిపియున్నాను.

'కవీనా మగళ ద్దర్పో నూనం వాసవదత్తయా'[2]

అను బాణుని హర్షచరిత్రలోఁ గనఁబడు ప్రశంసకుఁ బాత్రమైనది సుబంధు వాసవదత్త కాదనియు, పతంజల్యాదులనుతి గన్న యా వాసవదత్త తరువాత మృగ్యమైనదనియు విశ్వసించినవారి కిందు వాదమే కనఁబడదు. కావున బాణుని హర్షచరిత్రయే ముందను నిశ్చయమునకు వత్తము.

బాణుఁడు కాన్యకుబ్జరాజ హర్షవర్ధనుని యాస్థానకవి. క్రీ. ६०६-६४५ నడుమ నున్నవాఁడు. హర్షచరిత్ర నింతకుమున్ను పరిశీలించి యున్నాము. ఇఁక నితని కాదంబరి. 'బాణోచ్ఛిష్టం జగత్సర్వ' మ్మను సూక్తికి నిదానమైన యీ కావ్యము లోక విశ్రుతము. ఇందలి కథ బృహత్కథలోనిది. దానిని బాణుఁడు మెఱుఁగుపెట్టి ప్రకాశింపఁజేసెను. "అస్తి కవిసార్వభౌమో వాత్స్యాయనవంశ సంభవో బాణః'' అని నిజస్తుతి గావించుకొనఁదగిన విద్వత్త్వ కవిత్వతముల వెలయు నితఁడు కాదంబరీ రసజ్ఞానా మాహారోఽపి నరోచతే' యను సూక్తికి నిదానమైన యీ మహాకృతి రచియించి యశఃకాయుఁడై వెలయుచున్నాఁడు. కాదంబరీ కవిత్వము కఠినమే కాని, కష్టపడి చదివినవారికి సకల శబ్దార్థ విజ్ఞానముతో రసజ్ఞత కూడ సిద్ధించును. చదివిన కొలఁదిని, కథయే పాఠకుని ముందుకుఁ ద్రోయుచుండును.

ఇం దవాంతరకథ లెన్నేని కలవుగాని ప్రధానకథ కాదంబరీ చంద్రాపీడులకు సంబంధించినది. ఇందలి ప్రధానరసము శృంగారము. తక్కిన రసములు కొన్ని యంగములుగా వర్ణింపఁబడినవి. ఈ కావ్యములోని కల్పనా చమత్కృతియు వర్ణనా చమత్కారము ననన్యాదృశములు. చంద్రాపీడునికి శుకనాసుఁడు గావించిన యుపదేశ మెన్నిసారులు చదివినను విసుగుపుట్టదు. అచ్ఛోద సరోవర్ణనమువంటి

1. చూ. మదీయ సంస్కృతకవి జీవితము ప్రథమ ముద్రణము 1911.

2. ఈ శ్లోకము బాణుని దగునా కాదా యను విషయము విచారణీయము.

వర్ణనము మరలఁ గనఁబడదు. ఇట్టి మహాకృతి సమాప్తము గాకుండఁగానే బాణుఁడు దివంగతుఁడు కాఁగా, ఇతని కుమారుఁడు భూషణభట్టు తండ్రిమార్గ మనుసరించి దీనిని బూరించెను. అది కారణముగా బాణుని రచన పూర్వభాగము కుమారుని రచన యుత్తరభాగము నని చెప్పఁబడుచున్నవి. విరహపీడితయగు కాదంబరి మాటలు పత్రలేఖ వచ్చి చంద్రాపీడునికి వినిపించుటతో నుత్తరభాగ మారంభ మగును. ఇందు కాదంబరీ చంద్రాపీడులు మృతినొందిమరల జీవించుట, వారి వివాహము మహాశ్వేతా పుండరీకుల సమాగమము, వారి మహిమాను వర్ణనము, మొదలగు విషయములు కలవు. తండ్రివల్ల రచింపఁదలఁచిన కథ వినియున్నవాఁడు గావుననే యీ కథ యిట్లు పూర్తిచేయఁ గలిగెనుగాని, మఱొకఁడైనచో నిది యిట్లు సమాప్తి గాంచియుండదు. ఇతని కవిత్వము తండ్రి కవిత్వమువలె నుండదుగాని దాని ఛాయ కొంత లేకపోలేదు.

ఈ కృతికి సంగ్రహముగా, పద్మోర్ణరాజు నానతిని, కాశ్మీరియుఁడైన కాశీనాథ కవి సంక్షిప్త కాదంబరి రచియించెను.

"కాశ్మీరాభిజనో ద్విజ స్సుమతిమాన్ దృష్ట్వాతు కాదమ్బరీం
బాణాఖ్యేన కవీశ్వరేణ రచితాం దీర్ఘాం సుగూఢార్థకామ్,
కాశీనాథ సమాఖ్యయా సువిదితః పద్మోర్జనాథప్రభో
రాదేశా దకరో దిమాం సులలితాం సంక్షిప్త కాదమ్బరీమ్"

మణి రామకవి యను నింకొకఁడు కాదంబర్యర్థసార మనుపేర నొక పద్య కావ్యము రచియించెను. నవీనులును దీనిని సంగ్రహించి వ్రాసియున్నా రనుట విదితము

బాణుఁడు, భాసకాళిదాసులను, ఆఢ్యరాజ హరిచంద్ర ప్రవరసేనులను బృహత్కథా ప్రాచీన వాసవదత్తాదులను బ్రశంసించి, దండినిగాని దశకుమార చరిత్రను గాని పేర్కొనలేదు. ఇందుకుఁ గారణము దండి యితనికి నలువదియేఁబది యేండ్ల లోపలి పూర్వుఁడగుట గాక మఱేమియుఁ గనఁబడదు. తదర్వాచీన మహాకవుల యందఱ మెప్పుగాంచిన దండినే స్మరింపనివాఁడు. కొందఱు విమర్శకుల మాట నిజమని నమ్మినను, తనకుఁ బూర్వము ముప్పది నలువది యేండ్ల లోపలి వాఁడయిన సుబంధుని వాసవదత్తను గొండంతచేసి స్తుతించునా ? ఎక్కడిమాట !

వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తిలో నుత్కలికాప్రాయమున కుదాహరణముగా[1] వాసవదత్తలోని యొకవాక్య ముదాహరింపఁబడుటయు, భవభూతి నాటకములలో కొన్ని వాక్యములు చిన్న చిన్న మార్పులతో వాసవదత్తలోఁ గనఁబడుటయుఁ గారణముగా, వారియిద్దఱికి నడుమను సుబంధుఁడు క్రీ ౭౫౦ ప్రాంతమున నుండియుండు ననవచ్చును. ఎట్లయినను వామనునికిఁ బూర్వుఁడు. ఇంత కంటె నితనిఁ గూర్చి యేమియుఁ దెలియరాదు. ఇతఁడద్వైతుఁడగు బ్రాహ్మణుఁడని మాత్రము మంగళాచరణ శ్లోకము తెలుపఁగలదు,

వాసవదత్తాకథ బృహత్కథనుండి తీసికొనఁబడి కొన్ని మార్పులతోఁ జక్కఁగాఁ బెరిఁగినది. వాసవదత్తతండ్రి యుజ్జయినీ రాజగు ప్రద్యోతుఁడని మేఘ సందేశరత్నావళ్యాదులు చెప్పుచున్నవి. బృహత్కథామంజరీ కథాసరిత్సాగరములు చండమహాసేనుఁ డనుచున్నవి. ఇది కుసుమపుర రాజగు శృంగారశేఖరుఁడను చున్నది. వాసవదత్త యుదయనుని బెండ్లియాడెనని తక్కిన యన్నిటఁ గలదు. ఇందు, తండ్రి పుష్పకేతున కీయఁదలఁచి యుండ వాసవదత్త కందర్పకేతుని వరించి యతనిచేఁ గొనిపోఁబడెనని యున్నది. ఇట్టిమార్పులున్నను, సుబంధుఁడు బృహత్కథ నెఱిఁగిన వాఁడనుటకుఁ గథామధ్యమున నున్న - అపూర్వా బృహత్కథా మయా శ్రుతా ప్రత్యక్షీ కృతా చ - అను వాక్యము నిదర్శన మగును.

ఇందు, కథానాయకుఁడైన చింతామణి పుత్రుఁడగు కందర్పకేతువు చక్కని యువతిని గలలోఁ గాంచుట మిత్రునితో నడవికేగుట, అచ్చటి జంబూవృక్షము మీఁదిపక్షులు చెప్పుకొను కథలో, వాసవదత్త కందర్పకేతుని గలలోఁజూచి యతని వరించియున్నదను మాటలు వినుట, ఆమె తమాలిక యనుశారికను రాజపుత్రుని వద్దకుఁబంపుట, అదియు నచ్చటికేవచ్చి యుండుట మొదలగు విషయము లతిమనోహరముగా శృంగార రస ప్రధానముగా వర్ణింపఁబడినవి.

ఈ కావ్యము క్లిష్ట మనుట కితని మాటలే ప్రమాణము.

"ప్రత్యక్షరశ్లేషమయప్రపఞ్చవిన్యాసవై దగ్ధ్యనిధిం ప్రబన్ధమ్,
సరస్వతీదత్తవరప్రసాద శ్చక్రే సుబన్ధు స్సుజనై కబన్ధుః"

పూర్వోక్తగద్య ప్రబంధములవలె నిదియు దేశీయులను విదేశీయులనుగూడ నాకర్షించినది. దీనికిజగద్ధరుఁడు తత్త్వదీపినియు, మేధావికులజాతుఁడగు త్రివిక్ర

1. కులిశశిఖరఖరనఖర ప్రచండచపేటాపాటితమత్తమాతంగకుంభస్థలేత్యాది—

ముద్రాకవ్యాఖ్యయు మతియొకఁడు క్షవిసింధుసుధాంశుబిందుపును, సర్వచంద్రుఁడు టిప్పణమును కాశీరామ వాచస్పతి యొకటీకయు, నిర్మించిరి. ఆ కాలమున వెలసిన పైముద్రాఖ్యాయికలును పఠనపాఠవ్యవహారమున వ్యాప్తికెక్కి శ్రావ్యమైన కథల చేతను జక్కని కల్పన చేతను రసము చేతను గూడ విద్వల్లోక మాకర్షించినవనుట సత్యము.

క్రీ. ౧౦౦౦-౧౦౫౦ నడుమ భోజుని పెత్తండ్రియగు వాక్పతిరాజువల్ల 'సరస్వతి' యని పిలువఁబడినవాఁడుచు. భోజదేవుని మన్నన గాంచినవాఁడునగు ధనపాలుఁడను జైనకవీంద్రుఁడు నిర్మించిన తిలకమంజరి చాలావఱకుఁ గాదంబరిని బోలినప్రౌఢగద్యకావ్యము. ఇందయోధ్యాపుర రాజైన మేఘవాహనునికి మది రావతి యనుధర్మపత్నియం దుదయించినహరివాహనుఁడు తిలకమంజరియను విద్యాధరకన్యను మోహించుట వారిపరిణయము మొదలగు విషయములు శృంగార భరితములై వర్ణింపఁబడినవి. ఇది భోజమహారాజు వినోదమునకు నిర్మింపఁబడినట్లీ క్రింది శ్లోకము చెప్పుచున్నది.

"నిశ్శేషవాఙ్మయవిదోఽపి జినాగమోక్తాః,
శ్రోతుం కథా స్సముపజాతకుతూహలస్య
త స్యావదాతచరితస్య వినోదహేతో
రాజ్ఞః స్ఫుటాద్భుతరసా రచితా కథేయమ్"

భారత కథాశ్రయమైన ద్రౌపదీ చరిత మను చిన్న గద్యకావ్య మొకటి యున్నది. అందు ద్యూత మాచిగా ద్రౌపది పడినపాట్లు వర్ణింపఁబడినవి. కవిపేరు తెలియదు-రామాయణ కథాశ్రయమైన రామకథ యను గద్యకావ్యము, ఆదిత్యవర్మ యాజ్ఞచే వాసుదేవ వి రచియించెను. వీ రిద్దఱి నివాసాదులుగూడఁ దెలియరావు. వచనశైలి సరసముగానే యున్నది.

వీరనారాయణ చరితాది గద్యకావ్యములు కొన్ని ప్రసంగ వశమునఁ బూర్వ ప్రకరణముఁ బేర్కొనఁబడినవి. అవిగాక, అగస్త్య కవికృతమై కృష్ణచరిత మను నది యొకటి యముద్రితమైన దున్నది. ఇందలి విషయము భాగవతము ననుస రించిన శ్రీకృష్ణకథ. ఈ యగస్త్యుఁడు మనము పూర్వము తెలిసికొన్న విద్యా నాథుఁడేమో. కవిత్వము రసవంతము ప్రౌఢమునై యొప్పుచున్నది. లిఖిత పుస్త కముల కడపటఁ గొన్ని శ్లోకములు కలవు వాని శైలియు మనోహరముగా నున్నది.

వీటినిబట్టి ప్రతాపరుద్రీయకర్తయే యీ యగస్త్యుఁడను భావము దృఢపడుచున్నది. ఈ గ్రంథము ప్రసిద్ధభాగవతకథ నాశ్రయించుటచే వ్యాప్తికి రాక మఱుఁగుపడి పోయినది. దీనితుదిశ్లోకములు వ్రాతప్రతిలో నిట్లున్నవి.

"శ్రవఃశ్లాఘ్యాలఙ్కరణభణితిగ్రన్థినిపుణై
కవింమన్యై రన్యైః కిమిహ బహురోమన్థహరిణైః,
విమర్శాదర్శాన్తః ప్రతిఫలదలఙ్కారరచనై
రగస్త్యః పౌరస్త్యా ననుసరతి సూక్తై స్సుమనసః"

"అనాదృత్య శ్లాఘ్యాన్ భువి కవినిబద్ధా నభిరతిం
కృతో వైయాసిక్యాం రచయితు రగస్త్య స్యవిదుషః,
వసన్తీ వాగ్దేవీ కృతిని రసనాగ్రే వితనుతే
న పర్యఙ్కేపఙ్కేరుహి మహతి శఙ్కే విహరణమ్"

జైనకవియగు వాదీభసింహుని గద్యమణియు వ్యాప్తికి రాలేదు. దీనిని మొన్న మొన్న వాణీవిలాసముద్రాలయము వారుద్ధరించిరి, ఈ కవికి, ఓడయదేవుఁడని నామాంతరము.

"స్థేయా దోడయదేవేన వాదీభహరిణా కృతః
గద్య చిన్తామణి ర్లోకే చిన్తామణి రి వాపరః"

జినశాసనముగా ఖ్యాతి గన్నయిది జైనమతకథాశ్రయమై నిర్దుష్టభాషా భాసురమై వెలయుచున్నది. ఇందు పదునొకండులంబకములను ప్రకరణములు గలవు. ఈ కవి క్రీ. పదునొకండవ శతాబ్ది ప్రాంతమువాఁడు—మాధవానలకామ కందలానామమున నొకకల్పితకథాగద్యకావ్య మున్నది. కవిపేరు తెలియదు. దీనికి మాధవానలకథ యనునది సంగ్రహనామము. ఇది కొంతకాలము ప్రచార ములో నున్నట్లు భట్టవిద్యాధరుని శిష్యుఁడైన యానందకవి దీనిని సంగ్రహించి రచియించిన మాధవానలశృంగార కావ్యమువల్లఁ దెలియుచున్నది. ఇదియును గద్యమే—విష్ణుశర్మ పంచతంత్రమును సంగ్రహించి పంచోపాఖ్యాన సంగ్రహమను పేర ననంతభట్టు గద్యకావ్య మొకటి నిర్మించెను.

"పదవాక్యప్రమాణజ్ఞో ఽనన్తభట్ట ఇతిశ్రుతః
భట్టశ్రీనాగదేవస్య తనూజః కావ్యశాఖినః,
కౌతుకా త్తన్యతే తేన పంచోపాఖ్యానసంగ్రహః"

చంపుకావ్యములు

రఘువంశాదిక పద్యమునకును దశకుమారచరితాదిక గద్యమునకును విలక్షణమై తరువాతఁ దదుభయాత్మకమైన కావ్య ముదయించినది. అదే చంపువు. దీనిని బెక్కండ్రు పెక్కువిధముల వర్ణించిరి గాని భోజవేంకటాధ్వరుల చంపూ ప్రశంస యెంతయు సమర్థమగుచున్నది.

"గద్యానుబంధరసమిశ్రితపద్యసూక్తి,
ర్హృద్యాహి వాద్యకలయా కలితేవ గీతిః"

"అథ త్తే హి తయోః ప్రయోగ ఉభయో రామోదభూమోదయం,
సజ్జః కస్యహి న స్వదేత మనసే మాధ్వీకమృద్వీకయోః"

మన కిపుడు తెలియవచ్చినంతలో నీ కావ్యముల మొదటిది త్రివిక్రమభట్టు నలచంపువు. ఈ కవి క్రీ. ౯౧౫ ప్రాంతమువాఁడు, ఇతఁడవతారికలో సారస్వత కవివాక్కుల నిట్లు స్తుతించియున్నాఁడు.

"అగాధా న్తః పరిస్పన్దం విబుధానన్ద మన్దిరమ్,
వన్దే రసా న్తరప్రౌఢం స్రోతఃసారస్వతం మహత్
ప్రసన్నాః కా న్తిహారిణ్యో నానాశ్లేషవిచక్షణాః,
భవ న్తి కస్య చి త్పుణ్యై ర్ముఖే వాచో గృహే స్త్రియః"

ఏడుచ్ఛ్వాసముల యీ గ్రంథమున నలదమయంతుల చరితము వర్ణింపఁబడినది. దీనికి మూలము భారతములోనినలకథ. దమయంతీచంపూకథ యని దీని నామాంతరము. దీనికి జైనపండితుఁడగు గుణవినయగణి వివృతి నిర్మించెను. అందలి యవతారికలోని—

"శ్రీచణ్డపాలో ఽత్ర కియత్పదానాం, యద్యప్యనిన్ద్యాం వివృతిఇచ్చకార,
తథాపి తచ్ఛేషపదార్థసార్థ, ప్రకాశనా ర్థాం వివృణోమి చమ్పూమ్"

అను దానినిబట్టి చండపాలుని గద్యవ్యాఖ్య నితఁడు మఱికొంత వివరించె నని తెలియుచున్నది. ఈ టీకతోడి మూలము ముద్రితమై వ్యాప్తిలో నున్నది.

క్రీ. ౯౫౯ లో, జైనసోమదేవుఁడు రచియించిన యశస్తిలక చంపువుగూడఁ బ్రసిద్ధమైనదే. ఇది యజ్ఞకర్మ నిరాసముతో జైనమతమును వ్యాపింపఁజేయు నుద్దేశమున జనించినది. దీని కించుక పూర్వమో లేక పరమో తెలియ నవకాశములేదు గాని, జీవంధర చంపువుగూడ, ఆ కాలమందలి దనవచ్చును. దీనికర్త హరిచంద్రుఁ డను జైనకవి. ఇతఁడు, బాణభట్టు హర్షచరితావతారికలో స్మరించిన భట్టారహరిచంద్రుఁడు కాఁజాలఁడు. పదునొకండు లంబముల యీ కృతిలో విజయా సత్యంధరుల పుత్రుఁడైన జీవంధరరాజు చరిత్ర వర్ణింపఁబడినది. ఇదియుఁ బై దానివలె జైనమత వ్యాప్తి నుద్దేశించినదే.

దీని తరువాత గణనకు వచ్చునది, ఉదయసుందరీకథ. దీనికర్త సోడ్ఢలుఁడు. కాయస్థ కులమునఁ బుట్టిన యీ కవి తమ వంశమునకు మూలపురుషుఁడు శిలాదిత్యుని భ్రాతయైన కలాదిత్యుఁడనియు అతఁడు శివుని సన్నిధినుండు కాయస్థుఁడను పేరుగల గణపుంగవుని యవతారమనియు గ్రంథాదిని దెలుపుచుఁ గాయస్థవంశమహత్త్వమును వర్ణించుకొనియున్నాఁడు. కొంకణమునకుఁ గ్రమముగా రాజులైన ఛిత్తరాజు నాగార్జునుఁడు ముమ్మణిరాజు, అను రాజసోదరుల సత్కారముల నందినవాఁడననియు, లాటదేశ రాజైన చాళుక్య వత్సరాజు నాస్థానమునఁ దాను గౌరవింపఁబడినవాఁడ ననియుఁ దెలుపుకొని యున్నాఁడు. ౧౦౨౬ లోని ఛిత్తరాజు శాసనమును, ౧౦౬౦ లోని ముమ్మణిరాజు శాసనమును, ౧౧౦౫ లోని (చాళుక్య) వత్సరాజ పుత్రుఁడైన త్రిలోచనపాలుని శాసనమును గనవచ్చుటంబట్టి[1] యా రాజుల నెఱిఁగిన సోడ్ఢలుఁడు క్రీ. ౧౦౦౦-౧౦౫౦ నడుమ జీవించియున్నవాఁడని తెలియవచ్చును.

ఉదయ సుందరీకథ యెనిమి దుచ్ఛ్వాసముల గ్రంథము. తక్కిన కొన్ని చంపువులందువలెఁగాక యిందు గద్యభాగ మెక్కువ. ఈ కవి యవతారికలో బాణభట్టును అతని హర్షచరితమును మిక్కిలి ప్రశంసించుటకుఁ దగినట్లుగా నిందలి రచనము చాలావఱకు హర్షచరిత్ర గద్యరచనను బోలి జిగిగా నుండును. ఇందలి కథ కల్పితము. ప్రతిష్ఠానగర రాజగు మలయవాహనుఁడు నాగలోక నాథుఁడైన

1. ఉదయసుందరీ పీఠిక, బరోడా ముద్రణము - ఇండియన్ వంటిక్వరీ భాగము 5, పు. 217.

శిఖండి తిలకుని కూఁతురగు నుదయసుందరిని, శ్రీవిష్ణువు సాగరకన్యయైన లక్ష్మిని వలెనే పరిణయ మయ్యెనను విషయము సరసముగా వర్ణింపఁబడినది. ఈ గ్రంథము చిరకాలము ముద్రితము గాక పడియుండుటవల్లఁ బాఠకలోకమున కపరిచితమైనది గాని ప్రసిద్ధములైన చంపువుల కిది యే విషయమందును దీసిపోదు. బరోడా సంస్థానమువారు దీని నుద్ధరించి ప్రకటించుట భాషాభాగ్యమే.

తరువాత గ్రహింపఁదగినది చంపూ రామాయణము. దీనికవి ధారానగరా ధీశుఁడగు భోజమహారాజని చిరకాల ప్రసిద్ధి. బహు కవులను బోషించినవాఁడును స్వయముగాఁ బెక్కు కృతులు నిర్మించినవాఁడు నగు నితని సరస్వతీ కంఠాభరణాది కృతులను బహూకరించిన తరువాతి లాక్షణికు లెవరునుగూడ నితని కవిత్వమును శంకించి యుండలేదు. దీనికి భోజచంపు వనుపేరే లోకప్రసిద్ధము. ఇందలి యుద్ధకాండము పూరించిన లక్ష్మణ కవ్యాదులుగూడ నిది యితని దగునా కాదాయని సంశయింపలేదు. అట్టియెడ నెట్టి కారణమును జూపకయే ఏ. బి. కీతుపండితుఁడు "భోజరాజున కారోపింపఁబడిన రామాయణ చంపువు మిక్కిలి యభిరుచికరముగా నున్నది. నిస్సందేహముగా నది యారాజుకంటెఁ దరువాతను, అనేక చంపువుల తరువాతను బుట్టినది" అనుచు నెట్లు వ్రాసెనో తెలియకున్నది.[1]

ఆంధ్రదేశమందు సంస్కృత విద్యార్థి చంపువులు చదువ నారంభించునపుడు ముందు చేతఁ బట్టునది రామాయణ చంపువనుట సువిదితము. ద్రవిడ దేశమందును గర్ణాట దేశమందునుగూడ నెక్కువగా నిది ప్రచారములో నున్నట్లు తెలియుచున్నది. ఉత్తర హిందూదేశమున నిది మిక్కిలి వ్యాపించిన దనుటకు దీని యముద్రిత పుస్తకముల బాహుళ్యమే సాక్షి. అట్టియెడ నిది రుచిహీన మెట్లయినదో ! అట్లయి నచో లోక మింతగా దీని నేల యాదరించెనో ! కావున, కీతుపండితుఁ డిది భోజరాజ కృతము గా దనుటయు రుచిహీన మనుటయుఁ గూడ నసంగతమని చెప్పవలసి యున్నది.

చంపూ రామాయణ మాఱు కాండములైనను భోజుని కవిత సుందరకాండాం తమే. ఇతని కవిత్వ ముదాత్తమై రాచఠీవి చూపుచుండును. ఇందుకు ధర్మ బోధకము ధర్మశాసనమునైన నమస్క్రియారూప మంగళాచరణమే నిదర్శనము.

1. చూ. A. B. Keith's Classical Sanskrit Literature P. 87.

"ఉచ్చై ర్గతి ర్జగతి సిధ్యతి ధర్మత శ్చే,
త్తస్య ప్రమాచ వచనై ః కృతకేతరై శ్చేత్,
తేషాం ప్రకాశనదశాపి మహీసురై శ్చే,
త్తా నంతరేణ నిపతే త్క్వను మత్పరిణామః"

ఇది రామాయణమున కెక్కువ దగ్గఱగా నున్నను, ఇందలి సరసకల్పనములు రసోచితవర్ణనములు మృదుపదలాలిత్యము మొదలైన సుగుణములు దీని స్వాతంత్ర్యమును జాటుచునే యున్నవి. సత్కథతో సరసమైన వైదుష్యమునేర్పనిది గురువగు ననుటకంటె దీని ఘనతను వర్ణింపఁబనిలేదు. ఇందలి యుద్ధకాండము నిర్మించిన లక్ష్మణకవి—

''భోజేన తేన రచితా మపి పూరయిష్య
న్నల్పీయసాపి వచసా కృతి మభ్యుదారామ్
న వ్రీడితోఽహ మధునా నవరత్నహార
సంగేన కిం తు హృది ధార్యత ఏవ తన్తుః''

అని చెప్పినమాటలే యిందుకుఁ జాలును. ఈ కవి యెప్పటివాఁడో తెలియకున్నది. కాని, క్రీ. ౧౭౦౦ ప్రాంతము వాఁడును, తంజాపూరు భోసలరాజుల యాస్థానములోని వాఁడును, ఇంతకు మున్ను పేర్కొనఁబడినవాఁడు నగు ఘనశ్యామునికిఁ బూర్వుఁడని మాత్రము తెలియుచున్నది. ఈ ఘనశ్యాముఁడు లక్ష్మణకవివలెనే తానును యుద్ధకాండము రచియించి, లక్ష్మణకవి యుద్ధకాండముతోఁ గూడ దీని కంతకును వ్యాఖ్య నిర్మించియున్నాఁడు. ఇతని యాకాండము గాని, ఆ వ్యాఖ్య గాని ముద్రితములు కాలేదు. లక్ష్మణుని యుద్ధకాండము కడపటి శ్లోకమునకు వ్యాఖ్య వ్రాయుచు, నాగాంబికా గంగాధర పండితుల పుత్త్రుఁడైన లక్ష్మణకవి మహారాష్ట్ర దేశమందలి భాగానగర మనఁబడెడి యంశనగరమునకుఁ జేరిన యగ్రహారమున నివసించిన వాఁడని తెలిపియున్నాఁడు.

ఘనశ్యాముఁడు తన యుద్ధకాండము నవతారికలోఁ దాను బదునెనిమిది యేండ్ల వయస్సున యుద్ధకాండము నిర్మించినట్లును, తనపేరు చౌండాజిపంతుఁడయినట్లును, ఈ క్రింది మాటలతోఁ దెల్పియున్నాఁడు.

"తే నాష్టాదశవత్స రేణ కవినా చౌణ్డాజిపంతేన చ
శ్రీమా నారచిత శ్చిరాయ జయతు శ్రీయుద్ధకాండో ముదా"

మఱియు, వ్యాఖ్యావతారికలోని యితని మాటలివి :—

"శ్వాసా యస్య నిబన్ధనా న్యనుపమః కంఠీరవో౽యం కవిః
క్రీడాచంద్రతి బాణతి ప్రబలతి క్షేమేంద్రతి ప్రౌఢతి
శ్రీకంఠ త్యపి భర్తృమేంఠతి పునః శ్రీసార్వభౌమ త్యహో
నైకోవా నవఖండభూమిషు గుణం గృహ్ణాన్ విభు ర్భోజతి"

"పంచాశత్కృతయశ్చ సట్టయముఖాభాః కాళిదాసాధిక
స్యాస్యైక తస్య మహాకవే ర్మమ ఘనశ్యామస్య వాచే నమః"

దీనినిబట్టి యుద్ధకాండరచన కాలమునందు చౌండాజిపం తనఁబడు నితఁడు చంపూవ్యాఖ్యా కాలమున ఘనశ్యాముఁడనఁబడె ననియు, బాణాదికవులతోఁ దన్నుఁ బోల్చుకొనుటయే కాక కాళిదాసుకంటె నధికుఁడనని వ్రాసికొన్న యితఁడు మహా గర్వపరిపూర్ణుఁడనియు, ఇదే కారణముగా మహిషశతక కర్తయగు వాంఛేశ్వరుఁ డితని నన్యాపదేశముగా దూఱె ననియుఁ దెలియ నయ్యెడి.

కామాక్షీ రత్నఖేట దీక్షితుల పుత్రుఁడై రాజచూడామణి దీక్షితులు భోజ చంపువుఁ బూరించుచు మఱియొక యుద్ధకాండము నిర్మించెను. కవిపేరు తెలియని యింకొక యుద్ధకాండ మున్నది. ఇవియు నముద్రితములే, ఎట్లయిన నన్నిటికి ముందు లక్ష్మణకవిదే పుట్టినదనుట సత్యము.

భోజచంపువునకు సాహిత్యమంజూషిక పదయోజనయను మఱిరెండువ్యాఖ్య లాంధ్రదేశమునఁ బుట్టినవి. ఇందు, మొదటి ద్రావిడ దేశముల మూలముతో ముద్రితమైనది. దానికర్త పంచాన్వయసంజాతుఁడు శాండిల్యగోత్రుఁడు త్రైలింగ దేశీయుఁడు ధన్వంతర్యవతార నిఖిలవిద్యా సార్వభౌమ కొండుభట్టునకును గంగాం బికకును బుత్రుఁడు రామచంద్రపండితుఁడు. పదయోజనా వ్యాఖ్య పుట్టినపిదపనే యితని మంజూషిక పుట్టియుండునని యవతారికలోని మాటలను బట్టి తెలియ వచ్చును. ఇది యుత్తమ వ్యాఖ్యయగుట విదితము.

పదయోజనము ముద్రితము కాలేదుగాని, అచ్చుపడఁదగినదని చెప్పఁగలను, దానికర్త మల్లినాథుని వంశములోని నారాయణపండితుఁడు. ఇతఁడవతారికలో

మల్లినాథవంశ క్రమము వర్ణించియున్నాఁడు. జగద్విఖ్యాత వ్యాఖ్యాతయగు మల్లినాథసూరివంశ పురుషుల విషయమై చరిత్రకర్తలు కొంత భేదము చూపుట కలదు. ఆ వంశములోని కవి యిచ్చిన యీ పురుషక్రమము చరిత్ర విషయమున సత్యము తెలుపఁ గలదని యిందు చూపుచున్నాను.

కోలచల మల్లినాథుఁడు శతావధాని వీరరుద్ర పూజితుఁడు. అతని కొడుకు కపర్ది శ్రౌత కల్పకారికా వృత్తికర్త మంత్రవేత్త-అతని పెద్దకొడుకు మల్లినాథుఁడు. రెండవ కొడుకు పెద్దిభట్టు మహోపాధ్యాయుఁడు, మాతులేయుని క్రతువునందు సర్వజ్ఞునిచే సత్కరింపఁ బడినవాఁడు, నైషధము జ్యోతిషము మొదలగువాని వ్యాఖ్యాత – అతని కుమారుఁడు కుమారస్వామి ప్రతాపరుద్రీయ వ్యాఖ్యాత అతని పుత్రులు మహాదేవుఁడు మొదలగు నలుగురు – మహాదేవుని తనయుఁడు శంభుఁడు విశ్వజిద్యాగకర్త-అతని కొడుకు భాస్కరుఁడు-అతని తనూజుఁడు నాగేశ్వరయజ్వ సర్వతో ముఖయాజి-అతని రెండవ కుమారుఁడు వేదవేత్త కవి యగు కొండుభట్టు-అతని కొడుకు నాగేశ్వరయజ్వ. అతని భార్య నరసక్క – వారి యిద్దటి పుత్రుఁడు నారాయణుఁడు. అతఁడు చంపూ రామాయణ వ్యాఖ్యాత – దీనినిబట్టి కపర్ది పుత్రుఁడైన పెద్దిభట్టు తన యన్నపేరఁ బ్రసిద్ధ వ్యాఖ్యలు నిర్మించినట్లు తెలియవచ్చును. ఆంధ్రలోకమున నట్టివాడుకయుఁ గలదు కొన్ని శిశుపాలాది కావ్యముల వ్రాఁత ప్రతులలో వ్యాఖ్యాంతములందు పెద్దిభట్టు పేరుగూడఁ గనఁబడుచున్నది.

భోజలక్ష్మణ కవులను స్మరించుచు, ఉత్తర రామాయణకథ నుత్తర చంపువుగాఁ బెక్కండ్రు రచియించినట్లు కనఁబడుచున్నది. వానిలో, తంజావూరు పాలకుఁడైన యేకోజీరాజు మంత్రియైన గంగాధరామాత్యుని కొడుకగు భగవంత రాయఁడును ప్రసిద్ధ వేంకటాధ్వర కవియు, శ్రీశైలాంబా వేంకటార్య పుత్రుఁడు రాఘవుఁడును, మంగాంబా వేంకటాద్రి తనయుఁడు వేంకట కృష్ణకవియు, రచియించినవి చెక్కుచెదరక యముద్రిత గ్రంథాలయములఁ దపస్సు చేయుచున్నవి.

చంపు భారతము. అనంతభట్ట కృతమైన పన్నెండు స్తబకముల యీ కృతి పఠన పాఠవ్యవహార ప్రసిద్ధము. దీనికి. కురవిరామకవి నిర్మించిన వివరణమును, నరసింహాచార్యుఁడు రచియించిన సరస్వతీ విలాసమును సంపూర్ణ వ్యాఖ్యలుగాఁ గనఁబడుచున్నవి. రెండవ దానిలోఁ దాత్పర్యార్థము మాత్రమే వ్రాయఁబడినది. అలంకారములుగాని శబ్దప్రక్రియగాని నిరూపింపఁ బడలేదు. ఈ నరసింహాచార్యుఁడు వేదాంత దేశికాచార్యుని పుత్రుఁడు కౌశికగోత్రుఁడు. ఈ దేశికాచార్యుఁడు,

కవితార్కికసింహ వేంకటనాథ వేదాంత దేశికునికంటె నన్యుఁడు — భోజచంపువు లోని యుద్ధకాండము రచియించిన లక్ష్మణసూరి నాలుగాశ్వాసముల భారతచంపు తిలకము రచియించి యున్నాఁడు. అది యముద్రితము. మానవేదరాజు తన పేర నొక చంపు భారతము రచించెను. అది సగము జీర్ణమైయున్నది. భారత చంపువు లింతకంటెఁ గనరావు—

భాగవత చంపువు లిప్పటి కైదు గోచరమగుచున్నవి. వానిలో, అభినవ కాళిదాస కృతమైనది విశేషవ్యాప్తి గాంచినది. ఇది యాఱుల్లాసముల కావ్యము. ఉల్లాసముల తుద నితఁ డిట్లు వ్రాసికొని యున్నాఁడు.

> "తస్యాసౌ నవకాళిదాస విదుష ష్షష్ఠోఽపి కావ్యామృతే
> చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్"

దీనికి యల్లయార్యుని వంశములోనివాఁడైన మోక్షగుండం అక్కయసూరి రత్నావళియను సరసమైన వ్యాఖ్య నిర్మించెను. అతఁ డవతారికలో వ్రాసినదానిని బట్టి కవి యింటిపేరు వేల్లాలవారని తెలియుచున్నది. నివాస కాలాదులను దెలుపు మాట లందును లేవు. ఎట్లయినఁ గవియు వ్యాఖ్యాతయుఁగూడ నాంధ్రులనుట స్పష్టము. దేశ ప్రసిద్ధమైన యీ చంపువు పాఠకలోకము నాకర్షించిన మహాకావ్యము లలో నొకటి-ఇంతకుమున్ను ప్రశంసకు వచ్చిన సూర్యనారాయణాధ్వరి పౌత్రుఁడైన చిదంబరకవి నిర్మించినదియు, అచ్యుతరాయాభ్యుదయకర్త రాజనాథకవి రచియించి నదియు, రామభద్రుఁడను నింకొక కవి రచియించినదియు నగు భాగవత చంపువులు హృద్యములైనను లోకమున వ్యాపించలేదు. ఇట్లే యముద్రితములైన యీ పేరు గల చంపువు లింకను గలవని తెలియుచున్నది. వానిమాట యటుండ, ఆంధ్రుఁడు నిర్మించిన మఱియొక చంపువునుగూర్చి యించుక ప్రశంస —

అవసరాల పద్మరాజను నొక బ్రాహ్మణకవి బాలభాగవత మనఁబడు భాగ వత చంపువు నిర్మించెను. దీని కాంధ్రదేశమున, పద్మరాజచంపు వనియే వాడుక. మఱియు, నితని నామములోని పద్మశబ్దమున కంభోజ శబ్దము నాదేశముచేసి, యితనిని వర్ణాధిక భోజరాజని (అంభోజరాజు = పద్మరాజు) యాంధ్ర దేశీయులు వ్యవహరించి యున్నారు. ఈ కృతి వ్రాఁతప్రతు లాధారముగానే చిరకాలము పఠన పాఠ వ్యవహారమున నుండఁగా, మస్మిత్రులు, అమలాపుర నివాసులు కర్రా విశ్వ నాథశాస్త్రిగారు (బి. ఏ. బి, యల్) దీనిం దెలుఁగులిపిలోఁ బ్రకటించిరి. దీనికి దేవులపల్లి రామసూరి రచియించిన సుధీచంద్రికయు రాఘవాచార్యుఁడు నిర్మించిన కవి

రంజనియు అను వ్యాఖ్యలంముద్రితములు. ఇందు, సుధీచంద్రిక యవతారికవల్ల, పిఠాపుర ప్రభువైన శ్రీరావు నీలాద్రిరాయల సచివుఁడు, అవసరాల పద్మరాజను ద్విజ శ్రేష్ఠుఁడుపండితుఁడు భాగవతసారమను బాలభాగవత మనుపేరఁ గావ్యముగా నిర్మించెనని తెలియుచున్నది. ఇది యైదు సర్గల కావ్యము. ప్రతిసర్గ తుదనొక శ్లోక మిట్లున్నది.

"మహ త్యముష్మిన్, సరసీవ పద్మ, రాజద్విజోదంచితసూక్తి హృద్యే
కావ్యేనవే భాగవతేఽయ మగ్ర్య, స్సర్గ స్తరంగ స్తబకోపమోఽగాత్"

ఈ కావ్యము నూతేండ్ల క్రిందటి దైనను, పూర్వకావ్యమువలె నెల్లవిషయము రంజకముగానే యుండునుగాని, కృష్ణుని బాల్యచేష్టలు వర్ణించునెడ శృంగారము మితిమీఱి మిక్కిలి పచ్చిగా నున్నది. అద్వైతవిద్యా గురుషడ్భాషా చతురాది బిరుదుఁడైన రత్నఖేట శ్రీనివాసదీక్షితుఁడు భైష్మీపరిణయచంపువు రచియించెను. శాస్త్రదీపికాక ర్తయైన ఖ్యాతి కెక్కిన యితనికవిత్వము రమ్యమై యొప్పుచున్నది గాని యీ కృతి ప్రచ్ఛన్నమై యున్నది-హాలాస్యాభ్యుదయ శైవపురాణ తామసత్వనిరా కరణాదులు నిర్మించిన నీలకంఠదీక్షితుని నీలకంఠవిజయచంపువు ప్రసిద్ధము. దీనికిఁ బూర్వోక్తుఁడైన ఘనశ్యాముఁడు, కథావిషయము సులభముగాఁ దెలియుటకు రచియించిన యనుక్రమణికయు, వేంకటేశ పండితునివ్యాఖ్యయు, పతాక యనెడి యింకొకటీకయు గలవు గాని, అవి యముద్రితములు.

కామాక్షీదాసుఁడను కాళహస్తికవి వసుచరిత్రచంపు వొకటి రచియించెను. ఇతఁడు, చంద్రగిరి రాజయినవేంకటపతిరాయల సత్కార మందిన లోకప్రసిద్ధుఁడైన అప్పయదీక్షితుని శిష్యుఁడు. ఈ వేంకటపతిరాయల యన్నయైన తిరుమల దేవరాయలు కృతిపతిగా రామరాజభూషణుఁ డాంధ్రమున వసుచరిత్ర నిర్మించినవిషయము విదితము. కావున నాంధ్రవసుచరిత్రనుజూచి యీ కవి సంస్కృతమున వసుచరిత్ర నిర్మించెననుట సంగత మగుచున్నది. రామరాజభూషణుఁడు క్రీ. ౧౫౭౦-౮౦ నడుమ వసుచరిత్ర నిర్మించియుండును. అప్పయదీక్షితులు ౧౫౫౦-౧౬౨౫ మధ్య నున్నవాఁడు. అందుచే ౧౬౦౦ ప్రాంతమున నిది పుట్టియుండునని తెలియుచున్నది.

ఈ కవి యీ క్రింది శ్లోకమునఁ దెల్పినకథావిషయము గూడ నిది యాంధ్ర వసుచరిత్ర యాధారముగా వెలసినదని తెలుపును.

"వసుప్రభు ర్వాసవధౌతరీత్యా, కోలాహలాద్రీశకుమారికాయాః,
గీతోజ్జ్వలాయా గిరిజాభిధాయాః, కల్యాణశాలీతి కథాస్తు పుణ్యా"

దానివలెనే యిదియు నాలుగాశ్వాసముల కావ్యము. సమకాలికుఁ డిట్లు వసుచరిత్రను సంస్కృతీకరించుట వసుచరిత్ర కాకాల మందున్న గౌరవమునకు నిదర్శనమగును. కాళిదాసు కుమారసంభవము ననుకరించి. క్రీ ౧౮౦౦ ప్రాంతమువాఁడును, తంజావూరు భోసలవంశమువాఁడును, అగు రెండవశరభోజీరాజు సుబ్రహ్మణ్య జననవృత్తాంతమును కుమారసంభవచంపువను పేర వర్ణించెను. నాలుగాశ్వాసముల యీ కృతి నతనియాశ్రితుఁడైన గుండునామకుఁడు శా. శ ౧౭౩౪ లో లిఖయించినట్లు వ్రాఁతప్రతిలోఁ గనఁబడుచున్నది. కావున నిది ౧౮౧౨ లో సమాప్తి నొందిన దనుట నిజము. రామచంద్ర దీక్షితుఁడు కేరళాభరణము నిర్మించెను. ఇతఁడు సుప్రసిద్ధ రత్నఖేట శ్రీనివాసదీక్షితుని వంశములోనివాఁడని యిందలి యవతారిక తెలుపుచున్నది. రత్నఖేట దీక్షితుఁడు పదియేనవ శతాబ్ది మొదటి భాగములోనివాఁడు కావున నతని కైదుతరముల తరువాతివాఁడైన యితఁడు పదియేడవ శతాబ్ది యుత్తరభాగములోనివాఁడై యుండును. ఈ కృతిలోని విషయము భరతఖండమున నే దేశము రమ్యమైనది? ఎక్కడియాచార ముత్తమమైనది? అనువానిని వసిష్ఠవిశ్వామిత్రులు చర్చించి కేరళదేశమన్ని విధముల మంచిదని నిర్ణయించుట. ఇందు కీ క్రింది శ్లోకము—

"కతమో దేశో రమ్యః క స్త్వాచారో మనోహరో మహతామ్,
ఇతి వాదిని దేవపతౌ, సంఘర్షోఽభూ ద్వసిష్ఠగాధిజయోః"

దీనినిబట్టి యిది స్వతంత్రరచన మనియు, కవి కేరళవాసియై తదభిమానము చూపెననియుఁ దెలియును-ఇతనివలెనే మాయావర ప్రాంతమందలి కిలయూరు గ్రామమువాఁడును, పదియేడవ శతాబ్ది కడపటివాఁడునగు అప్పాధ్వరి గోంమాయూరమాహాత్మ్యమను పేర. తంజావూరు మండలములోని మాయవర గ్రామము గొప్పతనము వర్ణించుచు నొకచంపువు రచియించెను-తంజావూరు పాలకుఁడైన ఏకోజీమహారాజు మంత్రియైన నృసింహామాత్యుఁడు త్రిపురాసుర సంహారకథను, త్రిపురవిజయచంపువుగా రచియించెను. ఇతఁడు పదియేడవ శతాబ్ది కడపటివాఁడు. నిత్యామృతమతియను కవీంద్రుఁడొకఁడు పై కథనే త్రిపురదహన చంపువుగా రచియించియున్నాఁడు. ఈ రెండింటిలో నేది ముందో తెలియకున్నది.

భాస్కరాచార్య బీజ గణితవ్యాఖ్యాతలలో నొకఁడును, గణకానందాది బహుగ్రంథకర్తయు, మున్ను పేర్కొనఁబడినవాఁడునగు దైవజ్ఞ సూర్యపండితుఁడు

నాలుగుల్లాసముల నృసింహచంపువు సరసముగా నిర్మించియున్నాఁడు. ఇందు భాగవతములోని ప్రహ్లాదచరిత్ర వర్ణింపఁబడినది. ఈ క్రింది పద్యములు కవి విషయము తెలుపును.

"ఆస్తే త్రస్తసమస్తదోషనివహా గోదావిదర్భాయుతే,
క్రోశే నోత్తరత స్తదుత్తరతటే పార్థాభిధానం పురమ్,
తత్రాసీ ద్గణకాగ్రణీః పృథుయశాః శ్రీనాగనాథద్విజో
భారద్వాజకులేఽథ తస్య తనయః శ్రీజ్ఞానరాజాభిధః"

"యద్గ్రన్థాన్ సమధీత్య శిష్యనివహోఽప్యాచార్యచర్యా మగాత్
తత్సూనుర్గణితాగమప్రతరణే యత్కర్ణధార స్సుధీః
సంగీతాగమకావ్యనాటకపటు స్సూర్యాభిధానః కవిః,
చమ్పూకావ్య మిదం చకార చతురం లక్ష్మీపతి ప్రీతయే"

సకలకలాకులతిలకుఁడైన శివదాససూరి పుత్రుఁడు సంకర్షణపండితుఁ డింకొక నృసింహచంపువు నిర్మించెను. ఇత డవతారికలోఁ జెప్పుకొన్న స్వవిషయ మతి గంభీరముగా నున్నది. అందలి దొక శ్లోకము.

"మీమాంసాజన్మభూమిః ఖనిరపి నిఖిలన్యాయసాంఖ్యాగమానాం,
వేదాన్తానాఞ్చ వక్తా కవికులతిలకః సర్వసామన్త పూజ్యః,
శ్రౌతాబ్ధే ర్మందరాద్రి ప్రతినిధి రతులః శ్రీనృసింహప్రసాదా
చ్చమ్పూకావ్యం రసాలం రసయతి విబుధానన్దసన్దోహహేతుః"

కేశవభట్టను నింకొక కవి మఱియొక నృసింహచంపువు నిర్మించెను. అతఁ డిట్లు నిజవిషయ మెఱిఁగించెను.

"శ్రీలౌగాక్షి కులారవిన్దతరణి ర్మాధ్యం దినామ్నాయవి,
న్మీమాంసాయుగతర్కతంత్ర చతురః సాహిత్యరత్నాకరః,
కావ్యం శ్రీనృహరేః కరోతి సుకృతీ గోదాతర ప్రోల్లస,
త్పుణ్యాస్త మ్భనివాసి కేశవసుతానంతాత్మజః కేశవః"

క్రీ. పదియేడవ శతాబ్దిలోని ధర్మరాజ పండితుఁడు, తిరుపతి వేంకటేశ్వర స్వామి నాయకుఁడుగా; పద్మినీపరిణయాది కథలు వర్ణించుచు వేంకటేశచంపువునుఁ

కవివాది శేఖరుఁడు శివుని యనుగ్రహమున మార్కండేయుఁడు చావు తప్పించుకొనుటయను కథతో శివచంపువును, విరూపాక్షకవి శివమహిమ వర్ణనతో శివవిలాస చంపువును రచియించిరి. తంజాపూరులోని గంగాధరామాత్యుని తనయుఁడగు నారాయణరాయఁడు ప్రతిష్ఠానపుర రాజగు విక్రమసేనరాజు చరితము నొక చంపువుగాను, సుధర్ముని కొడుకైన యాకాశవర్మ కథానాయకుఁడుగా నొక కథ కల్పించి శ్రీనివాస పండితుఁడు శ్రీనివాసచంపువుగాను రచియించిరి. ఇవి యెల్ల హృద్యములేయైనను గ్రంథబాహుళ్యము కారణముగా వ్యాపించలేదు. ఇట్లే —

శ్రీకృష్ణునిచరిత మాధారముగా నరసింహకవి కృష్ణభూషణము, నరసింహసూరి కృష్ణవిలాసము, పేరు తెలియని యొక కవి కాళిందీముకుందము, విష్ణుచిత్తపు తియగు గోదాదేవి కథతో వేదాధినాథ మహాచార్యుఁడు గోదాపరిణయము, పేరు తెలియని యింకొకకవి యుషాపరిణయము. లోకనాథపుత్రుఁడు చక్రకవి ద్రౌపదీ పరిణయము. గంగాధరకవి మద్రకన్యాపరిణయము, కందుకూరి నాగనాథసూరి మీనాక్షీకల్యాణము, అను చంపువులు వ్రాసిరి. ఇట్టి పరిణయచంపువులు పాంచాలీ స్వయంవరాదు లింకను గలవు. నాథముని రామానుజ వేదాంతదేశికాది మహాపురుషుల చరితములు చంపువులై పెక్కు కనఁబడును. తీర్థయాత్రల చరితములు కొన్ని తీర్థప్రబంధాది నామములఁ జంపువులైనవి. ఒక్కొక యూరిలోని స్వామి నధికరించి వ్రాసిన చంపువు లనేకములు. ఇఁక వీని నిటుంచి, విశ్వరంజకమైన విశ్వగుణాదర్శమును గూర్చి యించుక ప్రసంగింతము.

స్వకపోలకల్పిత చంపుకావ్యములు లెక్కకు నాలుగైదు కనవచ్చినను విశ్వగుణాదర్శమువలె సహృదయరంజకమై కీర్తి గాంచినది వేఱొకటి లేదు. మహాపండితుఁడు మహాకవియునై పదియేడవ శతాబ్దినడుమఁ గాంచీమండల మలంకరించిన వేంకటాధ్వరి వరదరాజాభ్యుదయము (కరిగిరిచంపువు) మొదలైనకృతులనేకములు రచియించెను గాని, ఇతని యుత్తమయశస్సునకు విశ్వగుణాదర్శమే నిదాన మనవచ్చును. ఇందలి పద్య గద్య సంఖ్య ౧౦౨౨. కృశానువిశ్వావసు నామక గంధర్వుల సంభాషణములఁ బ్రపంచమందలి ప్రధానవస్తువుల గుణదోషములు విమర్శింపఁబడినవి. ప్రతి పదార్థమందును జివరకు గుణము సిద్ధాంతీకరింపఁబడును. దీనికి మధురసుబ్బాశాస్త్రి భావదర్పణమను వ్యాఖ్య నిర్మించెను. ఇది యొక విమర్శ కావ్యము.

దీని ననుకరించి శ్రీశైలం అన్నయార్యుఁడు తత్త్వగుణాదర్శమను చంపువొకటి వ్రాసెను, ఇతఁడు జిజ్ఞాసాదర్పణ తత్త్వమార్తాండములు నిర్మించిన శ్రీని

వాసాచార్యుని సోదరుఁడు, కోసలవేంకటరాజు నాస్థానపండితుఁడు. పదియేడవ శతాబ్ది కడపటివాఁడని తోఁచుచున్నది. శాంభవుఁడు తామసగుణముచేఁ దత్త్వము తెలియఁజాలఁడు, వైష్ణవుఁడు, సత్త్వగుణముచేఁ దెలియుచున్నాఁడు. అను నది యిందలి విషయము.

వల్లిసహాయకవి యను నర్వాచీనుఁడు గురుశంకర లఘుశంకర విజయాది గ్రంథము లవలోకించి శ్రీ జగద్గురు శంకరాచార్యుల దిగ్విజయమును, ఆచార్య దిగ్విజయ మనుపేర నొక చంపువుగా నిర్మించెను. ఇందు, శివావతార పురుషుఁడైన శంకర భగవత్పాదుఁడు దుర్మత నిరాకరణము నద్వైత మతస్థాపనము గావించి భక్తలోకము రక్షింపఁబూని, ఆనందగిరి పద్మగుప్త హస్తామలక చిద్విలాస శుద్ధానంద జ్ఞానకంద విష్ణుదర్శనబుద్ధి విష్ణుగుప్త సమిత్పాణి శుద్ధాకృతి వృద్ధవిరించి నామములు గల తొమ్మండుగురు శిష్యులను వెంటఁబెట్టుకొని దిగ్విజయయాత్ర బయలువెడలి మధ్యార్జున క్షేత్రము మొదలుగా, కాంచీనగరము వఱకుఁ గల యిరువదియైదు క్షేత్రములు తిరిగి పాంచరాత్ర వైఖానస భాగవత వైష్ణవ కాపాలిక బౌద్ధ జైనాది మత గురువుల నోడించి యాయా స్థలముల స్వమతము ప్రతిష్ఠించెనను విషయము హెచ్చుగా వర్ణింపఁబడినది.

ఇది, కావ్యనాటకాలంకారచ్ఛందో వ్యాకరణాది బహు
విధవిషయక పంచాశద్గ్రంథకర్తయైన మల్లాది
సూర్యనారాయణశాస్త్రి నిర్మించిన
లౌకిక వాఙ్మయ చరిత్రయందు
స ప్త మా ధ్యా య ము

అష్టమాధ్యాయము

రూపకములు

సంస్కృత సారస్వతమునకు సారభూతమైన దృశ్యకావ్యము రూపక మనఁబడును. విని యానందింపఁదగిన పురాణములకంటెను, చదివి సంతోషింపఁదగిన తక్కిన కావ్యములకంటెను, పండితపామర సాధారణముగా సామాజికు లందఱును నాట్యరంగమున నటు లభినయించు నాయికానాయకుల యుదంతము చూచి యానందింపఁదగిన దగుటచే రూపక ముత్తమోత్తమ మని పూర్వులు ప్రశంసించిరి. అది యట్టిద—

చ. కవిచతురాననప్రతిభఁ గల్పితమైన విచిత్రసృష్టికిం
దవిలిన దేశకాల సురదానవ మానవవృత్త మెల్ల ని
క్కువ మనునట్లుగా నెదుటఁ గూరిచి చూపఁ జిత్తమున్ సుఖా
ర్ణవమున నోలలార్చు కృతిరాజము రూపకమే తలంపఁగన్.

దీనిని, నాటకము ప్రకరణము భాణము ప్రహసనము డిమము వ్యాయోగము సమవాకారము వీథి అంకము ఈహామృగము, అని ప్రధానముగాఁ బది విధములుగాను, నాటిక త్రోటకము గోష్ఠి సట్టకము నాట్యరాసకము ప్రస్థానము ఉల్లాప్యము కావ్యము ప్రేంఖణము రాసకము సల్లాపకము శ్రీగదితము శిల్పకము విలాసిక దుర్మల్లిక ప్రకరణిక హల్లీశము భాణిక. అని యప్రధానముగా నుపరూపక సంజ్ఞలఁ బదునెనిమిది విధములుగాను బూర్వులు విభజించిరి. డోంబి మొదలుగా నుపరూపకభేదము లింకను గొన్ని కనవచ్చునుగాని, వీనిలో నాటికను మాత్రము దశరూపకములతో సమానముగా నాదరించిరి భరతముని ధనంజయాదు లెల్ల రూపకములలో దశవిధ రూపకము లెక్కుడను భావము ప్రకటించినను, వీనిలోఁ గొన్ని మాత్రమే యుత్తమకవుల వాక్కుల కెక్కినవి. అందును, నాటకము సర్వవిధముల సకల సహృదయ రంజకమై 'నాటకాన్తంహి సాహిత్యమ్ - నాటకాన్తం కవిత్వమ్' అను రీతిని బఠన రచనములకుఁ బరమావధియై తక్కిన యన్నిటిని దిగఁద్రొక్కి తాను బైకివచ్చినది. దానంజేసి ప్రదర్శింపఁబడున దే రూపకమైనను, నాటకమనియే వాడుక వచ్చినది.

ప్రపంచ మొక పెద్ద నాట్యరంగమై కనవచ్చుచుండ నాట్యధర్మములు వాఙ్మయమున నెపు డుదయించినవని యన్వేషింపఁ బనిలేదు. ఋగ్వేదమునందు, ఊర్వశీ పురూరవులు అపాల వృషుఁడు గోతముఁడు మొదలగు వారి కథ లనేకములు శృంగార వీరకరుణాది రసోదంచితములై రూపక ధర్మముల విలసిల్లుచున్నవనుట వాస్తవము ఐతరేయ బ్రాహ్మణములోని కవషుని కథవంటి కథ లేకాంకరూపకములుగాఁ బ్రయోగింపఁ దగియున్నవి. చిన్నచిన్న మార్పులు గావించి యభినయింపఁ దగిన ఘట్టము లనేకములు రామాయణ మహాభారతములందు గలవు. పాణిన్యాచార్యులు పేర్కొన్న నటసూత్రమునుబట్టి నాఁడు నటులు రూపకము లభినయించెడి యాచారము కలదని తెలియుచున్నది. ఇంతయేల? నాలుగు వేదముల సారమే నాట్యవేదమన్న భరతమునికిఁ బూర్వమే నటులు నాట్యరంగమున రూపకములఁ బ్రదర్శించుట కలదనుట కతని నాట్యశాస్త్రమే సాక్షి యగుచున్నది. అయితే నేమి? ఆనాఁటి దృశ్యకావ్య మొకటియు నేఁడు లభింపకున్నది. కనిపించినంతలో భాస నాటకములే యీ ప్రకరణమునకు శ్రీకార మగుచున్నవి.

రూపక సారస్వతమున భాసుని కృతు లెంత మొదటివో నేఁటి పాఠకలోకమున కంత కడపటి వైనవి. భాసుఁ డిరువది నాలుగు రూపకములు నిర్మించినవాఁ డని పూర్వ కవిపండిత సంప్రదాయ మొకటి వచ్చుచున్నది. రాజశేఖరునివిగా నందందు కనవచ్చు ప్రాచీనకవి ప్రశంసా శ్లోకములు కొన్ని యతని కవి విమర్శనము లోనివని కొంద ఱూహించుచున్నారు. ఆ గ్రంథము కనఁబడదు గాని, ఈ క్రింది శ్లోక మతనిదిగా సుభాషితావళిలో నున్నది.

"భాసనాటకచక్రేఽపి చ్ఛేకైః క్షిప్తే పరీక్షితుమ్,
స్వప్నవాసవదత్తస్య దాహకో ఽభూ న్నపావకః"

భాసుఁడే ధావకుఁడని విశ్వసించిన యొక పూర్వ కవీశ్వరుని చాటు శ్లోకములు రెండు పండిత సంప్రదాయమున నిట్లున్నవి.

"భాషాసు రమ్యా గైర్వాణీ, తస్యాం కావ్యం మనోహరమ్,
తత్రాపి రూపకం రమ్యం తత్ర భాసకవేః కృతిః,
ధావకాపరనా మాయం, భాసో భాసయతే జగత్,
తస్త్రై రి వాదిపురుష శ్చతుర్వింశతిరూపకైః"

వీటినిబట్టి భాసుఁ డిరువదినాలుగు రూపకములు రచియించి యుండెనన వచ్చునుగాని, అనంతశయన మహారాజులసమాదరణమున ముద్రితములైన యితని రూపకము లిప్పటికిఁ బదుమూఁడు మాత్రమే కనఁబడుచున్నవి. ఉదాత్తరాఘవ కిరణావళీనాటకము లితని వనెడిచాటు వొకటి కలదు గాని, ఆ గ్రంథములు కన రామిం జేసి యందలిసత్యము నిగూఢ మగుచున్నది. శ్రీహర్షునిపేరఁ బ్రకటితము లైన రత్నావళీ ప్రియదర్శికానాగానందములకర్త భాసుఁడేయని రాజశేఖరుఁడు కవి విమర్శనములోఁ జెప్పినట్లు కొన్ని చాటుశ్లోకములు వ్యాపించినవి గాని[1] ఆ శ్రీహర్షుఁడు క్రీ పూ ౫౭ లోని శ్రీహర్షవిక్రమాదిత్యుఁ డన్నను, భాసుఁడతనికి సమకాలికుఁడై యతనిసభలో నుండి యతనిపేరఁ బై రూపకములు మూఁడును రచియించి యుండుననుట కవకాశ మెంతమాత్రము కనఁబడదుగావున నట్టిచాటువులు విస్వసనీయములు కాఁజాలవు. అందుచే నితని రూపకము లిప్పటికిఁ బదమూఁడే యందమన్న నిందును గొంత మతభేదము కలదు.

ప్రతిమ స్వప్నవాసవదత్త అవిమారకము చారుదత్తము ప్రతిజ్ఞాయౌగంధ రాయణము అభిషేకము, అనునాఱు నితనివి, బాలచరితము మధ్యమవ్యాయో గము పంచరాత్రము దూతవాక్యము దూతఘటోత్కచము కర్ణభారము ఊరు భంగము ననునేడు నితనివి కావని కొందఱును, ఇవి యన్నియు నితనివేయని కొందఱు నందురు. ఈ రెండుపక్షముల యుక్తులు పరామర్శింపఁగా, ఒక దానిలోని శ్లోకమో వాక్యమో భావమో మఱియొకదానిలోఁ గనవచ్చుటయనెడి యాంతరప్రమాణమును బట్టి, ఈ నాటకము లన్నియుఁ బ్రకటించిన శ్రీగణపతి శాస్త్రిగారును, ప్రతిమానాటకము ప్రకటించిన శ్రీపరంజపేగారును జెప్పినట్లీ పదుమూఁడు రూపకము లితనివని విశ్వసించుటయే యిప్పటికి సముచితమని తోఁచుచున్నది. ఈ రూపకము లన్నిటిని దెలుఁగువచనమున రచియించిననాఁటి నా యభిప్రాయముగూడ నిదియే. ఇది యిప్పటి కొకవిధముగా సిద్ధాంతమైనను "ఈ రూపకములు భాసుఁడను ప్రాచీనకవి రచియించినవి కావు. లభించిన వ్రాఁత

1. అహో భాసేవ రచితా నాటికా ప్రియదర్శికా,
నిరీక్ష్యతస్య రసజ్ఞస్య కస్య న ప్రియదర్శనా,
తస్య రత్నావళీ నూనం రత్నమాలేవ రాజతే,
దశరూపకకామిన్యా వక్షస్యత్యన్తశోభనా,
నాగానన్దం సమాలోక్య యస్య శ్రీహర్షవిక్రమః.
అమందానందభరిత స్స్వసభ్య మకరోత్కవిమ్,

పుస్తకము లందెందును భాసునిపేరు కనఁబడలేదు. అందుచే వీనిని భాసుని కారోపించుట యుక్తియుక్తముకాదు'' అనెడి యేకదేశిమతమును గూడ నీ సందర్భమున స్మరింపవలసియున్నది.

కాళిదాసాది మహాకవులు కొందఱు తమ కావ్యముల మొదటఁగాని తుదను గాని తమకర్తృత్వమును దెల్పుశ్లోక మొకటియుఁ జేర్చుకొని యుండలేదు. 'ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ' ఇత్యాదిగా వారివారి కృతులఁ గనవచ్చుగద్యములు పాఠక సంప్రదాయమును బట్టి లేఖకులు చేర్చినవని వాని వైవిధ్యమే చెప్పుచున్నది. నేను జూచిన శాకుంతలనాటకము వ్రాఁతప్రతులు కొన్నిట 'ఇతిశ్రీకాళిదాసకృతౌ' అను మాటయే లేదు. ఇట్లే మఱికొందఱి కావ్యముల లిఖితపుస్తకములందును గద్యంలోఁ గవి పేరు కనఁబడదు. అంతమాత్రమున శాకుంతలాదులు కాళిదాసాదికృతములు కావనఁదగునా ? ఇంతకును, భాసుఁడా, రెండువేలయేళ్ళ క్రిందటివాఁడు. ఉత్తర హిందూదేశమువాఁడు. శ్రీగణపతిశాస్త్రిగారి ప్రథమ ముద్రణమునకు దొరికిన స్వప్నవాసవదత్తాది రూపకముల వ్రాఁతప్రతులా. మూఁడువందలయేండ్లనాఁటివి, దక్షిణతిరువాన్కూరు దేశములోనివి. కాలమునఁ గాని దేశమునఁ గాని యెంత యంతర మున్నదో చూడుఁడు. ఈ వ్రాఁతపుస్తకములకు మాతృకలైన లిఖిత గ్రంథములే దేశములోనివో యెప్పటివో యెన్నవసారి వ్రాయఁబడినవో ! గద్యలలో భాసుని పేరెప్పుడు జాఱిపోయినదో! కావున వ్రాఁతపుస్తకములలోని గద్యంలో భాసునిపేరు కనఁబడలేదన్న కారణమునుబట్టి యీ రూపకములు భాసునివి కావనుట సముచితముకాదు. అది గాక, ఇవి యితనివనుట కితరములైన ప్రబల ప్రమాణములు లభించుచుండ నీయాక్షేప మెట్లు గ్రాహ్య మగును?

బాణభట్టు హర్ష చరితావతారికలో—

''సూత్రధారకృతారంభై ర్నాటకై ర్బహుభూమికైః
సపతాకై ర్యశో లేభే భాసో దేవకులై రివ''

అనుచు భాసకవిని అతని కృతులను బొగడియున్నాఁడు. పేర్లు చెప్పక పోయినను, సూత్రధారకృతారంభాది లక్షణములతోడి యీనాటకములు స్వప్నవాసవదత్తాదులనుట విదితము. రాజశేఖర కవిభాస నాటకచక్రమును స్వప్నవాసవదత్తను బేర్కొన్నవాఁడని యింతకుమున్నే చదివియున్నాము. క్రీ. పన్నెండవ శతాబ్దిలోని హేమచంద్రుని శిష్యులగు రామచంద్ర గుణచంద్రులు తమనాట్యదర్పణమున—

"యథా భాసకృతే స్వప్నవాసవదత్తే శేఫాలికాశిలాతల మవలోక్య వత్స రాజః" అనువాక్యమెత్తి—

"పాదాక్రాన్తాని పుష్పాణి సోష్మ చేదం శిలాతలమ్
నూనం కాచి ది హాసీనా మాం దృష్ట్వా సహసా గతా"

అనుశ్లోక ముదాహరించియున్నారు. ఈ శ్లోకము ముద్రితమైన స్వప్న వాసవదత్తలోఁ గనరానిమాట నిజమైనను, రామచంద్ర గుణచంద్రులు చూచిన ప్రతిలో నిది యున్నదని వారిమాటను బట్టి నమ్మక తప్పదు. భోజదేవుఁడు శృంగార ప్రకాశమందును, శారదాతనయుఁడు భావప్రకాశమందును, అభినవ గుప్తుఁడు నాట్యశాస్త్రధ్వన్యాలోక వ్యాఖ్యలందునుఁ సర్వానందుఁ డమరకోశ వ్యాఖ్యయందును, సాగరనంది నాట్యలక్షణ రత్నకోశమందును, స్వప్నవాసవ దత్తను బేర్కొనియున్నారు. కాళిదాసవాక్పతి జయదేవాదులు భాసకవిని బేర్కొని యున్నారు. దండిభామహవామనులు తమయాలంకారిక కృతులందు భాసుని పేరును, కావ్యము పేరును చెప్పకయే కొన్నిశ్లోకము లుదాహరించియున్నారు. ఆ శ్లోకములు భాస కృతులలోఁ గనవచ్చుచున్నవి.

దండి కావ్యాదర్శములో నుదాహరించిన - లిమ్పతీవతమోఽఙ్గాని వర్షతీ వాఞ్జనం నభః-అనుమాటలు బాలచరిత చారుదత్తములు రెంట నున్నవి.

భామహుఁడు తన కావ్యాలంకారమున న్యాయవిరోధమున కుదాహరించిన వత్సరాజవృత్తాంతమును సాలంకాయన నేతృకమైన కపటగజవృత్తాంతమును సరిగాఁ బ్రతిజ్ఞా యౌగంధరాయణమునఁ గనఁబడుచున్నవి.

వామనుఁడు కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తిలో నుదాహరించిన—

"యో భర్తృపిణ్డస్యకృతే న యుధ్యేత్"

అనునది ప్రతిజ్ఞాయౌగంధరాయణములోని 'నవంశరావ' మిత్యాది శ్లోకము చతుర్థ పాదముగా నున్నది.[1] మఱియు—

1. ఈ శ్లోకము కౌటిల్యార్థశాస్త్రము దశమాధికరణమునఁ గూడ నున్నది.

"యాసాం బలి ర్భవతి మద్గృహదేహళీనాం,
హంసై శ్చ సారసగణై శ్చ విలుప్తపూర్వః,
తా స్వేవ పూర్వబలిరూఢయవాఙ్కురాసు
బీజాఞ్జలిః పతతి కీటముఖావలీఢః"

అను శ్లోకము చారుదత్తములో నున్నది. ఈ శ్లోకమే దరిద్ర చారుదత్తము లోనిదిగా నభినవగుప్తుని నాట్యశాస్త్రవ్యాఖ్యలో నుదాహరింపఁబడినది. మఱియు, స్వప్నవాసవదత్త చతుర్థాంకములోని—

"శరచ్ఛశాఙ్కగౌరేణ వాతావిద్ధేన భామిని!
కుశపుష్పలవే నేదం సాశ్రుపాతం ముఖం మమ"

అను శ్లోకము రెండు పదముల మార్పుతో వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి చతుర్థాధికరణమున వ్యాజోక్తి కుదాహరింపఁబడినది. ఇంక నిట్టి వెన్నోని యుదాహరణములు కలవు.[1] పైని జూపిన వానినిబట్టి బాలచరిత చారుదత్త ప్రతిజ్ఞా యౌగంధరాయణ స్వప్నవాసవదత్త రూపకములు నాలుగును దప్పక భాసకృతము లనుట విశ్వసనీయము కాకపోదు కావున, అన్యోన్యాంతర సంబంధమునుబట్టి తక్కిన తొమ్మిదిగూడ వీనివలెనే భాసనిర్మితములని నిరాక్షేపముగా భావింప వచ్చును. ఇది, స్వప్నవాసవదత్తాదుల కర్తృత్వమునుగూర్చి ప్రాచ్య పాశ్చాత్య విమర్శకు లనేకులు చర్చించి యావిష్కరించిన యభిప్రాయముల సారాంశమే కావున నిందు వారివారి చర్చలెత్తి విమర్శించుట యనావశ్యకము. "ప్రథితయశసాంభాస సౌమిల్ల కవిపుత్రాదీనాం ప్రబన్ధా నతిక్రమ్య వార్తమానకవేః కాళిదాసస్య కృతౌ కథం పరిషదో బహుమానః" అను మాలవికాగ్నిమిత్ర ప్రస్తావనా వాక్యమునుబట్టి కాళిదాసుకంటె భాసుఁ డధమ పక్ష మేఁబదియేండ్లయినఁ బూర్వుఁడై యుండుననుట స్పష్టమేకాని, ప్రాచీన సంప్రదాయమువారు కాళిదాసును గ్రీస్తుశకారంభమున కవతలను నవీన సంప్రదాయమువా రివతలను జేర్చుటచే నితని కాలముగూడ నటు నిటుఁ గదలుచున్నది. కాళిదాసు కాలమునుగూర్చి యెందఱో యెన్ని విధములనో చర్చించి తమతమ యాశయములను బ్రకటించియున్నారు. ఇపుడా వెదఁద యంతయుఁ ద్రవ్వుట యనావశ్యకము. కాళిదాస కాలవిషయక మతముల నన్నిటిని బరామర్శించిన నేఁటి విమర్శకు లనేకులు కాళిదాసు క్రీస్తుశకారంభమునకుఁ బూర్వపు

1. చూ. శివరామ మహాదేవ పరంజపేగారి ప్రతిమానాటక పీఠిక.

వాఁడన్న నిశ్చయమునకు వచ్చుచున్నారు. కీతుపండితునివంటి పాశ్చాత్య్య లోకరిద్ద జీకను గాళిదాసుని బరుని గావింప, 'అశ్వఘోషుని బుద్ధచరిత్రలోని వర్ణనలను గాళిదాసు రఘువంశమున ననుకరించె' ననుటవంటి నిస్సార హేతువులనుగూడఁ జూపుచున్నారు గాని యిఁక నట్టి వాదమునకు స్వస్తి చెప్పవచ్చును. ఉభయ పక్షవాదములు[1] పరిశీలించినవారికిఁ గాళిదాసు క్రీ. పూ. ౧౭ లోనివాఁడు, లేక మొదటి శతాబ్దిలోనివాఁడు, అనెడి విశ్వాసము కలుగకపోదు. దీని నీక్రింది విషయముగూడ మిక్కిలి బలపఱుచుచున్నది.

అల్హాబాదు నగరమునకు దగ్గఱగానున్న భీతనామక గ్రామమున మార్షలు పండితుఁడు గుండ్రని లోహపురేకులు కొన్ని సంపాదించెను. అందు, దుష్యంతుఁడు సారంగమును దఱుముట దానిని జంపవద్దని యిద్దఱు మునులు నివారించుట శకుంతల మొక్కలకు నీళ్ళు పోయుచుండుట, అనెడి శాకుంతల ప్రథమాంకకథ చెక్కఁబడియున్నదఁట. ఆ రేకులు క్రీ. పూ ౧౮౫-౭౩ నడుమఁ బాలకులుగానున్న సంగరాజుల కాలమునకు సంబంధించినవని పరిశోధకు లూహించుచున్నారు.[2] మఱియు, మాలవికాగ్నిమిత్రము తుదనున్న—

"ఆశాస్య మీతివిగమప్రభృతి ప్రజానాం
సంపత్స్యతే నఖలు గోప్తరి నాగ్నిమిత్రే"

అనెడి భరతవాక్యమునుబట్టి యగ్నిమిత్రునికి సమకాలికుఁడై కాళిదాసతని వినోదము నిమిత్త మా నాటకము రచియించినట్లు తెలియుచున్నది. దాని వ్యాఖ్యాతయైన కాటయ వేమభూపాలుఁడుగూడ "సర్వనాటక ప్రయోగాన్తే భరతేన సర్వకాలసాధారణే, ఆశీర్వచనే కర్తవ్యే సతి, అత్ర ప్రజానా మాశాస్యసిద్ధిం ప్రతిగోప్తురగ్నిమిత్రస్య కథనం తత్కాల రాజోపలక్షణ మితి మన్తవ్యమ్'' అనుచు, ఆ కాలమందలి రాజైన యగ్నిమిత్రుని బ్రశంసించుటకే కాళిదాసు పై భరత వాక్యము గూర్చినట్లు చెప్పియున్నాఁడు. పుష్య(ష్ప)మిత్రుని కొడుకైన యీ యగ్నిమిత్రుఁడు తండ్రికిఁ బ్రతినిధియై దశార్ణదేశ రాజధానియైన విదిశాపురమునఁ గొంతకాలమున్నవాఁడు. మౌర్యరాజైన జయద్రథునిఁ జంపి యతని సింహాసన మాక్రమించిన మహాసేనానియగు పుష్యమిత్రుఁడు సంగరాజ్యస్థాపకుఁడనియు[3] అతఁ డశ్వమేధము

1. 2. చూ. రమేశమోహన్ బోసుగారి శాకుంతల పీఠిక.

3. పుష్యమిత్రస్తు సేనానీ రుద్ధృత్యవై జయద్రథం, కారయిష్యతి వై రాజ్యం షమాష్టషష్టిం సదైవతు. వాయువు. ఉత్త. 37 అధ్యా.

చేయుచు గుల్మమును రక్షింపఁ దనపౌత్రుఁడైన వసుమిత్రుని నియమించె ననియు దేశచరిత్రము చెప్పుచున్నది. దీనినిబట్టి అగ్నిమిత్ర సమకాలికుఁడైన కాళిదాసు, ప్రాచీన సంప్రదాయిమువారు నిర్ణయించినట్లు క్రీ పూ ౫౭, లేక ప్రథమ శతాబ్దిలో నుండెనన్న విషయము స్థిరపడుచున్నది గావున, అతనికిఁ బూర్వుఁడైన భాసుఁడు క్రీ. పూ. రెండవశతాబ్ది మొదటివాఁడై యుండుననెడి మతము విశ్వసనీయము కాఁగలదు. ఇఁక నీ సందర్భమున నవీనసంప్రదాయమువారి యొక హేతువును మాత్రము పరామర్శింపవలసి యున్నది.

భాసుని రూపకములలో, ప్రతిజ్ఞాయౌగంధ రాయణాదులు కొన్నిట - రాజ సింహః ప్రశాస్తు నః-అనియు, ప్రతిమాదులు కొన్నిట-రాజా భూమిం ప్రశాస్తునః, గాం పాతునో నరపతిః-అనియు. మధ్యమవ్యాయోగాదులు కొన్నిట-తథాప్రభు ర్నో భగవా నుపేన్ద్రః-అనియు, భరతవాక్యములు వివిధముగా నున్నవి. ఇందు కడపటిది కృష్ణపరము. తక్కిన రాజాదిశబ్దములు భూపాలపరములు. ఈ వాక్య ములు "స్వస్తిప్రజాభ్యః పరిపాలయన్తాం న్యాయ్యేన మార్గేణ మహీం మహీశాః" అను దానివంటి స్వస్తివచనము లనియు, రాజనరపతి శబ్దములవంటి రాజసింహ శబ్దమును, క్రీ. రెండవశతాబ్దితుదనున్న క్షత్రపరుద్రసింహునికి సమన్వయింపఁ జూచుట సాహస మనక తప్పదు.[1] అందుచే నేవిధమునఁ జూచినను భాసుఁడు పూర్వోక్తకాలమున నుండెననుటయే యిప్పటికి యుక్తమగు చున్నది.

ఇతఁడు లోకజ్ఞుఁడైన మహాకవి. ప్రతిభామూర్తి, స్వతంత్రుఁడు. ఇతని రూపక రచనవిధాన మపూర్వము, లోకములోని యితర రూపకములందు మంగళా చరణ రూపనాంది యొనరించి యొకసూత్రధారుఁడు వెడలిన పిదప మఱియొక సూత్రధారుఁడు ప్రవేశించి ప్రస్తావన జరుపుట కనవచ్చును. ఇతని రూపకములలో నట్టినాంది కనఁబడదు. "నాన్ద్యన్తే తతః ప్రవిశతి సూత్రధారః" అను వాక్యముతో రూపక మారంభమగును. దీనినే బాణుఁడు సూత్రధారకృతారంభమని ప్రశంసించి నాఁడు. మఱియు వీనిలోఁ బ్రస్తావనకు బదులు స్థాపనయను మాటయున్నది. అదియైననే బెడఁద లేకుండ రెండుమాటలతో ముగియును. ఇది రూపకారంభ విశేషము. ఇఁక నంకము లందుమా దీర్ఘములు గావు. పాత్రసంభాషణము గాని వర్ణనలు గాని విసుగుపుట్టించునవి కాకుండుటచేఁ గథ రంగస్థలమునఁ బరుగెత్తు చున్నట్లుండును. ఇది యిట్లుండ, కథాపాత్రములనుబట్టి యితని రామాయణ

1. చూ. Keith's Sanskrit Drama. P. 94.

భారత రూపకములు ప్రఖ్యాత వృత్తములని తోఁచునుగాని, నిజముగా నవి మిశ్ర వృత్తములే. అందు, ప్రతిమానాటకములోని దశరథాది ప్రతిమాకల్పన మీ కవి కల్పనాచాతుర్యమునకు నిరుపమానమైన యుదాహరణము. నిజముగా దీనిని జూచియే యుత్తరరామ చరిత్రనాటకమునఁ జిత్రప్రదర్శనము వెలసినదనుట సాహసము కాదు. ప్రతిమలోని తరువాతి కథయైనను గుడ్డిగా రామాయణము వెంటఁబడక యితని స్వాతంత్ర్యమునకు నిదర్శన మగుచున్నది. ఇతని భారత రూపకములలోఁ బెద్దది పంచరాత్రము. అందలి యితివృత్తము భారతకథ కర్ధము తిరిగి యుద్ధ మక్కఱలేకుండ దుర్యోధనునిచేఁ బాండవుల కర్ధరాజ్య మిప్పించినది. మధ్యమవ్యాయోగము చూచుటకుఁ జిన్నదైనను గుణమునఁ బెద్దది. అందలి వృత్త మంతయుఁ గల్పితమే. అందలి యెల్ల పాత్రములు నౌచిత్యమునఁ దీర్చి దిద్దినట్లున్నవి. అవియే యననేల ? ఇతని రూపకములలోని పాత్రములలో నొకటియైన నెట్టియవస్థయందైన నౌచిత్యము నతిక్రమించినట్లు కనఁబడదు. హరివంశ కథను గ్రహించిన బాలచరితము శ్రీకృష్ణుని తత్త్వము చక్కఁగ నుపదేశించుచు నంద బాలచరితము గాక నిజమైన దివ్యబాల చరితమైనది. ఇఁక బృహత్కథ ననుసరించిన ప్రతిజ్ఞాయౌగంధరాయణ స్వప్నవాసవదత్తలు రెండును సర్వవిధముల రసవంతములు. అందును, పూర్వమహాకవి లాక్షణికులందఱి మెప్పు గాంచిన వాసవదత్త సకలనాటక శిరోభూషణమనుట కెవరును వెనుదీయరు. లక్షణగ్రంథములు రస స్వరూపమును వినిపించినవి గాని చూపించలేదు. స్వప్నవాసవదత్తయో రస మిట్టిదని ప్రత్యక్షముగాఁ జూపించి చెప్పినది. ఇదే యిందలి మహావిశేషము. ఇది యిట్టిది గనుకనే "స్వప్నవాసవదత్తస్య దాహకోఽభూన్నపావకః" అని రాజశేఖరుఁడు దీనిమహిమ నావిష్కరించియున్నాఁడు.

నిద్రించుచున్న వత్సరాజు స్వప్నములో వాసవదత్తను జూచి పలుకరించుట, సత్యవాసవదత్త యతని ప్రశ్నలకు బదులిచ్చుట, రాజు మెలఁకువ వచ్చి లేచి చూచునంతలో వాసవదత్త యదృశ్యురాలగుట, యనుచిన్నకథా భాగములను బట్టి దీనికి స్వప్నవాసవదత్తమను పేరు వచ్చినది. ఈ కల్పనమునకు రెండు ప్రయోజనములు ; ఒకటి, వాసవదత్త దగ్గురాలు కాలేదు. జీవించియున్న దనెడి యాశ వత్సరాజుమనసునందు కనఁబడీ కనఁబడ నట్లంకురించుట. రెండవది, తాను మృతిచెందినట్లు తెలిసినపిదపఁ గూడఁదనమీఁద భర్తకు యథాపూర్వముగా ననురాగ మున్నదని వాసవదత్త తెలిసికొనుట, ఇఁక నీ చిన్నభాగమును బెద్దప్రయోజనముతోఁ బ్రధానకథామధ్యమున నతుకుట యందుమా, అది భాసుని ప్రతిభాచాతు

ర్యమున కాద్యనిదర్శన మనఁదగియున్నది. ఇఁకనో, వత్సారాజేయవస్థ యందైన నొక నిమిషమేని వాసవదత్తను మఱచిపోలేదు. అట్లని పద్మావతిని మనసారఁ బ్రేమింకపోలేదు. వాసవదత్త తన భర్త పద్మావతిని బెండ్లాడిన దుకీర్ష్యపడలేదు. అట్లని తన మగనికిఁ దనమీఁది ప్రేమ సన్నగిల్లుచుండెనేమోయని యెడనెడ ననుమానించుచు నందలి నిజము తెలిసికొనుచుండక పోలేదు. పద్మావతి, వాసవదత్త సుగుణసంపద తెలిసి యామెను సగౌరవముగా స్మరింపకపోలేదు. అట్లని తన భర్త వాసవదత్తమీఁదనే దృష్టి పెట్టుకొని యున్నాఁడేమో యని నడుమనడుమ సందేహించుచుండక పోలేదు. ఈ రీతిగా నీ మూఁడు పాత్రముల నెట్టి విరోధము లేకుండ నాద్యంత మొక్క రీతి నత్యుచితముగా రసానుగుణముగాఁ బోషించుట యను నేర్పు భాసునికే చెల్లునన్న ననవచ్చును. సెబాసు! భాసా! నీ జన్మము ధన్యము. నీయీ నాటకము భాష కెపుడును నూతనాలంకారము.

ఇతని కల్పిత రూపకములు రెండు. అందవి నాటకములోని యద్భుత రసము ప్రధానమైన శృంగారముతోఁ జక్కఁగాఁ గలియుట యెంతయు హృద్యము. అది నాటకముగాఁ గాక, ఆఖ్యాయికగాఁ గూడఁ జదువఁ జవులొలుకుచుండును. దానివలెనే హృదయంగమమైన చారుదత్తము సాంఘిక రూపకముల కాద్యోదాహరణ మనఁదగియున్నది. భాసుఁ డిందలి సామాన్య నాయికయైన వసంతసేన నుత్తమ రాజకన్య నట్లు సౌశీల్యమునఁ బోషించి భావ ప్రపంచమునకు వన్నెదెచ్చెననుట సత్యము. 'సతి కుడ్యే చిత్ర' మనునట్లు శూద్రకుఁడు దీనినే యలంకరించి మృచ్ఛకటికముఁ జేసెను గాని, అందతని యుపజ్ఞ యేమియు లేదు. ఐనను, దానివద్ద నిది యంత మనోహరము కానిమాట వాస్తవము. అది సహజమేకదా! పెరిఁగి పెద్దదైన కన్నకూఁతురి దగ్గఱఁ దల్లి యంత యందముగాఁ గనఁబడునా?

భావచేతను శైలిచేతనుగూడ భాసుని కవిత్వము మృదుమధురము. ఇతని భావములే కాదు, వర్ణనలుగూడ మహాకవి కాళిదాసంతటి వాఁడను వరింపఁ గుతూహలము పుట్టించునంతటి మనోజ్ఞములు. ఇతని యభిషేక బాలచరిత స్వప్న వాసవదత్తాది నాటకాదులలోని కొన్ని శ్లోకములవంటి శ్లోకములు కాళిదాసు శాకుంతల మాలవికాగ్నిమిత్రములందును, ఇతని చారుదత్తములోని పెక్కు మాటలు శ్లోకములు కొంచెము మెచ్చు తక్కువగా నట్లే మృచ్ఛకటికములోను, గనవచ్చుచున్నవి.[1] అభిషేకములోని—

1. చూ. స్వప్నవాసవదత్త పీఠిక. చూ. ఆ రూపకములు.

"యస్యాం న ప్రియమండనాపి మహిషీ దేవస్య మన్దోదరీ,
స్నేహా ల్లుమ్పతి పల్లవా న్నచపునర్వీజ న్తియస్యాంభయాత్" అనునది

"నాద త్తే ప్రియమండనాపి భవతాం స్నేహేన యాపల్లవమ్"

అను రీతిని శాకుంతల నాటకమునఁ జతుర్థాంకమునందున్నది. చారుదత్తము లోని "యాసాం బలి ర్భవతి-మార్జారః ప్లవనే-విషాదస్రస్తసర్వాఙ్గీ—" ఇత్యాది శ్లోకములు కొన్ని పదముల మార్పుతో నిట్లే మృచ్ఛకటికమునఁ గనవచ్చును. కౌటిల్యార్థశాస్త్ర దశమాధికారమునఁ బ్రక్షిప్తములైన సైనిక ప్రోత్సాహపరములగు నీ క్రింది రెండు శ్లోకములు భాసుని వగుట సత్యమే కాని, వీనిలో రెండవది మాత్రము ప్రతిజ్ఞా చతుర్థాంకమున నున్నది. మొదటి దితని రూపకములలో నెందును గనరాకున్నది. ఎపుడు జాఱిపోయినదో !

"యాన్యజ్ఞసంఘై స్తపసాచవిప్రాః, స్వర్గైషిణః పాత్రచయైశ్చయా న్తి
క్షణేన తా నప్యతియా న్తిశూరాః, ప్రాణాన్ సుయుద్ధేషు పరిత్యజ న్తః"

"నవం శరావం సలిలస్యపూర్ణం, సుసంస్కృతం దర్భకృతో త్తరీయమ్,
త త్తస్యమాభూన్నరకంచగచ్ఛేత్, యోభ ర్తృపిణ్డస్యకృతేనయుధ్యేత్"

కాళిదాసుముందు గుణాఢ్యుని, అతనిముందు భామహుని, అతనిముందు కౌటిల్యుని, అతనిముందు భాసుని, పెట్టిన గణపతిశాస్త్రిగారు, పై వానిలో రెండవశ్లోకము భాసుని దనుట యుక్తమే కాని, దీనిని గౌటిల్యుఁడే ప్రతిజ్ఞనుండి సంగ్రహించుకొనె ననుట మా తము సముచితము కాదు. దీనివలె సందర్భోచితమైన మొదటి శ్లోకము గూడ భాసునిదే యగుట సత్యమైనను, అది యితని రూపకములలో నిపుడు గనరాక పోవుట విచార్యము. నిజముగా నిది ప్రతిజ్ఞాయౌగంధరాయణములో రెండవ దాని ముందే యుండియుండును.[1] తరువాత—

జగమెఱిఁగిన బ్రాహ్మణుఁడగు కాళిదాసు రూపకములు, సంస్కృతమునందే కాదు, సకల భాషలందును బ్రశస్తిగాంచిన కొలఁది రూపకములలో నగ్రస్థాన మధిష్ఠించినదియు నాటక మన్నంతనే నోటికి వచ్చునదియు నితని శాకుంతలము కథా పాత్రరసములు మూఁడును సమముగా నౌచిత్యపారము గాంచుట యను విశేషము

1. ఈ విషయమున 167, 168 పుటలు చూడనగును.

చూడవలెనంటే యది యిందు గనఁదగును. తనకు ముందున్న భాససౌమిల్లాదుల రూపకముల నతిక్రమించి చక్కఁగా నుండవలెనన్న జిగీషతో రచియించిన యితని జగదేకపూజ్యమైన ప్రతిభకిది యాకరము. పాశ్చాత్య పండితలోకమునఁ గూడ సెబాసనిపించుకొన్న కవితాభద్రపీఠము. దీనిని వర్ణించుట కాఁగడాతో సూర్యుని జూపుట. ఇది విఖ్యాతవృత్తమైనను, అంగుళీయకాభిజ్ఞాన మునిశాపాదికల్పనమున మిశ్రమై యభిజ్ఞాన శాకుంతలమైనది. ఈ కల్పనము పాత్రశీలము పోషింప సాధనమై కథకు మెఱుఁగు తెచ్చినది. ఈ నాటక మాకాలమునఁ బ్రదర్శనగమ్యమై లోకము నాకర్షించినదనుట కిందలి కథ ప్రతిమారూపమునఁ వెలయుటయే నిదర్శనము.

ఇతని మూఁడు రూపకములందును బ్రధానరసము శృంగారము ముగ్గురును దక్షిణనాయకులు. ఐనను, రసనాయకపోషణ విధానమువేఱు. మాలవిక నాయకుని పట్టమహిషి కధీనయైనవిదర్భ రాజకన్య. ఊర్వశి దేవర్షి సంజాతయైన యప్సరస. శకుంతల యప్సరస్సంజాతయైన రాజర్షికన్య; బ్రహ్మర్షిపోషిత, అందుచే నాయికా సంవిధానమును వేఱు. మాలవికాగ్నిమిత్రములోని శృంగారము ప్రచ్ఛన్నమైన, అయోగరూపమునఁ దహతహలాడి, సంభో౽మైనది. విక్రమోర్వశీయ శృంగార మభిలాషాద్యున్మాదాంతములైన యవస్థలఁ బరిణమించి సంభోగమైనది. శకుంతల శృంగారమో, ప్రసన్నమై సంభోగరూపమున వెలసి పిదప వియోగమై తరువాత సంయోగమైనది. వీనిలోని మూఁడు విధములైన యనురాగము స్వాభావికమైనను మొదటిది తామసము, రెండవది రాజసము, మూఁడవది సాత్త్వికము. ఇదియే యీ మూఁడింటిలో శాకుంతలము కడపట రచియింపఁబడినదని తెలుపఁగలదు.

ఆనాఁడు భరతనాట్య శాస్త్రము వ్యాపించుచున్నను భాసుఁడు దాని ననుసరింపక యథేచ్ఛముగా యుద్ధమును మరణమునుగూడ రంగస్థలమున జూపియున్నాఁడు. ఇందుకు బాలచరితములోని మల్లయుద్ధము చాణూరముష్టిక కంసుల మృతియు, ఊరుభంగములోని గదాయుద్ధము దుర్యోధన పతనమరణములు నుదాహరణములు. మఱియుఁ బ్రతిమా నాటకములోని సీతపాత్రము నారచీర ధరించుటయు రంగస్థలమున జరిగినదే. ఇట్టి రూపకలక్షణాతిక్రమము భాసుని రూపకముల సర్వత్ర కనఁబడును. కాళిదా సంతగా లక్షణము నతిక్రమింపకున్నను స్వాతంత్ర్యము చూపకపోలేదు. ఇతని రూపకములలో సంగ్రామసంహారములు ప్రసక్తి లేకపోయినది గాని, ఉండిన నెట్లు చూపియుండునో! ఇతడు నాందిని పాటించెను గాని నాందీపద నియమమును బాటించలేదు. ఎట్లయిన సర్దుకొనుట కనుకూలముగానున్న "అర్థత శ్శబ్దత శ్చాపి మనా క్కావ్యార్థసూచనమ్'' అను

లక్షణమును బట్టి వ్యాఖ్యాత లెట్లో కష్టపడి యెక్కలాగిరి కాని, యితఁడు కావ్యార్థ సూచనము నుద్దేశించి నాందీశ్లోకములు నిర్మించినట్లు సూచ యెట్టిదియు గనరాదు పుష్య మిత్ర వంశవర్ణనము వాయు పురాణమునఁ దరువాతఁ జేరిన దగుటచేఁ గాళి దాసు నాఁటికిది ప్రఖ్యాతము కాదు. మాలవికా వృత్తాంతమం దేదయినఁ గొంత కల్పన ముండునేమో కాని, నాయకుఁడైన యగ్నిమిత్రుఁడు కవినాఁటి పాలకుఁడు కావున నిది యుత్పాద్యమును గాదు. అందుచే నాటకము ప్రఖ్యాత వృత్తమో మిశ్రవృత్తమో కావలెనన్న నియమమును మాలవికాగ్ని మిత్ర మతిక్రమించెననుట స్పష్టము. విక్రమోర్వశీయములోని యితివృత్తము ఋగ్వేదాది ప్రఖ్యాతమే కాని యిది నాటకము కాదు, త్రోటకము. కథ దివ్యమానుష సంశ్రయ మగుటయు, చెప్పినట్లంకము లుండుటయు లక్షణమునకు సరిపడుచున్నవి కాని, 'ప్రత్యఙ్కం సవిదూషక' మ్మను లక్షణమునకు మా తమిది సరిపడదు. "ఇది ప్రాయోఽభి ప్రాయము. ఏదోయొక యంకమున విదూషకుఁడు లేకపోయినను దప్పుకాదు" అనుచు వ్యాఖ్యాతలు వివరించినను, ఇది లక్షణాతిక్రమణమే. పాణినీయ విరుద్ధ ప్రయోగములను భాసునివలె నితఁడెక్కువగా నుపయోగించక పోయినను, కొంఁదిగా వాడకపోలేదు. ఇట్టి వాటినిబట్టి నిరంకుశులైన మహాకవులు వస్తుపాత్ర రస పోషణముననే శ్రద్ధవహింతురు గాని, తూచాతప్పకుండ లక్షణముల మీఁదనే దృష్టి పెట్టరని తెలియనయ్యెడి.

ప్రకృతి సౌందర్యవర్ణనము భాసుని రూపకములలోఁ గూడఁ బెక్కుచోట్లఁ గనవచ్చునుగాని, అది కాళిదాసు సొమ్మని లోకమున వాడుక వచ్చినది. ప్రతిమా నాటకమున-సీత,నే నీ నారచీర కట్టుకొన్న బాగుండునాయని యడుగ, 'సర్వ శోభనీయం సురూపం నామ' అని చేటికయైన యవదాతిక బదులు చెప్పినది. అనఁగా, చక్కని రూపమున కేదియైనను శోభ కలించునని భావము. ఇట్లే, నారచీర దాల్చిన శకుంతలను జూచి మెచ్చుకొన్న దుష్యంతుఁడని యన్నాఁడు. ఈ క్రింది శ్లోకము నాల్గవపాదమున నీభావ మర్థాంతరన్యాసములోఁ జక్కఁగానిమిడి యున్నది.

"సరసిజ మనువిద్ధం శైవలే నాపి రమ్యం,
మలిన మపి హిమాంశో ర్లక్ష్మ లక్ష్మీం తనోతి,
ఇయ మధికమనోజ్ఞా వల్కలే నాపి తన్వే,
కి మివహి మధురాణాం మణ్డనం నాకృతీనామ్."

పై నాల్గవ పాదమందలి 'రమ్యము లగునట్టి రూపములకారయభూషణ మేది కా'దను కాళిదాసు భావమునకుఁ బూర్వోక్తమైన భాసుని భావమే యన్ని విధముల మూలమనుట విదితమైనను, ఈ భావము భాసోపజ్ఞమైనను, పై శ్లోకమునుబట్టి దీని ఖ్యాతి యంతయుఁ గాళిదాసునకే వచ్చినది స్త్రీవర్ణనము లెంద ఱెన్ని విధములఁ గావించిరో లెక్కలేదు. అయినను, అస్యాః స్సర్గవిధౌ - చిత్రే నివేశ్య - ఇత్యాదికము లైన యూర్వశీ శకుంతలా సౌందర్య వర్ణనములవంటివి మాత్రము కనరావు. వాని కవే సాటి ఇఁక నితని యుపమానచాతుర్య మందుమా, అందుకు "ఉపమా కాళిదాసస్య" అనెడి యార్యోక్తియే చాలును. అయిన నీ సందర్భమున భాస కాళిదాసుల భావైక్యమున కొక యుదాహరణము. ఈ క్రిందివానిలో మొదటిది బాల చరితములోనిది. వసుదేవుఁడు కృష్ణుని నందునింటికిఁ గొనిపోవునపుడు పిల్లవానిని విడువలేక గది దాఁటివచ్చి భర్తమాటచే మరల గదిలోనికిఁ బోవు దేవకి వర్ణనము. రెండవది శాకుంతలములోనిది. శకుంతలను విడిచి సేన యున్నచోటి కేగుచున్న దుష్యంతుని వర్ణనము.

"హృదయే నేహ తత్రాఙ్గైర్ద్విధా భూతేవ గచ్ఛతి,
యథా నభసి తోయే చ చంద్రలేఖా ద్విధాకృతా"

"గచ్ఛతి పురశ్శరీరం ధావతి పశ్చా దసంస్తుతం చేతః,
చీనాంశుక మివ కేతోః ప్రతివాతం నీయమానస్య"

దేవకీదేవి మనస్సు ముందుకు దేహము వెనుకకు. దుష్యంతుని దేహము ముందుకు మనస్సు వెనుకకు. అక్కడ, ఆకాశమందలి నిజచంద్రకల నీటిలోని ప్రతిబింబ చంద్రకల యుపమానములు. ఇక్కడ గాలి కెదురుగాఁ గొనిపోవు జెండాకఱ్ఱు, దానికిఁ గట్టిన పట్టుగుడ్డ యుపమానములు. ఈ శ్లోకములు వేఱు వేఱుగాఁ బరిశీలించునపుడు దేని కదే రత్నమని తోఁచకపోదు. ఇఁక నీరెంటిలోని ద్వివిధములైన రెండేసి యుపమానములను బోల్చి పరీక్షించి యిందేది రసవత్తరమో నిర్ణయించుకొనుట సహృదయులపని.

శకుంతలా దుష్యంతుల గాంధర్వవివాహము భరతుని జననమును దెల్పు ప్రధానకథా భాగము భారతములోనున్నది గాని. ఈ షడ్వైషమ్యముగా శాకుంతల నాటకములోనున్న యితివృత్తమంతయు, పద్మపురాణ స్వర్గఖండమునఁ గనవచ్చు చున్నది. అనసూయ సానుమతి విదూషకుఁడు మొదలగు కొన్ని పాత్రములు లేవుగాని తక్కిన ప్రియంవదా శారద్వతాఽఽపాత్రము లన్నియుఁ గనఁబడు

చున్నవి. దీనినిఁబట్టి, పద్మపురాణమునుండి యీ కథను గాళిదాసు యథాస్థితముగా గ్రహించెనని కొందఱు తలంపకపోరు. అందుకుఁ గారణ మీ పురాణము వ్యాస ప్రోక్తమనెడి విశ్వాసమే. కాని, ఇది సరిగాదు, ఇది రచియించిన వ్యాసుఁడే కదా భారతము గూడ నిర్మించినవాఁడని యూహింపఁ బడుచున్నది. అట్లయిన నతఁడు శకుంతలాకథ భారతములో నొక విధముగాఁ గల్పించి దానినే పద్మ పురాణమున నింకొక విధముగా మార్చి నిర్మించెననుట విశ్వాస్య మగునా? అందులేని యంగు ళీయకాభిజ్ఞాన వృత్తాంతము నిందు చేర్చెననుట పొసఁగునా? ఇంతయేల? ప్రదర్శ నోచిత క్రమమున నతఁడీకథ మాత్రమిందే రచియించెననుట సంభావ్యమా? కావునఁ బద్మపురాణ మందలి శాకుంతలోదంతము ప్రక్షిప్తమనియు, కాళిదాసు నాటకమును మెచ్చుకొన్న యర్వాచీనకవి యొకఁడిందలి యితివృత్తము నట్లే యనుష్టుప్ఛందోబద్ధము గావించి పద్మపురాణమునఁ జేర్చెననియు నమ్మవలసి యున్నది. దీనినిబట్టి శాకుంతల నాటకము పుట్టిన యచిరకాలముననే శ్రవ్యకావ్య రూపముగూడఁ దాల్చినదని సంతసింపవలసి యున్నది. ఈ రెంటినిబోల్చి చదివిన వారికీ విషయమున ననుమానము కలుఁగబోదు.

భట్టపాద గోవర్ధనాచార్య మల్లినాథాదులవంటి మహామహులు కవితాప్రపంచ మున సార్వభౌముఁడనునట్లు మనసార స్తుతించిన యట్టి కాళిదాసు. భాసమహాకవి యందలి గౌరవము ప్రకటించుట కతనిభావములు రెండుమూఁడు గ్రహించినంత మాత్రమున, నితనితోఁ బోల్చినచో నెంత క్రిందివాఁడో యనఁదగిన యశ్వ ఘోషునిగూడ నితఁ డనుకరించెనన్న పాశ్చాత్యుల మాటలు పాటింపవచ్చునా? కాళిదాసు నెట్లయినఁ గ్రీ. నాలుగైదు శతాబ్దులలోనికి లాగుటకు వా రట్లు భావించి నను, కాళిదాస తత్త్వ మెఱిఁగినవా రట్టి మాటలు చెవినిబెట్టరు. తక్కిన యితని కావ్యములవంటి కావ్యములు లేకపోలేదని యెట్లయిన సమర్థింప వచ్చునుగాని, రఘు వంశ మేఘసందేశ శాకుంతలములవంటివి మాత్రము కలవని సాధింపఁజాలము. ఎవరినో యేల? ఇతనివే పోలవు. మూఁడు రూపకములలోని నాయకులు ధీరో దాత్తులే. ఐతేనేమి? విదర్భరాజు వ్రాసిన జాబు చదివి వినిపించినంతనే మండిపడి, వానిని నిర్మూలింప వెంటనే సేనను బంపుమని మంత్రి కాజ్ఞాపించినంతనే యగ్ని మిత్రుఁ డెక్కడ? విరహవేదన వెడలఁబోసికొనుచు వెఱ్ఱియెత్తి కొండలఁ దిరిగి పలవరించిన పురూరవుఁ డెక్కడ – శకుంతల నభిలషించునపుడును, ఆమెను వరించునపుడును మునిశిష్యు లామెను దీసికొనివచ్చి యర్పించునెడ శాపవశమునఁ బూర్వవృత్తాంతము మఱచిపోయి వారితో దివ్యసుందర విగ్రహమైన శకుంతలను

విడిచి మునిశిష్యులు వెళ్ళునపుడును, అట్టి శకుంతలను జూచియుఁ గర్తవ్యము పురోహితునితో నాలోచించునపుడును, అంగుళీయకము లభించినపిదప శకుంతలనుగూర్చి చింతించునపుడును, రాజధర్మములు నిర్వహించునపుడును, నిండుకుండవలెఁ దొణఁకక ధైర్యౌదార్య ధర్మమూర్తియైయున్న దుష్యంతుఁ డెక్కడ? ఇట్లాద్యంత మొక్కరీతిగాఁ బోషింపఁబడిన రూపనాయకులు లెక్కకు మిక్కిలి తక్కువగా నుందురు. కాళిదాసు తన రూపకములనెల్ల భాసునివలెనే స్త్రీపాత్రములను సముచితముగాఁ బోషించెననుట విదితము. అందును శకుంతలా పాత్రపోషణ మెంతయు నసదృశ్యము. ఇట్లితని కవిత్వము సర్వవిధముల సహృదయ రంజకమైనది కావుననే పూర్వవిద్వాంసు లెల్లరు నితని బహువిధములఁ బ్రశంసించియున్నారు. అందు మీమాంసక భట్టపాదునిమాట లిట్లున్నవి.

> "కవయః కాళిదాసాద్యాః, కవయో వయ మప్యమీ,
> పర్వతే పరమాణౌచ పదార్థత్వం వ్యవస్థితమ్"

పాశ్చాత్యుఁడగు లూడెర్సు పండితుఁడు తుర్ఫనపురమున సంగ్రహించిన లిఖిత తాళపత్ర గ్రంథములలో మూఁడు బౌద్ధనాటకము లున్నట్లును, అం దొకటి శారద్వతీపుత్ర ప్రకరణ మనెడి తొమ్మిదంకముల రూపకమైనట్లును, అందలి యొక గద్య దానికర్త సువర్ణాక్షి పుత్రుఁడైన యశ్వఘోషుఁడని చెప్పుచున్నట్లును, కీతు పండితుఁడు చెప్పుచు, మౌద్గల్యాయనుఁడు శారిపుత్రుఁడు ననువారికిని బుద్ధునికిని సంబంధించిన బౌద్ధమత విషయకమైన యందలి యితివృత్తమును సంగ్రహించి వ్రాసెను. తక్కిన రెండు నాటకములఁ గర్తపేరు తెలుపు గద్యభాగములు లేవనియు, అవికూడ నశ్వఘోషుఁడే రచియించి యుండెనేమో యనియు వా రూహించుచున్నారు. ఆ నాటకములు మన కింకను లభింపలేదు గాని, దీనినిబట్టి క్రీ. ౭౫-౧౫౦ నడుమ సంస్కృతమున బౌద్ధనాటకము లుదయించెనని మాత్రము విశ్వసింపవచ్చును.

కాశ్మీరరాజైన తుంజీనకుని కాలమునందు చంద్రకుఁడను మహాకవి నాట్య గ్రంథము నిర్మించినట్లు రాజతరంగిణి చెప్పుచున్నది.

> "నాట్యం సర్వజనప్రేక్ష్యం య శ్చక్రే సమహాకవిః,
> ద్వైపాయనమునే రంశ స్తత్కాలే చంద్రకో ఽభవత్"

ఈ తుంజీనకుఁడు క్రీ. ౧౨౦ లో, సింహాసన మెక్కినట్లు చరిత్రకారుల మతము కావున, ఈ కవి క్రీ. ౧౨౦ ప్రాంతమున నున్నట్లు తెలియవచ్చును గాని,

యితని గ్రంథములు మాత్రము కనరావు. చంద్రకుని పేరెత్తి క్షేమేంద్రుఁ డౌచిత్య విచార చర్చలో నాలుగు శ్లోకము లుదాహరించియున్నాఁడు. ధనికుఁడు దశరూపక వ్యాఖ్యలో నొకటి యుదాహరించియున్నాఁడు. సుభాషి తావళ్యాదులలో నొకటి రెండు శ్లోకము లున్నవి. కాని గ్రంథముపేరు తెలియరాదు. క్షేమేంద్రుఁడు గుణౌచిత్యమునకు వ్యతిరేకోదాహరణముగా నిచ్చిన—

"యుద్ధేషు భాగ్యచపలేషు న మే ప్రతిజ్ఞా,
దైవం నియచ్ఛతి జయం చ పరాజయం చ,
ఏషైవ మే రణగతస్య సదా ప్రతిజ్ఞా,
పశ్యన్తి యత్ర రిపవో జఘనం హయానామ్"

అను శ్లోకము వర్ణిత విషయమునుబట్టి పూర్వోక్త నాట్యములోని దేమోయని తోఁచుచున్నది. ఇతఁడే, అద్భుతరసమున కుదాహరణముగాఁ జంద్రకునిదని చూపిన—

"కృష్ణేనామ్బ గతేన రన్తు మథునా మృ ద్భక్షితా స్వేచ్ఛయా,
సత్యం కృష్ణ క ఏవ మాహ ముసలీ మిథ్యామ్బ పశ్యాననమ్,
వ్యాదేహీతి విదారితే ఽథ వదనే దృష్ట్వా సమస్తం జగ,
న్మాతా యస్య జగామ విస్మయపదం పాయాత్స వః కేశవః"

అను శ్లోకము 'కృష్ణస్స పుష్ణాతు సః' అను పాఠభేదముతోఁ గృష్ణకర్ణామృతములోనిదని ప్రతీతి. ఇది చంద్రకుని నాట్యములోని దైనచో నాందీ శ్లోకము కావచ్చును. సుభాషితావళిలో సంగ్రహింపఁబడిన—

"ప్రసాదే వర్తస్వ ప్రకటయ ముదం సంత్యజ రుషం,
ప్రియే ! శుష్యం త్యఙ్గా న్యమృత మివ తే సిఞ్చతు వచః,
నిధానం సౌఖ్యానాం క్షణ మభిముఖం స్థాపయ ముఖం
న ముగ్ధే ! ప్రత్యేతుం ప్రభవతి గతః కాలహరిణః"

అను శ్లోకము నాయకుఁడు నాయికనుగూర్చి పల్కిన యనురాగోక్తిగాఁ గనఁబడుచున్నది. ఇట్టి శ్లోకము లింకనుగలవు. ఇవి యన్నియు నొకదానిలోనివో, వేఱుకావ్యములలోనివో, తెలియరాదు. ఏమైనను, ఉదాత్త రాఘవాదులవలెఁ జంద్రకుని రూపక మొకటికూడఁ గాలగర్భమున నణఁగిపోయిన దనవచ్చును. తరువాత-

మృచ్ఛకటికము, ఇది పదియంకముల ప్రకరణము. ఇందలి యితివృత్త మభినవము కాదనియు, ఇది భాసుని చారుదత్తమునకుఁ బెరిగినరూపమనియు మున్నె చదివియున్నాము. దీనికర్త శూద్రకరాజు. ఇతనికాలమిది యనుటకుఁ దగిన ప్రమాణములు లేవు. కొందఱితని కాలమునుగూర్చి చర్చించిరి గాని, ఆ చర్చలును నిశ్చయజ్ఞానము కలిగించునవి కావు. అందుచే నితఁడు క్రీ. ౨-౬ శతాబ్దుల నడిమివాఁడనుట కంటె వేఱుగాఁజెప్పుట కవకాశము చాలదు.

ప్రత్యక్ష ప్రమాణము విడిచి యనుమాన ప్రమాణ మంగీకరించుటతగదు. ఇందలి ప్రస్తావన శూద్రకుఁడు దీనిని నిర్మించినట్లు కంఠోక్తిగాఁజెప్పుచుండ నెవరో దీనిని రచించి యితనిపేరు పెట్టియుందు రనెడియూహ గ్రాహ్యము కాఁజాలదు. వామనాచార్యుఁడు, 'శూద్రకాది రచితేషు ప్రబంధేషు' అనుచు శూద్రకుని గ్రంథ కర్తఁగాఁ దెలిపియున్నాఁడు.[1] అతఁడు మృచ్ఛకటికము పేరెత్తక పోయినను, దీనినిబట్టి యిది యితని దనవచ్చును.

"ద్విరదేన్ద్రగతి శ్చకోరనేత్రః పరిపూర్ణేన్దుముఖ స్సువిగ్రహశ్చ,
ద్విజముఖ్యతమః కవి ర్బభూవ, ప్రథిత శ్శూద్రక ఇత్యగాధసత్త్వః"
"...రాజానం వీక్ష్య పుత్రం పరమసముదయే నాశ్వమేధేన చేష్ట్వా,
లబ్ధ్వా చాయు శ్శతాబ్దం దశదిన మధికం శూద్రకోఽగ్నిం ప్రవిష్టః"

ఇత్యాదికమైన ప్రస్తావనా ప్రసంగమునుబట్టి శూద్రకుఁడను భూపాలుఁడు జాతకాది గణితమునుబట్టి తన యాయువు తెలిసికొని, శరభంగమహర్షివలెఁ దాను సర్వస్వారయజ్ఞమున నగ్నిప్రవేశము చేయఁబోవు సమయమును ముందుగా భూతార్థకమైన 'ప్రవిష్టః' అనుపదముచేఁ దెలిపెననియు, కావున వేదములను జ్యోతిశ్శాస్త్రాదులను జక్కఁగా నెఱింగిన యీ రాజకవియే దీని నిర్మించెననుట సత్యమనియు విశ్వసింపఁదగును.

రూపకసారస్వతమునఁ బ్రసిద్ధిగాంచినవానిలో మృచ్ఛకటిక మొకటియని యెల్లరు విశ్వసింతురు. ఇది భాసచారుదత్తము నెల్ల విధముల ననుసరించిన దైనను దానికంటె మనోహరమగు రూపమున వెలయుచున్నదనుట నిర్వివాదము. ఇందుకుఁ దగినట్లుగా నిందలి కథాసన్నివేశమునఁ గొంత నవ్యతయుఁ జూపట్టును. చారుదత్తునికొడుకగు రోహసేనునికి రదనిక యనుదాసి క్రీడార్థముగా మట్టితో నొక

1. కా. సూ. ४-२-४.

బండి చేసి యిచ్చుటయను కథాభాగము కల్పించి కవి దీనికి మృచ్ఛకటికమను క్రొత్తపేరు పెట్టెను. ఈ చిన్న విషయము, చారుదత్తుని సంపూర్ణదారిద్ర్యమును సూచించుచు. దరువాత నది పనికిరాదని యేడ్చెడి యా బాలునికి సువర్ణశకటము చేయింను నిమిత్తము వసంతసేన తన యాభరణము లిచ్చుటయను విషయమునకు బీజమైనది. అది, నాయికా సౌశీల్యము పోషింపఁ గారణమైనది. కథాపాత్రరసములకు మెఱుఁగు దెచ్చెడి యిట్టి చిన్న కల్పనలింక నున్నను, చారుదత్తకథకిది వేఱుకాదు. ఇందలి నాయకుఁడు లక్షణమునుబట్టి ధీరశాంతుఁడనఁ దగియున్నను, ఉత్తమలక్షణములనుబట్టి ధీరోదాత్తుఁడుగాఁ గనవచ్చును. అట్లే జాతిచే నాయిక సామాన్యయైనను, పావనమైన సుగుణసంపదచే నుత్తమకుల కన్యయైనది. ఇందలి తక్కినపాత్రము లిరువదియేడున్నవి. ఇవి యన్నియుఁ దత్తత్కార్య నిర్వహణమున సమర్థములైన ప్రధాన కథా సంవిధానమునఁ జక్కఁగా నతుకుకొన్నవి. ఇందేపాత్రము లేకున్నను, కథ కొఱఁతపడు ననునంతగా మిక్కిలి మెలఁకువతో నన్నిపాత్రములకుఁ గథైక్యము కలిగించి పోషించుటయను శూద్రకుని ప్రతిభా చాతుర్య మసాధారణము. ఇందుకొక యుదాహరణము.

వసంతసేన కులవృత్తిని నిరసించిన ధనవిరక్త, సుగుణానురక్త. దరిద్రుఁడైన చారుదత్తుని సౌశీల్యమును వరించినది. దానికిఁ దగినది మదనిక. అది నీచజాతిదైనను శర్విలకునిఁ గామించినది. వాఁడు జాతిచే విప్రుఁడయ్యు జౌర్య వృత్తి నాశ్రయించినవాఁడు. కాని, లోకసామాన్యుఁడైన చోరునివలె దుర్జనుఁడుకాడు. భీతసుప్తులను జంపువాఁడుకాడు. చేసినతప్పు తెలిసినవాఁడు. చారుదత్తునింట నగ దొంగిలించి తెచ్చినవానికిని మదనికకును జరిగిన సంభాషణము విననింపై నీతిదాయక మగుటయేకాక, నాయకుని సుగుణములందు నాయికకు మఱింత గౌరవమును హెచ్చింపఁ జేసి ప్రధానపాత్ర పోషణమున కవలంబనమైనది. ఈ సందర్భమున శర్విలకుఁడు గావించిన స్త్రీవిషయకోపన్యాసమును, మదనిక యతనికిఁ గావించిన హితోపదేశమును, తక్కినతప్పులావలఁ బెట్టి నిశ్చలమైనవారి యనురాగామును వసంతసేన మెచ్చుకొనుటయు ననునవి యాపాత్రముల యౌచితికిఁ దార్కాణము లగు చున్నవి. ఇట్లే యన్నిపాత్రములు సముచితములగుట కారణముగా నీరూపకము ప్రదర్శనరమ్యమైన సత్కావ్యముగా గణన కెక్కినది.

శార్ఙ్గధరపద్ధతిలో రాజశేఖరునిదిగాఁ గనవచ్చు "భాసో రామిల సోమిలౌ వరరుచి శ్రీసాహసాఙ్కః కవి" రిత్యాది శ్లోకములోని రామిలసోమిలులు శూద్రకుని చరితమును శూద్రకకథయను పేర వర్ణించిరనియు, వైక్రాన్తశూద్రకమను నొక

నాటకము నొకానొకకవి యితని నాయకునిఁ జేసి నిర్మించెననియు, పంచశిఖుఁడను కవి ప్రాకృతమున శూద్రకచరితకావ్యము నిర్మించెననియుఁ దెలియుచున్నది.[1]

ఇట్లు కృతికర్తయై కృతిపతియై కృతినాయకుఁడై ఖ్యాతిగన్న యా శూద్రకుఁడు వత్సరాజచరితము పద్మప్రాభృతకము, అను మఱిరెండుకావ్యములు నిర్మించినట్లు తెలియుచున్నది ఇందు రెండవది యచ్చుపడిన చతుర్భాణిలో నొకటి.

''వరరుచి రీశ్వరదత్త శ్శ్యామిలక శ్శూద్రక శ్చ చత్వారః,
ఏతే భాణాన్ బభణుః కా శక్తిః కాళిదాసస్య''

అను చాటుశ్లోకమును బట్టి వరరుచ్యాదులు నలుగురు భాణకర్తలైనట్లును, భాణాంతగద్యములనుబట్టి వీరిలో వరరుచి యుభయాభిసారిక, ఈశ్వరదత్తు ధూర్తవిట సంవాదము. శ్యామిలకుఁడు పాదతాడితకము, శూద్రకుఁడు పద్మప్రాభృతకము, రచియించినట్లును దెలియుచున్నది. ఇవి వీరు రచియించినట్లు సమర్థించుచు, వీరి దేశకాలాదులు తెలుపుచుఁ బ్రకాశకులొకచిన్న పీఠిక వ్రాసియున్నారు. ఈ నలుగురును వాఙ్మయ ప్రసిద్ధులు ప్రాచీనులు. ఐనను, వీరి యీ కృతులలోని రెండుమూఁడు శ్లోకములు భోజరాజున కీవలిలాక్షణికులు గ్రహించినట్లు కనఁబడుచున్నది గాని, అతని కావలిలాక్షణికులలో నొకఁడును గ్రహించినట్లు కనఁబడదు. ఇది యిట్లుండఁ బై చాటుశ్లోకము, కాళిదాసు పేర నర్వాచీను లెవరో నిర్మించిన పుష్పబాణవిలాస శృంగారతిలకాదులు వ్యాపించిన పిదపఁ బుట్టినది గాని ప్రాచీనమైనది గాదని దాని ధోరణియే చెప్పుచున్నది. పైగా, పద్మప్రాభృతకాదులందలి వస్తువు ప్రాచీనమైనను, లోకములోని తక్కినభాణములను మించి రచనమున వీనిలోఁ గనవచ్చిన మహాగుణమును లేదు. అందుచే నివి వీరు రచియించినవని ప్రబలమైన ప్రత్యక్ష ప్రమాణము కనఁబడువఱకును వీని కర్తృత్వము సందిగ్ధముగానే యుండును. విమర్శక పాఠకలోక మీ విషయము పరిశీలించుగాక.

చోరవేషము వేసిన యవిమారకుఁడు కాత్యాయనీ బలిశంబర మహాకాలపురుషులను స్మరించెను. చారుదత్తముని సజ్జలకుఁడు ఖరపటుని ధ్యానించెను. మృచ్ఛకటికములో శర్విలకుఁడు, నాలుగువిధములైన కన్నము లుపదేశించిన పూజ్యుఁడగు కనకశక్తికిని, కుమారకార్తికేయునికిని, దేవవ్రత భాస్కరనందులకును, తన గురువైన యోగాచార్యునికిని మ్రొక్కెను. దీనిని బట్టి భాసునికాలమందు చౌర్యో

1. శ్రీమానవల్లి రామకృష్ణకవిగారి చతుర్భాణీ పీఠిక. 1922 ముద్రణము.

ప్రాయవక్త ఖరపటుఁడనియు, శూద్రకునినాఁటికి కుమారకార్తికేయుని సంప్రదాయమునుబట్టి కనకశక్తి మొదలగువారి చౌర్యశాస్త్రసూత్రము లుదయించినవనియుఁ దెలియఁగలదు. కాని, ఆ ఖరపటాదుల గ్రంథము లిపుడు కనరావు. తరువాత—

రత్నావళి ప్రియదర్శికానాగానందములు—ఇందు మొదటి రెండును నాటికలు. మూఁడవది నాటకము. ఈ మూఁడింటిలోని యితివృత్తముల కాధారము బృహత్కథ యగుటచేనివి కల్పితములు గాకపోయినను, మొదటిరెండును నాటికలైనవి. ఇవి బృహత్కథలోని వైనను, ప్రఖ్యాతములు పురాణ ప్రసిద్ధములు గాకపోవుటచే నట్లగుట యుచితమందమన్న, వాగానందము నాటకమైనది. అందుచేనివి యితివృత్తవిషయమున రూపకలక్షణము ననుసరించినవి కావనవచ్చును. కల్పితేతి వృత్తరూప ప్రకరణధర్మమును, ప్రఖ్యాతనృప నాయకాదికమగు నాటకధర్మమును గ్రహించి సంకీర్ణమగునది నాటికయని లక్షణము. కాని, బృహత్కథేతివృత్త మొకవిధముగాఁ బ్రఖ్యాతము నింకొకవిధముగాఁ గల్పితము ననుట కవకాశమున్నది గావునఁ బై విధాన మర్హమగునని సర్దుకోవచ్చును. తక్కినరూపకలక్షణము లన్నియు మూఁడింటియందును సరిగాఁ బట్టినవి.

కౌశాంబీపాలకుఁడైన సహస్రానీకుఁడు పాండురాజు వంశమునం దర్జునునకాఱవపురుషుఁడని విష్ణుపురాణముగూడఁ జెప్పుచున్నది. అతనికి మృగావతి యను దేవియందుదయించిన యుదయనుఁడే వంశ నామమున వత్సరాజనఁబడెను. అతని వృత్తమే బృహత్కథలో వర్ణింపఁబడినది. అతఁడు, ఉజ్జయినీరాజైన చండమహాసేనునిపుత్రియగు వాసవదత్తను బరిణయమయ్యెను. అతఁడే బంధుమతియను మఱియొక రాజకన్యను, పద్మావతియను నింకొక క్షత్రియ కన్యను బెండ్లాడెను. ఈ వివాహముల వృత్తము, ప్రతిజ్ఞాయౌగంధరాయణము — స్వప్నవాసవదత్తము - తాపస వత్సరాజము - ఉదయనచరితము - రత్నావళి - ప్రియదర్శికయను - రూపకముల నయ్యాకవులు వర్ణించియున్నారు. భాసుఁడు స్వప్నవాసవదత్తలోఁ బేర్కొన్న పద్మావతియే రత్నావళీనాటికలో రత్నావళియను పేర నాయికయైనది. బృహత కథలో బంధుమతి యన్నది ప్రియదర్శికానాటికలోఁ బ్రియదర్శికయైనది. ఇట్లాయాకవులు నాయికలపేళ్ళు మార్చినను. విషయమంతయు బృహత్కథకు సంబంధించినదే. కాని, రూపకకవులు బృహత్కథ ననుసరించినను, నాయికాది సంబంధకల్పనమునఁ గొంతకొంత మార్పుకలిగించిరని మాత్రము చెప్పకతప్పదు. వారేయట్లు చేసిరననేల? బృహత్కథకుఁ బరివర్తనము లనఁబడుబృహత్కథామంజరీ

కథా సరిత్సాగరములలోఁగూడ నట్టి మార్పులు కనఁబడుచున్నవి. అది యిపుడు లేకపోవుటచే నిం దేది దాని నెంతవఱకు సరిగా ననుసరించినదో తెలియకున్నది.

భాసుని స్వప్నవాసవదత్త, వాసవదత్త మృతిచెందినట్లు ప్రవాదము కల్పించి యామెను బద్మావతి మఱుఁగుననుంచి పద్మావతీ వత్సరాజులకుఁ బరిణయము కావించినది. హర్షుని రత్నావళి దేవియైన వాసవదత్తచాటునఁ బద్మావతిని రత్నావళి యనుపేర నుంచి, దేవీ సమ్మతిని రత్నావళీ వత్సరాజులకుఁ బెండ్లిచేసినది. ఇందు పాత్రము లొకటియైన నితివృత్త కల్పనమునఁ బోలిక యున్నదా? అక్కడి వత్స రాజునకు నిక్కడి వత్సరాజునకుఁ బోలిక యున్నదా? అట్లే, మాలవికాగ్నిమిత్ర మందును రత్నావళీ ప్రియదర్శికలందును స్థూలదృష్టి ఇతివృత్తముల ననుకరణ మించుక గోచరించుచున్నను, సూక్ష్మదృష్టి కవి భిన్నములని పాఠకులు గ్రహింపక పోరు. ఐనను, ఇవి రెండును బూర్తిగా దాని ననుకరించిన వనెడి ప్రవాదము మాత్రము విమర్శకలోకమునఁ బుట్టినది. దేవిచాటుననున్న నాయికలను నాయకులు దేవి సమ్మతిని జేపట్టుట యను విషయము మూఁటియందు నేకము. అంతే. తక్కిన యితివృత్తముల మార్గములు వేఱు. మాలవికాగ్నిమిత్రములో నగ్నిమిత్రుఁడు మాల వికను జేపట్టుటకుఁ గావించిన యుపాయములు వేఱు. రత్నావళిలో వత్సరాజు రత్నావళిని బరిగహించుటకుఁ బన్నిన సాధనములు వేఱు. అక్కడి పాత్రముల కృత్యములకు నిక్కడి పాత్రముల పనులకుఁ బోలికలేదు. ప్రధానరస మన్నిట శృంగారమే కాని, తత్పోషణ విధానము విభిన్నము.

మాలవికాగ్నిమిత్రములో నాయికా నాయకుల యనురాగము వారి హృదయ ముల గాఢమైనను, క్రమక్రమముగాఁ బై కుబికినది. ప్రియదర్శికలోని నాయకుని యనురాగ మాకస్మిక నాయికా వీక్షణమున మొదటనే పైకుబికినది. అక్కడి నాయిక స్థితికంటె నిక్కడి నాయిక యవస్థ భిన్నము అందుచే రసపోషణ క్రమ మును భిన్నమైనది. ఇది నిజమైనను, వీనిని రచియించుపట్టున మాలవికాగ్ని మిత్రము కవి హృదయమున స్ఫురించుచున్నదని యది పూర్వ మగుటచేతనేకాక బాహ్య సామ్యమునుబట్టియు నంగీకరింపవలసి యున్నది.

నాగానందములోని యితివృత్తము ప్రేక్షకుల హృదయము కరఁగించు నంతటి సమర్థము. విద్యాధర చక్రవర్తి యగు జీమూత వాహనుఁడు రాజ్యము విడిచి పితృసేవ కరణ్యమున కేగిన వీతరాగుఁడు. నాగజాతిని రక్షింప గరుత్మంతునికి నిజదేహ మర్పించిన ధీరుఁడు, ఉదారుఁడు, కరుణామయుఁడు, దయాదానవీరుఁడు.

సత్కుల ప్రసూతయు సుగుణశాలినియునైన మలయవతిని వరించిన సరసుఁడను కూలుఁడు. ఇందలి ప్రధానరసము వీరము. శృంగార కరుణము లంగములు. ఏత దర్వాచీనాలంకారికు లందఱును, పై రూపకత్రయములోని శ్లోకములు వాక్యములు పెక్కు సందర్భముల నుదాహరించుటచే వీని యుత్తమత్వము గోచరించుట యటుండ, ధనికుఁడు దశరూపావలోకమున జీమూత వాహనుని ధీరోదాత్తత్వమును జక్కఁగఁ జర్చించి సిద్ధాంతీకరించుట యీ పాత్రము నౌచిత్యమును వేనోళ్ళఁ జాటు చున్నది. ముఖ్యముగా మూఁడు విధములైన యవస్థలు కల్పించి నాయకుని శీలమున కించుకయేని భంగము రాకుండ నిట్లు పాత్రమును బోషించుట యరిది యనవచ్చును. ధీరోదాత్త లక్షణమునకునుఁ దానమునకునుఁగూడ ధనికుఁ డుదాహరించిన యీ క్రింది శ్లోకము నాయకుని కుండవలసిన గుణము లన్నియు జీమూత వాహనునియందు మూర్తీభవించినట్లు తెలుపఁగలదు.

"శిరాముఖై స్స్యందత ఏవ రక్తం,
మద్యాపి దేహే మమ మాంస మస్తి,
తృప్తిం న పశ్యామి చ తే మహాత్మన్,
కిం భక్షణా త్త్వం విరతో గరుత్మన్"

గీ. రక్తమిదె కాఱుచుండె శిరాముఖముల
మిగిలియున్నది కండ నామేన నింకఁ
గనఁబడదు నీకు సంతృప్తి గలిగినట్లు
లో విహగరాజ! తిన కూరకుంటి వేల?

సుఖావస్థలోనున్న నాయకునిఁ బోషించుట సులభమే కాని, కష్టావస్థలోనున్న వానిని బోషించుటయే కష్టాతి కష్టము. అట్లైనను, భాసశూద్రకుల చారుదత్తుఁడును శ్రీహర్షుని జీమూత వాహనుఁడును భవభూతి శ్రీరాముఁడును ఏ వికారము లేకుండ నొక్క విధమునఁ బోషింపఁబడిరనుట గొప్ప విశేషము.

క్షేమేంద్రుఁడు మొదలుగా నప్పయ దీక్షితుల వఱకుఁగల మహావిద్వాంసు లందఱును స్వభావోక్తి రూపకోత్ప్రేక్షా ద్యలంకారములకును, శృంగార కరుణ భయానకాది రసములకును, ఔదార్యాది సుగుణములకును, పై రూపకత్రయము నుండి శ్లోకముల నుదాహరించియున్నారు. భాషావిషయమున నివి కాళిదాసు రూపకములవలె మిక్కిలి మృదులములు, వర్ణనములు స్వభావ మధురములు. అన్వయ

కాఠిన్యము మంచుకైనఁ గనరాదు. ఏ శ్లోకము చదివిన నాపాతమధురమై హాయి గొలుపుచుండును. ఇందుకు ముగ్ధా నవోఢాసమాగమ వర్ణనలు—

"హ్రియా సర్వస్యాగ్రే నయతి విదితా స్మేతి వదనం,
ద్వయో ర్దృష్ట్వాలాపం కలయతి కథా మాత్మవిషయాం,
సఖీషు స్మేరాసు ప్రకటయతి వైలక్ష్య మధికం,
ప్రియా ప్రాయే ణాస్తే హృదయ విహితాశంకవిధురా"

"దృష్టా దృష్టి మధో దధాతి కురుతే నాలాప మాభాషితా,
శయ్యాయాం పరివృత్య తిష్ఠతి బలా దాలింగితా వేపతే,
నిర్యాంతీషు సఖీషు వాసభవనా న్నిర్గన్తు మే వేహతే,
జాతా వామత యైవ మేఽద్య సుతరాం ప్రీత్యై నవోఢా ప్రియా"

ఇట్లు భావచేతను శైలిచేతను, ఇవి మూఁడును సమముగా మనోహరములే యైనను, సర్వవిధములఁ దారతమ్యపరీక్ష గావించినపుడు వీనిలో నాగానంద ముత్తమ మనవలసి వచ్చును. ఇట్టి విద్వజ్జనరంజనములైన రూపకములను రచియించినకవి శ్రీహర్షదేవుఁడని—

"రాజ్ఞ శ్శ్రీహర్ష దేవస్య పాదపద్మోపజీవినా రాజసమూహే నోక్తః,
యథా, అస్మత్స్వామినా శ్రీహర్షదేవే నాపూర్వవస్తురచనాలంకృతా
రత్నావళీ నామనాటిక కృతా-శ్రీహర్షో నిపుణః కవిః"—

ఇత్యాది ప్రస్తావనలలోని వాక్యములవల్లఁ దెలియుచున్నది. కాని, యితఁడే దేశము నేలినవాఁడు? ఎప్పటివాఁడు? ఇతఁడే వీనిని నిర్మించెనా? లేక, ఇతని యాస్థానములోని యొకకవి రచియించి యితనిపేరు పెట్టెనా? అను ప్రశ్నము లిపుడు విమర్శకలోకమున వివాదాస్పదములై యున్నవి. అందుచే వీనిం గూర్చి సంగ్రహముగాఁ జర్చించి సత్యము తెలిసికొన యత్నింతము.

కవి, పైరూపకముల ప్రస్తావనలలోఁ దాను శ్రీహర్షుఁడు శ్రీహర్షదేవుఁడు నైనట్లు తెల్పుకొనెను గాని, తాను బాలించుదేశమునుగాని తనరాజధానిని గాని పేర్కొనలేదు. ఈ పేరుగల రాజులు ముగ్గురు నలుగురు కనవచ్చుటచే నితఁ

దేవఁడను విషయమున విమర్శకులు భ్రాంతిపడుట నైజము.[1] విల్సనుపండితుఁడు, రాజతరంగిణిలోను కథాసరిత్సాగరములోను వర్ణింపఁబడిన సూర్యవత్సనంతరాజుల మునిమనుమఁడును కలశభూపతిపుత్రుఁడునగు శ్రీహర్షదేవుఁడు రత్నావళీనాటిక రచియింపఁ జేసెనని[2] వ్రాసెనుగాని, అది ప్రామాదికము. అతని యభిప్రాయమును బట్టి క్రీ. ౧౧౨౫ ప్రాంతమున రత్నావళి పుట్టును. ఇందలి శ్లోకములు క్రీ ౯౯౬ ప్రాంతమం దుదయించిన దశరూపశ్లోకములో నుదాహరింపఁబడెను. దశరూపక కారయితయు ధారానగరాధీశుఁడునైన ముంజమహీపాలుని తండ్రి హర్షవర్ధనుఁడేకాని, అతఁడు గ్రంథకర్త యైనట్లు ధనంజయ ధనికులుగాని, అతని పౌత్రుఁడైన భోజ మహారాజుగాని యెక్కడను సూచించి యుండలేదు. నిజముగా నీ రూపకము లతనివేయైన నిందలి శ్లోకము లుదాహరించెడి ధనికుఁడుగాని భోజుఁడుగాని, యతని పే రెత్తకుందురా ? ఇంతకును. దామోదర గుప్తుని కుట్టనీమతమందు - వత్సేశ్వర భూమికయో ర్ద్వయమను కురుతే నరేశ్వర వయస్యః- అను పద్యము మొదలుగా, - నిపుణ పరీక్షకదృష్టం రాజతి రత్నావళీ రత్నమ్ - అను పద్యమువఱకు ౧౪౩ పద్యములలో రత్నావళీ నాటికావృత్తము వర్ణింపఁబడినట్లు స్పష్టముగాఁ గనవచ్చు చుండ, దాని నాఁటికిఁ బ్రసిద్ధిగాంచిన రత్నావళి క్రీ ౭౫౦ పూర్వమనుట కాక్షేప మేమి ? అట్టియెడ దాని కిపలి శ్రీహర్షులు దీనికర్తలు కా రనుట కాటంకమేమి ? అయితే, అంతకుఁ బూర్వుఁడైన యే శ్రీహర్షుఁ డితఁడు ? ఏ కాలమువాఁడు ? ఈ విషయమున ననేక మతము లుప్పతిల్లినవి. అందుఁ గొన్ని—

"రత్నావళ్యాదులలోఁ గనవచ్చు శ్రీహర్షుఁడు కాన్యకుబ్జరాజు కాఁడు. శకులను జయించిన యతఁడు క్రీ. పూ. ఆఱవ శతాబ్దిలోనివాఁడు. ధావకుఁ డనఁ బడెడి భాసుఁ డతని యాస్థానకవి. రాజశేఖర కవివిమర్శములోని శ్లోకములనుబట్టి యాభాసుఁడు రత్నావళ్యాదులు నిర్మించినట్లును శ్రీహర్షుఁడు వానినిజూచి యానం దించినట్లును దెలియవచ్చుచున్నది. కావున నా శ్రీహర్ష విక్రమాదిత్యుని పేర వెలసిన రత్నావళ్యాదులు క్రీస్తుపూర్వ మాఱవ శతాబ్దిలోని"వని శ్రీయుత నారాయణశాస్త్రి గారు తెలిపియున్నారు.[3]

---

1. ఈ విషయము మున్నే సంస్కృతకవి జీవితమునఁ జర్చించియున్నాను.
2. చూ H. H. Wilson's the Hindu Theatre. ఆంగ్ల రత్నావళీ పీఠిక.
3. చూ. మదీయ సంస్కృతకవి జీవితము— నారాయణశాస్త్రిగారి విక్రమార్క జీవిత కాలనిర్ణయము—శ్రీ కృష్ణమాచార్యులుగారి ప్రియదర్శికా పీఠిక— రమేశ మోహన్ బోసుగారి శాకుంతల పీఠిక. ఏ. బి. కీతుగారి The Sanskrit Drama.

శ్రీహర్షవిక్రమాదిత్యుఁ డుజ్జయినీపాలకుఁడైన క్రీ. పూ. ౫౭ లో సంపతు, లేక, మాలవశక మేర్పఱిచెననియు, అదియే విక్రమార్కశక మనుపేర నేఁటికిని వ్యవహారమునఁ గనవచ్చుచున్న దనియు నొకమతము ప్రసిద్ధమైయున్నది. కాని, "క్రీ. ౫౪౪ లో, విక్రమాదిత్యుఁడు కోరూరుయుద్ధమున శకుల నోడించి యేర్పఱిచినయాశకమే, ఆఱువందల సంవత్సరముల వెనుకనుండి యారంభింపఁ డినది. అదే క్రీ. పూ. ౫౭ నుండి గణింపఁబడుచున్నశక" మని కొందఱిమతము. "ఈ యాఱవ శతాబ్దిలోని విక్రమాదిత్యుఁడే కాళిదాసాది నవరత్నముల కాశ్రయభూతుఁ" డని యింకొకమతము. ఇట్లు శ్రీహర్షవిక్రమాదిత్య సంజ్ఞలు కలరాజుకాల మేదియైనది రత్నావళ్యాది కర్తయైన శ్రీహర్షవర్ధనుఁడు రెండవ శిలాదిత్యుఁడే యని మఱియొక మతము.[1] ఇట్లెన్నెని మతములున్న వనుట పాఠకలోకమునకు విదితము. కాని, యిందొకటియు స్థిరపడలేదు. ప్రతిమతమును విమర్శనీయ మగుచునే యున్నది. స్థిరపఱుచుటకుఁ దగినయాధారములు లేవు. కావున నెవరెట్లు చెప్పిన నది యూహయే కాని వేఱు కాదనుట నిజము. అందుచే నింతకుముందు భాస కాళిదాసుల కృతుల సందర్భమునఁ జదివిన మాటలను బట్టి యొక దారికి వత్తము.

శ్రీహర్షవిక్రమాదిత్యుఁడని ప్రసిద్ధి కెక్కిన యొకమహారాజు క్రీ. పూ. ౫౭ లో, ఉజ్జయిని నేలినట్లు చెప్పెడి ప్రాచీనమతము సంగతముకాదు. అతఁడు పెక్కండ్రు కవుల నాదరించిన విద్వాంసుఁడనుటయు నుసంగతమే. కాని, ఆతని పేర భాసుఁడు రత్నావళీ ప్రియదర్శికానాగానందములు రచియించియుండు నచెడి యూహమాత్రము విశ్వసనీయము కాదు. కాళిదాసతనినాఁటివాఁడనుట విశ్వసనీయమగునట్లుగా, భాసుఁడతనికి సమకాలికుఁడనుట సాధ్యము కాదు. జ్యోతిర్విదాభరణము కాళిదాసకృత మనుట నమ్మరాదు.[2] క్రీ. పూ. జీవించియున్న వరరుచిని, క్రీ మొదటిరెండు శతాబ్దులలోని యమరసింహుని, క్రీ. ౫౮౭ లోని వరాహమిహిరుని, ఇట్లే భిన్నకాలములలోని యితరుల నొక్కచోఁ జేర్చిన —

1, చూ. మదీయ సంస్కృతకవి జీవితము—నారాయణశాస్త్రిగారి విక్రమార్కజీవితకాల నిర్ణయము—శ్రీకృష్ణమాచార్యులుగారి ప్రియదర్శికాపీఠిక—రమేశమోహన్‌బోసుగారి శాకుంతల పీఠిక, ఏ. బి. కీతుగారి The Sanskrit Drama.

2. చూ. జ్యోతిశ్శాస్త్రప్రకరణము.

"ధన్వంతరి క్షపణ కామరసింహ శంకు,
వేతాలభట్ట ఘటకర్పర కాళిదాసాః,
ఖ్యాతో వరాహమిహిరో నృపతే స్సభాయాం,
రత్నాని వై వరరుచి ర్నవ విక్రమస్య"

అనెడి నవరత్నశ్లోకమే, యాగ్రంథము మిక్కిలి యర్వాచీన మనుటకుఁ బ్రబలప్రమాణము.[1] ఘటకర్పరుని గూర్చి యెన్నోని చాటువులు కలవు. అవి కొన్ని రాజశేఖరునికవి విమర్శములోనివని కొందఱు విశ్వసించుచున్నారు. భాస ధావకఘటకర్పర సంజ్ఞ లౌకనికిఁ జెల్లినవేయనెడి కింవదంతి యాధారముగా నట్టి శ్లోకములు పుట్టినట్లే శ్రీహర్షవిక్రమాదిత్యుని సభలో నవరత్నము లుండెడివారను కింవదంతి మూలముగా జ్యోతిర్విదాభరణములోని పై శ్లోకము పుట్టియుండును. కొందఱు విమర్శకు లీశ్లోకము పూర్తిగా నమ్మకున్నను, వరాహమిహిరునితోఁ గాళిదాసు నాఱవశతాబ్దిలోఁ జేర్చుటకుమాత్రము దీనిభాగమును స్మరించుటచిత్రము. ఇది యిటుండనిండు—నిజముగా రత్నావళ్యాదులు క్రీ.పూ. ౫౭ లోని శ్రీహర్షుఁడు రచియించినవో లేక యతనిపేర వెలసినవో యైనయెడ, నాఁటినుండి దామోదర గుప్తుని వఱకుఁగల మధ్యకాలమునఁగల యాలంకారికులలో నొకఁడైన వీనిలో నొకదానినైన స్మరింపకుండునా? కాని, అట్టిది కనఁబడదు. కావున నివి యితనివి కావనవచ్చును. ఇఁక, కాన్యకుబ్జపాలకుఁడైన హర్షవర్ధనుఁడున్నాఁడు, రత్నావళ్యాదులలోని శ్రీహర్షుఁడితఁడేయని పెక్కండ్రభి ప్రాయపడుచున్నారు. కాని. వారిలోఁ గొందఱీ రూపకములు ధావకుని వనియు, కొందఱు భట్టబాణునివనియు, మఱి కొందఱు హర్షవర్ధనునివే యనియుఁ ద్రివిధముగా వ్రాయుచున్నారు.[2]

"కావ్యం యశసేఽర్థకృతే" ఇత్యాదికావ్య ప్రయోజన వివరణావసరమున మమ్మటభట్టు "కాళిదాసాదీనా మివ యశః, శ్రీహర్షాదే ర్ధావకాదీనా మివ ధనమ్" అని యశోధనముల ప్రాప్తి కుదాహరణముగా నొకవాక్యము వ్రాసియున్నాఁడు. కావ్యప్రకాశ వ్యాఖ్యాతయగు మహేశ్వరుఁడు దీని కర్థము వ్రాయుచు, శ్రీహర్షుఁడను రాజుపేర ధావకుఁడు రత్నావళి రచియించి ధనము సంపాదించెనని వ్రాసెను. ఇట్లే కావ్యప్రదీప ప్రభాకరాద్యభిప్రాయము నున్నది. ఈ వాక్యమును గూడ నాధారముగా గ్రహించి, ఈ ధావకుఁడే భాసుఁడు, ఈ శ్రీహర్షుఁడే

1. సంస్కృత కవిజీవితము రచియించినపుడీ శ్లోకమువిశ్వసించి నేనుమ భ్రాంతిపడి యున్నాను.
2. ఈ విషయము నా సంస్కృత కవిజీవితమున మున్నే చర్చింపఁబడినది.

శ్రీహర్షవిక్రమాదిత్యుఁడు, అని చెప్పుచు, వీరి నిద్దఱిని, క్రీస్తుపూర్వము చేర్చినవారు వాదించుచున్నారు. ఈ శ్రీహర్షుఁడు ద్వితీయ శిలాదిత్యుఁడే, ఈ ధావకుఁ డితని యాశ్రితుఁడై ధన మార్జించినవాఁడని, వీరి నిద్దఱిని, క్రీస్తుపరము చేర్చినవా రనుచున్నారు. ఈ వివాద మిటులుండ నిం దంతర్వివాదము మఱియొకటి.

నాగానందము ప్రకటించిన హాలుపండితుఁడు దాని పీఠికలో, తాను సంపాదించిన కావ్యప్రకాశ పుస్తకమునందు, ధావకాదీనా మివ ధన" మ్మనుచోట, 'బాణాదీనా మివ ధన' మ్మను వాక్య మున్నదని వ్రాసియున్నాఁడు. అతని వ్రాఁత నూఁతగాఁగొని, రమేశదత్త దుర్గాప్రసాద మేగ్డోనలు పండితులు బాణుఁడే రత్నావళీ కర్తయను నభిప్రాయమునకు వచ్చిరి. ఎన్నో వ్రాఁతప్రతులందు 'ధావకాదీనా' మను పాఠము విశ్వసనీయమా యని కొందఱును. ఆ ప్రతి, కాశ్మీర దేశములోనిది గావున నందలి పాఠము విశ్వాస్యమేయని మఱికొందఱును భావించుచున్నారు. ఇది యిటులుండ 'బాణాదీనా' మను పాఠమే సముచితము గాని, బాణుఁడు రత్నావళిని శ్రీహర్షుని కమ్ముకొని ధన మార్జించెననెడి యభిప్రాయము సముచితము కా దని యిఁకఁ గొంద ఱనుచున్నారు. ఇట్లున్న బహువిధాభిప్రాయములలో నేది సత్యమో నిర్ణయించుట యశక్యమే కాని, రత్నావళికిని, ధావకునికి లేక బాణునికిని ముడి పెట్టిన కావ్యప్రకాశ వ్యాఖ్యాతలమాట మాత్రము సత్యము కా దనుట కింతకుమున్ను చెప్పిన కారణములే చాలును. ధావకుఁడను నొక కవి యేదో కావ్యము నిర్మించి యే శ్రీహర్షునివల్లనో ధన మార్జించినమాట విని మమ్మటుఁడు వాక్యము వ్రాసి యుండ, తమనాఁటికి వినవచ్చిన కింవదంతినిబట్టి రత్నావళి నతనికి వ్యాఖ్యాత లంటఁగట్టిరి ఒకరాజుపేర నొక కావ్యము కనఁబడినచో దానిని, తదాశ్రితకవి యొకానొకడు రచియించెననుట మనవారి కాదారమై యున్నదేకదా! అట్లు వచ్చిన కింవదంతినే వ్యాఖ్యాతలు నమ్మిరి. పోనీ! బాణుఁడే రచియించి హర్షవర్ధనుని పేరు పెట్టియుండు నందుమా, అంతకంటె దివ్యమైన కాదంబరి యుండఁగా దానిని విడిచి రత్నావళినే యతని కేల యిచ్చును? ఇచ్చుఁ గాక, ఆగర్భ శ్రీమంతుఁడైన యతనికిఁ గావ్యకన్యను విక్రయించి ధనము పుచ్చుకొను దుర్గతి యెట్లుపట్టును? సగౌరవముగాఁ బిలిపించి తన యాస్థానమున నిలుపుకొన్న రాజతని కన్నవస్త్రములు గడపకుండెనని రత్నావళి యమ్ముకొనెనా? కావున రత్నావళి కర్తృత్వము బాణునికిఁ గట్టిపెట్టుటయు విశ్వసనీయము కాదు. అందుచే హర్షవర్ధనుఁడే యీ మూఁడు రూపకముల కర్తయనుట సముచితము. ఈ పక్షమున నొకటే యాక్షేప మున్నది. ఇతఁడు వీనిని రచియించినచో బాణుఁడు హర్షచరితమున నితని వర్ణించు

వెడ రత్నావళ్యాది కర్తయని యెందుకు వ్రాయఁడు? — అప్పటికి రాజీ రూపక ములు రచింపలేదేమో! కాదంబరిలో నెందుకు స్తుతింపలేదు. తమనాఁటి కృతులను దమ కృతులఁ బ్రశంసించు నాచార మానాఁడు లేదు సుఁగదా! తమ మొదటి కావ్యములనే తమ తరువాతి కావ్యములోఁగూడ స్మరించు నాచార మా కాలమునందలి కవులలో నెక్కువగాఁ గనరాదు. కాళిదా సేకావ్యముననైనఁ దన యితర కావ్యము మాట యెత్తెనా? భవభూతి యెత్తెనా? భోజరాజు కృతుల నతని యాస్థానములోని కవులు స్మరించిరా? – అందుచేఁ బెక్కు కారణములనుబట్టి క్రీ ౬౦౬-౬౪౫ నడుమఁ గాన్యకుబ్జ మేలిన విద్వత్ప్రభువగు హర్షవర్ధనుఁడే పై రూపకత్రయము నిర్మించెనని యిప్పటికి విశ్వసింతము.

శ్రీహర్షుని కించుక సమకాలికుఁడును, కాంచీమండల పాలకుఁడును, పల్లవ రాజగు సింహ విష్ణువర్మ పుత్రుఁడునైన మహేంద్ర విక్రమవర్మ మత్తవిలాసమను ప్రహసనము రచియించెను. క్రీ. సప్తమ శతకములోఁబుట్టిన యీ రూపకము మొన్న మొన్న, అనంతశయనమున ముద్రితమై ప్రజలకంటఁ బడినది. భాసుని రూపకము లందున్నట్లిందును, ప్రస్తావనకు బదులుగా స్థాపన యనుమాట కనఁబడును. చారు దత్తములోని చౌర్య సూత్రకర్తయైన ఖరపటుఁ డిందును స్మరింపఁబడెను దీఁని బట్టి యిది భాసుని చారుదత్తము నెఱుఁగుననుట స్పష్టము. ఇది క్రీ. సప్తమ శత కములోని దగుటఁ బ్రాచీనమని ప్రశంసింపఁదగినది గాని యితర ప్రహసనములలో లేని విశేషగుణ మిం దేదియు లేదు.

"ప్రభావతీ ముకుట తాడితకాద్యాని భూరిశః
రూపకాణి విచిత్రాణి భాసేన రచితాని వై"

అను శ్లోక ముదాహరించుచు నొకరు, భాసుఁడు ముకుట తాడితక మను ప్రహసనము నిర్మించెనందురు, చండపాలుఁడు నలచంపూవ్యాఖ్యలో నిది భట్టబాణ విరచితమని చెప్పినట్లు ఏ. బి. కీతుపండితుఁడు చెప్పుచుండెను. ఈ మాట నిజ మైనను, బాణుఁ డీ ప్రహసనము రచియించెననుట విశ్వసనీయము కాదు. చండ పాలుఁడుకూడఁ గింవదంతినిబట్టియే యట్లు వ్రాసియుండును. ఇంతకు, చండ పాలుని నలచంపూ వ్యాఖ్యయు ముకుట తాడితకమునుగూడ దుర్లభము లగుటచే నిదమిత్థమని నిర్ణయింప వీలులేదు. సర్వచరితమను ప్రహసనము బాణుఁడు

రచియించినట్లు రాజారామశాస్త్రిగారు గ్రంథసూచీ పత్రమున సూచించిరి గాని, ఆదియు నట్లే విశ్వసనీయము కాఁజాలదు. మత్తవిలాస మందున్న—

"పేయా సురా ప్రియతమాముఖ మీక్షితవ్యం,
గ్రాహ్య స్స్వభావలలితో వికృతశ్చ వేషః,
యే నేద మీదృశ మదృశ్యత మోక్షవర్త్మ,
దీర్ఘాయు రస్తు భగవాన్ స పినాకపాణిః"

అను శ్లోకము భాసునిదని సోమదేవభట్టు యశస్తిలకమునఁ జెప్పియున్నాఁడు. కాని, ముద్రితములైన భాసరూపకములలో నిది కనరాదు ముకుటతాడితకములో నున్నదేమో? తత్త్వము తెలియక కింవదంతినిబట్టి పుట్టినయిట్టి వ్రాఁతలే విమర్శక లోకము నట్టిటు త్రిప్పుచున్నవి. అందుచేఁ బ్రహసనములందిదే యాద్యమని నిర్ణ యింపఁ నెవరును సాహసింపలేరు.

మత్తవిలాసమందలి కపాలిశాక్యభిక్షువు మొదలగు పాత్రముల సంభాషణ ములను బట్టి యాకాలమునందలి కాపాలిక బౌద్ధమతముల యభివృద్ధి గోచరించును. స్త్రీ సురాపానముల వర్ణనలనుబట్టియే యిది మత్తవిలాసమను తనపేరును సార్థకము గావించుకొనుచున్నది. ఇది నవ్వుపుట్టించుచు దుర్వ్యసనములవలని యనర్థమును బోధించుచుఁ దుదకు నీతిదాయక మగుచున్నది. ఇఁక—

భవభూతి రూపకత్రయము. క్రీ. అష్టమ శతకమందలి మహాకవులలో భవ భూతి యగ్రగణ్యుఁడు. రాజతరంగిణిలో వర్ణింపఁబడిన లలితాదిత్యనృపాలునికి సమకాలికుఁడై క్రీ ౭౩౦ ప్రాంతమున నుజ్జయినీ కాన్యకుబ్జములేలిన యశోవర్మ యాస్థానములోని విద్వత్కవి. ఇందుకు రాజతరంగిణిలోని యీ పద్యము ప్రమాణము.

"కవి ర్వాక్పతిరాజశ్రీ భవభూత్యాది సేవితః,
జితో యయౌ యశోవర్మా తద్గుణస్తుతివన్దితామ్"

ఈ యశోవర్మ కవియని దీనినిబట్టి తెలియుచున్నది. ఇతఁడు రామాభ్యు దయ మనెడినాటకము నిర్మించెనని కొందఱందరు. ఆనందవర్ధనుఁడు "యథా రామాభ్యుదయే. కృతకకుపితై రిత్యాదిశ్లోకః" అనుచు ధ్వన్యాలోకతృతీయోద్యోత మున దీని ప్రసంగమెత్తెనుగాని యిది యశోవర్మకృతియని చెప్పలేదు. ఇంతకు నిది దుర్లభమగుటచే నిదమిత్థమన వీలులేదు.

భవభూతి, తనపూర్వకవులవలెఁ గాక స్వవిషయము నిజరూపకప్రస్తావనలలో వర్ణించుకొనెను. ఇతఁడు విదార్భదేశమందలి పద్మావతీపురమున శ్రోత్రియ కుటుంబమున జన్మించిన వెలనాటి బ్రాహ్మణుఁడు. వాజపేయయాజియైన మహాకవి కైదవపురుషుఁడు. భట్టగోపాలుని పౌత్రుఁడు. జ్ఞాననిధిమహోదయుని శిష్యుఁడు. తైత్తిరీయశాఖీయుఁడు. వేదవేదాంగవేత్త శ్రీ కంఠపదలాంఛనుఁడు. ఇతఁడు రచియించినవి మహావీరచరిత్ర, ఉత్తరరామచరిత్ర, మాలతీమాధవము. ఇందు మొదటిదానిలోని యితివృత్తము ప్రఖ్యాతము, రెండవదానిలోనిదిమిశ్రము, మూఁడవ దానిలోని దుత్పాద్యము. మొదటిరెండును శ్రీరామాయణ కథాశ్రయములైన నాటకములు. మూఁడవది కల్పితమైన మాలతీమాధవులకథ నాశ్రయించిన ప్రకరణము. మహావీరచరిత్రమునఁ బ్రధానరసము వీరము. ఉత్తరరామ చరిత్రములోని కథ శుభాంతముగాఁ బరిణమించుటచేతను, నాటకమునఁ గరుణము ప్రధాన మగుటకు లక్షణ మంగీకరింపకుండుటచేతను, ఇందలి ప్రధానరసము విప్రలంభశృంగారమని కొందఱు భావించుచున్నారు. సీతవివాసన ప్రసక్తినిబట్టి రామునికిఁ గాని సీతకుఁ గాని పునస్సమాగమ ప్రత్యాశ లేకపోవుట విస్పష్టమగుటచేసిది కరుణమే యని కొందఱనుచున్నారు. ఇతివృత్త మంతయుఁ జక్కఁగాఁ బరామర్శించినచో విప్రలంభ మంగముగాఁ గరుణయే ప్రధాన రసమైనట్లు కనవచ్చును. పూర్వకవులందఱును, కొంచెముగానో గొప్పగానో రూపకలక్షణము నతిక్రమించుచు వచ్చినట్లింతకుమున్నే తెలిసికొనియున్నాము గావున నిందు కరుణము ప్రధానమగుట లక్షణమునకు విరుద్ధమన్నను హానిలేదు. మహాకవులు తమకావ్యము సహృదయుల మనసు కరఁగించునట్లు రసరంజకమగుట చూతురు కాని గ్రుడ్డిగా లక్షణములవెంటఁ బడరు. ఈ రూపకములు మూఁడును మూఁడువిధములైన యితివృత్తములను స్వీకరించినట్లే మూఁడుతెఱగులైన రసములను వరించినట్లు వస్తువర్ణనమే తెలుపును. ఇందు వీరచరిత మాలతీమాధవములలోని వీరశృంగారము సర్వసమ్మతములు గదా! ఇఁక నుత్తరచరితమందలి కరుణము నాంతర దృష్టిఁ బరిశీలింతము.

అయోగ విప్రయోగభేదమున విప్రలంభ శృంగారము రెండు విధములు. మాన ప్రవాస భేదమున విప్రయోగము రెండు తెఱఁగులు. కార్య సంభ్రమ శాపములవలనఁ బ్రవాసవిప్రయోగము మరల మూఁడువిధములు. ఇందు దైవిక మానుషములైన విప్లవములవల్లనైన సంభ్రమప్రవాసము గూడఁ దుదకు నాయికానాయక సమాగమరూపమునఁ బరిణమించినట్లు కనఁబడునుగాని, లోకాపవాదము నిమిత్తముగా వచ్చిన యుత్తర రామచరిత్రలోని ప్రవాస విప్రయోగము దాని

కంటెఁ గూడ నధికమై పునస్సమాగమ ప్రత్యాశలేనిదైనది. అందుచే నిందు విప్రలంభ మంగముగా, కరుణ మంగియైన దనుమత ముదయించినది. ఇందుకు వ్యాఖ్యాతయైన వీరరాఘవపండితుని యీ క్రింది మాటలు సహాయపడుచున్నవి.

"యద్యపి కరుణ ఏ వాస్మి న్నాటకే ప్రధాన మితి సార్వజనీనమ్. సూచి తం చమరణస్య ప్రసక్తి పూర్వప్రతిషేధో నాటకప్రతి పాద్యఇతి సూచయతా నాందీస్థామృతా మితిపదేన కరుణ ఏవాస్మి న్నాటకే ప్రధాన మితి, తథాపి వీరశృంగారౌ ప్రాయికా విత్యుక్తే రదోషః"

ఇది యిట్లుండ సీత జీవించియున్నదని రాముఁడు తలంచినట్లు గాని విశ్వసించినట్లుగాని నాటకమున నెక్కడను గనఁబడదు. అట్లే సీత తాను మరల రాముని జేరఁగలనని యాశించినట్లెక్కడను గనఁబడదు అందుచేతనే శుభాంతముగా నాటకము సమాప్తి నొందింప నూహించిన కవి యంతర్నాటకము కల్పింపవలసి వచ్చినది. మఱియు శ్రీరాముఁడు తమ రామాయణము చదివిన కుశుఁడు జనకుఁడు వాల్మీకిమాటలు చెప్పినయంతర్నాట సూత్రధారుఁడు మొదలగువారి మాటలన్నియు సీత గతించినదను భావమే వెల్లడించుచు నిందు కరుణమే ప్రధానమని చాటుచున్నవి. వీరి వాక్యములను నాయను వాదమునుండి యుదాహరించుచున్నాను.

"దేవీ ! నీపాదపద్మస్పర్శము రాముని శిరస్సున కిదియే కడపటిది"
"జానకీశూన్యమైనట్టి జగతికిపుడు, వఱలుచున్నది ద్వాదశవత్సరంబు"
"కరుణరస మొక్కటే వేఱుకారణములఁ వేఱు వేఱు విధంబుల మాఱుచుండు.
"ఆయెను సీతలేని బ్రతు కక్కట ! దుఃఖము రాదె తేనికిన్ ?"
ప్రేయసి పోయినన్ జగము పెద్దయరణ్యము—

"మేము యోగదృష్టితోఁ జక్కఁగాఁ జూచి కరుణాద్భుతరస మిశ్రమును బావనమునైన వచనామృతమును సమకూర్చినాము."

"హా సచ్చరిత్రదేవతా ! దీనినిబట్టి నీవులోకాంతరమున విశ్రమించియున్నావనుట నిశ్చయము. హా దేవీ :-

ఇంక నిట్టి వెన్నేని కలవు. తృతీయాంకషష్ఠాంకములందు నాయికానాయకుల విరహవ్యథ వర్ణింపఁబడుటచే విప్రలంభము కరుణమున కంగ మనవలసివచ్చి

నది. అదియైనను రూపకాంతములలోని విప్రలంభమువంటిది కాదు. తృతీయాంక మందలి ప్రసంగ మంతయు రామునికి సీతయందుగల నిర్వ్యాజనిర్మలానురాగము ప్రకటించుటకుఁ గల్పింపఁబడినది. సీతాకరస్పర్శమున రాముడికిఁ గలిగిన యానందములో సాహస్రాంశమైనను రాముని గన్నులారఁ జూచి చేతులారఁ దాఁకినసీతకుఁ గల్గుగలేదు. అందుకుఁ గారణమతఁడు మరలఁదన్నుఁ బరిగ్రహించు ననెడియాశ యామెకు లేకపోవుటయే. సీత పన్నెండేళ్ళ క్రిందటనే గతించినదను మాట యాత్రేయినోటనే వచ్చినది. వాసంతి విశ్వసించినది. రాముఁడను కొన్నాఁడు. సీత జీవించియున్న దనుట కావ్యార్థమైనది. కవి యట్టిభావమును గనఁబఱిచి యున్నాఁడు కావున భవభూతి యిం దుద్దేశించిన రసము కరుణ మనుట స్పష్టము.

ఇతనికివచ్చిన యశస్సునకంతకుఁ గారణ ముత్తరరామ చరితమే. ఇందుకు "ఉత్తరే రామచరితే భవభూతి ర్విశిష్యతే" అను నార్యోక్తియే తార్కాణము. చిత్రప్రదర్శనరంగమందలి ప్రతిమాటయు సార్థకము. కథాపాత్ర రస పోషణబీజము అందలి జృంభకాస్త్రదానమే షష్ఠాంకమందు రాముని సమలోచన నిశ్చయజ్ఞానములకు సాధనమైనది. అందలిగంగా వసుంధరల ప్రార్థనమే యంతర్నాటకకథకాధారమైనది. ఇంతయేల? దాని మీఁదనే యితివృత్త మంతయు నిలిచియున్నది. ఇట్టి యభూత కల్పనమున భవభూతి ప్రతిభకు సాటియేది? అరణ్యావాసకాలమున నేవి సీత యెఱుఁగదో, ఏవిసీతయెడ రామునికిఁగల గాఢానురాగమునకు సాక్షులో, ఏవి యుద్దిష్ట రసమునకు సూచకములో, ఏవి యితివృత్తము వికసింప హేతువులో, అట్టి పూర్వ రామాయణములోని వృత్తాంతములను జిత్రప్రదర్శనమునఁ జూపుటయే యితని పతిభను వేనోళ్ళఁ బొగడుచున్నది. ఇతని కిట్టి మహిమ కలదు కావుననే పూర్వులెందఱో యెన్ని విధములనో ఇతనిఁ గొనియాడియున్నారు. అందలి సీతాహరణ వృత్తాంత సందర్భమందలి 'అపి గ్రావా రోదితి' అనుదానిని జదివి పరవశుఁడైన గోవర్ధనాచార్యుఁడు తాను గొప్పకవియయ్యు భవభూతిని—

"భవభూతే స్సంబంధా ద్భూధరభూ రేవ భారతీ భాతి,
ఏతత్కృత కారుణ్యే కి మన్యథా రోదితి గ్రావా"

అని ప్రశంసించెను. ఇతని కవితను మెచ్చుకొన్న నీలకంఠ దీక్షితులిట్లు వర్ణించి యున్నాఁడు.

"ప్రా చేతసేన యాஉஉసీతా పాలితా భవభూతినా,
సర్వత శ్చర్వ్యతే వాణీ సై వా ద్య కవిమానిభిః"

వీరరస నాటకములలో నితని మహావీర చరితమున కర్హస్థానముకలదు గాని, అది యుత్తర చరితమువలెఁ బ్రసిద్ధిగాంచలేదు. మాలతీమాధవ మితని స్వకపోల కల్పనా చాతురికి నిదర్శనమగుచుఁ బండితుల హృదయ మాకర్షించినది అందలి శృంగారమో ఔచిత్యపారము గాంచి లాక్షణికుల పొగడ్త కెక్కినది. ఇతరము లైన యద్భుత భీభత్సభయానకాది రసములనుగూడ నితఁ డాయా సందర్భముల సముచితముగ వర్ణించెననుట పాఠకలోక విదితము. సౌజన్యము, అనుకూల దాంపత్యాను రాగము ఆనంద విషాదములు అపత్యస్నేహము మొదలయినవి వర్ణించు పట్టున నితఁడు హృదయము విప్పి చూపినట్లుగా మఱియొకకవి చూపలేఁ డనుట యతిశయోక్తికాదు. నదీగిరితరులతా మృగవిహంగముల స్వభావవర్ణన మితని సొమ్ము. శిఖరిణీవృత్త మెందఱో వాడిరిగాని, ఇతని వాడుకలో, అందును గరుణ రస వర్ణనమున నది యెంతయుఁ జక్కఁగా నడచినది. ఇందుకు క్షేమేంద్ర మహాకవి స్తుతి—

"భవభూతే శ్శిఖరిణీ నిరర్గళతరఙ్గిణీ,
రుచిరా ఘనసందర్భే యా మయూరీవ నృత్యతి"

ఇతని భావరస పదన్యాసములఁ గాంచి మెచ్చుకొనిన తిలకమంజరీ కర్తయగు ధనపాలుని మాట లివి—

"స్పష్టభావరసా చిత్రైః పదన్యాసైః ప్రవర్తితా,
నాటకేషు నటస్త్రీవ భారతీ భవభూతినా"

ఇంకొక మహాకవి భవభూతి రసపోషణ విధానమున కచ్చెరువడి యిట్లు పొగడి యున్నాఁడు.

"భవభూతికవే ర్వాచ స్స్వద న్తే రసరజ్జితాః,
సుమనోభ్య స్సుధాస్యన్ది బన్ధమాధుర్య బన్ధురాః"

ఇంతయేల ? ఏ యవస్థయందు మానవ హృదయ మెట్లుండునో, వర్ణించునెడ భవభూతికిఁ జాలినవాఁడు లేఁడు. ఇందు కొక్క యుదాహరణము — నన్ను నిష్కారణముగా విడిచిపెట్టిన యీ ప్రియ నీ స్థితిలోఁ జూచుచున్న నా హృదయావస్థ

యెట్లున్నదో యేమి చెప్పుదును? — అని సీత యనఁగా, అమ్మా! నే నెఱుఁగుదు నను చు, తమస యన్న మాటలు—

"తటస్థం నైరాశ్యా దపిచ కలుషం విప్రియవశా,
ద్వియోగే దీర్ఘే ఽస్మిన్ ఝుడితి ఘటనా త్తమ్భిత మివ,
ప్రసన్నం సౌజన్యా ద్దయితకరుణై ర్గాఢకరుణం,
ద్రవీభూతం ప్రేమ్ణా తవ హృదయ మస్మిన్ క్షణ ఇవ"

సీ. ఎఱిఁగి యూరకయ న న్నెడఁబాసె నితఁ డెంత
వంచనం బని కోపగించినట్లు
నాయాస లడుగంటె నా కెందు కిఁక నంచు
నాస్థ మాని తటస్థమైన యట్లు
ఘనవియోగమున నాకస్మిక ఘటనచేఁ
బరవశం బయి భ్రమానుపడినయట్లు,
సహజ సౌజన్య భాస్వర మౌటఁ బతిభక్తి
నల్క దేఱి ప్రసన్న మైనయట్లు

గీ. భర్తదుఃఖంబునకు దుఃఖపడినయట్లు
ఘనతరం బగు ననురక్తిఁ గరఁగినట్లు
పాలు పోకున్నయట్లు నీ పట్టునందు,
నీదు హృదయంబు గనవచ్చు నిర్మలాంగి!.

"కవివాక్పతిరాజశ్రీ భవభూత్యాది సేవితః,
జితోయయౌ యశోవర్మా తద్గుణస్తుతి వన్దితామ్"

అను రాజతరంగిణీ శ్లోకమునుబట్టి యశోవర్మ యాస్థానమున భవభూతితోఁ గూడ వాక్పతి రాజకవి యున్నట్లు తెలియును. ఇతఁడు గఉడవహ మను ప్రాకృత కావ్యము రచియించియున్నాఁడు. అందు భవభూతిస్తుతి యిట్లున్నది. ఇది, ౭౯౯ వ, ప్రాకృత పద్యమునకు సంస్కృతానువాదము—

"భవభూతి జలధి నిర్గతకావ్యామృతరసకణా ఇవ స్ఫురన్తి,
యస్య విశేషా అద్యాపి వికటేషు కథానివేశేషు"

ఈస్తుతి, వాక్పతిరాజు భవభూతి శిష్యుఁడని సూచించుచున్న దనియు, 'అద్యాపి' అనుమాటనుబట్టి వాక్పతిరాజు ప్రాకృతకావ్యము వ్రాయునాఁటికి భవభూతి యుండియుండఁ డ౦యు, పల్వలాక్కరుపండితుని యూహ.[1]

రాజశేఖరునినాఁటికి భవభూతిమహత్త్వము మఱియు హెచ్చినది. ఈశ్వరావతారములలో భవభూతితరువాత తానని బాలరామాయణమున వర్ణించుకొని యున్నాఁడు.

> ''బభూవ వల్మీకభవః కవిః పురా,
> తతః ప్రపేదే భువి భర్తృమేణ్ఠతామ్,
> స్థితః పున ర్యో భవభూతిరేఖయా,
> సవర్తతే సంప్రతి రాజశేఖరః''

భవభూతిపేర నీ మూఁడురూపకములు తప్ప మరేవియుఁ గనరావు కాని. శార్ఙ్గధరపద్ధతిలోను రసికజీవనములోను క్రమముగా నీక్రింది రెండుశ్లోకములును భవభూతివిగా నున్నవి. ఈశ్లోకము లీరూపకములలోనివి కావు, కావున మఱియొక గ్రంథ మితని దంతరించినదో, లేక యివి యితని చాటువులో తెలియరాదు.

> "నిరవద్యాని పద్యాని, యది నాట్యస్య కా క్షతిః,
> భిక్షుకక్షావినిక్షిప్తః కి మిక్షు ర్నీరసో భవేత్"
> "కిం చంద్రమాః ప్రత్యుపకారలిప్సయా,
> కరోతి గోభిః కుముదావ బోధనమ్,
> స్వభావ ఏ వోన్నతచేతసాం సతాం,
> పరోపకారవ్యసనం హి జీవితమ్''

వేదశాస్త్రపారీణుఁడు లోకజ్ఞుఁడు సత్కవితామూర్తి ప్రతిభాశాలి యైన భవభూతివంటి మహాకవిగూడఁ దనరూపకములయెడ నరుచి చూపు సమకాలికు లుండుటచే గాఁబోలు, మాలతీమాధవప్రస్తావనలో ''యే నామ కేచి దిహ నః ప్రథయ న్త్యవజ్ఞా" మిత్యాదిగా వ్యాజవినయమును, ఉత్తరరామచరితప్రస్తావనలో సీతాపవాదముతో స్వకవితాపవాదము గూడ సూచించుచు "యథాస్త్రీణాం తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనో జనః" అనుచుఁ గుజననిందయు నావిష్కరించెను.

---

1. చూ. M. R. Kale B, A. గారి, ఉత్తరరామచరిత్ర పీఠిక.

కాని, తన పాండిత్యకవిత్వములం దితని కెంతేని విశ్వాసము గలదని యీ క్రింది శ్లోకము వల్లఁ దెలియఁగలదు.

"య ద్వేదాధ్యయనం త థోపనిషదాం సాంఖ్యస్య యోగస్య చ,
జ్ఞానం తత్కథనేన కిం నహితతః కశ్చి ద్గుణో నాటకే,
యత్ప్రౌఢిత్వ ముదారతా చవచసాం యచ్చార్థతో గౌరవం,
త చ్చే ద స్తితత స్త దేవ గమకం పాణ్డిత్య వైదగ్ధ్యయోః"

ఒకపద్యమున నిద్దఱు మాటలాడుటయు, పద్యమధ్యమున భావాంతర్యము జొనుపుటయు, ఇద్దఱు వేఱువేఱు పద్యముల సంభాషించుటయు ననెడి రచనాచాతుర్య మితనియుత్తర రామచరితమున నత్యుచితముగాఁ గనవచ్చును. మఱియు నిందున్న "అమృ్రా మాత్మనః కలామ్-బ్రహ్మణీవ వివర్తానాం క్వాపి విప్రలయః కృతః" ఇత్యాది వాక్యములు విజ్ఞానఖని యగు భవభూతి యద్వైతభావమును దెలుపుచున్నవి. తరువాత—

రెండు పూర్వనాటకములు :— అందు. ఉత్తరరామ చరిత్రవలె నుత్తర రామాయణకథను గైకొన్న యాఱంకముల కుందమాలను ముందు గ్రహింతము. శ్రీయుతులు మానవిల్లి రామకృకవి రామనాథశాస్త్రిగార్లు 1923 లో సంపాదించిన లిఖితపుస్తకమునుబట్టి శ్రీజయచంద్రశాస్త్రిగారు దీనిని లాహోరునగరమున ముద్రింపించి ప్రకటించిరి. ముద్రితపుస్తకములోని ప్రస్తావనలో "అరారాలపుర వాస్తవ్యస్య కవేర్దిఙ్నాగస్య కృతిః కున్దమాలానామ" అనుమాటలు కనఁబడుచున్నవి. ఈ మాటలు ప్రధానాధారముగా దీని కర్త దిఙ్నాగుఁ డనియు, ఇతఁడు కాళిదాసు ప్రతిపక్షుఁ డనియుఁ దెలుపుచు ఆంగ్లమందును సంస్కృతమందును టీకలు వెలసినవి-తంజావూరు పుస్తకభాండాగారమునందు లిఖితకుందమాలాపుస్తకములు రెండున్నవి. దురదృష్టవశమున రెంటియందును గూడ సూత్రధారోక్తులతోఁ బ్రథమాంకము మొదటిపుట యొకటి నశించినది. అందుచే స్థాపనలోఁ గృతికర్తను దెలుపుమాట లెట్లున్నవో తెలియకపోయినది గాని, నాటకాన్త గద్యములలో రెంటను గూడ "అనూపురాధస్య[1] కవే ర్ధీరనాగస్య కృతిః కున్దమాలా నామ నాటకం సమాప్తమ్" అనుమాటలు స్పష్టముగాఁ గనఁబడుచున్నవి. ముద్రిత నాటకమందును వీటియందును గనవచ్చుగ్రంథ మంతయు సమానమే కావున

1. ఈ పద మస్పష్టముగా నున్నది. ఇది నివాసమునో వంశమునో తెలుపునది కావచ్చును ఇందు కొంత పోయి యుండును.

అముద్రితమైన తంజావూరులోని కుందమాల వేఱనుటకు వీలులేదు. ఐహ విధముల నాలోచింపఁగా దీనికర్త విఖ్యాతుఁడైన దిఙ్నాగుఁడు కాఁడని తోఁచుచున్నది. ఐనను. గ్రంథసంపాదక ప్రకాశకుల యభిప్రాయ మించుక పరామర్శింతము.

దిఙ్నాగుఁడను నొకబ్రాహ్మణుఁడు. కాంచీమండలమునకుఁజేరియున్న సింహవక్త్రనగరమున జన్మించి పండితుఁడై న్యాయవిద్యావిశారదుఁడై బౌద్ధమతావలంబియై నలాందమొదలగు విద్యాపీఠములయందలి విద్వాంసులను వాదమున గెలిచి యనేకులను బౌద్ధమతమునకుఁ ద్రిప్పెనని టిబెట్టుదేశమందలి గ్రంథములలో నున్నట్లు తత్త్వసంగ్రహపీఠికలో వ్రాయఁబడినది. దిఙ్నాగకృతములుగా న్యాయప్రవేశము ప్రమాణసముచ్చయము ఆలంబనపరీక్ష త్రికాలపరీక్ష మొదలగు న్యాయవిషయక గ్రంథములు కనఁబడుచున్నవి. మల్లినాథుఁడు—

"స్థానా దస్మా త్సరసనిచులా దుత్పతోదుఙ్ముఖః ఖం,
దిఙ్నాగానాం పథి పరిహరన్ స్థూలహస్తావలేపాన్"

అను మేఘసందేశములోని వాక్యములకు ముఖ్యార్థము వ్రాసి కర్ణాకర్ణికగా వినవచ్చిన తననాఁటి కాళిదాస విషయకకింవదంతినిబట్టి - నిచులుఁడను మహాకవి కాళిదాస సహాధ్యాయుఁడు. కాళిదాసునుగూర్చి యితరులు కావించు దూషణములను బరిహరించుచుండువాఁడు - దిఙ్నాగాచార్యుఁడు కాళిదాసు ప్రతిపక్షుఁడు - అనుచు ధ్వన్యర్థము వ్రాసియున్నాఁడు. దక్షిణావర్తనాథుఁ డను మరియొక మేఘసందేశ వ్యాఖాతకూడ దిఙ్నాగుఁ డనెడి యొక యాచార్యుఁడు కాళిదాస శ్లోకముల నాక్షేపించుచుండెడివాఁడని మల్లినాథునికిఁ బూర్వము వ్రాసియున్నాఁడు. ఇట్లు దిఙ్నాగుఁడనెడి యొక గొప్ప పండితుఁడు పూర్వమున్నట్లు తెలియుచున్నను, ఇతఁడే కుందమాల కర్తఐనట్లు ప్రమాణ మేదియుఁ గనఁబడదు. కుందమాల నాల్గవ యంకములో రాముని మాటగా నున్న—

"ద్యూతే పణః ప్రణయకేళిషు కంఠపాశః
క్రీడాపరిశ్రమహరం వ్యజనం రతాన్తే,
శయ్యా నిశీథకలహే హరిణేక్షణాయాః,
ప్రాప్తం మయా విధివశా దిద ముత్తరీయమ్"

అనెడి శ్లోకము భోజదేవుని శృంగార ప్రకాశమందును, మహానాటక మందును గూడఁ గనబడుచున్నది. మఱియు సూత్రధారుని మాటగా నున్న యిందలి...

"లజ్కేశ్వరస్య భవనే సుచిరం స్థితేతి,
రామేణ లోకపరివాదభయాకులేన,
నిర్వాసితాం జనపదా దపి గర్భగుర్వీం
సీతాం వనాయ పరికర్షతి లక్ష్మణోఽయమ్"

అనుశ్లోకము సాహిత్యదర్పణమునఁ గనఁబడుచున్నది. అంతేకాని, భోజ మహారాజునకుఁ బూర్వులైన లాక్షణికులలో నొకరును గూడ నిందలి యొకశ్లోకము నుదాహరించినట్లు కనరాదు. నిజముగా నేతత్కర్త న్యాయశాస్త్ర నిష్ణాతుఁడు బౌద్ధమత ప్రచారకుఁడు కాళిదాస ప్రతిపక్షుఁడు నైన దిఙ్నాగుఁడే యైనచో నతని యీ కృతిలోని శ్లోక మొకటియైన దండిభామహవామనాదు లెఱుఁగ కుందురా ? రాజశేఖరాది మహాకవులు మహాకవియైన యితని పేరు స్మరింపకుందురా ? కవిపేరు తెలుపకపోయినను, "కుందమాలా ఽత్ర సుశ్లిష్టా సన్ధిపఞ్చక సంయుతా" అనుచు నాటకముపేరు చెప్పినవాఁడు భావప్రకాశకర్తయగు శారదాతనయుఁడు. భోజుని పెత్తండ్రియైన ముంజమహీపాలుని యాస్థానకవియైన ధనంజయుఁడు కూడ దీని నెఱుఁగఁడు. దీనిశ్లోక మెఱుఁగఁడు. భోజుఁ డిందలి శ్లోక మెత్తెను గావున ధనంజయుని కీ కుందమాలాకర్త సమకాలికుఁడేమో ! అందుచేఁ గింవదంతినిబట్టి మేఘసందేశవ్యాఖాతలు పేర్కొన్న దిఙ్నాగుఁడే యీ కుందమాలాకర్తదిఙ్నాగుఁ డనుమాట ప్రబలప్రత్యక్ష ప్రమాణబాధమగువఱకును విశ్వసనీయము కాఁజాలదు. మఱియు—

ప్రస్తావనలో నున్న అరారాలగ్రామము తత్త్వసంగ్రహపీఠికలోఁ జెప్పఁబడిన సింహవక్త్రనగర మనుట కాధారము కనరాదు.

"జంభారిమౌళిమందార మాలికామధుచుంబినః
పిబేయు రంతరాయాబ్ధిం హేరమ్బపదపాంసవః"

అనెడి యిందలి మంగళాచరణశ్లోక మితఁ డాపీఠిక చెప్పిన బౌద్ధవిద్వాంసుఁ డనుట కవకాశ మీయదు. కుందమాలాసంపాదకు లా బౌద్ధవిద్వాంసుఁడే యితఁ డనుటకై సింహళద్వీపములోని యనురాధపురమే లేఖకప్రమాదమువలన 'అరారాల' పురమైన దని తలంచిరి గాని. అదియు విశ్వసనీయముగా లేదు. ఊహల కంత మెక్కడ ? ఇంతకును, పూర్వోక్తలిఖిత పుస్తకములలో ధీరనాగుఁడు ప్రత్యక్ష మగుచుండ నతనిని ద్రోసివేయుట యెట్లు ? ఇది లేఖకప్రమాదమో ! అదే లేఖక

ప్రమాదమో! ఏమైనను దీనికర్త ధీరనాగుఁడే కాని దిఙ్నాగుఁడు కాఁడని నా యభిప్రాయము. ఇఁక విషయము—

ఉత్తర రామచరిత్రకంటె నెక్కువగా నిది యుత్తరరామాయణకథ ననుసరించినది. లక్ష్మణుఁడు సీత నడవికిఁ గొనిపోవుటయందు దృశ్య ముకాదు ఇందగును. అశ్వమేధప్రసక్తి రెంటను గలదుగాని, దానికంటె నిది విస్తృతము. అందు వాల్మీకి నాటకాంతమునవచ్చి సీతాకుశలవులను రామున కర్పించును. ఇందు ప్రథమాంకమందే వాల్మీకి వచ్చును. అందలి అరిత్యక్త సీతగతికంటె నిందలిది వేఱు పైగా, అందు విదూషకపాత్రమునకుఁ జోటులేదు. ఇందు కల్పింపఁబడినది. ఇట్టిభేదము లున్నను, చిన్న చిన్న పోలికలును గొన్నిగలవు. అందు రామునియవస్థకు రాళ్ళేడ్చినవని చెప్పిన లక్ష్మణుఁడే యిందు సీతకష్టమునకు. బక్షులేడ్చుచున్నవని చెప్పెను. అశ్వమేధయాగమున నాకు ధర్మపత్ని సీతప్రతికృతియని యందు వాసంతితో రాముఁడన్నమాటనే యిందతనిమాటగా లక్ష్మణుఁడు సీతతో ననెను. అందు వసిష్ఠుఁడు సీతకుఁ బంపిన 'వీరప్రసవాభూయాః' అను నాశీర్వచనమే యిందు 'వీరప్రసవా భవ' అను విధమున వాల్మీకినోట వచ్చును. అంతగా గణింపఁ దగనియిట్టి పోలికలు కొన్ని యున్నను మొత్తముమీఁద రచనములు భిన్నములుగానే కనఁబడును. అందుచే నిది దానిని జూచి పుట్టినదని యెత్తి చెప్పఁజాలము గాని, గుణపరీక్ష గావించునపు డుత్తరరామచరిత్ర దగ్గఱఁ గుందమాల నిలవఁజాలదని మాత్రము చెప్పవచ్చును. ఇఁక—

రెండవ దాశ్చర్యచూడామణి. పూర్వరామాయణ కథాశ్రయమైన యదియేడంకముల నాటకము. ఇది 1926 లో మహామహోపాధ్యాయ కుప్పుస్వామి శాస్త్రిగారి పీఠికతో మదరాసు నగరమున ముద్రితమైనది. దీనికర్త శక్తిభద్రుఁడు. ఇతఁడు శంకరాచార్యుల శిష్యుఁడనెడి వాడుక మలబారు దేశమునఁ గలదఁట. క్రీ. ౬౩౫-౬౫౫ నడుమఁ గేరళదేశము పాలించినవాఁడును, తపతీసంవరణము సుభద్రాధనంజయము ననెడి రెండునాటకములను, ఆశ్చర్యమంజరీకథయు నిర్మించినవాఁడు నగు కుల శేఖరవర్మ కాలమున సమకూర్పఁబడిన క్రమదీపిక అట్టప్రకరణము. అనెడి సూచికలలోఁ బేర్కొనఁబడిన పదునాల్గు రూపకములలో, ఈ యాశ్చర్య చూడామణి కనఁబడుచున్నది గావునను, దీని ప్రస్తావనలోని—

"ఆర్య! అత్యాహితం ఖ ల్వేతత్, ఆకాశం ప్రసూతే పుష్పమ్. సికతా స్తైలముత్పాదయన్తి. యది దక్షిణస్యా దిశః, అగతం నాటక నిబన్ధనమ్" అను నటీ

వాక్యమునుబట్టి దక్షిణదిక్కున నుదయించిన నాటకములకిది మొదటి దైనట్లు కనఁబడుచున్నది గావునను, కులశేఖరవర్మకుఁ బ్రాచీనుఁడై శక్తిభద్రుఁడు క్రీ. అష్టమ శతాబ్ది కడపటనో నవమశతాబ్ది మొదటనో యుండియుండునని శాస్త్రిగారు నిర్ణయించిరి. వామనాద్యాలంకారికు లెవరును బేర్కొనక పోయినను, ఇతనికాలము నిర్ణయించుటకుఁ దగిన ప్రమాణములు లభించునంతవఱకు నీ మాటయే నిలచును.

వీరకార్యాద్భుత రసభూయిష్ఠమై యాశ్చర్యకరములకిది చూడామణి యగుట నాశ్చర్య చూడామణి యనఁబరఁగుచున్నదని దీని వ్యాఖ్యాత చెప్పుచున్నాఁడు. ఈ వ్యాఖ్యాతపేరు తెలియదుగాని గ్రంథాంత మందున్న శ్లోకమున నితఁడు భారద్వాజ గ్రామవాసి, కుమారిలమతానుయాయియైన బ్రాహ్మణుఁడని మాత్రము తెలియు చున్నది.

ప్రస్తావనలోని మాటనుబట్టి శక్తిభద్రుఁడు, ఉన్మాదవాసవదత్త ప్రభృతి కావ్యముల కర్తయని తెలియునుగాని, అట్టివింకను బయటికిరాలేదు. పై పేరునుబట్టి యితఁడు భాసుని స్వప్న వాసవదత్త చూచియున్నాఁడనుటకు నిదర్శనముగా నతని వలెనే యితఁడిందు ప్రస్తావన యనక స్థాపనాశబ్దమునే వాడెను. కథ సుప్రసిద్ధము. ఐనను, సంవిధాన మించుక యపూర్వమని యీ క్రింది గ్రంథాంత శ్లోకమునఁ దెలియును.

> "పర్ణశాలా శూర్పణఖా మాయాసీతా తతః పరమ్,
> జటాయుషో వధోఽశోక వనికా ప్యఙ్గుళీయకమ్,
> సప్తమోఽఙ్కస్తత శ్చేత్థం చూడామణ్యఙ్క కీర్తనమ్.

దీనినిబట్టి యిందరణ్య సుందరకాండముల వృత్తాంతము మాత్రము సంగ్రహముగాఁ బ్రదర్శనోచితముగా నున్నదని తెలియగలదు. కవిత్వము పూర్వకాల కవిత్వమువలె రసవంతమై హృద్యముగానే యున్నది. తరుపాత—

వేణీసంహారము. దీనికాలము సరిగాఁ దెలియరాదు. కాని ఆనందవర్ధన వామనాచార్యు లిందలి శ్లోకములను దమలక్షణముల నుదాహరించుటచే నిది, ఉత్తర రామచరితమున కించుక తరువాత, క్రీ. అష్టమశతకమున నుదయించినదని మాత్రము చెప్పవచ్చును. దీని కర్తయైన భట్టనారాయణ కవి కాన్యకుబ్జమునుండి వంగదేశమునకు వచ్చినవాఁడని కొందఱభిప్రాయపడిరి గాని, అందుకుఁ దగిన ప్రమాణము కనఁబడదు.

వీరరసప్రధానమైన యీ నాటకము సుప్రసిద్ధ నాటకములలో నొకటి. దుశ్శాసనుఁడు ద్యూతసభలోని కీడ్చుకొనివచ్చినప్పుడు విడిపోయిన ద్రౌపది శిరోజములను భీముఁడు మహాసంగ్రామమున దుర్యోధనుని తొడలు తెగఁగొట్టి వానిరక్తమునఁ దడిసిన చేతులతో ముడివేయుటయను భారత థ యిందలి యితివృత్తము. ఇందు, కౌరవశతమును సంహరించుట దుశ్శాసనుని పొట్ట చీల్చి నెత్తురు త్రాగుట యను భీముని ప్రతిజ్ఞలు కూడ నిర్వహింపఁబడినవి. ఈ క్రింది భీమవచన మీనాటకమందలి సారాంశమును దెల్పును.

"చత్వారో వయ మృత్విజ స్స భగవాన్ మర్మోపదేష్టా హరిః,
సంగ్రామాధ్వరదీక్షితో నరపతిః పత్నీ గృహీతవ్రతా,
కౌరవ్యాః పశవః ప్రియాపరిభవక్లేశోపశా న్తిః ఫలం,
రాజన్యోపనిమ న్త్రణాయ రసతి స్ఫీతం యశోదున్దుభిః"

ఈ క్రింది సాభిమానమైన భీమవచనము వీరరసము వెదలఁగ్రక్కుచుఁగావ్యఫలము సూచించుచున్నది.

"ఊరూ కరేణ పరిఘట్టయత స్సలీలం
దుర్యోధనస్య పురతోఽపహృతాంబరా యా
దుశ్శాసనేన కచకర్షణభిన్నమౌళి
స్సా ద్రౌపదీ కథయత క్వ పునః ప్రదేశే"

లోకవిఖ్యాతమైన దీనికి సమకాలిక మనఁదగినదియు, వీరరస పధానమయ్యు రాజనీతి ప్రయోగబంధుర మైనదియు ముద్రారాక్షస మనెడి చరిత్రాత్మనాటకము బృహత్కథామూలమని దశరూపక వ్యాఖ్యలో ధనికుఁడు చెప్పియున్నాఁడు దానినిబట్టి నందమౌర్యవృత్తాంతము బృహత్కథలో నున్నదని తెలియనయ్యెడి. సామంతరాజైన వటేశ్వరదత్తునికిఁ బౌత్రుఁడును మహారాజైన పృథున్నపాలుని పుత్రుఁడునైన విశాఖదత్తుఁడు నిర్మించిన యీ కావ్యమెప్పటిదను విషయము నేఁటికిని నిశ్చితము కాలేదు కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తిలోను ధ్వన్యాలోకములోను గూడ నీనాటకములోని శ్లోక మొక్కటియు నుదాహరింపఁబడినట్లు కనఁబడకుండుట వానికిది పరమైయుండు ననుట కొకహేతువగుచున్నది ఇది యిట్లుండ, ద్వితీయాంకమున విరాధగుప్తుఁ డమాత్యరాక్షసునితో సంభాషించు సందర్భమునందున్న—

"ప్రారభ్యతే న ఖలు విఘ్నభయేన నీచైః
ప్రారభ్య విఘ్న విహతా విరమన్తి మధ్యాః,
విఘ్నైః పునః పున రపిప్రతిహన్యమానాః,
ప్రారబ్ధ ముత్తమగుణా న పరిత్యజన్తి"

అనుశ్లోకము భర్తృహరి నీతిశతకమునఁ గనఁబడుచున్నది. దీనినే ధనికుఁడు దశరూపకావలోకము ద్వితీయప్రకాశమున 'యథా వా భర్తృహరిశతకే' అనుచు నాయకస్థిరత్వమున కుదాహరించియున్నాఁడు. కాని, అందు, కడపటిపాదము "ప్రారబ్ధ ముత్తమగుణా స్త్వమి వోద్వహన్తి" అనువిధమున నున్నది. సందర్భమునుబట్టి యీ శ్లోకము ముద్రారాక్షసములోని దనుట నిజము. ఇంక నిట్లే యితర శ్లోకములు కొన్ని ప్రక్షిప్తములైన భర్తృహరిశతకమున నిది దశరూపకోత్పత్తికి మున్నె చేరియుండుటయు నిజము. ఇందుకు ధనికుఁ డుదాహరించిన పాఠమే ప్రమాణము. విరాధగుప్తుఁడు మంత్రిరాక్షసునితోఁ జెప్పునపుడుచితమగు 'త్వమివ' (నీవలె) అనునది నీతిశతకమున నతుకదు. అయినను, ప్రాచీనమైన భర్తృహరిశతకములో నీపద్యము గాంచినధనికుఁడు ముద్రారాక్షసమున దీనిని జూచియో చూడకయో యిది భర్తృహరిశతకములోని దని యుదాహరించి యుండును. తరువాత నీపాఠము 'నపరిత్యజన్తి' యనువిధమున మాఱినది. అదే లిఖిత ముద్రారాక్షస పుస్తకముల కెక్కి యచ్చులో స్థిరపడినది. దీని నంతను బట్టి చూచినచో ముద్రారాక్షసము పదియవ శతాబ్దికి వెనుకటిదని తెలియకపోదు. కాశీనాథత్ర్యంబక తిలాంగుపండితులు దీని కాలమును గూర్చి సవిమర్శముగాఁ జర్చించి, ఇది మిక్కిలి యర్వాచీన మనెడి పాశ్చాత్యులమతములు ఖండించుచు, క్రీ. ౭-౮ శతాబ్దులలో నిది పుట్టియుండు ననెడియభిప్రాయము సూచిరి[1]. వామనాదు లిందలి శ్లోకము లుదాహరింపక పోవుట యొకయాక్షేపముగా గణింపకపోయినచో వారియభిప్రాయము సయుక్తిక మనవచ్చును. గణించినచో నిది క్రీ. ౯౦౦ ప్రాంతములోని దని యూహింపవచ్చును. ఇంతకంటె సరిగా నిశ్చయింప గతిలేదు.

చాణక్యుఁడు చంద్రగుప్తుని నందసింహాసనమునఁ బ్రతిష్ఠించి. వివిధోపాయములు పన్ని మంత్రిరాక్షసు నతనిమంత్రిఁగా జేయుట యనెడి యిందలి ప్రధాన వస్తువు లోకప్రసిద్ధము. చందనదాసునింట దొరకినరాక్షసుని యు-గరము (ముద్ర) ఆధారముగా నతని వశపఱుచుకొనుట సంభవించుటంజేసి యిది ముద్రారాక్షస

1. చూ. నిర్ణయసాగర ముద్రణము ముద్రారాక్షస-1918.

మనఁబడినది. కథాకల్పన మత్యద్భుతము, అతి గంభీరము. కవిత్వము మృదు మధురము సరసము. పాత్రరసపోషణము నిరుపమానము. రాక్షసుఁడు నందవంశ పక్షపాతి స్వామిభక్తుఁడు ప్రతిభాశాలి కార్యజ్ఞుఁడు రాజ్యతంత్ర స్వతంత్రుఁడు. అయితేనేమి ? చాణక్యుని కపటరాజనీతితోడి కుతంత్రములకు లొంగిపోయి చివరకు మలయ కేతువునకుఁగూడ నప్రియుఁడై ప్రాణమిత్రుఁడైన చందనదాసు తనకై శత్రువశుఁడగుట యెఱింగి యిట్లు విచారించెను.

"కిం గచ్ఛామి తపోవనం, న తపసా శామ్యే త్సవైరం మనః,
కిం భర్తౄ ననుయామి, జీవతి రిపౌ స్త్రీణా మియం యోగ్యతా,
కిం వా ఖడ్గసఖః పతా మ్యరిబలే, నై తచ్చ యుక్తం భవే,
చ్చేత శ్చన్దనదాసమోక్షరభసం రున్ధ్యా త్కృతఘ్నం న చేత్"

రాక్షసుఁడును రాజనీతి కుశలుఁడే. అయిననేమి ? అతఁడు చంద్రగుప్తుని జంపఁగావించిన విషకన్యా ప్రయోగాదులు చాణక్యనీతిచేఁ దిరుగఁబడి పర్వతకాదుల వినాశమున ఫలించినవి. చాణక్యుఁడు రాక్షసుని లొంగదీయఁ గావించిన యుపాయము లన్నియు నమోఘముగా ఫలించినవి, రాక్షసుఁడు పేరుఁడు మాని రాజ్యతంత్రజ్ఞుడు. కాని, చాణక్యుని వంచనముతోడి రాజనీతి కతని నీతి చాలినదికాదు. విక్రమించి రాక్షసుని బట్టరాదు. అతఁడు బలవంతముగాఁ జావరాదు. బ్రతికియుండి చంద్రగుప్తునికి హాని చేయరాదు. అతఁడు మంత్రికానిచో మౌర్యుని రాజ్యము వృద్ధికిరాదు. తానెత్తిన యెత్తుతో వనగజమువలె నతఁడు వశ్యుఁడు కావలెను. ఇది చాణక్యుని నయపద్ధతి, అట్లే జరిగినది. ఇందు కతని ముద్ర లభించుట చందనదాసును బంధించుట పరమసాధనములైనవి. ఇట్లు, ఎత్తుమీఁది యెత్తుగా నెప్పటికపుడు ప్రేక్షకు లాశ్చర్య విషాద సంతోష పరవశులై కథామయ హృదయులగునట్లు బహుపాత్రములు కల్పించి యితివృత్తము నడపిన విశాఖదత్తుని ప్రతిభయనన్య సామాన్యము. తరువాత —

అనర్ఘరాఘవము. దీని కర్తయగు మురారి మౌద్గల్యగోత్రుడు. తంతుమతీ వర్ధమానభట్టుల పుత్రుఁడు. సర్వశాస్త్రజ్ఞుఁడు బాలవాల్మీకి బిరుదాంకితుఁడు ఇతని కాల మిది యని నిశ్చయింప వీలులేదు కాని, ఉత్తమమైన ఈ నాటకములోని పద్యమొకటియు వామనుఁ డుదాహరింపకపోవుటచే నతని కితఁడు పరుఁ డనవలసి వచ్చుచున్నది. తొమ్మిదవ శతాబ్దిలోని రత్నాకర కవి తన హరవిజయ కావ్యములోఁ జెప్పిన-(౩౮ సర్గ)

"అఙ్కే ఽథ నాటక ఇవో త్తమనాయకస్య,
నాశం కవి ర్వ్యధిత యస్య మురారి రిత్థమ్"

అను శ్లోకములోని-అంక నాటక కవి మురారి-పదము లప్రకృతార్థములై మురారిని దెల్పుచుండుటచే నతని కితఁడు పూర్వుఁడని యూహింపఁబడుచున్నది. అందుచే నితఁడు క్రీ. ౭౫౦-౮౫౦ నడుమ నున్నవాఁ డనవలసి వచ్చినది మఱియు "యది క్షుణ్ణం పూర్వై రితి జహతి రామస్య చరిత" మ్మనెడి యితని మాటలనుబట్టి యితనికిఁ బూర్వ మనేకులు రామనాటకములు వ్రాసియున్నారనుట విస్పష్టమగు చున్నది గావున, మహావీర చరితో దాత్తరాఘవాదు లనర్ఘరాఘవమునకుఁ బూర్వము లని భావింపవలసి యున్నది.

మహావీర చరితముకంటెఁ దన నాటకము చక్కఁగా నుండవలెనన్న తలంపుతో మురారి యనర్ఘరాఘవము రచియించె ననెడి యభిప్రాయము పూర్వమే వ్యాప్తమైనది. కథా సన్నివేశమునం దట్టి గుణమును గోచరించును. ఇఁదు కొక పూర్వచాటువుగూడఁ గనఁబడుచున్నది. ఇది శ్లిష్టార్థమైనను బ్రకృతోపయోగి కాఁగలదు.

"మురారిపదచిన్తాయాం భవభూతే స్తు కా కథా,
మురారిపదచిన్తా చే త్తథా మాఘే మతిం కురు"

మఱియు, అనర్ఘరాఘవ మా కాలముననే మెప్పుగాంచిన ట్లీ క్రింది శ్లోకము చెప్పుచున్నది.

"దేవీం వాచ ముపాసతే హి బహవ స్సారంతు సారస్వతం,
జానీతే నితరా మసౌ గురుకుల క్లిష్టో మురారిః కవిః"

వీరరస ప్రధానమైన యీ నాటకము కథాపాత్ర రసౌచిత్యములఁ బ్రశంస కెక్కినమాట నిజమైనను, తక్కిన నాటకములవలెఁ గాక, భాషలో దృఢజ్ఞాన మలవఱచుకొనుటకు భాషాభిమాను లెక్కువగా నాదరించి పఠనపాఠ వ్యవహారమునఁ బెట్టుటచే నిది మిక్కిలి ఖ్యాతిగాంచినది. అందుచే లోకమున వ్యాపించిన పూర్వ రామాయణ కథాశ్రయములైన నాటకములలో నిది యగ్రగణ్యమైనది. భాష క్లిష్ట మైనను శైలి సరళముగా నుండును. కవి తన బహుశాస్త్ర విజ్ఞానము ప్రదర్శించుట కుపయోగించిన పారిభాషికపదము లర్థజ్ఞానమున కడ్డుపడును గాని, అర్థము తెలిసి

కొన్ని విదప నవి మిక్కిలి సముచితములై కనఁబడును. ఐనను. ఇది పఠనపాఠ రమ్యమైనట్లు ప్రదర్శనరమ్యము కాఁజాలదు. అందుచేతనే యీ క్రింది చాటువు పుట్టినది.

"యే శబ్దశాస్త్రనిష్ణాతా యే శీలితని ఘంటవః,
తేషా మే వాధికారోఽస్తి మురారికృతనాటకే"

చతుర్థాంకములోని రామజామదగ్న్యసంవాదము చదువునపుడు వీరముకంటె హాస్యము ముందు కనఁబడును. ఈ విషయమున భవభూతికంటె నితఁడెక్కువ చూపిన చాతుర్యము కనరాదు. పంచమాంకమున రామలక్ష్మణులవద్దకు గుహుఁడు వచ్చినపుడు సుగ్రీవుని విషయమై లక్ష్మణుఁడన్న మాట లంతగాఁ బాత్రోచితములు కావు, ఆ మాటలను "యయాకయాచిద్వాచా సౌమిత్రి రభిదధాతునామ" ఏదో సౌమిత్రి యన్నాఁడు దానికే మనుచు రాముఁడు సర్దినను, అవి వెగటుమాటలే కాని, ఆ సందర్భములోని యీ క్రింది శ్లోకము మాత్రము లక్ష్మణుని వీరావేశము సూచించుచుఁ జక్కఁగా నున్నది.

"పితా యం రేతోధా స్తవ తరణి రస్మత్కులగురు,
ర్మను ర్వైవమాత్రేయ స్త దపి సహజం మిత్ర మసి నః,
అథాపి జ్ఞాతేయం శిథిలయసి కాపేయతరళ,
శ్శరా స్తన్మే వాలిక్షతజరసలోలాః ప్రతిభువః,

ఐనను, సీతారామపాత్ర పోషణమునఁ జాతుర్యము జూపిన యీ నాటకము విద్వద్రంజకమై వెలయుచున్న దనుట వాస్తవము.

కాశ్మీరీయుఁడును, అవంతివర్మ యాస్థానములోనివాఁడు నగు శివస్వామి నాఁటి కానాటక ప్రకరణము లనేకములు రచియించినవాఁడని వినవచ్చును గాని, అందొకటియుఁ గనఁబడదు మాయురాజు దాత్తరాఘవము నిర్మించినట్లు ధనికుని మాటవల్లఁ దెలియును గాని, అదియు మాయమైనది దశరూపకవాఖ్యలో ధనికుఁడు పేర్కొన్న ఛలితరామముఁ పాండవానందము త్రిపురదాహడిమము మొదలైనవి ప్రచ్ఛన్నములైనవి. సముద్రమంథన సమవాకారమును భరతాచార్యుఁడు పేర్కొనెను గాని, దానిని భాసకాళిదాసాదులే యెఱుఁగరు. ఇట్లు ప్రాచీనములైన రూపకము లెన్ని కాలగర్భమున నణఁగిపోయినవో యూహింప శక్యము కాదు. ఎట్లు

యినను మురారిమాటనుబట్టి యతనికిఁ బూర్వ మెన్నో రామనాటకము లుదయించినవని మాత్ర మూహింపవచ్చును. తరువాత లెక్కకువచ్చునవి—

రాజశేఖరుని రూపకములు. మాధవాచార్యుని శంకరవిజయమున నాటకత్రయకర్తయని ప్రశంసింపఁబడిన రాజశేఖరుఁ డితనికంటె వేఱు. అతఁడు కేరళ రాజు. మనరాజశేఖరుఁడు కావ్యమీమాంసాదికర్తయై ప్రసిద్ధి గన్నవాఁడు. ఇతని కాలమింతకు మున్నే తెలిసికొనియున్నాము.

అవంతివర్మ రాజునకు సమకాలికులగు నానందవర్ధన రత్నాకరులను స్తుతించి నట్లు కనఁబడుటచేత[1] వారి కితఁడు పరుఁడు. క్రీ ౯౫౦ ప్రాంతమందలి జైన సోమదేవుఁడితనిని స్తుతించెను గావున నతని కితఁడు పూర్వుఁడు. బాలరామాయణాదులలోని ప్రస్తావనలవల్ల నితఁడు యాయావరవంశీయుఁడు సురానందుని సంతతి వాఁడు అకాలజలదకవిమునిమనుమని కొడుకు శీలవతీదుర్దుకుల (దుహిక) పుత్రుఁడు రఘుకులచూడామణియగు మహేంద్రపాలుని గురువుననియు, ఇతని పూర్వపురుషుఁడగు సురానందుని నాఁడితని వంశమువారు చేదిదేశవాసు లనియు, అకాలజలదునినాఁడు మహారాష్ట్రదేశవాసు లనియుఁ దెలియుచున్నది. కాని, బిల్హణకవి కాశ్మీరము విడిచి కర్ణాటదేశము చేరినట్లే యితఁడు స్వదేశము వదలి కాన్యకుబ్జము చేరినవాఁడు. కర్పూరమంజర్యాది ప్రస్తావనలలో "మహేంద్రపాలస్య గురుః-నిర్భయరాజస్య తథోపాధ్యాయః" అనుచు నిర్భయ రాజను మఱియొక పేరుగల మహేంద్రపాలునికిఁ దాను గురువైనట్లు వర్ణించుకొని యున్నాఁడు. ఆ కాలమందలి రాజగురువులు బ్రాహ్మణులగుటచే నితఁడు బ్రాహ్మణుఁడే యనఁదగును. చాఉహాణకుల మందలి కన్యయైన యవంతి సుందరి తన భార్యయనీ వర్ణించుకొనుటచే క్షత్రియుఁడనరాదు. అనులోమవివాహ విధినిబట్టి యితఁడామెను బెండ్లాడి యుండును ఆ కాలమందాయాచార మున్నది. ఈచాఉహాణశబ్దమే చాహువాన-చాహమాన-రూపముల వాడుక కెక్కినది. ఇదే చౌహాణయైనట్లు కనఁబడుచున్నది. హమ్మీరనరపతి మొదలగు కొందఱు చౌహాణరాజులుగా వర్ణింపఁబడియున్నారు.

ఇతఁడు కర్పూరమంజరిలోఁ దనకు నామాంతరముగా రజనీవల్లభ శిఖండ శబ్దమును ప్రయోగించుకొన్నాఁడు.

---

1. ఆనందవర్ధనః కస్య నాసీదానందవర్ధనః—ఇతీవ సకృతో ధాత్రాకవిరత్నాకరోఽపరః. సూక్తిముక్తావళీ సుభాషితహారావళులలో రాజశేఖరునివిగా నున్నవి.

బాలరామాయణ ప్రస్తావనలోని 'విద్ధినష్షట్ప్రబంధాన్' అను మాటను బట్టి యితఁడాఱుప్రబంధములు రచియించినట్లు తెలియును. కర్పూరమంజరి విద్ధ సాలభంజిక బాలరామాయణము బాలభారతము (ప్రచండపాండవము) ఇవి ప్రసిద్ధములు. కావ్యమీమాంస ప్రబంధములలోఁ జేర దన్నచో నిక రెండుండ వలెను. ఆపర్టుపండితుఁ డితని సవ్యాఖ్యలిఖితసట్టక మొకటి సంపాదించెనని విని కిడి అది నిజమైతే, సుభాషితావళ్యాదులలో రాజశేఖరకృతములుగాఁ గన వచ్చెడి కవిప్రశంసాపరములై బహుశ్లోకములవల్ల నితఁడు కవి విమర్శమను నొక గ్రంథము రచియించెననెడి ప్రతీతి విశ్వసనీయ మగును. ఇతఁడు బాల రామాయణ మున భవభూతి భర్తృమేంఠ శంకరవర్మ తరల కవిరాజులను, కర్పూరమంజ రిలో మృగాంకలేఖాకథ రచియించిన యపరాజితకవిని హాలహరిచంద్ర నందిచంద్ర కోటిస కవులను పేర్కొనియున్నాఁడు.

ఇతని రూపకములలో, కర్పూరమంజరి మొదటిది. ఇది ప్రాకృతమున రచి యింపఁబడినసట్టకము. ప్రవేశకవిష్కంభములు లేక. అంకములకు బదులు నాలుగు జవనికాంతరములు కలది సట్టక మనఁబడును. ఇది యితవి భార్య సంతో షమునకు రచియింపఁబడినదని యీ క్రింది ప్రస్తావనా పద్యము తెల్పును.

"చాహువానకులమౌళిమాలికా, రాజశేఖరకవీంద్రగేహినీ,
భర్తుః కృతి మవంతిసుందరీ సాప్రయోజయితు మేత దిచ్ఛతి"

సంస్కృతవాక్కులు పురుషులవంటివి, కఠినములు. ప్రాకృత వాక్కులు సుకుమారములు స్త్రీలవంటివి, అని యితని యభిప్రాయము. శృంగార ప్రధానమైన యీరూపకమున, చండపాలుఁ డనురాజు, వినోదార్థముగా భైరవానందుఁడు మంత్రసిద్ధిబలమునఁ దనయింటికి రప్పించిన తన పట్టమహిషి పిన తల్లి కూతురును, కుంతలరాజపుత్రియునైన కర్పూరమంజరిని బెండ్లాడుట వర్ణింపఁ బడినది. దేశభాషలో వ్రాయబడిన రూపకముల కిదే మొదలు. దీనికిఁ బూర్వము కేవలప్రాకృతమున రచియింపఁబడిన రూపకము కనఁబడదు. రూపకము సర్వ సాధారణముగా రంజకము కావలెనన్న యూహ కిది తార్కాణము - బాలరామా యణము పదంకముల మహానాటకము. ఇందు రామాయణకథ యంతయు సంగ్రహ ముగా వర్ణింపబడినది - బాలభారతము కూడ నిట్లే మహానాటకమై భారత కథ యంతయు సంగ్రహించినట్లు తోఁచుచునుగాని, రెండంకముల గ్రంథము మాత్రమే సజీవమై యున్నది. మొదటి యంకములో ద్రౌపదీ స్వయంవరము,

అర్జునుడు రాధావేధమను లక్ష్యము గొట్టి పందెము గెలుచుట ; రెండవదానిలో మాయ జూదము, అవమానితులైన పాండవులు ద్రౌపదితో నడవికిఁ బోవుట, అను విషయములు వర్ణింపఁబడినవి. విద్ధసాలభంజిక నాలుగంకములనాటిక. ఇందు నాయకుఁడు కేరలక్షితీశుఁడైన విద్యాధరమల్లదేవుఁడు. నాయిక లాటరాజైన చంద్రవర్మకూఁతు రగుమృగాంకావళి. వీరిపరిణయ మిందు చక్కఁగా వర్ణింపఁబడినది.

రాజశేఖరుని కవిత్వము మృదులము రసవంతము. ఇందు కితఁడు వర్ణించుకొన్న విద్ధసాలభంజికలోనిమాటలే చాలును.

శ్రోతుం శ్రోత్రరసాయనం రచయితుం వాచ స్సతాం సమ్మతా,
వ్యుత్పత్తిం పరమా మవాప్తు మవధిం లబ్ధుం రసస్రోతసః,
భోక్తుం స్వాదుఫలం చ జీవితతరో ర్యద్యస్తి తే కౌతుకం.
తద్భ్రాతః శృణు రాజశేఖరకవే స్సూక్తీ స్సుధాస్యన్దినీః.

రాజశేఖరుఁడు మిక్కిలి శృంగారప్రియుఁ డని, యితరకవులవలెఁ గాక యితఁడు మన్మథుని వామలోచనలను మంగళాచరణపద్యములందు వర్ణించుటయే తెలుపును.

"కులగురు రబలానాం కేళిదీక్షాప్రదానే,
పరమసుహృ దనఙ్గో రోహిణీవల్లభస్య,
అపి కుసుమపృషత్కై ర్దేవదేవస్య జేతా,
జయతి సురతలీలా నాటికాసూత్రధారః"

"దృశాదగ్ధం మనసిజం జీవయన్తి దృశైవ యాః,
విరూపాక్షస్య జయినీ స్తాః స్తువే వామలోచనాః"

కర్పూరమంజరి ప్రాకృతములో నుండుటచే నిపుడు దానికి వ్యాప్తి తగ్గినది గాని, అదియుఁ నిదియు గూడ రత్నావళీ ప్రియదర్శికలవలె సహృదయ రంజకము లనుట నిర్వివాదము. రసభావ వస్తు వర్ణనములందు రాజశేఖరుఁడు స్వతంత్రుఁడు. స్వకాలమున ఖ్యాతి గాంచిన కొందఱు కవులలో నితఁడొకఁడు. ఇతఁడు, భీమటకవి యైదు నాటకములు నిర్మించెనని వర్ణించినట్లుగా సుభాషిత ముక్తావళిలో నొక శ్లోకము కనబఁబడుచున్నది.

"కాలంజనపతి శ్చక్రే భీమటః పంచనాటకీమ్,
ప్రాప ప్రబన్ధరాజత్వం తేషు స్వప్నదశాననమ్"

ప్రయాగనగరమునకు వాయవ్య భాగమునఁ బన్నెండామడల దూరమందున్న కాలంజనగిరి నామముతోడి దేశము పాలించిన భీమటుఁ డను రాజకవి నిర్మించిన యైదు నాటకములలో స్వప్నదశానన మనునది యుత్తమమని దీనివల్లఁ దెలియుచున్నది. కాని, అదియును గనరాదు. ఈ భీమటుఁ డితనికిఁ బూర్వుఁడో సమకాలికుఁడో తెలియదు. కాని, ఆ స్వప్న దశాననము స్వప్న వాసవదత్త ననుసరించినదని పేరునుబట్టి చెప్పవచ్చును.

రాజశేఖరునికి సమకాలికుఁడైన యార్యక్షేమీశ్వరుఁడు నైషధానందము చండకౌశికము నను రెండు నాటకములు రచియించెను. కాని, మొదటిది యలభ్యము.[1] ఐదంకముల చండకౌశికము ప్రసిద్ధమైయున్నది. ఇందలి కథ విశ్వామిత్రునికి హరిశ్చంద్రునికి సంబంధించినది. ఈ నాటకము మహీపాలదేవుని కాలమున రచియింపఁబడినదని యిందలి ప్రస్తావనా శ్లోకము తెలుపుచున్నది.

"య స్సంశ్రిత్య ప్రకృతిగహనా మార్యచాణక్యనీతిం,
జిత్వా నందాన్ కుసుమనగరం చంద్రగుప్తో జిగాయ
కర్ణాటత్వం ధ్రువ ముపగతా నద్య తా నేవ హన్తుం,
దోర్దండాఢ్య స్స పున రభవ చ్ఛ్రీమహీపాలదేవః"

ఈ మహీపాలదేవుఁడు రాజశేఖరుఁడు వర్ణించిన మహేంద్రపాలుని కుమారుఁడే. క్రీ. ౮౪౩ లో ఘూర్జరరాజై పిదపఁ గాన్యకుబ్జము గెలిచి యది రాజధానిగా రాజ్యమేలిన ప్రథమభోజుఁ డితని పితామహుఁడు. ఇతని తండ్రియైన మహేంద్రపాలుఁడు ద్వితీయభోజుఁ డనఁబడెడివాఁడు. ఈ మహీపాలదేవుఁడు క్రీ. ౯౧౬ లో రాష్ట్రకూట వంశమువాఁడును, కర్ణాటరాజ్య పాలకుఁడునైన ధ్రువునితోఁ బోరాడి ఘూర్జరరాజ్యమునఁ గొంతభాగము పోఁగొట్టుకొని, తరువాత మరల నతనిమీఁద దండెత్తఁ గోరునపు డీ నాటకము పుట్టియుండునని పై శ్లోకమువలనఁ దెలియవచ్చును.

విజయ ప్రకోష్ఠ పండితుని మునిమనుమఁడైన యీ కవి భారతములోని హరిశ్చంద్రకథనే తీసుకొని యించుక మార్చి, ఉగ్రకోపుఁడైన కౌశికుని పేర దీనికిఁ

---

[1] చూ. పేటర్సను రిపోర్టులు III 340.

ఱండకౌశిక మను పేరుపెట్టెను. హరిశ్చంద్రుని సత్యపరిపాలనము ప్రధాన విషయము. ఇందలి వర్ణన లతి సరసములు. కవితాశైలి మిక్కిలి సరళము. హరిశ్చంద్రుని సత్య ధైర్యములను దెల్పు ధర్మవచన మిట్లున్నది.

"సుఖంవా దుఃఖవా కిమివహి జగ త్యస్తి నియతం,
వివేకప్రధ్వంసా ద్భవతి సుఖదుఃఖవ్యతికరః,
మనోవృత్తిః పుంసాం జగతి జయినీ కాపి మహతాం,
యయా దుఃఖం దుఃఖం సుఖ మపి సుఖం వా న భవతి"

పూర్వోక్తుడైన కులశేఖరవర్మ రచియించిన తపతీసంవరణ మాఱంకముల నాటకము. భారతాంతర్గతమైన యందలికథ సుప్రసిద్ధము. ప్రస్తావననుబట్టి యీ రాజు కేరళదేశము పాలించినవాఁడనియు మహోదయపురమున నివసించిన వాఁడనియుఁ దెలియుచున్నది. ఈ నాటక మందితని యాశ్చర్యమంజరీకథ ప్రశంసింపఁబడినది. ఇఁక మతవిషయక రూపకములలోఁ బ్రసిద్ధి కెక్కినది —

ప్రబోధచంద్రోదయము. అద్వైతమత మందఱికి సుబోధ మగునట్లు దృశ్యకావ్యముగా రచియించిన దీనికర్త కృష్ణమిశ్రుఁడు, ఇతనికాలము సరిగఁ దెలియరాదు గాని, క్షేమేంద్రుని వఱకుఁ గల యాలంకారికులలో నొకఁడును గూడ సుప్రసిద్ధమైన యీ నాటకమందలి శ్లోకమొకటియు నుదాహరింపక పోవుటనుబట్టి యితఁడు క్రీ. ౧౧౦౦ ప్రాంతమువాఁడై యుండునని యూహింపబడుచున్నది. ఇతఁడు గోపాలమంత్రి కానందసంధాయకముగా దీనిని నిర్మించినట్లును, అతఁడు తనమిత్రుఁడును, చంద్రవంశపురాజునగు కీర్తివర్మమూర్ధాభిషేక కాలమందు దీనిని ప్రయోగింపఁజేసినట్లును దెలియును.[1] దీనికి వ్యాఖ్యానము వ్రాసిన ఘనశ్యాముఁడు "చేదిపతియైన కర్ణరాజు నోడించి మరల నతనిరాజ్యమునకుఁ బట్టము గట్టిన గోపాలమంత్రి పరశురామునివంటి విప్రవీరుఁడు" అని తెలిపియున్నాఁడు.

ఇది యాఱంకముల నాటకము. ఇందు మతివివేకులు కథానాయికానాయకులు, ప్రబోధోదయము ఫలము. ఇందలిషడ్వర్గనిరసనము శమదమాదిషట్కసంపత్ప్రశంస యెక్కువగా విశదీకరింపఁబడినవి. బౌద్ధకాపాలికాది మతఖండనము గావింపఁబడినది. కవిత్వధార నిరర్గళము. రసోదంచితము. ఇందుకీ క్రింది ప్రబోధోదయవచన మొక్కటే చాలును.

---

1. కీర్తివర్మ క్రీ. ౧౦౭౫ లో నున్నవాఁడని దేశచరిత్ర.

"కిం వా ప్తం కి ముపోహితం కి ముదితం కిం వా సముత్సారితం,
స్యూతం కిన్ను విలాయితం ను కి మిదం కిం చిన్న వా కించన,
యస్మి న్నభ్యుదితే వితర్క-పదవీం నైవం సమారోహతి,
త్రైలోక్యం సహజప్రకాశదళితం సోఽహం ప్రబోధోదయః"

దీని ననుకరించినవానిలో వేంకటనాధవేదాన్త దేశికాచార్యుని సంకల్పసూర్యోదయము కొంత ప్రసిద్ధి గాంచినది. ఇది విశిష్టాద్వైతమత ప్రశంసాపరము. ఇందు పంచవిధమైన శారీరకశాస్త్రార్థము విశదీకరింపఁబడినది. సంసారాంధకారమున నిద్రించువారిని మేలుకొల్పునది కావునను, భగవన్మాయలో మునిఁగియున్న వారికి విమలదృష్టి నిచ్చునది గావునను, ఇది సంకల్ప సూర్యోదయమైనది. ఇది పదియంకముల ప్రకరణము.

విశ్వామిత్ర గోత్రజుఁడు లక్ష్మీభవస్వామి భట్టసూనుఁడు చోళభూవల్లభాస్థానపండితుఁడు షడ్భాషాసార్వభౌముఁ డభినవ భవభూతి బిరుదాంకితుఁడు నగరత్నఖేట శ్రీనివాసదీక్షితుఁ డద్వైతమత బోధకముగా భావనాపురుషోత్తమ మను నైదంకముల నాటకము రచియించెను. ఇది సర్వవిధముల ప్రబోధచంద్రోదయమును బోలియున్నది.

రామానుజాచార్యుల చెల్లెలి మునిమనుమని కొడుకైన వరదాచార్యుఁడు. రామానుజాచార్యుల జీవితము నతని విశిష్టాద్వైతమత స్థాపనవిశేషములతో వేదాన్త విలాస మనునామాంతరము గల యతిరాజవిజయ మనునాఱంకముల నాటకము నిర్మించెను.

గౌరాంగుఁ డనఁబడు చైతన్యుని ధర్మాచరణము నతనియుపదేశములను బోధించుచు, కవికర్ణపూరకవి చైతన్య చంద్రోదయమను ప్రకరణమును నిర్మించెను. అదియుఁ ప్రబోధచంద్రోదయము ననుసరించినదే, ఈ కవి కపిలేశ్వర దేవ పౌత్రుఁడు పురుషోత్తమ దేవపుత్రుఁడు నీలగిరి ప్రభువైన గణపతిప్రతాపరుద్ర దేవుని కాలములోని వాఁడగుటచే క్రీ. ౧౫౨౦-౧౫౪౦ నడుమ నున్నవాఁడని గ్రంథాంత గద్యాదులవల్ల విదితమగును. సరసశైలీనిబద్ధమైన యిందలి యద్వైతోక్తియిది—

"ధర్మార్థకామేషు పరైవ కుత్సా, లిప్సా న మోక్షస్యతు కర్హిచిన్నః,
ఏభి స్సమస్తై స్తవ దేవలోకై, ర్లోకాంతరే ఒప్యస్తు సదైవవాసః"

న్యాయమతబోధకముగా నృసింహకవియను నొక తార్కికుఁడను మతిపరిణయమను రూపకము రచియించి యున్నాఁడు. ఇందు, పరామర్శపు తికయైన యనుమితి న్యాయరసికుని వరించుటయను విషయము న్యాయశాస్త్ర సిద్ధాంతపురస్సరముగా వర్ణింపఁబడినది.

జాతవేదుఁడను మఱియొకకవి పూర్ణపురుషార్థ చంద్రోదయమను నైదంకముల నాటకము రచించెను ఇందానంద పక్వవల్లీ దశాశ్వులపరిణయము మోక్షపురుషార్థసిద్ధపరముగా వర్ణింపఁబడినది. దశాశ్వుఁడనగా, దశేంద్రియవిశిష్టుఁడైన జీవాత్మయని యర్థము. ఈ నాటకమునందు చార్వాకజైన బౌద్ధకాపాలిక మీమాంసకాదిమత విచారములు ప్రవేశపెట్టఁబడినవి. తుదకు సర్వమతసార మద్వైతమను భావము తేలును. రాజైన దశాశ్వునిమాట యిట్లున్నది.

"ఆనందపక్వవల్లీ సా, నామ్నా ప్రియతమా మమ.
తత్ప్రాప్త్యా పురుషార్థో మే పూర్ణ స్స్యా న్నాత్ర సంశయః"

ఇట్లింకను గనవచ్చు వీనిని విడిచి దేశమున వ్యాపించియున్న మఱికొన్ని రూపకములు చూతము.

ప్రసన్నరాఘవము. రతిమంజరీ చంద్రాలోకములఁ బ్రసిద్ధి గాంచిన జయదేవుఁడు దీనికర్త. వంగదేశీయుఁడైన యితఁడు సుమిత్రామహాదేవుల తనయుఁడు. కౌండిన్య గోత్రుఁడు. ఇతఁడు పండ్రెండవ శతాబ్దిలోనివాఁడని కొందఱందురు. ఈ యుత్తమ నాటకములోని శ్లోక మొకటియు విశ్వనాథకవిరాజు సాహిత్యదర్పణమున లేక పోవుటచే నతని కితఁడు పరుఁడని కొందఱందురు. అర్వాచీన నాటకములలోఁ బ్రఖ్యాతి గాంచినదీని కాంధ్రదేశమునఁ బిల్లమురారియను వాడుకవచ్చినది. దీనిని బట్టి యిది మురారియనర్ఘరాఘవము ననుకరించినదనుట తెల్లము. కవిత్వము పటువై సరసమై హృదయంగమముగా నుండును. ఇందలి శతానంద రామలక్ష్మణ జామదగ్న్యుల సంభాషణము విన నింపై పాత్రోచితముగా నున్నది. ఈ క్రింది శ్లోకమితని కవిత్వ ప్రియత్వమును జాటుచున్నది.

"న బ్రహ్మవిద్యా న చ రాజ్యలక్ష్మీ,
స్తథా యథేయం కవితా కవీనామ్,
లోకోత్తరే పుంసి నివేశ్యమానా,
పుత్రీవ హర్షం హృదయే కరోతి"

దేశమున వ్యాపించియున్న పార్వతీ పరిణయ నాటకము భట్టబాణునిదనెడి ప్రవాదముకూడఁ గలదుగాని, పర్యాలోచన చేయఁగా నిది మనమింతకు మున్ను పెక్కుసార్లు స్మరించిన వామనభట్టబాణునిదేయని తేలినది. ఇది కుమారసంభవ కథ ననుసరించిన యైదంకముల నాటకము.

మహానాటకమను పేరు దేశప్రసిద్ధము. ఈ పేరనొక రూపకమును ముద్రిత మైనది. హనుమంతుఁడు దీనికర్తయగుట హనుమన్నాటకమను వ్యవహారముగల యీ మహనాటకము ముద్రిత నాటకముకంటె వేఱైనను, ముద్రితమైన దానికిని హనుమన్నాటకమనెడి వాడుక కలదు. ఈ నాటకములో నితరుల కృతులలోని శ్లోకములు గూడఁ గనవచ్చును. అందుచే నిది సంకలన రూపకమని తోఁచుచున్నది. అందు కిందలి యీ క్రిందిమాటలు కూడఁ దోడ్పడుచున్నవి.

"ఏష శ్రీలహనూమతా విరచితే శ్రీమన్మహానాటకే,
మిశ్రశ్రీమధుసూదనేన కవినా సందర్భసజ్జీకృతే,"

హనుమంతుఁడు దీనిని రచియించెనఁట. మధుసూదన మిశ్రుఁడు సందర్భోచితముగా సవరించెనఁట. ఇది విశ్వాస్యమా? కావున మధుసూదన మిశ్రుఁడే కొంత రచియించియుఁ గొంత సేకరించియు దీనిని గూర్చెననుట నిజము. ఇందు పదంకములు కలవు. విదేహతనయాలాభము మొదలుగా శ్రీరాముఁడు స్వర్గమున కేగువఱకును గల రామకథా భాగమంతయు సంగ్రహముగా నున్నది. ఇందలి శ్లోకసంఖ్య సుమారేడువందలు. ఇట్టి రూపకము ప్రదర్శనయోగ్యమా? ప్రయోగ సాధ్యమా? ఇందలి సూత్రధారునిమాట లిట్లున్నవి.

"వాల్మీకే రుపదేశతః స్వయ మహో వక్తా హనూమాన్ కవిః
శ్రీరామస్య రఘూద్వహస్య చరితం సౌమ్యా వయం నర్తకాః,
గోష్ఠీ తావ దియం సమస్తసుమనాస్సంఘేన సంవేష్టితా,
త ద్ధీరాః కురుత ప్రమోద మధునా వక్తా స్మి రామాయణమ్"

అచ్చుపడిన మహానాటకములోని నాంది యిట్లున్నది.

"యం శైవా స్సముపాసతే శివ ఇతి బ్రహ్మేతి వేదాన్తినో,
బౌద్ధా బుద్ధ ఇతి ప్రమాణపటవః కర్తేతి నైయాయికాః,
అర్హ న్నిత్యథ జైనశాసనరతాః కర్మేతి మీమాంసకాః,
సోఽయం వో విదధాతు వాంఛితఫలం త్రైలోక్యనాథో హరిః"

అముద్రిత మహానాటక పుస్తకములలోఁ గొన్నిచోట్ల 'మహానాటక సుధానిధి' అనుపేరుగూడఁ గనవచ్చుచున్నది. దీనినిబట్టి పూర్వరామాయణ నాటకములలోని మంచిపద్యము లేరి కూర్చియుఁ గొన్ని కల్పించియు మధుసూదనుఁడే దీనిని గల్పించెననుట సమంజసము.

ఉత్పన్నములైన వివిధ రూపకములు కొన్ని వందలున్నను వానిలో వ్యాప్తికి వచ్చినవి మిక్కిలి తక్కువ. అర్వాచీనములలోఁ బ్రసన్న రాఘవము వంటివి రెండో మూఁడో యుండునేమో! తత్త్వమూహించినయెడ ననర్ఘరాఘవము వఱకు నుదయించిన రూపకములలోఁ గూడ నాట్యకలాచాతుర్యము చూపున వెన్నో యుండవు. అవి మాత్రమే దేశము నలుఁగడఁ వ్యాపించి విద్వజ్జన మనోరంజన ములగుచున్నవనుట పాఠకలోక మెఱుఁగనిది కాదు. గ్రంథరచనము వేఱు కవిత్వము వేఱు. పద్యాత్మకమో గద్యాత్మకమో, గ్రంథము రచించిన వారందఱు కవులుగారు. కవియగువాఁడు వ్రాసిన దంతయుఁ గూడఁ గవిత్వముగాదు. "యే నాస్మి న్నతి విచిత్రకవి పరమ్పరావాహిని సంసారే కాళిదాస ప్రభృతయో ద్విత్రాః పఞ్చషా వా మహాకవయ ఇతి గణ్యన్తే" మహాకవులుగా గణింపఁదగినవారు కాళిదాసాదు లిద్దఱు ముగ్గురో యైదాఱుగురో యుందురని యానందవర్ధనాచార్యుఁడు చెప్పినమాట యెంతయు విమర్శన పూర్వకము సత్యము అట్టి మహాకవుల కావ్యము లలోఁగూడఁ దారతమ్యము లేకపోలేదు. ప్రాచీనరూపక ప్రపంచమంతయుఁ గలయ వెదకినచో, భాసరూపకములలో స్వప్న వాసవదత్త ముందు కనఁబడును. కొంద ఱికిఁ బ్రతిమా విమారకములు గూడఁ గనఁబడవచ్చును. కాళిదాస రూపకములలో శాకుంతలమున కున్న గౌరవము తక్కినవాని కున్నదా? శ్రీహర్ష రూపకములలో నాగానందమే మిన్న. భవభూతి కృతములలో నుత్తర రామచరిత్రయే యుత్త మము. ఈ చెప్పిన వానివలె మనోహరములైనవి మృచ్ఛకటిక ముద్రారాక్షస వేణీసంహారాదు లింక నైదాఱుండును. ఇంతే కదా! ఇవియేకదా లోకమునఁ బఠనపాఠ వ్యవహారమందు ప్రసిద్ధములైనవి! ఇట్లనుటచేఁ దక్కినరూపక సమూహ మంతయు వట్టిదేనా యనవద్దు. వానికిఁ దగినగుణము వానికున్నది. ఇది యాంతర పరీక్ష చేసినప్పటిమాట.

క్రీ. ౧౩-౧౮ శతాబ్దులనడుమ నుత్పన్నములైన రూపకములలో నముద్రిత ములై ప్రాచీనలిఖిత పుస్తకాలయములఁ బడియున్నవి కొన్నివందలు. అవి యన్నియుఁ గూడఁ గొన్నియేండ్లు దేశమున సంచారము చేసినట్లు వ్రాఁతప్రతుల కాలమునుబట్టి యూహింపవచ్చును. ఐన నేమి? సుమారు వంద సంవత్సరములుగా

సారస్వతములోని వివిధజాతిగ్రంథములవలె నవియును నామరూపములులేక యణఁగి యున్నవి. ఇందుకు సంస్కృత భాషాభ్యాసము దేశమున మిక్కిలి సన్నగిల్లుటయు గ్రంథసంతతి మితిమీఱుటయుఁగూడఁ గారణములు. కాని, ఒక చిత్రము. అణఁగున దణఁగిపోవుచుండఁ బుట్టునది పుట్టుచునే వచ్చినది. ఇది కవుల సంస్కృత భాషాభి రుచికి సాక్షి. ఈ కాలమందా యముద్రిత గ్రంథము లచ్చుపడినను జూచువారు లేరని యవి యుపేక్షణీయములా ? కావు. దొరతనమువారు వానిని సంరక్షించుచు రాకపోయిన వాని పేళ్ళుకూడ మనకు దొరకకపోవును. అముద్రిత గ్రంథపట్టికల ధర్మమా యని యిపుడు వందలకొలఁది శాస్త్రకర్తలు కావ్యకర్తలు మనకంటఁ బడుచున్నారు. వారి మాటలు నాలుగైన మననోటఁ బడుచున్నవి. కావున హైంద వార్యుల వివిధ కలాభిజ్ఞానమునకు సాక్షులైన యా గ్రంథము లన్నియు రక్షణీయ ములు ప్రకాశయోగ్యములు నని భాషాభిమాను లుద్యమింతురుగాక. ఇఁక నట్టి వానిలోఁ గ్రొత్తగా ముద్రితములైన కొన్నిటి నవలోకింతము.

బరోడా సంస్థానమువారు ౧౯౧౮ లో రూపకషట్క మచ్చొత్తించిరి. కిరాతార్జునీయ వ్యాయోగము కర్పూర చరితభాణము రుక్మిణీ హరణేహామృగము త్రిపుర దాహడిమము హాస్యచూడామణి ప్రహసనము సముద్ర మథనసమవాకారము, అను నామముల దశరూపక భేదములైన యాఱురూపకములను, అమాత్యవత్సరా జనుకవీంద్రుఁడు నిర్మించెను. ఇతఁడు, కాలంజరాధిపతి పరమర్ది దేవుని రాజ్యకాల మందును, అతని కుమారుఁడైన త్రైలోక్యవర్మదేవుని కాలమునందునుగూడ నున్న ట్లితని రూపకములోని ప్రస్తావనా వాక్యములనుబట్టి తెలియుచున్నది కావున, క్రీ. ౧౧౭౦ ౧౨౩౦ నడుమ నితఁడు జీవించియున్నవాఁ డనవచ్చును. భరతనాట్య శాస్త్ర దశరూపక వ్యాఖ్యలు పేర్కొన్న త్రిపురదాహ సముద్ర మథనములు మృగ్యములు. ఆ పేళ్ళ వెలసిన యివి వేఱని తెలియునది. ఈ రూపకములలోని విషయమును రూపక నామములే తెలుపుచున్నవి. హాస్యచూడామణి తప్పఁ దక్కిన వన్నియుఁ బౌరాణిక కథలనే గ్రహించినవి.

కిరాతార్జునీయమున నీశ్వరుఁడు కిరాత వేషముతోనే కాక, దుర్యోధన వేషముతోఁగూడఁ బోరుట కల్పింపఁబడినది. ఇది త్రైలోక్య వర్మదేవుని యనుమతి నభినయింపఁ బడినదఁట. దీని తరువాత వెలసిన వ్యాయోగములలో వారణాసి ధర్మసూరి నరకాసురవ్యాయోగ మెన్నఁదగినవి. సదాశివకవి ప్రచండ భైరవమును, కాంచన కవికృతమైన ధనంజయ విజయమును గోవింద పండితుని వినతానందమును సజీవములై యున్నవి.

కర్పూరచరిత భాణము చదువుట కింపుగానే కనఁబడుచున్నది. ఇందలి నాయకుఁడు కర్పూరుఁడు. ఇందలి శృంగారము హద్దు దాఁటిలేదు. భాణముల పేరెత్తినంతనే పాఠకులకు వసంతతిలక భాణమును, పంచబాణ విజయమును స్మృతికి వచ్చును. అందుకుఁ దగిన గుణమందు కలదు కావుననే యవి లోకమున నెక్కువగా వ్యాపించినవి. ఇవి పదునేడవ శతాబ్దిలోనివి. రామభద్ర దీక్షితుని శృంగార తిలకము దానికంటె రసవంతముగా గనఁబడుచున్నను బైకిరాలేదు. శృంగార శబ్దము మొదటఁ గల భాణములు పెక్కు కలవు. వానిలో, అభినవ కాళిదాసు శృంగార కోశము, ప్రసిద్ధ నీలకంఠ దీక్షితుని తృతీయ పుత్రుఁడగు గీర్వాణేంద్ర దీక్షితుని శృంగారకోశము, అవధాన సరస్వతి శృంగార జీవనము, నల్లాధ్వరుని శృంగార సర్వస్వము, వేదాంతార్యుని శృంగార సర్వస్వము మొదలైనవి ప్రధానములు. వీనికిఁ బూర్వమై వీనిని మించినది వామనభట్టబాణుని శృంగార భూషణము. ఇది మొన్నమొన్ననే బొంబాయిలో ముద్రితమైనది. తంజావూరు శరభాజీ కాలములోని జగన్నాథకవి రచియించిన యనంగ విజయముగూడ సరసముగానే కనవచ్చును.

వత్సరాజు రుక్మిణీ హరణము తప్ప, ఈహామృగ రూపకమునకు మఱియొక యుదాహరణము కనఁబడదు. ఇది నాలుగంకముల రూపకము. ఇందలి విషయము విఖ్యాతము. ఇందు నాయకుఁడు కృష్ణుఁడు. ప్రతి నాయకుఁడు శిశుపాలుఁడు. రుక్మిణీ కన్యను గృష్ణుఁ డపహరించుట కావ్యఫలము.

డిమరూపకమునకుఁ ద్రిపురదాహ మొకటియే యిప్పటి కుదాహరణము. ఇందలి కథ శివుఁడు త్రిపురాసురులను దహించుట. సమవాకారము లున్నట్లు వినవచ్చునుగాని ముద్రితమైనది వత్సరాజు సముద్ర మథనమే. భరతనాట్య శాస్త్రములోఁ గనవచ్చిన పేళ్ళనుబట్టి యితఁ డీ డిమసమ వాకారములు నిర్మించి యుండును. ఇఁక నితని హాస్య చూడామణివంటి ప్రహసనములా, అనేకములు.

కాళిదాసుపేర నొక ప్రహసన మచ్చుపడి యున్నది. దానివలెనే జ్యోతిరీశ్వరుని ధూర్తసమాగమము, వేంకటేశ్వరకవి భానుప్రబంధము, అరుణగిరి నాథుని యోగానందము, శంఖధరునిలటకమేళకము, వాసుదేవ కవీంద్రుని సుభగానందము మొదలైనవియు హాస్యరస ప్రధానములై కనవచ్చుచున్నవి. ఇట్టివానిలో ఘనశ్యాముని చండానురంజనము గణింపఁదగినది. ఇతనిని గూర్చియు నితని కవిత్వమును గూర్చియు వెనుకఁ బెక్కుచోట్లఁ దెలిసికొనియున్నాము. అర్వాచీన స్వతంత్ర కవులలో నితఁడు లెక్కింపఁ దగినవాఁడు. ఈ ప్రహసనము కడపట నితఁ డిట్లు చెప్పుకొనియున్నాఁడు.

"పటుషడ్భాషాకావ్యం నాటకభాణౌ చ సట్టకం చంపూః,
అన్యాపదేశ శతకం రచితం యే నాఖ ఖేలేన"

ఈ శ్లోకమే యితనిడమరుకము చివరఁగూడ నున్నది. డమరుక మనునది విచిత్రమైన యొకరూపకము. ఇందలి ప్రకరణము లలంకారము లనఁబడును. ఇందు పదియలంకారములు కలవు. అవి, రాజానురంజన కవిదూషణ సుకవి సంజీవన కుకవిసంతాపన అబోధాకర శాబ్దికభంజన పండితఖండన జాతిసంతర్జన ప్రభువర్ణన అఖండానందనామములు కలవి. సూత్రధారపారిపార్శ్వికులు ప్రస్తావన జరిపిన పిదప, కలహంస కలకంఠులను పాత్రములు ప్రవేశించి కథ యారంభింతురు దీనిలో సూత్రధారోక్తిగాఁ గవివర్ణన మిట్లున్నది.

"సరస్వతీ ఘనశ్యామో ఘనశ్యామ స్సరస్వతీ,
ఇత్యేవ యం ప్రతి ప్రాయః కింవదంతీ ప్రవర్తతే"

ఇట్లు తక్కిన రూపకభేదములు కనవచ్చును గాని, వీథి అంకము అనెడి భేదములకు మాత్ర ముదాహరణము కనరాదు. ఇఁక వీని నిట్లుంచి ప్రసక్తమైన యర్వాచీననాటకాదివిషయమెత్తు కొందము. నాటకములు లెక్క లేనన్ని పుట్టినవి. భోజరాజుకాలమునఁ గూడ దేశమున రూపక ప్రదర్శనాదారము గనరాక పోయినను, పాఠ్యకావ్యములవలె దృశ్యకావ్యములు కూడఁ బుట్టుచువే వచ్చినవి. వానినెల్ల నిందు పేర్కొనఁ జోటులేదు. అందు కొన్నిటిని మాత్రము గ్రహింతము.

రామభద్రదీక్షితుని యేడంకముల జానకీపరిణయము పఠనపాఠముల వ్యాప్తి గాంచినది. సీతారామవివాహ మిందు వర్ణితము. ఇతఁడు ప్రస్తావనలో వ్రాసికొన్న యీ క్రింది పద్యమునుబట్టి యితనివృత్త మించుక తెలియవచ్చును.

"యస్య స్తౌతి మతిం మనీషిసదసి శ్రీనీలకంఠాధ్వరీ
కోండజ్యౌతిషికశ్చ యస్య కురుతే సమ్మాన మార్యై స్సమమ్"
యత్రానుగ్రహదృష్టి మర్పయతి చ శ్రీబాలకృష్ణో గురుః
సోఽయం దీవ్యతి చొక్కనాథమఖినా మక్రీతదాసః కవిః"

వేంకటాధ్వరి ప్రద్యుమ్నానంద నాటకమును, శఠకోపస్వామి వాసంతికాపరిణయమును ముద్రితములై యించుక వ్యాప్తికి వచ్చినవి కాని యచ్చుపడని కారణమున వీనివలె హృద్యములైనను, నృసింహసూరి ద్రౌపదీపరిణము చక్రవర్తి

శఠకోపాచార్యుని భైమీపరిణయము కవితార్కికసింహుని రుక్మిణీపరిణయము వీరరాఘవకవి వల్లీపరిణయము మొదలైన బహురూపము లణఁగియున్నవి. గుహ వంశవభస్తలైక సింహుఁడైన గౌడేంద్రరాజు నాస్థానమున నమాత్యకవి పండిత గౌరవము గాంచిన శ్రీహర్షనామకుని పుత్త్రుఁడైన రామచంద్రకవి యయాతి చరిత్రము నైందవానందమను పేర నాటకముగా నిర్మించెను. ప్రతాపసింహుఁడను తంజావూరు పాలకుని పుత్త్రుఁడైన తులజమహారాజు నాస్థానములోని రామచంద్ర శేఖరకవి, ౧౭౬౫-౧౭౮౭ నడుమ, కలావతీనందకమను నేడంకముల నాటకము రచియించెను. చొక్కనాథుఁడు కాంతిమతీపరిణయమను నైదంకముల నాటకము నిర్మించెను. ఇందలివిషయము శాహరాజు కాంతిమతిని బెండ్లాడుట, ఘన శ్యాముఁడు కార్తికేయుని వృత్తాంతము కుమారవిజయమను నైదంకముల నాటక ముగా రచియించెను. అప్పయదీక్షితుల తమ్ముని పౌత్త్రుఁడును నీలకంఠదీక్షితుని సోదరుఁడునైన అతిరాత్రయాజి శ్రీరామపుత్త్రుఁడైన కుశుఁడు కుముద్వతిని బరి ణయమగుట కుశకుముద్వతీయమను పేర నైదంకముల నాటకముగా నిర్మించెను. కృష్ణకవి కంసవధ నాటకమును, భోసల శాహరాజు చంద్రశేఖర విలాసమును, రచియించిరి తంజావూరు రాజుల కాలమందు వెలసిన విట్టి వింకను గలవు. ఐననేమి? వీనిలో ననేకములు పాఠకలోక మెఱుఁగదు.

భాస శ్రీహర్షరాజశేఖరుల నాటికల ననుకరించి యర్వాచీను లనేకులు నాటికలు రచియించిరి. వానిలో రాజచూడామణి దీక్షితుని కమలినీ కలహంసము వ్యాప్తి గాంచినది. కేరళీయుఁడును సంగమగ్రామ (కూడలూరు) వంశీయుఁడును నీలకంఠ పుత్త్రుఁడునగు నీలకంఠకవి రచియించిన యింకొక కమలినీకలహంసము కలదు. అదియు, పూర్ణసరస్వతి నిర్మించిన కమలినీ రాజహంసము, రుద్రదేవుని యుషా రాగోదయము నారాయణసూరి కమలా కంఠీరవము మొదలైన నాటికలును వ్యాపించలేదు.

అర్వాచీన ప్రకరణములలో, ఉద్దండకవి మల్లికామారుతము ఖ్యాతి గాంచినది. మలబారు దేశీయుఁడైన యీ కవి పదునాఱవ శతాబ్దిలోనివాఁడు మహాదేవకవి నిర్మించిన యద్భుతదర్పణము రామకథాశ్రయమై రాజశేఖరుని బాల రామాయణ మును బోలియున్నది. క్రీ పంద్రెండవ శతాబ్ది కడపట జైనకవులలో, ప్రసిద్ధ హేమ చంద్రునిశిష్యుఁడైన రామచంద్రకవి. కౌముదీమిత్రానందమను కల్పితవృత్త మైన ప్రకరణమును. ఆ కాలమందే జయభద్రసూరి శిష్యుఁడైన రామభద్రముని ప్రబుద్ధరౌహిణీయమను ప్రకరణమును రచియించినట్లు తెలియుచున్నది. ఇంకను

గొన్ని ప్రకరణములు కలవేమో కాని మాలతీమాధవ మృచ్ఛకటికములవలె సహృదయ రంజకములైనవి కనరావు.

సట్టకము లెక్కువగా నుదయించినట్లు కనఁబడదు. కర్పూరమంజరి ననుకరించి ఘనశ్యాముఁ డానంద సుందరియను నాలుగు యవనికల సట్టకము నిర్మించెను. ఇది యముద్రితము. విశ్వేశ్వరకవి శృంగార మంజరీ సట్టకము నిర్మించినట్లు తెలియుచున్నది గాని యది నాకు లభింపలేదు.

ప్రతాపరుద్ర మహారాజున కానందము కలుగఁ బ్రదర్శించుటకై విశ్వనాథ కవి భీముఁడు ద్రౌపదికై సౌగంధిక పుష్పము తెచ్చుట యను కథను సౌగంధికాపహరణ ప్రేక్షణకమనెడి రూపకముగా నిర్మించినట్లు దాని ప్రస్తావనవల్లఁ దెలియుచున్నది. ఇతఁడు విద్యానాథుని సమకాలికుఁడని తోఁచుచున్నది. ఇందలి సూత్రధారుని మాటలివి —

"రాజ్ఞా ప్రతాపరుద్రేణ సంభావితై...స్సభా సద్భి రాహూయ సబహుమాన మాదిష్టోఽస్మి, విచిన్త్య —

''విశ్వనాథ ఇతి ఖ్యాతః కవి రస్తి యదుక్తయః,
అకాంక్షిత మనుక్తంచ విదుషాం కర్ణభూషణమ్''

కాంచీపురవాసుఁ డర్వాచీనుఁడునైన లోకనాథభట్టు కృష్ణాభ్యుదయ మను నొక ప్రేక్షణకము రచియించెను. అది హస్తిగిరినాథుని వార్షిక యాత్రోత్సవమునఁ బ్రదర్శింపఁబడుటకు రచియించినదఁట. ఇట్టిమాట యర్వాచీన భాణములం దంతటఁ గనవచ్చును. ఈ కవి, కవిశేఖర బిరుదుఁడైన వరదార్యుని పుత్త్రుఁడు. శ్రీకృష్ణుని జనన శైశవాదిక వృత్తాంతము వర్ణింపఁబడినది.

ఇట్లనేక పాఠ్యదృశ్యకావ్యము లచ్చుపడక పోయినను, పుస్తక భాండాగారముల సజీవములై కొందఱికైనఁ గనబడుచున్నందుకు సంతోషించవలసినదే కాని, కొన్ని పూర్వకావ్యములు నామమాత్రావశిష్టము లైనందుకు మాత్రము విషాదపడవలసియున్నది. అట్టివానిలోఁ బూర్వకవులు స్తుతించినవి కొన్ని—

రాజశేఖరుఁడు ప్రశంసించినట్లు సూక్తిముక్తావళ్యాదులలోఁ గనఁబడు శ్లోకములఁనుబట్టి తెలియు విషయము.[1]

1. ఈ శ్లోకములు 1917 లో, నిర్ణయసాగర ముద్రాలయమున ముద్రింపఁబడిన కర్పూరమంజరీ పీఠికలోఁ గూర్పఁబడినవి.

"జానకీహరణం కర్తుం రఘువంశే స్థితే సతి,
కవిః కుమారదాసశ్చ రావణశ్చ యది క్షమః"

రఘువంశ ముండగా జానకీహరణము గావించుటకు రావణుఁడు సమర్థుఁడు కుమారదాసుఁడు సమర్థుఁడన్న దీని యర్థమునుబట్టి కాళిదాసు రఘువంశ కావ్యమునకుఁ బిదపఁ గుమారదాసుని జానకీహరణ కావ్యము పుట్టినదని తెలియుచున్నది. ఇందలి పెక్కు శ్లోకముల నుజ్జ్వలదత్తుఁ డుణాది సూత్రవృత్తియం దుదాహరించి యున్నాఁడు. క్షేమేంద్రుఁ డౌచిత్య విచార చర్చలో నుపసర్గౌచిత్యమునకు వ్యతిరేకోదాహరణముగా 'నతు కుమారదాసస్య' అనుచు నీ శ్లోక ముదాహరించెను.

"అయి విజహీహి దృఢోపగూహనం, త్యజ నవసంగమ భీరువల్లభమ్,
అరుణకరోద్గమ ఏష వర్తతే, వరతను సంప్రవదన్తి కుక్కుటాః"

వ్యాకరణ మహాభాష్యములోఁ బై శ్లోకము కడపటిపాద ముదాహరింపఁబడి యున్నది.[1] దానినిబట్టి పతంజలికి మున్నె జానకీహరణ ముదయించినదని కొందఱు తలంతురు. కాని, యది సరికాదు. పై శ్లోకములోని రఘువంశ శబ్దమునకుఁ గుమారదాస పక్షమున రఘువంశ కావ్యమని యర్థము. అది కాళిదాసు దనుట స్పష్టము. కావున నితఁడు కాళిదాసునకుఁ దరుఁడే. ఐతే మహాభాష్యములోనున్న యీ పాదము మాటయేమి? జానకీహరణ కావ్యము పుట్టిన తరువాత నిందలి యీ పాదము నర్వాచీను లెవరేని మహాభాష్య వ్యాఖ్యలోఁ జేర్చియుందురు. ఇది పతంజలిదైతే దీక్షితాదు లా మాట తెల్పరా?

రాజశేఖరుని వృద్ధ ప్రపితామహుఁ డకాలజలద పండితుఁడు వచన చంద్రికాది గ్రంథములు రచియించెనఁట. కాదంబరీ రాముఁ డతని శ్లోకములు తనవిగాఁ జూపి గొప్ప నాటక కవి యయ్యెనఁట.

"అకాలజలదశ్లోకైశ్చిత్ర మాత్మకృతైరివ,
జాతః కాదమ్బరీరామో, నాటకే ప్రవరః కవిః"

ప్రద్యుమ్నుఁడను కవి యొక నాటకము నిర్మించెనని చెప్పుదురుగాని దాని పేరుగూడఁ దెలియకున్నది.

---

1. వ్యక్తవాచాం సముచ్చారణే (1-3-48) ఇతి సూత్రస్య వ్యాఖ్యాయామ్.

"ప్రద్యుమ్నా న్నాపర స్యేహ నాటకే పటవో గిరః,
ప్రద్యుమ్నా న్నాపర స్యేహ పౌష్పా అపి శరాః ఖరాః"

త్రిలోచనుఁ డనుకవి పార్థవిజయమును, కులశేఖరవర్మ ఆశ్చర్యమంజరియు నిర్మించిన ట్లివి చెప్పుచున్నవి.

"క ర్తుం త్రిలోచనా దన్యః కః పార్థ విజయం క్షమః"
"కులశేఖరవర్మాఖ్య శ్చకా రాశ్చర్యమంజరీమ్"

కాళిదాసు తరువాత వైదర్భవాక్కులఁ గవిత చెప్పినదానను నేనే యని కర్ణాటరాజపత్నియగు విజయాంకాదేవి చెప్పిన ట్లీ క్రింది శ్లోకమున నున్నది.

"సరస్వతీ కర్ణాటీ విజయాంకా జయత్యసౌ,
యా వైదర్భగిరాం వాసః కాళిదాసా దన న్తరమ్"

గద్యపద్యరచనయం దీమె సమర్థురాలైనట్లు చెప్పుకొన్న యీ క్రింది శ్లోకము చాటువుగా వినవచ్చును.

"ఏకోఽభూన్నలినా తతశ్చ పులినా ద్వల్మీకత శ్చాపర,
స్తే సర్వే కవయో భవన్తి గురవ స్తేభ్యో నమస్కుర్మహే,
అర్వాఞ్చో యది గద్యపద్యరచనై శ్చేత శ్చమత్కుర్వతే,
తేషాం మూర్ధ్ని దదామి వామచరణం కర్ణాటరాజప్రియా"

ఇంత సమర్థురాలైన రాజస్త్రీ కృతులుగూడఁ గలలోనివా ర్తలైనవి. ఇంక నిట్లే యెందఱి కృతులపేళ్ళో యందందు కనిపించును.

ఇది, శృంగారరసవిమర్శన మహాభారతవిమర్శ నాదికృతికర్త యగు
మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రి నిర్మించిన
లౌకిక వాఙ్మయ చరిత్రయందు
అ ష్ట మా ధ్యా య ము

నవమాధ్యాయము

కోశాదులు

నిఘంటువులు

ఇవి, అర్థములను స్పష్టపఱుచునవగుట నిఘంటువులనియు, శబ్దార్థసంగ్రహము లగుటఁ గోశము లనియుఁ జెప్పఁబడుచున్నవి[1] సారస్వతమున నిఘంటు శబ్దము సనాతనము, వైదిక నిఘంటివులు నిరుక్తము లనఁబడినవి. యాస్కుని నిరుక్తము నైఘంటుక నైగమ దైవత కాండముల విలసిల్లుచు ఋగాదులలోని పర్యాయములను శబ్దములనానార్థములను వ్యుత్పత్తులను దెలుపుచున్నదని ప్రథమ భాగమునఁ జదివియున్నాము[2] వైదికశబ్దరూప తదర్థవిజ్ఞానమునకు నిరుక్తములును ప్రాతిశాఖ్యలు నెట్లుసహాయపడునో, అట్లే లౌకికశబ్దార్థస్వరూప విజ్ఞానమునకు వ్యాకరణములు నిఘంటువులును దోడ్పడును. అందుచేనవి ఛందస్సున కంగము లైనట్లే యివి భాష కంగములై పాఠకులకు శబ్దార్థవిజ్ఞానమున నెక్కువ సహాయము లగుచున్నవనుట స్పష్టము.

ధాత్వర్థమును శబ్దరూపనిష్పత్తిని విశదీకరించిన వ్యాకరణము పుట్టినపిదపనే భాషలో నిఘంటువు పుట్టినది. పాణినికిఁ బూర్వముగాని, అతనికిఁ బిదప రెండు మూఁడు శతాబ్దులలోఁ గాని పుట్టిననిఘంటు వొకటియు వినరాదుగాని, ఆ కాలమున నేదో యొకరూపమున నిఘంటువుండి యుండును. పాణినీయమందలి యుణాదిపాఠ మొకక్రమము ననుసరింపలేదుగాని, యదియొక చిన్నశబ్దకోశ మనవచ్చును. అందలిలింగానుశాసనము మిక్కిలి చిన్నదిగాని, శబ్దములలింగములను విసదీకరించు దానియందు నిఘంటులక్షణములు కొన్ని కలవు. అందుచే లౌకిక భాషలో వెలసి నిఘంటువులకు నిరుక్తకములు నిదియును మార్గదర్శకములైన వనవచ్చును.

క్రీ. పూ. నాలుగైదుశతాబ్దులలో వ్యాడి వరరుచి కాత్యాయనుఁడు భాగురి మొదలగు మహావిద్వాంసులు కొందఱు నిఘంటువులు నిర్మించినట్లు తెలియు

---

1. అర్థాన్నిఘంటయ త్యస్మాన్నిఘంటుః పరికీర్తితః
కోశః తథాశబ్దార్థ సంగ్రహే.

2. చూ. సం. వా. ప్రథ. 282-288 పుటలు.

చున్నది. పురుషోత్తమదేవుని హారావళిలోని యీ క్రింది శ్లోకము, వ్యాడి ఉత్పలిని యను పేరుగల కోశము నిర్మించినట్లు గ్రంథకవి క్రమమునఁ జెప్పుచున్నది.

"శబ్దార్ణవ ఉత్పలినీ సంసారావర్త ఇత్యపి,
కోశా వాచస్పతి వ్యాడి విక్రమాదిత్య నిర్మితాః"

సర్వానందుఁ డమరకోశ వ్యాఖ్యలో "సమాహృత్యాన్యతంత్రాణీ" త్యాది శ్లోకమున కర్థము వ్రాయుచు, త్రికాండము ఉత్పలిని మొదలైనవి నామమాత్ర తంత్రములు, వ్యాడివర రుచ్యాదులు నిర్మించినచో, అవి లింగమాత్ర తంత్రములు, అని చెప్పిన మాటలనుబట్టి[1] వ్యాడి రచియించిన దుత్పలిని కాదని తోఁచుచున్నది. గురుబాల ప్రబోధికాకారుఁ డగు లింగాభట్టు, వరరుచి భాగురి వామనాదులు రచియించిన త్రికాండి ఉత్పలిని మొదలైన గ్రంథములను సంగ్రహించి[2] అని యర్థము వ్రాసెను గాని, దానినిబట్టి వరరుచి త్రికాండిని, భాగురి ఉత్పలిని రచియించిరనుట కవకాశము కనఁబడకున్నది. ఎట్లయిన నితఁడొక కోశము నిర్మించెననుట నిజము.

పైని బేర్కొన్నవరరుచి కాత్యాయనుఁడని త్రిలింగశేషకర్తయైన పురుషోత్తమ దేవుఁడనెను గాని, హర్షవర్ధన వామన సర్వానందాదులు కొందఱు వరరుచి కృతమైన లింగవిశేషవిధి యనఁబడు లింగానుశాసనమునుండి వాక్యము లుదాహరించుటను, క్షీరస్వామి హేమచంద్రాదులు కాత్యుని పేరెత్తి వాక్యము లుదాహరించుటను జూడఁగా. ఈ వరరుచి కాత్యాయన వరరుచికంటె వేఱనితోఁచు చున్నది. పై లింగానుశాసనము ప్రకటించిన జర్మనీ దేశీయుఁడగు ఆట్టోఫ్రాంకు పండితుఁడు, వరరుచి శాకటాయనుఁడు హర్షవర్ధనుఁడను ముగ్గురు మూఁడులింగానుశాసనములు నిర్మించిరని తెలపియున్నాఁడు. కాత్యకోశముపేరు తెలియదు గాని దానినుండి. వామనుఁడు తన కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తిలో—నీ వీశబ్దార్థవిచారణ చేయుచు "నీవీ సంగ్రథనం నార్యా జఘనస్థస్య వాససః" అనెడి నామమాలాప్రతీకమునెత్తుటం బట్టి. యది నామమాలయై యుండునని రామావతార శర్మపండితు లూహించినారు.[3] ఈ యూహకు, అమరకోశ వ్యాఖ్యాతయైన క్షీరస్వామి, "యత్కాత్యః-నీవి రాగ్రన్థనం నార్యా జఘనస్థస్య వాససః" అనుచు నీవీశబ్దార్థ

1. త్రికాణ్డోత్పలివ్యాదీని నామమాత్రతంత్రాణి, వ్యాడివరరుచ్యాది ప్రణీతాని తు లిఙ్గమాత్ర తంత్రాణి. టీకాసర్వస్వే—
2. వరరుచి భాగురి వామనాదికృతాన్ త్రికాణ్డ్యుత్పలినీ ప్రభృతీన్—
3. చూ. కల్పద్రుకోశపీఠిక - బరోడాముద్రణము—

వివరణ సందర్భమునఁ జెప్పుట సహాయపడినది.[1] కావున, వరరుచికోశము లింగాను శాసనమనియు. కాత్యునికోశము నామమాల యనియుఁ దలంపవలసి యున్నది. అపుడీ వరరుచి యెక్కడివాఁడో చెప్పనలవికాదు గాని, అమర సింహునికిఁ బూర్వుఁడని మాత్రము చెప్పవచ్చును.

భాగురిపే రెత్తి క్షీరస్వామి తన నామలింగాను శాసనవ్యాఖ్యలోఁ బెక్కు చోట్లఁ గొన్ని శ్లోకపాదము లుదాహరించి యున్నాఁడు.[2] కాని, యితని కోశము పేరెత్తలేదు. సర్వానందాదులు కొందఱు త్రికాండము పేరెత్తి కొన్ని శ్లోకపాద ములు తమవ్యాఖ్యలలో నుదాహరించి యున్నారు కాని భాగురి పేరెత్తలేదు. ఐనను, ఆయుదాహృత శ్లోకపాదము లొకటిరెం డేకీభవించుటచేసి భాగురి త్రికాండమను కోశము నిర్మించెనని యూహింపఁబడుచున్నది.

రత్నకోశమనెడి యొక నిఘంటువు స్త్రీపున్నపుంసక కాండవిధానము నవలం బించినదని సర్వానందుని వ్యాఖ్యవల్లఁ దెలియుచున్నది[3] కాని, దాని కర్త పేరు తెలియకున్నది. దీనివలెనే ప్రాచీనమైనది మాల, లేక అమరమాల, అనుపేర వ్యాఖ్యాతల మాటలలోఁ గనఁబడుచున్నది. ఇది భాగురికోశమునకుఁ దరువాతఁ బుట్టినట్లు క్షీరస్వామి వ్యాఖ్యానమునఁ దెలియుచున్నది.[4] త్రికాండ చింతామణి కారుఁడమరమాలపేరు చెప్పియందలిమాట లుదాహరించి యున్నాఁడు.[5] హలా యుధుఁ డమరదత్తుని పేరెత్తి యుదాహరించిన "ద్రప్సం దధ్యఘనం స్యాత్" అనుమాటనే క్షీరస్వామి, మాలాకృత్తు పేరెత్తి యుదాహరించి యున్నాఁడు వీటిని బట్టి, అమరదత్తుఁడనువాఁడు మాలయను కోశము నిర్మించెననియు, అది యతని నామైకదేశముతోఁ గలసిఁ అమరమాల యనఁబఁచెననియుఁ దెలియవచ్చును.

వెనుక నుదాహరించిన పురుషోత్తమ దేవు శ్లోకములను బట్టి వాచస్పతియను పండితుఁడు శబ్దార్ణవమను కోశము నిర్మించినట్లు తెలియును. హేమచంద్రుని యభి

---

1. అమరకోశక్షీరస్వామి వ్యాఖ్య—కాం 3. 3-213. సంగ్రథనమ్మని వామన పాఠము కనఁబడుచున్నది. ఇట్టి పాఠభేదములు, అన్ని గ్రంథముల విషయ మునను గనఁబడువవే.
2. యద్భాగురిః సర్వర్తుపరివర్తస్తు స్మృతస్సంవత్సరో బుధైః. ఇత్యాదులు, కాలవర్గాదులు.
3. అమరకోశవ్యాఖ్య-టీకాసర్వస్వము, రత్నకోశాదివత్, స్త్రీపున్నపుంసకవిధానే నైన కథన ముచిత మిత్యాది....
4. ఏతచ్ఛ ద్రప్సం శరమితిభాగురి పాఠేనర మితి బుద్ధ్వా మాలాకృద్భ్రాన్తః అమరకో-క్షీరస్వా-వైశ్యవర్గ.
5. క్రకచ్ఛటీచ పసాధనీతి స్త్రీకాండే, అమరమాలా-త్రికాండచిం-పుట 70.

ధాన చింతామణి వ్యాఖ్యలోఁ గూడ నితనిని వాసుకి వ్యాడి మొదలగువారిని ప్రశంసించు శ్లోక మొకటియున్నది[1]. పేరుకుఁ దగినట్లుగా రూపాంతరములతోడి శబ్దములు శబ్దార్ణవమున సమకూర్పఁబడినట్లు త్రికాండ చింతామణ్యాదులలోని యుదాహరణములవల్లఁ దెలియుచున్నది[2]. దీనినిబట్టి వాచస్పతి శబ్దార్ణవము నిర్మించె ననవచ్చునుగాని. యితనినిగూర్చి యితరవిషయము లేమియుఁ దెలియరావు. అయిన నితఁడమరసింహునికిఁ బూర్వుఁడనియే రామావతార శర్మగారి యభిప్రాయము. అమరకోశమునఁ బూర్వమే వైద్యశాస్త్రమునకు సంబంధించిన ధన్వంతరినిఘంటువు పుట్టినదనుట విదితము. జ్యోతిర్విదాభరణము మిక్కిలి యర్వాచీనము, అది ప్రసిద్ధకాళిదాసు నిర్మించినది కాదుఁ అనువిషయమును బెక్కండ్రు సమ్మతించుచున్నను, కొందఱది శ్రీహర్షవిక్రమాదిత్యునినాఁటి దని విశ్వసించుచు, అందలి 'ధన్వంతరిక్షపణకామరసింహ' త్యాది శ్లోకమునుబట్టి ధన్వంతర్యాదులు విక్రమార్కుని సభలోని నవరత్నములని చెప్పుచు, వీరందఱు క్రీ. పూ ౫౭ లోనివారందురు. మఱికొందఱు వీరిలోఁ గాళిదాసాదులు క్రీ. నాలుగైదు శతాబ్దులలోనివారందురు. ఇపు డీ బెడఁద మరలఁ ద్రవ్వుట యనావశ్యకము. ఎట్లయినను, పై శ్లోకము ప్రమాణము కాఁజాలదు అమరసింహునికంటె ధన్వంతరి పూర్వుఁడనుట నిక్షేపము. ఇందుకు, ఈ క్రింది క్షీరస్వామి మాటలే ప్రమాణము.

అమరసింహుని నామలింగానుశాసనము వనౌషధివర్గులోని "గాయత్రీ బాలతనయః ఖదిరో దన్తధావనః" అను శ్లోకమున కర్థము వ్రాయుచు. క్షీరస్వామి, "బాలపత్రో యవాసః ఖదిర శ్చేతి ద్వ్యర్థేషు, ధన్వంతరిపాఠ మదృష్ట్వా బాలపుత్ర భ్రాన్త్యా గ్రన్థకృత్ (అమరసింహః) బాలతనయ మాహ" అనుచు, ధన్వంతరి చంద్రచెట్టునర్థమునఁ జూపిన బాలపత్రశబ్దము, తిన్నగాఁ జూడక, అదిబాల పుత్రశబ్దమని భ్రాంతిపడి, అమరసింహుఁడు పుత్రశబ్దమునకు, తనయ శబ్దము పెట్టి బాలతనయశబ్దమును ఖదిరపర్యాయముగాఁ బ్రయోగించెనని గ్రంథకారుని పొరపాటు చూపియున్నాఁడు. దీనినిబట్టి యమరసింహునికి ధన్వంతరి పూర్వుఁడనుట స్పష్టము.

---

1. ప్రామాణ్యం వాసుకే ర్వ్యాడేః, వ్యుత్పత్తి ర్ధనపాలతః, ప్రపఞ్చశ్చ వాచస్పతి ప్రభృతేరిహ లక్ష్యతామ్.

2. అపి గంధర్వ గాంధర్వదివ్యగాయనగాతవః, సర్వానం-40.
కృష్ణపాకఫలః కృష్ణఫలపాకో వనాలకః, ఇత్యాదీ, త్రికాం, చింతా, 99.

ఇట్లు వ్యాడిమొదలగు ప్రాచీను లెందఱో లౌకిక శబ్దార్థ నిరూపణపరములైన నిఘంటువులు రచియించినమాట సత్యమైనను, అవి కొంతకాలము దేశమున వ్యాపించినమాట నిజమైనను, అమరసింహుని నామలింగాను శాసనము తలయెత్తి భరత ఖండమునలుదెసల కెగఁ బ్రాకినంతనవి మఱుగుపడి పోయినవి. లోకప్రసిద్ధ మైనయిది త్రికాండాత్మకము. ఇదిలింగభేదము ననుసరించిన పర్యాయపదకోశము. ప్రతికాండమందును గ్రహింపఁబడినవర్గుల నామములు వరుసగాఁ దెలుపునొక శ్లోకము కాండాంతమునఁ గనవచ్చును. దానినిబట్టి యేవర్గమం దేశబ్ద ముండునో గ్రహింపవచ్చును సంస్కృతభాష నభ్యసించు వారందఱును, కంఠపాఠము గావించెడి దీనిగుణము వర్ణించుట యనావశ్యకము.

అమరసింహుఁడు బౌద్ధుఁడని మంగళాచరణ రూపమైన 'యస్యజ్ఞానదయా సింధో' రిత్యాదిశ్లోకమే తెల్పును. క్షీరస్వామ్యాదివ్యాఖాతలుగూడ నీ శ్లోకము జినస్మరణరూపమని వ్రాసియున్నారు. ఆ కాలమున బౌద్ధులు రచియించి గ్రంథమున లలో దీనివలె సర్వజనాదరణ పాత్రమైనది వేఱొకటి లేదనుట సాహసము కానేరదు. దీనియందలి సుగుణము మతద్వేషమును మఱిపింపఁజేసి సకల మతములవారి హృదయము నాకర్షించిన దనుటకు దీనివ్యాప్తియే తార్కాణము.

అమరసింహుఁ డెప్పటివాఁడను విషయమును బెక్కండ్రు చర్చించి యున్నారు. వారియభిప్రాయములు వివిధముగా నున్నవి[1], మనమిపుడు తత్తదభి ప్రాయసారమునే సంగ్రహింతము. శా. శ. ౭౮౯ లోని జినేంద్రబుద్ధి తనకాశికా వివరణపంజికలో, "తంత్రం ప్రధానేసిద్ధాన్తే" అనెడి యమరసింహునివాక్య ముదాహరించియున్నాఁడు. అమరసింహుఁడు ధన్వంతరికిఁబరుఁ దనియింతకు మున్ను తెలిసికొనియున్నాము. ఇతఁ డెక్కువగాఁ బాణినీయము ననుసరించెననుట విదితము. నృపసభ మిత్యాదిసభాంతశబ్దములు పేర్కొనునపుడు—

'శాలార్థాపి పరా రా జామనుష్యార్థా దరాజకాత్'

అనుచు 'సభారాజామనుష్యపూర్వా' అనెడి పాణిని సూత్రమును (౨.౪.౨౩) సరిగా ననుసరించెనుగాని, ఇంతెకంటె విశదమును సుగమమునైన 'ఈశ్వరార్థా దరాజ్ఞస్సభా' అనెడిచాంద్రవ్యాకరణసూత్రమును స్మరింపలేదు. నిజముగాఁ జాంద్ర వ్యాకరణ మితనికిఁ బూర్వమే యుదయించి యున్నచో బౌద్ధుఁడైన యితఁడు బౌద్ధుఁడైన చంద్రగోమిసూత్రమును స్మరింపక యుండఁడు. ఇది

1. చూ పూనా, బరోడా, ట్రావెన్కూరు, అమరకోశముద్రణములు. బరోడా, కల్పద్రుకోశ ముద్రణము—పీఠికలు.

యిట్లుండ, అమరసింహుఁ డాప్యమము అమ్మయము ననెడి రెండు రూపములు చూపుట యెఱిఁగియే చంద్రగోమి 'ఆప్యంవా' అను సూత్రమును, అతఁడు మందశబ్దము నాలస్య పర్యాయముగాఁ బ్రయోగించుట తెలిసియే యతఁడు 'మదిజాడ్యే' అను ధాతువును గల్పించెనని క్షీరస్వామి చెప్పియున్నాఁడు.[1] వీటినిబట్టి చంద్రగోమి కమరసింహుఁడు పూర్వుఁడని తేలుచున్నది. చంద్రగోమి క్రీ. ౬౦౦ ప్రాంతమువాఁడు కావున నమరసింహుఁ డతనికిఁ బూర్వుఁడై నాల్గవ శతాబ్దిలో నున్నవాఁ డనవచ్చును. దీని కీ క్రింది విషయము ప్రోద్బలక మగును.

అమరసింహుఁడు నానార్థవర్గలో గంధర్వశబ్దము, మరణ జననములకు మధ్యకాలమం దగు సత్వమునఁగూడ (యాతనాశరీరమందు) వర్తించునని చెప్పియున్నాఁడు. సాంఖ్యుఁడైన యీశ్వర కృష్ణుఁడు (వింధ్యవాసి) అట్టి దేహము లేదని చెప్పినట్లుగా "అన్తరాభవదేహో హి నేష్యతే వింధ్యవాసినా" అని కుమారిలభట్టు శ్లోక వార్తికములోఁ దెలిపియున్నాఁడు. ఈశ్వరకృష్ణుని కపిల సాంఖ్య వివరణము నమరసింహుఁడు చూచియుండెనేని పై విధముగాఁ జెప్పియుండఁడు గావున, క్రీ. ౪౦౦ ప్రాంతములోని యతనినిబట్టి చూచినను, అమరసింహుఁడు నాల్గవ శతాబ్దిలోనివాఁ డనుట ధ్రువపడుచున్నది.

భరతఖండమందలి యన్ని దేశములలోను నామలింగాను శాసనమునకు వ్యాఖ్యలు పుట్టినవి. ముద్రితములు నముద్రితములునైన దీని వ్యాఖ్యలు సుమారేఁబది. అందు, చిరకాలముగా వ్యాప్తిలోనున్న వైదాఱు. కనవచ్చిన యన్నిటిలోను భట్టక్షీరస్వామి నిర్మించిన యమరకోశోద్ఘాటనము మొదటిదిగాఁ గనవచ్చును. క్రీ. ౧౧౪౦ లోని వర్ధమానుఁడు తన గణరత్న మహోదధిలో నితనిఁ బేర్కొనుట చేతను, రాజశేఖర భోజమహారాజుల నితఁడు పేర్కొనుటచేతను, ఇతఁడు క్రీ. ౧౧౦౦ ప్రాంతమున నున్నవాఁడని తెలియుచున్నది. ఇతఁడు, గౌడుఁడు ఉపాధ్యాయుఁడు భోజుఁడు నను వారు నామలింగాను శాసనమునకు వ్యాఖ్యలు రచియించినట్లు తన వ్యాఖ్యలో సూచించెను. మాలాకారుని స్మరించెను. కాని, ఆ వ్యాఖ్యలు కనరావు. క్షీరస్వామి వ్యాఖ్య మిక్కిలి సులభము సవిమర్శము. ఇం దనేకములైన పూర్వ గ్రంథములలోని మాట లుదాహరింపఁబడినవి.

గుణమును బట్టియు, కాలమును బట్టియుఁ దరువాత గణింపఁదగినది టీకా సర్వస్వము. దీని కర్తయైన వంద్యఘటీయము సర్వానందుఁడు క్రీ. ౧౧౫౯

1 అతఏవ అప్యం వేతి చాంద్రం సూత్రమ్. అతఏవ మది జాడ్య ఇతి చాంద్రో ధాతుః. వారి శూద్ర-వర్గముల వ్యాఖ్యలు.

లోని వాఁడని, యితఁడు కాలవర్గులోని 'దైవే యుగసహస్రే ద్వే బ్రాహ్మః' అను శ్లోకమున కర్థము వ్రాయు సందర్భమునఁ జెప్పిన మాటలవల్లనే తెలియుచున్నది.[1] తాను, అమరకోశ టీకలు పది యెఱిఁగినట్లుగా నితఁ డవతారికలో నిట్లు చెప్పెను.

"అథ టీకాసర్వస్వం దశటీకావి త్కారో త్యమరకోశే,
శ్రీమ త్సర్వానందో వంద్యఘటీయార్తి హరపుత్రః"

బహుశాస్త్ర మర్మజ్ఞుఁడైన యితని వ్యాఖ్య భాషాజిజ్ఞాసువుల కత్యంతోప కారముగా నున్నది. ఇతఁడు వంగీయుఁ డఁదురు.

కామధేనువు దీనికర్త సుభూతి చంద్రుఁడు. క్రీ. ౧౧౭౩ లోని శరణదేవుని దుర్ఘట వృత్తిలో స్మరింపఁబడిన యితఁడు సర్వానందుని సమకాలికుఁడని తోఁచు చున్నది. ఇతని కామధేనువు పెక్కండ్రు కావ్యవ్యాఖ్యాతల నాకర్షించినది. ఇతఁడు బౌద్ధుఁడు వంగదేశీయుఁడు.

రాయముకుట నామమున వాడుకకెక్కిన బృహస్పతి యను పండితుఁ డమర కోశమునకుఁ బదచంద్రిక యను టీక నిర్మించెను. రాధాపురవాసియైన యితఁడు వంగీయుఁడు. క్రీ. ౧౪౩౧ లోనివాఁడు. ఇతఁడు తన పూర్వులైన వ్యాఖ్యాతలను బదునాలుగురిని బేర్కొని యున్నాఁడు. ఇతని వ్యాఖ్యలో నుదాహృతములైన పూర్వగ్రంథములు సుమారు మూఁడువందలు. ఈ వ్యాఖ్యకు వంగదేశమున మంచి ప్రచారము కలదఁట.

అమరకోశపంజిక, లేక పదార్థకౌముది యనుపేర నారాయణశర్మ యొక టీక వ్రాసెను. క్రీ. ౧౬౧౯ లోని యితని టీకయు ముద్రితమై వ్యాప్తిలోనున్నది. ఇతని కించుక సమకాలికుఁడైన రమానాథ విద్యా వాచస్పతి త్రికాండ వివేక మను టీక నిర్మించెను. వీని కించుక తరువాత, భట్టోజీ దీక్షితుని పుత్రుఁడైన భానుజీ దీక్షితుఁడు వ్యాఖ్యాసుధ యనుపేర నొక టీక నిర్మించెను రామాశ్రమి యను నామాంతరముగల యిది, వఘేల రాజవంశమునకుఁ జెందిన మహీధర దేశపాలకుఁ డగు కీర్తిసింహరాజు ననుమతిని రచియింపఁబడినట్లు గద్య చెప్పుచున్నది. భరత సేనుఁడను పండితుఁ డొక వ్యాఖ్య నిర్మించెను భరతునిపేర ముగ్ధబోధినియను వ్యాఖ్య కనఁబడుచున్నది. వోపదేవుని కవికల్పద్రుమమునకు వ్యాఖ్య రచియించిన దుర్గాదాస

1. ఇదానీంచ, ఏకాశీతి వర్షాధికసహస్రైక పర్యస్తేన శాకాబ్దకాలేన—౧౧౮౧—

పండితుఁడు. "ఇత్యమరటీకాయాం భరతః" అని పేర్కొన్న భరతుఁడు ముగ్ధ దోధినీ కారుఁడని తోఁచుచున్నది. అతఁడెవఁడైనను, క్రీ. ౧౬౭౫ లోని దుర్గా దాసునకుఁ బూర్వుఁడగుట నిజము.

క్రీ ౧౬౬౬ లో, మధురేశ విద్యాలంకారుఁడు నిర్మించిన సారసుందరి వ్యాఖ్య యొకటి కలదు. ఇందితఁడు శబ్దములవ్యుత్పత్తులు దెలుపునపుడు 'సుపద్మ వ్యాకరణము' ననుసరించినవాఁడు. ఈ వ్యాకరణ మెవరిదో యెప్పటిదో యెట్టిదో తెలియలాదు.[1] ఈ వ్యాఖ్యాత యిదియే కాక. శబ్దరత్నావళియను నిఘంటువొకటి స్వతంత్రముగా నిర్మించెను.

అచ్యుతోపాధ్యాయుఁడు వ్యాఖ్యాప్రదీపము ను. రంగాచార్యుఁడు, అమర పదముకురమును, ఆశాధరుఁడు క్రియాకలాపమును, గోస్వామి బాలబోధినిని, నారాయణ విద్యావినోదుఁడు శబ్దార్థసందీపికను, రఘునాథ చక్రవర్తి త్రికాండ చింతామణిని, నిర్మించిరి. ఇట్టివానిలోఁ గొన్నికొన్ని యితరవ్యాఖ్యలందు స్మరింపఁ బడినవి కొన్ని యెందును గనరావు.

అప్పయదీక్షితులు నీలకంఠదీక్షితులు మొదలగు దాక్షిణాత్య పండితులు కొందఱు రచియించిన టీకలును, మల్లినాథసూరిభాను దీక్షితులు మొదలైనయాంధ్ర దేశపండితులు రచియించిన టీకలును గొంతకాలము వ్యాప్తిలోనున్నట్లు వ్రాఁత ప్రతులనుబట్టి తెలియనయ్యెడి. మల్లినాథుని యమరపద పారిజాతముకంటె దీక్షితుని గురుబాల ప్రబోధినికి వ్యాప్తి హెచ్చని తెలియవచ్చును. తాళ్ళపాక అన్నమా చార్యుని పుత్రుఁడగు తిరువేంకటాచార్యులు తాను వ్రాసిన యమరకోశాంధ్ర టీకలో నిట్లు తెలిపియున్నాఁడు.

"ఆలోక్య దీక్షితీయాదిటీకా, బాలప్రబోధికామ్,
టీకా మమరసింహస్య, రచయా మ్యాంధ్రభాషయా"

దీనినిబట్టి భానుదీక్షితుని గురుబాల ప్రబోధినికి దీక్షితీయమనెడి వ్యవహార మున్నట్లును, దాని ననుసరించి తిరువేంకటాచార్యుఁడు బాలప్రబోధికయను నాంధ్ర టీక నిర్మించినట్లును దెలియఁగలదు. ఈ తెలుఁగుటీక యముద్రిత పుస్తకభాండా గారములనున్నది కాని, యిపుడు ప్రచారములో లేదు.

1. చూ. కల్పద్రుకోశపీఠిక—

అమరకోశవ్యాఖ్యాతలలో లింగభట్టు లింగయసూరియను నిద్దఱు కన వత్తురు. మొదటి యతనిటీక పేరు తెలియరాదు. రెండవయతనిటీక పదవివృతి. దీనికి దేశమున లింగభట్టీయమని ప్రసిద్ధి. దీనినిబట్టి లింగభట్ట లింగసూరు లిద్దఱు నొకరేయని తోఁచుచున్నది. దృశ్యమగుచున్న పదవివృతికంటె లింగభట్టు టీక వేఱని తెలియువఱకు నిట్లే తలంపవచ్చును. పదవివృతి కాంధ్రటీక గురుబాల ప్రబోధిక. దీనికర్త పేరు తెలియరాదు. కాని, తిరువేంకటాచార్యుని బాలప్రబోధి కను జూచియే యిది యుదయించినదని పేరునుబట్టి చెప్పవచ్చును. తిరువేంకటా చార్యుని తెలుఁగుటీక బాలప్రబోధిక యగుటచేతను, అది దీక్షితీయాదుల ననుస రించుటచేతను, దానికంటె నిది వేఱనుట స్పష్టము, పదవివృతితోను, ఈ యాంధ్ర టీకతోను గలసిన యమరకోశమే మనదేశమునఁ జిరకాలముగా వాడుకలోనున్నది ఇట్లనేక వ్యాఖ్యానములకు మూలాధారమై భరతఖండమంతట వెలసిన శాస్త్రకావ్య నాటకాది వ్యాఖ్యానములకుఁ బ్రమాణమై లోకసన్నుతమైన నామలింగానుశాసనము కోశసారస్వతమున నగ్రస్థానము వహించియున్న దనుట నిర్వివాదము ఇఁక దీనితరువాత వెడలినకోశములు సుమారు రెండువందలుండును. అందుఁ గొన్నిటి నైనఁ బరిశీలింతము.

పాణిన్యష్టాధ్యాయికి భాషావృత్తి రచియించిన పురుషోత్తమ దేవుఁడు త్రికాండశేషము హారావళి వర్ణదేశనయనెడి మూఁడు నిఘంటువులు నిర్మించెను. లోకమున నందందు వ్యాపించిన యేకాక్షరకోశద్విరూపకోశములు గూడ నితనివే యని కొందఱు విమర్శకులూహించిరి. సర్వానందుఁ డితనికృతులను బేర్కొను టనుబట్టి యతనికిఁ బూర్వుఁడైన యితఁడు క్రీ ౧౧౦౦ ప్రాంతములోని వాఁడన వచ్చును.

త్రిలింగశేషము, అమరసింహుని నామలింగాను శాసనమందలి లోపములను బూరించిన యనుబంధకోశము, అమరకోశమునకు మఱింతవన్నె తెచ్చినయిదియే పురుషోత్తమదేవునికి యశస్సు తెచ్చినది ఇతని యుద్దేశము నీ క్రింది యవతారికా శ్లోకములు తెల్పుచున్నవి.

''అలౌకికత్వా దమరస్స్వకోశే, న యాని నామాని సముల్లిలేఖ,
విలోక్య తైరప్యమునా ప్రచార, మయంప్రయత్నః పురుషోత్తమస్య''
''వర్గక్రమ స్తథా నామ, లింగయో స్స్వపదేశతా,
పరిభాషాదికం సర్వ, మత్రా ప్యమరకోశవత్''

వీటినిబట్టి, అమరుఁడు విడిచిన పదముల నితఁడు కూర్చెనని విదితమగును. ఇది సుమా రెనిమిది వందల శ్లోకములకోశము. ఇతఁడు కవిప్రయుక్తములైన శబ్దములను మాత్రమే గ్రహించి, అప్రయుక్తములైన శబ్దము లుత్పలిన్యాది నిఘంటువులఁ గనఁబడుచున్నను, వానిని గ్రహింపలేదని గ్రంథాంతమం దిట్లు చెప్పెను

"కృతయోగా యే శబ్దాః ప్రాయ స్త ఇహ కీర్తితాః,
అప్రయుక్తా స్తూత్పలిన్యాదిదృష్టా అప్యుపేక్షితాః"

హారావళి. ఇది ౨౭౦ శ్లోకముల కోశము. ఇందు మొదటి భాగమునఁ బర్యాయపదములు, రెండవ భాగమున నానార్థములు తెలుపఁబడినవి. మహా శాబ్దికుఁ డైన యీ కవి, శబ్దశాస్త్రము గట్టిగా వచ్చునన్న యభిమానమును మాత్సర్యమును విడిచి కంఠమున ధరించువారికి విదగ్ధగోష్ఠియందు తన హారావళి దివ్యముగాఁ బ్రకాశించునని చెప్పియున్నాఁడు. ఇతని వర్ణదేశన వచనగ్రంథము. ఇది, లిపి భేదమునుబట్టి ఖ-క్ష, హ-ఘ, హ-ద, ఇత్యాద్యక్షరములయెడఁ గలుగు భ్రాంతిని నివారించును.

శాశ్వత నిఘంటువు. అనేకార్థ సముచ్చయమను మాఱుపేరు గల యిది సుమా రెనిమిది వందల శ్లోకముల కోశము. దీనికర్త శాశ్వతుఁడు. క్షీరస్వామిచేఁ బేర్కొనఁబడిన యితఁడు క్రీ. ఆఱవ శతాబ్దిలోనివాఁడై యుండునని కొంద ఱూహించిరి. ఈ నిఘంటువున మొదటి మూఁడుభాగములు శబ్దార్థములను జక్కఁగా విశదీకరించినవి తక్కిన వానిలో నవ్యయాదుల రూపములు చెప్పఁబడినవి. దీని వలెనే పెక్కండ్రు కావ్య వ్యాఖ్యాతలకుఁ బ్రమాణమైనది—

అభిధాన రత్నమాల. దీనికర్త హలాయుధుఁడు. అవతారికలోని యీ క్రింది శ్లోకమునుబట్టి యితఁ డమరదత్తాదులకోశము లెఱిఁగి యీ కోశము రచించిన వాఁడని తెలియును.

"ఇయ మమరదత్త వరరుచి భాగురి వోపాలితాది శాస్త్రేభ్యః,
అభిధానరత్నమాలా కవికంఠ విభూషణార్థ ముద్ధ్రియతే"

ఇందు, స్వర్భూమిపాతాల సామాన్యానేకార్థనామకములైన యైదు కాండములు కలవు. ప్రతి కాండయందును స్త్రీలింగ పుంలింగ నపుంసకలింగ నానా లింగార్థ వల్లింగాది సంజ్ఞలతో నధ్యాయము లున్నవి. ఇందలి విషయ మీ క్రింది శ్లోకమున విదితమగును.

"ఏకార్థో బహుభి శ్శబ్దైః కథితః కథ్యతే ఒధునా,
ఏక స్యైవహి శబ్దస్య బహు ష్వ ర్థేషు వర్తనమ్"

హలాయుధుఁడు మాన్యఖేటాధిపతియగు తృతీయ కృష్ణరాజు నాదరణము నకుఁ బాత్రుఁ డగుటచే, క్రీ. ౯౫౦ ప్రాంతమున నున్నవాఁడని తెలియుచున్నది. ఇతఁడు ధారానగరాధీశుఁడగు వాక్పతి ముంజదేవుని సంతుష్టికై పింగళ చ్ఛందస్సు నకు మృతస జీవినీ వృత్తి రచియించిన వాఁడని ప్రతీతి కలదు.[1]

వైజయంతి - ఇది యొక గొప్ప నిఘంటువు. రామానుజాచార్యుల గురువైన యాదవ ప్రకాశుఁడు దీనికర్త. కాంచీపురవాసియు యతిరాజ పూజితాంఘ్రియు నైన యితఁడు క్రీ. ౧౦౫౦-౧౧౦౦ నడిమివాఁడు. ఇతని కోశము, స్వర్గాన్తరిక్షభూమి పాతాల సామాన్య ద్వ్యక్షర త్ర్యక్షర శేష సంజ్ఞలు కల యెనిమిది కాండములు విలసిల్లుచున్నది. ఈ విభాగమందును, స్త్రీపున్నపుంసకాధ్యాయ విభాగమందును, ఇది హలాయుధ నిఘంటువువలెనే కనవచ్చును. కాని, యంతకంటె విపులమైనది. ఈ కాలమునందే, కాళిదాసున కారోపింపఁబడిన నానార్థ శబ్దరత్నమునకు నిచుల కవియోగీంద్రుఁడు తరల యను వ్యాఖ్య వ్రాసినట్లు తెలియవచ్చును గాని యది లభింపలేదు.

విశ్వప్రకాశము-దీనికర్త మహేశ్వరుఁడు ఇతఁడు క్రీ. ౧౧౧౧ లోని వాఁడని కొన్ని ప్రతుల తుదఁ గనవచ్చు శ్లోకమునఁ దెలియుచున్నది.[2] ఇది లోక ప్రసిద్ధ మైన నిఘంటువు దీని విధాన మీ క్రింది శ్లోకమున విదితమగును.

"ఏక ద్వి త్రి చతుః పఞ్చ షడ్వర్ణానుక్రమోజ్జ్వలైః,
కాన్తాదివర్గై ర్నానార్థ సంగ్రహో ఒయం విధీయతే"

ఇందలి శబ్దవిభాగము, కైకక, కద్వికక, కత్రి కేత్యాదిగాను, కాన్త, ఖాన్త, గాన్తేత్యాదిగాను, ఉండును. కవి, తనకుఁ బూర్వము కోశములు వ్రాసిన యమర సింహాదులను బెక్కండ్రను స్మరించియున్నాఁడు. ఇతఁడు గొప్ప వైద్యుఁడనియు, కవిరాజనియు, అనేక పద్యగద్య కావ్యములు నిర్మించిన వాఁడనియు, సాహసాంక

---

1. చూ. కల్పద్రుకోశ పీఠిక.

2. రా మావల వ్యోమ రూపై శ్శకకాలేఽభిలిఖితే,
కోశం విశ్వప్రకాశాఖ్యం నిరమాత్, శ్రీమహేశ్వరః.

రాజుచరితము కావ్యముగా వర్ణించిన వాఁడనియు, అవతారికా శ్లోక గ్రంథాంత గద్యలవల్ల దెలియుచున్నది.

"యస్సాహసాఙ్కచరితాది మహాప్రబన్ధ,
నిర్మాణనైపుణగుణాగతగౌరవశ్రీః,
యో వైదికత్రయసరోజవనైకబన్ధుః,
బన్ధుస్సతాఞ్చ కవికైరవకాననేన్దుః"

"ఇతి వైద్యరాజచక్ర ముక్తాశేఖరస్య కవిరాజ పరమేశ్వరస్య
పద్యగద్యవిద్యానిధి శ్రీమహేశ్వరస్య విశ్వప్రకాశే...

ఇతఁడే విశ్వప్రకాశమున కనుబంధముగా శబ్దభేదప్రకాశము రచియించెను. అందు శబ్దభేదము బకారభేదము ఉష్మభేదము లింగభేదము, అను భాగములు కలవు. మొత్త మీ విశ్వప్రకాశమందు వాఙ్మయములోని శబ్దజాలము చాలవఱ కర్థభేద లింగభేదాదులతోఁ గనవచ్చును. తత్పూర్వకోశములలో లేని శబ్దములు నర్థములు నిందుఁ గనఁబడును. ఇందు కొక యుదాహరణము.

"భృశం ప్రకర్షే చాత్యర్థేఽవశ్యం నిత్యప్రయత్నయోః
అయి ప్రశ్నానునయయోః-ఇత్యాది"

భట్టారహరి చంద్రవంశములోనివాఁడును, చరకవ్యాఖ్యాతయునైన యితఁడు తనకోశము యొక్క గొప్పతనము నిట్లు వర్ణించుకొని యున్నాఁడు.

"సతాం పుస్తకసంభారభారమోక్షః కృతో మయా,
నామానుశాసన మిదం సంపూర్ణం తన్ను నాద్భుతమ్"

ఈ సంపూర్ణకోశము నిర్మించి తాను బాఠకుల కితరకోశము లనేకములు మోయవలసిన భారము తగ్గించినాఁడట. నిజమే. ఇది పుట్టిన యచిరకాలముననే యీ కవి కించుక తరువాతివారిలో వంగీయుఁడు సర్వానందుఁడును, గూర్జరీయుఁడు హేమచంద్రుఁడును దీనిని సగౌరవముగాఁ జదివిరనుటయే యిందుకు నిదర్శనము.

అనేకార్థకోశము-కాశ్మీరీయుఁడు సుప్రసిద్ధుఁడునైన మంఖుఁడు దీనికర్త, ఇతఁడు చూచిన నిఘంటువుల నిట్లు తెలిపెను.

"భాగురి కాత్య హలాయుధ హగ్గామరసింహ శాశ్వతాదికృతాన్,
కోశా న్నిరీక్ష్య నిపుణం ధన్వంతరినిర్మితం నిఘంటు ఞ్చ"

వీరిలో హగ్గుఁడు నిర్మించిన కోశమేదో తెలియదు. ఇతఁడు మహేశ్వరుని విశ్వప్రకాశమును బేర్కొనలేదుగాని, యిందలి కాంతాదివిభాగము దానినే పోలి యున్నది. ఇతఁడు కాశ్మీరరాజగు జయసింహుని కాలమున (క్రీ. ౧౧౨౮-౧౧౪౯.) శ్రీకంఠచరితకావ్యము రచించినవాఁడు. ఇతని నిఘంటువు ముఖ్యముగా శబ్దముల బహ్వర్థములను దెల్పునది. కాని, దీనికి వ్యాప్తి తక్కువ.

క్షీరస్వామిసర్వానందులకుఁ బూర్వము పదకొండు పన్నెండు శతాబ్దులలో మఱికొన్ని నిఘంటువులు పుట్టినవి. వానిలోఁ గొన్ని నామావశిష్టములు కొన్ని ప్రాణావశిష్టములు. అజయపాలుఁడు బౌద్ధుఁడు నానార్థసంగ్రహము నిర్మించెను. తంజావూరు పుస్తకభాండాగారమున నీ పేరు కలవి రెండు కర్తపేరు లేక శిథిలములై యసమగ్రములై పడియున్నవి. అందొకదానిలో, "అర్క ఇత్యర్కపర్ణే స్ఫటికే సూర్యే జ్యేష్ఠభ్రాతరి చ" ఇత్యాది గద్యపాఠము కనవచ్చును. రెండవ దానిలో "అర్క స్స్యాచ్చండతేజసే, ఆఖండలేచ స్ఫటికే జ్యేష్ఠే భ్రాతరి తావుకే" ఇత్యాది పద్యపాఠము కనవచ్చును. సర్వానందుఁ డజయునిపేరెత్తి తనవ్యాఖ్యలో నుదాహరించిన "శంబరో హరిణే దైత్యే శంబరం సలిలే స్మృత" మిత్యాదిపద్యభాగములనుబట్టి యజయపాలునికోశము శ్లోకాత్మకమే యని స్పష్టమగును. పరిశీలింపఁగా, గద్యాత్మకముగా నున్నది. దీనికే యెవరో యేర్పఱిచిన వివరణమని తోఁచుచున్నది-సర్వానందాది వ్యాఖ్యాతలు కొందఱు తారపాలునిపేరెత్తిరి గాని. అతనికోశము కనరాదు-క్షీరస్వామ్యాదులు కొన్నిశ్లోకభాగము లుదాహరించుచు (సర్వజ్ఞభిషజౌవైద్యావాత్మాకామశ్చ హృచ్ఛయౌ) పేర్కొన్నదుర్గుఁడు, ధాతుపాఠము శబ్దవ్యుత్పత్తులు గూడ నిర్మించిన ట్లందందలి యుదాహరణములఁ గనవచ్చుటంబట్టి కాతంత్రవ్యాకరణమునకు వ్యాఖ్య వ్రాసిన దుర్గసింహుఁడేయని తోఁచుచున్నది. కాని, ఇతనికోశము కనరాదు-ద్విసంధాన కావ్యకర్తయు (శ్రుతకీర్తిత్రైవిద్యబిరుదుఁడునగు ధనంజయుఁడు నామమాలయను కోశము నిర్మించినవాఁడు. ఈ పేరు గలకోశములు రెండుమూఁడున్నవి. కాశీపురమున ముద్రితమైన ద్వాదశకోశ సంగ్రహమున నొకనామమాల కనవచ్చును. కొన్ని వ్రాఁతప్రతులలోని విషయముకంటె ముద్రితనామమాలలోని విషయము వేఱుగానున్నది. శబ్దసంకీర్ణరూపాది పరిచ్ఛేదత్రయముతో నొకనామమాలయున్నట్లు తెలియవచ్చును. కావున ధనంజయుని నామమాల సంశయాస్పద మగుచున్నది. కర్ణాటకుఁడైన

యితఁడు దిగంబర జైనమతమువాఁడు. ౧౧-౨౩ ప్రాంతమువాఁడు. ఇట్లే ధరణీదాస ధర్మముని రంతిదేవ రభసపాల వోపాలిత విశ్వరూపాదులు పెక్కండ్రు రచియించిన నిఘంటువులు నిపుడు కనరావు. వీరి పేళ్ళెత్తి సర్వానందాదులందం దొకటి రెండు వాక్యము లుదాహరించుటచే వీరు కోశకర్తలని తెలిసికొనవలసి వచ్చినది.

క్రీ. పండ్రెండవ శతాబ్ది మొదటి భాగములోని వాఁడైన జైనుఁడగు హేమచంద్రుఁడు, అభిధాన చింతామణి అనేకార్థ సంగ్రహము నిఘంటు శేషము హేమచంద్రీయము దేశీ నామమాల అను కోశములు నిర్మించి ఖ్యాతి కెక్కినవాఁడు. ఇందు మొదటిది దేవాధిదేవ దేవ మర్త్య తిర్యక్ నారక సామాన్య సంజ్ఞలుకల యాఱు కాండముల గ్రంథము ఇందు మొదటి కాండము జైనదేవతాది విషయకము. మొత్త మీ కోశ మమరకోశము ననుకరించినదనుట నిజము. రెండవదికూడ నాఱు కాండముల కోశమే. అందు, అకారాది కాది క్రమమున శబ్దార్థములు చెప్పఁబడినట్లీ క్రింది శ్లోకమే చెప్పును

"అకారాదిక్రమే ణాదా వత్ర కాదిక్రమో ఽన్తతః
ఉద్దేశ్యవచనం పూర్వం పశ్చా దర్థప్రకాశనమ్"

మూఁడవది వనౌషధి పర్యాయ బోధకము. నాల్గవది పన్నెండధ్యాయముల చిన్న కోశము. ఇందు ప్రయోగ ప్రసిద్ధ పదములు చూపఁబడినవి. ఐదవది ప్రాకృత పదనిఘంటువు. వీనిలో మొదటి రెండును దరువాతి కోశకర్తల మెప్పు గాంచినవి. కవికాల సర్వజ్ఞుఁడన విఖ్యాతిగాంచిన హేమచంద్రుఁడు జయసింహ కుమార పాలరాజుల యాదరమునకుఁ బాత్రమైనవాఁడు. మొత్త మితని నిఘంటువుల లోని శ్లోకములు రమారమి నాలుగువేలు. అభిధాన చింతామణి యవతారికలోని యీ క్రింది శ్లోకమందలి విధానము దెల్పును.

"ప్రణిత త్యార్హతః, సిద్ధసాంగ శబ్దానుశాసనః,
రూఢయౌగిక మిశ్రాణాం నామ్నాం మాలాం తనో మ్యహమ్"

కేశవస్వామి, రమారమి యాఱువేల శ్లోకములతో నానార్థార్ణవ సంక్షేపమను నిఘంటువు రచియించెను. ఇం దాఱు కాండము లున్నవి. ప్రతి కాండమున స్త్రీ పున్నపుంసక వాచ్య నానాది భేదమున లింగములు నిరూపింపఁబడినవి. ఇం దనేకము లైన వైదిక శబ్దములుగూడఁ గలవు. ఇది శబ్దముల వివిధార్థ ప్రదర్శనమున నుత్తమ నిఘంటు వనవచ్చును. ఈ స్వామి, చోళరాజైన కులోత్తుంగుని కుమారుఁ

డగు రాజరాజు నాశ్రితుఁడైన ట్లిందలి యవతారిక చెప్పుచున్నది. కావున నితఁడు ద్వాదశ శతాబ్ది కడపటివాఁడని తెలియుచున్నది. ఇతని శ్లోకములను, అరుణనాథ మల్లినాథులు తమ వ్యాఖ్యలలో నుదాహరించుకొని యున్నారు.

మేదినీ కోశము లేక నానార్థ శబ్దకోశమను దానిని మేదినీకరుఁడు నిర్మించెను మిక్కిలి వ్యాప్తమైన యిది విశ్వప్రకాశము నెక్కువగాఁ బోలియున్నది ఇతఁడు తన పూర్వకోశకర్తల ననేకులఁ బేర్కొనియున్నాఁడు. గ్రంథాంత శ్లోకమునుబట్టి యితఁడు షట్కృతగాథాకోశ మను పేర నాఱుచందల నీతి శ్లోకములు నిర్మించినట్లు తెలియుచున్నది.

"షట్కృతగాథాకోశ ప్రణయన విఖ్యాతకౌశలే నాయమ్,
మేదినికరేణ కోశః ప్రాణకరసూనునా విరచితః"

క్రీ. ౧౩౭౫ లో, పృషోదరాదివృత్తి రచియించిన పద్మనాభదత్తుఁడు తన భూరిప్రయోగమందును[1] మల్లినాథాదులు తమ వ్యాఖ్యలందును మేదినిని స్మరించి యున్నారు ఒరిస్సా రాజులైన గాంగరాజులలో నొకరికి మేదినీకరుఁడు సంరక్షకుఁడుగాఁ గూడ నుండెనని తెలియుచున్నది.[2] దీనినిబట్టి యితఁడు పంద్రెండవ శతాబ్ది కడపటివాఁడై యుండునని తోఁచుచున్నది.

ఇంద్రనిఘంటు వను నొకటి వరరుచిపేరఁ గనవచ్చునుగాని, అది ప్రసిద్ధ కాత్యాయన వరరుచిది కాదని మొదటి శ్లోకమే తెలుపఁగలదు.

"పూర్వం పద్మభువా ప్రోక్తం శ్రుత్వేంద్రేణ ప్రకాశితమ్
తద్బుధేభ్యో వరరుచిః కృతవా నైంద్రనామకమ్"

ఏకాక్షర నిఘంటువను మాఱుపేరు గల యిది పరిమాణమున నెంత చిన్నదో గుణమున కంత కనిష్ఠము. అర్వాచీనుఁ డెవఁడో దీనినిగూర్చి వరరుచి పేరు పెట్టెను - ఇట్లే మండన మిశ్రునిపేర నానార్థ శబ్దానుశాసన మొకటి యున్నది. వైద్యానికంటె నిది కొంచెము పెద్దది. దీని కడపటి శ్లోక మిది—

"ఇతి మండనమిశ్రేణ సాహిత్య రసపోషిణీ,
క్లృప్తం నానార్థ శబ్దానుశాసనం సంగ్రహశ్రియా"

1. శాకే శైల వవాదిత్యే చైత్రే మాసి రవేః స్థితౌ,
ద్విజేన పద్మనాభేన భాషామాత్ర మిదం కృతమ్.

2. చూ. శబ్దరత్న సమన్వయ కోశపీఠిక—బరోడా ప్రతి.

ఆయా నిఘంటువులలో శ్లోకములు సంగ్రహించి కూర్చినయిదియు మిక్కిలి యర్వాచీనము.

తంజావూరు పుస్తకాలయమునందు. ఏకాక్షర రత్నామాల, నానార్థరత్నమాల, అను రెండుకోశము లున్నవి. మొదటిదాని కొక ప్రతి, రెండవదానికిఁ బదునెనిమిది ప్రతులును గలవు. నామములను బట్టియే వీనిలోని విషయము తెలియును. ఇందే కాక్షరరత్నమాలా పుస్తకము తుద—

"యస్త్యాగేన సురద్రుమం రఘుపతిం సత్యేన ధర్మాత్మజం,
ధర్మే జానుకరో త్యసౌ హరిహరో నామ క్షమావల్లభః,
తత్సామ్రాజి ధురంధరో గుణనిధిః శ్రీమాయణామాత్యజో,
మంత్రీ మారగురో ర్నిఘంటు మకరో న్నానార్థ మేకాక్షరమ్"

అను శ్లోకమున్నది. 'రామాయణాఖ్యాత్మజో' అను పాఠమును గ్రంథ పట్టికా ప్రకాశకులు పై విధముగా సవరించి ఇరుగపదండాధినాథుఁడు దీనికర్తయని యాంగ్లమున వ్రాసిరి. రెండవదాని యొక ప్రతిలో (నం. 4768) అవతారికా శ్లోకము లేదున్నవి. అందు ముఖ్యమైనవి కొన్ని—గ్రంథాంతశ్లోక మొకటియు—

"అస్తి శ్రీమా న్నిరుపమదండనాథః ప్రచండధీః,
స...త్రొచ్చేదదండేశ వంశముక్తామణి ర్గుణీ.
ద్వితీయ మన్తఃకరణం రాజ్ఞో హరిహరస్య యః,
రాజకార్యం ప్రజారక్షాం ద్వయం ధత్తే కుల...
సోఽయం గృహ్ణాతి నానార్థ రత్నమాలాం గుణోజ్జ్వలామ్
శ్రీమా న్నిరుపమదండేశో నాత్యల్పం నాతివిస్తరమ్,
కాండై శ్చతుర్భి రేకద్విత్రిచతుర్వర్గవర్ణితైః"

"ఇతి జగదుపకారిణ్యాం నిరుపమదండాధినాథరచితాయామ్,
ఏష త్ర్యక్షరకాండః పూర్ణో నానార్థరత్నమాలాయామ్"

తక్కిన ప్రతులలో మొదటికాండము మొదఁటగూడఁ బైయవతారికా శ్లోకములు లేవుగాని "అకారో బ్రహ్మవిష్ణ్వీశకమఠే ష్వఙ్కణే రణే" ఇత్యాది గ్రంథము మాత్రము సమానముగానే యున్నది. కొన్నిప్రతుల చివర —

"శ్రీజగదుపకారిణ్యాం భాస్కరవిబుధేన సంగృహీతాయామ్,
ద్వ్యక్షరపదకాండోఽయం పూర్ణో నానార్థరత్నమాలాయామ్''

అనురీతి నొక శ్లోకము భాస్కరవిబుధుఁడు కర్తయని చెప్పుచున్నది. ఈ శ్లోకములో మొదటిభాగ మొక్కప్రతిలో ''ఇతి జగదుపకారిణ్యా మిరుగప దండాధినాథరచితాయా'' మను రీతి నున్నది. ఇట్లు కర్తపేరు వివిధముగా నున్నను గ్రంథమంతయు సమానమే. ఇరుగపదండనాథుఁడు లేక నిరుపమదండ నాథుఁడను వాని మొదటిపేరు భాస్కరుఁడని పీటిఁబట్టి విశ్వసింపవచ్చును. హరి హరునివద్ద ఇరుగపదండనాథుఁ డున్నాఁడనియుఁ జెప్పవచ్చును. కాని, ఇతఁడు మాయణుని పుత్రుఁడను విషయము మాత్రము సందిగ్ధముగా నున్నది. మాధవ సాయణులలో నొకరును గూడ భాస్కరుఁడను సోదరుఁడు తమ కున్నట్లు గాని, అతఁడు హరిహరరాజు మంత్రియైన దండనాథుఁడైనట్లు గాని చెప్పియుండ లేదు. ఆంధ్రలిపిలో ముద్రితమైన నానార్థరత్నమాల యాద్యంతముల—

"శ్రీమా నిరుగపదండేశో నాత్యల్పం నాతివిస్తరమ్—
ఇతిజగదుపకారిణ్యా మిరుగపదండాధినాథరచితాయామ్''

అని మాత్రమే యున్నది. భాస్కరనామము లేదు. మాయణపుత్రుఁడు హరిహరమంత్రియను మాటలు లేవు. అందుచే నీ విషయమింకను విచారణీయము.

నానార్థరత్నమాలలో, ఏకాక్షర ద్వ్యక్షర త్ర్యక్షర చతురక్షర సంకీర్ణావ్యయ నామముల నాఱుకాండములు కలవు. ఇందు ప్రతికాండమందును, కకారము మొదలు క్షకారము వఱకుఁగల వర్ణములంత మందుఁగల శబ్దములు వాని వివిధార్థ ములును గ్రమముగాఁ జూపఁబడినవి. మొత్తమిందు ౧౨౭౫ శ్లోకములులున్నవి. వంద్యభట్టు దీనికి వ్యాఖ్య రచియించినట్లు తెలియుచున్నది. కాని, మూలము గాని వ్యాఖ్యగాని, నాగరలిపిలో నచ్చుపడినట్లు కనఁబడదు. ఆంధ్రలిపిలోనైనను, వ్యాఖ్యయచ్చుపడలేదు. ఈ నిఘంటువు పూర్వనిఘంటువుల ననుసరించినదైనను, పద్ధతి విదళముగా నున్నది. చక్కని యేర్పాటుతో ముద్రింపవలసిన గ్రంథము లలో నిది యొకటి.

నామమాలికయను చిన్నకోశ మొకటి, అహిరాజనిర్మితముగాఁ గనఁబడును. దీనిచివర—

"ఇతి నామమాలికాయా మహిరాజే నైవ సంగృహీతాయామ్,
భూమ్యాదినామధేయ ప్రకరణ మిద మఖిలసుకవిమతమ్,
భోజనిఘంటు స్సమాప్తః"

అనుమాటయిన్నవి. కడపటిమాటనుబట్టి బర్నెల్ పండితుఁడు భోజరాజు దీనిని రచియించియుండునని యూహించెను. కాని. అహిరాజు దీనిని భోజరాజు పేర నిర్మించెననుటయే సముచితము. ఇది భోజకృతముగాఁ బ్రతీతమై యుండఁ దత్త్వము తెలిసిన యర్వాచీనుఁ డొకఁడిది యహిరాజకృతమే యనెడి యర్థము వచ్చునట్లు 'అహిరాజేనైవ' అనుచో, ఏవకారముచేర్చి పైశ్లోకము కల్పించెనని తోఁచుచున్నది. కాని. ఇది యెవరిదన్నను, ప్రాచీనమని గౌరవింపఁదగినదే కాని, యిందలివిషయమంత శ్లాఘ్యముగాలేదు.

బాలబోధిక యనుపేర నాలుగువందల శ్లోకముల చిన్న నిఘంటువొకటి నత్కీరకృతముగాఁ గనఁబడుచున్నది "జ్ఞానప్రసూనకలికాం నమస్కృత్య మహేశ్వరీమ్" అనెడి ధ్యాన శ్లోకమునుబట్టి గ్రంథకర్త కాళహస్తి జ్ఞానప్రసూనాంబనే స్మరించినట్లు తెలియవచ్చును కాళహస్తి మాహాత్మ్యములో నత్కీరుఁడను ద్రవిడ కవి యొకఁడు వర్ణింపఁబడి యున్నాఁడు. ఆనత్కీరుఁడే యీకోశము నిర్మించిన వాఁడేమో యని సంశయము గలుగుచున్నది.

వామనభట్టబాణుఁడు శబ్దరత్నాకర మను నిఘంటువు నిర్మించిన ట్లొక వ్రాఁతప్రతిలోని 'ఇతివత్సకుల వామనభట్టబాణ విరచితే' అను గద్యమునఁ దెలియు చున్నది. "బాణవిరచితాయాం శబ్దచంద్రికాయామ్" అని మఱియొక గద్య బాణుఁడు శబ్దచంద్రిక రచియించినట్లు చెప్పుచున్నది ఈబాణుఁడు వామనబాణుఁడే యని కొందఱియూహ. ఈచంద్రిక అయిదుసర్గలకోశము. శబ్దరత్నాకరము మూఁడు కాండల నిఘంటువు. విషయము సర్వసామాన్యమే.

శబ్దభేదనిర్దేశము శ్లేషార్థపద సంగ్రహము, అని రెండు నిఘంటువులు శ్రీహర్షుఁడు రచియించినట్లు కనఁబడుచున్నది. రెండవదాని కడపటిశ్లోక మిది—

"ఇత్యేవం కవిరాజేన శ్రీహర్షేణ మహాత్మనా,
ఏకాధ్యాయేనరచితః శ్లేషార్థపదసంగ్రహః"

ఈ శ్రీహర్షుఁడు నైషధకర్త శ్రీహర్షుడేమో యని తోచుచున్నది. ఐననిది విచారణీయము.

కవిరాక్షసుఁడు పదార్థనిర్ణయమను కోశము రచియించెను. ఇది, అనేకార్థములుగల శబ్దములను జూపును.

"అబ్జే మోక్షే జలే క్షీరే సింహే సూర్యేఽపి చామృతమ్"

ఇది సుమారఱువది శ్లోకముల చిన్నకోశము, చదువ నింపుగానున్నది,

శ్రీపతిసార్వభౌమ మురారికవికృతమైన సుప్రసిద్ధపద మంజరి యను కోశము కలదు. ఇది సుమా రేఁబదిశ్లోకములకోశము ఇందు—

"బ్రహ్మా విధాతా విశ్వాత్మా తస్య శక్తి స్సరస్వతీ,
వాణీ విశ్వమయీ బ్రాహ్మీ తస్య పుత్రోహి నారదః"

ఇత్యాదిగాఁ బ్రసిద్ధశబ్దములు చూపఁబడినవి. ఈ సార్వభౌమ మురారి యెవరో తెలియకున్నది. ఇది యిట్లుండ—

అక్బరు కాలమున భానుచంద్రగణి యను పండితుఁడు వివిక్తనామ సంగ్రహమును, ముద్ఫాఖాను కాలమున మధురేశుఁడు శబ్దార్థరత్నావళిని, జోధపుర రాజగు సూర్యసింహుని కాలమున వల్లభగణి సారోద్ధారమును (ఇది హేమచంద్రుని యభిధాన చింతామణికి విపులవ్యాఖ్య) ఛత్రపతి శివాజీకాలమున రఘునాథపండితుఁడు రాజవ్యవహార కోశమును (ఇది సంస్కృత పారశీక నిఘంటువు) త్రిపురేశుఁడగు రాజధరుని కాలమున కర్ణపూరకవి వర్ణప్రకాశమును రచియించినట్లు తెలియును. కాని, వీనికి వ్యాప్తిరాలేదు. తరువాత గుణింపఁదగిన—

గొప్ప నిఘంటువు కల్పద్రుకోశము నాలుగువేల శ్లోకముల యీ కృతికర్త కేశవపండితుఁడు. పర్యాయపదనిఘంటువులలో నింత గొప్పది మఱియొకటి లేదన వచ్చును పాట్నాకలాశాలయందలి సాహిత్యాచార్యులగు రామావతార శర్మగారి యుత్తమపీఠికతో దీనిని బరోడా సంస్థానమువారు ప్రకటించిరి. ఇది భూర్భువ స్స్వర్గసంజ్ఞలుకల మూఁడుస్కంధముల గ్రంథము. ప్రతిస్కంధము ప్రకాండములుగా విభజింపఁబడినది. ప్రథమస్కంధముల ౧౮, ద్వితీయమున ౫ తృతీయమున ౪. మొత్తము ౨౭ ప్రకాండములుకలవు ఇందు భూమిపర్యాయములు ౬౪, అగ్ని పర్యాయములు ౧౧౪, ఉన్నవనుటయే యిది శబ్దములకల్పతరు వనుటకుఁజాలును. ఈ కవి గ్రంథాదియందే క్రిందికోశ కర్తలను స్మరించెను.

"కాత్య వాచస్పతీ వ్యాడి భాగు ర్యమర మఙ్గలాః,
సాహసాఙ్క మహేశాద్యా విజయ న్తే జినా న్తిమాః"

ఇందు జినశబ్దము హేమచంద్రపర మని తోఁచుచున్నది. ఇతఁడు తృతీయ స్కంధమున, కాలప్రకాండమున, కలిశబ్ద సందర్భమున నిట్లు చెప్పియున్నాఁడు.

"...సాంప్రతంకలిః, తద్గతాబ్దాః కుతిధిభాః ౪౨౬౧ సంవర్తః
ప్రలయః క్షయః"-

దీనినిబట్టి కేశవుఁ డీ నిఘంటువు రచించునాఁటికి గతించిన కలియుగ సంవత్సరములు తెలియుచున్నవి. కావున నితఁడు క్రీ. ౧౬౬౦ లో నున్నట్లు విదితము.

ఈ నిఘంటువునఁ బర్యాయపదములసంఖ్య యధికమైనమాట నిజమే. కాని యిందొక విశేషము. అమరసింహుఁడు చూపిన పర్యాయపదములు కొన్ని సమస్త పదములైనను, అవి సంజ్ఞావాచకములవలెనే కనఁబడును. ఇందుకు, 'ద్వాదశాత్మా ఉష్ణరశ్మిః' ఇత్యాదు లుదాహరణము ఇందు సూర్యపర్యాయములు ౧౨౨ ఉన్నవి. వానిలో ననేకము లు సమస్తపదములు, ఇందు కొకటి--

"సుగ్రీవ మను కర్ణానాం యమయమ్యో శ్చ నేఃపితా"

అనఁగా, సుగ్రీవపితా మనుపితా. ఇత్యాదిగా నిందు సూర్యవాచకము లాత్తైనవి. ఇతఁడు పెంచిన పర్యాయపదరాశి చాలవఱ కిట్టిదే యైనను, తక్కిన కొన్ని కోశములకంటె నిది మఱికొంత యుపయోగకారి కాకపోదు.

తంజావూరు భోసలరాజైన శహాజీ శబ్దార్థ సంగ్రహము శబ్దరత్న సమన్వయ కోశము, అనురెండు పెద్దనిఘంటువులు రచియించెను. ఇందు రెండవది బరోడా సంస్థానమువారిచే దివ్యముగా ముద్రింపఁబడినది. మొదటి దచ్చుపడినట్లు కనఁబడదు. పెక్కండ్రు దాక్షిణాత్యకవి పండితులను బోషించి స్వయముగా విద్వత్కవియైన యీ మహారాజు భాషకుఁ జేసినసేవ యమూల్యము. ఇతని శబ్దార్థ సంగ్రహ మితని తంజావూరులోనే సగము మిగిలియున్నది. కాలము దురతిక్రమము గదా ! గ్రంథకర్త రెండవదాని విధానను తెలిపెను

"కేచి న్నానార్థకాః కేచి ల్లోకాశా స్త్వేకార్థగోచరాః,
ఏకో ఒనేకార్థ యుక్తో ఒయం శబ్దరత్న సమన్వయః"

"కేషు చిత్త్వాదినియమః, కృతో ఽ న్యత్రా స్త్యగోచరః,
కోశే ఽ స్మిన్ ద్వయ మప్యస్తి కవీనా ముపకారకం"

"ఏక ద్విత్రి చతుష్పఞ్చ షడ్వర్ణానుక్రమాన్మయా,
స్వర కాద్యాది కాద్యన్త వర్గైః కోశో ఽయ మీర్యతే"

ప్రకాశకు లిందలి శబ్దజాలము నంతను, అకారాది వర్ణక్రమము ననుసరించి నవీన పద్ధతినిగూర్చి దీని కనుబంధముగా ముద్రించి లోకోపకారము గావించిరి.

ఇంక నిట్టికోశములు వందలున్నవి. వాని వ్యాఖ్యలకు లెక్కలేదు. అందనేకము లముద్రితములు మృగ్యములు జీర్ణములు, వానినెల్ల నిందు వర్ణించుట కవకాశము చాలదు. కావున, ప్రత్యేకగుణము గల మఱికొన్నిటిని స్మరింతము.

పాణినీయ సిద్ధాంతకౌముది తుదఁ గనవచ్చెడి యుణాదిపాఠము ననుసరించి, రామశర్మ ఉణాదికోశమును, శుభశీలగణి ఉణాది నామమాలను, వేంకటేశ్వర పండితుఁడు ఉణాదినిఘంటువును నిర్మించిరి. వీరిలోఁ గడపటియతఁడు శహాజీ కాలములోనివాఁడు. ఆ కాలముననే నల్లాశాస్త్రి శ్రీధర వెంకటేశ్వరులు పదమణి మంజరియను కోశము కూర్చిరి. శాకల్యగోత్రుఁడు నాంధ్రుఁడునైన మల్లుభట్టు అవ్యయసంగ్రహ నిఘంటువు నిర్మించెను. ఇట్టివన్నియు మఱిఁగు పడియున్నవి

లోకప్రసిద్ధమైన ధన్వంతరి నిఘంటువునకుఁ బిదప వెలసిన వైద్యనిఘంటువులలో మాధవకరుని పర్యాయ రత్నమాల మొదటిదిగాఁ గనవచ్చును. ఈ కవి క్రీ. ౮ లేక ౯ వ, శతాబ్దిలోనివాఁడని వింటర్నిట్జుపండితుడనెను. ఈ గ్రంథమున సుమారు రెండువందలశ్లోకములు మాత్రమున్నవి. దీని ననుసరించియే పర్యాయ ముక్తావళి పుట్టినది. అందు శబ్దవిభాగ మొక క్రమము ననుసరించియున్నది. హేమచంద్రుని నిఘంటు శేషము వైద్యమునకు సంబంధించినదనుట తెల్లము. అందోషధుల పేళ్ళెక్కువగా నున్నవి. అభిధాన రత్నమాలయను నామాంతరము గలషడ్రసనిఘంటు వొకటి రసవిషయకము కలదు. వీనినన్నిటిని మించి మదనపాలుఁడనురాజు క్రీ. ౧౩౭౪ లోఁదనపేర రచియించిన మదనపాల నిఘంటువు ముద్రితమైనట్లు కనఁబడదు. ౧౬౭౭ లో శివదత్తుఁడు శివకోశము నిర్మించెను. ఇవియును చక్రపాణిదత్తుని శబ్దచంద్రిక, వేంకటేశ్వరుని దక్షిణామూర్తి నిఘంటువు, గుణపాఠముతోడి ద్రవ్యముక్తావళి, నీలకంఠమిశ్రుని పర్యాయార్ణవము మొదలైనవియుఁగూడ వైద్యశాస్త్రాభిలాషుల కుపయోగకరము లనఁదగియున్నవి.

జ్యౌతిషనిఘంటువులలో హరదత్తుని గణితరత్నమాల ప్రశంసనీయము. తరువాతి వానిలో వ్యాప్తికి వచ్చినవి సంఖ్యాకోశము నవగ్రహకోశము రాశికోశము నక్షత్రకోశము మొదలైనవి.

ఇట్లెన్నెని నిఘంటువులు సంస్కృతమున వెలసినవి కాని, యివి యన్నియుఁ బద్యమయము లగుటచేఁ బూర్వకాలమునఁ గంఠపాఠము చేయువారికి మాత్రమే యెక్కువ యుపయోగకరములై తక్కినవారి కంత యుపయోగకరములు గాక పోయినవి. ఈ కాలమునఁ బూర్వపద్ధతిని విద్యాభ్యాసమే లేదు. నిఘంటువులు వల్లించి శబ్దార్థములను జ్ఞప్తియందుంచుకొను, జూచువాఁడు వేయింటికిఁ గాదు గదా, లక్షకుఁ గూడ నొకఁడు కనరాఁడు. అందుచే శబ్దములను వానియర్థములను బుస్తకము తెఱచినంతనే తెలిసికొనుట కనువుగా వర్ణక్రమము ననుసరించిన శబ్దకోశము లిపుడావశ్యకములైనవి. విల్సను పండితుఁడు మోనియర్ విలియమ్ పండితుఁడు వామనశివరామఆప్టే మహాశయుఁడు మొదలగు పాశ్చాత్యభారతీయ విద్వాంసులు కొందఱు విశేషశ్రమ కోర్చి సంస్కృతాంగ్ల నిఘంటువులు నిర్మించి ప్రకటించిరి. అవి, సంస్కృత మభ్యసించు నాంగ్లేయులకును, ఆంగ్ల మభ్యసించిన భారతీయ సంస్కృతపండితులకును, కలాశాలలలో సంస్కృతాంగ్లము లభ్యసించు విద్యార్థులకు మిక్కిలి యుపయోగపడుచున్నవి. కానిఁ ఆంగ్లభాష రాని సంస్కృత భాషాభిజ్ఞులకును, సంస్కృత విద్యార్థులకును, ఉపయోగకరములు కాకున్నవి. మహా మహోపాధ్యాయ పరవస్తురంగాచార్యులుగా రొక గొప్ప నిఘంటువు నిర్మింప నారంభించిరిగాని, యది నెఱవేఱినదికాదు. సంస్కృత భాషాసర్వస్వ మనఁదగినతారా నాథతర్కవాచస్పతి నిర్మితవాచస్పత్యము భారతీయగీర్వాణ భాషాభిలాషులపాలిటి కల్పతరు వనవచ్చును. కాని, అమూల్యమైన యా మహాగ్రంథము మూల్యము దరిద్రదేశములోని భారతీయులకు భరింపరానిదైనది. ఐనను, దాని ప్రతులిపుడు లభింపకున్నవి. సుమారు పదివేలపుటల యా కోశమును మహారాజులెవరైన మరల మంచి యక్షరములతో ముద్రింపించి చౌకగా దేశీయులకు లభించునట్లు చేయుట దేశమునకును భాషకునుగూడఁ బరమోపకార మగును.

ఛందశ్శాస్త్రము

లౌకిక సారస్వతమున మిక్కిలి తక్కువగానున్న ఛందోగ్రంథములకు మూలాధారము పింగళచ్ఛందస్సు. దాని కాధారము ఋగ్వేదమందలి పాదబద్ధ మంత్రములు. ప్రథమభాగమున వేదాంగమైన ఛందస్సునుగూర్చి వ్రాయు

సందర్భమున, ఛందస్సుల యుత్పత్తిని గూర్చియు, పింగళచ్ఛందస్సును గొంత తెలుపఁబడినది.

పింగళనాగకృత సూత్రములతోఁడి యెనిమిదధ్యాయముల ఛందశ్శాస్త్రము ముద్రితమై వ్యాప్తిలోనున్నది దీనికి హలాయుధభట్టు మృతసంజీవినీటీకయు, సమీక్షాచక్రవర్తి మధుసూదన విద్యావాచస్పతులు ఛందోనిరుక్తియు రచియించిరి. అవియు దీనితో నచ్చుపడినవి. ఇది పింగళనాగకృతమని హలాయుధుని యీ క్రింది మాటలు చెప్పుచున్నవి.

"పింగళాచార్యసూత్రస్య మయా వృత్తి ర్విధాస్యతే,
క్షీరాబ్ధే రమృతం య ద్వ ద్ధృతం దేవై స్సదానవైః
చన్దోబ్ధేః పింగలాచార్యై శ్ఛందోఽమృతం త థోద్ధృతమ్,
పింగళాచార్యరచితే ఛన్దశ్శాస్త్రే హలాయుధః
మృతసంజీవినీం నామ వృత్తిం విర్మితవా నహమ్"

ఈ మాటలనుబట్టి, ఛందస్సుల (వేదముల) నుండి పింగళుఁడు లక్షణరూప చ్ఛందస్సు నుద్ధరించెనని విదితమగును. వైదిక చ్ఛందస్సులకు లక్షణమైన యిదియే లౌకికచ్ఛందస్సులకును మూలమైనది. ఇందు మొదటినుండి నాల్గవయధ్యాయములోఁ గొంతవఱకును మయాదిగణములు గాయత్ర్యాది సప్తచ్ఛందస్సులు తదక్షర సంఖ్యలు తద్దేవతాగోత్రములు మొదలైన వైదికచ్ఛందో విషయములు వర్ణింపఁబడినవి. అక్కడినుండి 'అత్ర లౌకికమ్' అను సూత్రముతో లౌకికచ్ఛందస్సారంభింపబడినది.

ఇది గణచ్ఛందస్సు మాత్రాచ్ఛందస్సు అక్షరచ్ఛందస్సు, అని మూఁడు విధములు. ఆర్య మొదలుగా నుద్గీతిపర్యంతము గణచ్ఛందస్సు. వైతాళి మొదలు చూళికాపర్యంతము మాత్రాఛందస్సు, సామాన్య మొదలుగా నుత్కృతిపర్యంతము అక్షరచ్ఛందస్సు, ఇందలి వృత్తప్రస్తార మార్గము ననుసరించియే తరువాతఁ బ్రస్తారలక్షణము లుదయించినవి. ఇందు సుమారు ४०० సూత్రములున్నవి. ఈ సూత్రములు సమన్వయించి వ్యాఖ్య వ్రాయుట మిక్కిలి క్లిష్టము. వీనికిఁ బూర్వులెవరైన వ్యాఖ్య రచియించి రేమో తెలియదు. హలాయుధుఁడు గూడఁ బూర్వ వ్యాఖ్యలు తాను జూచినట్లు చెప్పలేదు. అందుచే నతనివల్లనే యీ సూత్రముల యర్థము లోకమునకు విశదమైన దనవచ్చును.

హలాయుధుఁడీ వృత్తిగాక. అభిధానరత్నమాల, బ్రాహ్మణసర్వస్వ-పండిత సర్వస్వ - శివసర్వస్వ - న్యాయసర్వస్వ - మత్స్యసూక్తతంత్ర - కవిరహస్యము లను గ్రంథములను గూడ రచియించిన వాఁడనియు, బ్రాహ్మణసర్వస్వమునఁ దనవృత్తాంతము నీ క్రిందివిధముగా వర్ణించుకొన్న వాఁడనియుఁ దెలియుచున్నది.

ధారానగరాధీశుఁడు వాక్పతిరా జనఁబడువాఁడునగు ముంజమహీపాలుని యాస్థానపండితుఁడును దశరూపక కర్తయునగు ధనంజయుని పుత్రుఁడు భట్ట నారాయణుఁడనియు, అతనివంశమున జన్మించినవాఁడు హలాయుధుఁడనియు నందున్నదఁట. మఱియు నితఁడు లక్ష్మణసేనుని యాస్థానమునందు బాల్యమున రాజపండిత పదవిని యౌవనమున మంత్రిపదవి వార్ధకమున ధర్మాధికారిపదవిని బొందిన మహాపండితుఁడనియు దెలియుచున్నది. ఇతని మృతసంజీవిని ఛందస్సు పాలిటి సంజీవినియని చెప్పవచ్చును. ఇది లేకున్న లక్ష్యములనుబట్టి వివిధవృత్తములు పుట్టవలసినదే కాని, శాస్త్రము తెలియకపోవును. ఆ యనర్థము తొలఁగించిన వాఁడు హలాయుధుఁడు.

కావ్యాదర్శము మొదలనున్న 'ఛందోవిచిత్యాం సకల స్తత్ప్రపఞ్చో నిదర్శితః" అను మాటనుబట్టి దండ్యాచార్యుఁడు ఛందోవిచితి రచియించియుండునని కొందఱును, అది యీ పింగళచ్ఛందస్సేయని కొందఱు నందురు. ఎట్లయిననేమి? అదిలేదు. ఛందః కౌస్తుభమను లక్షణగ్రంథ మొకటికలదు. దానికర్త పేరుగాని కాలముగాని తెలియదు. అందలిశ్లోకములు కొన్ని ఛందోనిరుక్తి వ్యాఖ్యలో నుదాహరింపఁబడినవి. అందలి విషయము పరిశీలింపగా నది హలాయుధుని తరువాతఁ బుట్టినదని తోఁచుచున్నది. ఇది మగణాదుల శత్రుమిత్రోదాసీన భృత్యత్వమును వాని ఫలమును, ఈ క్రింది విధముగాఁ జూపినది.

"మనౌ సఖాయౌ కథితౌ, భయౌ భృత్యా వుదీరితౌ,
ఉదాసీనౌ తజౌ ప్రోక్తౌ, సరౌ శత్రూ మతావిహ,
సిద్ధి ర్భవే ద్సఖిభ్యాం సఖిభృత్యాభ్యాం జయస్థిరత్వంచ,
స్యా ద్భృత్యమిత్రభృత్యై ర్భృత్యైఃఖం స్వపీడా తు మిత్రశత్రుభ్యామ్,
అఫల ముదాసీనాభ్యాం శత్రుసఖిభ్యాంతు త ద్భవతి,
శత్రుభ్యాం తు విరోధో నాయకనాశశ్చ సంప్రోక్తః"

పింగళచ్ఛందస్సు ననుసరించి యుదయించిన ఛందోగ్రంథములలోఁ బ్రశంస నీయమైనది వృత్తరత్నాకరము. ఇది యాఱధ్యాయముల పద్యగ్రంథము. దీని కర్త కేదారభట్టు, వేదాన్తశైవ శాస్త్రజ్ఞుఁడు శివపూజా ధురంధరుఁడు కాశ్యప గోత్రుఁడునైన పత్యేకపండితుని తనూజుఁడు. ఇతని దేశకాలములు తెలియకున్నవి. కాని యితని యీ గ్రంథమునకు మాత్రము నలుదేశములవారు టీకలు వ్రాసిరి. గోవిందభట్టసూనుఁడగు శ్రీనాథపండితునిధీ శోధినియు, నృసింహయజ్వపుత్రుఁడగు నారాయణపురోహితుని మణినిధియు, భాస్కరపండితుని సేతువు, బౌద్ధాగమచక్ర వర్తియను రామచంద్రకవి భారతిపంచిక, ఇంకను జ్ఞానదీపము నృసింహభారతీయము మొదలైనవి మూలముతో నందందు ముద్రితములైనవి. ౧౩౬ గ్రంథ సంఖ్యగల యీ చిన్న లక్షణమున కన్నిదేశముం వ్యాఖ్యలు, దేశభాషా టీకలు పుట్టుటయే దీని గొప్పతనమును దీని సుగుణమును దెలుపగలదు.

ఇందు ఛందస్సులపేళ్ళు మాత్రావృత్త సమవృత్తార్ధ సమవృత్త విషమవృత్త షట్ప్రత్యయ నిరూపణములునను విషయములు వర్ణింపఁబడినవి. గురు లఘు విజ్ఞానము గణవిజ్ఞానము వృత్త యతి వివివేకము మొదలగు వివిధచ్ఛందో విషయముల కిది నిజముగా రత్నాకరమే.

కాళిదాసు పేర శ్రుతబోధయను లక్షణ మొకటియున్నది. "ఆదిమధ్యావసానేషు యరతా యాంతి లాఘవ" మిత్యాది ప్రసిద్ధశ్లోక మందలిదే విషయపరిశీలనమును బట్టి వృత్తరత్నాకర శ్రుతబోధలకు సామ్యము కనఁబడుచున్నది. అందుచే దేనిని జూచి యేది పుట్టెనో నిర్ణయింప నలవిగా కున్నదికాని, అది కాళిదాసుది కాదనుట మాత్రము నిజము. పెక్కుస్థలములందు వృత్తరత్నాకరములోని విషయములను మిక్కిలి వివరించినట్లున్న శ్రుతబోధ పరమనుట కవకాశము కనఁబడుచున్నది. ఇందుకొక యుదాహరణము.

"మో మో గో గో విద్యున్మాలా" అని వృత్తరత్నాకరము చెప్పఁగా—

"సర్వే వర్ణా దీర్ఘా యస్యాం, మిశ్రామ ప్స్యా ద్వేద్వై ర్వేద్వైః,
విద్వ ద్వృన్దై ర్వీణా వాణీ, వ్యాఖ్యాతా స్యా ద్విద్యున్మాలా"

అని శ్రుతబోధ వివరించినది. ఇట్టి వివరణము లనేకములుకలవు. వీటిని బట్టి వృత్తరత్నాకరమును జూచి శ్రుతబోధ పుట్టిన దనవచ్చును. క్రీ. ౧౬౦౦ లో, పింగళచ్ఛందస్సునకు, తార్కికచక్ర చూడామణి రాయణభట్టపుత్రుఁడు లక్ష్మీనాథుఁ డొక వ్యాఖ్య నిర్మించెను. ఛందఃప్రదీప మనెడి వ్యాఖ్య ముద్రితమైనట్లు కనఁబడదు.

కాని, అది చక్కని టీకయగును. గంగాదాసుఁడను పండితుఁడు ఛందోమంజరి యను నొక లక్షణము రచయించెను. దీని వ్రాఁతప్రతి యొకటి క్రీ. ౧౬౯౦ లోఁ బుట్టినట్లు కనఁబడుచున్నది. కావున నిది యంతకుఁ బూర్వము కవియవతారికలోఁ జెప్పిన యీ క్రిందిమాటలను బట్టి నాఁటికి ఛందోగ్రంథము లనేకము లున్నవని తెలియును.

"సన్తి యద్యపి భూయాంస శ్ఛన్దోగ్రన్థా మనీషిణామ్"

ప్రస్తారశేఖరమను నొక లక్షణము వృత్తప్రస్తారమును దెల్పుచున్నది. దాని కర్తయగు శ్రీనివాసుఁ డెప్పటివాఁడో తెలియదు. ఆ గ్రంథ మచ్చుపడలేదు. ప్రస్తారవిషయమున నిది యుత్తమగ్రంథమగును. ఇందు, వర్ణ మాత్రా విషమా నుష్టు బార్యా శబ్దప్రస్తారములు కలవు. వృత్తమణికోశమను లక్షణమును లక్ష్మీ వేంకటేశ్వరుల పుత్రుఁడగు పై శ్రీనివాసపండితుఁడే నిర్మించెను ఇది ముద్రిత మైనది. ఇందు వివిధ వృత్తముల లక్షణములుకలవు. అవధానసరస్వతీ పుత్రుఁ డైన వేంకటేశ పండితుఁడు వృత్తరత్నావళి నిర్మించెను. అది యముద్రితము. అది వృత్తరత్నాకరము ననుసరించినదే కాని, అన్యముకాదు. వృత్తరత్నావళియను పేరనే సదాశివముని నిర్మించిన లక్షణము మఱియొకటి యున్నది. కాళిదాసు పేర మఱియొక వృత్తరత్నావళి యున్నది. ఇవియన్నియు వృత్తరత్నాకరారాప్రాచీనములే. ఇట్లు లౌకికచ్ఛందస్సునఁ బుట్టినగ్రంథము లింకను గొన్నికలవు. వీటి కన్నిటికిఁ బరమాధారము పింగళచ్ఛందస్సే. దాని కాధారము ఛందస్సను వేదము.

ఇది, శ్రీహరితసగోత్రాధీత సకలతంత్ర రామస్వామిశాస్త్రి పౌత్రుఁడును వేంకమాంబా శ్రీరామావధాని పుత్రుఁడును, ఆంధ్ర విశ్వకలా పరిషత్కలాశాలా సంస్కృ తాంధ్రా ధ్యాపకుఁడును, సంస్కృత కవి జీవితాంధ్ర భవిష్యపర్వాద్యనేక సంస్కృతాంధ్ర కృతికర్తయు, అభినవ వాగను శాసన మహో పాధ్యాయ బిరుదాంచితుఁడునైన మల్లాది సూర్యనారా యణశాస్త్రి రచియించిన సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్రయందు ద్వితీయభాగమున నవమా ధ్యాయము సర్వము.

ఓం తత్సత్, బ్రహ్మార్పణమస్తు.

సంస్కృత వాఙ్మయ చరిత్ర

లౌకిక వాఙ్మయము

అకారాదిపదపట్టిక

ఈ

ఉ

ఋ

ఎ

న

మా

మే

య

ర

రీ

రు

వి